

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TARİH DOKTORA PROGRAMI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE HAL' VAKALARI VE HAL' FETVALARININ İSLÂM
HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (XVII – XX. YÜZYILLAR)**

DOKTORA TEZİ

Ahmet AKKUŞ

NİSAN-2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TARİH DOKTORA PROGRAMI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE HAL' VAKALARI VE HAL' FETVALARININ İSLÂM
HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (XVII – XX. YÜZYILLAR)**

DOKTORA TEZİ

Ahmet AKKUŞ

ORCID:

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

NİSAN-2024

TRABZON

ONAY

Ahmet AKKUŞ tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nde Hal’ Vakaları ve Hal’ Fetvâları’nın İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi (XVII.-XX. Yüzyıllar)” adlı bu çalışma 25 / 04 / 2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Ünvanı – Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Atila DOĞAN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylıyorum.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ – Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Ahmet AKKUŞ

01.04.2024

ÖNSÖZ

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan sonra meydana gelen hal' vakalarını ve bu ihtilallere hukukî ve şer'î bir meşruiyet kazandıran hal' fetvalarını ele almaktadır. Hangi saikalar sebebiyle hal' vakaları meydana gelmektedir? Hal' fetvası metinlerinde ileri sürülen gerekçeler, şer'î bir temele sahip midir? Osmanlı'da padişah algısının dönüşmesine neden olan iktidar-muhalefet çatışmasında aktörlerin kimlikleri ve beklentileri nelerdir? Menfaat temelli bir muhalefet olgusu çerçevesinde dinin siyasete alet edilmesi ve şeyhülislam tarafından verilen bu fetvaların şer'î mesnedleri gibi bir dizi soru, bu tezin olgulaşmasında kilit öneme sahip olup, çalışmamız Osmanlı siyasi tarihi ile İlahiyat bilimlerinin iç içe geçtiği geniş bir alanı kapsamaktadır. Çalışmanın öncelikli amacı hal' fetvaları üzerinden tarihi hadisenin yeniden anlamlandırılarak, Osmanlı tarihinde meydana gelen hal' vakalarına / ihtilallere ışık tutmaya çalışmaktır. Çalışma boyunca görüleceği üzere, Osmanlı'nın son devrine kadar pek çok hal' vakası meydana gelmiş ve bu ihtilal hadiselerinde bazı padişahlar hal' edilmek suretiyle saltanattan uzaklaştırılmışlardır. Ayrıca bu darbeler neticesinde bazı padişahların, hem hal' hem de katledildikleri görülmektedir.

Araştırma boyunca mümkün olan en iyiyi ortaya koymaya çalıştığımızı belirtmemiz gerekir. Lakin bir mükemmeliyeti ve hatasızlığı savunamayız. Kuşkusuz çalışma içerisinde gözden kaçanlar ve yanlışlar bulunabilir ve bu eksikliklerden tez sahibi sorumludur. Bu sebeple iddia sahibinin çalışma ile ilgili ortaya konulacak her türden yapıcı ve ilmi eleştiriye açık olduğu bilinmelidir. Bununla birlikte çalışmamızın başta Osmanlı Tarihi araştırmalarına ve ilim âlemine az da olsa yapacağı katkı, yazarını bahtiyar edecektir.

Osmanlı Devleti'nde Hal' Vakaları ve Hal' Fetvâları'nın İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi (XVII - XX. Yüzyıllar) isimli bu çalışmanın hazırlanmasında çok değerli katkıları bulunan isimleri burada zikretmek gerekmektedir. Araştırma boyunca engin bilgi, görüş ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA'ya ve çalışmanın konu tespitinde bulunarak, İlahiyat mezunu olmam hasebiyle de, böyle bir konuyu çalışmamı öneren çok değerli hocam Prof. Dr. Necmettin ALKAN'a öncelikle çok teşekkür ederim. Öte taraftan tez izleme süreci boyunca konu hakkında mülahazada bulunarak, görüşleri ile araştırmanın seyrine yön veren çok değerli jüri hocalarım Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ ve Prof. Dr. Atila DOĞAN'a; keza kıymetli vakitlerinden fedakârlık edip, tez jürisinde yer alma nezaketini gösteren çok kıymetli hocalarım Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN ve Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK'e yerinde tenkid ve uyarılarıyla çalışmanın olgunlaşmasına yapmış oldukları katkılarından ötürü müteşekkirim.

Nisan 2024

Ahmet AKKUŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.OSMANLI SİYASİ DÜŞÜNCESİNİN ARKA PLANI VE HAL’ SÜRECİNİN TANIMLANMASI... 7-120

1.1. İslam Hukuku’na Göre İktidar ve Meşruiyeti.....	7
1.1.1. Velâyet-i Âmme ve Kamu Vekâleti Ekseninde Siyasî İktidar Kavramı	8
1.1.2. İktidarın Kurucu Unsuru Olarak Biat	9
1.1.3. Seçici Kurul: Ehlü’l-Hal ve’l-Akd	13
1.1.4. “Ülü’l-Emr” Olarak Devlet Başkanı, Halife, Padişah veya Sultan	19
1.1.4.1. Devlet Başkanı	22
1.1.4.2. Devlet Başkanının Taşınması Gereken Vasıflar.....	24
1.1.4.3. Devlet Başkanının Görevleri	37
1.1.4.4. İslam’da Yönetim Kaideleri Ekseninde, Ülü’l-emrin Yetkisinin Sınırları.....	41
1.1.4.5. Devlet Başkanının (Halifenin) Hak ve Yetkileri	44
1.2. İslam Hukuku’na Göre İktidarın Meşruiyetini Kaybetmesi.....	45
1.2.1. Hal’in Tanımı	45
1.2.2. Hal’ Gerekçeleri	47
1.2.2.1. Devlet Başkanının Sağlık Problemleri	48
1.2.2.2. Devlet Başkanının Hukukî Tasarruflarında Meydana Gelen Eksiklikler	51
1.2.2.3. Devlet Başkanının Ehliyet, Kifayet ve Liyakatiyle İlgili Noksanlıkları	53
1.2.2.4. Devlet Başkanının Şeriata İttibâ İlkesini İhlal Etmesi	54
1.2.2.5. Devlet Başkanının Adaletten Ayrılması.....	56
1.2.3. Hal’ Yoluyla “Ülü’l-Emr” Olan Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi	63
1.2.3.1. İktidarın Ölüm veya İstifa gibi Normal Yollarla Değişmesi	65
1.2.3.2. Muhalefet Etmek ve Hal’ Süreci	67
1.2.3.3. Hal’ Süreci ve İtaat-Muhalefet Denklemine Bağlı ve İhtilal	85
1.2.4. Osmanlı’da Hal’ Sürecinin Başat Aktörü Olarak Şeyhülislam	103
1.2.5. Hal’ Sürecinin Şer’i ve Hukukî Zeminini Oluşturan Hal’ Fetvası	115

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI'DA HAL' VAK'ALARI: TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM (1617-1839).. 121-224

2.1.	Erken Osmanlı'da İktidarın Tebdiline Dönük Bazı İhtilal Örnekleri	121
2.2.	I. Mustafa'nın Padişah Yapılması ve Hal' Edilmesi	122
2.2.1.	I. Mustafa'nın Teamüle Aykırı Bir Şekilde Tahta Oturtulması.....	122
2.2.2.	I. Mustafa'nın Tahta Oturtulmasının Şer'i Açısından Değerlendirilmesi.....	124
2.3.	II. Osman'ın İktidarı ve Öldürülmesi	128
2.3.1.	II. Osman'ın Hal'ine Giden Süreç.....	128
2.3.2.	Hâile-i Osmaniye.....	130
2.4.	Söz Kılıcın Hüküm Galibin: I. Mustafa'nın Tekrar Tahta Çıkarılması ve Hal'i.....	134
2.5.	Sultan İbrahim'in Hal' ve Katledilmesi	135
2.5.1.	Sultan İbrahim'in Hal'ine Giden Süreç.....	135
2.5.2.	Sultan İbrahim'in Hal' ve Katledilmesi	138
2.5.3.	Sultan İbrahim'in Hal' Sürecinde Şeriatın Belirleyiciliği	140
2.5.4.	Sultan İbrahim'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme	144
2.6.	IV. Mehmed'in Hal' Edilmesi	149
2.6.1.	IV. Mehmed'in Dönemine Kısa Bir Bakış.....	149
2.6.2.	IV. Mehmed'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme.....	150
2.7.	Edirne Vakası ve II. Mustafa'nın Hal' Edilmesi	156
2.7.1.	Hadisenin Nakledilmesi	156
2.7.2.	Hadisenin Şer'ileştirilmesi	159
2.7.3.	II. Mustafa'nın Hal' Fetvası ve Değerlendirme	167
2.8.	Patrona Halil İsyanı ve III. Ahmed'in Saltanattan Feragati.....	176
2.8.1.	Hadisenin Nakli ve Nedenleri	176
2.8.2.	İsyanın Fikrî Mimarları ve Şer'e Müracaat.....	180
2.8.3.	III. Ahmed'in Hal' Edilmesi	184
2.8.4.	III. Ahmed'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme	186
2.9.	Nizâm-ı Cedîd ve III. Selim'in Hal' Edilmesi	188
2.9.1.	Nizâm-ı Cedîd Reformu ve III. Selim'in Hal'ine Giden Süreç.....	188
2.9.2.	III. Selim'in Hal' Edilmesi.....	201
2.9.3.	III. Selim'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme	211
2.10.	IV. Mustafa'nın Hal' Edilmesi.....	221
2.10.1.	IV. Mustafa'nın Hal' Süreci.....	221
2.10.2.	IV. Mustafa'nın Hal' Fetvası ve Değerlendirme	223

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI'DA HAL' VAK'ALARI: MODERN DÖNEM (1839-1922).....	225-345
4.1. Tanzimat Sonrası İsyân ve İhtilal Süreçleri.....	225
4.2. Kuleli Vak'ası	229
4.3. Sultan Abdülaziz'in Hal' Edilmesi ve Hal' Fetvasının Değerlendirilmesi	231
4.3.1. Sultan Abdülaziz'in Hal'ine Giden Süreç	231
4.3.2. Sultan Abdülaziz'in Hal' Edilmesi.....	241
4.3.2.1. Sultan Abdülaziz'in Hal' Fetvası Sureti.....	242
4.3.2.2. Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Değerlendirme	257
4.4. V. Murad'ın Hal' Edilmesi	261
4.4.1. V. Murad'ın Hal'ine Giden Süreç	261
4.4.2. V. Murad'ın Hal' Fetvası ve Değerlendirme.....	264
4.5. II. Abdülhamid'in Hal'i ve Hal' Fetvasının Tahlili.....	269
4.5.1. Otuzbir Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Hal' Süreci	269
4.5.2. Otuzbir Mart Vak'ası	270
4.5.2.1. Otuzbir Mart Öncesi Meydana Gelen Bazı Olaylar	270
4.5.2.2. Otuzbir Mart İsyânı	271
4.5.3. Meclis-i Meb'ûsân'ın Ehlü'l-Hal ve'l-Akd Vazifesi ile II. Abdülhamid'i Hal' Etmesi ..	278
4.5.3.1. II. Abdülhamid'in Hal' Edilmesi.....	278
4.5.3.2. Meclis-i Meb'ûsân'ın, Ehlü'l-Hal ve'l-Akd Olup Olmaması	282
4.5.3.3. II. Abdülhamid'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme.....	293
4.6. Saltanatın İlgası ve Sultan Vahdettin'in Hal'i.....	334
4.6.1. Saltanatın İlgasına Giden Süreç	334
4.6.2. Sultan Vahdeddin'in Hal' Fetvası Sureti.....	338
4.6.3. Sultan Vahdeddin'in Hal'i ve Değerlendirme	338
SONUÇ.....	346
KAYNAKÇA	354
EKLER.....	401
ÖZGEÇMİŞ.....	410

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde Hal' Vakaları ve Hal' Fetvâları'nın İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi (XVII - XX. Yüzyıllar) ismini taşıyan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan sonra meydana gelen hal' vakalarına/ihtilallere, bu ihtilal süreçlerini meşrulaştıran hal' fetvalarına ve bu fetva metinlerinde ileri sürülen sebeplerin, şer'i gerekçeler olup olmadıklarına odaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki hal' vakaları Osmanlı merkezi bürokrasisindeki kilit isimlerin yürüttükleri iktidar savaşının bir sonucudur. Öte yandan hal' süreçlerinde, padişahın da, bu güçlere karşı saltanatı için mücadele verdiği tanık olunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı hal' vakaları, iktidar, meşruiyet, düzen, itaat-muhalefet uyumu, isyan, ayaklanma ve iktidara başkaldırı, hükümdar değişiklikleri ile padişahların hal' edilmesinin şer'i hükmü ve imkânı gibi İslam-Osmanlı dini-siyasi tarihinin önemli meselelerinin iç içe geçtiği bir hakikate işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, geleneksel bir hale gelen hal' vakaları sonucunda bazı padişahlar, saltanattan uzaklaştırılmıştır. Bu durumun ekonomik, sosyal ve siyasi birçok farklı nedeni bulunmaktadır. Ancak hal' sürecinin, dine müracaat edilerek, şer'i zeminde takdim edilmesi ve bu yolla ihtilale meşru ve hukukî bir çerçeve kazandırılması bir teamül haline gelmiştir. Hal' sürecinin aktörleri, sebepler farklı olsa da, şeriatın ayrılan halife veya hükümdarı yeniden şeriate ittiba etmeye davet eden söylemler geliştirmişlerdir. Dine referans vermek, hal' sürecinin şer'i ve hukukî bir temele oturtulmasını temin ettiği gibi, kamuoyu oluşturulmasına ve ihtilalin hedefine ulaşmasına da imkân sağlamaktadır.

Hal' vakalarını dini bir çerçeveye kavuşturan, şer'i - siyasi bir metin olan hal' fetvası olmaktadır. Şeyhülislam tarafından verilen hal' fetvası ile, siyasi kriz sarmalının aşılabılmesinde ihtiyaç duyulan meşruluk temin edilmektedir. Yine bu fetva ile dini-siyasi akıl devreye sokularak, mesele suhuletle neticelendirilmekte ve ihtilal meşrulaştırılmaktadır. Böylece bazı şer'i sebeplerle suçlanan hükümdarın hal' edilmesi, bir fetva suretiyle, şeriate ve hukuka uygun hale getirilerek, şeklen de olsa, İslam Hukuku'na riayet edilmiş olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hal' Fetvası, İslam Hukuku, Meşruiyet, Siyasi Muhalefet, Şeyhülislam

ABSTRACT

This study is titled “**The Evaluation of Hal’ Cases and The Hal’ Fatwas in the Ottoman Empire in Terms of Islamic Law (XVII - XX. Centuries)**”. This study focuses on the revolutions that occurred in the Ottoman Empire after the 17th century and the fatwas that legitimized this revolution process. It is also discussed whether the reasons put forward in these fatwa texts are religious reasons.

The events of Hal’ in the Ottoman Empire were the result of the power struggle waged by key figures in the Ottoman central bureaucracy. On the other hand, these events created a situation in which the sultan fought for his sultanate against these forces around him. Therefore, the revolution events in the Ottoman Empire point to a fact that important issues of Islamic-Ottoman religious-political history such as power, legitimacy, obedience-dissent balance, rebellion against the government and dethronement of sultans and religious provisions are discussed.

Revolutions have become traditional in the Ottoman Empire. Some sultans were removed from the sultanate due to revolution that occurred. There are many different economic, social and political reasons for this situation. However, it has become a practice to present the hal’ process on religious grounds, by appealing to religion, and in this way to give legitimacy and a legal framework to the coup. The actors of the hal’ process developed discourses that invited the caliph order ruler who left the sharia to follow the sharia again, even though the reasons were different. Making reference to religion not only ensures that the hal' process is based on a religious and legal basis, but also enables the creation of public opinion and the revolution to achieve its goal.

Hal’ fatwa is a religious-political text that brings hal’ cases into a legal and religious framework. With the hal’ fatwa, the legitimacy needed to overcome the political crisis spiral is provided. Again, with this fatwa, religious-political reason/mind is put into action, the issue is concluded safely and the revolution is legitimized. Thus, the removal of the head of state, who was accused of some religious reasons and dismissed from office, was made compatible with the Sharia and the law by means of a fatwa, thus complying with Islamic Law, albeit formally.

Keywords: Hal’ Fatwa, Islamic Law, Legitimacy, Political Opposition, Shaykh al-Islam

KISALTMALAR LİSTESİ

a. mlf.	: Adı geçen müellif
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
agm	: Adı Geçen Makale
Akt.	: Aktaran
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
bk.	: Bakınız
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Derl.	: Derleyen
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
h.	: hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İncl.	: İnceleyen
Karş.	: Karşılaştırm
m.	: miladî
Md.	: Maddesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	: Neşreden
Nr. / Nu.	: Numara
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
ss.	: Sayfadan sayfaya
Sy.	: Sayı
Tahk.	: Tahkik Eden
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Terc.	: Tercüme Eden
ty.	: tarihi yok
TYEKB.	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan sonra meydana gelen hal' vakalarına ve bu ihtilalleri meşrulaştıran hal' fetvalarına odaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki hal' vakaları iktidar, meşruiyet, itaat-muhalefet uyumu, isyan, ayaklanma ve iktidara başkaldırı, hükümdar değişiklikleri ile padişahların hal' edilmesinin şer'î hükmü ve imkânı gibi İslam Osmanlı siyasi tarihinin önemli meselelerinin iç içe geçtiği bir hakikate işaret etmektedir.

İslam hukukunda kamu otoritesini belirten iktidar kavramı, kamu adına hukukî bir yetkiyi ifade etmektedir. Bu yetkinin sahibi millet olup, kullanım hakkı, şer'i kaideler çerçevesinde adına biat denilen bir sözleşme marifetiyle, iktidar erkine bırakılmıştır. Sosyo-politik bir sözleşme olan biat, şartları uygun olan bir kişiye devlet başkanlığının tevdi edilmesidir. Biat olgusu, devlet başkanını seçmeyi, şeriat dairesinde ona itaat edip, bağlılık göstermeyi ve idarî tasarruflarını kabul etmeyi ihtiva etmektedir. İslam hukukunda yöneten-yönetilen ilişkisi, biat ile tecelli eden, karşılıklı rızaya dayalı bir sözleşmedir.

Biat, devlet başkanı olarak seçilen kişiye ve onun iktidarına hukukî meşruiyet sağlayan temel bir unsurdur. Bir İslam ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde de padişahların, tahta çıkmaları ve saltanat sürmeleri, cülûs merasimleri, yani bir tür biat töreni ile temin edilmektedir. Böylece iktidarın meşruiyeti, klasik İslam siyaset teorisindeki biat olgusunun kaidelerine dayanmakta ve padişahın iktidarına şer'i, hukukî bir zemin sağlamaktadır.

İslam siyaset hukukuna göre, biat marifetiyle meşruluğu temin edilen devlet başkanının üstlendiği sorumluluğu yerine getirirken meydana gelen kusurlarından ötürü ya da görevini ihmal etmesi, haksızlık yapması, zulmetmesi, şeriatı ihlal gibi biat sözleşmesinden kaynaklanan yetkiye mugayir davranması durumunda, iktidarının devam edip etmemesi meselesi, önem ifade etmektedir. Çünkü iktidarın meşruiyeti şeriata tabi olma kriterine göre şekillendiğinden, hükümdarın üstlendiği görevi başta olmak üzere, tüm iş ve işlemleri şeriata konu olmaktadır. Dolayısıyla problemleri durumların zuhur etmesi halinde yetkinin sahibi olan milletin nasıl ve ne türden yaklaşımlar ortaya koyması gerektiği, İslam âlimlerince etraflıca tartışılmıştır. Ayrıca biat akdine aykırı davranan devlet başkanının hangi sebeplerle görevden el çektilerileceği ile otoriteye isyan ve siyasi muhalefet gibi hususlar, iktidar olgusu etrafında yürütülen ve şer'i olarak cevabı aranan, birbiriyle ilintili tartışma alanlarıdır.

İslâmî terminolojide biat müessesesi ile yetkilendirilen devlet başkanının, çeşitli nedenlere istinaden vazifesinden uzaklaştırılması ise, hal' tabiri ile karşılanmakta ve çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır. Hal' etmek, devlet başkanı, halife ve padişahın çeşitli sebeplerle, tahttan indirilmesini ifade etmekte; bu mekanizmanın devreye girmesine ise, İslam siyaset teorisine göre, devlet başkanının durumunda, meydana gelen olumsuz değişiklikler sebep olmaktadır. Şer'i olarak devlet başkanının şirk, irtidat ve dini inkâr gibi küfre düşme durumu ile şeriata ittibâ ve adalet ilkesinin ihlali, hal' sebeplerinin başında gelmektedir. Bazı sağlık problemleri ile, devlet başkanının

liyakat, ehliyet ve kifayet eksiklikleri de bu noktada, hal'e gerekçe olabilmektedir. Genel olarak ülü'l-emr olarak devlet başkanının / halifenin; konumuz özelinde ise Osmanlı hükümdarının, görevden uzaklaştırılması anlamında hal', iş başındaki devlet başkanına, halife veya padişaha yapılan biatin bozularak, verilen iktidar yetkisinin geri alınmasıdır.

İslam tarihi boyunca devlet başkanlarının, ölüm, istifa gibi normal kabul edilen durumlarla değişmesinin yanı sıra, isyan, ihtilal, iç savaş gibi durumlar da iktidarların değişmesine neden olmuştur. Normal yolların dışında iktidarın değişmesine neden olan ihtilal hadiselerinde, dikkat çekici olan bazı hususlar bulunmaktadır. Mesela isyan ve ihtilal hareketlerinin önemli vasıflarından birisi, iktidarın değiştirilmesi ve yerine kaim olma hedefi olup, meşru otoriteye karşı isyan hareketlerine kalkışanlar, İslam hukukuna göre bağı /isyancı ve darbeci olma pahasına, isteklerini ve hedeflerini gerçekleştirme uğraşında oldukları görülmektedir.¹ Dolayısıyla itaat dengesinin bozulmasını da gösteren bu tür toplumsal hadiselerde rol alan aktörlerin bağı statüsünde olup olmadıkları ile Ehl-i Sünnetin bu meseleye yaklaşımı, çalışmanın ilgi alanına girmektedir.

İslam ve Osmanlı tarihlerinde itaat dengesinin bozularak, fiili isyan ve ihtilal hareketlerine dönüşmesinin gelenek halini almasında, ekonomik, sosyal ve siyasi birçok sebep aramak gerekmektedir. Ancak hal' vakalarında, sebepler farklı olmakla beraber, sürecin dini zeminde takdim edilmesi ve şer'e müracaat edilerek, meşruluğunun aranması dikkat çekici bir başka husus olmaktadır. İsyân ve ihtilal hareketlerinin aktörleri, şeriatı ayrılan halife, hükümdar ve devlet başkanını yeniden şeriata ittiba etmeye davet eden söylemler geliştirmişlerdir. Ancak dinî söylemlerle şeriata referans verilmesi durumu, yeni bir siyasi dil üretmekten ziyade, darbe sürecinin dinî ve hukukî bir temele oturtularak, kamuoyu oluşturmada ve hedefine ulaşmasında önemli bir aşamaya işaret etmektedir.

Her ne surette olursa olsun, normal olmayan bir iktidar değişikliğine neden olan hal' vakalarında, sürece hukukî ve şer'i bir çerçeve çizen, dinî siyasi bir metin, menşûr, mahzar ya da fetva olmaktadır. Siyasi kriz sarmalının aşılabilmesinde ihtiyaç duyulan meşruluk arayışının bir sonucu olan ve Osmanlı'da adına hal' fetvası denilen bir menşûr ile şer'i-siyasi akıl devreye sokulmakta² ve ihtilal süreci meşrulaştırılarak, meselenin suhuletle hitama erdirilmesi temin edilmiş olmaktadır. Böylece muhtevasında yer alan şer'i sebeplere istinaden itham edilerek, vazifesinden el çektilen devlet başkanının hal' edilmesi, bir fetva suretiyle, şeriata ve hukuka uygun hale getirilmiş ve şeklen de olsa, İslam hukukuna riayet edilmiş olmaktadır.

Hal' fetvası, siyasi sahaya münhasır olarak, şeyhülislamın siyasi salahiyetini ortaya koyması bakımından değerli görülmektedir. Ayrıca fetva literatürü içerisinde özel bir yere sahip olan şeyhülislam hal' fetvaları, padişahı, hükümdarlığını elinden alarak, vazifesinden uzaklaştırması sebebiyle önemli siyasi metinler olmaktadır. Çok defa siyasi mülahaza ve duruma uygun verilmesinden dolayı hal' fetvalarını, gücü eline geçiren grupların, kendi siyasi emelleri doğrultusunda dini, siyasete, nasıl alet ettiklerini ortaya koyan, tipik siyasi - tarihi vesikalar olarak

¹ Nevin Abdulhâlık Mustafa (1990), **İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet**, Çev. Vecdi Akyüz, İz Yay. 11, İstanbul, s. 60; Ali Şafak, "Bağı", **TDVİA**, C. 4, İstanbul 1991, s. 451-452.

² Özgür Kavak, "Hal', İstifa ve İhtilal: İslam Devletlerinde İktidarın El Değiştirmesi Üzerine Bazı Tespitler", **Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, C. 24, Sy. 47, (2019/2), s. 142.

tespit edebilmek³ ve ilaveten, talep edilme niyeti ve muhtevası açısından ise, muhalif metinler olarak sayabilmek imkân dâhilinde gözükmemektedir. Bundan dolayı hal' fetvaları, vazgeçilmez tarihi bir kaynak değerine sahip olduğu düşünülmektedir.

Hal' vakaları, imparatorluğun uzun tarihi seyri içerisinde hükümdar algısının nasıl bir dönüşüm geçirdiğini görebilmek bakımından da dikkat çekici bulunmaktadır. Dolayısıyla padişahların bir fetva mucibince, hal' -ve hatta katl- edildiği Osmanlı ihtilal hadiselerinde politik, sosyal ve ekonomik sebeplerin anlamlandırılması, bu süreçlerin benzerlikleri ve farklılıkları açısından mukayese imkânı barındırmakta ve olayların analizine katkı sunmaktadır. Öte taraftan iktidarı sona erdiren hal' fetvaları ile bu fetvaların muhtevalarında yer alan gerekçelerin, klasik İslam literatürüne yansıyan haliyle, şer'i gerekçeler olup olmadıkları konumuzla alakalı hususlardır ve ilgili bölümlerde, bu şer'i sebepler üzerine bazı değerlendirmelere yer verilmektedir. Dönemin siyasi konjonktüründen neşet etseler de, ihtilalleri ve akabinde gerçekleşen saltanat değişikliklerini İslamileştirmeleri, hal' fetvalarının önemine işaret etmekte olup, Osmanlı'da şeriatın bağlayıcılığı ilkesinin merkezî bir konumda bulunduğu, bu çalışmanın temel iddiaları arasındadır.

Osmanlı Devleti'nde XVII. - XX. yüzyıllar arasında, tespit edilebildiği kadarıyla, saltanat değişikliğine neden olan, on üç hal' vakası bulunmaktadır. Buna göre I. Mustafa 1618'de, II. Osman 1622'de, ve I. Mustafa (yeniden) 1623'te, Sultan İbrahim 1648'de, IV. Mehmed 1687'de, II. Mustafa 1703'te, III. Ahmed 1730'da, III. Selim 1807'de, IV. Mustafa 1808'de, Sultan Abdülaziz ve V. Murad 1876'da, II. Abdülhamid 1909'da ve Sultan Vahdettin ise, saltanatın ilga edilmesi sebebiyle, 1922'de hal' edilmiştir. Bu ihtilaller neticesinde hal' edilen II. Osman, III. Selim ve Sultan Abdülaziz'in çeşitli nedenlerle; Sultan İbrahim ve IV. Mustafa'nın ise fetva mucibince, katledildiği bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki hal' vakalarını, hal' fetvaları özelinde değerlendirme amacı güden **“Osmanlı Devleti'nde Hal' Vakaları ve Hal' Fetvâları'nın İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi (XVII.-XX. Yüzyıllar)”** isimli bu çalışmanın, kendi alanında ilk olma özelliğine sahip olduğu belirtilmektedir. Çünkü literatürde hal' vakaları ve hal' fetvaları üzerine müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmanın Metodu, Zorlukları ve Literatür Değerlendirmesi

Üç bölüm halinde planlanan bu çalışmanın, birinci bölümde Osmanlı siyasi düşüncesinin arka planı ve hal' sürecin teorik yönü ele alınmaktadır. İlk iktidarın İslâm Hukuku'na göre tesisi, meşruiyeti ve tarafları, biat müessesesi etrafında incelenmektedir. Bu bölümün ikinci kısmında ise, İslâm Hukuku'na göre, iktidarın krizi anlamına gelen meşruiyetini kaybetmesi ve hal' meselesi, hal'in şer'i imkânı ve gerekçeleri, muhalefet olgusu, hal'e şer'i ve hukukî bir zemin temin eden şeyhülislamın hal' fetvası ve hal' sürecinin hâkim aktörlerine, Osmanlı Devlet'inden önceki İslam devletlerinde meydana gelen hal' vakalarından bazı örneklerle yer verilmiştir.

“Osmanlı'da Hal' Vak'aları: Tanzimat Öncesi Dönem (1622-1808)” ve **“Osmanlı'da Hal' Vak'aları: Modern Dönem (1859-1922)”** başlıklarını taşıyan dördüncü ve beşinci

³ Mehmet İpşirli (2010), “Şeyhülislâm”, TDVİA, C. 39, İstanbul, s. 94.

bölümlerde ise, Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan sonra meydana gelen hal' vakaları incelenmektedir. Ayrıca bu bölümlerde hal' süreçlerini meşrulaştıran hal' fetvaları ile bu fetvaların muhtevalarında bulunan gerekçeler, klasik İslamî siyaset kitaplarına yansıdığı şekliyle, şer'i gerekçeler olup olmadıkları araştırılmaktadır.

Osmanlı siyasi tarihi sahasına ait olan bu çalışmada, arşiv vesikaları ve resmi kayıtlar ile dönem kronikleri öncelikli referans kaynaklarını oluşturmaktadır. Tarihi hadisenin nakledilmesinde, olabildiğince ilk kaynağa müracaat edilerek, değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ancak çalışmanın seyri içerisinde modern çalışmalara da, sıklıkla atıf yapıldığı belirtilmelidir.

Her hal' vakası kendi içerisinde ve birbirinden bağımsız mütalaalara ihtiyaç duymaktadır. Olayların, zamanın ve kaynakların farklı olması sebebiyle, benzer darbe süreçlerinde bile, benzerliklerin yanında, kendine özgü yanların ve farklılıkların var olması bittabidir. Bu durumda meselenin anlaşılması için, hadisenin tanığı şahıslara ve onların kroniklerine ilk elden müracaat iktiza etmektedir. Mesela 17. yüzyılda meydana gelen I. Mustafa, II. Osman ve İbrahim'in hal' vakaları incelenirken, dönemin temel kronik yazarları olan Kâtip Çelebi, Naîmâ, Solakzâde, Topçular Kâtibi, Peçevî, Hüseyin Tugi ve Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin şahitliğine müracaat etmek gerekmektedir. IV. Mehmed ve II. Mustafa'nın hal' vakalarında ise, Defterdar Mehmed Paşa, Râşid M. Efendi, Silahdâr Mehmed Ağa'nın kronikleri, ilk elden referans kaynakları olmaktadır. Patrona isyanı nakledilirken, döneme ait ilk kaynaklar olan Subhî Efendi, Abdi Efendi, Çelebizâde Âsım Efendi, Göynüklü Ahmed Efendi ve Destarî Salih Efendi'nin kronikleri öncelikli referansları oluşturmuştur. Ancak Patrona ihtilali üzerine son dönemde hazırlanmış olan Aktepe'nin **Patrona İsyanı (1730)** isimli monografisi de, III. Ahmed'in hal' vakasındaki temel referanslar arasında yer almaktadır. III. Selim ve IV. Mustafa'nın hal' vakalarında ise, Âsım Efendi, Mustafa Necîb Efendi, Ubeydullah Kuşmânî, Tüfengçi-Başı Ârif Efendi, Câbî Ömer Efendi gibi dönemin tanığı müelliflerin eserlerinin yanı sıra, modern döneme ait pek çok kaynaktan da istifade edilmiştir.

Osmanlı modern döneminde ise, arşiv kaynakları, devletin resmi evrakı, meclis zabıtları ve dönem kaynaklarının yanında hatırat türü kitaplar ile gazeteler de, çalışmanın referans eserleri arasında yer almaktadır. Ancak son döneme ait teliflerin, çoğunlukla propagandist bir dile sahip, subjektif kaynaklar olması önemli bir problem alanına işaret etmektedir. Dönem adamlarının ortaya koyduğu farklı, sert, hizipleşmeci (ve bir o kadar da sorunlu) bakış açılarının, bugünkü araştırmacıların Osmanlı'nın son devrine ait benzer hadiseleri ele alırken, farklı neticelere ulaşmalarına sebebiyet verdiği ileri sürülebilir. Ayrıca bu malzemenin çokluğu da, araştırmanın seyrini güçleştiren durumlar arasında yer almaktadır.

J. Hammer-Purgstall, A. Cevdet Paşa, Mustafa Nuri Paşa gibi Osmanlı müelliflerinin telifleri de, çalışmanın seyri içerisinde değerlendirilen referans kaynaklarındandır. Öte taraftan Uzunçarşılı, Danişmend, Karal, İnalçık gibi Osmanlı tarihini hemen hemen bir bütün olarak ele alan modern dönem müelliflerinin çalışmaları ile MEB İslam Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisindeki ilgili maddelerin, araştırmanın seyrine yön verdiği ayrıca belirtilmelidir.

Çalışmanın İslamî kaideler ekseninde yapılan şer'î mütalaalarının temellendirilmesinde ise, klasik İslam literatürüne ait **Ahkâmü's-Sultâniyye** veya **es-Siyâsetü's-Şer'iyye** türü eserlere sıkça atıf yapılmıştır. Bu alanda telifleri bulunan Mâverdî'den, Cüveynî'ye, Gazzâlî'den, İbn Haldûn, İbn Teymiyye, Cürçânî, Serahsî ve Sa'düddîn et-Teftâzânî'ye, pek çok İslam alimi çalışmanın referansları arasında yer almaktadır. Ayrıca Dede Cöngi, Meşrepzâde Ârif Efendi, İbn Âbidîn, Elmalılı Hamdî, Seyyid Bey, Ömer Nasuhi Bilmen gibi Osmanlı hukukçularına ilaveten, Muhammed Hamidullah, Vehbe Zühaylî, Yusuf el-Karadâvî, Hayreddin Karaman gibi çağdaş İslam hukukçuları da çalışmanın kaynakları arasında bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin sünnî bir İslam devleti olması sebebiyle, çalışmada esas alınan İslâmî kaynakların, genel olarak, Ehl-i Sünnet çizgisindeki telifler olmasına dikkat edildiğine vurgu yapmak gerekmektedir.

Araştırma konusunun gerek Osmanlı siyasi ve medeniyet tarihi, gerekse Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam ve İslam Tarihi gibi İlahiyat bilimleri ile iç içe geçmiş olması, geniş bir sahada kaynak taramasını gerekli kılmıştır. Nitekim bu durum, kaynakçada da net bir şekilde görülmektedir. Ayrıca böyle bir literatür taramasının, araştırmacıya farklı ilmî disiplinler arasında mukayese yapabilme imkanı sağlamış olduğu da varsayılmaktadır. Ancak çalışmanın geniş bir alanı/zamanı kapsamı ve farklı disiplinler arasında olması, sınırlarının tespit edilememesi bir sorun alanı ve araştırmanın zorluklarından birisi olarak değerlendirilmektedir.

Osmanlı'daki hal' vakaları ve fetvalarla ilgili malzemenin, daha çok ikincil kaynakların içerisinde dağınık olması, başka bir zorluk olarak gösterilebilir. Osmanlı siyasi tarihinin netameli konularından olmasından mütevellid, hal' vakalarının niteliğine dair kronik yazarlarınca ortaya konulan yaklaşımların, kendi zamanlarının siyasi ve ideolojik ihtiyaçlarıyla ilişkili oldukları, göz önünde bulundurulmalıdır.⁴ Bundan dolayı hadiselerin dönem kaynaklarınca öznel yaklaşımla ele alınması sebebiyle, meydana gelen bilgi yığınının ayıklanmasındaki problemin, araştırmanın sağlam bir zeminde ilerlemesini güçleştirdiğini de ifade etmek gerekmektedir. Keza arşiv kayıtlarında çalışmanın tümünü alakadar eden erişilebilir yeterli vesikanın bulunup bulunmadığı da, ayrı bir engel gibi görünmektedir.

Bu çalışma, metodolojik olarak, nitel ve kalitatif çalışmalar grubunda değerlendirilebilir. Çünkü konuyla alakalı bilgilere ulaşılması, belgelerin bulunup, incelenmesi ve durum ve görüşlerin tespit edilip, analiz edilmesi ile belli bir senteze varılması hedeflenmiştir. Keza hal' vakalarındaki gibi sosyal durum çalışmalarının, yapısal olarak karmaşıklıklarının açıklığa kavuşturulabilmesi ve anlamlandırılabilmesinde, detaylı araştırma yapmaya ve haliyle birden fazla kaynağa müracaat etmeye ihtiyaç vardır. Burada da böyle bir durum söz konusu olup, hal' vakalarındaki gibi toplumsal bir meselenin ne olduğu, niteliği ve altında yatan nedenler, dönemin tanığı görüş ve telifler ekseninde tespit edilmeye ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Nitekim tez boyunca ortaya konulan verilerin, kaynak taraması yöntemiyle elde edildiği, belirli zaman dilimlerini kapsayan toplumsal hadiselerle odaklanıldığı ve genellenebilir olup olmaması tartışılabilir olsa da, bizce, nitel neticeler ortaya konulmaya çalışıldığı belirtilmelidir.

⁴ Mehmet Evkuran (2005), **Sünnî Paradigmayı Anlamak**, Ankara Okulu Yay. 83, Ankara, s. 28; Burak Onaran (2018), **Padişahı Devirmek**, İletişim Yay. 2617, İstanbul, s. 97. Mehmet Akif Aydın (1997), "Hal'", **TDVİA**, C. 15, İstanbul, s. 220.

Hal' vakalarının niteliğine dair ortaya konulan ve hadiseyle alakası bulunan her bir veri titizlikle ele alınmıştır. Alana dair tespit edilebilen bütün kaynaklar taranmış olup, mümkün mertebe arşiv kaydına ve ilk kaynağa müracaat edilmeye çalışılmıştır. Öte taraftan ortaya konulan bilgilerin, tarih vesika ve kaynaklarına yansıdığı şekliyle, çoğunlukla belirtilen metodlarla tespit edilen bulgular oldukları ve ait oldukları dönemin yorum ve analizi üzerinden mütalaa edildikleri ifade edilmelidir. Bu sebeple sosyal bilimler sahasına münhasır olması sebebiyle, çalışmanın, nicel ve sayısal verilere imkân sağlamadığı belirtilebilir. Keza bu türden bir yaklaşım, araştırmanın sınırları, hedefleri ve zorlukları da göz önüne alındığında, kısıtlayıcı bir engel gibi görünmektedir.

Çalışmanın bir yönüyle İslamî ilimlerle alakalı olması, İslamî kaideler ekseninde şer'i mütalaalar yapılmasını gerektirmektedir. Bu sebeple tezin seyri ve olgunlaşmasında Arapça literatür ve terminolojiye çok fazla atıf yapılmıştır. Referans verilen Arapça kaynakların ve İslamî terminolojiye ait kelimelerin Latin alfabesine aktarılmasında ise, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin yazım kurallarına bağlı kalınmıştır. Mesela tezin ismini oluşturan ve çalışmanın temel terimlerinden birisi olan **hal'** kelimesi Arapça bir kelimedir ve (خ - ل - ع), şeklinde yazılmaktadır. (ع - 'Ayn) harfi latinize edilirken ise, (_ ') işareti kullanılmaktadır. Öte yandan **hal'** kelimesinin, günlük dilde **hal - ahval** diye kullanılan ve durum, vaziyet gibi anlamlara gelen **hal** (ل - ا - ح) sözcüğünden hem yazım hem de mana olarak farklılığının ortaya konulması gerekmektedir. Keza **şer'** (ش - ر - ع) kelimesinde de benzer bir kullanım söz konusudur. Allah'ın ve peygamberin ortaya koyduğu kanun anlamında **şer'** kelimesi (-ki **şer'**den türeyen **şeriat**, İslam'a ait hükümlerin bütünü anlamındadır-), günlük konuşmalarda sıklıkla kullanılan ve kötülük anlamına gelen **şer** (ش - ر) sözcüğünden farklıdır. Bu sebeple okuyucunun, çalışma boyunca, benzer misallere sıkça denk geleceği, şimdiden belirtilmelidir.

Arşiv kaynaklarındaki orijinal vesikada yer alan hicrî ve rûmî tarihler, okuyucuya kolaylık olması gayesiyle, miladî takvime göre de açılımlanmıştır. Söz konusu tarihlerin çevrilmesinde ise, Türk Tarih Kurumu'nun genel ağı içerisinde yer alan tarih çevirme klavuzu, <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> isimli internet sayfası esas alınmıştır.

Tezin ana çalışma alanı Osmanlı Tarihi'nde XVII. yüzyıldan sonra meydana gelen hal' vakaları olup, tarihi hadisenin nakledilmesinde kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Tanzimat öncesi hal' vakaları anlatılırken, çoğunlukla, hem "hal'" hem de "ihtilal" ve "isyan" kavramları tercih edilmişken, Tanzimat sonrası meydana gelen hal' vakaları ise daha çok "hal'" ve "ihtilal" kavramları ile karşılanmaya çalışılmıştır. Tarihlendirmeler ise, okumayı kolaylaştırması adına, miladi takvime göre verilmiştir. Metin içi atıflar ise, " _ " içerisinde ve *italik* olarak yazılmıştır. Yine bazı Osmanlıca / Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları da yanlarına yazılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI SİYASİ DÜŞÜNCESİNİN ARKA PLANI ve HAL' SÜRECİNİN TANIMLANMASI

1.1. İslam Hukuku'na Göre İktidar ve Meşruiyeti

İslam âlimleri, **Ahkâmü's-Sultâniyye** veya **es-Siyâsetü's-Şer'iyye** adıyla siyasete dair telif ettikleri eserlerinde iktidar konusunu, bey'at/biat, akid, velayet, vekâlet, imamet, hilafet vb. başlıklar altında ele almışlardır.

Ahkâmü's-Sultâniyye'ye göre, iktidar bir akid/sözleşme marifetiyle gerçekleşmektedir. Bu akdin iki tarafı bulunmakta olup, bunlar toplumun temsilcisi olarak kabul edilen ehlü'l-hal ve'l-akd yani bir seçiciler kurulu ile toplumun velayetini ve/ya vekâletini üstlenen devlet başkanıdır. İktidarın kurucu unsuruna ise, bey'at/biat denilmektedir. Bu sözleşmenin çerçevesini devlet başkanı olan kişinin, adalete bağlı kalarak adaleti tesis etmesi, Kur'an ve sünnete uygun davranarak dini ikame etmesi ve dini koruması gibi bir kısım şer'i kaideler oluşturmaktadır.⁵

İslam Hukukunda kamu otoritesini ifade eden iktidar olgusunun meşruiyeti ve kullanılması şeriata uygunluk esasına göre belirlenmiştir.⁶ Hukukî bir yetki olarak bu otoritenin sahibi millet olup, kullanım hakkı millet tarafından iktidar erkine bırakılmıştır. İktidarın meşruiyet kaynağının şariat olması sebebiyle, iktidar erkinin tasarruflarının şeriata uygunluğu, ulema tarafından meşruiyet açısından yeterli ölçü olarak kabul edilmiştir.⁷ İslam âlimlerinin ortaya koyduğu bu yaklaşımlarında, iktidarın ve tasarruflarının ilahi iradeye uygunluğu -veya en azından ilahi iradeye ters düşmemesi- önemli sayılmıştır. Bu noktada âlimlerin toplumun genel kabulünü esas aldıkları ve kaosun önlenmesini öncelikledikleri, öncelikle belirtilmelidir.⁸

İslam siyaset hukukunda siyasî iktidara meşruiyet kazandıran şeriata kendisi olup, bu meşruiyetin kaynağının dini ve dünyevî olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. İktidarın kurulması için gerekli olan biat akdinin, tarafları bağlayıcı şer'î hükümler içermesi ve akdin şer'i yasalar çerçevesinde tesisi, iktidarın meşruiyetinin dinî kaynağını ortaya koymaktadır. Buna mukabil kendilerine ehlü'l-hal ve'l-akd denilen seçiciler kurulu tarafından, toplum adına bir kişinin tespit

⁵ el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Basrî (1987), **Kitâbü Temhîdî'l-Evâ'il ve Telhîs'd-Delâ'il**, Tahk. İmâmüddin Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut, s. 467-468; Abdurrahim Şen (2020), **İslam Hukuk Düşüncesinde İktidar ve Meşruiyet**, Klasik Yay. 178, İstanbul, s. 47; Cengiz Kallek (1992), "Biat", **TDVİA**, C. 6, İstanbul, s. 122..

⁶ Kavak, "Hal', İstifa ve İhtilal:", s. 160.

⁷ Seyyid Bey (1339), **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, Matbuat ve İstihbarat Umum Müd. Yay., Ankara, s. 39; Talip Türkan (2001), **Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara Okulu Yay. 33, s. 150-151, 183-184.

⁸ Bilal Aybakan - İbrahim Kâfi Dönmez (2004), "Meşrû", **TDVİA**, C. 29, Ankara, s. 382.

edilip seçilmesi ve onunla belli kurallar muvacehesinde bir akid yapılması ise iktidarın dünyevî meşruiyet kaynağını ifade etmektedir.⁹

1.1.1. Velâyet-i Âmme ve Kamu Vekâleti Ekseninde Siyasî İktidar Kavramı

Fıkî terminolojide velâyet-i âmme, kişinin rızasına bakılmaksızın, başkası hakkında hukukî sonuç doğuracak şekilde söz sahibi olma, onun hakkında tasarrufta bulunma şeklinde tarif edilmiştir.¹⁰ İslam hukukuna göre, bir tasarrufun meşru olabilmesi için, söz konusu bu tasarrufa cevaz veren şer’î bir yetkinin veya yetkilendirmenin bulunması gerekmektedir.¹¹ Dolayısıyla şer’î yetki anlamında velayet, âmme terimiyle birleştirildiğinde kamunun işlerini yönetme ve sorumluluğunu üstüne almayı ifade eder.¹²

Toplumda hukukun uygulanması, kamu hizmetlerinin sunulması gibi bir kısım görevler, fertlerin tek başlarına yapamayacağı görevler arasındadır.¹³ Toplum adına bu görevleri üstlenmeye velâyet-i âmme adı verilmiş olup, âmme velayeti İslam hukukunda devlet başkanına tanınan genel yetkiyi belirtmektedir.¹⁴ Buna göre amme velayeti, bir ülke içerisinde yaşayan halkın idare edilmesi, işlerinin yerine getirilmesi ve onların korunup kollanması şeklinde,¹⁵ idari ve siyasi bir yetki olarak anlaşılabilir.¹⁶ Öte taraftan İslam hukukçularının velayeti, aslî (zâtî) ve niyabî (tefvîzî veya gayr-i zatî) şeklinde ikiye ayırmış olmaları,¹⁷ iktidarın meşruiyetinin kaynağını tespitinde bir dayanak oluşturmaktadır. Kişinin kendisi üzerindeki velayeti zâtî velayet iken, başkaları üzerinde, hukukî bir çerçeve etrafında, tasarrufta bulunmasına niyabî/tefvîzî velayet denilmiştir.¹⁸ Bu tanım **Mecelle**’de şöyle kanunlaştırılmıştır. “*Bir kimse işini başkasına tefvîz etmek ve o işte onu kendi yerine ikame eylemektir.*”¹⁹

Bütün kamu görevlileri, ister seçimle ister atama ile iş başına gelmiş olsunlar, tefvîzî velayete sahiptirler. Bunların velayetleri kendilerinden olmayıp, niyabetle yani başkasının onları seçmesi veya atamasıyla sabit olmaktadır.²⁰ Devlet başkanının iktidarı üstlenmesi de kendiliğinden olmayıp, onun başkası tarafından bu makama tensip buyrulduğu, yani bir tür seçimle iş başına geldiği

⁹ Şen, a.g.e., s. 77.

¹⁰ el-Cürcânî, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî (1403), **Kitâbü’t-Ta’rîfât**, Tahk. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, Kâhire, s. 329.

¹¹ H. Yunus Apaydın (2013), “Velâyet”, **TDVİA**, C. 43, İstanbul, s. 16.

¹² Seyyid Bey (1340), **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer’iyyesi**, TBMM Matbaası, Ankara, s. 41.

¹³ Osman Eskicioğlu (1989), “Âmme Velâyeti”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. VI, İzmir, s. 421.

¹⁴ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer’iyyesi**, s. 35; a. mlf. (2010), **Fıkıh Usûlü**, Haz. Hasan Karayığit, İstanbul, s. 104.

¹⁵ Türcan, a.g.e., s. 205.

¹⁶ Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 12.

¹⁷ Ali el-Hafîf (2018), **İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri (Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku)**, Çev. Rahmi Yaran, Ankara, s. 322.

¹⁸ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer’iyyesi**, s. 43; Türcan, a.g.e., s. 206.

¹⁹ **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye** (1305), Md. 1449, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet, s. 452.

²⁰ el-Mâverdî Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed (2006), **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, Tahk. Ahmed Câd, Dârü’l-Hadis, Kahire, s. 49; Eskicioğlu, agm, s. 420.

anlaşılmaktadır.²¹ Dolayısıyla başkaları adına tasarrufta bulunma makamı olması hasebiyle ve ortaya konulan tasarrufların da Müslümanlar adına yapılmış olmasından ötürü, devlet başkanlığı, İslam Hukukunda, niyabet görevi olarak kabul edilmiş olup,²² devlet başkanı velayetini, biat marifetiyle, bütün Müslümanlardan almaktadır.²³

Devlet başkanlığı bir tür niyabet makamıdır. Kaynaklarda bir makamın sorumluluğunu asıl sahibinin yerine, geçici bir zaman için yüklenen kişiye nâib denilmiş olup,²⁴ bu anlamda devlet başkanı, iktidar yetkisinin asıl sahibi olan ümmetin²⁵ nâibi olmaktadır. İmam Cüveynî, devlet başkanının hükümleri uygulama konusunda nâib kılındığını söylerken,²⁶ Bâkılânî ise, devlet başkanının ümmetin nâibi²⁷ olduğunu belirtmektedir. İcra yetkisinin, ümmetin hâkimiyeti adına, toplumdaki alınıp, soyut bir kuvvete, yani iktidara havale edilmesini şer'î bir zorunluluk olarak gören Elmalılı Hamdi Efendi, biat yoluyla ümmetin velayetini üstlenen devlet reisinin, ümmetin nâibi olduğunu ifade etmektedir.²⁸ Seyyid Bey'e göre ise, bu velayetin sahibi ve aslı millet olup, devlet başkanı milletin hem vekili hem de naibidir.²⁹ Burada Seyyid Bey'in, devlet başkanına milletin vekili diyerek, modern dönemde velayet kavramından daha çok tercih edilecek olan vekâlet kavramına, niyabetle birlikte yer açması önemlidir. Dolayısıyla amme adına olmasından ötürü iktidarın meşruiyetinin kamudan kaynaklandığı anlaşılabılır.

1.1.2. İktidarın Kurucu Unsuru Olarak Biat

Biat Arapça bir kelime olup, bir kimseye idareciliği tevdi edip, şer'î esaslar dâhilinde ona itaat edeceğine dair söz vermeye denilmiştir.³⁰ Devlet başkanını seçme, şeriat çerçevesinde ona bağlılık gösterme ve idarî tasarruflarını kabul etme anlamında biat, sosyo-politik bir sözleşmeyi ifade etmektedir.³¹ İslam hukukunda yöneten-yönetilen ilişkisini, kamu yararının gerçekleştirilmesi esası oluşturmaktadır.³² Bu ilişki biat ile tezahür eden akdî bir işlemdir³³ ve karşılıklı rızayı

²¹ Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed (1962), **el-İktisad fî'l-İtikad**, Haz. İbrahim Agâh Çubukçu - Hüseyin Atay, Nur Matbaası, Ankara s. 237; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 25.

²² el-Hafif, a.g.e., s. 322.

²³ Vehbe ez-Zühaylî (1985), **el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühû**, C. VI, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, s. 702.

²⁴ Casim Avcı (2006), "Nâib", **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 311.

²⁵ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 44.

²⁶ el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî (1401), **el-Gıyâsî (Ğıyâsü'l-Ümem fî İltiyâsî'z-Zulem)**, Tahk. Abdülazim ed-Dîb, el-Mektebâtü'l-Kübrâ, Mısır, s. 389.

²⁷ Bâkılânî, a.g.e., s. 476.

²⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır (2018), **Osmanlı Anayasasına Dair**, Haz. Asım Cüneyd Köksal, Klasik Yay. 157, İstanbul, s. 52.

²⁹ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 44.

³⁰ Rağıb el-İsfahanî (2012), **Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü**, Terc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yay. 45, İstanbul, s. 181.

³¹ İsmet Kayaoğlu (1985), **İslâm Kurumları Tarihi**, Ankara İlahiyat Fak. Yay. 168, s. 19; Kallek, "Biat", s. 120.

³² Abdülkâdir Üdeh (1968), **et-Tesrî'u'l-Cinâ'ıyyü'l-İslâmî Mukârinen bi'l-Kânûnî'l-Vaz'î**, C. I, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, Beyrut, s. 42.

³³ Üdeh, a.g.e., C. I, s. 43.

içermektedir.³⁴ Allah'ın bahşettiği bir olgu olan iktidar,³⁵ ehlü'l-hal ve'l akd denilen toplumun ileri gelenlerinin kararıyla tecelli etmektedir. Meşruiyeti ve onayı ise, biat (itaat yemini) denilen bir sözleşme ile gerçekleşmektedir.³⁶

İktidarın tesis edilmesi ile ilgili, İslam'ın belirlediği kesin bir kaide ve model bulunmamakla beraber,³⁷ tarihi tecrübeler ışığında ulema tarafından bazı usullerin geliştirildiği bilinmektedir. Kaynaklarımızda iktidarın kurulması ile ilgili imamet akdi, istihlaf / ahd (veliahd tayini) ve isti'la (kahr veya darbe yoluyla) gibi bazı yöntemler bulunmaktadır. İmamet akdi, bir aday belirlemek ve ona biat etmek suretiyle tesis edilen iktidarı ifade ederken, devlet başkanının hayatta iken yerine birini aday göstermesi ve onun vefatından sonra tespit edilen bu veliahdın devlet başkanı olması ise istihlaf / ahd veya veliahd tayini olarak isimlendirilmiştir. Darbe yoluyla iktidara gelmek ise kahr ve isti'la olarak tanımlanmıştır.³⁸

a. İmamet Akdi

Devlet başkanının belirlenmesinde sübût şartı olarak ortaya konulan biat, bir süreci ifade etmektedir. Evvela devlet başkanı namzedinin ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından tespiti yapılır. İkinci aşamada ise tespit edilen bu adaya, başta ehlü'l-hal ve'l-akd olmak üzere, tüm kamunun biati gerçekleşir. Bütün bu sürecin ismine biat süreci, bu akde de imamet akdi denilir.³⁹

İmamet akdinde daha önce tespit edilmiş olan devlet başkanı için, ümera, ulema, reisler ve idareciler gibi toplumun önde gelenlerinin hazır bulunduğu bir ortamda biat merasimi yapılmakta⁴⁰ ve böylece reis seçilmiş olmaktadır. Mesela Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde şu aşamalar takip edilmiştir: Hz. Ömer tarafından teklif yapılmıştır. Benî Sâide toplantısında bulunanların -ki bunlara ehlü'l-hal ve'l-akd denilebilir- muvafakati sağlanmıştır. Son olarak da, sahabelerin Mescid-i Nebvî'de kendisine biat etmeleri ile Hz. Ebû Bekir halife olmuştur.⁴¹ Kaynaklarımızda buna **bey'at-ı âmme**⁴² denilmiştir. Hz. Ömer ise, Hz. Ebû Bekir'in kendisini halef tayin etmesi ile hilafet makamına gelmiştir. Hz. Ömer yerine bir halef seçmemiş ancak aralarında Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de bulunduğu altı kişilik bir gruba bu işi havale etmiştir. Bu heyetin kendi arasında yapmış

³⁴ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed (2013), **Mukaddime**, Çev. Süleyman Uludağ, C. I, Dergâh Yay. 85, İstanbul, s. 448-449; Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 26, 28; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Üdeh, a.g.e., C. I, s. 43.

³⁵ Fahrreddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer (1981), **Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî**, C. VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrût, s. 2-7.

³⁶ Muhammed Hamidullah (2018), **İslam Anayasa Hukuku**, Beyan Yay. 194, İstanbul, s. 185.

³⁷ Muhammed Hamidullah (1997), **Der Islam Geschichte Religion Kultur**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, s. 152; a. mlf., **İslam Anayasa Hukuku**, s. 186.

³⁸ et-Teftâzânî Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (1998), **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, Tahk. Abdurrahman Umeyre, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, s. 233; İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed (1985), **Tahrîrü'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehlî'l-İslâm**, Tahk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, er-Riâsetü'l-Mehâkimü's-Şer'iyyeti ve's-Şüûni'd-Dîniyye, Katar, s. 52-56.

³⁹ Tuncay Başoğlu (1996), "Hilafetin Sübût Şartı Olarak Bey'at", **İLAM Araştırma Dergisi**, C. I, Sy. 2, s. 83.

⁴⁰ İbn Cemâa, a.g.e., s. 52.

⁴¹ en-Nebhan, Muhammed Faruk (1980), **İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları**, Terc. Servet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul, s. 437-438.

⁴² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (2003), **Tarih-i Taberî**, C. III, Terc. M. Faruk Gütunca, Sağlam Yay., İstanbul, s. 335. el-Kalkaşendî, biatın birçok farklı misalini vermektedir. el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed (1916), **Subhu'l-A'sâ**, C. IX, Matbaati'l-Emiriye, Kahire, s. 301 vd.

olduğu istişare neticesinde ise Hz. Osman'ın halife olmasına karar verilmiştir.⁴³ Halife Hz. Osman'ın Medine'de bir grup isyancı tarafından öldürülmesi üzerine Hz. Ali, Medineliler'in akid ve biatıyla hilafet makamına gelmiştir.⁴⁴ Hz. Peygamberin vefatı sonrasında ona yakınlığıyla bilinen dört önemli sahabenin ardı ardına halifelik makamına gelmesi, devlet başkanının belirlenmesi ile ilgili bir teamül oluşmasına imkân vermiştir. İslam Anayasa hukukunun en önemli kurumu olan devlet başkanlığı ile ilgili sahabe tarafından ortaya konulan esaslar, bu şekliyle sonrakiler için bir icma halini almıştır.⁴⁵ İlk dört halifenin seçiminde görüldüğü üzere, Müslümanların tercihi bırakılmış olan halife seçimi, dönemin tarihi, siyasi ve sosyal şartları muvacehesinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁶

Devlet reisi, ülke sath-ı mahallinden katılan temsilcilerin rızaları ve umumi beyatı ile belirlendiğinden,⁴⁷ biat akdi, aynı zamanda karşılıklı ve rızaya dayalı bir sözleşmeyi ortaya koymaktadır.⁴⁸ Tesis edilen bu ahitleşme, karşılıklı irade beyanı ile, devlet başkanının, milleti hak üzere yöneteceğini, adalet ile hükmedeceğini; milletin ise devlet başkanına itaat edip, emirlerine uyacağını kararlaştırmaktadır.⁴⁹ Rayyis'e göre, bu akitten maksadın, halifenin yetkisini belli bir membadan, yani millettten aldığına ortaya konulmasıdır.⁵⁰

Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, isimli eserinde biatın yazılmasının önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre, bir biat metninde, halifenin ölmesi, halifenin hal' edilmesi gibi yeni biata sebebiyet veren hadiseler belirtilmelidir. Devlet başkanlığının ehemmiyetine ve Müslümanların bir başkana olan ihtiyacına dikkat çekilerek, halife namzedi olan şahsın ilim, cesaret, ileri görüşlülük, liyakat gibi meziyetleri ile diğer başkan adaylarına karşı üstünlüğü ortaya konulmalıdır. Biatın diğer tarafında bulunan ulemâ, rüesâ, ümerâ veya reayâ gibi ehlü'l-hal ve'l-akd içerisinde dâhil olan kimler varsa, hepsi, biat metnine yazılmalıdır. Şayet biatın sebebi eski halifenin hal' edilmesi ise, hal' gerekçeleri zikredilmelidir. Çünkü İslam hukukunda iş başındaki halifenin, ancak, geçerli sebeplerle hal' edilmesine cevaz verilmiştir.⁵¹

İslam tarihi boyunca devlet başkanları biat almak suretiyle vazifeye başlamışlardır. Yeni devlet başkanlarına biat için bazen çok şaşalı bazen de çok sade törenler düzenlenmiştir. Biatın,

⁴³ Câbirî, şura neticesinde Hz. Osman'ın halife seçilmesini “*sürekli bir muhalefet*” yaratmak olarak da değerlendirmektedir. Çünkü şura, Hz. Osman'ı iktidara getirirken, diğer şura üyelerinden Hz. Ali, Talha, Zübeyr gibi karizmatik kişileri de muhalefete taşımıştır. Bk. Muhammed Âbid Câbirî (1997), **İslâm'da Siyasal Akıl**, Çev. Vecdi Akyüz, Kitapevi Yay. 63, İstanbul, s. 371.

⁴⁴ Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil (2019), **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri**, Çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, TYEKB., 146, İstanbul, s. 634, 635; Mehmet Akif Aydın (1990), “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. X, İstanbul, s. 182. Avcı, “Hilafet”, s. 182.

⁴⁵ Aydın, “Devlet Başkanının Tayin Usulü”, s. 182.

⁴⁶ Âdem Apak (2008), **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II, (Hulefâ-i Râsidîn Dönemi)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, s. 23, 43.

⁴⁷ es-Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed (2000), **Fıkhu'l-Hilâfe ve Tetavvüruhâ**, Tahk. Tevfik Muhammed eş-Şâvî - Nâdiye Abdürrezzâk Senhûrî, Müessesetü'r-Risâle, Kahire, s. 122.

⁴⁸ el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, s. 273; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 26, 28; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684.

⁴⁹ Nebhan, a.g.e., s. 415.

⁵⁰ Muhammed Z. er-Rayyis (1976), **en-Nazariyyâtü's-Siyâsiyyetü'l-İslâmiyye**, Dârü't-Türâs, Kahire, s. 216-219.

⁵¹ el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, s. 275-278.

Emevîler'den itibaren, farklı şekillerde uygulandığı belirtilmektedir. Siyasi problemlerin çok fazla olduğu dönemlerde, devlet ileri gelenleri, ulema ve halkın katılımını sağlamak suretiyle daha çok kişinin biatine müracaat edilmeye çalışılmıştır. Biat merasimlerinin birçoğunda, ordu kâtiplerinin, biat edecek olanları düzenli bir şekilde ve ismen çağırarak yemin ettirdiklerinden bahsedilmektedir. Önceleri sade ve sözlü olarak yapılan biat, sonraları en ince ayrıntısına kadar ve yazılı olarak belirlenmiştir.⁵² Yazılı biat metinleri, yemininden dönenin eşinden boş olacağı, malının sadaka olarak dağıtılacağı gibi kişiyi dünyevî olarak ağır yükümlülük altında bırakan bağlayıcı ifadeleri muhtevî uzun metinler haline gelmiştir. Merkezde biat alan devlet başkanı, ortaya çıkan biat metnini vilayetlere gönderip, bu metin etrafında, kendi adına biat alınmasını istemiştir.⁵³ Başkenttekilerin yaptıkları seçim ve biat neticesinde, taşra valileri de, kendi bölgelerinde bulunan ileri gelenlerle birlikte halife adına biat eder/alır ve bunu yazılı olarak merkeze gönderirlerdi.⁵⁴

Osmanlı'da cülûs adıyla düzenlenen askerî merasimler, göreve yeni başlayan hükümdara biat edilmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı'nın ilk devirlerinde eski Türk adetlerine göre, sade cülûs merasimleri (biat töreni) düzenlenmekte iken,⁵⁵ klasik dönemde ise, daha şaşalı ve tafsilatlı biat törenleri yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde eski Türk adetlerinin terk edildiğinden ve tamamıyla İslamî bir biat müessesesinin varlığından bahsetmek gerekebilir. Padişahların tahta çıktıklarını ilan etmek için yayınladıkları fermanlarında, “*ittifâk-ı ashâb-ı ârâ ve şûrâ*” ile tahta oturduklarını belirtmeleri teamül haline gelmiştir.⁵⁶

Osmanlı klasik döneminde tertip edilen biat törenleri, ilkin Hırka-i Saadet dairesinde sadrazam ve şeyhülislamın yeni padişaha biat etmesiyle başlardı.⁵⁷ Topkapı sarayında, büyük bir merasimle icra edilen bu biat törenlerinde padişah, Bâbüssaâde önüne kurulan tahta otururdu. Devlet erkânı sırayla gelip padişahın eteğini öper ve biat yemini ederdi.⁵⁸ Cülûs törenlerinde sadrazamın ve şeyhülislamın ilk evvel ve iki defa biat etmesi⁵⁹ not edilmesi gereken bir noktadır.

⁵² İlk defa Haccac, halife Abdülmelik b. Mervan için yazılı biat almış ve bunları güvenilir yerlerde saklamıştır. Kallek, “Biat”, s. 122.

⁵³ Muhammed Ebu Zehra (1983), **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, Çev. Hasan Karakaya – Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul, s. 99; Kallek, “Biat”, s. 123; Nebhan, a.g.e., s. 420. Mesela IV. Mehmed'in cülûs fermanında, Tanrının inayeti ve şahsının istidadı sayesinde sultan olduğu; vezirlerin, ulemanın ve halkın reyiyile saltanat tahtına oturtulduğu belirtilmektedir. Osmanlı şehirlerine gönderilen fermanlarda, IV. Mehmed'in adına hutbe okutturulup para bastırıldığından bahsedilmekte ve valilerle kadılardan, bunun halka duyurulup, hutbelerde adının okutulması (kanaatimizce, bir anlamda biat alınması) istenmektedir. Halil İncalcık (1958), “Osmanlı Pâdişahı”, **Ankara Üniv. SBF Dergisi**, C. 13, Sy.4, s. 74.

⁵⁴ Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 182-183.

⁵⁵ Abdulkadir Özcan (1993), “Cülûs”, **TDVİA**, C. 8, İstanbul, s. 112.

⁵⁶ Halil İncalcık (1959), “Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniv. SBF Dergisi**, C. XIV, Sy.1, s. 82.

⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (2014), **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 175-176. Ayrıca bk. Nurhan Atasoy (1997), “Hırka-i Saâdet”, **TDVİA**, C. 17, İstanbul, s. 376. Bazı padişahlar, hal' edileceklerini anlayınca veliahdlarını getirterek önce kendileri biat etmişlerdir. Mesela III. Ahmed, halefi I. Mahmud'a; III. Selim de, IV. Mustafa'ya biat etmiştir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 174.

⁵⁸ Kallek, “Biat”, s. 124. Ayrıca bk. Semavi Eyice (1991), “Bâbüssaâde”, **TDVİA**, C. 4, İstanbul, s. 408.

⁵⁹ Murat Akgündüz (2002), **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, Beyan Yay. 346, İstanbul, s. 114.

Ardından yeni padişah için Eyüp Sultan Camii'nde kılıç kuşanma ve cülûs töreni düzenlenirdi. Biat alan yeni padişah tarafından, askere bahşiş dağıtılması gelenek halini almıştı.⁶⁰

Biat, Osmanlı'nın son döneminde ise, vezirler ve ulema tarafından padişahın elinin öpülmesi veya elinin tutulması ile gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde mesela V. Murad ve V. Mehmed Reşad'a Hırka-i Saadet dairesinde değil de, Bâb-ı Seraskerî'de düzenlenen törenlerle biat edilmiştir. Kaynaklarımızda halife/padişah V. Mehmed Reşad'a telgrafla biat edildiği de yazılıdır.⁶¹

b. Darbe, Kahr ve İsti'la

İktidara gelmenin yollarından bir diğeri ise zor kullanarak iktidarı ele geçirmektir. Fâkihler, genel olarak, darbe yoluyla gerçekleşen iktidarı bazı şartların yerine getirilmesi halinde caiz görürler.⁶² Buna göre, başa gelen kişinin halifede aranan şartları taşıması, toplumun biatini alması ve dinin gereklerini yerine getirmesi gerekmektedir.⁶³ İbn Hacer, bu şekilde iktidara gelen halifeye biat etmenin ve onunla birlikte cihad etmenin vacip olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴ Ancak ulemanın, iç karışıklığın ve kan dökülmesinin önlenmesi gayesiyle ve zarurete binaen meşrû gördükleri bu tür bir iktidar için,⁶⁵ sonradan da olsa, biat alınmasını şart koştukları bilinmektedir.⁶⁶ El-Ferrâ'nın kahr ve isti'la yoluyla iktidarın ele geçirilmesinden sonra, ayrıca bir akde ihtiyaç bulunmadığı görüşünde olduğu belirtilmelidir.⁶⁷ Neticede hangi şartta gerçekleşirse gerçekleşsin, İslâm hukukçuları genelde ve her durumda halktan veya ehlü'l-hal ve'l-akd'dan biat alınmasının gerekliliği üzerinde durarak, halifenin yetkisini, veraset ve saltanat sisteminden değil, bilakis ümmetten aldığı fikrini vurgulamaya çalışmışlardır.⁶⁸

1.1.3. Seçici Kurul: Ehlü'l-Hal ve'l-Akd

İktidarın kurulması için gerekli görülen biat akdinin iki tarafı bulunmaktadır. Bunlardan birisi devlet başkanı diğeri ise İslam toplumdur.⁶⁹ İslam coğrafyasının geniş ve dönemin ulaşım

⁶⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 52-53, 177, 179 vd.; Özcan, "Cülûs", s. 112.

⁶¹ Özcan, "Cülûs", s. 112.

⁶² İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh (1997), **el-Muğnî**, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, C. XII, Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, Riyad, s. 243; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 683.

⁶³ Muhammed Ebu Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, s. 105.

⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî (2013), **Fethu'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî**, Tahk. Şu'ayb el-Arnaût, 'Âdil Mürşid ve dğr., C. XXIII, er-Risâletü'l-'Âlemiyye, Beyrut, s. 12.

⁶⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 652.

⁶⁶ İbn Âbidîn, Muhammed Emîn (2003), **Reddû'l-Muhtâr 'alâ ed-Dürre'l-Muhtâr Şerhu Tenvîru'l-Ebsâr**, Tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez, C. II, Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, Riyad, s. 283; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233; İbn Cemâa, a.g.e., s. 55; el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 325; Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 185. Ayrıca bk. Ali Bardakoğlu (2001), "İstîlâ", **TDVİA**, C. 23, İstanbul, s. 360.

⁶⁷ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', Muhammed b. Hüseyin (2000), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Tahk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 23.

⁶⁸ Casim Avcı (1998), "Hilafet", **TDVİA**, C. 17, İstanbul, s. 540.

⁶⁹ Lewis, fıkıh kitaplarında biat akdinin taraflarından birinin Müslümanlar olarak belirtilmesine rağmen, uygulamada küçük gruplar, saray memurları, bürokrasi ve nadiren de olsa başkentte bulunan dini liderlerden oluşmasını tenkit etmektedir. Bernard Lewis (1992), **İslâm'ın Siyasal Dili**, Çev. Fatih Taşar, Rey Yay., 5, İstanbul, s. 90.

imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı Müslümanların başsız kalıp, işlerinin aksaması tehlikesi⁷⁰ gibi bir kısım problemlerin varlığı, toplum adına, devlet başkanının seçim işini yürütecek bir kurulun lüzumunu gerektirmiştir. Bu seçici kurula, ehlü'l-hal ve'l-akd adı verilmektedir.⁷¹ Ehlü'l-hal ve'l-akd'in en önemli görevi, şartları taşıyan bir başkan namzedini tespit etmesi; kabul etmesi halinde ise, ona toplum adına biat ederek, onu devlet başkanı olarak seçmesidir. Böylece Müslüman toplumun lidersiz kalması önlenmiş olmaktadır.⁷²

Hiz. Peygamber, Medine'ye hicret öncesinde, ikinci Akabe biati sırasında, Medine'den gelen temsilcilerden kendi içlerinden nakîb/delege seçmelerini istemiştir.⁷³ Toplumun doğal lideri konumundaki bu temsilciler, Hiz. Peygamber'e biat edince, insanlar da biat etmişlerdir. Hiz. Peygamber'in, Ensar/Medineliler adına bu kişilerden biat alması, devlet başkanı seçiminin temsilciler yani ehlü'l-hal ve'l-akd vasıtasıyla yapılabileceğinin hukukî zeminini oluşturmuştur.⁷⁴

Sünnî siyaset teorisinde devlet başkanı ümmetin siyasi hâkimiyetini temsil etmektedir. Dolayısıyla ümmetin seçimiyle iş başına gelmesi gerekir.⁷⁵ Ehl-i Sünnet uleması tarafından ilk dört halifenin göreve gelme ve meşruiyetleri üzerinden geliştirilen seçim esaslı bu teoriye göre, devlet başkanının ehlü'l-hal ve'l-akd denilen bir seçiciler kurulu tarafından belirlenmesi usûl haline gelmiş olup,⁷⁶ devlet başkanının tensibi, seçim esasına dayanmaktadır.⁷⁷ Hamidullah'a göre bu seçim esaslı, bu sistemi cumhuriyete yaklaştırmaktadır.⁷⁸

Gerekli şartları taşıyan başkan adayı ile toplumun temsilcisi olduğu kabul edilen ehlü'l-hal ve'l-akd arasında, şeriatın ve devlet başkanlığının şartlarını yerine getirmek, adalete bağlı kalmak ve dinin ikamesi ve yaşanması noktasında ihtiyaç duyulan ortamı oluşturmak gibi bir takım şartlar muvacehesinde, biat adı verilen bir akit yapılır.⁷⁹ Ulemadan İbn Cemâa'nın, "*imametinin farzlarını yerine getirmen ve adaleti ayakta tutman şartıyla, Allâh'ın Kitâbı ve Rasûlüllâh'ın sünneti üzerine ve razı olarak sana biat ediyoruz,*"⁸⁰ şeklindeki ifadelerinden hareketle, biat akdinin mahiyeti ve meşruiyeti hakkında hukuki bir çerçeve ortaya konulabilir.

⁷⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali el-Endelüsî el-Kurtubî (84), **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal - Dinler ve Mezhepler Tarihi (Metin – Çeviri)**, C. III, Çev. Halil İbrahim Bulut, TYEKB. 84, İstanbul s. 408, 409.

⁷¹ Mâverî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17; er-Rayyis, a.g.e., s. 222; Nebhan, a.g.e., s. 408.

⁷² Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 688.

⁷³ Muhammed Hamidullah (1993), **İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)**, Çev. Salih Tuğ, C. I, İrfan Yay., İstanbul, s. 158.

⁷⁴ Şen, a.g.e., s. 50-51.

⁷⁵ Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn (1993), **Tebîrâtü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn**, Tahk. Claude Salamé, C. II, el-Ceffân ve'l-Câbî, Dimaşk, s. 840 vd.; Abdülkâhir Bağdâdî, Ebû Mansûr Muhammed et-Temîmî (1928), **Usûlü'd-Dîn**, Devlet Matbaası, İstanbul, s. 279.

⁷⁶ Mâverî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; Bâkîllânî, a.g.e., s. 476-477; El-Ferrâ', a.g.e., s. 19; Abdülhamid İsmail El-Ensârî (1994), "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", **TDVİA**, C. 10, İstanbul, s. 539.

⁷⁷ Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 426.

⁷⁸ Hamidullah, **Der Islam**, s. 152

⁷⁹ er-Rayyis, a.g.e., s. 222; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 681; Kavak, "Hal', İstifâ ve İhtilal:", s. 143-144.

⁸⁰ İbn Cemâa, a.g.e., s. 57.

İslam hukukçuları, devlet başkanlığı seçimi işini, farz-ı kifâye hükmünde kabul etmişlerdir.⁸¹ Bundan ötürü, seçimin, toplumun onayını almış temsilciler tarafından yerine getirilmesi kâfi görülmüştür.⁸² Seçim ehlinin biati bağlayıcı olup, toplumun devlet başkanı olan kişiye rıza göstermesinden ziyade, ona itaat etmesi esastır.⁸³ İbn Haldûn, toplumun temsilcileri sayılan ehlü'l-hal ve'l-akd'in yaptığı halife seçimine, toplumun itaat etmesinin şart olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴

İslam hukukçularına göre, ehlü'l-hal ve'l-akd'in devlet başkanı seçebilmek için, bazı şartları taşımaları gerekmektedir. Müslüman ve akıl-bâliğ olmanın yanı sıra adalet sahibi olmaları, halifelüğün şartlarını iyi bilmeleri ve amme işlerini en iyi kimin yerine getirebileceğine dair malumata sahip olmaları iktiza etmektedir.⁸⁵ Bazı âlimler ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup olan kişilerde müctehid olma vasfını aramışken,⁸⁶ bazıları ise seçim ehlinin, halkın nezdinde güç ve saygınlığı olan kişilerden oluşması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁸⁷ Teftâzânî ulemâ ve rüesânın seçim ehli olduğunu belirtirken,⁸⁸ İbn Cemâa ise, toplumun önde gelenlerinin, idarecilerinin, ulemânın, vezir ve ordu komutanlarının ehlü'l-hal ve'l-akd'in doğal üyeleri oldukları düşüncesine sahiptir.⁸⁹ İbn Haldûn⁹⁰ ve Gazzalî⁹¹ bu görüşlere ilaveten, kitlelerin saygı duyduğu, otoritelerini kabul edip, peşinden gittiği böyle kimselere şevket ehli demektedir.

Ülke genelindeki ehlü'l-hal ve'l-akd'in tamamının, başkanlık seçimine katılması şart koşulmamıştır. Seçim işi, çoğunlukla iktidar merkezinde bulunan -hatta sadece saray çevresindeki-seçici kurul üyeleri ile yapılmıştır. İktidar merkezindeki ehlü'l-hal ve'l-akd'in diğerlerine nazaran bir önceliğinin olmadığını ifade eden Mâverîdî'ye göre, daha çok iktidar merkezindeki ehlü'l-hal ve'l-akd'in seçim işinde görev alması, dinî bir uygulamadan ziyade, örfî bir tasarruf olarak değerlendirilmektedir. Çünkü seçimin bir an önce yapılıp, devlet başkanının Müslümanların

⁸¹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 673,

⁸² Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 279; er-Rayyis, a.g.e., s. 217.

⁸³ Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed (2003), **Usûlü'd-Dîn**, Tahk. Hans Peter Linss, El-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, s. 194; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 681.

⁸⁴ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 426.

⁸⁵ El-Ferrâ', a.g.e., s. 19; Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 685; Rayyis, a.g.e., s. 223.

⁸⁶ Bağdâdî, a.g.e., s. 279.

⁸⁷ el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 70 vd.

⁸⁸ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233.

⁸⁹ İbn Cemâa, a.g.e., s. 52-53. Abbâsî Halifesi Vâsik'ın, yerine veliaht bırakmadan ölmesi üzerine, yeni halife Mütevekkil kadî, vezir ve merkezdeki Türk kumandanların reyleriyle seçilmiştir. Bk. Mehmet Akif Aydın (1991), "Anayasa", **TDVİA**, C. 3, İstanbul, s. 156.

⁹⁰ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424.

⁹¹ Gazzâlî, **Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed** (1964), **Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye**, Tahk. Abdurrahman Bedevî, Müessesetü Dâri'l-Kütübî's-Sekafiyye, Kuveyt, s. 177-178.

işleriyle ilgilenmesi gerekmektedir.⁹² Yine dönemin ulaşım şartlarının, bütün seçim ehlinin belli bir tarihte belli bir mekânda toplanmasına imkân vermediğinin de altı çizilmelidir.⁹³

Hilafet, sahabenin icmasıyla teşekkül eden bir kurum olup,⁹⁴ başkent Medine'nin ahalisinin görüş ve onayı, yeterli ve bağlayıcı kabul edilmiştir.⁹⁵ Dolayısıyla Hulefâ-i Râşidîn döneminde Medine'de bulunan seçmenler heyetinin, Emevîler döneminde Şam'da, Abbâsîler zamanında Bağdat'ta, Osmanlılar zamanında ise İstanbul'da; yani halifenin başkentinde bulundukları görülmektedir.⁹⁶ Mâverîdî'nin de belirttiği şekliyle,⁹⁷ yerleşik örf ve teamüle bakılarak, başkent ehlinin başkanlık seçiminin en öncelikli sorumluları oldukları yönünde toplumda genel bir kabulün bulunduğu anlaşılmaktadır.

İmamet akdini seçim ve rızaya dayalı bir sözleşme olarak kabul eden İslam hukukçuları, biat akdinde zorlama ve ikraha yer olmadığını ifade etmişlerdir.⁹⁸ Ancak Muaviye zamanından itibaren biat almanın, cibrî usullerle yapılır hale gelmesi,⁹⁹ yeni bir krize meydan açmıştır. Bir tür devlet terörü olarak da itham edilen¹⁰⁰ bu krizin çözümü, ehlü'l-hal ve'l-akd'in, saray çevrelerinden olması durumunu ortaya çıkarmıştır.¹⁰¹ Seçim ehlinin, saray çevrelerinden olması ile, ehlü'l-hal ve'l-akd marifetiyle, göstermelik de olsa devam eden seçim uygulaması, iktidarı denetleme ve gerektiğinde hal' etme imkânını böylece kaybetmiş olmaktadır.¹⁰² Oysa klasik literatürümüzde, devlet başkanını seçmeye yetkili olduğu bilinen ehlü'l-hal ve'l-akd'in,¹⁰³ aynı zamanda onu denetlemeye ve gerektiğine hal' etmeye de yetkili olduğu sıkça vurgulanan bir husustur. Ulemanın devlet başkanının hal' edilmesi imkânından bahsederken, ehlü'l-hal ve'l-akd'in böyle bir görevi olduğunu tespit etmiş olduklarının altı çizilmelidir.¹⁰⁴

⁹² Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 18.

⁹³ Hayrettin Karaman (1991), **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, Nesil Yay. 11, İstanbul, s. 97; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 408, 409.

⁹⁴ el-Îcî, Ebü'l-Fazl Adudullah Abdurrahmân (2005), **el-Mevâkıf fi 'İlmi'l-Kelâm**, Tahk. Abbâs Abdülhamîd, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, s. 395

⁹⁵ Muhammed Ebu Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, s. 103-105.

⁹⁶ Ahmet Uğur (2001), **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, MEB Yay. 3224, İstanbul, s. 17.

⁹⁷ Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 18.

⁹⁸ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 26, 28; el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, s. 273.

⁹⁹ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 449; Muhammed Ebu Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, s. 99; İrfan Aycan (1997), "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", **Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXVI, Sy. 1, Ankara, s. 121.

¹⁰⁰ Hayreddin Karaman (2005), **İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri 1-2**, İz Yay. 369, İstanbul, s. 516.

¹⁰¹ Avcı, "Hilafet", s. 541; Yunus Apaydın (2003), "Siyasal Hayat", **Diyanet İlmihal - İslâm ve Toplum**, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı, 323, Ankara, s. 298; Karaman, **İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri**, s. 516; a. mlf. (13 Mart 2011), "Halife-2", **Yeni Şafak**, Erişim: 12.11.2020, [<https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/halife-2-26489>] ; Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 90; Muammer İskenderoğlu (2012), "Ortadoğu'da Dinsel ve Mezhepsel Çatışmalarda Ulemanın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", **Ortadoğu Yıllığı**, C. 8, s. 438.

¹⁰² Ulemanın makam ve mevki sahibi olarak saray çevrelerine bağlanarak, görevini ihmal etmesi ile ilgili farklı bir değerlendirme için bk. İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 466.

¹⁰³ El-Ferrâ', a.g.e., s. 19.

¹⁰⁴ Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; El-Ferrâ', a.g.e., s. 22, 28; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 72; Fahrettin Atar (1991), "Azil", **TDVİA**, C. 4, İstanbul, s. 326. El-Ensârî, agm, s. 541.

İslam tarihi boyunca karşılaşılan seçim örneklerinden hareketle ehlü'l-hal ve'l-akd'in sabit bir kişi grubundan oluşmadığı; devlet başkanlığı seçiminin hemen yapılması lüzumundan hareketle, o esnada şevket ehli sayılabilen kimler varsa, seçim ehlinin bunlardan müteşekkil bulunduğu söylenilebilir. Hâlihazırdaki duruma göre, bazen savaş meydanında ordu kumandanları, bazen sarayda saray ve devlet erkânı, bazen de başkentte bulunan ulema ve ileri gelenlerden oluşan ehlü'l-hal ve'l-akd örneklerine tesadüf etmek mümkündür.¹⁰⁵

İslam siyaset geleneğinin önemli bir durağını teşkil eden Osmanlı Devleti'nde de, hükümdarın belirlenmesinde, benzer bir sürecin takip edildiğini belirtmek gerekmektedir. Mesela Osman Bey'in devletin kuruluşunda önemli rol oynayan Oğuz aşiretlerinin ve ahi teşkilatının ileri gelenlerinin ittifakı ile bey seçildiği bilinmektedir.¹⁰⁶ Orhan Bey ise, babası tarafından evvela veliahd olarak tayin edilmiş;¹⁰⁷ onun vefatının ardından, ahilerin de desteğiyle, kendisine biat edilerek padişah olmuştur.¹⁰⁸ Kendisi de bir ahi olan I. Murad da,¹⁰⁹ ahilerin desteği ve biati ile seçilmiştir.¹¹⁰ Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde padişahların iktidara gelmesinde ahilerin, toplumun şevket ehli olarak, önemli bir merhalede bulunduğu; ehlü'l-hal ve'l-akd'in de, çoğunlukla, ahilerden müteşekkil olduğu ifade edilebilir.

Yıldırım Bayezid, babası I. Murad'ın savaş meydanında yaralı halde yaptığı vasiyet ve burada ölmesi üzerine orada bulunan devlet erkânının ittifakıyla hükümdar seçilmiş,¹¹¹ II. Murad ise babası I. Mehmed daha hayatta iken, devlet erkânı ve yeniçerilerin onayı ve biati ile padişah olmuştur.¹¹² Fatih'in vefatından sonra, İstanbul muhafızı İshak Paşa'nın gayretleri ile, II. Bayezid tahta çıkarılmıştır. Bu esnada payitahtta çıkan ayaklanmada, Fatih'in kendine halef seçtiği oğlu Cem Sultan'ın destekçilerinden olduğu bilinen Vezîriâzam Karamânî Mehmed Paşa'nın öldürüldüğü ve isyan eden yeniçerilerin II. Bayezid lehine nümayişlerde bulunduğu belirtilir. Bu sırada payitahttaki karışıklıkların yatıştırılması ve II. Bayezid'in tahta cülûsunun ordu himayesine alınması için, sarayda bulunan küçük oğlu Korkud saltanat naibi ilan edilerek, kendisine biat edilmiştir.¹¹³ Yavuz Sultan Selim'in ise babası II. Bayezid'e karşı giriştiği mücadele sonrasında yeniçerilerin desteği ile hükümdar olduğu bilinmektedir. II. Bayezid'in ordusu ve devlet ileri

¹⁰⁵ Aydın Taneri (1978), **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı - Teşkilâtı**, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., 277, s. 145-146.

¹⁰⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1998), **Osmanlı Tarihi**, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 103-104; Fuad Köprülü (1991), **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 92-93; Özcan, "Cülûs", s. 109.

¹⁰⁷ Taneri, a.g.e., s. 117, 138-139.

¹⁰⁸ Halil İnalçık (2016), **Devlet-i 'Aliyye I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 56. Baskı, İstanbul, s. 26; Özcan, "Cülûs", s. 109. Ayrıca bk. Âşık Paşazade (2003), **Osmanoğulları'nın Tarihi**, Çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, K. Kitaplığı, 28, İstanbul, s. 93-94.

¹⁰⁹ Neşet Çağatay (1997), **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 51, 245.

¹¹⁰ Taneri, a.g.e., s. 139; Özcan, "Cülûs", s. 109.

¹¹¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 256-257; İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 65; Özcan, "Cülûs", s. 109.

¹¹² İsmail Hâmi Danişmend (1971), **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. I, Türkiye Yayınevi, İstanbul, s. 182-183; Âşık Paşazade, a.g.e., s. 162; Özcan, "Cülûs", s. 110.

¹¹³ Matrakçı Nasuh (2019), **Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târîh-i Âl-i Osmân (İnceleme – Tenkitli Metin)**, Haz. Göker İnan, TYEKB. 118, İstanbul, s. 286; Tursun Bey (1977), **Târîh-i Ebü'l-Feth**, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, 74, İstanbul, s. 132, XXI; Danişmend, **Kronoloji**, C. I, s. 356-359; İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 129-130.

gelenlerince hal' edildiğini belirtmek gerekmektedir.¹¹⁴ Osmanlı'da ilk hal' edilen padişahın II. Bayezid olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁵

Imber'in verdiği bilgiye göre, II. Selim tahta çıkarken, ehlü'l-hal ve'l-akd olanlar kendisine, Sünnî anlayışın bir gereği olarak, sadece Osmanlı Devleti'nin padişahı olarak değil, aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi olarak biat etmişler ve zamanla güçlenen bu adım, Osmanlı hükümdarlarının meşruiyet unsurları arasında yerini almıştır.¹¹⁶ Osmanlı'nın son dönemlerine kadar, padişahların İslam halifeliği "*bi'l-irs ve'l-istihkâk*"¹¹⁷ şeklinde ifade edilir olmuştur.

Osmanlı'nın klasik döneminde seçim ehlinin daha çok sadrazam, ulema, saray erkânı ve özellikle yeniçerilerden oluştuğu görülmektedir.¹¹⁸ Tahta geçen padişaha devlet merkezindeki ümmetin temsilcileri kabul edilen sadrazam, ulema, devlet erkânı gibi ileri gelen görevlilerce biat edilmesi, "*ittifâk-ı ashâb-ı ârâ ve şûrâ*" ile yani ümmetin tasvibiyle yapıldığı bildirilmiş olmaktadır.¹¹⁹ Mesela IV. Mehmed'in cülûs fermanında, Tanrının inayeti ve şahsının istidadı sayesinde sultan olduğu; vezirlerin, ulemanın ve halkın reyile saltanat tahtına oturtulduğu belirtilmektedir.¹²⁰ Yine II. Ahmed'in cülûs fermanında, "... *irsen ve istihkaken makâm-ı saltanat ve taklîdi-i hükûmet ittifak-ı ârâ ile cenab-ı saadetmeabıma tevcih olunub ...*" sözleri ile; I. Mahmud'un cülûs fermanında ise, "... *emr-i lâzım-üt-tebcîl-i saltanat ittifâk-ı ârâ ile rey ve şûray-ı vüzerâ-i 'ızâm ve ulemâ-i kirâm ve icma ve ittihad-ı cümle havas u avam ile ...*" sözleri ile seçimin milletin tensibi ile yapılmış olduğuna atıfla ifade edilmiştir.¹²¹ II. Abdülhamid ise bunu, Allah'ın iradesi, ulemanın, vezirlerin, askeri yetkililerin ve Müslümanların biatleriyle ve halife olan ecdadının varisi olarak hilafeti üstlendiği şeklinde belirtmektedir.¹²²

Devlet başkanı olmanın sübût şartı olan biat akdinin, değişik şekillerde devam ettiği Osmanlı devletinde, seçim ehlinin asker üyelerinin çoğunlukta olması, törenlerin, askeri ağırlıklı olmasını ortaya koymuştur.¹²³ Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemine kadar, Osmanlı Devlet'inde, biat müessesinin işlerliğini sağlayan ehlü'l-hal ve'l-akd'in, saray çevrelerinden; özellikle ulema, yeniçeriler ve devlet erkânından müteşekkil olduğu söylenebilir.

¹¹⁴ Feridun M. Emecen (2015), **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 202-203; Danişmend, **Kronoloji**, C. I, s. 423-424.

¹¹⁵ Midhat Sertoğlu (1986), **Osmanlı Tarih Lügatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 132.

¹¹⁶ Colin Imber (2006), **Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı**, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniv. Yay. 136, İstanbul, s. 149-150.

¹¹⁷ Hakkı Tarık Us (1939), **Meclis-i Meb'usan 1293=1877 Zabıt Ceridesi**, Vakıf Gazete-Matbaa, İstanbul, s. 13.

¹¹⁸ Mehmet Akif Aydın (2017), **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Basım A.Ş. 3294, 14. Baskı, İstanbul, s. 124-125. Kâtip Çelebi, bu meclisleri akd meclisi ve ashâb-ı hal ve'l-akd meclisi olarak ifade etmekte ve biat ederek padişahın göreve başladığını takyid etmektedir. Kâtip Çelebi (1286-1287), **Fezleke**, C. I, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul, s. 385, 390; a. mlf., a.g.e., C. II, s. 38, 329.

¹¹⁹ İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü", s. 82; Aydın, a.g.e., s. 125.

¹²⁰ İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", s. 74.

¹²¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 174.

¹²² Akt. Tufan Buzpınar (2016), **Hilafet ve Saltanat**, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2016, s. 98.

¹²³ Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 90-91.

Tarihi örneklerden hareketle, modern zamanlarda, demokratik yaklaşımların da etkisiyle, seçim işinin tüm vatandaşlara verilebileceğine dair görüşler ortaya çıkmıştır. Esas olanın görüş birliği içerisinde, seçimle ve şura prensibine riayet etmek olduğunu öne süren modern dönem âlimlerinin bir kısmı,¹²⁴ seçim ehlinin, idareciler, ulemâ, ordu komutanları, STK temsilcileri, kanaat önderleri, şirket müdürleri, parti liderleri, yazarlar gibi, toplumun kendilerine güvendiği ve işlerini yerine getiren kimselerden oluştuğunu ifade etmektedirler.¹²⁵ Neticede devlet başkanına bu unvan ve niteliği kazandıran ehlü'l-hal ve'l-akd olup, meşruiyeti ise onların kendisine yapmış oldukları biat marifetiyle tecelli etmektedir.¹²⁶

1.1.4. “Ülû'l-Emr” Olarak Devlet Başkanı, Halife, Padişah veya Sultan

Kur'an-ı Kerim'de ve Hadislerde meşvereti esas alma, hakka ve adalete riayet etme, zulmü önleme, İslam'ın emir ve yasaklarına uygun davranma gibi, kamu yönetimini ilgilendiren genel ilkeler bulunmasına rağmen, devlet başkanlığı, seçim usulü, yöneticide bulunması gereken hususiyetler ve görev ve sorumluluklarının neler olduğu ile ilgili hükümlere yer verilmemiştir.¹²⁷ “Nas”¹²⁸ ile tespit edilmediğinden dolayı,¹²⁹ hilafet makamı, halifenin kimliği ve halifenin iktidara gelme usulü gibi İslam siyaset teorisiyle ilgili konular, Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde, dinin esaslarından sayılmamıştır.¹³⁰ Ancak Sünnî ulema, kitap, sünnet ve icma ile sabit olmasından hareketle¹³¹ ve İslam'daki önemine binaen, bir devlet başkanının bulunmasını hem aklen hem de şer'an zaruri görmüşlerdir.¹³² Şeriatın terk edilmemesi gereken zorunluluklarından birisinin, bir devlet başkanının varlığı ve ikamesi olduğunu savunan Gazzâlî'nin bu yaklaşımı,¹³³ ulemanın bu konudaki genel görüşlerini yansıtmaları bakımından kayda değer bir nitelik taşımaktadır.

İslam siyaset teorisiyle ilgili ortaya konulan ictehadların temeli, ilk asırların dini, hukuki ve siyasi şartlarının çerçevesinde belirlenmiş ve devlet başkanlığı ile ilgili sahabe tarafından ortaya konulan esaslar, sonrakiler için bir **icma** halini almıştır.¹³⁴ Siyasi sahada ortaya çıkan hilafetin

¹²⁴ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 687.

¹²⁵ Muhammed Reşîd Rızâ (2013), **el-Hilâfe**, Hindâvî, Kâhire, s. 20; El-Ensârî, agm, s. 540.

¹²⁶ Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 72, 185.

¹²⁷ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 6 vd.; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 1114; Aydın, “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”, s. 182. Avcı, “Hilafet”, s. 539; Hızır Murat Köse (2009), “Siyaset”, **TDVİA**, C. 37, s. 295.

¹²⁸ Nas, İslam literatüründe Allah'ın ve Hz. Peygamberin sözleri (Kur'an-ı Kerim ve Sünnet lafızları) olup, şeriatın ve dini bilginin temelini oluşturmakta ve bağlayıcılık taşımaktadır. Bk. **TDVİA**, “Nas”, Md. C. 32, s. 391.

¹²⁹ el-Cürcânî (1998), **Şerhu'l-Mevâkıf**, Tahk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, C. VIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 385-386.

¹³⁰ Sabri Hizmetli (1991), **İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 189, Ankara, s. 189.

¹³¹ Abdülkerim Zeydân (2002), **Usûlü'd-Da've**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, s. 205-206.

¹³² el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed es-Semerkindî (2005), **Te'vilâtü'l-Kur'an**, Tahk. Bekir Topaloğlu vd., C. III, Mizan Yayınevi, İstanbul, s. 298; Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 15-16; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 423-426; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 156, 157; Bağdâdî, a.g.e., s. 271; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 278.

¹³³ Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237.

¹³⁴ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 664; Aydın, a.g.e., s. 106; a. mlf., “Devlet Başkanının Tayin Usulü”, s. 182; a. mlf., “İmamet”, s. 204.

zayıflaması, halifenin daha güçlü sultan, emir veya vali gibi, kendine bağlı idarecilerin tahakkümü altına girmesi ve bağımsızlığını kaybetmesi vb. yeni durumların zuhur etmesi sebebiyle, âlimlerin içtihatlarında da bir kısım değişiklikler meydana gelmiştir.¹³⁵

Ulemanın, karşılaştıkları yeni siyasi süreçler karşısında, daha önceki devirlerden tevarüs ettikleri birikimi de dikkate alarak, İslami açıdan ideal olanı tespit etme ve karşılaşılan yeni sorunları şeriata uygun bir şekilde çözüme kavuşturmak için ciddi bir entelektüel bir çaba içerisinde olduklarından bahsedilebilir. Bu süreçte ideal İslamî olanı tespit etme gayretinde olan âlimleri, devlet başkanının klasik siyaset teorisine uygun bir şekilde iktidara gelmesinden ziyade, sistemin şerîliği ve iktidardaki yöneticinin İslamî ilkelere uygun davranarak, şeriata uygulayıp uygulamaması, daha öncelikli olarak ilgilendirmiştir.¹³⁶ Bundan dolayı, hükümetin şekline ve yönetim biçimine önem vermediği; esas olanısa Allah'ın kanununun tatbik edilmesi olduğu şeklinde yaklaşımlar ortaya konulmuştur.¹³⁷ Nitekim bir yöneticinin var olmasını şeriata uygulanabilirliği ile alakalı gören Zühaylî'ye göre, sistemin şer'îliği mühimdir; isminin halifelik veya başka şekilde çağırılması önem ifade etmemektedir.¹³⁸

İslam siyaset kurumunun teorik çerçevesini çizen âlimlerden Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî, siyaset tartışmalarını kat'î ve zannî ilkeler etrafında temellendirmeye çalışmışlardır. Onların yaklaşımına göre, Kur'an ve Sünnet tarafından siyasetle ilgili ortaya konulmuş olan, meşvereti esas alma,¹³⁹ adil¹⁴⁰ ve ehil bir yönetici seçme,¹⁴¹ zulmü önleme,¹⁴² hakka riayet¹⁴³ gibi genel ilkeler, siyasetin kurucu ilkelerini oluşturmaktadır. Bunlara kat'î ilkeler denilmektedir. Ancak bu kurucu ve genel ilkelerin pratiğe aktarılması, zamanın ve mekânın şartları muvacehesinde ve yeni içtihatlar yardımıyla mümkün olmaktadır. Bu içtihatlar ise zannî ilkeleri oluşturmaktadır.¹⁴⁴ Mesela adil ve meşrû bir devlet başkanının bulunması şer'î bir zaruret olup, icma ile sabittir ve kat'î hüküm ifade etmektedir. Ancak bu adil ve meşrû devlet başkanının kim olacağı, hangi yöntemle başa getirileceği veya bu tespitin nasıl yapılacağı ise zannî bir meseledir.¹⁴⁵

¹³⁵ Aydın, "Anayasa", s. 154-155.

¹³⁶ Asım Cüneyd Köksal (2017), **Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye**, Klasik Yay. 127, İstanbul, s. 19.

¹³⁷ Hamidullah, **Der İslam**, s. 156.

¹³⁸ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 664-665.

¹³⁹ Kur'an-ı Kerim, Şûrâ, 42/38; Âl-i İmrân, 3/159.

¹⁴⁰ Buhârî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmâil (2002), **Sahîh-i Buhârî**, Dâr-u İbn Kesîr, Dimaşk - Beyrut, "Ezân", (Hadis Nu. 660), s. 165, .

¹⁴¹ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58; Buhârî, "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; "Rikâk", 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 387, 392.

¹⁴² Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (2009), **Sünen-i Ebî Dâvûd**, Tahk. Şu'ayb el-Arnaût – Muhammed Kâmil Karabellî, C. VI, Dâru'r-Rissâleti'l-Âlemîyye, Beyrût, "Melâhim", 17, (Hadis Nu. 4338), s. 393-394; Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. III, s. 613.

¹⁴³ Buhârî, "Ahkâm", 8, (Hadis Nu. 7150), s. 1766.

¹⁴⁴ el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 60-61; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 234 vd.; Köse, "Siyaset", s. 295. Ayrıca bk. el-Cüveynî (1950), **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd**, Tahk. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Ali Abdülmün'im el-Hamid, Matba'atü's-Sa'âde, Mısır, s. 419-423.

¹⁴⁵ Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 22-23; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 234-235; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424-425; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 65-67; Köse, "Siyaset", s. 295.

Hız. Peygamberin vefatını müteakip yapılan devlet başkanlığı seçimleriyle ilgili sahabenin ortaya koyduğu tercihler neticesinde teşekkül eden esaslar, sonrakiler için bir icma halini almıştır.¹⁴⁶ Ehl-i Sünnet âlimleri, sahabe tarafından yapılan halifelik seçimlerinde farklı usullerin tercih edilmiş olmasından hareketle, devlet başkanlığı seçiminin, toplumun tercihiine bırakıldığı yönünde bir yaklaşıma sahip olmuşlardır.¹⁴⁷

İslam ulemasının, saltanat, emirlik, krallık gibi yönetim sistemlerinin yaygın olduğu bir devirde, devlet başkanının ehlü'l-hal ve'l-akd adı verilen bir kurul tarafından seçilerek,¹⁴⁸ toplum adına biat alınmasının gerektiğini¹⁴⁹ belirtmelerinin; yine devlet başkanının hem Allah'a¹⁵⁰ hem de topluma karşı sorumluluk taşıdığına¹⁵¹ vurgu yapmış olmalarının altının çizilmesi gerekmektedir. Keza milletin hukukuna riayet etmeyen ve dine aykırı hareketlerde bulunan devlet başkanının hal' edilmesinin imkânı gibi hususların,¹⁵² ulema tarafından ele alınıp tartışılabilmiş olması mühim addedilmektedir. Dolayısıyla ulemanın, siyasetle ilgili **Ahkâm-ı Sultâniyye** veya **es-Siyâsetü's-Şer'iyye** türü eserlerinde paylaştıkları bilgilerden hareketle, kendi dönemleri, kültürleri, yaşayış tarzları, gelenek ve imkânları dâhilinde, İslâmî açıdan en ideal iktidarı kurma, mevcut sistemi iyileştirme ve Kur'an ve Sünnet esaslı bir siyaset ve devlet teorisi geliştirmeye gayret gösterdiklerini ifade etmek mümkündür.¹⁵³

Osmanlı siyaset düşüncesini etkileyen Mâverdî, Cüveynî, Gazzalî, İbn Teymiyye ve İbn Haldûn gibi ulemanın çizgisinde hareket eden Osmanlı âlimlerinin eserlerinde de, ideal İslâmî olanın tespitine yönelik ortaya konulan ilmî büyük bir gayret göze çarpmaktadır. Mesela meşrutiyet devri âlimlerinden birisi olan Elmalılı Hamdi Efendi, iktidar olgusuyla alakalı modern dönemde ortaya çıkan anayasa tedvini, kuvvetler ayrılığı, iktidarın denetlenmesi, hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması gibi hususları, siyaset-i şer'iyye kapsamında ele alıp meşrulaştırma yoluna gider. Onun meşrutî idareyi en genel ilkeleriyle şer'i siyasetin sınırları dâhilinde tutma gayreti,¹⁵⁴ ideal İslâmî olana ulaşma çabasının bir adımı olarak mütalaa edilebilir. Şeriat açısından mahzurlu olduğuna dair herhangi bir delil bulunmayan siyasi ihtiyaçları, kamu maslahatı çerçevesinde şer'ileştirmeye çalışan Elmalılı Hamdi'ye göre,¹⁵⁵ hakkı ortaya çıkaran ve adaletin tesis edilmesine vesile olan her kural, şeriat ahkâmına dâhil olabilmelidir.¹⁵⁶ Bu dönemin başka bir âlimi olan Bereketzâde ise, "*ekserisi ahkâm-ı celîle-i şer'iyyeden me'hûz olduğu cihetle hürriyet-i İslâmiyye*

¹⁴⁶ Aydın, a.g.e., s. 106; a. mlf., "Devlet Başkanının Tayin Usûlü", s. 182.

¹⁴⁷ Köse, "Siyaset", s. 295.

¹⁴⁸ El-Ferrâ', a.g.e., s. 19; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18.

¹⁴⁹ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 25-26.

¹⁵⁰ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Kûfî (1979), **Kitâbü'l-Harâc**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, s. 13.

¹⁵¹ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 461.

¹⁵² Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 42-44; El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479.

¹⁵³ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 420 vd. Ayrıca bk. Ömer Menekşe, "Ehl-i Sünnet Düşüncesinde Devlet Anlayışı: Mâverdî Örneği", **Marife**, Yıl. 5, Sy. 3, Kış 2005, s. 137.

¹⁵⁴ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 90-96.

¹⁵⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır (2016), **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, Haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya, Klasik Yay. 72, İstanbul, s. 122.

¹⁵⁶ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 53.

fi'l-cümle müşabihdir”,¹⁵⁷ demek suretiyle, modern kanunların, aslında İslam’dan neş’et ettiğini dolaylı olarak ifade etmektedir. Keza bu yaklaşımlar, ideal İslamî siyaset arayışındaki meşrutiyet dönemi ulehasının genel eğilimini göstermesi bakımından, kayda değerdir.¹⁵⁸

Kendinden önceki İslam devletlerinin siyasi ve kültürel mirasını tevarüs etmiş, şer’î hukuk sisteminin temelinde yer alan iftâ, kazâ gibi klasik kurumları şeyhülislamlık çatısı altında toplamak suretiyle ilmiye sınıfını bürokrasiyle birleştirmiş, İslam coğrafyasını tek bir çatı altında toplamayı başarmış, İslam dünyasının -adına halifelik denilsin yahut denilmesin- doğal lideri konumunda bulunan bir imparatorluk içerisinde yaşayan Osmanlı ulehasının yaşadıkları zamanın, mirasını tevarüs ettikleri Mâverdî, Cüveynî, Gazzalî, İbn Teymiyye gibi İslam ulehasının yaşadığı devirlere göre, pek çok farklılığının bulunduğu da göz ardı edilmemesi gerekmektedir.¹⁵⁹

1.1.4.1. Devlet Başkanı

İslam hukukuna göre, imamet akdinin diğer tarafı devlet başkanıdır. İslam tarihi boyunca hilâfet, imâmet, emîrû’l-mü’minîn gibi çeşitli adlarla anılmış olan devlet başkanlığı kurumu,¹⁶⁰ dinin korunmasında, İslam’ın uygulanmasında ve Müslümanların din ve dünya işlerinin yürütülmesi noktasında¹⁶¹ şeriat sahibine yani Hz. Peygambere halef olma,¹⁶² niyabet ve vekâlet etmektir.¹⁶³ Bundan dolayı İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren devlet başkanlığı, Hz. Peygamberin halefî anlamında halife terimiyle karşılanmıştır.¹⁶⁴ İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu, din ve dünya işlerinin görülebilmesi maksadıyla, devlet başkanlığı kurumunu gerekli görmüşlerdir.¹⁶⁵

Klasik kaynaklarımızda Hz. Peygamberden sonra İslam toplumun idaresini üstlenen devlet başkanının makamını ifade etmek üzere, yaygın bir şekilde, hilâfet¹⁶⁶ ve imâmet¹⁶⁷ tabirleri kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁸ Kelam ve fıkıh âlimleri, siyasî ve hukukî görüşlerini ifade ederken imâmet tabirini tercih etmişlerdir. Tarihçiler ise Hz. Ebû Bekir’den başlayıp Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam eden tarihi hadiseyi hilâfet terimiyle ifade etmektedirler.¹⁶⁹ Ancak imâmetin

¹⁵⁷ Bereketzâde Cemâledin Abdullah Efendi (1319), *es-Siyâsetü’s-Şer’iyye fî Siyâdeti’r-Râî ve Saâdeti’r-Raiyye*, Matbaatü’l-Ma’ârif, Mısır, s. 84.

¹⁵⁸ Elmalılı, *Osmanlı Anayasasına Dair*, s. 54.

¹⁵⁹ Köksal, a.g.e., s. 17-22.

¹⁶⁰ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 661-662; er-Rayyis, a.g.e., s. 218.

¹⁶¹ Yusuf el-Karadâvî (2014), *Fikhü’l-Cihâd*, C. II, Mektebetü Vehbe, Kahire, s. 993.

¹⁶² es-Senhûrî, a.g.e., s. 79; Reşîd Rızâ, *el-Hilâfe*, s. 14.

¹⁶³ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421.

¹⁶⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 39.

¹⁶⁵ el-Îcî, s. 395; es-Senhûrî, a.g.e., s. 79; Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 15.

¹⁶⁶ Avcı, “Hilafet”, s. 539.

¹⁶⁷ Mustafa Öz - Avni İlhan (2000), “İmâmet”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul, s. 201.

¹⁶⁸ Hilâfet ve İmâmet tabirlerinden başka bir de Emîrû’l-Mü’minîn unvanının kullanıldığı bilinmektedir. Emîrû’l-Mü’minîn unvanı Hz. Ömer’in hilafetinden itibaren kullanılan bir unvan olup, İslam tarihinde siyasî, askerî ve dinî bir mahiyet arz etmektedir. Mustafa Fayda (1995), “Emîrû’l-Mü’minîn”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, s. 156.

¹⁶⁹ Öz - İlhan, agm, s. 201.

nazarî manada devlet başkanlığını, hilâfetin ise fiilî otoriteyi temsil ettiği belirtilmektedir.¹⁷⁰ M. Tayyib Gökbilgin, halifeye imâmü'l-müslimîn, padişah ve sultanlara ise imam denildiğini ifade etmektedir. Ona göre, halife tabiri daha genel, imam unvanı ise daha dar bir manayı mündemiç bulduğundan, her halife aynı zamanda imamdır, ama her imam halife değildir.¹⁷¹

İslam dünyasında devlet başkanını tavsif etmek üzere hilâfet, imâmet, emîrû'l-mü'minîn vasıflarının yanı sıra sıkça kullanılan unvanlardan birisi de sultan tabiridir. Kur'an-ı Kerim'de yetki,¹⁷² hâkimiyet¹⁷³ gibi manalara da gelen sultan ifadesi, asr-ı saadetten itibaren bilinen bir unvan olup, yönetici, hükümdar veya devlet başkanını belirtmektedir.¹⁷⁴ Abbâsîler zamanında merkezi otoritenin zayıflaması ile birlikte kendi bölgelerinde siyasi nüfuz kazanan emir ve valilerin yanı sıra Şii Büveyhî hükümdarlarının fiili durumları sebebiyle kendilerine sultan denilmiş¹⁷⁵ ve halifelik makamı, manevî bir üst makam olarak korunmaya çalışılmıştır.

İslam toplumları arasında, hilafetin siyasi otoritenin kaynağı olarak kabul edilmesi¹⁷⁶ ve kutsal şehirlere hâkim olunmadan halife olunamayacağı gibi, çeşitli fikirler yaygınlaşmıştır.¹⁷⁷ Dolayısıyla çeşitli dönemlerde kurulan Müslüman devletlerin hükümdarları, kendileri için sultan unvanını yeterli görmüş, halifenin manevi otoritesini kabul etmiş, saltanatlarını halifeye tasdik ettirip, hâkimiyetlerini bu minvalde devam ettirmeye çalışmışlardır.¹⁷⁸ M. Hamidullah'ın bir nevi laikleştirme olarak izhar ettiği bu duruma göre,¹⁷⁹ halife ile onun yanında dünyevî işleri yerine getiren bir sultan birlikte vazife görmüşlerdir.¹⁸⁰ Böylece sultanlar, halife adına, devletin idaresini üstlenmişlerdir.¹⁸¹ Ancak halifeye bağlılıklarını ilan eden sultanların, onun adına hutbe okutmalarına ve para bastırmalarına rağmen, dâhilde ve hariçte bağımsız politika yürüttüklerinden,¹⁸² halifenin, sultanların oldubitti ile ortaya koymuş oldukları tasarruflarını onaylamaktan öte bir anlamı kalmamıştır.¹⁸³ Siyasi iktidarı elinde tutan kişiyi tarif eden sultan ifadesinin, halife unvanına nispetle dünyevî bir makamı çağrıştırdığı görülmektedir.

¹⁷⁰ er-Rayyis, a.g.e., s. 117-120; Öz - İlhan, agm, s. 201.

¹⁷¹ M. Tayyib Gökbilgin (1977), **Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 2272, İstanbul.s. 96.

¹⁷² Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/91; İsrâ, 17/33.

¹⁷³ Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/99-100.

¹⁷⁴ Osman Gazi Özgüdenli (2009), "Sultan", **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s. 496.

¹⁷⁵ Özgüdenli, "Sultan", 496. Uzunçarşılı, sultan unvanının daha ziyade Müslüman sünnî hükümdarlar için kullanıldığını belirtmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 219.

¹⁷⁶ Abdülazîz ed-Dürî (1995), "Emîr", **TDVİA**, C. 11, İstanbul, s. 122.

¹⁷⁷ Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (2012), **Halife ve Sultan**, Yeditepe Yay. 49, İstanbul, s. 119-120.

¹⁷⁸ Özgüdenli, "Sultan", s. 497. Mesela el-Murabitlar'dan Yusuf b. Taşfin, emîrû'l-mü'minîn sıfatını Bağdat halifesine tasdik ettirmiştir. Bk. Kayaoğlu, a.g.e., s. 31.

¹⁷⁹ Muhammed Hamidullah (1984), **İslam Hukuku Etüdleri**, Bir Yay., İstanbul, s. 209; a. mlf., **Der Islam**, s. 157.

¹⁸⁰ Mesela Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'i halifeden ayırmak için kendisine "*sultânü'l-meşrik ve'l-mağrib*" unvanı verilmiştir. Özgüdenli, "Sultan", s. 496.

¹⁸¹ Hamidullah, **Der Islam**, s. 152.

¹⁸² Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 184.

¹⁸³ Hamidullah, **Der Islam**, s. 153.

İslam devletlerinde devlet başkanı için halife, imam, emîrû'l-mü'minîn, sultan, unvanlarının yanı sıra, ülü'l-emr, bey, emir, melik, şah, han/hakan, padişah gibi unvanlar da kullanılmıştır.¹⁸⁴ Müslüman toplumların kendi liderlerine hitaben kullandıkları unvanlar farklı olsa da, her birisinin devlet başkanlığı makamını kastetmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Abbâsîlerin zayıf asırlarında, güçlü hükümdarlar karşısındaki konumunun korunması için halifelik makamı daha üst ve ulvî bir makam olarak yeniden kodlanmış olduğu ve manevî şahsiyetinin korunmaya çalışıldığının bilinmesi iktiza etmektedir. Yine de ulema açısından, Zühaylî'nin de ifade ettiği gibi, şeriatın uygulanabilmesi için, bir yöneticinin var olması ile sistemin şer'iliği esas ve mühimdir. İsmının halifelik veya başka şekilde tavsif edilmesi önem ifade etmemektedir.¹⁸⁵

İktidarın, halife olmayan idarecilerin eline geçmesi nedeniyle, bu yöneticilerin tasarruflarının şer'iliği meselesi, ulemanın temel sorunlarından birisi haline gelmiştir.¹⁸⁶ Bu âlimlerden birisi olan Mâverdî'nin geliştirdiği imâratû'l-istilâ / zaruret nazariyesine göre, ümmetin birliğini temsil eden hilafetin sembolik hükümrancılığının tanınması ve dinin korunup kollanması şartıyla, valinin veya sultanın fiili otoritesi meşrulaştırılmış ve halifenin bir kısım yetkisi vali veya sultan ile -mecburen de olsa- paylaşılma yoluna gidilmiştir. Böylece bu sultan, emir ve valiler, meşru daire içerisinde tutulmaya çalışılmış¹⁸⁷ ve “*fiili durumun ihtiyaç duyduğu teolojik açıklama kendilerine sunulmuştur.*”¹⁸⁸ Mâverdî'nin yapmaya çalıştığı, hilafetin iş göremez olduğu durumlarda bile şeriatın, ulema eliyle nasıl işletilebileceğini göstermesi bakımından dikkate değer görülmektedir.¹⁸⁹

1.1.4.2. Devlet Başkanının Taşınması Gereken Vasıflar

İslam uleması devlet başkanı olacak olan kişide, bir kısım şartlar aramışlardır. Devlet başkanı olacak kişinin Müslüman, hür, erkek, yetişkin, akıllı, liyakatli, basiretli, sağlıklı, takva ve verâ ehli, işinin gerektirdiği ilme ve cesarete sahip ve adil bir kimse olması genel kabul görmüş hususiyetler arasında sayılmıştır.¹⁹⁰ Bu şartlara ilave olarak, devlet başkanı olacak kişinin müctehid ve toplumun en faziletli olması da şart olarak görenler olsa da,¹⁹¹ Hanefî mezhebine göre, devlet başkanının

¹⁸⁴ Bilgi için bk. TDVİA'nın ilgili maddeleri.

¹⁸⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 664-665.

¹⁸⁶ Köksal, a.g.e., s. 17.

¹⁸⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 66-68. Ayrıca bk. Cengiz Kallek, “Mâverdî'nin Ahlakî, İçtimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri”, *Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C. 9, Sy. 17, (2004/2), s. 238; ed-Dürî, “Emîr”, s. 122.

¹⁸⁸ Evkuran, a.g.e., s. 237.

¹⁸⁹ Noah Feldman (2008), *The Fall and Rise of the Islamic State*, Princeton University Press, s. 36-40'tan akt. Köksal, a.g.e., s. 18.

¹⁹⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, *el-İktisad*, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (2005), *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'*, Tahk. Mehmed Muhammed Tâmir, C. VI, Dârü'l-Hadis, Kahire, s. 519-520; el-Haskefî, Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî (2002), *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, Tahk. Abdü'l-Mün'im Halil İbrâhîm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, s. 75; İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Mısri (1999), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir 'alâ Mezheb-i Ebî Hanefiyye ve'n-Nu'mân*, Tahk. Zekeriyâ 'Umeyrât, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 336; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693-695; Aydın, “Anayasa”, s. 155.

¹⁹¹ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 336; el-Îcî, a.g.e., s. 398.

müctehid olması şart değildir.¹⁹² Ayrıca bu vasıfların yanı sıra, devlet başkanı olacak kişiden, Kureyş kabilesine mensubiyet şartı da aranmıştır.¹⁹³

a. Devlet Başkanının Tam Velâyet Sahibi yani Müslüman, Akıllı, Yetişkin, Hür ve Erkek Olması:

Ulemanın yaygın kanaatine göre, toplum adına devlet başkanlığını üstlenecek kişinin belli başlı şartları taşıması gerekmektedir. Çünkü başkası hakkında tasarrufta bulunacak olan bir kişinin -ki bu devlet başkanlığı makamını deruhte edeceğinden sıradan bir kişi değildir- tam bir velayet sahibi olması gereklidir. Bundan ötürü devlet başkanı olacak bir kişinin, Müslüman, hür, erkek, yetişkin, akıllı bir kimse olması zorunludur.¹⁹⁴

Ulemaya göre, devlet başkanının Müslüman olması öncelikle şarttır.¹⁹⁵ Müslüman toplumun idaresi şeriatı birebir ilgilendirdiğinden,¹⁹⁶ iktidarın kâfir birine teslim edilmesi, caiz değildir.¹⁹⁷ Şayet bir devlet başkanı irtidat edip, küfre düşmüşse, ona karşı ayaklanma ve cihad etme, Müslümanların üzerine vacip kabul edilmiştir.¹⁹⁸ Ayrıca İslam hukukunda Müslüman olmayanların, yanı sıra kadın, çocuk, mecnun, köle gibi kasır ehliyetine sahip olarak kabul edilen kimselerin, amme adına velayet üstlenmemeleri, yani devlet başkanı olmamaları hususunda ulemanın görüşleri bulunmaktadır.¹⁹⁹ Ancak bazı âlimler, zaruret halinde, çocuk yaşta birinin, tayin edilen bir veli gözetiminde, imametini caiz görmüşlerdir.²⁰⁰

b. Devlet Başkanının Adaletli Olması:

Devlet Başkanının taşıması gerekli olduğu şartlardan birisi adalet vasfıdır.²⁰¹ Adalet kavramı, doğru olmak, doğru davranmak, eşitlemek, insafli olmak, verilen ile hak edilenin arasını

¹⁹² Mustafa Saim Yeprem (2011), *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, s. 91.

¹⁹³ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 336; Aydın, a.g.e., s. 111-113.

¹⁹⁴ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, *el-İktisad*, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 519-520; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 336; el-Haskefî, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Aydın, "Anayasa", s. 155.

¹⁹⁵ Bağdâdî, a.g.e., s. 277; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280. Lütî Paşa'nın, devlet başkanının Müslüman olmasını şart görmediğine dair ifadeler ve bununla ilgili tartışmalar mevcuttur. Krş. Hulusi Yavuz, "Sadriazam Lütî Paşa ve Osmanlı Hilafeti", *M. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 5-6 (1987-1988), s. 49; Uğur, a.g.e., s. 24.

¹⁹⁶ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693.

¹⁹⁷ El-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed er-Râzî (1992), *Ahkâmü'l-Kur'an*, Tahk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, C. II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, s. 288; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 683.

¹⁹⁸ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 12-15, 249.

¹⁹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C. III, s. 224, 225; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520; a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 336; Nebhan, a.g.e., s. 401; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, s. 88. Muhammed Hamidullah, kadınların devlet başkanı olmalarını yasaklayan herhangi bir nas bulunmadığını, Kur'an-ı Kerim'deki Sebe' melikesini örnek vermek suretiyle, ortaya koymaya çalışır. Ona göre bu konudaki görüşler, yerleşik siyasi telakkilerden kaynaklanmaktadır. Aktaran Aydın, a.g.e., s. 113.

²⁰⁰ el-Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî (2009), *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye ev Câmî'ul-Vecîz*, Neşr. Sâlim Mustafa el-Bedri, C. I, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 489; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 264; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, 283.

²⁰¹ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, *el-İktisad*, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; el-Haskefî, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694; Aydın, "Anayasa", s. 155.

dengelemek, istikamet üzere olmak, misliyle muamele etmek, davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, hakkaniyetli ve eşit haklara sahip olarak dirlik ve düzenlik içerisinde yaşamayı ifade etmektedir.²⁰² Adalet kavramı, muhtevasında bulunan ahlakî meziyetlerin yanı sıra, emanet, iffet/günahlardan sakınma, ver'a/aşırılıktan uzak durmak, mürüvvet/iyi huylu olmak gibi kavramlarla da birebir ilişkili bir kavram olduğundan,²⁰³ iktidarın kurumsal çerçevesinin, hem ahlakî hem de hukukî bir temele dayandığını öncelikle ifade etmek gerekmektedir.

İslam siyaset teorisinde hüküm verme ve yönetme açısından adalet, idarenin İslam'a uygunluğunun temel kriterlerinden birisi kabul edilmektedir.²⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'e göre adaletin ölçüsü hakkaniyet olup,²⁰⁵ Kur'an-ı Kerim'de, sağlam ve güçlü bir toplum için adaletin vazgeçilmezliği ve idarecilerin adaletli olmalarının lüzumu üzerine pek çok ayet bulunmaktadır.²⁰⁶ Tarihçi ve müfessir Taberî, "*Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder*"²⁰⁷ ayet-i kerimesini değerlendirirken, emanet ve adalet prensiplerinin aynı ayet içerisinde birlikte zikredilmiş olduğuna dikkat çeker. Özellikle, başta devlet başkanları olmak üzere, tüm iktidar erkinin, hem adalet hem de emanet ehli olmaları gerektiğinin şer'i bir ilke olduğunu vurgular. Taberî'ye göre, idarecilerin emanet ehli olmaları, devlet imkânlarını halka haksızlık yapmadan paylaştırmalarıyla, adil olmaları ise bütün kararlarında hukuka riayet etmeleriyle yerine getirilmiş olmaktadır.²⁰⁸

Toplumun hâkim çevre ve kişilere karşı korunması, adalet ilkesiyle alakalı olup, adalet herkese hakkını ve yerini vermek olarak da ifade edilebilir.²⁰⁹ Mâverîdî'ye göre, canı da malı da sultana Allah'ın emaneti olan halk, hükümdarını takip eder. Sultanın adaletle rağbeti arttıkça, halkın da sultana itaati artar.²¹⁰

c. Devlet Başkanının Liyakatli, Kifayetli, Ehliyetli ve Basiretli Olması:

Devlet başkanının liyakat, kifayet ve basiretli olması meselesinin üzerinde de durulması gerekmektedir. Liyakat ya da kifayet, bir konudaki boşluğu doldurma,²¹¹ bir iş için yeterli donanım, meziyet ve kabiliyete sahip olmayı ifade eder.²¹² Devlet başkanının vazifesini yaparken, muktedir

²⁰² İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed er-Rüveyfî'î (2010), *Lisânü'l-'Arab*, C. XI, Dâr-u Sâdır, Beyrut, s. 430 vd.; el-İsfahanî, *Müfredât*, s. 680-681; Ömer Nasuhi Bilmen(1985), *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, C. VIII, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, s. 206; Mustafa Çağrıçı (1988), "Adalet-Ahlak", *TDVİA*, C. 1, İstanbul, s. 341; a. mlf. (2002), "Kıst", *TDVİA*, C. 25, Ankara, s. 502; Hayreddin Karaman (1988), "Adalet-Fıkıh", *TDVİA*, C. 1, İstanbul, s. 341; Bekir Topaloğlu (1988), "Adl", *TDVİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 387.

²⁰³ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 112.

²⁰⁴ *Tuhfetü'l-Memlûk ve Umdetü'l-Mülûk Siyâsetnâme* (2016), Çev. Yakup Kara, TYEKB. 73, İstanbul, s. 87.

²⁰⁵ Çağrıçı, "Adalet-Ahlak", s. 342.

²⁰⁶ Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/8; Nisâ, 4/58, 135; Nahl, 16/90; Sa'd, 38/26.

²⁰⁷ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

²⁰⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (2003), *Tefsîrüt-Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, C. VII, Dâru Hicr, Kahire, s. 173.

²⁰⁹ İhsan Fazlıoğlu Fazlıoğlu, İhsan (2016), *Akıllı Türk Makul Tarih*, Papersense Yay., İstanbul, s. 144.

²¹⁰ el-Mâverîdî (1981), *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer*, Tahk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabî, Beyrut, s. 135, 167, 232, 255.

²¹¹ el-İsfahanî, *Müfredât*, s. 926.

²¹² İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 89-91.

olması, hükümleri uygulayabilme istidadının bulunması, mazlumu koruyup zalimi caydırması, devletin idaresinde gerekli tedbirleri alıp, askerin sevk ve idaresini bi-hakkın yerine getirebilmesi gerekir.²¹³ İbn Haldûn, devlet idaresinde kanunların tatbiki ve devlet idaresinin basiretli bir şekilde idare edilmesi ile halkın sevk ve idaresinin ancak siyaseten maharetli olunmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir. Ayrıca dinin ikamesi ve korunması, cihad ve cihad hükümlerinin uygulanması, devlet ve milletle ilgili kamu maslahatının gerektirdiği şekilde tedbirlerin alınması gibi hususların devlet başkanının cesaretli, liyakatli ve kifayetli olmasıyla yerine getirilebileceğinin üzerinde durmaktadır.²¹⁴

Devlet başkanının liyakatli olması meselesinde ulemanın ortaya koyduğu yaklaşımların, benzer oldukları görülmektedir. İslam'da, işin ehil olanlara teslim edilmesi şer'î prensiplerden birisi olarak kabul edilmiş olup,²¹⁵ özellikle devlet başkanlığı gibi mühim bir vazifenin, işinin ehli olan liyakatli, kifayetli ve basiret sahibi, hem bedenlen hem de zihnen sağlıklı, işinin gerektirdiği ilme ve cesarete sahip birine verilmesi, cumhur ulema tarafından şart koşulmuştur.²¹⁶

d. Devlet Başkanının Kureyş Kabilesine Mensubiyeti:

İslam tarihi boyunca, halifelikle ilgili yapılan çalışmalarda, halifenin Kureyş kabilesine mensubiyeti, en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Hilafeti Hz. Ali ve onun soyunun hakkı olarak gören Şîa²¹⁷ ve devlet başkanlığı için herhangi bir Müslüman'ın halife olabileceğini ileri süren Mutezile, Mürchie ve Hâriciler'e²¹⁸ karşın, klasik dönem Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunun, bu konuyla ilgili görüşleri, hilafetin Kureyş'e ait olduğu meylindedir.

Halifenin Kureyş kabilesinden olması gerektiği ile alakalı Ehl-i Sünnet'e ait siyasete dair teliflerde, Hz. Peygamberin, "*imamlar Kureyş'tendir*,"²¹⁹ hadis-i şerifi etrafında, bir dizi tartışma bulmak mümkündür. Hilafetin Kureyş'e aidiyetini ortaya koyan bu hadis-i şerif, literatürde "*haber-i vâhid*"²²⁰ olarak değerlendirilmekle birlikte, her dönemde İslam'da devlet başkanlığı üzerine

²¹³ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 20; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Nebhan, a.g.e., s. 393.

²¹⁴ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428.

²¹⁵ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58; Buhârî, "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; "Rikâk", 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 387, 392.

²¹⁶ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 293, 300; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; el-Îcî, a.g.e., s. 398; Bâkîllânî, a.g.e., s. 473; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; Nesefî, **Tebsirat**, C. II, s. 828 vd.; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280, 282; er-Rayyis, a.g.e., s. 290-292; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695; Nebhan, a.g.e., s. 393; Aydın, "Anayasa", s. 155.

²¹⁷ Öz - İlhan, agm, s. 202.

²¹⁸ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (1992), **el-Mîlel ve'n-Nihal**, Tahk. Ahmed Fehmî Muhammed, C. I, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 108; İbrahim Efendi Haydarîzâde (1335), **Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Târihi**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye, s. 30; Eş'arî, **Makâlât**, s. 642, 643; İbn Hacer, a.g.e., s. 241; Aydın, "Anayasa", s. 155. Hâriciler, bu yaklaşımlarıyla modern dönem araştırmacılarından bazılarının göre, demokratik eğilimlere sahip fırka şeklinde değerlendirilmiştir. Abdurrâzık, Muhammed İsmail (1406), **el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib**, Dâru's-Sekâfe, Mağrib, s. 257-258.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî (1996-2001), **el-Müsned**, Tahk. Şu'ayb el-Arnaût ve dğr., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, C. XIX, (Hadis Nu. 12307), s. 318; C. XX, (Hadis Nu. 12900), s. 249; C. XXXIII, (Hadis Nu. 19777), s. 21.

²²⁰ Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer (2014), **Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye**, Tahk. Ali Kemâl, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, s. 143. (Hadis ilminde haber-i vâhid, bir kişi vasıtasıyla Hz. Peygamberden rivayet edilen ve mütevâtir seviyesine ulaşmayan hadis ve habere denilmiştir.)

yürütülen tartışmaların, her daim odağında bulunduğu görülmektedir. Başta el-Mâverdi ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' olmak üzere ilk dönem klasik Ehl-i Sünnet uleması, devlet başkanı olacak bir kişinin Kureyş kabilesine mensup olmasını, halifeliğin mühim unsurlarından birisi olarak kabul ettikleri bilinmektedir.²²¹ Ancak Abbâsî hilafetinin zafiyetinden mütevellid, toplum içi politik güç gruplarının başat unsurlar olarak öne çıkmaları, âlimlerin sonraki süreçte güç olgusuna daha sık vurgu yapmalarını gerektirmiştir. Bu süreçte ulemanın yaklaşımında “*imamlar Kureyş'tendir*,”²²² hadis-i şerifi, tavsiye niteliğinde ele alınmış ve genel İslam siyaset teorisinin kuralları muvacehesinde, dini ayakta tuttukları müddetçe halifeliğin Kureyş'in hakkı olduğu; aksi durumda ise onlardan alınıp, dini ayakta tutana verilmesi gerektiği, dolaylı yoldan ifade eder nitelikte kabul edilmiştir.²²³ Dolayısıyla Ehl-i Sünnet ulemasının, Kureyşilik meselesini, halifenin güç, şevket, necdet vs. gibi bir kısım vasıflarını öne çıkarmak suretiyle, dönemsel olarak, aşmaya çalıştıklarını belirtmek gerekmektedir.²²⁴

İslam tarihi boyunca hilafet, imamet veya devlet başkanlığı tartışmalarında, Kureyşilik meselesi, müşkil bir mesele olup,²²⁵ Müslümanların gündemini meşgul eden özel bir konu olma özelliği taşımaktadır.²²⁶ Gerekli niteliklere sahip bir devlet başkanının bulunmamasının, insanları çekişme ve kargaşaya sevk ettiğini gören âlimlerden birisi olan Cüveynî, Türklerin, devlet nizamı konusundaki maharetine bizzat tanık olmuş ve iktidarı var kılacak kaidelere şevket ehli, necdet sahibi olma gibi gücü esas alan unsurlar eklemiştir. Nesep şartını akla aykırı bulan Cüveynî, devlet başkanında bulunması gereken Kureyşilik şartının, Hz. Peygamberin nesebine hürmeten ortaya atıldığını ifade ederek, ilim sahibi, liyakatli, dirayetli ve takva sahibi bir Müslümanın, dirayetsiz ve yetersiz bir Kureyşli'ye tercih edilebileceğini ileri sürmüştür. Öyle ki Cüveynî, zamanının muktedir idarecisi Selçuklu veziri Nizamülmülk'ü, Kureyşli olmadığı halde, hilafete teşvik bile etmiştir.²²⁷ Gazzâlî'nin de, Hilafetin Kureyşiliği meselesine yaklaşımı hocası Cüveynî ile benzerlik taşır. Ona göre, “*din ile sultan ikiz kardeş gibidir. Din esas, sultan ise koruyucudur.*”²²⁸ Dolayısıyla Gazzâlî'nin

²²¹ Gazzâlî, Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed (2011), *İhyâü 'Ulûmî'd-Dîn*, C. III, Dâru'l-Minhâc, Cidde, s. 537; a. mlf., *el-İktisad*, s. 238; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; el-Îci, a.g.e., s. 398; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, C. VIII, s. 381; el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 313-314; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 429-431.

²²² Ahmed b. Hanbel, a.g.e., C. XIX, (Hadis Nu. 12307), s. 318; C. XX, (Hadis Nu. 12900), s. 249; C. XXXIII, (Hadis Nu. 19777), s. 21.

²²³ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, s. 97.

²²⁴ el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 313-314; Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 537; a. mlf., *el-İktisad*, s. 238; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim (1419), *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, Vizâratü's-Şüûnî'l-İslâmiyye, Riyad, s. 13; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 429-431.

²²⁵ Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, s. 21.

²²⁶ Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, s. 21. Hilâfetin Kureyşliliği meselesini etraflıca inceleyen Hatiboğlu'na göre, halifenin Kureyş kabilesinden olması anlayışını destekleyen herhangi bir nas bulunmamasına rağmen, Müslümanların müsamahakâr davranmaları, bu anlayışın yerleşmesine ve gelişmesine fırsat tanımış ve mesele Hz. Peygamberin ailesinin de dâhil olduğu bir kavmi kutsallaştırmaya kadar götürülmüştür. Mehmed Said Hatiboğlu (1979), “İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*, C. XXIII, Sy. 1, Ankara, s. 207

²²⁷ el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 308, 317, 335-345, 354-370; Şen, a.g.e., s. 49. Ayrıca bk. Özgür Kavak (2013), “Cüveynî'ye Göre Halifenin Vasıfları Yahut Nizâmülmülk'ü Hilâfete Teşvik Etmek”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklular'da Bilim ve Düşünce 19-21 Ekim 2011 Konya*, C. I, (İslâmî İlimler), Ed. Mustafa Demirci ve diğr., Konya, ss. 261-300.

“güç kime bağıllık sunarsa, iktidar odur”²²⁸ demek suretiyle, güç eksenli siyasetin meşrulaştırılmasında mühim rol oynadığı belirtilmelidir.²²⁸

Halife olmak için Kureyş kabilesine mensup olmayı, zorunluluktan ziyade, tercih ve efdaliyet şartı olarak kabul eden İbn Haldûn’a göre, erken devirlerde halifelerde böyle bir şartın aranmış olmasının, Kureyş kabilesinin sahip olduğu güç, itibar, şevket ve asabiyetle alakası bulunmaktadır. Kureyş kabilesinin sahip olduğu bu itibar, güç ve asabiyetin zayıflamasından ötürü İbn Haldûn, devlet başkanı olacak kişide böyle bir şartın, artık aranmaması gerektiğini düşünmektedir. Onun güç olgusuna bu denli vurgu yapması, Kureyş asabiyetinin zaafa uğraması sebebiyle, iktidarın dayandığı sosyo-politik zeminde yapısal boşlukların ortaya çıkması ve bu durumun İslam toplumunda parçalanmalara sebebiyet vermesi olduğu ifade edilmektedir.²²⁹ Nitekim Hz. Ebû Bekir’in halifelik seçimi esnasında yaptığı konuşmasında, Araplar’ın Kureyş kabilesini bildiklerini ifade etmek suretiyle, Kureyş’in, güç, itibar ve şevketiyle ilişkisine vurgu yaptığı bilinmektedir.²³⁰

İktidara gelmeyi güç olgusu ekseninde değerlendiren âlimlerden bir başkası ise Tarsûsî’dir. Türklerin idari anlamda güç ve ehliyetlerine dikkat çeken Tarsûsî, Hanefî mezhebine mensup ulemanın devlet başkanı olmak için Kureyşilik vasfını şart koşmadıklarını; dolayısıyla Hanefiliğin, devlet idaresi için, daha münasip olduğunu ifade etmek suretiyle, Türklerin hilafetinin meşru zemini için, kanaatimizce, sonrakilere önemli bir kapı aralamakta; yol açmaktadır.²³¹

Kureyşilik vasfını şart koşmayan Hanefî ulemasının,²³² ulû’l-emr olan devlet başkanına diğer mezheplerden daha fazla yetki tanıdığına vurgu yapmak gerekmektedir.²³³ Dolayısıyla teorik olarak değerlendirildiğinde, Mâverdi’den İbn Haldûn’a, ulema eliyle, hilafetin kurumsal yapısında ve işleyişinde, birçok değişiklik meydana getirilmiş olup, Osmanlılar’ın bu vazifeyi üstlenebilecekleri biçimde bir değişim ve dönüşümün meydana geldiğinden bahsetmek mümkündür.²³⁴

e. Osmanlı Padişahlarının Halifeliği:

Halife tabirinin, bir unvan olarak ilk Osmanlı hükümdarlarından itibaren kullanıldığı bilinmektedir.²³⁵ Ancak Yavuz Sultan Selim’in Mısır seferinden itibaren bir **Osmanlı Hilafeti**

²²⁸ Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 236; a. mlf., **İhyâ**, C. III, s. 537; a. mlf., **Fedâ’ihu’l-Bâtıniyye**, s. 173, 179. Gazzâlî, yine de, Kureyş’e mensup halifelere insanların güç ve kudretten ziyade, gönülden bağıllıklarını belirtmek suretiyle, kaba güce dayanan iktidarla arasına mesafe koymayı ihmal etmez. Bk. ay.

²²⁹ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 429-431; Şen, a.g.e., s. 87.

²³⁰ Ahmed Cevdet Paşa (1331), **Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ**, C. III-IV, Kanaat Matbaası, Dersaadet, s. 355.

²³¹ et-Tarsûsî, Necmüddîn İbrâhîm b. Alî (1992), **Tuhfetü’t-Türk fîmâ Yecibü en Yu’mele fi’l-Mülk**, Tahk. Rıdvan es-Seyyid, Dâru’t-Talî’a, Beyrut, s. 63 vd.

²³² Bereketzâde İsmâil Hakkı (1331), **Necâib-i Kur’âniyye**, Tevsî-i Tıbbât Matbaası, İstanbul, s. 170.

²³³ Köksal, a.g.e., s. 314.

²³⁴ Namık Sinan Turan (2017), **Hilafet Erken İslâm Tarihinden Osmanlı’nın Son Yüzyılına**, İstanbul Bilgi Ün. Yay. 594, İstanbul, s. 7; İsmail Kara (2010-2011), “Hilâfet Merkezi Olarak İstanbul Yahut Şehir, Din, Siyaset”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl. 12, C. I, Sy. 47-48, s. 162; Şen, a.g.e., s. 135-136.

²³⁵ Mesela bk. Feridun Ahmed Bey (1264), **Mecmû’a-i Münşeatü’s-Selâfîn**, C. I, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul, s. 97, 99; “Kânunnâme-i Âl-i Osmân” (1330), **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi**, Neşr. Mehmed Arif Bey, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, s. 9-10; Abdülkadir Özcan (1982), “Fâtih’in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, **Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra Sayısı**, Mart 1980/81, Sy. 33, İstanbul, s. 29-30.

gerçeği ortaya çıkmış ve Osmanlılar, Kureyşli olmadıkları halde halifeliği üstlenmişlerdir. Bu tarihten itibaren padişahların yaygın olarak kullandıkları unvanlardan birisi de halife ifadesi olmuştur.²³⁶ Böylece hem halife olarak dinî hem de sultan olarak dünyevî bir şahsiyet olarak²³⁷ iki makamı aynı anda deruhte eden Osmanlı padişahları için halifelik, saltanata meşruiyet kazandıran, “mesned-i padişahâne”²³⁸ olmuştur.

Osmanlı padişahlarının, halifeliklerinin meşruiyetinin temellendirilmesinde Kureyşilik’ten ziyade, şevket ve necdet ehli olduklarına, yani güç olgusuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Osmanlı hilafetinin meşruiyeti üzerine bir risale telif eden Kanuni dönemi sadrazamlarından Lütfi Paşa’ya göre, bir kimse iki hususiyetle devlet başkanı olur. Bunlardan birisi kendisine biat edilmesi, diğeri ise hükmünü icra edebilecek kudrete sahip olmasıdır. Ona göre, hilafetten maksadın, dinin ikamesi ve Müslümanların adaletle yönetilmesi için gerekli tüm vasıfların bir kişide toplanması ise, Osmanlı padişahları bu irade, güç ve kudrete sahiptirler. Buradan hareketle Lütfi Paşa, kendi zamanının halifesinin, Kanuni Sultan Süleyman olduğunu belirtmektedir.²³⁹

Osmanlı Şeyhülislamı’ndan Haydarîzâde, hilafetle ilgili şartları belirtirken, Kureyşilik şartını tercih sebebi olarak ele alır. Ona göre Osmanlı halifeleri, İslam dünyasına hizmetleri, nüfuz ve kudretleri ile İslam halifesidirler.²⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa ise, Osmanlı hükümdarları, kendi devirlerinin güç ve kudret sahibi hükümdarları olmaları sebebiyle, kendilerine itaat edilmesini farz hükmünde görmekte ve kendilerine karşı gelenlerin ise bağı kabul edileceklerini beyan etmektedir.²⁴¹ Keza son devir ulemasından Abdülatif Harpûti ise, Kureyşilik şartından ziyade Osmanlı sultanlarının şevket ehli olmaları sebebiyle, çok sayıda Müslümanın biatini aldıklarını ifade ederek, hilafetin meşruiyetini sağlayan en önemli unsur olan, biat ilkesine dikkat çekmektedir.²⁴² İskilipli M. Atıf ise, hilafetin evleviyet şartının kudret ve kuvvet olduğunu, dolayısıyla Osmanlılar’ın ümmetin maslahatını görüp gözetme noktasında gerekli güç ve kudrete sahip olmaları hasebiyle ümmetin meşru halifeleri olduğunu beyan etmektedir.²⁴³

Osmanlı padişahlarının, halife olarak, şeriatı muhafaza etmeye, kadılar tayin ederek halkın dini ve dünyevi maslahatıyla ilgili kararlar vermeye şer’an yetkili olup olmadıkları üzerine, İslam

²³⁶ Bekir Sıtkı Baykal (1974), **Tarih Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., 401, Ankara, s. 57.

²³⁷ Ali Fuad Başgil (2007), **Din ve Lâiklik -Hukukî ve İctimaî Etüd-**, Yağmur Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul, s. 180.

²³⁸ Halil İnalıcık (1964), “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Belleten**, C. 28, Sy. 112, Yıl. 1964, s. 655.

²³⁹ Yavuz, “Sadrazam Lütfi Paşa”, s. 49. Kanuni’nin hilafetini meşrulaştırmak için, farklı bir yöntem izleyen Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi ise, tanzim ve tahrir eylediği kanun ya da resmi evrakta Osmanlı padişahını, “*cenâb-ı hakân-ı rûy-i zemîn halife-i Resûl-i Rabbil’alemîn*”, yani peygamberin halifesi olarak, künyelemiştir. Imber, Ebüssuûd Efendi’nin, bir kitap telif etmek yerine, padişaha onursal unvanlar atfetmesini, Osmanlı padişahının halifelik vasfını kuvvetlendirmek için atılmış akıllıca adımlar olarak değerlendirmektedir. Karş. Colin Imber (2004), **Şeriatın Kanuna Ebussud ve Osmanlı’da İslami Hukuk**, Çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, s. 115-118; Ömer Lütfi Barkan (1943), **XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları-Kanunlar I**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 296-297.

²⁴⁰ Haydarîzâde, a.g.e., s. 31.

²⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa (1953-1991), **Tezâkir**, C. I, Tezkire:1-12, Haz.Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.149

²⁴² Abdülatif Harpûti (1330), **Tenkihûl-Kelâm fî Akâid-i Ehl-i’l-İslâm**, Necm-i İstikbâl Matbaası, Dersaadet, s. 367.

²⁴³ İskilipli Mehmed Âtîf, “Hilâfette Neseb-i Kureyşinin Şart Kılınmasında Hikmet ve Keyfiyet Sükûtu”, **Beyânü’l-Hak**, C. VI, Sy. 143, 02 Kânûn-i Sâni 1327 / 25 Muharrem 1330 Pazartesi, s. 2556-2557.

uleması arasında bir kısım tartışmalar meydana gelmiştir.²⁴⁴ Ancak Osmanlı hilafeti, klasik Abbâsî hilafetinden farklı olarak, tarihi şartların ortaya çıkardığı yeni bir hilafet anlayışı olarak değerlendirilmektedir. İncalcık'a göre, bu yeni hilafet anlayışı, gazilik geleneğinden doğmuş, klasik hilafet anlayışını yeni bir yorumla ihya etmiş olmaktadır. Temel fikrini ise, gazâ ve İslâm'ın himaye ve savunulması oluşturmaktadır.²⁴⁵ İncalcık tarafından ileri sürülen Osmanlı sultanlarının Müslümanların halifesi olması ile, gazâ fikrinin irtibatlandırılması güç ve şevket olgusu etrafında dikkat çekici bir görüş olarak görülmektedir.²⁴⁶

Osmanlılar'ın, İslâm dünyasında, Hristiyanlığa karşı *gazânın* önderleri sayılmaları²⁴⁷ ve İstanbul'un fethi gibi unurların, Osmanlılar'a, İslâm dünyasında büyük bir güç ve nüfuz kazandırmış olduğu görülmektedir.²⁴⁸ Sultan II. Bayezid'in, İslâm dünyasında, Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra gelen en güçlü hükümdarın, kendisi olduğunu iddia ettiğini ve şeriata daha fazla vurgu yapması²⁴⁹ ve yeryüzündeki tüm Müslümanların yardımlarına koşarak, onları muhafaza etme çabalarını²⁵⁰ ve sultan II. Bayezid ve sonrasındaki Osmanlı hükümdarlarının, örfî tasarrufları sınırlandırıp, şer'i kurallara daha fazla öncelik verme gayretlerini,²⁵¹ İslâm dünyasında lider olma düşünceleri ve güç olgusu ile bir arada değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.

Osmanlı hükümdarları, Müslüman ülkelerin düşman saldırılarına karşı korunması, Mekke ve Medine ile hac yollarının güvenliğinin sağlanması gibi bütün İslâm dünyasını alakadar eden hususlarla ilgili, kendilerini sorumlu addederek, İslâm âleminde üstünlük iddialarına sahip olmuşlardır.²⁵² Kanaatimizce mesela, Osmanlı'nın klasik döneminden itibaren Osmanlı hükümdarlarının İslâm âlemindeki üstünlük iddialarını²⁵³ desteklemek için kullanılan halife-i ulyâ,²⁵⁴ halife-i rûy-i zemîn hazret-i emîrû'l-mü'minîn,²⁵⁵ zillüllâhi fi'l-arz,²⁵⁶ halife-i müslimîn²⁵⁷ gibi unvanların güç, kudret, şevket ve ihtişamla yakın alakası bulunmaktadır.²⁵⁸

²⁴⁴ Köksal, a.g.e., s. 149.

²⁴⁵ Halil İncalcık (2015), **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay. 1825, İstanbul, s. 12-13; a. mlf., **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 146; a. mlf., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I**, s. 14-16. İncalcık, Osmanlılar'ın çöküş devrinde, fıkıh kitaplarının Abbâsî devrine ait hilafet anlayışına döndüklerini ve ondan medet umduklarını ileri sürmektedir. İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 146.

²⁴⁶ Buzpınar, a.g.e., s. 152.

²⁴⁷ Naîmâ Mustafa Efendi (1281), **Târih-i Naîmâ Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsatı Ahbârî'l-Hâfikayn**, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 10.

²⁴⁸ Halil İncalcık (2007), "Padişah", **TDVİA**, C. 34, İstanbul, s. 141.

²⁴⁹ İncalcık, "Padişah", s. 141.

²⁵⁰ Halil İncalcık (2017), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, Çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 14-16.

²⁵¹ İncalcık, "Padişah", s. 142.

²⁵² Imber, **Şeriatın Kanunu**, s. 118; İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 146.

²⁵³ Hint-Türk/Moğol hükümdarları, Osmanlı padişahlarının İslâm âlemindeki üstünlük iddialarını hoş karşılamamışlardır. Hamidullah, **İslâm Hukuku Etüdleri**, s. 208; İncalcık, "Padişah", s. 142.

²⁵⁴ İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 145.

²⁵⁵ Şerafettin Turan (1958), "İbn-i Kemâl'in Kanûnî Süleyman'a Bir Mektubu", **Tarih Vesikaları**, C. I (Yeni Seri), Sy. 2 (17), s. 223.

²⁵⁶ Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi (1247), **Hulâsatü'l-Burhân fî İtâati's-Sultân**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 8, 18; Yavuz, "Sadrazam Lütî Paşa", s. 48.

Tanzimat döneminde, modern siyaset anlayışının da getirdiği bir yaklaşımla ve gayr-i Müslim halkın devlete bağlılığının artırılması gayesiyle, padişahların örfi hükümdarlık sıfatlarının öne çıkarıldığı, halife vasfının ise tüm Müslüman tebaayı kapsayacak bir unvan haline getirildiği görülmektedir.²⁵⁹ Böylece padişahın halife sıfatı, sadece Müslümanların reisi olması dolayısıyla dinî riyasete, sultan vasfı ise aynı zamanda gayr-i Müslim Osmanlı tebaasını da kapsadığı için siyasi riyasete dönüşmüş olmaktadır. Ancak bu ikilik, hilafetin siyasi güç ve nüfuz bakımından zayıflamasına sebebiyet vermiştir.²⁶⁰ 1876'da ilan edilen ilk Osmanlı Anayasası'nda bulunan "*zât-ı hazret-i padişâhî hasbe'l-hilâfe ve dîn-i İslâm'ın hâmisî ve bil cümle tebe'a-i Osmâniye'nin hükümdar ve padişahıdır*,"²⁶¹ maddesi bu yaklaşımın çerçevesini çizmektedir.

Hilafetin Kureyşiliği meselesi, her dönemde İslam'da devlet başkanlığı üzerine yürütülen tartışmaların, her daim odağında bulunmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde ulemanın Kureyşilik meselesinde farklı yaklaşımlar ortaya koyarak, Türk padişahlarının halifeliklerini farklı unsurlar etrafında temellendirme gayretleri takdire şayan addedilebilirse de, bütün bu gayretlerin, Kureyşilik meselesine mağlup olduğu ve Osmanlı hilafetinin uzun yüzyıllarına rağmen, bu mesele unutturulamayan / değiştirilemeyen bir problem alanı olmaya devam ettiği ifade edilebilir. Nitekim Osmanlı'nın son dönemlerinde, hariçte ve hatta dâhilde yeniden alevlenen tartışmaların odağını Kureyşilik meselesinin oluşturduğu hatırlanmalıdır. Özellikle İttihatçılar'ın, (Kara'nın ifadesiyle, yerli muhalefetin,) II. Abdülhamid'e karşı yürüttükleri propaganda muvacehesinde padişahın Kureyşli olmaması sebebiyle, halifelğine de karşı çıktıkları;²⁶² bu tartışmanın merkezinde ise, diğer halifelik şartlarının hiç birisi değil de, yine Kureyşilik meselesi bulunduğu dikkate değerdir.

Son dönem Osmanlısı ulemasının halifelikle ilgili yaklaşımlarının, modern dönemin ortaya çıkardığı yeni gelişmelerin de etkisiyle, farklılaşmış olduğu görülmektedir. Osmanlılar'ın son dönemine kadar halife-i rûy-i zemîn hazret-i emîrû'l-mü'minîn,²⁶³ halife-i müslimin,²⁶⁴ Allah'ın nâibi,²⁶⁵ Peygamberin halefi gibi, muhtevasında kuşatıcılık, güç ve şevket barındıran ünvanlarla tavsif edilen padişahın, bu devirde, milletin vekili²⁶⁶ olan bir devlet başkanı, hükümet üyelerinden ve memurlardan²⁶⁷ sadece birisi haline dönüşmesi dikkat çekicidir. Osmanlı padişahı ve halifesi,

²⁵⁷ İnalçık, "Osmanlı Pâdişahı", s. 71.

²⁵⁸ Benzer yaklaşım için bk. Halil İnalçık (2016), **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2. Baskı, İstanbul, s. 108; a. mlf., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I**, s. 14-16.

²⁵⁹ İnalçık, "Padişah", s. 142.

²⁶⁰ Azmi Özcan (1998), "Hilâfet-Osmanlı Dönemi", **TDVİA**, C. 17, İstanbul, s. 547.

²⁶¹ "Kânûn-ı Esâsî" (1295), **Düstûr**, C. IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul, (Md. 4), s. 4.

²⁶² Akt. Buzpınar, a.g.e., s. 84. Osmanlı hilafetinin meşruiyeti üzerine bir değerlendirme için bk. İsmail Köksal (2000), "İslam Hukuku Açısından Osmanlı Hilafetinin Meşruiyetinin Değerlendirilmesi", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 13, Sy. 1, ss. 63-74.

²⁶³ Ş. Turan, agm, s. 223.

²⁶⁴ İnalçık, "Osmanlı Pâdişahı", s. 71.

²⁶⁵ Ömer Ziyâeddîn (Dağüstânî) (1324), **Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî**, Sâ'ika Matbaası, İstanbul, s. 8; Ayrıca bk. Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52.

²⁶⁶ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 102.

²⁶⁷ Hoca İsmail Şükrü (2004), "Hilafet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi", **Hilafet Risâleleri**, Haz. İsmail Kara, C. 6, İstanbul, s. 52; Tunalı Hilmi (ty.), **Evvel ve Âhir**, Cenova, s. 22.

meşrutiyet dönemi Osmanlı âlimleri için, sadece, idari ve siyasi yetkilere sahip,²⁶⁸ yetkisi sınırlı,²⁶⁹ hesap verebilir²⁷⁰ ve hatta sadece Osmanlı tebaasının velayetini üstlenmiş milli bir halifedir.²⁷¹

f. Osmanlı Sultanına Meşruiyet Sağlayan Unsurlar:

Osmanlı padişahlarının, halife olarak, şeriatı muhafaza etmeye, kadılar tayin ederek halkın dini ve dünyevi maslahatıyla ilgili kararlar vermeye şer'an yetkili olup olmadıkları üzerine, İslam uleması arasında bir kısım tartışmalar meydana gelmiştir. Ancak başta Hanefî mezhebinin imamlarının olmak üzere, birçok İslam âlimi tarafından, İslam hukuk ilkelerinin Osmanlı Devleti'nce bağlayıcı kabul edilmesi²⁷² ve birçok vasfı uhdelerinde bulundurmaları sebebiyle, Osmanlı padişahlarının, hilafetin şartlarını taşıyan en doğru kişiler oldukları ve hilafete layık bulundukları ifade edilmiştir.²⁷³ Hem halife olarak dini hem de sultan olarak dünyevî bir şahsiyet olan Osmanlı sultanına²⁷⁴ meşruiyet sağlayan unsurları şu şekilde tespit etmek mümkündür.²⁷⁵

Seçilme Hakkı: Âlimlerin yaklaşımlarında ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından seçilip, kendilerine biat edilmesi,²⁷⁶ devlet başkanlarına meşruiyet sağlayan önemli bir merhalelerdir. Osmanlı'daki cülûs merasimleri, padişahların tahta çıktığı seçim ve biat törenleri olup,²⁷⁷ padişahların biat almak suretiyle seçildiklerini göstermektedir. İslam kamu hukukunda seçiciler kurulu evleviyetle, başkent ehlinin müteşekkil olup, Mâverdî'nin de belirttiği şekliyle,²⁷⁸ yerleşik örf ve teamüle bakılarak, başkent ehlinin başkanlık seçiminin en öncelikli sorumluları oldukları yönünde, toplumda zımnen bir kabulün söz konusu olduğu anlaşılabılır. Dolayısıyla Hulefâ-i Râşidîn döneminde Medine'de bulunan seçmenler heyetinin, Emevîler döneminde Şam'da, Abbâsîler zamanında Bağdat'ta, Osmanlılar zamanında ise İstanbul'da; yani halifenin başkentinde bulundukları görülmektedir.²⁷⁹

²⁶⁸ Seyyid Bey, **Fıkah Usûlü**, s. 100.

²⁶⁹ Farukî Ömer, "Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Aliyyesine -Açık Mektup-", **Volkan Gazetesi**, Nu. 26, 13 Kânûn-ı Sâni 1324 / 3 Muharrem 1327, Salı, s. 1-3.

²⁷⁰ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52-53.

²⁷¹ Elmalılı Efendi, "İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-ı İslâmiye", **Beyânü'l-Hak**, Sy. 22, 01 Mart 1909 / 8 Safer 1327, s. 511-514) başlıklı makalesinde şu ifadeleri kullanmaktadır. "*Hilâfet bir hükûmet-i meşrûta-i İslâmiye reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyede bulunan Müslümanlara velâyeti yoktur. Fakat Müslümanlar manevî bir hiss-i merbûtiyet duyarlar.*" Bk. Elmalılı, **Makaleler**, s. 99. II. Abdülhamid Döneminde devlet eliyle halifelîği öne çıkaran icraatlar, hilafetin millileştirilmesi olarak değerlendirilmektedir. bk. Selim Deringil (2004), **The Well Protected Domain: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, I. B. Tauris Publishers, London – New York, s. 44-67.

²⁷² Köksal, a.g.e., 147, 149.

²⁷³ Corcî Zeydân (1328-1330), **Medeniyet-i İslâmiyye Târihi**, Terc. Zeki Meğâmis, C. I, İkdâm, Kanaat Matbaası, Dersaadet, s. 103-105; İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", s. 71.

²⁷⁴ Başgil, a.g.e., s. 180.

²⁷⁵ Corcî Zeydân (2015), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, C. I, Çev. Nejdî Gök, İletişim Yay., İstanbul, s. 168-169.

²⁷⁶ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; Bâkîllânî, a.g.e., s. 476-477; El-Ferrâ', a.g.e., s. 19; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 426; İbn Cemâa, a.g.e., s. 57; er-Rayyis, a.g.e., s. 222; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 681; Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 72, 185.

²⁷⁷ Özcan, "Cülûs", s. 112.

²⁷⁸ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 18.

²⁷⁹ Uğur, a.g.e., s. 17. Son halife Abdülmecid Efendi'nin seçilmesi de Ankara'nın hakim güç merkezi/başkent olması minvalinde ele alınabilir.

Hilafetin sultan Selim'e intikali Mısır'ın iltihakı esnasında, dönemin ehlü'l-hal ve'l-akdi olarak görülen Mısır ve Osmanlı uleması ve devlet ricali tarafından kendisine biat edilmesi ile gerçekleşmiş ve kendisine Eyüp sultan Camii'nde kılıç kuşandırılmışır. Bu gelenek Osmanlı'nın son zamanına kadar devam etmiştir.²⁸⁰

Vasiyyet: Bir halifenin kendinden sonra hilafete kimin geleceğini vasiyet etmesi, yerine aday göstermesi, daha önceki bölümlerde de görüldüğü üzere, adına istihlaf usûlü denilen ve İslam dünyasında devlet başkanlarının seçiminde en yaygın biçimde uygulanagelen seçim yöntemidir.²⁸¹ Özellikle devlet başkanının hayatta iken yerine tespit ettiği veliahdın, imamet şartlarını taşıyan birisi olması²⁸² ve bu istihlâf işleminin şura heyetinin veya bir topluluğun önünde ilan edilmesi gerekli görülmektedir.²⁸³

Mısır'ın iltihakıyla neticelenen sefer esnasında, Abbâsî halifesi Mütevekkil Alellâh'ın halifeliği Yavuz Sultan Selim'e vasiyet eylediği ileri sürülmüştür.²⁸⁴ Dönem kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, Yavuz Sultan Selim, Halep'i fethettikten sonra, Abbâsî halifesi Mütevekkil Alellâh'ın Şâfi, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin baş kadılarıyla birlikte, sultanın huzuruna getirildiği belirtilmektedir. Yavuz Sultan Selim, Kahire'ye hareketinden önce Mısır sultanı Tomambay'a bir mektup göndermiştir. Mektubunda Abbâsî halifesi Mütevekkil Alellâh ile Şâfi, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin baş kadılarının ahdiyle hilafeti aldığını ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğunu ifade etmiştir. Devamla Haremeyn'e hizmet etmeye daha layık olduğunu eklemiştir. Yavuz Sultan Selim, Kahire'ye Abbâsî halifesi Mütevekkil Alellâh ve beraberinde bulunan üç mezhebin kadısıyla birlikte girmiş ve adına hutbe okutmuştur. Cuma günü adına okunan hutbede Sultan Selim, *"karaların ve denizlerin maliki, orduların korkulu rüyası, iki Irak'ın sultanı, Mekke-Medine'nin hadimi ve muzaffer hükümdar"* sıfatlarıyla tavsif edilmiştir.²⁸⁵

Hilafet kurumu İstanbul'a intikal ettirildikten sonra,²⁸⁶ tartışmalı olmakla beraber,²⁸⁷ halife Mütevekkil Alellâh, İstanbul'a getirtilerek, kendisinden I. Selim lehine halifelik biatı alınmıştır.²⁸⁸ Danişmend'in kaydına göre, İstanbul'a gelen Arap ulemasıyla, Türk ulemasının yaptığı bir toplantıda hilafetin dini devir ve teslim şartları tespit edilmiştir. Ayrıca Mısır'ın iltihakından sonra İstanbul'a getirtilen Mütevekkil Alellâh'ın, Ayasofya'da hutbeye çıktığı, Yavuz Sultan Selim'i

²⁸⁰ Zeydân, **Medeniyet-i İslâmiyye Târihi**, s. 104.

²⁸¹ Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultânîyye**, s. 30; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 680.

²⁸² Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 91; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 680.

²⁸³ İbn Cemâa, a.g.e., s. 53-55.

²⁸⁴ Zeydân, **Medeniyet-i İslâmiyye Târihi**, s. 105.

²⁸⁵ İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed el-Hanefî (1984), **Bedâ'i'u'z-Zühûr fî Vekâ'i'i'd-Dühûr**, Tahk. Muhammed Mustafa, C. V, Heyetü'l-Mısriyye, Kahire, s. 74, 125, 147-148.

²⁸⁶ Bosnevî Alaaddin Ali Dede (1300), **Muhâdaratü'l-Evâil ve Müsâmeretü'l-Evâhir**, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Bulak, s. 163-165; Danişmend, **Kronoloji**, C. II, s. 37.

²⁸⁷ İnalçık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, s. 107.

²⁸⁸ Atâ Bey, Tayyârzâde Atâullah (1291-1293), **Tarih-i Atâ**, C. I, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, s. 92; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 23.

halife ilan ettiği ve sırtındaki hil'ati çıkarıp, Yavuz'a giydirdiği; yine Eyüp Sultan'da da bizzat kendi eliyle padişaha kılıç kuşandırdığı rivayetleri bulunmaktadır.²⁸⁹

Sünnî anlayışa göre, halife olarak padişahların, Âl-i Osman'ın varisleri olduklarından dolayı, kendilerine bütün Müslümanların halifesi olarak biat edildiği ve padişahların da, bu minval üzere hilafeti üstlendikleri belirtilmektedir.²⁹⁰ Hilafetin Osmanlı hanedanına “*bi'l-irs ve'l-istihkak*” olarak tevarüs ettiği sıklıkla dile getirilmiştir.²⁹¹

Kılıç Hakkı: Hilafet makamını deruhte edecek olan devlet başkanının, güç, kudret, şevket ve necdet ehli olması gerekir. Hem siyasi, idari ve askeri hem de sosyal destek açısından Osmanlı sultanları güç ve kudret ehli olup, şevket sahibidirler. Çünkü padişahın öncelikli sorumluluğu şeriatın uygulanması, dinin muhafazası, adaletin tesisi ve “*i'lâ-yi kelimetullah*” uğruna gazâ etmek olarak ortaya konulmuştur.²⁹² Hint Alt-kıtasından Ebü'l-Kelâm Âzad, İslam'ın tamamen ortadan kalkmasına izin vermeyen, İslam'ı ve İslam beldelerini koruyan kılıç ve iktidarın Osmanlılar olduğunu; bundan dolayı Osmanlı sultanlarının, bütün dünya Müslümanlarının meşru halifeleri olduklarını belirtmektedir.²⁹³

Haremeyn-i Şerîfeyn'in Himayesi: İslam dünyasında, İslam'ın kutsal beldeleri olarak kabul edilen Mekke ve Medine, tarih boyunca, mümtaz bir mevkie sahip olmuştur. Bu beldelerde hâkimiyet kurmak, bütün İslam devletleri nezdinde büyük bir saygınlık ve şeref sahibi olmayı ifade etmektedir. Erken dönemlerden itibaren Haremeyn-i Şerîfeyn'in müdafa ve himayesi, hilafetin şartlarının arasında kabul edilmiş ve halifelerin görevleri arasında sayılmıştır.²⁹⁴ Bundan ötürü Haremeyn-i Şerîfeyn'in himayesi ve hac yollarının açık tutulması devlet başkanının meşruiyet unsurlarının önemlilerinden olup,²⁹⁵ Osmanlı sultanları da bu hizmete özel önem vermişlerdir. Hac ibadetinin rahat yapılabilmesi için, görevliler tayin etmiş, hac yollarının güvenliğini sağlamış, hacıların Mekke ve Medine'deki, barınma, konaklama, iâşe ve ibatesinin temini ve güvenliklerinin sağlanması gibi çeşitli vazifeleri bihakkın yerine getirmişlerdir.²⁹⁶ Osmanlı Devlet adamlarından Koca Ragıp Paşa, Osmanlı sultanlarının halife vasfıyla çağırılmasını, Mekke ve Medine gibi İslam'ın kutsal beldelerine hâkim olmalarıyla izah etmektedir.²⁹⁷

²⁸⁹ Danişmend, **Kronoloji**, C. II, s. 37-38.

²⁹⁰ Imber, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 149-150.

²⁹¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 174; Buzpınar, a.g.e., s. 98.

²⁹² İnalçık, **Klasik Çağ**, s. 12-13; a. mlf., **Devlet-i 'Aliyye I**, s. 146; a. mlf., “Osmanlı Pâdişahı”, s. 74-75; Zeydân, **Medeniyet-i İslâmiyye Târihi**, s. 104.

²⁹³ Ebü'l-Kelâm Âzad (2005), “Hilafet Meselesi, İngiltere, Arap Yarımadası ve Osmanlı Hilafeti”, Çev. N. Ahmed Asrar, **Hilafet Risâleleri**, Haz. İsmail Kara, C. 5, İstanbul, s. 103 vd.

²⁹⁴ Ahmed er-Reşîdî (1980), **Hüsnu's-Safâ ve'l-İbtihâc**, Tahk. Leylâ Abdüllatîf Ahmed, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır, s. 86-87, 200.

²⁹⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700.

²⁹⁶ Zeydân, **Medeniyet-i İslâmiyye Târihi**, s. 105.

²⁹⁷ Râgıb Mehmed Paşa (1988), **Tahkîk ve Tefvîk (Tahlîl ve Metûn)**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, s. 139.

Kutsal emanetlerin Korunması: Hz. Peygamber ve bazı peygamberler ile, sahabelere, İslâm büyüklerine ve Haremeyn'e ait eşyaya mukaddes emanetler adı verilmiş olup, bunlar sonraları hilafet alametleri arasında sayılmıştır.²⁹⁸ Mukaddes emanetler, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra, İstanbul'a getirilmiş ve Topkapı Sarayı'nda muhafaza altına alınmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, kutsal emanetler hilafetin şiarı olup, hilafet merkezinin İstanbul olması sebebiyle, İstanbul'a getirilmiştir.²⁹⁹

Adına Hutbe Okunması: Hz. Peygamberden sonra hutbe, dini fonksiyonunun yanı sıra, siyasi hâkimiyetin sembolü olarak da önem kazanmıştır.³⁰⁰ Zamanla hutbe esnasında halifenin ve sultanın ismi zikredilmeye başlanmıştır. Bu adet, adına hutbe okunan halifenin veya sultanın hâkimiyetinin tanınması anlamında toplumun zımninden onayı olarak kabul edilegelmiştir.³⁰¹ Hutbe, siyasi hâkimiyetin sembolü olması sebebiyle,³⁰² mesela Osmanlı devletinin kuruluşunda, Osman Gazi adına hutbe okunup, devletin kuruluşunun ilan edildiği belirtilmelidir.³⁰³

Hutbede halifenin adının zikredilmesi uygulaması, Hz. Ali'nin halifelîği zamanında ortaya çıkmış olup,³⁰⁴ halifenin unvanlarının söylenilmesi ise Abbâsî halifesi Emîn zamanında başlatılmıştır.³⁰⁵ Bu âdete göre, ikinci hutbe esnasında halifenin ismi ve lakabı zikredilerek, kendisine dua edilmektedir.³⁰⁶ Camilerde halktan biat alma adetleri terk edilince, umumi biatin yerini hutbenin aldığı rivayet edilmektedir. Çünkü halifenin adının, hutbede zikredilmesine, toplumca itiraz edilmemiştir. Bu sükût hali de zımninden bir onay ve bir tür biat kabul edilmiştir.³⁰⁷ Dolayısıyla devlet başkanının adına hutbe okunması, tarih içerisinde hilafetin önemli unsurlarından birisi haline gelmiş olup, adına hutbe okunan halifenin, halktan biat aldığını ve onun meşru devlet başkanı olduğunu göstermektedir. Haremeyn'in himayesi de, devlet başkanının meşruiyet unsurlarından birisi olarak kabul edilmektedir.³⁰⁸

Haremeyn'de hutbenin halife adına okunması büyük bir şerefi barındırmaktadır. Haremeyn'de adına hutbe okunan halife veya sultan, buranın hâkimi sayılmış olup,³⁰⁹ Osmanlı

²⁹⁸ Nebi Bozkurt (1997), "Mukaddes Emânetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikâli", **Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Yıl: 1995-1997, Sy. 13-15, İstanbul, s. 10-12. David S. Margoliouth (1937), "Relics of the Prophet Mohammed", **The Muslim World**, Vol: 27/1, s. 23.

²⁹⁹ Ahmed Cevdet Paşa (1309), **Târîh-i Cevdet**, C. I, Matbaa-i Osmâniye, Dersâadet, s. 39.

³⁰⁰ Hayreddin Karaman (1993), "Cuma", **TDVİA**, C. 8, İstanbul, s. 86.

³⁰¹ Avcı, "Hilafet", s. 543.

³⁰² Karaman, "Cuma", s. 86.

³⁰³ Selim Sabit Efendi (1295), **Muhtasar Târîh-i Osmânî**, 2. Baskı, İstanbul, s. 4.

³⁰⁴ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 527-528.

³⁰⁵ el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed (1980), **Me'âsirü'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe**, Tahk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, C. II, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, s. 231-232.

³⁰⁶ es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin (1986), **Rüsûmü Dâri'l-Hilâfe**, Tahk. Mîhâil Avvâd, Dârü'r-Râidi'l-'Arâbî, Beyrut, s. 133.

³⁰⁷ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 527-528; Mustafa Baktır (1998), "Hutbe", **TDVİA**, C. 17, İstanbul, s. 426.

³⁰⁸ er-Reşîdî, a.g.e., s. 86-87, 200; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700.

³⁰⁹ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (1977), **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân**, Tahk. İhsân Abbâs, C. V, Dârü Sâder, Beyrut, s. 230.

Devlet adamlarından Koca Ragıp Paşa, Osmanlı sultanlarının Mekke ve Medine gibi İslam'ın kutsal beldelerine hâkim olmalarını, meşru hilafe olduklarına işaret olarak değerlendirmektedir.³¹⁰

1.1.4.3. Devlet Başkanının Görevleri

Devlet başkanı olacak kişinin yapması gereken belli başlı görevler bulunmaktadır. Bu görevleri dini ve dünyevî olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür. Namaz imamlığı, fetva, İslam dininin ikamesi gibi vazifeler dinî vazifelerdir. Vergi toplamak, ülke topraklarının ve Müslümanların muhafazası için tedbirler almak gibi devletin işlerinin idare edilmesi ise dünyevî görevleri ifade etmektedir.³¹¹

Mâverdi ve el-Ferrâ gibi klasik İslam siyaset teorisyenleri, devlet başkanının on kadar görevi bulunduğundan bahsetmektedir. Bunlar, dinin muhafazası, dini hükümlerin tatbiki, Müslümanların himaye edilmesi, birlik ve beraberliğin tesisi, ülkenin ve Müslümanların düşman tehlikesine karşı korunması için tedbirler almak, Müslüman olmayanların İslam'a intisap etmeleri için tebliğ vazifesi yürütmek, ülkenin idaresi ve kalkınması için dini ölçüler içerisinde vergi toplamak, hazineye ihtiyaç oranında harcama yapmak, devletin idaresi için ehil idareciler tespit edip atamak, toplumun işleriyle bizzat ilgilenmek gibi görevlerdir.³¹²

Nesefî, İmam Mâtürîdî'nin halifenin görevleriyle ilgili görüşlerini derlemiş ve toplu bir şekilde ortaya koymuştur. İmam el-Mâtürîdî'ye göre, halife, Müslümanların dini ve dünyevi ihtiyaçlarını yerine getirmek durumundadır. Üstlendiği görev sebebiyle sosyal birisi olarak halifenin, dinin çizdiği çerçevede davranması ve toplumun değişik katmanlarıyla iç içe olması gerekir. İnsanların can, mal ve namusları kendisine emanet edilmiştir. Emaneti yerine getirmek için ise, dinen takva ehli olmak lazımdır. Bunun için dini hükümleri evvela kendisi yerine getirmelidir. Yine halifenin, başta kendi vazifesi ile ilgili olmak üzere, pek çok konuda ilim sahibi olması gerekmektedir. Hilafet işi, halkın adil yargılanmasını gerektirdiğinde, devlet başkanı, sorumluluğunu üstlendiği halkın Müslüman veya gayr-i Müslim olmasına bakmaksızın, toplumun her bir ferdine adil yaklaşmalıdır. Devlet başkanının İslam'ı tebliğ vazifesinin yanında, din uğruna cihad vazifesi de bulunmaktadır. Ayrıca atadığı görevliler tarafından yapılan her bir işin yerli yerince yapıldığını teftiş etmek de, vazifeleri arasında bulunur.³¹³

Devlet başkanının görevlerinin tespit edilmesi noktasında İslam âlimlerinin çoğunluğu Mâverdi ve Mâtürîdî ile benzer yaklaşımlara sahiptir.³¹⁴ Zamanın ve şartların değişmesiyle bu görevlerde bazı değişiklikler olsa da, bir devlet başkanından beklenen en önemli görevlerin, dinin

³¹⁰ Râgıb Mehmed Paşa, a.g.e., s. 139.

³¹¹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699-701; el-Karadâvî, **Fikhü'l-Cihâd**, C. II, 993; Aydın, "Anayasa", 158.

³¹² el-Mâverdi Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (1987), **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 114; a. mlf., **el-Ahkâmü's-Sultânîyye**, s. 40-41; El-Ferrâ, a.g.e., s. 27-28.

³¹³ Nesefî, **Tebîrât**, C. II, s. 829-831.

³¹⁴ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 460-471; Kâdî Hüseyin b. Hasan (2018), **Letâ'ifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr**, Kâdî Hüseyin b. Hasan'ın **Siyâsetnâmesi**, Haz. Özgür Kavak, TYEKB. 109, İstanbul, s. 62-65; el-Karadâvî, **Fikhü'l-Cihâd**, C. II, s. 993; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699-701; Yavuz, "Sadrazam Lütî Paşa", s. 49.

ikame edilmesi, adaletin tesisi, şeriatın uygulanması, yani Müslümanların ve dinin muhafazası olduğu ifade edilebilir.

a. Devlet Başkanının Dinî Görevleri:

Dini ve Dinin Hükümlerini Korumak: Devlet başkanının görevi, İslam dinini, esaslarna uygun bir şekilde ve ümmetin üzerinde ittifak ve icma eylediği şekilde korumaktır. Özellikle dine zarar veren bir kısım bidat adı altında ortaya çıkan uygulamaları önlemeli ve dinin doğru bir şekilde yaşanmasına imkân hazırlamalıdır. Böylece din korunmuş olur ve bir kısım bidatler sebebiyle Müslümanların, yanlış yola sevk edilmesi engellenmiş olur.³¹⁵ Şeyhülislam İbn Kemal, padişahın önemli vazifelerinden birisinin, fitnenin önlenmesi olduğunu belirtmektedir.³¹⁶

Düşmana Karşı Cihad Etmek: Devlet başkanının önemli görevlerinden birisi de İslam'ın hak din olarak, ikame edilmesi için, i'lâ-yi kelimetullah uğruna mücadele ile, gerek küffara, gerekse irtidat edenlere karşı, İslamı korumak için mücadele ederek, gayret göstermektir.³¹⁷

Zekât, Sadaka ve Ganimetin Toplanması: Kamu maslahatının gerçekleştirilebilmesi veya ordu tanzimi için, ihtiyaç duyulan mali yardımın müslümanlardan toplanması ile savaş esnasında düşmandan elde edilen maddi değeri olan eşyanın usulüne uygun olarak alınıp, pay edilmesi devlet başkanının vazifeleri arasında sayılmıştır.³¹⁸

Müslümanların İbadetlerini Rahatça Yapmaları için Gerekli Tedbirleri Almak: Ezanın okunması, vakit, Cuma ve Bayram Namazlarının cemaatle kılınması, hutbenin okutulması ile, hac ve oruç gibi ibadetlerin yapılabilmesi için bir kısım düzenlemeler yapmak gerekir. Mesela Ezan okunması için müezzin, namaz kılınması için imam, vaaz ve irşad için ise vaiz görevlendirmek devlet başkanının görevleri arasında bulunmaktadır. Ayrıca mescitlerin huzur ve güvenliği de bu görevler arasındadır. Ramazan ayının tespiti, hilalin gözlenmesi, bayramın tespiti ve oruçla ilgili bir kısım düzenlemeler de yaptırmalıdır. Keza Ramazan ayı veya oruçla ilgili ortaya çıkan çeşitli ihtilafları da önler. Hac ibadetinin rahat yapılabilmesi için, görevliler tayin eder. Hac yollarının güvenliğini sağlar. Hacıların Mekke ve Medine'deki, barınma, konaklama, iâşe ve ibatesinin temini ve güvenliklerinin sağlanması gibi çeşitli görevler, devlet reisinin önemli vazifeleri arasında bulunmaktadır. Bu işlerin rahat yapılabilmesi için memurlar tayin etmesinin yanında, imkânlar ölçüsünde kendisi de, bu işlerin yapılmasına nezaret etmelidir.³¹⁹

b. Devlet Başkanının Siyâsî Görevleri:

Devletin Güvenliği ve Kamu Düzenini Tesisi: Devlet başkanının vazifeleri arasında, vatanın, devletin ve insanların ve vatan için kutsal kabul edilen değerlerin muhafazası da bulunmaktadır. İnsanların günlük yaşamlarının normal devam edebilmesi için, can ve mal

³¹⁵ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/193; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40; El-Ferrâ', a.g.e., s. 27; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699.

³¹⁶ Süleyman Hayri Bolay (1986), "İbn Kemal'in Tarihe Bakışı", **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Haz. Süleyman Hayri Bolay vd. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, s. 246.

³¹⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699.

³¹⁸ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699-700.

³¹⁹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700.

güvenliklerinin temini esastır.³²⁰ Mâverdî'nin ifadesiyle, insanların, “devletin ayıklığında uyudukları” bir ortamın tesisi devlet reisinin vazifesidir.³²¹

Düşmanlara Karşı Devletin Korunması: Ülkenin ve Müslümanların düşman tehlikesine karşı korunması, devlet başkanının öncelikli vazifeleri arasında yer almaktadır. Düşman saldırıları karşısında ülkenin sınırlarının korunması için, bizzat devlet başkanının, cesaretli, gayretli ve kuvvetli bir şahsiyete sahip olması iktiza eder.³²² Ayrıca “hazır ol cenge eğer, ister isen sulh u salâh”³²³ prensibi gereği, güçlü bir ordunun tanzimi, bu ordunun tefrişi ve caydırıcılık açısından, her daim savaşa hazır bulundurulması elzemdir.³²⁴ Ancak devlet reisinin savaş konusunda dikkatli ve basiretli olması, her meselede savaşı öncelememesi önem ifade etmektedir.

Adaletin Uygulanması: İnsanların haklarının korunup, kollanması devlet başkanının sorumlulukları arasında bulunmaktadır. Sorumluluğunu üstlendiği toplumun her bir ferdinin hakkaniyet ve adalet içerisinde ve huzurlu bir şekilde yaşamlarını devam ettirebilmesi için gerekli adaletli bir ortam ve adil bir düzeni sağlaması gerekmektedir. Hilafet işi, halkın adil yargınlamasını gerektirdiğinden, devlet başkanı, sorumluluğunu üstlendiği halkın Müslüman veya gayr-i Müslim olmasına bakmaksızın, toplumun her bir ferdine adil yaklaşmalıdır.³²⁵ Devlet başkanı, haksızlığa uğrayan kişilerin, haklarını elde edinceye kadar mücadele etmelidir.³²⁶

Gelirlerin İdare Edilmesi ve Beytül-mâl'in Korunması: Devlet hazinesinin gelir ve giderinin dengesinin sağlanması, maaşların ödenmesi, gerekli harcamaların yapılması ile vergilerin toplanması, gelirlerin artırılması, yatırım ve istihdamın sağlanması için gerekli düzenlemelerin yapılması devlet başkanının vazifelerindendir.³²⁷

Memurların Tayini, Teftişi ve Kamu Hizmetlerinin Tanzimi: Devlet Başkanının iş başına güvenilir ve ehil idarecileri getirmesi gerekir. İşin ehliyetli olanlara verilmesi şer'i bir ilke olup,³²⁸ devletin nizamı için ehliyet ve liyakat önemli görülmektedir.³²⁹ Bundan dolayı İslam hukukunda işin ehline verilmesi, adaletin bir tecellisi olarak kabul edilmekte ve yöneticilerin bu konuda zulme

³²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 40; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700.

³²¹ Mâverdî, *Teshîlü'n-Nazar*, s. 176. Kanunî Sultan Süleyman döneminde cereyan ettiği söylenen bir hadiseyi burada not etmek gerekmektedir. Halka açık bir görüşmede yaşlı bir kadın, padişaha yaklaşıp, atalarından kalan, manevî değeri çok yüksek antika saatinin, gece, evine giren hırsız tarafından, bizzat yatak odasından, çalındığını söyler. Sultan, hırsızın, gece yarısı evin en mahrem yerine, yatak odasına girerek saati çalmasını yadırgar ve “ne derin bir uykunuz varmış ki, hırsızın eve girdiğini, yatak odanıza sızdığını ve saati çaldığını fark edememişsiniz! Böyle derin uyunur mu?” deyince, yaşlı kadın, “biz devletimizi uyanık bildiğimiz için, derin uyuyorduk, sultanım,” demiş. Fazlıoğlu, a.g.e., s. 142.

³²² Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695.

³²³ Muallim Nâci (1322), *Lugat-ı Nâcî*, Asır Matbaası, İstanbul, s. 497.

³²⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 40; Nebhan, a.g.e., s. 465-467; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700.

³²⁵ Nesefî, *Tebîrat*, C. II, s. 829-831; Nebhan, a.g.e., s. 465-467.

³²⁶ Kur'an-ı Kerim, Hucurât, 49/9.

³²⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 701.

³²⁸ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58; Buhârî, “İlim”, 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; “Rikâk”, 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. *Hadislerle İslâm*, C. IV, 387, 392.

³²⁹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 701.

kapı aralamamaları şeriatın bir emri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle iş başına ehliyetli kişileri getirmeli ve atadığı görevliler tarafından yapılan işlerin, yerli yerince yapıldığını teftiş etmelidir.³³⁰ Ayrıca herhangi bir zevk ve ibadet için, ümmetin işlerini ihmal etmemesi gerekmektedir.³³¹

c. Osmanlı Padişahının Vazifeleri:

Bir İslam ülkesi olan Osmanlı'da da, padişahın görev ve yetkileri diğer İslam ülkelerindekilerle benzerlikler taşımaktadır. Şeriat ekseninde ele alınmış olan bu görev ve yetkilere göre, padişahın öncelikli sorumluluğu şeriatın uygulanması, dinin muhafazası, adaletin tesisi ve “i’lâ-yi kelimetullah” uğruna gazâ etmek olarak ortaya konulmuştur.³³² Elmalılı Hamdi’ye göre, halifeliği üstlenmiş olan devlet başkanının görevleri, hukuki, cezai, toplumsal ve diğer hükümlerden müteşekkıl şer’î ahkâmın icrası, İslam dininin muhafazası, halkın işlerinin tedviri ve lüzumunda düşmanla muharebe etmekten ibarettir.³³³ Osmanlı padişahının görev ve yetkilerini yasama, yürütme ve yargı alanlarındaki vazifeleri olmak üzere üç kısımda ele almak gerekir.

İslam hukuku, özellikle kamu hukukuyla alakalı alanlarda ayrıntılı hükümlere yer vermediğinden,³³⁴ bu alanda devlet başkanına kanun yapma yetkisi tanımıştır.³³⁵ Bu salahiyyete istinaden, devlet başkanları, toplumun ıslahı ve devletin selameti için, bazen mübahları yasaklamak veya serbest olan bir kısım davranışları zorunlu hale getirme iradesi ortaya koymuşlardır.³³⁶ Sultanın teşrî salahiyyeti denilen bu kanun koyma ve tasarruf yetkisi ile padişahlar, şeriatın sınırları dâhilinde, günün şartlarına uygun kanunlar çıkarmış ve sorunlara çözümler geliştirmişlerdir.³³⁷ Padişahın irade ve fermanına dayanan bu kanunlara örfî kanunlar denilmiştir.³³⁸

Buna göre, ihtiyaç olması halinde, padişaha İslam hukukunun tanıdığı alanlarda, kanun çıkarmak suretiyle İslam hukukunun, geniş Osmanlı coğrafyasında bir bütünlük içerisinde uygulanmasını temin etmesi hükümdarın yasama alanındaki yetkisini ortaya koymaktadır.³³⁹ Ancak temelini şer’î hukukun oluşturduğu³⁴⁰ bu örfî kanunların şeriata aykırı olmaması gerekmektedir.³⁴¹

³³⁰ Neseî, **Tebîrât**, C. II, 829-831.

³³¹ Mâverîdî, **el-Ahkâmü’s-Sultânîyye**, s. 40-41; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 701.

³³² İnalçık, “Osmanlı Pâdişahı”, s. 74-75. Şeyhülislam İbn Kemal, padişahın önemli vazifelerinden birisinin, fitnenin önlenmesi olduğunu belirtmektedir. Bolay, agm, s. 246.

³³³ Elmalılı, **Makaleler**, s. 98-99. Elmalılı’nın, halifeyi, İslam’ın muhafazasından, Müslümanların işlerinin çekip çevrilmesinden ve hatta İslam için düşmanla muharebe etmekten mes’ûl tutup, öte taraftan millî bir yaklaşımla, halifenin sadece Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki Müslümanlardan sorumlu olduğunu, hilafet yetkisinin - halifeye sevgi duysalar bile- diğer Müslümanları ihata etmediğini ifade etmesi dikkat çekicidir. Elmalılı Efendi, “İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-ı İslâmiye”, **Beyânü’l-Hak**, Sy. 22, 01 Mart 1909 / 8 Safer 1327, s. 511-514.

³³⁴ Hayreddin Karaman (1996), **İslam Hukukunda İctihad**, M. Ü. İlahiyat Vakfı Yay. 134, İstanbul, s. 24-26; Ali Bardakoğlu (1999), “Osmanlı Hukukunun Şer’îliği Üzerine”, **Osmanlı**, Güler Erkan (Ed.), C. VI, Ankara, s. 415; İlyas Üzümlü (2004), “Mezhep”, **TDVİA**, C. 29, Ankara, s. 528.

³³⁵ Ahmed Akgündüz (1999), “Osmanlı Kanunnâmelerinin Şer’î Sınırları”, **Osmanlı**, Güler Erkan (Ed.), C. VI, Ankara, s. 401.

³³⁶ el-Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs (2003), **el-Furûk, Envâru’l-Burûk fî Envâ’i’l-Furûk**, Tahk. Ömer Hasan et-Tayyibî, C. II, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, s. 63.

³³⁷ H. Yunus Apaydın (2013), “Velâyet”, **TDVİA**, C. 43, İstanbul, s. 299; Aydın, a.g.e., s. 72.

³³⁸ Bardakoğlu, “Osmanlı Hukukunun Şer’îliği Üzerine”, s. 415.

³³⁹ Aydın, a.g.e., s. 132.

³⁴⁰ Mehmet Akman (2007), “Örf-Osmanlı Devleti’nde”, **TDVİA**, C. 34, İstanbul, s. 93.

Zaman zaman şer'î hukukla çelişen bir kısım kanunların, örfen uygulamaya konulduğu bilinmekte ise de, bunların fetva ile meşrulaştırıldığı ve böylelikle, şeklen de olsa, İslam hukukuna riayet edildiği ifade edilmelidir.³⁴² Bu arada kamu otoritesinin tasarruflarını kitabına uydurmak değil, onları meşru daire içerisinde tutmaya çalışmak, ulemanın yaklaşımının esasını³⁴³ oluşturduğunu da unutmamak gerekmektedir. Çünkü İslam'a göre, ortaya konulan bu teşri salahiyeti, şeriatı uygunsu muteber bir siyasettir.³⁴⁴ Dolayısıyla Osmanlı idarecilerinin, şeriatın çizdiği sınırlar dâhilinde bir teşri salahiyetine sahip oldukları görülmektedir. Şeriatın kendilerini sınırlandırmış olması ile, keyfi davranmaları engellenmiş ve adalet üzere hükmetmeleri dikte edilmiştir.³⁴⁵

Padişahın bir diğer görevi ise, savaşılar komutanlık etmesi, vergi toplayıp ülkenin kalkınması için yatırımlar yapması, ülkenin iç güvenliğinin tesisi ve bir kısım vazifeliler atamak suretiyle ülkenin genel intizamını devam ettirmesi gibi yürütme alanıyla ilgilidir. Bu görevlerin devlet başkanı tarafından, devlet erkânı arasında paylaştırıldığı bilinmektedir.³⁴⁶

Osmanlı padişahlarının, yargı alanıyla ilgili de vazifeleri bulunmaktadır. Hükümdar, gerekli görmesi halinde davalara bizzat bakabilir ve hüküm verebilir. Bu, kendilerine şeriatın tanıdığı bir yetki ve haktır.³⁴⁷ İlk Osmanlı hükümdarlarından Orhan Bey,³⁴⁸ Yıldırım Bayezid³⁴⁹ ve II. Murad'ın, sabahları, saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak, doğrudan halkın şikâyetlerini dinleyip, karara bağladıkları bilinmektedir. Yine Divân-ı Hümayûn'un ilk ve asli vazifesi şikâyetleri dinleyip, karara bağlamaktır.³⁵⁰ Zamanla bu görevlerini de kadılara devretmişler ve yargılama işi, padişah adına, kadılar tarafından yerine getirilmiştir.³⁵¹

1.1.4.4. İslam'da Yönetim Kaideleri Ekseninde, Ülü'l-emrin Yetkisinin Sınırları

İslam siyaset anlayışında, yetkisini biat akdiyle toplumdan alan devlet başkanının hükümranlılığı (yetke/sulta) mutlak değildir.³⁵² Biat akdiyle tasdik edilmiş olan iktidarın sınırları, şer'i ilkelerle belirlendiğinden, iktidarı üstlenen kişinin yerine getirdiği vazifeler, bütün yönleriyle şeriatı ilgilendirmektedir. Dolayısıyla iktidar erkinin, şeriatça belirlenen bu ilkelere riayet etmesi iktiza etmektedir. Aksi takdirde şeriatı ittiba ilkesi ihlal edilmiş olmaktadır. Şer'i ilkelerin ihlali

³⁴¹ Aydın, a.g.e., s. 73; A. Akgündüz, agm, s. 402.

³⁴² Aydın, a.g.e., s. 75.

³⁴³ Muhammed Reşid Rızâ (1366-7), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hâkîm: Tefsîru'l-Menâr**, C. VII, Dâru'l-Menâr, Mısır, s. 197-198.

³⁴⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed (2019), **İ'lâmü'l-Muvakkı'în 'an Rabbi'l-Âlemîn**, Tahk. Muhammed Ecmel el-İslâhî, C. V, Dâru İbn Hazm, Beyrût: s. 405.

³⁴⁵ Çetin Özek (1983), **Devlet ve Din**, Ada Yay., İstanbul, s. 369,393.

³⁴⁶ Aydın, a.g.e., s. 132-133.

³⁴⁷ Ahmed Cevdet, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 89.

³⁴⁸ Halil İnalçık(1993), "Adâletnâmeler", **T.T.K. Belgeler**, C. II, Sy. 3-4, s. 50.

³⁴⁹ Yıldırım Bayezid'in günlük olarak halkın şikâyetlerini dinleyip, davalarını karara bağladığı şeklindeki bilgiler için bk. Uzunçarşılı (1988), **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 1.

³⁵⁰ İnalçık, "Adâletnâmeler", s. 50.

³⁵¹ Aydın, a.g.e., s. 133.

³⁵² Üdeh, a.g.e., C. I, s.43; Aydın, a.g.e., s.120-121; a. mlf, "Anayasa", s.161; Kayaoğlu, a.g.e., s.37; Türcan, a.g.e., s.189.

ise, büyük suç teşkil etmektedir. İktidara hukukilik kazandıran ve devlet başkanının yetkisinin sınırlarını tespit eden şer'i prensipleri birkaç noktada toplamak mümkündür.

a. Şûrayı Esas Almak:

İslamî yönetim düzeni, şûraya dayalı bir düzen olarak tanımlanmaktadır.³⁵³ İslam devlet idaresinin temellerinden birisi olan şûra, devlet başkanının görev alanına giren işler hakkında, ilgililere danışarak, onların da reylerini alması demektir.³⁵⁴ Şûra, idarecilerin vazifesi olup, vacip hükmündedir³⁵⁵ ve emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker prensibiyle alakalıdır.³⁵⁶ Ayrıca şûra ile emredilmiş olan devlet başkanın, akidlere uyması şer'i bir prensip olarak kabul edilmiş olup, devlet reisi dünyevî konularda toplumun, dinî konularda ise, Allah'ın denetimi altındadır.³⁵⁷

İstişare için her devrin ihtiyaçlarına göre yeni usuller belirlenebileceğinden, toplumca saygın kişilerden müteşekkil bir şûra heyeti, hükümet gücünü dengelemesi açısından da, ehemmiyet ifade etmektedir.³⁵⁸ Dolayısıyla hukukçulara göre, şûra prensibi hem devlet başkanını istibdattan uzaklaştırmaktadır hem de şûra ehlini, doğru olanı yapmaya ve doğru bildiğini söylemeye icbar etmektedir.³⁵⁹ Bundan dolayı idarenin şûra prensibini esas alması vacip kabul edilmiş olup, bir kralın istbdâdı da, bir tek kişinin idaresi de caiz görülmemiştir.³⁶⁰

Devlet başkanının kim olacağı, Kur'an ayetleri veya Hz. Peygamberin vasiyeti ile belirlenmemiştir.³⁶¹ Ancak Kur'an-ı Kerim'de iş hususunda meşveretin tavsiye edilmesi,³⁶² Müslümanlara ehil idarecileri iş başına getirme,³⁶³ onları denetleme, hesaba çekme ve hatta yargılama hakkı tanıdığı ifade edilebilir.³⁶⁴ Hz. Ebû Bekir'in, Mescid-i Nebevî'de yapmış olduğu konuşmada sahâbilerden, doğru davranması halinde kendisine yardım etmelerini, yanlış davranması halinde ise kendisini düzeltmelerini istemesi,³⁶⁵ benzer yaklaşımın Hz. Ömer'in uygulamalarında da olması,³⁶⁶ idarecilerin toplumun devamlı rey'ine olan ihtiyaçlarını ortaya

³⁵³ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 713.

³⁵⁴ Nebhan, a.g.e., s. 156; Talip Türkan (2010), "Şûra", TDVİA, C. 39, İstanbul, s. 230.

³⁵⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 716; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 101.

³⁵⁶ Mesela bk. Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/71; Âl-i İmrân, 3/110.

³⁵⁷ Mâverîdî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 260-266; a. mlf., **Teshîlü'n-Nazar**, s. 135.

³⁵⁸ Bereketzâde C., a.g.e., s. 89-90; Zeydân, **Usûlü'd-Da've**, s. 225.

³⁵⁹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 716; Nebhan, a.g.e., s. 127; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 80.

³⁶⁰ Nebhan, a.g.e., s. 162.

³⁶¹ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 1114. Şîa'ya göre, Hz. Peygamberin yerine halife bırakması üzerine vacip olup, nübüvvetinin bir gereğidir. Ahmed Emin (1976), **Fecrül-İslâm**, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, 18, Ankara, s. 382.

³⁶² Kur'an-ı Kerim, Şûrâ, 42/38; Âl-i İmrân, 3/159.

³⁶³ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58; Buhârî, "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; "Rikâk", 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 387, 392.

³⁶⁴ Zeydân, **Usûlü'd-Da've**, s. 219 vd.; Hizmetli, a.g.e., s. 189.

³⁶⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (2006), **İslâm Tarihi Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi**, C. IV, Terc. Hasan Ege, İstanbul, s. 418.

³⁶⁶ et-Turtûşî Ebû Bekr Muhammed b. Velîd el-Fihri (2011), **Sirâcü'l-Mülûk - Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair -**, Haz. Said Aykut, İnsan Yay. 158, İstanbul, s. 237; Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 23-27; Mevdudî, a.g.e., s. 118-120.

koymaktadır. Ayrıca bazı Müslümanların halife Hz. Osman'ı, çirkin buldukları bir kısım icraatı sebebiyle sorgulamalarını da,³⁶⁷ ümmetin üzerine yüklenen bir denetleme; yani yönetime katılma sorumluluğunun bir tezahürü olarak ele almak mümkündür. Bundan dolayı şûra yaklaşımı, toplumun her bir ferdinin yönetimde söz sahibi olması gerektiği şeklinde değerlendirilebilir.³⁶⁸

b. Kamu Maslahatını ve Ma'rûfu Esas Almak:

İslam hukuku, kamu otoritesine, toplum namına, dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler yapma yetkisi tanımıştır. Devlet başkanının toplum üzerindeki bu tasarrufları maslahat ilkesi esasına bağlı olup,³⁶⁹ bu durum **Mecelle** kaidesi olarak şu şekilde ifade edilmiştir. “*Raiyye yani tebea üzerine tasarruf, maslahata men'uttur.*”³⁷⁰ Bu yolla iktidarın ortaya koyduğu uygulamaların bahsedilen ilke kapsamında sınırlarına işaret edilmektedir.³⁷¹ Dolayısıyla devlet başkanının tasarrufları kamu menfaatini esas almalıdır. Ancak İslam hukukunda devlet başkanının yetkisini sınırlayan önemli faktörlerden birisi tasarruflarının şer'i ilkelere ve hukuka aykırılık taşınamaması prensibidir. Hz. Peygamberin Allah'a isyan olan yerde kula itaatın olamayacağı; itaatın ancak ma'rûf ve meşrû olan için gerekli olduğu,³⁷² şeklindeki hadis-i şeriflerinde de vurgulandığı üzere, idarecilerin nâ-meşrû muhtevaya sahip tasarruflarının bağlayıcı ve geçerli olmayacağı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hiçbir devlet başkanının yönetimini üstlendiği insanların, haklarını kısıtlama veya dinin emretmediği bir itaati onlardan bekleme hakkı bulunmamaktadır.³⁷³

İslam âlimlerinin, kamu hukukuyla alakalı, Kur'an-ı Kerim ve Sünneti esas alarak ortaya koydukları içtihatlar, iktidar olgusunun çerçevesini çizmektedir. İslam'ın ön gördüğü ideal iktidar, sınırları olan bir iktidar olup, başkanın tasarrufları bu sınırların dışına çıkmamalıdır. Bir devlet başkanının üstlendiği idarecilik vasfı, kendisine, şer'i ilkelere ve hukuka aykırı iş yapma imtiyazı tanımamaktadır.³⁷⁴ Herkes gibi kurallara uymak zorunda olan iktidar sahiplerinin,³⁷⁵ İslam hukukunun çizdiği sınırların içerisinde kalmaya zorlanması, kendilerine, kendi iktidarlarında bile, her istedikleri icraatı yapma hürriyeti tanınmadığını; sadece şeriati uygulamakla yetkilendirilmiş olduklarını bir prensip olarak hatırlatmaktadır.³⁷⁶ Fakat ideal olanla tarihi gerçeklerin, her zaman ve birebir örtüşüp örtüşmediği ise farklı bir konudur ve tartışılabilir.

³⁶⁷ Eş'arî, **Makâlât**, s. 42, 43; Hizmetli, a.g.e., s. 189.

³⁶⁸ Hizmetli, a.g.e., s. 189.

³⁶⁹ İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 106.

³⁷⁰ **Mecelle**, Md. 58, s. 29.

³⁷¹ Ali Haydar Efendi, Hoca Emin Efendi-zâde (1319), **Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, C. I, Mürettebiye Matbaası, İstanbul, s. 222-225.

³⁷² Buhârî, “Ahkâm”, 4; (Hadis Nu. 7142), s. 1765; et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ (1996), **el-Câmi'u'l-Kebîr**, Tahk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, C. III, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, “Cihâd”, 28, (Hadis Nu. 1706), s. 324; Müslim, “İmâre”, 38, 39; (Hadis Nu. 1839-1840), 892-893; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400-401.

³⁷³ Canikli, agm, s. 319.

³⁷⁴ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I, s. 222-225.

³⁷⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Türkan, a.g.e., s. 191; A. Akgündüz, agm, s. 401.

³⁷⁶ Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 141 vd.; Aydın, a.g.e., s. 120.

c. Yapılan Atamalarda Ehliyet ve Liyakati Esas Almak:

İslam kamu hukukunun en önemli prensiplerinden birisi, işin ehline tevcih edilmesidir. Bu hususta hem Kur'an-ı Kerim'deki³⁷⁷ hem de hadis-i şeriflerdeki³⁷⁸ bağlayıcı ifadeler, işin ehline verilmesi prensibinin önemini ve şer'i bir ilke olduğunu ortaya koymaktadır. Mâverî'ye göre, halk hükümdarı hakkında karar verirken, etrafındaki insanların ve idarecilerin durumuna bakmaktadır. Bundan dolayı devlet reisi, vazifelendirdiği idarecileri, iyi ve liyakatli insanlardan seçmek durumundadır. Çünkü devlet idaresiyle, işin ehline verilmesi ve adaletli yönetim arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.³⁷⁹ Liyakat meselesinde de adaleti sağlamak, devlet reisinin öncelikli vazifelerinden olup,³⁸⁰ Hasan Kâfi, işin ehline verilmemesi sebebiyle liyakatli olanların kalplerinin kırılıp, devlete küseceklerine ve hatta hasım olabileceklerine vurgu yapar.³⁸¹ Neticede, halifenin emanet olarak üstlendiği vazifesine sahip çıkarak, iş başına ehil ve liyakatli idarecileri getirmesi şer'i bir vecibe olup, adalet ilkesinin; dolayısıyla dinin bir gereğidir.

1.1.4.5. Devlet Başkanının (Halifenin) Hak ve Yetkileri

İslam geleneğinde, devlet başkanına itaat konusu önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de ülü'l-emr'e itaat edilmesinin gerekliliği³⁸² ve Allah'a isyan olan yerde kula itaatin olamayacağı; itaatin ancak meşrû olan için gerekli olduğu,³⁸³ şeklindeki hadis-i şeriflerde belirtildiği üzere, iş başındaki yöneticiye itaat meselesi, ulema tarafından hassasiyetle ve teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır.³⁸⁴ Son dönem Osmanlı âlimlerden Ömer Lütfi'ye göre, devlet başkanının yetkisi şeriat ekseninde şekillenmiş olup, devlet başkanının şer'i emirlerine itaat edilmesi, dolaylı olarak Allah'a ve Hz. Peygambere itaat anlamına gelmektedir.³⁸⁵ Çünkü Seyyid Bey'in ifadesiyle, ülü'l-emr'in emir ve yasakları, Şâri'in müsalesine ve bazı hususlarda emrine dayalıdır. Bu hakkı kendisine şeriat tanımıştır. Dolayısıyla ülü'l-emr'e itaat, Şâri'ye itaat anlamına gelmektedir.³⁸⁶

Yöneticiye itaatin emredildiği İslamî prensiplerde devlet başkanının Müslümanları, Allah'ın kitabına göre yönetmesi, onlara yasak ve kötü olan bir şeyi emretmemesi, kamu işlerinin başına liyakatli olanları ataması, devlet başkanlığının gereklerini yerine getirmesi, adaletin tesisi gibi, biat

³⁷⁷ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

³⁷⁸ Buhârî, "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; "Rikâk", 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 387, 392.

³⁷⁹ Mâverî, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 192 vd., 241-242, 174-275.

³⁸⁰ İsmet Kayaoğlu (1986), "İslam'da Adalet Mefhumu", **AÜİFD**, C. 27, Sy. 01, s. 205.

³⁸¹ Hasan Kâfi Akhisârî (ty.), **Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem**, s. 13; Mehmet İpşirli (1981), "Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sy. 10-11, Sene. 1979-1980, İstanbul, s. 255-256.

³⁸² Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/59.

³⁸³ Buhârî, "Ahkâm", 4; (Hadis Nu. 7142), s. 1765; Tirmizî, "Cihâd", 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324; Müslim, "İmâre", 38, 39; (Hadis Nu. 1839-1840), 892-893; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400-401.

³⁸⁴ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 293; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 426; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 703-711.

³⁸⁵ Ömer Lütfi (1330), **Nazar-ı İslâm'da Makâm-ı Hilâfet**, Asır Matbaası, Selanik, s. 29.

³⁸⁶ Seyyid Bey, **Fıkah Usûlü**, s. 129-130.

müessesesi etrafında teşekkül ettirilmiş hususlar, itaatin sınırlarını belirlemiştir.³⁸⁷ Biat akdi yöneticiye şer'i hukuku uygulama görevi yüklediğinden,³⁸⁸ ilahî kanunlara boyun eğip,³⁸⁹ Allah'ın emirlerini uyguladığı müddetçe kendisine itaat edilmesi emredilmekte,³⁹⁰ aksi durumda ise itaatin caiz olmadığı hatırlatılmaktadır.³⁹¹ Dolayısıyla meşru yöneticiye itaat Hz. Peygamberin kurmuş olduğu devlet sisteminin esaslarından birisi olup, toplumun idareciye itaati, Allah'a ve peygambere izafeten zorunludur.³⁹² Halife Allah'a itaat ve şeriata ittiba ettiği sürece itaate hak sahibidir.³⁹³ Böyle bir yöneticiye itaat vacip olup, bu nas ve icma ile sabittir.³⁹⁴

Hiçbir devlet başkanının yönetimini üstlenmiş olduğu insanların, haklarını kısıtlama veya dinin emretmediği bir itaati onlardan bekleme hakkı bulunmamaktadır.³⁹⁵ Buna karşın yönetilenlerin de, devlet başkanına itaat etmeleri, meşrû olan emirlerini tatbik ederek, idaresini kolaylaştırmaları, meydana gelen haksız bir isyan karşısında ise kendisine destek ve yardım etmeleri biat ilkesinin bir gereğidir.³⁹⁶

1.2. İslam Hukuku'na Göre İktidarın Meşruiyetini Kaybetmesi

1.2.1. Hal'in Tanımı

Hal' (خ - ل - ع) , sözcük anlamı itibariyle soymak, çekip çıkarmak, tecrit etmek demektir. Hal' etmek, İslâm Hukuku'nda, görevi başındaki devlet başkanını görevden el çekirmek, ona yapılan biati bozmak şeklinde tanımlanmıştır. Genel olarak halifeyi, sultan veya padişah olan devlet başkanını, özelde ise Osmanlı hükümdarını, görevden uzaklaştırma anlamına gelmektedir. Klasik literatürümüzde hükümdarın görevden uzaklaştırılması hal' kelimesi ile ifade edilirken, diğer devlet yetkililerinin görevlerinden el çektirilmesine ise azil etmek denilmiştir.³⁹⁷

İslam hukukuna göre, devlet başkanının taşınması gereken bir kısım şartlar, yerine getirmekle yükümlü olduğu sorumlulukları bulunmaktadır. Bunlar genel olarak, daha önceki bölümde ele

³⁸⁷ İbn Cemâa, a.g.e., s. 57; el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 297-300; İlyas Canikli "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü", **İslâmî İlimler Dergisi**, Yıl, 4, Sy., 1-2, s. 312.

³⁸⁸ Şen, a.g.e., s. 45.

³⁸⁹ Hamidullah, **Der Islam**, s. 157.

³⁹⁰ Buhârî, "Ahkâm", 4; (Hadis Nu. 7142), s. 1765; Tirmizî, "Cihâd", 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324; Müslim, "İmâre", 38, 39; (Hadis Nu. 1839-1840), 892-893; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400-401; Süleyman Ateş (1989), **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri**, C. II, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, s. 309; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 337.

³⁹¹ İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 337.

³⁹² Müslim, "İmâre", 32; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400.

³⁹³ Ali Duman (1999), **İslâm Hukukuna Göre Siyasî Fikir Hürriyeti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enst., s. 67.

³⁹⁴ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 129.

³⁹⁵ Canikli, agm, s. 319.

³⁹⁶ eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (1997), **Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'ânî Elfâz'l-Minhâc**, Tahk. Muhammed Halil İytânî, C. IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, s. 171; Serahsî, Şemsü'l-Eimme, Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (2008), **el-Mebsût**, Ed. Mustafa Cevat Akşit, C. X, Gümüşev, İstanbul, s. 231; İbn Kudâme, a.g.e., C. XII, s. 243; El-Ferrâ', a.g.e., s. 28; en-Nebhan, a.g.e., s. 467-468.

³⁹⁷ Aydın, "Hal'", s. 218.

alınmıştı. Ancak devlet başkanının üstlendiği sorumluluğu yerine getirirken meydana gelen kusurlarından ötürü, görevinin devamı meselesi önem ifade etmektedir. Devlet başkanının mürted olması, görevini ihmal etmesi, haksızlık yapmaya başlaması, zulmetmesi, kısacası şeriatı aykırı hareket etmesi durumunda, toplum tarafından görevinden uzaklaştırılıp uzaklaştırılamayacağı yani hal’ edilip edilemeyeceği ile otoriteye isyan ve siyasi muhalefet gibi konular, İslam uleması tarafından, etraflıca tartışılmıştır.³⁹⁸

İslamiyet’te her Müslüman, emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ‘ani’l-münker’den sorumlu tutulmuştur.³⁹⁹ Müslümanların biat kuralları gereğince, devlet başkanını ve idarecileri kontrol etme, yanlışlarından dolayı uyarma, tenkid edebilme ve denetleme hakkının bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁰⁰ Bundan dolayı âlimler, devlet başkanının, dinin ikamesi, adaletin tesisi gibi makamının gerektirdiği şartları kaybetmesi, sorumluluklarını ihmal etmesi veya yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir hale gelmesi durumunda, toplum tarafından, kendisine yapılan biatin bozulmasına ve hal’ edilmesine cevaz vermiştir.⁴⁰¹ İslam hukukuna göre, devlet başkanına, toplum adına bu unvan ve niteliği kazandıran ehlü’l-hal ve’l-akd olup, kendisine yaptıkları biatı geri çekmeleri halinde devlet başkanının hal’ edilmiş sayıldığı ifade edilmektedir.⁴⁰²

Devlet başkanının yetkisini suiistimal etmesi halinde görevinden el çektilmesi gerektiği prensip olarak kabul edilmiş;⁴⁰³ şeriatın ihlali gibi⁴⁰⁴ bazı sebeplerden ötürü devlet başkanının, hal’ edilmesine cevaz verilmiştir.⁴⁰⁵ Ancak kamu maslahatını düşünen bazı Ehl-i Sünnet ulemasının, şeriatı aykırı icraatı olan bir devlet başkanına, fitneye sebep olabileceği ve vuku bulacak olaylarda Müslümanların öldürülebileceği endişesiyle, itaate devam edilmesini salık verdikleri; bu nedenle halifenin hal’ edilmemesi gerektiği yönünde kanaat sahibi oldukları görülmektedir.⁴⁰⁶

İslam siyaset anlayışında, yetkisini biat akdiyle toplumdan alan devlet başkanının hükümlanlığı (yetke/sulta) mutlak değildir.⁴⁰⁷ İktidarın kendisine emanet olması hasebiyle, emanet eden karşısında mesul olduğu için, hangi şekilde olursa olsun, doğru yoldan ayrılır, ahlaksızlığa dalar, emaneti zayi eder ve haksızlık yapıp zulmederse; keza şeriatı aykırı hareket edip, taşıması gerekli şartları kaybederse, milletin onu doğru yola getirme ve hatta azletme hakkı bulunmaktadır.⁴⁰⁸ Dolayısıyla makamının gerektirdiği şartları kaybetmesi, sorumluluklarını ihmal

³⁹⁸ Avcı, “Hilafet”, s. 541; Aydın, “Hal’”, s. 218.

³⁹⁹ Kur’an-ı Kerim, Tevbe, 9/71; Âl-i İmrân, 3/110; Müslim, “İmâre”, 63.

⁴⁰⁰ Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 1 vd.; er-Rayyis, a.g.e., s. 216-217; Nebhan, a.g.e., s. 143.

⁴⁰¹ Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; el-Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd**, s. 425-426.

⁴⁰² Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 72.

⁴⁰³ el-Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd**, 425-426; Bâkılânî, a.g.e., 478-479.

⁴⁰⁴ El-‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin (2001), **‘Umdetü’l-Kârî Şerh-u Sahîh-i’l-Buhârî**, Tahk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, C. XVI, Dâru’l-Kütübi’l-‘Ilmiyye, Beyrut, s. 103; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226.

⁴⁰⁵ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 241; El-Ferrâ’, a.g.e., s. 22; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; er-Rayyis, a.g.e., s. 216-217; Nebhan, a.g.e., s. 115.

⁴⁰⁶ Pezdevî, s. 196-198; Evkuran, a.g.e., s. 103.

⁴⁰⁷ Üdeh, a.g.e., C. I, s.43; Aydın, a.g.e., s.120-121; a. mlf, “Anayasa”, s.161; Türcan, a.g.e., s.189; Kayaoğlu, a.g.e., s.37.

⁴⁰⁸ er-Rayyis, a.g.e., s. 217; Nebhan, a.g.e., s. 115.

etmesi veya yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir hale gelmesi durumunda, toplum tarafından hal' edilmesi caizdir.⁴⁰⁹ Çünkü devlet başkanlığı meselesi, Müslüman toplumla devlet başkanı arasındaki bir tür vekâlet ilişkisidir⁴¹⁰ ve asılın vekilini azletme yetkisi, her zaman vardır.⁴¹¹

Devlet başkanının bazı kusurları sebebiyle hal' edilmesine cevaz verilmiş olsa da, bu işin nasıl yapılacağı, hangi durumlarda hal' işinin meşru olacağı gibi hususlarda, ulema arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Başta Mâverîdî,⁴¹² el-Ferrâ olmak üzere, İslam hukukçularının ve kelimcilerin, teorik olarak kurallarına sıkça yer verdikleri hal' işinin,⁴¹³ nasıl yapılacağı ve ne şekilde icra edileceği ile ilgili şer'î hukukî bir prosedür ortaya koyamadıkları ifade edilmektedir.⁴¹⁴ Ayrıca İslam tarihi boyunca, iktidar değişikliklerinin, tarihi koşulların ve siyasi münakaşaların gölgesinde kaldığı, aile veraseti gibi sebeplerle kurumsal ve hukukî bir zemine kavuşmadığı⁴¹⁵ ve sorun kabul edilen meselelerin dönemin şartları muvacehesinde, yerine göre, şiddet, cebir ve kılıç hakemliğiyle çözülmeye çalışıldığı görülmektedir.⁴¹⁶ Dolayısıyla İslam tarihinde devlet başkanının meşru daire içerisinde görevden alınması gibi, siyasi bir geleneğin oluşmadığını/yaygınlaşmadığını söylemek mümkündür.⁴¹⁷ İslam âlimlerinin hal' konusunda birbirinden ayrı yaklaşımlara sahip olmalarında, şer'î maslahatın ne olduğu ve/ya neyi gerektirdiğinin yanı sıra, yaşadıkları dönemin dini-siyasi-ictimai şartlarının da etkisi olduğu muhakkaktır.⁴¹⁸ Konuyu itaat-muhalefet ekseninde değerlendiren âlimler, irtidad, fitne, zulüm, fiske gibi temel şer'î kavramlara müracaat ederek, bu kavramlar etrafında hal' işlemine hukukî bir çerçeve oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir.⁴¹⁹

1.2.2. Hal' Gerekçeleri

Devlet başkanı olmak için belli başlı şartların taşınması ve iktidar olmanın sorumluluklarının yerine getirilmesi gerekmektedir.⁴²⁰ Ulemanın yaygın kanaatine göre, devlet başkanı olacak bir

⁴⁰⁹ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 42-44; Bâkîllânî, a.g.e., 478-479; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 425-426.

⁴¹⁰ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 26, 28; el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, 273; er-Rayyis, a.g.e., 216-219; en-Nebhan, a.g.e., 415; Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'iyyesi*, 33-34; a. mlf., *Fıkıh Usûl*, 101, 106.

⁴¹¹ *Mecelle*, (Md. 1521.), s. 477. Hatta bu tür bir vekâlet ilişkisinde vekilin de istediği zaman vekâletten feragat etme hakkı bulunmaktadır. *Mecelle*, (Md. 1522.), s. 477.

⁴¹² Kallek, Mâvedî'nin hal' yetkisini ehlü'l-hal ve'l-akd'e tahsis ederken aslında, bir hal' mekanizması geliştirmekten daha ziyade, zorba emirlerin, halifeyi devirmeye çalışmalarını önleme niyeti taşıdığını ileri sürmektedir. Bk. Kallek, "Mâverîdî", s. 182.

⁴¹³ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 42-44; Bâkîllânî, a.g.e., 478-479; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 425-426; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, 233; Gazzâlî, *el-İktisad*, 239; Senhûrî, a.g.e., 213; Nebhan, a.g.e., 477.

⁴¹⁴ Türcan, a.g.e., s. 234; Evkuran, a.g.e., s. 130; Kallek, "Mâverîdî'nin Ahlakî, İctimai, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", s. 243; A. Bülent Ünal (2001), "İslam ve Siyaset Üzerine Düşünceler", *D. E. Ü. (Dokuz Eylül) İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. XIII-XIV, İzmir, s. 183.

⁴¹⁵ M. Saffet Sarıkaya (1997), "Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdarî Sistem, Devlet Reisine İtaat", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 4, s. 29.

⁴¹⁶ Muhammed Ammâra (1988), *el-İslâm ve's-Sevra*, Dâru's-Şürûk, Beyrût, s. 29; Câbirî, a.g.e., s. 726-730; Hamidullah, *Der İslam*, s. 152; Şaban Öz (2016), "İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar -Hulefâ-i Râşidîn Dönemi-", *İLAMER İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Eyüp Baş (Ed.), Sy. 5, Ankara, s. 64.

⁴¹⁷ Evkuran, a.g.e., s. 130.

⁴¹⁸ Aydın, "Hal'", s. 218.

⁴¹⁹ Kavak, "Hal", İstifa ve İhtilal:", s. 145.

⁴²⁰ El-Ferrâ, a.g.e., s. 27-28; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 40-41.

kişinin, Müslüman, hür, erkek, yetişkin, akıllı, liyakatli, hem bedenen hem de zihnen sağlıklı, işinin gerektirdiği ilme ve cesarete sahip ve adil bir kimse olması gerekmektedir.⁴²¹

İslam âlimlerine göre, devlet başkanının Müslüman olması şarttır.⁴²² Müslüman toplumun idaresi şeriatı birebir ilgilendirdiğinden, iktidarın kâfir birine teslim edilmesi caiz değildir.⁴²³ Dolayısıyla şirk, irtidat ve dini inkâr gibi küfre düşme durumları, ittifakla hal' sebebi sayılmıştır.⁴²⁴ Müslüman olarak kendisine biat edilmiş bir devlet başkanının, küfrünün zahir olması, irtidat etmesi ya da küfre düşmesi halinde, kendisine karşı ayaklanma ve cihad, Müslümanların üzerine vacip kabul edilmiştir.⁴²⁵ Araştırılmaya muhtaç olmakla birlikte, tarihi kayıtlarda, küfrü sebebiyle hal' edilen devlet başkanı ve bu türden bir hal' vakası örneğinin bulunmadığı; pratikte de bu yönde bir uygulamaya tesadüf edilmediği belirtilmelidir.⁴²⁶

1.2.2.1. Devlet Başkanının Sağlık Problemleri

Ehli Sünnet ulemasına göre, devlet başkanının göreve gelirken taşıması gerekli olduğu şartlardan birisi kendisinin zihnen ve bedenen sağlıklı olmasıdır.⁴²⁷ Devlet başkanının sahip olması gereken bedeni ve zihni bazı niteliklerini kaybetmesi halinde hal' edilerek görevden el çektirilmesi lüzumu üzerine ulemanın görüşleri bulunmaktadır.⁴²⁸ İslam âlimlerine göre, görevle ilgili ortaya çıkabilecek sağlık sorunları şu şekilde tespit edilmiştir:

a. Akıl Hastalıkları ve Zihnî Kusurlar:

Zihnî Hastalıklar veya aklî yetersizlikler diye ele alınan bu bölümde, devlet başkanının akıl hastalığı diye tanımlanan mesela muhtellüş-şuûr olması, delirmesi, temyiz kabiliyetini yitirmesinden dolayı ceza-i ehliyetinin ortadan kalkması, aklında meydana gelen zeval sebebiyle Müslümanların zarar görmesi ve sıhhatini geri kazanma noktasında ümidin kesilmesi hal' sebeplerinden sayılmıştır.⁴²⁹

Akıl hastalıklarından akla ilk gelen mecnun olma ve delilik halidir. Söz ve fiillerin, nadir haller dışında normal seyretmesini engelleyen akıl bozukluğu⁴³⁰ veya aklını kaybetmek anlamında cünûn/delilik halinin hukukî açıdan zihnî bir rahatsızlık sayılması, “*kişiyi temyiz gücünden mahrum*

⁴²¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Aydın, “Anayasa”, s. 155.

⁴²² Bağdâdî, a.g.e., s. 277; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280.

⁴²³ El-Cessâs, a.g.e., C. II, s. 288; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693.

⁴²⁴ Aydın, “Hal'”, s. 218.

⁴²⁵ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 12-15, 249.

⁴²⁶ Aydın, “Hal'”, s. 218. Emevî halifesi Velid b. Yezid'in, mülhid ve kâfir olarak itham edildiğine dair emare ve bilgiler mevcut olmakla beraber, kendisi, kâfirlik sebebiyle değil, İslam'a aykırı fiillerinden ötürü hal' edilmiştir. bk. Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân (2003), *Târihu'l-Hulefâ'*, Dâru İbn-i Hazm, Beyrut, s. 199-200.

⁴²⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 19-20; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428.

⁴²⁸ Bâkîllânî, a.g.e., s. 479; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 42-48; Nebhan, a.g.e., s. 471-472.

⁴²⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 43; Nebhan, a.g.e., s. 471.

⁴³⁰ el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 107.

birakması” ile alakalı görülmektedir.⁴³¹ Delilik halini iki kısımda inceleyen ulemaya göre, uzun süreli mecnun olma hali, “cünûn-ı mutbik” ve kısa süreli delilik hali ise “cünûn-ı gayr-i mutbik” olarak isimlendirilmiştir.⁴³² **Mecelle**’ye göre, uzun süreli delilik halinin bütün vakitleri kapsaması gerekir.⁴³³ Ali Haydar Efendi’ye göre, buradaki bütün vakitleri kapsama ifadesindeki uzun süreli mecnun olma halinin, ömür boyu değil; mesela, bir senenin fazlasını veya bir ayın fazlasını, aralıksız olarak, kapsaması şeklinde anlamak gerekir.⁴³⁴ Kısa süreli delilik halinde ise, ifadeden de anlaşılacağı üzere, kişi bazen mecnun olsa da, çoğunlukla sağlıklı bir haldedir.⁴³⁵

Bir vekâlet akdinde taraflardan birisi olan vekil veya müvekkilin kısa süreli deliliği sebebiyle, yeni bir vekâlet akdi yapılmasına gerek olmadığı belirtilmiştir.⁴³⁶ Mecnun olma halini, bir vekâlet akdi olan devlet başkanlığı müessesesi için de,⁴³⁷ bu haliyle değerlendirme imkânından bahsedilebilir. Devlet başkanlığı akdi yapılırken tam bir aklî olgunluk arandığı gibi, başkanlıktan hal’ edilme için de tam bir akıl hastalığı arayan bazı İslam âlimlerinin yaklaşımlarından, kişinin akıllı zamanlarının mecnun vakitlerinden daha fazla olması, devlet başkanı olmaya mani olmakla birlikte, iktidarın devamına engel görülmediği anlaşılmaktadır.⁴³⁸ Bizce, mecnun olma veya delilik halinin devamlılığını şart koşan bazı âlimlerin bu yaklaşımı, tutarlı görünmemektedir. Çünkü kesintili de olsa, mecnun olma halinin her durumda devlet başkanlığı gibi mühim bir vazifenin devamına engel olduğu/olması gerektiği açıktır.⁴³⁹

Aklî hastalıklarından birisi olan ateh/bunama halinde de kişinin tasarruflarında bir kısım eksiklik söz konusu edilmektedir.⁴⁴⁰ **Mecelle**’ye göre muhtellü’s-şü’ûr olarak ifade edilen ma’tûh kişi, anlayışı kısıtlı olup, söz ve davranışları tutarsız ve işlerinde ise tedbirsiz olarak tanımlanmıştır.⁴⁴¹ Ancak ma’tûh kişinin, söz ve davranışlarındaki tutarsızlığa; konuşma ve davranışlarının bazen akıllıya, bazen de mecnuna benzemesine rağmen, söz ve fiilleri açısından akıllı sayıldığı; mecnun gibi hüküm görmediği belirtilmelidir.⁴⁴² Ateh olma hali, temyiz/idrak ehliyeti olup olmamasına göre iki kısımda ele alınmıştır. Buna göre temyiz ehliyeti bulunmayan ma’tûh kişi, edâ/fiilî ehliyetinden yoksun olup, mecnun gibi muamele görür. Hanefîler’e göre, temyiz yetkisine sahip

⁴³¹ İbrahim Kâfi Dönmez (1993), “Cünûn”, **TDVİA**, C. 8, İstanbul, s. 125.

⁴³² Bilmen, a.g.e., C. VII, s. 268.

⁴³³ **Mecelle**, (Md. 944.), s. 289.

⁴³⁴ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. IX, s. 16-17.

⁴³⁵ **Mecelle**, (Md. 944 / 979 / 980), s. 289 / 297 / 297.

⁴³⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, C. XXI, s. 281; Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. IX, s. 19-20.

⁴³⁷ el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, 273; Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, 26, 28; er-Rayyis, a.g.e., 216-219; en-Nebhan, a.g.e., 415; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer’iyyesi**, 33-34; a. mlf., **Fıkıh Usûlü**, 101, 106.

⁴³⁸ Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, 43-44; Nebhan, a.g.e., 471.

⁴³⁹ Nebhan, a.g.e., s. 471. Mesela Memlûk sultanı el-Melikü’l-Mansur Selâhaddin Muhammed, aklî melekelerini yitirdiği gerekçesiyle azledilmiştir. İsmail Yiğit (2004), “El-Melikü’l-Eşref, Şa’b’an”, **TDVİA**, C. 29, Ankara, s. 66.

⁴⁴⁰ el-Merğînânî, Burhânüddîn Ebî’l-Hasen Ali b. Ebî Bekr (1417), **el-Hidâye Şerh-u Bidâyetü’l-Mübtedî**, Neşr. Ne’im Eşref Nûr Ahmed, C. VI, İdâretü’l-Kur’ân ve’l-‘Ulûmü’l-İslâmiyye, Pakistan, s. 482; Bilmen, a.g.e., C. VII, s. 268.

⁴⁴¹ **Mecelle**, (Md. 945), s. 289.

⁴⁴² Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. IX, s. 20-21; Bilmen, a.g.e., C. VII, s. 268.

olan ateh kişi ise mümeyyiz çocuk hükmünde telakki edilmektedir.⁴⁴³ Ateh ya da muhtellü’ş-şü’ür denilince daha ziyade, bu ikinci gruptakiler kastedilmektedir. İslam hukukunda, ma’tûh olanların tasarrufları, lehine ise geçerli, aleyhine ise geçersiz sayılmış; bazı tasarrufları ise velisinin onayına bırakılmıştır.⁴⁴⁴ Ateh olan birine şeriatın -diyet hariç- had ve kısas gibi cezalarının uygulanamayacağını ifade eden ulemaya göre, ma’tûh sayılan kişilerin ivedilikle, hacir altına alınmaları gerekmektedir. Bunun için ayrıca bir hâkim kararına lüzum görülmemiştir.⁴⁴⁵

Akıl hastalığı ile ilgili ulemanın yaklaşımındaki temel prensip kişinin temyiz gücünden mahrum olması şeklinde ortaya konulmuştur.⁴⁴⁶ Bundan ötürü, mesela, “sara” ve “şizofreni” de akıl hastalığı sayılmakla birlikte, kişinin temyiz (edâî/fiilî ehliyet) gücünü ortadan kaldırmadığı; bu tür rahatsızlıkların ise mecnun veya ateh olma halinden farklı değerlendirildiği görülmektedir.⁴⁴⁷ Kanaatimizce devlet başkanlığı gibi mühim bir vazife açısından, hem devlet başkanı olmak hem de iktidarın devamı için, tam bir aklı olgunluk aranması gerekir. Akıl hastalıklarının sınıflandırılmasına gerek yoktur.

b. Fiziksel Hastalıklar ve Bedenî Kusurlar:

İslam âlimlerine göre, devlet başkanının beden en yetersizlikleri, körlük, sağırılık, dilsizlik, iki elinin ve iki ayağının olmaması gibi fiziki sakatlıkları ile yaşının ilerlemesi veya yatalak olması sebebiyle kendisine sunulan işlerin tamamını veya bir kısmını yerine getiremeyecek kadar zavallı durumuna düşmesini ifade etmektedir.⁴⁴⁸

Kör olma halinde ise iki durum söz konusudur. Zayıf görme, gece körlüğü gibi durumların imam olmaya ve imamlık yapmaya engel oluşturmadığı belirtilmiştir. Ancak tam körlük durumu ise, zihni yetersizliklerde olduğu gibi, devlet başkanlığına her durumda engel görülmüştür. Çünkü ulemaya göre, kör olma hali, şahitliğe mani bir durum olup, öncelikle devlet başkanı olmaya engeldir.⁴⁴⁹ Kanaatimizce, İslam tarihinde örneklerine çokça rastladığımız, “gözlerine mil çekme”⁴⁵⁰ cezasını, hal’ edilen devlet başkanının yeniden göreve gelmesinin engellenmesi amacıyla, darbe yapanlarca bir tür önlem şeklinde değerlendirmek mümkündür.

⁴⁴³ **Mecelle**, Md. 978, s. 297; el-Merğînânî, a.g.e., C. VI, s. 482.

⁴⁴⁴ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. IX, 118-119.

⁴⁴⁵ **Mecelle**, (Md. 957), s. 291; Bilmen, a.g.e., C. VII, 268. Beşir Gözübenli (1991), “Ateh”, **TDVİA**, C. 4, İstanbul, s. 51-52. Dönmez, “Cünûn”, 128.

⁴⁴⁶ Bk. Serahsî, Şemsü’l-Eimme (1372), **Usûlü’s-Serahsî**, Tahk. Ebü’l-Vefâ el-Efgânî, C. II, İhyâü’l-Ma’ârif en-Nû’mâniyye, Haydarâbad, s. 340 vd.

⁴⁴⁷ Dönmez, “Cünûn”, s. 126.

⁴⁴⁸ er-Rayyis, a.g.e., s. 292; Nebhan, a.g.e., s. 471.

⁴⁴⁹ Teftâzânî, **Şerhu’l-Makâsıd**, C. V, s. 233; Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 44; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 695; Nebhan, a.g.e., s. 471.

⁴⁵⁰ Gözlerine mil çekilen halifelerden bazıları için bk. Ebu’l-Fidâ’, el-Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl (1997), **el-Muhtasar fi Târîhi’l-Beşer**, C. I, Neşr. Mahmûd Deyyûb, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, s. 426, 430, 471; Süyûtî, a.g.e., s. 313, 314-315, 322-323; Mustafa Sabri Küçükaşçı (2001), “Kâhir-Billâh”, **TDVİA**, C. 24, İstanbul, s. 172; Ahmet Güner (2006), “Müttakî-Lillâh”, **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 224; Abdülkerim Özaydın (2006), “Müstekfi-Billâh”, **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 139; Adnan Demircan “Tâi’-Lillâh”, **TDVİA**, C. 39, İstanbul, s. 447.

İki eli ve iki ayağı olmayan bir kişinin de devlet başkanı olamayacağı; şayet başkansa görevine devam edemeyeceği belirtilmiştir.⁴⁵¹ Bir elini veya bir ayağını kaybeden birisine başlangıçta biat edilmez. Bu eksiklik başkan olmaya mani sayılmıştır. Fakat görev süresi içerisinde bu tür bir sakatlık meydana gelmişse, bu durumda ulemanın, başkanın görevine devam edip edememesi ile ilgili tartışmaları mevcuttur.⁴⁵² Ayrıca Devlet başkanının fiziki görünüşüne, düşünmesine, tecrübesine tesir etmeyen kısırlık gibi eksiklerin, gizlenebilen arızalar olması hasebiyle, genel olarak halife olmaya ve hilafetin devamına mani kabul edilmediği bilinmektedir. Tat ve koku alamama ile ilgili rahatsızlıklar da, kişinin bizzat şahsıyla alakalı olması ve görüş, fikir ve hareketlerine olumsuz bir şekilde tesir etmemesi sebebiyle hal' gerekçelerinden sayılmamıştır.⁴⁵³

Bedenî eksikliklerden olan sağırlık ve dilsizlikle ilgili, ulema arasında, görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Özellikle bu iki eksikliğin devlet başkanı olmak için mani oluşturduğu kabul edilmekle birlikte, bu noksanlıkların, iktidarın devamına engel olup olmadığı meselesinde tartışmalar vardır. Ulemanın bir kısmına göre sağırlık ve dilsizlik devlet başkanlığının devamına engel teşkil eden eksikliklerden kabul edilmiştir. Lakin bazı âlimlerin, devlet başkanının düzgün yazı yazması halinde iktidarına devam edebileceği / etmesi gerektiği; şayet düzgün bir şekilde yazı yazamıyorsa hal' edilmesinin vacip olduğu şeklinde görüş beyan ettikleri bilinmektedir. Onlara göre, düzgün ve anlaşılır bir şekilde yazı yazmak, muhatabı ile anlaşabildiğini göstermektedir. Böyle bir durum ise görevine devam etmesine imkân sağlar.⁴⁵⁴ Bizce, kamuya ait işlerin devlet başkanınca çekilip çevrilmesinde olumsuz sonuçlar ortaya çıkarma ihtimali göz önüne alındığında, hem sağırlık hem de dilsizlik, hal' sebepler arasında sayılabilir.

İslam hukukunda, sakatlık, hareket noksanlığı ve konuşma zorluğu hal' sebebi sayılmıştır.⁴⁵⁵ Mesela Abbâsî halifelerinden Mutî'-Lillâh'ın (ö. 974) hal' edilmesi bu anlamda, bir istisna olarak değerlendirilebilir. Hal' edilmesinde siyasi sebepler bulunmakla beraber, Mutî'-Lillâh'ın bedenî yetersizlikleri ve hastalığı sebebiyle, halifelik yapamayacağına dair zabıt tutulduğu ve bu minvalde hal' edildiği belirtilmektedir. Bu kayda göre, halifenin felç olması, hareket edemez hale gelmesi ve dilinin hayli ağırlaşmış olması nedeniyle Mutî'-Lillâh'ın hal' edilmesine karar verilmiştir.⁴⁵⁶

1.2.2.2. Devlet Başkanının Hukukî Tasarruflarında Meydana Gelen Eksiklikler

Devlet başkanı hukukî tasarruflarında meydana gelen bazı eksiklikler sebebiyle de hal' edilebilir. Hukukî tasarruf eksikliğini iki kısma ayırmış olan Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, devlet

⁴⁵¹ Nebhan, a.g.e., s. 472; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 696.

⁴⁵² Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 696.

⁴⁵³ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 44-45; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 695.

⁴⁵⁴ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 695-696; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 44; Nebhan, a.g.e., s. 471-472.

⁴⁵⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 42-48;

⁴⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî (1992), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XIV, Tahk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ ve Mustafa 'Abdülkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 223-224; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî (1991), *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, C. VIII, Çev. Komisyon, Bahar Yay., İstanbul, s. 546-547; Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, s. 455; Süyûtî, a.g.e., s. 320; Ahmet Güner (2006), "Mutî'-Lillâh", *TDVİA*, C. 31, İstanbul, s. 401.

başkanının düşmanın eline esir düşmesi kahr veya kuhre hali; halifenin kendi idarecilerinden birinin emri altına girmesine ise hacir hali denilmiştir.⁴⁵⁷

a. Kahır veya Kuhre Hali:

Devlet başkanının düşmanın eline esir düşmesine kahır hali denilmiştir. Böyle bir durumda ümmetin onu kurtarmak için, topyekûn mücadele etmesi vacip telakki edilmiştir. Ancak Devlet başkanını esir eden düşman grubun, Müslüman asiler olmaları veya gayr-i Müslim olmaları arasında bir fark bulunmadığını dile getiren ulema için, burada temel odaklanılan nokta, kuhre halindeki devlet başkanının kurtulma/kurtarılma ümidinin olup olmadığı önemli olmaktadır. Çünkü esir düşen başkanın kurtulma/kurtarılma ümidi devam ettiği müddetçe başkanlığı devam eder. Ancak herhangi bir kurtulma ümidi bulunmayan esir başkanın yerine Müslümanların işlerinin aksamaması için, milletin temsilcilerince, yenisi seçilmeli ve ona biat edilmelidir.⁴⁵⁸ Ancak halifenin esaretten kurtarılması sürecinde, bununla alakalı, Müslümanların aleyhine herhangi bir antlaşmanın yapılması münasip görülmemiştir.⁴⁵⁹ İslam âlimleri, isyancıların eline esir düşen bir halife veya sultan için, yine, kurtarılma ümidi ekseninde meseleye yaklaşmaktadırlar.⁴⁶⁰ Esir dahi olsa, devlet başkanlığı devam eden halife için, kurtarılması namına yapılması gerekenler yapılır. Lakin devlet başkanını esir almış olan asilerin, kendilerine bir halife seçmiş ve ona biat etmiş olmaları halinde, esaretteki devlet başkanı hal’ edilmeli ve yerine yenisi seçilmelidir.⁴⁶¹

b. Hacir Hali:

Hacir hali, devlet başkanının idaresindeki kumandanlardan, valilerden birisin vesayeti altına girmiş olmasıdır. Bu durum ulema tarafından, devlet başkanlığını sona erdiren bir durum olarak görülmemiş,⁴⁶² ancak halifeyi hükmü ve sultanı altına bu müstevlînin tasarrufları özelinde, şer’i ve hukukî bir çerçeve belirlenmeye çalışılmıştır. Ulemaya göre bu mütehakkim idarecinin yaptıkları, şeriatın hükümlerine ve adalete uygunsa, tasarrufları tasdik edilerek, kendisine karışılmaması tavsiye edilmektedir. Müstevlî tarafından atılan adımlar dinin hükümlerine ve adalete aykırı olması halinde ise, buna itiraz edilmesi ve bu müstevlînin uzaklaştırılması vaciptir.⁴⁶³ Burada ulemanın yaklaşımını belirleyen temel etmen, müstevlî idarecinin tasarruflarının şer’iliği olmaktadır.⁴⁶⁴

İslam hukukunda hacre benzer başka durumlarda bulunmakta olup, ulemanın bu durumlara “*zaruret nazariyesi*” (imâratü’l-istîlâ)⁴⁶⁵ ilkesi çerçevesinde yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Bunun için, ümmetin birliğini temsil eden hilafetin sembolik hükümranlılığının tanınması ve dinin korunup

⁴⁵⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; Nebhan, a.g.e., s. 472.

⁴⁵⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 47; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Aydın, “Hal”, s. 218; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; Reşîd Rızâ, *el-Hilâfe*, s. 41; Nebhan, a.g.e., s. 472;

⁴⁵⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 47.

⁴⁶⁰ eş-Şirbînî, a.g.e., C. IV, s. 172; Aydın, “Hal”, s. 218.

⁴⁶¹ Senhûrî, a.g.e., s. 216-217; Nebhan, a.g.e., s. 472. Mesela Yıldırım Bayezid’in Ankara savaşı’nda Timur’a esir düşmesi, kuhre hali olarak değerlendirilebilir. İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 22.

⁴⁶² Aydın, “Hal”, s. 218-219.

⁴⁶³ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 47; El-Ferrâ’, a.g.e., s. 22; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; Nebhan, a.g.e., s. 472.

⁴⁶⁴ Köksal, a.g.e., s. 17.

⁴⁶⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 66.

kullanması şartıyla, valinin veya sultanın fiili otoritesinin meşrulaştırıldığı ve halifenin bir kısım yetkisi, vali veya sultan ile -mecburen de olsa- paylaşılma yoluna gidildiği; böylece bu emir ve valiler, meşru daire içerisinde tutulmaya çalışılmıştır.⁴⁶⁶

İslam alimleri halifenin, şeriata aykırı tasarruflar ortaya koyan bir müstevlînin tahakkümünden kurtulmasına yardımcı olunmasını ilke olarak kabul etmişlerse de,⁴⁶⁷ Nebhan, memleket idaresinde başkalarının istibdadına engel olamayan ve bir müstevlînin tahakkümünden kurtulamayan halifenin, işinin ehli olmadığını ve liyakatsizliğini tespit etmek suretiyle, onun hal' edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁴⁶⁸

1.2.2.3. Devlet Başkanının Ehliyet, Kifayet ve Liyakatiyle İlgili Noksanlıkları

Devlet başkanının liyakatiyle, kifayet, ehliyet ve basiretiyle ilgili noksanlıkların da hal' sebepleri arasında sayıldığı görülmektedir. Ulemanın yaklaşımlarında özellikle, devlet başkanının vazifesini yaparken, muktedir olması, hükümleri uygulayabilme istidadının bulunması, mazlumu koruyup zalimi caydırması, devletin idaresinde gerekli tedbirleri alıp, askerin sevk ve idaresini bi-hakkın yerine getirebilmesi gerekir.⁴⁶⁹ İbn Haldûn, devlet idaresinde kanunların tatbiki ve devlet idaresinin basiretli bir şekilde idare edilmesi ile halkın sevk ve idaresinin ancak siyaseten maharetli olunmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir. Ayrıca dinin ikamesi ve korunması, cihad ve cihad hükümlerinin uygulanması, devlet ve milletle ilgili kamu maslahatının gerektirdiği şekilde tedbirlerin alınması gibi hususların devlet başkanının cesaretli, liyakatli ve kifayetli olmasıyla yerine getirilebileceğinin üzerinde durmaktadır.⁴⁷⁰

Devlet idaresinde liyakatli ve kifayetli olmak, başkanın üstlendiği vazifenin gereğini yerine getirebilecek güce ve basirete sahip olmayı;⁴⁷¹ yani “*umûr-i siyâsiyyeden bî-behre*” olmamayı ifade etmektedir. Devlet başkanının liyakat ve kifayet sahibi olması, devlet işlerinin idamesinde hayati bir öneme sahiptir.⁴⁷² Özellikle liyakat ve kifayet eksikliği, Müslümanların işlerinin aksamasına sebebiyet vereceği, şeriata ikamesine hâlel getireceği ve İslam toplumunun ve ülkenin birlik ve bütünlüğü için de sorun alanı oluşturacağı düşünülmektedir. Bundan ötürü ulema tarafından liyakat ve kifayet eksikliğinin hal' sebepleri arasında sayıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde hal' edilen padişahların, hal' gerekçelerinde liyakat ve ehliyet eksikliğinin öne çıkmaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren bazı nedenlerden dolayı şehzadelerin sarayda, kafes hayatına tabi tutularak, devlet idaresinden habersiz yetişmelerini ve bu dönemde

⁴⁶⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 66-68; er-Rayyis, a.g.e., s. 282 vd.; Ayrıca bk. Kallek, “Mâverdî'nin Ahlakî, İctimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri”, s. 238; ed-Dûrî, “Emîr”, s. 122.

⁴⁶⁷ El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 47; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Nebhan, a.g.e., s. 472.

⁴⁶⁸ Nebhan, a.g.e., s. 472.

⁴⁶⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 20; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Nebhan, a.g.e., s. 393.

⁴⁷⁰ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428.

⁴⁷¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 20; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 426; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695.

⁴⁷² İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282.

bazen deli bazen de çocuk bir şehzadenin tahta çıkarılmasını, bu sorunun öncelikle nedeni olarak belirtmek gerekmektedir. İnalçık'ın Osmanlı'nın çözülme, kargaşa ortamına sürüklenme ve çöküşündeki sebeplerin en önemlilerinden birisi⁴⁷³ olarak ifade ettiği böyle bir durumda tahta çıkan bu padişahların devleti idare edemedikleri ve liyakat ve tecrübe eksiklikleri yaşadıkları bilinmektedir. Başta saray erkânı ve saray kadınları olmak üzere, çok başlılığa sahip bir iktidar karşısında çaresiz kaldıkları; dolayısıyla toplumun sevk ve idaresini yürütecek denli işinin gerektirdiği ilme ve liyakate sahip olmadıklarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple hal' süreçlerinde öne çıkan öncelikli gerekçelerden birisinin, hal' edilen padişahların kifayet, ehliyet ve liyakatiyle yakın alakasının bulunduğu düşünülmektedir.

1.2.2.4. Devlet Başkanının Şeriata İttibâ İlkesini İhlal Etmesi

Yöneten ve yönetilen arasındaki meşruiyet ilişkisinin şer'i ilkelere göre belirlendiği İslam siyaset teorisinde,⁴⁷⁴ yöneticiye itaat temel prensiplerden birisidir.⁴⁷⁵ İslam dininin yöneticiye yapılacak itaatin sınırlarını, idarecilerin *“Allah'ın kitabını ikame ettikleri müddetçe”*⁴⁷⁶ ve *“masiyet (kötü/haram) emretmedikleri sürece,”*⁴⁷⁷ şeklindeki ibarelerle takyîd ve tahdit etmiş olması, iktidara itaatin şer'i çerçevesini ortaya koymaktadır. İslam'da, iktidarı kullananların *“Allah'tan sakınmayı emrettikleri ve adaleti tesis ettikleri sürece sevaba nail olacaklarının; aksi davranışları halinde ise vebalini çekeceklerinin”*⁴⁷⁸ belirtilmesi ve Yüce Allah'ın öfkelenildiği kişilerin arasında adaleti terk eden zalim idarecilerin de sayılması;⁴⁷⁹ öte taraftan yöneticinin hakkı emretmesi ve yerine getirmesi halinde ise adil ve şer'i yönetici olacağının vurgulanması,⁴⁸⁰ iktidarı kullanmanın da şer'i sınırlarının bulunduğunu göstermektedir.

Allah'ın dininin ikame edilmesi ve adaletin tesisi ile emredilmiş olan iktidar sahiplerinin yetkilerini, dini ahkâmın sınırlarının dışına çıkmalarına ve adaleti zedeleyecek veya ortadan kaldıracak şekilde kullanmalarına, şeriatça izin verilmediği açıktır.⁴⁸¹ Nitekim İslam âlimleri, devlet başkanlarının uygulamalarının dini ahkâmın dışına çıkması ve adaleti zedeleyici unsurlar barındırması halinde bunların kabul edilmemesi gerektiğini;⁴⁸² dini ikame etmedikleri andan itibaren iktidarlarını kaybetmiş olacaklarını,⁴⁸³ dolayısıyla iktidar müddetlerinin dini ahkâmın tatbikine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁸⁴

⁴⁷³ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye II**, s. 85.

⁴⁷⁴ Şen, a.g.e., s. 53.

⁴⁷⁵ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/59; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400. Ayrıca bk. İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 225 vd.

⁴⁷⁶ Tirmizî, C. III, “Cihâd”, 28, (Hadis Nu. 1706), s. 324. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400.

⁴⁷⁷ **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400-401.

⁴⁷⁸ **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 389.

⁴⁷⁹ **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 389.

⁴⁸⁰ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 227.

⁴⁸¹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 141 vd.; Şen, a.g.e., s. 53.

⁴⁸² El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 337.

⁴⁸³ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226.

⁴⁸⁴ El-'Aynî, a.g.e., C. XVI, s. 103.

Devlet başkanının taşınması gerekli olan adalet gibi şartların, şeriatın temel ilkelerine riayet etme ile ilişkilendirilmiş olması,⁴⁸⁵ iktidarı deruhte edenlerin hem adaletin tesisi hem de dinin ikamesi için azami gayret göstermeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle devlet başkanının, şer'i hükümlere aykırı bir tasarrufta bulunması halinde, bu tasarrufundan, ivedilikle, vazgeçmesi gerekmektedir. Aksi takdirde hilafetten hal'i lazım gelir.⁴⁸⁶ Ancak başkanın şer'i ilkelerle çatışmayan hatalar yapması, toplumun kendisine olan biat ve itaatine halel getirmez.⁴⁸⁷ Böyle bir durumda insanların -özellikle ulemanın- kendisine karşı uyarılarda bulunması beklenmektedir.⁴⁸⁸

İslam âlimleri, iktidarı üstlenen kişinin şer'i ahkâmın tenfizi için, çalışmalarında ulemadan destek almasının üzerinde önemle durmaktadır.⁴⁸⁹ Öyle ki, halkın, emirleri karşısında ümeraya, ümeranın da fetvaları karşısında ulemaya tabi olması istenmiştir.⁴⁹⁰ Ulemanın bu türden yaklaşımları, iktidar gücüyle alakalı olarak, Müslüman devlet başkanlarına karşı, şeriat tarafından çizilmiş olan sınırların aşılmaması yönünde, güçlü tavsiyeler -ve hatta ciddi uyarılar- taşımaktadır. Ulemanın, iktidar sahiplerinin, halkın devlet başkanına itaatini ortadan kaldıran aykırı tutumlarını daha ileriye taşımaları halinde, kendilerine karşı sivil itaatsizlik gibi bir kısım yaptırımların uygulanabileceğini; iktidarlarının meşrûyetlerini kaybetmeleri halinde ise devlet başkanlığı görevini sonlandıran hal' gibi durumların ortaya çıkabileceğini belirtmiş olmaları önemlidir.⁴⁹¹

İslâm âlimlerinin, özellikle siyâsî çekişmenin arttığı dönemlerde devlet başkanının taşınması gereken vasıflarla ilgili, âdil-zalim, iyi-kötü, dindar-fâsık gibi nitelemelerin izâfî bir karakter taşıyacağı yönünde bir tutum benimsedikleri bilinmektedir.⁴⁹² “Ancak farklı siyaset anlayışlarında da görüldüğü üzere, amaca ve siyasi başarıya ulaşma uğruna, temel dini ve ahlaki ilkelerden taviz vermek”⁴⁹³ İslam dinince kabul görmemiş; devlet başkanının tasarruflarının keyfî ve şahsî maksada dayanması halinde bu tasarrufların dinen caiz olmadığına hükmedilmiştir.⁴⁹⁴ İslam hukukuna göre, devlet başkanlığının sübût şartı olan biat akdinin çerçevesi şeriatça belirlendiğinden, biat akdinin konusu olan şer'i ölçülere aykırı davranıp, Kitap ve Sünnete bağlı kalmama, yani **şeriatı ittiba ilkesinin ihlali**, durumunda iktidarın sona ereceği, ulema tarafından belirtilmiştir.⁴⁹⁵

⁴⁸⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi (1985), *Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm*, C. I, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 381; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 42.

⁴⁸⁶ Nebhan, a.g.e., s. 132.

⁴⁸⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 704.

⁴⁸⁸ Nebhan, a.g.e., s. 143.

⁴⁸⁹ Gazzâlî, *el-İktisad*, s. 239; Nebhan, a.g.e., s. 466.

⁴⁹⁰ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 293, 300; el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 379-380. Ayrıca bk. Kavak, “Nizâmülmülk'ü Hilâfete Teşvik Etmek”, s. 297.

⁴⁹¹ Bâkîllânî, a.g.e., s. 478-479; El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, s. 19, 38-39; a. mlf., *Fıkah Usûlü*, s. 102; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 72; Aydın, a.g.e., s. 120-121; Atar, “Azil”, s. 326; El-Ensârî, agm, s. 541.

⁴⁹² Avcı, “Hilafet”, s. 540.

⁴⁹³ *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyâsî Nasihatnâme* (2012), Incl. Özgür Kavak, Klasik Yay. 76, İstanbul, s. 44.

⁴⁹⁴ Seyyid Bey, *Fıkah Usûlü*, s. 111.

⁴⁹⁵ Bağdâdî, a.g.e., s. 278.

1.2.2.5. Devlet Başkanının Adaletten Ayrılması

Devlet Başkanının taşınması gereken şart ve yükümlülüklerin en önemlilerinden birisi onun adil olup, adaletin tesis edilmesi için çaba harcamasıdır. İslam uleması devlet başkanının, dinin ikamesi, adaletin tesisi gibi makamının gerektirdiği şartları kaybetmesi, sorumluluklarını ihmal etmesi veya yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir hale gelmesi durumunda, toplum tarafından hal’ edilmesine cevaz vermiştir.⁴⁹⁶ Ulema tarafından üzerinde en fazla durulan hal’ sebebinin devlet başkanının adaletten ayrılması olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁷ Lakin adalet prensibin sınırlarının kesin olarak çizilememesi, ulema arasında farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bunun yanı sıra, devlet başkanının adil bir yönetim sergileyip sergilemediğinin ölçütünün ne olduğu gibi ulema arasında farklı yaklaşımların bulunması, iktidarın adalet ilkesini ihlali ekseninde meydana gelen tartışmaları tetikleyen unsurlar arasında gösterilebilir. İbn Haldûn, “*halifenin, mahzurlu bulunan şeyleri ve benzeri hususları organlarıyla işlemesi ve fasık olması halinde, kendisinde mevcut adaletin yok olacağı konusunda ihtilaf edilmemiştir*,”⁴⁹⁸ demektedir ve devlet başkanının adaletini zedeleyip yok eden unsurları tespit etmeye çalışmaktadır.

İbn Haldûn’un tespitlerinde de görüldüğü gibi, halifenin adaletinin zedelenip yok olması, hal’ edilmesinin teorik imkânını ortaya koymaktadır. Fakat adalet vasfı zarar gören bir devlet başkanının, bu teorik çerçeve etrafında hal’ edilmesi gündeme gelmekte ise de, tespit edilen bu şer’i kuralların, işin icrasını mümkün kılmadığı da ayrıca belirtilmesi gereken bir hakikattir. Başta Mâverdî, İbn Haldûn olmak üzere, İslam siyaset düşüncesi âlimleri, bu işin nasıl ve ne şekilde icra edileceği hususuyla ilgili mümkün olan hukuk yolunu göstermemektedirler.⁴⁹⁹

Siyaseti bir peygamber mesleği olarak gören İslam âlimleri, toplum adına bu sorumluluğu üstlenen yöneticileri, sıklıkla adaletli olmaya davet etmişlerdir.⁵⁰⁰ Ulemanın, öncelikle, devlet başkanının yetkilerini suistimal etmesinin önüne geçilebilmesi için devlet başkanlığına, hassaten, hem âlim hem de adil olan, üstün vasıflı birinin seçilmesini kaide olarak tespit ettikleri bilinmektedir.⁵⁰¹ Yine iktidar olgusuyla alakalı olarak, devlet başkanının gerektiğinde görevinden hal’ edilebileceğiyle ilgili hukukî kuralların prensip olarak kabul edilmesi de,⁵⁰² iktidara gelişte, çift taraflı bir yöntemin tercih edildiğini gösterir niteliktedir. Lakin hal’ işleminin icrasıyla alakalı hukukî bir mekanizma geliştirememiş olan ulemanın, hal’ müessesesinin işlevsizliği karşısında, ilim, vera, hilm, liyakat, şeriata ittiba, hoşgörü ve adalet gibi kavramlara daha sık vurgu yaptıkları⁵⁰³ ve özellikle siyasî çekişmelerin arttığı dönemlerde devlet başkanının taşınması gereken

⁴⁹⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479.

⁴⁹⁷ Aydın, “Hal”, s. 219.

⁴⁹⁸ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428.

⁴⁹⁹ Türcan, a.g.e., s. 234; Evkuran, a.g.e., s. 130; Ünal, agm, s. 183; Kallek, “Mâverdî’nin Ahlakî, İçtimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri”, s. 243.

⁵⁰⁰ Çağrı, “Adalet-Ahlak”, s. 343.

⁵⁰¹ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 293.

⁵⁰² Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; El-Ferrâ’, a.g.e., s. 22, 28; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684.

⁵⁰³ Türcan, a.g.e., s. 234.

vasıflarla ilgili, âdil-zalim, iyi-kötü, dindar-fâsık gibi nitelemelerin izâfî bir karakter taşıyacağı yönünde bir tutum benimsedikleri bilinmektedir.⁵⁰⁴

Devlet başkanının adil olması ile hem hukukî hem de dinî adalet kastedilmiş olmaktadır. Hukuki açıdan adalet, hakkın hak sahibine teslim edilmesi olup,⁵⁰⁵ devlet başkanının idare ve yönetim işlerinde hukuka uygun davranmasını; yani keyfî davranmamasını ifade etmektedir.⁵⁰⁶ Dinî açıdan adalet ise, devlet başkanının dindar olması, şeriata uygun, ahlaklı, takva ehli, erdemli ve dürüst bir şekilde davranarak, dinen haram sayılan işlerden uzak durmasını belirtmektedir.⁵⁰⁷ Bununla irtibatlı olarak, devlet başkanının adaletini kaybetmesinde iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi, zulüm hali, ikincisi ise fisk halidir. Zulüm, iktidar yetkisinin kötüye kullanılmasını belirtirken, fisk hali daha ziyade şeriatla alakalı ihlalleri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁰⁸ Kısaca hukukî açıdan âdil olmayana zâlim, dinî açıdan âdil olmayana ise fâsık denilmiştir.⁵⁰⁹

a. Devlet Başkanının İdarî ve Hukukî Açıdan Adaletini Kaybetmesi: Zulüm

İslam ulehasının bir kısmı adaletin kaybolmasını zulüm/cevr olarak ele almışlardır.⁵¹⁰ Zulüm, kişinin kendi sınırlarını aşarak, yapmaya hiç hakkı olmayan işleri yapmak suretiyle, adaletsizlikte bulunmasıdır.⁵¹¹ Kitaplarımızda adalet/kıst kelimesinin zıddı olarak kullanılan zulüm kavramının muadili, çoğunlukla, “cevr” kelimesi ile ifade edilmiştir. Bununla birlikte bağı, tuğyan, fisk, taaddî / taşkınlık kelimeleri de zulüm kavramının eş anlamlısı olarak kullanılageldiği görülmektedir.⁵¹²

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın emrini çiğneme ve hükmünü ihlal etme anlamında kullanılan zulüm kavramı, hem inanç⁵¹³ ve amele⁵¹⁴ hem de ahlak ve hukuka⁵¹⁵ müteallik olarak, doğru, gerçek, meşrû ve âdil olandan sapma halini ifade etmektedir.⁵¹⁶ Hadis-i Şeriflerde ise, haksızlığı ve adil olmayan eylemleri tanımlarken kullanılmakta; idarecilerin haksız uygulamaları sebebiyle ortaya çıkan zulüm hali belirtilirken ise, “cevr” kelimesinin tercih edildiği görülmektedir.⁵¹⁷

⁵⁰⁴ Avcı, “Hilafet”, s. 540.

⁵⁰⁵ Kayaoğlu, agm, s. 201.

⁵⁰⁶ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (2003), **Kitâbü'l-'Ayn**, Tahk. Abdulhamîd Hendâvî, C. III, Dâru'l-Küttübi'l-'İlmiyye, Beyrut, s. 110-111.

⁵⁰⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (1987), **Nüzhetü'l-A'yün en-Nevâzır fî 'İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir**, Tahk. Muhammed 'Abdülkerim Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, s. 464-465.

⁵⁰⁹ Ömer Lütfi, a.g.e., s. 70.

⁵¹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 430; C. XII, s. 373 vd; el-Cürçânî, **Kitâbü't-Ta'rîfât**, s. 186.

⁵¹¹ Toshihiko İzutsu (1997), **Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Çev. Selâhattin Ayaz, Pınar Yay.18, İstanbul, s.222.

⁵¹² Mustafa Çağrıçı (2013), “Zulüm”, **TDVİA**, C. 44, İstanbul, s. 507.

⁵¹³ Kur'an-ı Kerim, Lokman, 31/13; A'râf, 7/148; Enbiya, 21/29.

⁵¹⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/59; Kehf, 18/33.

⁵¹⁵ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/231.

⁵¹⁶ Çağrıçı, “Zulüm”, 507-508; Zulüm kavramının Kur'an-ı Kerim'de kullanılan anlamları ile ilgili geniş bilgi için bk. Veli Ulutürk (1990), “Kur'an-ı Kerim'de Zulüm Kavramı”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 9, ss. 120-142.

⁵¹⁷ Tirmizî, “Fiten”, 13, (Hadis Nu. 2174), C. IV, s. 45; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400; Çağrıçı, “Zulüm”, s. 508

İslam'da, idarecileri zulüm ve haksızlık yapmamaları konusunda uyaran, adaletle hüküm vermeye ve adil bir yönetim sergilemeye davet eden pek çok şer'i prensibin bulunmasından hareketle,⁵¹⁸ âlimler, adalet ilkesine çok fazla önem vermişlerdir. Yöneticilerin en şerlisinin zorba olanlar olduğu,⁵¹⁹ zulmedenlerin Allah'ın lanetine uğrayacakları⁵²⁰ ve zulüm işleyenlere müsamaha gösterilmeyeceği⁵²¹ yönündeki şer'i prensipler ışığında, özellikle başkalarının hukuku söz konusu olunca, adaletten saparak zulme rıza gösterilmesi, hiçbir surette meşru görülmemektedir.⁵²² Nitekim Zemahşerî'ye göre, zalim idareciler, Allah ve Resûlünün nezdinde ulû'l-emr sayılmazlar. Ancak şer'i ihlal edip, zalim olmaları hasebiyle, kendilerine zorba hırsızlar denilebilir.⁵²³

İslam, adaleti, toplumların bekasının en temel şartı olarak görmektedir. Gazzâlî'nin ifadesiyle, adalet vasfının kaybolması, zulmün (cevr) ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir.⁵²⁴ Mâverdi'ye göre, yeryüzünü zulüm ve adaletsizlik kadar tahrip edecek başka bir şey yoktur.⁵²⁵ Ona göre mülk küfürle ayakta kalabilir, lakin zulümle kalamaz.⁵²⁶ Benzer bir düşünceye sahip olan Kâtib Çelebi ise adaletin önemine dikkat çekerek, yüzyıllar sonra, "*dünya küfürle yıkılmaz, ama zulümle yıkılır*,"⁵²⁷ diyecektir. Modern İslam düşünürlerinden Muhammed Abduh ise, adalet ilkesinin özellikle siyaset alanındaki ehemmiyetine vurgu yapmaktadır.⁵²⁸

Ulemanın, Müslüman idarecileri, adaletli bir yönetim sergilemeleri hususunda sürekli teşvik ettikleri bilinmektedir. Çünkü adaletten ayrılan devlet başkanı meşruiyetini kaybeder.⁵²⁹ Zulmü sebebiyle adaletini kaybetmiş bir devlet başkanının ise, hal' edilmesi gerekmektedir.⁵³⁰ Elmalılı Hamdi Efendi, Bakara, 2/124. ayet-i kerimesindeki "*zalimler benim ahdime nail olamaz*", ibaresini açıklarken, zalim birinin devlet başkanlığına layık olmadığını; ilkin adil olsa da, görevi içerisinde

⁵¹⁸ Mesela bk. Maide, 5/8; Nisâ, 4/58, 135; Nahl, 16/90; Sa'd, 38/26; Buhârî, "Ezân", 36, (Hadis Nu. 660), s. 165; Tirmizî, "Deavât", 128, (Hadis Nu. 3598), C. V, s. 548; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 395.

⁵¹⁹ **Hadislerle İslâm**, C. VII, s. 220.

⁵²⁰ Kur'an-ı Kerim, A'râf, 7/44.

⁵²¹ Kur'an-ı Kerim, Şûrâ, 42/42.

⁵²² Râgıb el-İsfahânî (1980), **ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Serî'a**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 246.

⁵²³ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (1998), **el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl**, Tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, C. II, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad, s. 96; a.mlf. (2017), **Keşşâf Tefsiri (Metin-Çeviri)**, Çev. Abdülaziz Hatip ve dğr., C. II, TYEKB, 70, İstanbul, s. 166,167.

⁵²⁴ Gazzâlî, **İhyâ**, C. V, s. 194.

⁵²⁵ Mâverdi, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 116; a. mlf. (1327), **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, Çev. Ahmed Cevdet, C. II, Matbaa-i Ebüzziyâ, Kostantiniyye, s. 87.

⁵²⁶ Mâverdi, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 184.

⁵²⁷ Kâtib Çelebi (1146), **Takvîmü't-Tevârîh**, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, s. 236.

⁵²⁸ M. Sait Özervarlı (2005), "Muhammed Abduh", **TDVİA**, C. 30, İstanbul, s. 485.

⁵²⁹ Mehmet Akif Aydın (2000), "İmâmât", **TDVİA**, C. 22, İstanbul, s. 206; Şafak, "Bağy", s. 451. Ebüssuûd Efendi, Nisa suresinin 59. ayetini tefsir ederken, ayette geçen Müslüman emir sahipleri (ulû'l-emr) ifadesiyle, hakka bağlı hükümdar ve adil amirlerin kastedilmiş olduğunu ve ayette işaret edilen bu idarecilere itaat edilmesinin emredildiğini ifade etmektedir. Ona göre zalim hükümdarlar ve idareciler, kendilerine itaat edilme hakkından uzaktırlar. Ebüssuûd Efendi (1971), **Tefsîru Ebi's-Sü'ûd, İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**, Tahk. Abdülkadir Ahmed 'Atâ, C. I, Mektebetü'r-Riyâdü'l-Hadis, Riyad, s. 722.

⁵³⁰ Ömer Lütfi, a.g.e., s. 70; Atar, "Azil", s. 326.

zulme tevessül ederse böyle bir başkanın görevinden hal' edilmesinin vacip olduğunu ifade etmektedir.⁵³¹ Halife tayininden maksadın, zulmünün def edilmesi⁵³² ise, zalim birinin halife olarak, nasb edilmemesi gerektiği gibi, şayet halife ise, makamında da tutulmamalıdır. Çünkü zalim bir hükümdar, itaat iddiasını kaybeder⁵³³ ve bundan dolayı "ittifakla hal'e müstehak olur."⁵³⁴

Zalim bir hükümdarın hal' edilmesine teorik olarak imkân tanıyan Ehl-i Sünnet âlimleri, fitne ve kan dökülmesine sebep olacağı endişesiyle, zalim bir devlet başkanına karşı isyan girişimlerine ve güç kullanılmasına her zaman, cevaz vermemişlerdir.⁵³⁵ Hatta sünnî ulema tarafından, kamu düzeninin korunması, toplumsal kargaşanın ve fitnenin önlenmesi için,⁵³⁶ zulüm ve baskılar karşısında halka sabır ve itaat telkin edildiği ifade edilmektedir.⁵³⁷ Adaletten sapmış, zalim ve gerekli şartları taşımayan devlet başkanının teorik olarak değiştirilmesi gerektiği kanaatinde olan Gazzali bile, diğer Ehl-i Sünnet âlimleri gibi, hal' işlemine istisna koymakta; şayet fitneye sebebiyet verilecekse bu uygulamadan vazgeçilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁵³⁸ Senhûrî de benzer bir yaklaşım ortaya koyar. Ona göre, fitne ortaya çıkmayacaksa ve millet zarar görmeyecekse; keza böyle bir adımın akabinde şikâyet konu olan devlet başkanı görevinden hal' edilerek, daha iyi bir adayın iktidara getirileceğine dönük kuvvetli bir ihtimal varsa, ancak o zaman böyle bir teşebbüse cevaz verilmektedir.⁵³⁹

Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde, zulüm halinde bile, devlet başkanına itaat edilerek, yöneticinin zulmü ve eziyeti karşısında sabırlı olmak ve isyana kalkışmamak önemli bir yere sahiptir.⁵⁴⁰ Sünnî düşüncede, dinin, kendi sayelerinde yaşanması dolayısıyla,⁵⁴¹ sultanlara itaat etmek farz telakki edilmiştir.⁵⁴² Dolayısıyla böyle bir yaklaşıma sahip olan ulema için, devlet başkanı yanlış yolda bile olsa ve zulmetse kendisine isyan edilmemesi gerekmektedir.⁵⁴³ Mâverdî'ye göre, sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olup, mazlumların sığınağıdır. Bundan dolayı kendisine itaat etmek gerekmektedir. Mâverdî'nin yaklaşımında, zalim bile olsa bir sultanın varlığı, fitne ortamından daha evladır.⁵⁴⁴ İbn Teymiyye'ye göre ise, zalim bir idarecinin altmış

⁵³¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1935-1939), **Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir**, C. I, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, s. 492.

⁵³² Pezdevî, a.g.e., s. 191.

⁵³³ Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 142.

⁵³⁴ Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 19.

⁵³⁵ Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 239; Atar, "Azil", s. 326.

⁵³⁶ en-Nisâbü'rî, Ebû Saîd Abdurrahman (1987), **el-Ğunye fî Usûlî'd-Dîn**, Tahk. İmâdüddin Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrût, s. 179.

⁵³⁷ Muhammed Ebu Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, s. 112-113.

⁵³⁸ Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 239.

⁵³⁹ Senhûrî, a.g.e., s. 213.

⁵⁴⁰ el-Îcî, a.g.e., s. 400.

⁵⁴¹ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 235, 236 vd.; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 236-237.

⁵⁴² İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 426; Seyyid Bey, **Fıkah Usûlü**, s. 137.

⁵⁴³ es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed (2007), **Âdâbü'l-Mülûk**, Tahk. Abdülhamîd Hamdân, 'Âlemü'l-Kütüb, Kahire, s. 25-27; Mâverdî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 112 vd.; a. mlf, **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s. 79 vd.

⁵⁴⁴ Mâverdî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 112; a. mlf, **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s. 79.

senelik idaresi, sultansız ve kanunsuzlukla geçen bir geceden daha hayırlıdır.⁵⁴⁵ Gerek Mâverî'nin, gerekse İbn Teymiyye'nin yaklaşımlarını, kendi döneminin şartları içerisinde okumak mümkün gözükmeyle beraber, onların devlet başkanına karşı yapılan bir muhalefet veya bir isyan hareketini desteklemedikleri şeklinde anlamak da mümkündür. Çünkü her iki âlime göre de, sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olup, mazlumların sığınağıdır. Bundan dolayı zalim bile olsa, sultanlık haklarının engellenmemesi gerekir.⁵⁴⁶

Osmanlı şeyhülislamlarından Debbağ-zade Mehmed Efendi, devlet başkanının haksız uygulamalarının, kişinin/halkın kendi hataları yüzünden kaynaklandığını iddia ederek, devlet başkanının iyi işler yapması karşısında Allaha şükretmek lazımken, işin iç yüzünün bilinmemesinden padişahın bu haksızlıkları ise, hoş görülmelidir. Şayet devlet başkanı haksızlık ve zulüm yapıyorsa o takdirde bilinmelidir ki, kişi/halk kendi günahları sebebiyle bu zulmü hak etmiştir. Debbağ-zade'ye göre, iş yoğunluğu, memleket meselelerinin çözümü, karşılaştığı güçlükler, dostlarını memnun etme kaygısı, düşmanla baş etme uğraşı ve gayreti, kendisine nasihat edenlerin azlığı ile karışıklığa yol açanların ve tamahkârların çokluğu sebebiyle sultan, yaptığı bu haksız tasarrufları sebebiyle mazur görülmelidir.⁵⁴⁷ Ama yine de bu zulmün bir sınırı olmalıdır.⁵⁴⁸ Neticede zalim bir hükümdarın hal' edilmesine teorik olarak imkân tanıyan Ehl-i Sünnet âlimlerinin, fitne ve kargaşaya sebebiyet verilmemesi adına, siyasi baskıya ve zulme katlanılması gerektiğini tavsiye ettikleri,⁵⁴⁹ fisk, zulüm ve günahkârlık sebebiyle⁵⁵⁰ **huruc ale's-sultanı** caiz görmedikleri⁵⁵¹ düşünülebilir.

b. Devlet Başkanının Dinî Açıdan Adaletini Kaybetmesi: Fısk

İslam hukukunda fısk hali, Allah'ın, peygamberin ve dinin emirlerine itaatsizlik etme, hak yoldan sapma ve haddi aşma şeklinde anlaşılmaktadır.⁵⁵² Kur'an-ı Kerim'de imanın karşıtı⁵⁵³ ve dinî emirlere itaatsizlik etme⁵⁵⁴ olarak kullanıldığı görülmektedir. İslam hukuk literatüründe ise, devlet başkanlığı, şahitlik, velayet gibi beşeri münasebetlerle alakalı çok geniş bir kullanım alanı mevcut olup, kullanıldığı bütün alanlarla ilgili büyük bir eksiklik ve kusur olarak sayılmıştır.⁵⁵⁵ Buna göre, fısk hali, adalet kavramının zıttı olarak, kişinin, dinin emirlerini terk etmesi, yalan söylemesi, içki, kumar, zina gibi günahlarda ısrar etmesi, kötü davranışlarda bulunması ve haram

⁵⁴⁵ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129.

⁵⁴⁶ Mâverî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, s. 112; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129, 26.

⁵⁴⁷ Akt. Ömer Dinçer (2019), *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak*, Klasik Yay. 158, İstanbul, s. 89.

⁵⁴⁸ Seyyid Bey, *Fıkah Usûlü*, s. 119-120.

⁵⁴⁹ Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Basrî (ty), *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'bn Zeydûn, Beyrût, s. 12; a. mlf. (2011), *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Tahk. Sâlih el-'Asîmî et-Temîmî, Medâru'l-Müslim li'n-Neşri's-Sü'ûdiyye, Riyad, s. 254-255; Nesefî, *Tebîrât*, C. II, s. 832 vd.; Çağrı, "Zulüm", s. 509.

⁵⁵⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâid*, s. 146.

⁵⁵¹ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 12; a. mlf., *el-İbâne*, 255; Gazzâlî, *el-İktisad*, s. 239; Seyyid Bey, *Fıkah Usûlü*, s. 119-120.

⁵⁵² el-İsfahanî, *Müfredât*, s. 796-797; Ali Şafak (1996), "Fısk", *TDVİA*, C. 13, İstanbul, s. 37.

⁵⁵³ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/99; Âl-i İmrân, 3/110; En'âm, 6/49; Secde, 32/18.

⁵⁵⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/197; Tevbe, 9/80; Hadîd, 57/26.

⁵⁵⁵ Şafak, "Fısk", s. 37. İzutsu fısk halini, küfrün daha ileri bir mertebesi olarak anlamaktadır. İzutsu, a.g.e., s. 212.

fiilleri işlemesi şeklinde, zahiri bir vasıf olarak tanımlanmıştır.⁵⁵⁶ Fıkıh ilminde ise, daha çok şahadet bahislerindeki değerlendirmelere göre, zahiri manada şahitliği muteber kimseye adil denilmiş; zıttı ise fasık olarak tavsif edilmiştir.⁵⁵⁷

Devlet başkanlığı bir tür velayet ve niyabet makamı olduğundan,⁵⁵⁸ velayet meselesinde adalet sıfatı, fukaha için, nas gibi hüküm görmüştür.⁵⁵⁹ Dolayısıyla adalet sıfatının karşıtı olan fık hali, özellikle devlet başkanlığı gibi, ağır yükümlülükler gerektiren bir görevde, başkanın kazandığı hak ve yetkilerini kullanması noktasında ve üstlendiği sorumluluklar açısından ciddi manada engel teşkil etmiştir.⁵⁶⁰ Bundan dolayı bazı Sünnî âlimler, oluşabilecek başka sorunları da hesaba katarak, fık halini dini ve ahlaki boyutundan ziyade, hukukî boyutuyla ele almışlar ve kişinin dışarıya akseden davranışlarını esas kabul etmek suretiyle, kişinin fâsık olup olmadığıyla alakalı bir tercih ve kanaat ortaya koymaya çalışmışlardır.⁵⁶¹ Bu yaklaşım çerçevesinde başkan olacak kişinin, en asgari düzeyde şahitliği kabul edilecek kadar adaletli olmasının gereği üzerinde durulmuştur.⁵⁶²

Mâverdî'ye göre, adaletin zedelenmesi, devlet başkanının şüphe çekici işler yapmasıyla da meydana gelebilir. İmanî konularla alakalı şüphe çekici işleri, halifenin adalet vasfının zedelenmesine yol açmaktadır. İdarecinin bu tür tasarrufları da, ulema arasında, fık alameti olarak değerlendirilmekte olup, sonuç ortaya koyması noktasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına⁵⁶³ ve bu haliyle fık sahibi olarak değerlendirilen bir başkanın başkanlığının sıhhatinin ve meriyetinin tartışılmasına sebep olmuştur.

Fık ve zulüm halinde olan bir devlet başkanının görevinin kendiliğinden sona erdiğini ifade eden İmam Şafî'ye göre de,⁵⁶⁴ “*fasık birine biat etmek caiz değildir,*” diyen Cüveynî'ye göre de,⁵⁶⁵ “*imam fasık da olmamalıdır,*” şeklinde bir görüş ortaya koyan Cessâs'a göre de⁵⁶⁶ fık halinin, devlet başkanı olmaya mani bir durum oluşturduğu ortadadır. Bâkılânî ise, halifenin fık sayılan fiilleri işlemesi halinde hal' edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁵⁶⁷ Fık halinin halifenin hal'ini gerektirdiği yaklaşımına sahip olan bazı Ehl-i Sünnet âlimlerinin temel hareket noktasını, “*emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker*” prensibi şekillendirmektedir.⁵⁶⁸ Dolayısıyla el-Eş'arî'ye ve

⁵⁵⁶ İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed (2003), **Tebîrâtü'l-Hükkâm fî Usûli'l-Akdiye ve Menâhici'l-Ahkâm**, Haz. Cemâl Mar'âşlî, C. I, Dâr-u 'Âlemi'l-Kütüb, Riyad, s. 173 vd.; Taberî, **Tefsîr**, C. V, s. 119; İbnü'l-Cevzî, **Nüzhetü'l-A'yûn**, s. 464-465; Şafak, “Fık”, s. 37.

⁵⁵⁷ Komisyon (1978), “Adil”, **İA**, C. I, İstanbul, s. 141.

⁵⁵⁸ el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 389; Bâkılânî, a.g.e., s. 476; el-Hafif, a.g.e., s. 322.

⁵⁵⁹ er-Rayyis, a.g.e., s. 293.

⁵⁶⁰ Şafak, “Fık”, s. 37.

⁵⁶¹ Şafak, “Fık”, s. 37.

⁵⁶² Bağdâdî, a.g.e., s. 277.

⁵⁶³ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 42-43.

⁵⁶⁴ Teftâzânî, **Şerhu'l-'Akâid**, s. 146.

⁵⁶⁵ el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 327.

⁵⁶⁶ El-Cessâs, a.g.e., C. II, s. 288.

⁵⁶⁷ Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479.

⁵⁶⁸ Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 100.

Nebhân'a göre, fıska ortaya çıkan iktidar sahibine öncelikle nasihat ve dua edilmeli⁵⁶⁹ ve fıska halinden dönmesi sağlanmalıdır. Ancak fıskında ısrar ederse, Müslümanların “*mümkün olan her vasıta*” ile onu hal' etmek için çalışmaları gerekmektedir.⁵⁷⁰

Dinin amaçlarının, ancak güçlü bir başkanlık ve başkan ile yerine getirilebileceğini ileri süren Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük kısmı için,⁵⁷¹ devlet başkanının günahkâr ve fasık olması meselesi üzerinde ısrarcı olmamak, öteden beri, mühim bir tercih olagelmıştır. Sahabenin fıska alametleri taşıyan Emevî halifelerinin meşruluğuna itiraz etmedikleri ve peşlerine namaz kıldıklarından hareketle,⁵⁷² sünî ulemaya göre, Allah'ın emir ve yasaklarına inandığı halde, içki içmek, kumar oynamak, zina etmek gibi büyük günahları işleyen devlet başkanı, bu günah fiilleri sebebiyle dinden çıkmamış; sadece günahkâr olmuştur.⁵⁷³ Bundan ötürü bu tür fiilleri sebebiyle fasık ve günahkâr olan bir devlet başkanının görevinden hal' edilmesine gerek görülmemiştir.⁵⁷⁴ Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde, devlet başkanının fasık olması ve zulmetmesi halinde bile kendisine itaat edilerek, zulmüne ve eziyetine sabretmek, isyana kalkışmamak ve asilerin teşvik edilmemesi oldukça önemli bir yer tutmaktadır.⁵⁷⁵

Adalet ilkesi, özellikle Hanefî âlimler arasında, devlet başkanlığı müessesesi için bir sıhhat şartı değil,⁵⁷⁶ kemal vasfı olarak kabul edilmiştir.⁵⁷⁷ Hanefî düşüncede, adalet vasfının zıttı olan fıska hali, daha çok amelle ilgili bir davranış olarak ele alınmış ve tek başına bir ehliyetlilik sebebi sayılmamıştır.⁵⁷⁸ Bundan dolayı adaletin zedelenmesi anlamında fıska hali, Hanefîler'e göre, devlet başkanı olmanın sıhhat şartlarından olmadığı gerekçesiyle, hal' için meşrû bir gerekçe sayılmamıştır.⁵⁷⁹ Nitekim Mâtürîdî, “*Lâ ilâhe illallâh*” diyen herkesin bu makama gelebileceğini; fıska sayılabilen günahların devlet başkanlığının sıhhatine halel getirmeyeceğini belirtmektedir.⁵⁸⁰

Bir isyan veya başkaldırı durumunda, ümmet içerisinde fitnenin ortaya çıkması endişesini ileri süren Hanefîler'e göre, böyle bir devlet başkanına karşı ayaklanmak caiz değildir.⁵⁸¹

⁵⁶⁹ Eş'arî, **el-İbâne**, s. 12; a. mlf., **el-İbâne**, s. 254; Nebhan, a.g.e., s. 477.

⁵⁷⁰ Nebhan, a.g.e., s. 477.

⁵⁷¹ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 235, 236 vd.; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 236-237; Se'âlibî, a.g.e., s. 25-27; Pezdevî, a.g.e., s. 191.

⁵⁷² Pezdevî, a.g.e., s. 196-197; Teftâzânî, **Şerhu'l-Akâid**, s. 146-147..

⁵⁷³ İbn Ebû'l-İz, Ebû'l-Hasen Sadrüddîn Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî (1990), **Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye**, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Şu'ayb el-Arnaût, C. II, Müessesetü'r-Risâle, Kahire, s. 442.

⁵⁷⁴ Nesefî, **Tebsirat**, C. II, s. 832 vd.

⁵⁷⁵ el-Îcî, a.g.e., 400; Gazzâlî, **el-İktisad**, 239-240; Mâverdî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 112 vd.; a. mlf, **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s. 79 vd.; Teftâzânî, **Şerhu'l-'Akâid**, s. 146-147; Aydın, “Hal”, s. 219.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed es-Sivâsî (1929), **el-Müsâyere fî 'İlmi'l-Kelâm ve'l-'Akâidi't-Tevhîdiyyeti'l-Münciyye fî'l-Âhire**, Şerh. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Matbaatü'l-Mahmûdiyyeti't-Ticâriyye, Mısır, s. 170; Ömer Lütfî, a.g.e., 70. Seyyid Bey bu hususla alakalı farklı düşünmektedir. Bk. Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 19.

⁵⁷⁷ Aydın, “Hal”, s. 219.

⁵⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz (1995), “Fâsık”, **TDVİA**, C. 12, İstanbul, s. 204.

⁵⁷⁹ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283.

⁵⁸⁰ Yeprem, a.g.e., s. 91.

⁵⁸¹ İbnü'l-Hümâm, **el-Müsâyere** s. 170; Pezdevî, a.g.e., s. 198; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 283.

Dolayısıyla istikrarı önceleyen Hanefiler, adaletten ayrılan veya adalet vasfı zedelenmiş olan bir devlet başkanının iktidarını, mekrûh kabul etmelerine rağmen, caiz görmektedirler.⁵⁸² Gazzâlî, Hanefiler başta olmak üzere, Ehl-i Sünnet ulemasının çoğunluğunun kabul ettiği bu yaklaşımı, bir tercih olarak görmemekte; aksine bunun **ehven-i şerrayn** çerçevesinde ele alınması gereken bir zorunluluk olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, “zaruretler mahzurları mübah kılar.”⁵⁸³

Mekruh olmakla beraber,⁵⁸⁴ fasık birinin devlet başkanlığına seçilmesini de, bu makamı deruhte etmesini de meşru gören Hanefî hukukçularından İbn Âbidîn’e göre, başlangıçta adil olup, başkanlığı esnasında adalet vasfını kaybeden; fasık ve zalim birisi haline dönüşen devlet başkanı hal’ edilmiş sayılmaz. Ona göre, kan dökülmesine ve fitneye sebebiyet vermeyecekse, fasık halifenin hal’ edilmesi için girişimde bulunmak gerekir. Fakat fitne ve iç savaş gibi halkı ve Müslümanların birliğini tehlikeye atacak durumlar sebebiyle, fasık başkanın hal’ edilmesi mümkün değilse, tövbeye davet edilerek, kendisine nasihat ve dua edilmesi, Müslümanlara vacip olur. Böyle bir durumda kendisine karşı ayaklanmak caiz değildir.⁵⁸⁵

Fasık ve zalim bir devlet başkanının hal’ edilmesine cevaz vermeyen Ehl-i Sünnet âlimlerine göre,⁵⁸⁶ hal’ den önce emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ‘anî’l-münker gelmektedir.⁵⁸⁷ Buna göre, fasık ve zalim olan bir devlet başkanı, tövbeye davet edilerek, kendisine nasihat ve dua edilmelidir.⁵⁸⁸ Lakin devlet başkanının insan haklarını ihlal etmeyen kusurlarını düzeltmek için ahlaki tavsiye verilmesi anlaşılabilir bir durum olsa da, görevini ihmal ya da kötüye kullanması karşısında ahlaki öğütlere sığınılması, gerçekçi olmaktan uzak bir yaklaşımdır.⁵⁸⁹ Netice olarak fık hali, Hanefiler’e göre, devlet başkanı olmanın sıhhat şartlarından olmadığı gerekçesiyle, devlet başkanının hal’ edilmesi için meşrû bir gerekçe olarak kabul edilmemiştir.⁵⁹⁰

1.2.3. Hal’ Yoluyla “Ülû’l-Emr” Olan Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi

İslam hukukunda, hilafetin müddeti ile ilgili herhangi bir sınırlama veya prensip ortaya konulmamıştır.⁵⁹¹ Yöneticiye şer’i hukuku uygulama görevi yükleyen biat müessesinin⁵⁹² devamı, şer’i ahkâmın tenfizi ile mümkün olmaktadır. İslam hukukuna göre, devlet başkanlığı amme işlerinden olup,⁵⁹³ iktidar, şer’i hükümleri uyguladığı müddetçe, Müslümanların biatlerine sadık

⁵⁸² el-Haskefî, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282; Ömer Lütfî, a.g.e., s. 70, 77; Aydın, “Hal’”, s. 219.

⁵⁸³ Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 240.

⁵⁸⁴ el-Haskefî, a.g.e., s. 75.

⁵⁸⁵ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283.

⁵⁸⁶ Teftâzânî, **Şerhu’l-Makâsîd**, C. V, s. 233.

⁵⁸⁷ Nebhan, a.g.e., s. 143.

⁵⁸⁸ Pezdevî, a.g.e., s. 198; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 283.

⁵⁸⁹ Evkuran, agm, s. 35.

⁵⁹⁰ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283.

⁵⁹¹ el-Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd**, s. 425-426; Mâverîdî, **el-Ahkâmü’s-Sultânîyye**, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 702; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 884-885; Atar, “Azil”, s. 326.

⁵⁹² Şen, a.g.e., s. 45.

⁵⁹³ Mâverîdî, **el-Ahkâmü’s-Sultânîyye**, s. 37.

kalmaları ve başkana itaat etmeleri iktiza etmektedir.⁵⁹⁴ İslam siyaset düşüncesine göre, devlet başkanının sınırlı bir süre için seçilmesi yasak kapsamında değerlendirilmemekle birlikte,⁵⁹⁵ meşruiyetini biat yoluyla toplumdan alan bir devlet başkanının, hal'ini gerektiren her hangi bir durum ortaya çıkmadığı sürece, ömür boyu görevde kalabilme imkânına sahip olduğu belirtilmelidir.⁵⁹⁶ İktidarın müddetinin olmaması ve meşruiyetini ortadan kaldıran bir durum oluşmadığı müddetçe, devlet başkanının ömür boyu iktidarda kalmasına, olası muhalefetin de sürekli muhalefette kalmasına neden olduğu, ayrıca not edilmelidir.⁵⁹⁷ Biatın süresiz olması, hal' ile inkıtaya uğramakta; süresiz biat hakkına sahip olan devlet başkanının hal'i ise, yeni bir problem alanı meydana getirmektedir.

İlk devirlerden itibaren devlet başkanının ölüm haricinde, görev süresinin tayin edilememiş olması ve iktidarın değişimi ile ilgili kamuoyunu ikna eden şer'i bir çözümün geliştirilememesi,⁵⁹⁸ Müslüman toplum arasında ciddi hizipleşmelere sebep olmuştur.⁵⁹⁹ Çoğunlukla kendi dönemlerinin siyasi tartışmalarından etkilendiği görülen âlimlerin,⁶⁰⁰ devlet başkanının zalim, fasık ve görevini yerine getiremez hale geldiğinde hal' edilebileceğini ifade etmelerine rağmen,⁶⁰¹ bunun nasıl yapılacağı ile ilgili ortak şer'i ilkeler benimseyememiş oldukları belirtilmelidir.⁶⁰² Dolayısıyla tarihi koşulların ortaya çıkardığı siyasi münakaşa ve çekişmeler sebebiyle, iktidarın el değiştirmesi kurumsal bir hale gelememiş⁶⁰³ ve, ya sonuçta devlet başkanının ölümü beklenir olmuş veya meydan kılıca kalmıştır.⁶⁰⁴ İslam tarihi boyunca, çok sayıda devlet başkanının ihtilal yoluyla hal' edildiği -ve hatta öldürüldüğü- bilgilerine bakılarak, meselenin karmaşıklığı öngörülebilir.⁶⁰⁵

Ehl-i Sünnete göre ehlü'l-hal ve'l-akd'in sebep yokken ve kendi durumunda şer'i bir olumsuzluk veya değişiklik meydana gelmemiş olan bir devlet başkanını hal' edemeyecekleri konusunda icma bulunduğu,⁶⁰⁶ bu nedenle sebepsiz yere bir devlet başkanının hal' edilmesine de,⁶⁰⁷ öldürülmesine de cevaz verilmediği belirtilebilir.⁶⁰⁸

⁵⁹⁴ Ateş, **Tefsir**, C. II, s. 309; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 42.

⁵⁹⁵ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 885.

⁵⁹⁶ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 702; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 884-885; a. mlf., **Der İslam**, s. 152; Atar, "Azil", s. 326. M. Hamidullah, eski Arabistan geleneklerinde reisin seçimle geldiğini ve hayatı boyunca iktidarda kaldığını not etmektedir. Dolayısıyla halifenin, ömür boyu iktidarda kalması bu geleneğin devam ettirildiğini göstermektedir. Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, s. 182.

⁵⁹⁷ Mustafa, a.g.e., s. 51; Hamidullah, **Der İslam**, s. 152. Hamidullah İslam iktidarının, devlet başkanının seçimle iş başına gelmesi prensibinden hareketle, cumhuriyete; başkanın ömür boyu iktidarda kalması yönüyle ise monarşiye yakınlaştığını belirtmektedir. Hamidullah, **Der İslam**, s. 152.

⁵⁹⁸ Ünal, agm, s. 183.

⁵⁹⁹ eş-Şehristânî, a.g.e., C. I, s. 13.

⁶⁰⁰ Aydın, "Hal'", s. 218.

⁶⁰¹ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 42 vd.; el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 226; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 257.

⁶⁰² Türcan, a.g.e., s. 234; Kallek, "Mâverdî'nin Ahlakî, İctimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", s. 243.

⁶⁰³ Evkuran, a.g.e., s. 130.

⁶⁰⁴ Câbirî, a.g.e., s. 726-730; Ünal, agm, s. 183.

⁶⁰⁵ Evkuran, a.g.e., s. 130.

⁶⁰⁶ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 32.

1.2.3.1. İktidarın Ölüm veya İstifa gibi Normal Yollarla Değişmesi

Devlet başkanlığı, bir velayet ve vekalet makamı olup, iktidara, kayd-ı hayat şartıyla getirilen halifenin ölümü, bu velayeti/vekaleti sona erdiren tabi bir olaydır.⁶⁰⁹

İslam uleması devlet başkanının, bazı sebeplere mebni veya sebep olmaksızın görevinden feragat ve istifa edebileceği kanaatine sahiptir.⁶¹⁰ Devlet başkanlığı, Müslüman toplumla devlet başkanı arasındaki bir vekâlet ilişkisi çerçevesinde değerlendirildiğinden dolayı,⁶¹¹ vekilin istediği zaman vekâletten feragat etme hakkı bulunduğu kabul edilmiştir.⁶¹² Çağdaş İslam hukukçularından Vehbe Zühaylî istifayı, devlet başkanına ait şahsî bir hak olarak değerlendirmektedir.⁶¹³ Dolayısıyla devlet başkanının istifa ederek görevinden çekilmesi İslam siyaset düşüncesine göre, aykırı bir durum oluşturmamaktadır.⁶¹⁴

İslam tarihinde, nadiren de olsa, istifa yoluyla iktidarın değiştiği bazı örnekler bulunmaktadır. Klasik kaynaklardaki bilgilerden hareketle, Hz. Hasan'ın (ö. 669), Muâviye lehine halifelikten feragat edip, görevinden çekilmesini, İslam tarihinin ilk istifası olarak değerlendirmek mümkündür.⁶¹⁵ Emevi halifesi II. Muâviye'nin de (ö. 684) istifa ettiği bilinmektedir. Kaynaklar, onun Müslümanları mescide topladığı ve onlara bir hutbe irad ederek görevini bıraktığını not edilmektedir. Hutbesinde, dedesi Muâviye'nin Hz. Ali'yle giriştiği mücadeleyi, babası Yezîd'in ise, layık olmadığı halde hilafete getirilmesini; o süreçte yaşananları ve Hz. Hüseyin'in şehid edilmesini tasvip etmediğini belirtmiştir. Yaşanan hadiselerden dolayı dedesi ve babasını tenkit ettiği, tarih kaynaklarında yer almaktadır. Yerine bir veliahd bırakmayan II. Muâviye'nin, Müslümanlardan kendi aralarından birini halife seçmelerini istediği ve vazifesinden istifa ettiği bilinmektedir.⁶¹⁶ Onun hasta olduğu yönünde bilgiler bulunmakla birlikte,⁶¹⁷ istifa ettiği yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.⁶¹⁸

⁶⁰⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233

⁶⁰⁸ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 68.

⁶⁰⁹ Senhûrî, a.g.e., s. 207-208; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 702; Atar, "Azil", s. 326.

⁶¹⁰ el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 426.

⁶¹¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 26, 28; el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, s. 273; er-Rayyis, a.g.e., s. 216-219; en-Nebhan, a.g.e., s. 415; Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi*, s. 33-34; a. mlf., *Fıkıh Usûlü*, s. 101, 106.

⁶¹² *Mecelle*, (Md. 1522), s. 477.

⁶¹³ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 702

⁶¹⁴ Senhûrî, a.g.e., s. 203 vd.

⁶¹⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, s. 74-79; Süyûtî, a.g.e., s. 150-155; Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, s. 254-255; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. III, s. 412-416. Hz. Hasan'ın Muâviye lehine hilafetten çekilmesi, halifeliğin devir teslimi ve rivayetlerin analizi için bk. Halil İbrahim Hançabay (2019), "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Hasan'ın Halifeliği", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. 14, Yıl, 14, Sy. 2, s. 227 vd.

⁶¹⁶ el-Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb (2010), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C. II, Tahk. Abdülemîr Mühennâ, Şirket'ül-A'lâmî, Beyrût, s. 169-170; Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 120-123; Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, s. 268; Süyûtî, a.g.e., s. 168.

⁶¹⁷ Apak, a.g.e. III, s. 121; Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", s. 160.

⁶¹⁸ Belâzûrî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ (1987), *Fütûhu'l-Büldân*, Tahk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrût, s. 321;

İslam Tarihinde istifaya zorlanan devlet başkanları da vardır. Abbâsî halifelerinden Müstâîn-Billâh (ö. 866) siyasi çekişmeler neticesinde halifelikten istifa etmek durumunda kalmıştır. Sâmerrâ'da yaşanan siyasi çekişmeler üzerine Bağdat'a giden halifenin ardından, siyasi otoritelerinin sarsılmasından endişe duyan Türk kumandanlarının Mu'tez-Billâh'ı halife ilan etmeleri üzerine, biri Sâmerrâ'da diğeri ise Bağdat'ta olmak üzere iki Abbâsî halifesi ortaya çıkmış oldu. Mu'tez-Billâh bu ikiliğe son vermek üzere Bağdat üzerine sefer düzenlemiştir. Bağdat'ın uzun süre muhasara altında kalması sebebiyle büyük sıkıntı yaşayan Bağdat halkı, şehrin valisinden Mu'tez-Billâh'ın safına katılmasını; halife Müstâîn-Billâh'tan ise hilafetten çekilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Müstâîn-Billâh, bir kısım şartlar ileri sürerek halifelikten çekilmiş ve Mu'tez-Billâh'a biat etmiştir.⁶¹⁹ İstifası ve ileri sürdüğü diğer şartların kadılar ve bazı görevliler tarafından kayıt altına alındığı belirtilmektedir.⁶²⁰

Hilafetten el çektirilen Abbâsî halifelerinden bir diğeri ise, Tâî-Lillâh'tır (ö. 1003). Onun istifa ederek, halifelikten feragat ettiği belirtilmektedir. Kaynaklardaki bilgilere göre, Büveyhî hükümdarı Bahâüddeve'nin teşvikiyle meydana gelen bir kısım olaylar ve isyan neticesinde Tâî-Lillâh'ın başkent Bağdat'taki sarayı yağmalanmış, halife bir örtüye sarılarak Bahâüddeve'nin huzuruna getirilmiştir. Tâî-Lillâh'ın burada şahitler huzurunda hilafetten çekildiği ve yeni halife Kâdir-Billâh'a biat ettiği ifade edilmektedir. İstifa etmesine rağmen gözlerine mil çekilmiştir.⁶²¹

Memlük sultanları arasında da istifa ederek görevinden ayrılan örnekler bulunmaktadır. Mesela el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun, (ö. 1341) Memlük tarihinde üç defa tahta çıkan hükümdar olarak bilinir. İlkinde çocuk yaşta olması hasebiyle tahttan indirilen Muhammed b. Kalavun,⁶²² birkaç yıl sonra tekrar tahta çıkarılır. Ancak bu sefer de, emirlerinin tahakkümleri sebebiyle⁶²³ tahtını bırakmak zorunda kalıp, istifa eder.⁶²⁴ Bazı olaylar sebebiyle bir yıl sonra tekrar tahta çıkan Muhammed b. Kalavun, 30 yıldan fazla saltanat sürmüştür.⁶²⁵ Makrîzî onun istifa sebebini, istirahatata çekilmek şeklinde not etmektedir.⁶²⁶

Muhammed b. Kalavun'un, istifa ettikten kısa bir sonra, yeniden tahta geçmek istemesi üzerine, Mısır Abbâsî halifesi Süleyman b. Ahmed Müstekfî Billâh'ın (ö.1340), kendisine karşı, şer'i bir kısım gerekçeleri muhtevi bir menşûr yayınladığı belirtilmektedir. Halife bu menşurda, Muhammed b. Kalavun'un, Müslümanların birliğini parçaladığına, kuvvetlerini kırarak dirliğini

⁶¹⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C. XII, s. 42, 55; Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, s. 356-359; Abdülkerim Özaydın (2006), "Müstâîn-Billâh", **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 113.

⁶²⁰ Süyûtî, a.g.e., s. 285.

⁶²¹ Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, s. 471; Süyûtî, a.g.e., s. 322-323; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C. XIV, s. 348-349; Demircan, "Tâî-Lillâh", s. 447.

⁶²² el-Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî (1997), **es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, Tahk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, C. II, Dârü'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, Beyrut, s. 259.

⁶²³ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi** (1990), [Hakkı Dursun Yıldız, (Redaktör)], Ed. Kenan Seyithanoğlu vd., C. VI, Çağ Yay., İstanbul, s. 486.

⁶²⁴ İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (2010), **en-Nucûmüz'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire**, C. VIII, Vizâratü's-Sekafi, Mısır, s. 232. ; İsmail Yiğit (2004), "Memlükler", **TDVİA**, C. 29, Ankara, s. 91.

⁶²⁵ Yiğit, "Memlükler", s. 91; Kâsım Abduh Kâsım (2005), "Muhammed b. Kalavun", **TDVİA**, C. 30, İstanbul, s. 547-548. Ayrıca bk. Koprman, "Memlükler", s. 484, 489-490.

⁶²⁶ Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 422.

bozduğuna, Şam ve Mısır topraklarını İslam düşmanlarının saldırılarına açık hale getirdiğine, Müslümanların kanlarının dökülmesine, kadınların iffetlerinin çiğnenmesine ve çocuklarının düşmanların ellerinde köle olmasına neden olduğundan bahsetmektedir. Halife ortaya koyduğu bu şer'i gerekçelerle Müslümanları, Muhammed b. Kalavun'a karşı birlik olmaya ve Baybars'ın sancağı altında toplanmaya davet etmiştir.⁶²⁷ Ancak mücadelesinde başarılı olan Melik Nasır Muhammed b. Kalavun'un tahta tekrar çıktıktan sonra, aleyhine davranmış olan halife Müstekfî-Billâh'ı hapsedmesi ilgi çekicidir. Bir müddet sonra serbest bırakılan halifenin, bir şikayet sebebiyle sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'u ifade vermek üzere mahkemeye davet etmesi üzerine, halife sürgün ve hapisle cezalandırmıştır. Yiğit'in halife Müstekfî-Billâh'ın sürgün ve hapsedilmesine rağmen, hutbelerin hala kendi adına okunmaya devam ettiğini ifade etmesine rağmen, bu bilgi dönem kaynaklarından **Bedâ'i'u'z-Zühûr**'da tam tersi istikamettir.⁶²⁸

1.2.3.2. Muhalefet Etmek ve Hal' Süreci

a. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker prensibi ve muhalefet etmek:

Hal' olgusu birçok etmeni bir arada barındırmaktadır. Biat marifetiyle kurulmuş olan iktidar için, hal' gerekçelerinden birinin meydana gelmesi, bir meşruiyet krizine sebebiyet vermekte ve böyle bir durumda devlet başkanına itaat vacip olmaktan çıkarak, muhalefet olgusunun önü açılmaktadır.⁶²⁹ Dolayısıyla İslam toplumlarında sıkça tekerrür eden ihtilal hadiselerinin, itaat - muhalefet dengesinin bozulmasıyla yakın bir alakasının bulunduğu ve hal' süreçlerinin ilk aşamasını, muhalefet olgusunun oluşturduğu ileri sürülebilir.

Ayrılık, anlaşmazlık, uyuşmazlık gibi anlamlara gelen ihtilaf kelimesinden türetilen muhalefet, aykırı olmayı ifade etmektedir.⁶³⁰ İsfahani'ye göre, bir kişinin davranış veya söz olarak başkasının tuttuğu yoldan daha farklı bir yol tutması şeklinde değerlendirilen muhalefet, muhtevasında anlaşmazlık ve tartışma barındırmaktadır.⁶³¹ Cürçânî, muhalefeti, iki muarız grup arasında, hakkın ortaya çıkması ve batılın geçersiz kılınması için meydana gelen tartışma şeklinde ifade etmektedir.⁶³² Kaynaklarda, yakın anlamı bulunması sebebiyle bazen muhalefet yerine, mu'ârada / mu'âraza ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir.⁶³³ Muhalefetle ilişkili kavramlardan birisi olan fırka ya da tefrika ise, insanlardan ayrı olan bir topluluk manasında olup,⁶³⁴ İslam düşüncesinde belirli bir dini, fikri veya siyasi birliğe sahip insanların gruplaşmasını, bölünüp

⁶²⁷ Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 438.

⁶²⁸ İbn İyâs, a.g.e., C. I, s. 423, 474; Süyûtî, a.g.e., s. 379-381; İsmail Yiğit (2006), "Müstekfî-Billâh, Süleyman b. Ahmed", **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 140.

⁶²⁹ Şen, a.g.e., s. 161-162.

⁶³⁰ Devellioğlu, a.g.e., s. 419, 666.

⁶³¹ el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 357.

⁶³² el-Cürçânî, **Ta'rîfât**, s. 135.

⁶³³ Mustafa, a.g.e., s. 41 vd.

⁶³⁴ el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 791.

parçalanmasını ifade etmektedir.⁶³⁵ Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde tefrika, ümmeti ve siyasal birliği bölücü manada kullanılmış ve tarih boyunca olumsuz anlamlar çağrıştırmıştır.⁶³⁶

Muhalefet olgusu, İslam siyaset düşüncesinde, hem dini hem de siyasi vechesiyle karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ulema arasında meydana gelen fikhî ve kelâmî ihtilafların fikrî zenginlik olarak görüldüğünün ve İslam siyaset düşüncesinde ümmet arasındaki ihtilafların, rahmet olarak benimsenip, betimlendiğinin belirtilmesi gerekmektedir.⁶³⁷ Siyaseten muhalefet olgusu ise, ideal olarak İslam'ın yaşanması gaye ve zaruretiyle, iktidar erkine karşı, özellikle, devlet başkanının taşınması gereken niteliklerden birini veya birkaçını kaybetmesi durumunda gündeme gelmektedir. Mustafa'ya göre siyaset, şeriattan neşet eden adımlarına riayet etmediğinde, din adına tenkit ve muhalefetle karşılaşmaktadır.⁶³⁸ Allah'a itaat sınırlarını ihlal etmek suretiyle, meşruiyetini kaybeden iktidara karşı haklılık kazanan muhalefet hareketleri, bu yönüyle, iktidarın karar ve uygulamalarına karşı bir görüşün savunulmasını ortaya koymaktadır.⁶³⁹

Ümmet arasındaki ihtilafların çoğunlukla fikrî zenginlik ve rahmet olarak algılanmasına rağmen, mevcut siyasi otoriteye politik manada karşı olma anlamında muhalefet etme, sürekli olumsuz manalar taşımıştır. İktidar olgusunun temellendirilmesinde şer'i ilkelerin tercih edilmesi ve otoriteye itaatin şer'i olarak bağlayıcı tutulması, muhalefet hareketlerinin fitne, fesat ve tefrikaya yol veren, ümmetin birliğini parçalayan olumsuz hareketler olarak kodlanmasına sebebiyet verdiği düşünülebilir.⁶⁴⁰ İktidarın, kendisini dini argümanlarla temellendirme çabası, aslında iktidarın kendisine karşı olan bu farklı görüşlerin, dine muhalif görüşlermiş gibi lanse edilmesi zaruretini dayattığı gibi, öte taraftan bu hareketlerin, halk nezdinde dine muhalif ve muğayir hareketlermiş gibi algılanmalarına neden olduğu ifade edilmelidir.⁶⁴¹ Ayrıca iktidarın şer'i olarak temellendirilmesi, farklı görüşlerin bid'at olarak suçlanarak, reddedilmesini de gerektirmiştir.⁶⁴²

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren, hüküm süren düzene karşı girişilen entelektüel ve askeri her kalkışma -hatta her muhalefet hareketi- fitne olarak isimlendirilmiş⁶⁴³ ve hoş görülmemiştir. Dolayısıyla İslam tarihindeki muhalefet hareketleri, fikrî, itikâdî ve siyasî egemenliği elinde tutanlar tarafından, hakim paradigma ve uygulamalara karşı taşıdığı itiraz sebebiyle na-hoş kabul edilmiş ve kendilerine karşı menfi tavır alınmıştır.⁶⁴⁴ İslam'ın ilk zamanlarında Medine'de, tarafsız

⁶³⁵ Bk. el-Firûzâbâdî, Mecdûddîn Muhammed (2005), **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, s. 916 vd.

⁶³⁶ Tuncay Başoğlu (2011), "Tefrika", **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 279-280.

⁶³⁷ **Hadislerle İslâm**, C. VI, s. 651.

⁶³⁸ Mustafa, a.g.e., s. 22, 50.

⁶³⁹ Recep Ardoğan (2004), "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VIII/2, Sivas: Aralık, "s. 175.

⁶⁴⁰ Abdulnasır Süt (2018), "İslam Düşüncesinde Muhalefet", **Milel ve Nihal**, 15, (2), s. 70.

⁶⁴¹ Hayreddin Karaman (1998), **Laik Düzendeki Dini Yaşamak**, C. I, İz Yay., İstanbul, s. 292.

⁶⁴² Wael B. Hallaq (1984), "Was the Gate of İjtihad Closed?", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, No: 1, s. 33.

⁶⁴³ Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 148.

⁶⁴⁴ Süt, agm, s. 63.

kalma siyaseti güden ve askeri nitelik taşımayan dindar bir muhalefetin varlığından bahsedilmiş olsa da,⁶⁴⁵ bu muhalefet etme biçiminin, siyasi muhalefet olmadığı kesindir.

İslam siyaset düşüncesinde muhalefet etmenin imkânı ve gerekliliği, yani hoş görülen muhalefet anlayışı, dinî-ahlakî şer'i bir prensip olan emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker kapsamında değerlendirilmekte ve şer'i olarak bu ilkeye dayandırılmaktadır.⁶⁴⁶ Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker ilkesi, yöneticilere karşı ve onların tasarrufları hakkında herhangi bir art niyet taşımadan ve kasıt olmaksızın, sadece toplum düzeni ve ıslahı hususunda iyiliği emredip, kötülüğü yasaklayan bir şekilde görüşlerin ifade edilmesini belirtir.⁶⁴⁷ Belirtilen bu muhalefet olgusunun şer'i dayanaklarından birisi, şûra prensibi olup, Kur'an-ı Kerim'de meşveretin esas alınmasını salık veren ayetler⁶⁴⁸ ile Hz. Peygamberin uygulamaları,⁶⁴⁹ farklı görüşlerin bir arada tartışılıp, değerlendirilmesine; yani şer'i olarak şûraya, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münkere ve nihayetinde (iyi) muhalefet olgusuna imkân tanımaktadır.⁶⁵⁰ Bu nedenle kadim İslam siyaset geleneğindeki muhalefet yaklaşımının, iktidarın icraatlarına ve bu tasarrufların şer'i ilkelere ve ideal İslam iktidarına uygunluğu noktasına odaklandığından, bir iktidar alternatifi olarak devlet başkanını yerinden etmekten daha çok, onu sapmalardan koruyarak, meşru olana davet etme görevi bulunmaktadır. Haliyle bu muhalefet yaklaşımının itaatsizliği teşvik etmek bir tarafa, mevcut itaati daha sağlam ve daha ileri bir düzeye taşıma amacı taşıdığı açıktır.⁶⁵¹

Meşrutiyet dönemi ulemasından Ahmed Mahir, devlet başkanının şeriata hakkıyla ittiba edip, dini ahkâmı uyguladığı müddetçe, kendisine itaat edilmesi gerektiğini belirtmekte; hükümdarın, şariat dairesinden çıkması ve keyfi tasarruflara yönelmesi halinde ise, hükümdarın yapıcı bir muhalefetle, derhal, şer'i daireye davet edilmesinin, milletin üzerine vacip olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵² Muhalefetin gayesini, iktidarı, yanlışları karşısında uyarmak ve halkı da bu gerçek durumdan haberdar etmek olarak ifade eden Filibeli Ahmed Hilmî ise, “*behemehâl iktidara geçmek meselesi, ikinci bir meseledir,*” demektedir.⁶⁵³ Yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin sadece itaat esasına bağlanmasının yeterli olmadığını düşünen Muhammed Abduh ise, yöneticilerin, aynı zamanda toplum tarafından sözlü veya fiili uyarılara karşı açık olmaları gerektiğini belirtmek

⁶⁴⁵ W. Montgomery Watt (1968), **İslâm'ı Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 83, Ankara, s. 36.

⁶⁴⁶ Süt, agm, s. 66.

⁶⁴⁷ Zeydân, **Usûlü'd-Da've**, s. 224-225.

⁶⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, Şûrâ, 42/38; Âl-i İmrân, 3/159.

⁶⁴⁹ Buhârî, “Ahkâm”, 26, (Hadis Nu. 7176-7177), s. 1774; a.mlf., “Meğâzî”, 35, (Hadis Nu. 4178-4179), s. 1026; Tirmizî, “Fiten”, 78, (Hadis Nu. 2266), C. IV, s. 114; a. mlf., “Salât”, 12, (Hadis Nu. 169), C. I, s. 211; a. mlf., C. III, “Cihâd”, 35, (Hadis Nu. 1714), s. 330.

⁶⁵⁰ Süt, agm, s. 67. Mesela Hz. Ömer'in, sahabenin Medine dışına çıkmasına ya hiç müsaade etmediği veya muayyen bir vakte kadar müsaade etmesi, halifenin hem onlara danışması, hem de onlara hesap vermesi şeklinde kaydedilmiştir. Çünkü sahabenin tenkitleri, yani emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker prensibi muvacehesindeki iyi muhalefeti, halifeye devlet idaresinde yön vermekteydi. Talat Koçyiğit (1988), **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara, s. 22; Hizmetli, a.g.e., s. 204.

⁶⁵¹ İsmail Kara (2017), **İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1**, Dergâh Yay. 235, İstanbul, s. 186-187.

⁶⁵² Ahmed Mahir (1328), **Mu'cizât-ı Kur'âniye**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul, s. 176-177.

⁶⁵³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmî (1331), **Muhâlefetin İflâsı**, Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, Kostantiniye, s. 67.

suretiyle,⁶⁵⁴ şûra ve emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker prensibine vurgu yapmaktadır. Bu “*muhalefetin, menfi anlamlarının fazla olmadığını*” dile getiren Kara'ya göre, yapıcı muhalefete, iktidara talip olma yerine, iyiliği emredip, nasihat ve meşveret gibi yollarla ideal olandan sapan iktidarı ıslah etme; bunun mümkün olmadığı durumlarda ise, iş başına daha iyisinin gelmesini sağlama görevi verilmektedir.⁶⁵⁵ Modern şartlar göz önüne alındığında, Müslüman toplumun emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker vazifesinin, son dönemin ürünü olan partiler, STK'lar gibi bir kısım demokratik kurumlara da yüklenilebilen bir vazife gibi değerlendirilmesi muhtemel olsa da, yine de Kara'ya göre, modernleşme sürecine giren İslam dünyasında muhalefetten kastedilen mananın, menfi anlamlarının fazla olduğuna⁶⁵⁶ dikkat etmek gerekir.

İslam düşüncesinde muhalefet olgusunun, siyasi bir niyet taşımadığı; fiili bir isyan haline dönüşmediği müddetçe, müspet bir yaklaşımla değerlendirildiği görülmektedir. İslam tarihinde, müspet bir şekilde ortaya konulan muhalefetin, mevcut iktidarın durumunu ve tasarruflarını sorgulayan siyasi bir yaklaşım ortaya koyması halinde ise, bir kısım baskılara maruz kaldığı ifade edilebilir.⁶⁵⁷ Nitekim İslam tarihindeki muhalefet hareketleri, siyasî egemenliği elinde tutanların siyaset ve uygulamalarına karşı taşıdığı itiraz sebebiyle hoş karşılanmamıştır.⁶⁵⁸ Nitekim Muâviye'nin ulemaya hitaben söylediği, “*siz din işlerine bakın, siyaseti bize bırakın,*”⁶⁵⁹ sözünü bu zaviyeden değerlendirmek imkân dâhilindedir

İslam tarihinde muhalefet hareketlerinin, iyi niyetli bir yaklaşımla ortaya çıkmış olsalar bile, yer yer ideal olandan saparak, fiili isyan hareketlerine dönüştüğü durumlara sıkça rast gelmek mümkündür. Muhalif hareketlerin amacından saparak, fiili isyan hareketlerine dönüşmesi ve hatta ayaklanmanın geleneksel bir hale gelmesinde, mevcut iktidar sahiplerinin muhalefet hareketlerine, muhaliflerin fikir ve taleplerine ve bu taleplerin siyasal alana aktarılış biçimlerine karşı yürüttükleri hukukî kısıtlamaların ve baskıcı yaklaşımlarının temel etmenler arasında bulunduğu tespit edilebilmesi gerekmektedir. Böylece bu hareketlerin kamu otoritesince, radikalize edilerek, itaat-muhalefet dengesini bozan, fiili bir isyan çıkaran veya bu potansiyele sahip fitne hareketleri olarak kodlanmasına neden olduğu görülmektedir. Bu nedenle İslam tarihinde teorik çerçevesi çizilmiş olsa da, yerleşik, kuralları belli, örgütlü, kurumsal bir muhalefet hareketinden veya imkânından bahsedebilmek mümkün gözükmemektedir.

b. İlmî muhalefet ve bir aktör olarak ulema:

Muhalefet olgusunu var kılan etmenlerin yanında, bu muhalefetin aktörleri de bulunmaktadır, ki bunların en mühimlerinden birisini ulema zümresinin oluşturduğu düşünülmektedir. Hz. Muhammed'in sahabeleri, peygamberin ilk öğrencileri olarak, İslam dininin yorumlanmasında ve

⁶⁵⁴ Özervarlı, agm, s. 485.

⁶⁵⁵ Kara, a.g.e., s. 186-187.

⁶⁵⁶ Kara, a.g.e., s. 186-187.

⁶⁵⁷ Ardoğan, agm, s. 172. İslam hukukunda muhaliflerin, isyana kalkışmadıkları sürece, devlet başkanınca hapsedilmeleri, öldürülmeleri veya cezalandırılmalarının caiz görülmediğini belirtmek gerekir. Serahsî, *el-Mebsût*, C. X, s. 233.

⁶⁵⁸ Süt, agm, s. 63.

⁶⁵⁹ Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ (1996), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Tahk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, C. V, Dârü'l-Fikr, Beyrût, s. 28.

aktarılmasında ulemanın ilk örneklerini meydana getirmektedir.⁶⁶⁰ Sahabeler, Müslümanlar üzerinde söz sahibi olmaları hasebiyle, mümtaz bir mevkide bulunmaktadır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, Hz. Osman zamanından itibaren, başkent Medine'nin haricine seyahat etmelerine müsaade edilen sahabeler, gittikleri beldelerde, Müslüman halkın teveccühüyle karşılanmışlardır. Müslümanlar, bu sahabelerin etrafında toplanmaya ve onları birer önder ve alternatif lider olarak görmeye başlamışlardır.⁶⁶¹ Bu durum, toplum içerisinde çift başlılık meydana getirdiği gibi, bu sahabelerin, İslam'a aykırı gördükleri birçok icraattan ötürü mahalli idarecileri tenkit etmeleri ise,⁶⁶² idarî anlamda rahatsızlığa sebep olmuştur. Nitekim Muâviye'nin, “*siz din işlerine bakın, siyaseti bize bırakın*,”⁶⁶³ sözünden hem bir rahatsızlık sezilenmekte hem de bu sahabelerin, sadece dinî anlamda değil, aynı zamanda idarî ve siyasî manada da bir muhalefet yürüttükleri anlaşılabilmektedir. Dolayısıyla ilk devirlerde sahabeler etrafında meydana gelen her türden kümelenmeyi, ulemanın ilk muhalefet örnekleri olarak tespit etmek gerekmektedir.

Ulema tabiri, ilim kökünden türemiş olup, âlimin çoğuludur ve öncelikle İslamî ilimlere sahip bir portreye delalet etmektedir.⁶⁶⁴ Kur'an-ı Kerim'deki “*bilmiyorsanız bilenlere sorun*,”⁶⁶⁵ şeklindeki ayetlerden de, “*âlimler peygamberlerin varisleridir*,”⁶⁶⁶ şeklindeki hadis-i şeriflerden de anlaşılacağı üzere, âlimler, halk arasında, ilahî hükümlerin haber verilmesi ve dinin anlatılması gibi hususlarda, Hz. Peygamberin risâlet görevine benzer⁶⁶⁷ bir otorite kazanmıştır. XIV. yüzyıl İslam hukukçularından Şatıbî, Müslüman toplum açısından ulemanın, Hz. Peygamberin konumunda bulunduğunu⁶⁶⁸ belirtmek suretiyle, ulemanın bu otoritesini vurgulamaktadır.

Halkın, İslam'ı yorumlamalarından ötürü⁶⁶⁹ âlimlerin sözlerine ve yönlendirmelerine büyük önem atfetmesi,⁶⁷⁰ ulemanın nüfuzunun artmasına imkân sağlamıştır. Halkın, âlimleri, kendilerine model almaları, temsilci saymaları ve ihtilaflarının çözümünde hakem kabul etmeleri, ulemayı, toplumun tartışmasız ve kudretli önderleri haline getirmiştir.⁶⁷¹ Öyle ki manevî güçlerinin, diğer

⁶⁶⁰ George Makdisi (2021), **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı**, Terc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yay. 74, İstanbul, s. 201.

⁶⁶¹ Apak, a.g.e. II, s. 246.

⁶⁶² Koçyiğit, a.g.e., s. 23.

⁶⁶³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, s. 28; Apaydın, “Siyâset-i Şer'îyye”, s. 299. Muâviye'nin bu sözünden, ulemanın siyasetin dışında tutulma çabalarının, çok eski bir geçmişi bulunduğunu görebilmek imkân dâhilindedir. Ancak ulemanın siyasi yaşamdan hiçbir zaman ve tam olarak çekil(e)mediğini de belirlemek gerekmektedir. Bernard Lewis (2010), **Ortadoğu**, Çev. Selen Y. Kolay, Arkadaş Yay., Ankara, s. 239.

⁶⁶⁴ Mustafa Tekin (2004), “Osmanlı'da Ulemadan Aydın Dönüşüm Süreci - Sosyolojik Bir Yaklaşım-”, **Mârife**, Yıl. 4, Sy. 1, s. 227.

⁶⁶⁵ Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7.

⁶⁶⁶ Tirmizî, “İlim”, 19, (Hadis Nu. 2682), C. IV, s. 414.

⁶⁶⁷ Hasan Kâfi Akhisârî, a.g.e., s. 16; İpşirli, “Hasan Kâfi el-Akhisârî ...”, s. 258.

⁶⁶⁸ eş-Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ (2004), **el-Muvâfakât fî Usûli's-Serî'a**, Neşr. Abdullah Dıraz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 867-868.

⁶⁶⁹ C. Snouck Hurgronje (1916), **Mohammedanism**, G. P. Putnam's Sons, New York, s. 97.

⁶⁷⁰ Alfred von Kremer (1868), **Geschichte der herrschenden Ideen des Islams: Der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee**, F. A. Brockhaus, Leipzig, s. 179.

⁶⁷¹ Ebubekir A. Bagader (1991), **Modern Çağda Ulema**, Çev. Osman Bayraktar, İz Yay. 22, İstanbul, s. ix.

devlet erkinin otoritesine ihtiyaç bırakmadığı bazı örneklerden⁶⁷² hareketle âlimlerin, resmi olarak idareci olmamalarına rağmen, toplum tarafından İslam'ın hakiki otoriteleri⁶⁷³ ve halkın temsilcileri olarak kabul edildikleri ifade edilebilir.⁶⁷⁴ Dolayısıyla Kureşî'nin de belirttiği gibi, ulema sadece dini alanda değil, hayatın her alanında, toplum için önemli rol model olarak görülmektedir.⁶⁷⁵ Edward Said'e göre ise, rol model olarak âlimin işi, sadece sakinleştirici veya uzlaştırıcı olarak görülmemelidir. Âlim aynı zamanda, bütün varlığını eleştirel bir konumda konumlandırmış, hazır kalıpları reddeden ve bunu kamunun önünde açıkça dile getirebilen örnek birisidir.⁶⁷⁶ O aynı zamanda, halkın sorunlarıyla ilgilenmeli, toplumun hiçbir kesimini göz ardı etmemeli ve çevresine ideal olarak liderlik edebilmelidir.⁶⁷⁷ Dinî değerlerin himayesini üstlenmiş olması,⁶⁷⁸ idareci veya halktan herhangi birisini, din adına uyarma vazifesinin bulunması, ulemanın “*din ile direkt irtibatlı*” sayılması durumunu ortaya çıkarmıştır.⁶⁷⁹ Bu sebeple ulema, fikirleri, konumu ve nüfuzu itibarıyla, ihmal edilmemesi gereken bir kesimi oluşturmaktadır.⁶⁸⁰

Ulema-iktidar-muhalefet ilişkilerinde ortaya çıkan yakınlaşmanın, ulemanın bu güçlü konumu ile yakından alakası bulunmaktadır. Hourani'ye göre, iktidar erkinin devlet güçlerini kullanırken, ulema ile ittifak yapmak durumunda kalmalarını, anlamaya çalışmak gerekmektedir.⁶⁸¹ Halk üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek, onların sevgi ve bağlılıklarını kazanabilmek için, başta halifeler olmak üzere yöneticiler, ulemanın hatırlarını hoş tutmak ve onları yanlarında bulundurmak suretiyle, güç ve nüfuzlarından istifa etmek istemiş olabilirler.⁶⁸² Bu da, herhangi resmî bir makamda bulunmasalar bile, ulemaya idareciler nezdinde vazgeçilmez bir mevki kazandırmıştır. Özellikle politik güç dengeleri açısından, ulemanın meşrulaştırıcı gücü sebebiyle,

⁶⁷² Heyd, agm, s. 300.

⁶⁷³ Ira M. Lapidus (2003), **İslâm Toplamları Tarihi**, C. I, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yay. 815, İstanbul, s. 156.

⁶⁷⁴ Şerif Mardin (1990), **Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler I**, İletişim Yay., İstanbul 1990, s. 23.

⁶⁷⁵ İştihak Hüseyin Kureşî (1991), “İslam Toplumunda Ulemanın Konumu”, **Modern Çağda Ulema**, Ebubekir A. Bagader (Ed.), Çev. Osman Bayraktar, İstanbul, s. 4, 10-15.

⁶⁷⁶ Edward W. Said (1996), **Representations of The Intellectual**, Vintage Books, New York, s. 7 vd.

⁶⁷⁷ Meir Hatina (2015), “Sünnî İslam’da Ulema ve Siyasal Muhalefet: Karşılaştırmalı Bir Perspektif”, **100. Yılında İmam Hatip Liseleri Sempozyumu**, Çev. Ekmel Geçer, İstanbul, s. 821-822.

⁶⁷⁸ Şerif Mardin (1991), **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 178.

⁶⁷⁹ Tekin, agm, s. 228-229. Sultan Melikşâh ile devrin meşhur âlimi İmâm Cüveynî arasındaki şu hâdise, hükümdarların kanun koyma yetkileri hakkında, o zamanın ulemasının düşüncelerini ve medenî merkezlerdeki halkın âlimlere itimatlarının derecesini göstermesi bakımından çok manidardır. Ramazan ayının 29’unda Nişâbü’r’a gelen Sultan Melikşâh, hilâlin görüldüğünü bildiren adamlarına inanarak, ertesi günün bayram olduğunu ilan münâdiler görevlendirir. Bunu haber alan dönemin ünlü âlimi İmâm Cüveynî de, başka münâdiler çıkarır ve ertesi günün bayram olmadığını ilân ettirir. Hemen huzura celb ettirilen İmâm Cüveynî’ye Sultan Melikşâh, bu hareketinin sebebini sorar. O da, “*sultanın fermanına bağlı meselelerde, ona itaat vaciptir. Lâkin fetvaya bağlı meselelerde, sultanın fetvaya riayeti vaciptir. Oruç tutmak ve bayram etmek fetvaya taalluk eder, fermana değil*,” şeklinde cevap verir. M. Fuad Köprülü (1983), **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 268.

⁶⁸⁰ Ahmet Yaşar Ocak (1998), **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, s. 109; Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s. 178.

⁶⁸¹ Albert Hourani (2006), “Modern Ortadoğu’nun Osmanlı Geçmişi”, **Osmanlı ve Dünya - Osmanlı Tarihi ve Dünya Tarihindeki Yeri**, Haz. Kemal H. Karpat, Çev. Talip Küçükcan ve diğr., İstanbul, s. 99.

⁶⁸² H. Zimmern, “Muhammedanisches Recht nach Schafiiitischen Lehre von Eduard Sachau”, **ZDGM: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Band: 53, 1899, s. 128.

iktidar erkinin kendi meşruiyetlerini güçlü kılmak ve devam ettirebilmek için, ulemayı yanlarına çekmek istediklerini belirtmek gerekmektedir.⁶⁸³

Din adamlarıyla mücadele etmekten çekinen devlet ve siyaset adamlarının, şer'i hükümlere aykırılık taşıyan siyasi tasarrufları sebebiyle ve umumî efkâr üzerine olumsuz tesir edecek meselelerde, ulemadan, önceden, muvafakat almaya çalışması, sıkça müracaat ettikleri bir usul olmuştur.⁶⁸⁴ Çünkü ulemanın bilgi üreterek iktidara katkıda bulunma, bu yolla iktidarı güçlü kılma ve toplum nezdinde iktidara meşruiyet ve güçlü destek sağlayabilme gibi, geniş imkânları bulunmaktadır.⁶⁸⁵ Ulemanın devlet uhdesinde istihdamının gerekli görülmesinde, bu türden bir arka plan olduğu varsayılabılır. Ancak böyle bir gayeye matuf bir biçimde teşekkül ettirilen ulema portresinin, Said'in belirttiği⁶⁸⁶ "âlim" tanımıyla pek de uyumlu olmadığı açıktır.

İslam'ın erken devirlerinde, din ayrı bir kurum olarak örgütlenmediğinden, dinî bir bürokrasiden bahsedebilmek mümkün gözükmemektedir.⁶⁸⁷ Sonraki zamanlarda, idarece ortaya konulan siyasi tasarrufların meşrulaştırılmasında dini desteğe olan ihtiyaç, hususiyetle siyasi olaylarda önemli rol oynayacak olan bir ulema sınıfını vücuda getirmiştir.⁶⁸⁸ Mevzu bahis olan dinî meşruiyet sebebiyle ulemanın kazandığı ehemmiyet göz önüne alındığında, yönetimlerin bu kesimi, yanlarında tutma ihtiyacı hissetmeleri şaşırtıcı olmayacaktır. Nitekim zamanla devlet erkince, bir kısım ulemanın resmî ya da yarı resmî olarak istihdam edilmeye başlandığı görülmektedir.⁶⁸⁹ Abbâsîler'in ilk devirlerinde Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yusuf'un (ö. 798), Kâdılkudât ünvanıyla devlet uhdesinde istihdam edilmesi,⁶⁹⁰ ulemanın devlet bünyesinde görevlendirilmesinin önünü açtığı gibi, bürokrat kimlikli, kurumsal bir ulema sınıfının varlığına da sebep olmuştur. Bu dönemden itibaren ulemanın, fetva ve kaza işlerinden sorumlu ve yetkili, resmi unvanlı kişiler olarak⁶⁹¹ devlet uhdesinde istihdam edilegeldikleri yaygınlık kazanmıştır.

Ulemanın devlet uhdesine alınması ile ulema, resmî ve sivil olmak üzere iki sınıf halinde değerlendirilmeye başlanmıştır.⁶⁹² Resmî ulemanın çeşitli imtiyazlara sahip olarak,⁶⁹³ devletten maaş alması, devlet erkine bağlı bir biçimde hareket etmesini gerektirdiği gibi, bu ulemanın, idare lehine verdikleri fetvalar ve yürüttükleri bazı şer'i çalışmalar, bir tür karşılıklı çıkar ilişkisini ortaya

⁶⁸³ Eyüp Köktaş, "Modern Zamanlarda İslâm ve Siyasal Meşruiyet Sorunu", **Bilgi ve Hikmet**, Güz 1995, Sy. 12, s. 45.

⁶⁸⁴ Köprülü, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, s. 269-270.

⁶⁸⁵ Evkuran, a.g.e., s. 196; Ocak, a.g.e., s. 94.

⁶⁸⁶ Said, a.g.e., s. 7 vd.

⁶⁸⁷ Davut Dursun (1992), **Siyasî-İdarî Sistemle İlişkileri Açısından Din Bürokrasisi-Yapısı Konumu ve Gelişimi**, İşaret Yay., İstanbul, s. 125.

⁶⁸⁸ Muhammed Hâlid Mes'ûd (1997), **İslâm Hukuk Teorisi**, Çev. Muharrem Kılıç, İz Yay. 196, İstanbul, s. 57-58.

⁶⁸⁹ Muhammed Khalid Masud, Brinkley Messick, David S. Powers (1996), "Muftis, Fatwas and Islamic Legal Interpretation", **Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas**, Muhammad Khalid Masud, vd. (Ed.), London, s. 7.

⁶⁹⁰ Philip K. Hitti (1989), **İslam Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, C. II, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 502.

⁶⁹¹ Sava Paşa (1955), **İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd**, Çev. Baha Arıkan, C. I, Diyanet İşleri Reisliği Yay., 43, Ankara, s. 66, 107; Atar, "Fetva", s. 490.

⁶⁹² Tekin, agm, s. 229.

⁶⁹³ Uzunçarşılı (1988), **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 71-72.

çıkarmıştır. Yine kadılık ve müftülüklerin kabul gören dört mezhebe mensup ulemâya tevcih edilmesi⁶⁹⁴ ve fetvaların bu mezheplerin görüşleri doğrultusunda verilmesi, yeni bir icthad alanı meydana getirmiştir.⁶⁹⁵ Doğal olarak, kabul gören (resmî) mezheplerin dışındaki diğer görüşler ise, bid'at ithamıyla reddedilmiştir.⁶⁹⁶ Böylelikle politik çatışmalarda, devletin/iktidarın safında yer alan (resmî) alimlerin, siyasi otoritenin belirlediği amaca hizmet eden bir “doğru İslam” yorumu geliştirdikleri ve bu yorumun dışında kalan ulema ve görüşler ise, resmî ulema marifetiyle ötekileştirilerek, reddedildiği görülmektedir.⁶⁹⁷ Evkuran’a göre bu durumda, dinin bir yorumunun iktidar tarafından resmileştirilmesinden dolayı, bir anlamda din, dini koruyan gücün eliyle belirlenmiş olmaktadır.⁶⁹⁸ Yine de âlimler, hem elindeki şaşmaz ölçüyle hakk, batıl, helal, haram gibi unsurları tespit etmek suretiyle ümmete rehberlik etmekte hem de mevcut durumu ideal İslamî olana yakınlaştırmaya çalışan bir “fakih, müceddit, muhyî ve muslih” vazifesi görmektedirler.⁶⁹⁹

Toplumsal dini inançlarının şekillenmesinde önemli etkileri bulunan ulemanın, dinî değerlerin hamisi olarak,⁷⁰⁰ bir taraftan farklı İslam yorumlarının çatışmaları arasında kalan Müslümanların,⁷⁰¹ dini doğru öğrenip, yaşamalarının önünü açma çabalarını, öte taraftan ise, idarenin, yönetim ve taleplerini meşrulaştırma gayretlerini,⁷⁰² ulemanın merkezi konumuyla irtibatlandırmak gerekmektedir. Tarih kaynaklarındaki örneklerle bakılarak, siyasetin iş göremez olduğu durumlarda bile, şeriatın âlimler eliyle işleyebildiğini görmek, ulemanın ne denli önemli bir konuma sahip olduğunu teyid bakımından kayda değerdir.⁷⁰³

Ulemanın etkinliğinin bu denli fazla ve önemli olması, ulema kesimince, yetkinin aslında ulemaya ait olduğu yönünde bazı tercihlerin zuhuruca neden olmuştur. Mesela Mâtürîdî'nin, yetkinin âlimlere verildiğinden dolayı, verilen fetvalarla ilgili ümeranın ulemaya itaatini vacip görmesi⁷⁰⁴ ile Cüveynî'nin, “âlimlerin iktidar işinin sahipleri olduklarından dolayı necdet / güç ehlinin onlara uyması gerektiği,”⁷⁰⁵ şeklindeki görüşlere bakılarak ulema ile siyaset erki arasında var olan bir çekişme ve rekabetten de bahsedilebilir. Benzer bir yaklaşımı ortaya koyan Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin şöyle demektedir: “Ulema padişaha hatt-ı hareketi tayin eder. Padişah da o yolda nasa hükmeyleyler.” Aksi halde ulemanın nasihatıyla hareket etmeyen devlet

⁶⁹⁴ Karaman, *İctihad*, s. 164-165.

⁶⁹⁵ Fahrettin Atar (1985), “İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 3, İstanbul, s. 30; Karaman, *İctihad*, s. 164-165

⁶⁹⁶ Hallaq, “Was the Gate of Ijtihad Closed?”, s. 33.

⁶⁹⁷ İskenderoğlu, agm, s. 438.

⁶⁹⁸ Evkuran, a.g.e., s. 216-217.

⁶⁹⁹ Bedri Gencer (2014), *İslâm'da Modernleşme*, Doğu Batı Yay. 78, 3. Baskı, İstanbul, s. 223.

⁷⁰⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 178.

⁷⁰¹ İskenderoğlu, agm, s. 438.

⁷⁰² Reşid Rızâ, *Tefsir*, C. VII, s. 197-198; Esra Yakut (2014), *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, 85, İstanbul s. 22.

⁷⁰³ Feldman, a.g.e., s. 36-40'tan akt. Köksal, a.g.e., s. 18.

⁷⁰⁴ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 293, 300.

⁷⁰⁵ el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 379-380. Ayrıca bk. Kavak, “Nizâmülmülk'ü Hilâfete Teşvik Etmek”, s. 297.

başkanı ve idareci, hükmünü yürütemez ve helak olur.⁷⁰⁶ Akhisârî'nin "*âlimlerin kötüsü, sebepsiz yere padişahların meclisinde eğleşenlerdir. İyi padişah ise, âlimlerin meclislerinde hazır olan kimsedir,*"⁷⁰⁷ sözünü, benzer bir yaklaşımla, bir tür öne geçme ve merkez mevkiinin sahibinin kimliğinin vurgulanması çabası şeklinde algılamak mümkündür.

İslam siyaset tarihinde ulemaya ait bu türden düşüncelere rast gelmek mümkün olmakla beraber, kamu yönetimi ve siyasi sahaya dair, ulemanın ortaya koymuş olduğu ictihad ve prensiplerin, çoğu zaman kamu otoritesi tarafından dikkate alınmadığını belirten yaklaşımlar da mevcuttur. Hatta iktidarın güçlü olduğu durumlarda, ulemanın, kamu hukukunu alakadar eden alanlarla ilgili görüşlerinin alınması şöyle dursun, tasarruflarının bile kısıtlandığı vakidir. İbn Haldûn bu durumu "*çünkü kudret ve yetki ulemaya değil, devlet erkine aittir*", diyerek, tespit etmekte ve gerekçelendirmektedir.⁷⁰⁸ Devlet erkince muteber addedilen ulemanın, tercih sebebinin ilmî kişiliklerinden ileri gelmediğini dile getiren İbn Haldûn, devlet meclislerinde ulemanın bulundurulması uygulamasını, protokol gereği şer'i rütbelere tazim gösterilmesi ve meşrulaştırıcı vazife görmesi gibi bir yaklaşımın neticesi olarak ifade ve tenkid etmektedir. Ona göre, bu devlet meclislerinde bulunan ulemanın, devlet meselelerini halletme, söz hakkına sahip olarak çözüme katkı sunma ve karar verme mekanizması açısından hiçbir tesirlerinin olmadığı tespit edilmesi gerekmektedir. Çünkü bu ulemanın, yetki ve kudret ehli olmamaları hasebiyle, karar verme salahiyetleri bulunmamaktadır. Ancak kendilerine sorulan bir soru olursa, cevap verme hakları vardır.⁷⁰⁹ Bereketzâde ise, âlimlerin, yöneticilerin (ve siyasetin) oyuncağı olduklarını ve yaşadıkları çağın ruhunu yakalayamadıklarını ileri sürmektedir. Ulema ile diğer ekâbir arasındaki kıskançlık ve çekişme sebebiyle, her zümrenin kendi menfaatini öncelediğinden, hizipleşmenin arttığından ve bu parçalanmışlık yüzünden, İslam topraklarının savaşmadan kaybedildiğinden şikâyet etmektedir.⁷¹⁰

Osmanlı'da bir aktör olarak ulemanın, kuruluş devrinden itibaren, idari, adli ve siyasi sahada merkezi bir konumda bulunduğu görülmektedir. Özellikle devletin ilk devirlerinde idareyi tamamen elinde tutan ulema,⁷¹¹ tarikat ileri gelenleri ve çeşitli sûfiler, kamunun örgütlenmesinde önemli vazifeler üstlenmişlerdir.⁷¹² Bu din seçkinleri, Osmanlı Devleti'nin siyasi-idari sistemini, İslam geleneklerine göre örgütlemişler ve devletin dinle özdeşleşerek, Osmanlı'nın bir inanç devleti olmasında katkı sahibi olmuşlardır.⁷¹³ Dursun'un belirttiğine göre, tarikat şeyh ve dervişleri de, çeşitli menfaat temini karşılığında, siyasal otoriteye yardımcı bile olmuşlardır.⁷¹⁴ Ancak

⁷⁰⁶ Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin, "28 Cemâziyelâhir 1314 Tarihinde Zât-ı Şâhâneye Takdîm Kılınan Arıza Süretidir", *Kânûn-i Esâsî*, Nu. 1, 16 Recep 1314, 21 Kânûn-i Evvel 1896, s. 3.

⁷⁰⁷ Akhisârî, a.g.e., s. 17; İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisârî", s. 258.

⁷⁰⁸ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 466.

⁷⁰⁹ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 466.

⁷¹⁰ Bereketzâde C., a.g.e., s. 177-178.

⁷¹¹ Dursun, *Din Bürokrasisi*, s. 145.

⁷¹² İrfan Gündüz (1984), *Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat 10, Ankara 1984, s. 8; Dursun, *Din Bürokrasisi*, s. 142.

⁷¹³ Ocak, a.g.e., s. 73; Dursun, *Din Bürokrasisi*, s. 147; Gündüz, a.g.e., s. 14 vd.

⁷¹⁴ Dursun, *Din Bürokrasisi*, s. 142.

Osmanlı'nın din-devlet ilişkileri seyrinde, etkin ve aktif görev üstlenen ulema zümresinin, çoğunlukla, resmî vasıflı âlimler olduğu da, ayrıca ifade edilmelidir.⁷¹⁵

Osmanlı Devleti'nde şeriatı temsil eden ulema ile siyasi otoriteyi temsil eden ümera, sultanın şahsında birleşmiş olup,⁷¹⁶ özellikle ulemanın, dini ve şeriatı yorumlamadaki yetkisi dolayısıyla,⁷¹⁷ sultan nezdinde önemli bir konuma sahip olduğu görülmektedir.⁷¹⁸ Ayrıca devlet düzeninin bir parçası olmasının yanı sıra, köydeki imamdan, mahkemedeki kadıya kadar, toplumun her katmanında görev alması,⁷¹⁹ ulemaya, merkezle çevre arasında bir köprü olma vazifesi yüklemiştir. Bu konumlarının, merkezle olan ilişkilerinde kendilerine güç kazandırdığı belirtilmelidir. Merkezin ulemaya karşı olumsuz tutum takınması veya böyle bir ihtimalin belirmesi halinde, çevreyle çok kolay bir şekilde işbirliği geliştirme imkânına sahip olduğundan bahsetmek gerekmektedir.⁷²⁰

Şer'i umdelerin hayata tatbikinde merkezî bir yerde durması sebebiyle ulemanın, görüşleri ile, toplum ve siyaset olgusuna yön verdiği, ferdin topluma intibakına katkı sağladığı ve yine idare ile halk arasında bir denge unsuru olduğu ifade edilmektedir.⁷²¹ Politik nedenlerden ziyade, tarihten gelen dini vazife ve saiklerle⁷²² hareket ettiği görülen Osmanlı ulemasının kendisini "*milletin vasisi, bi-hakkın emîni*"⁷²³ olarak tanıtmaları ve "*mülûk üzerinde hakk-ı nezareti*"⁷²⁴ olduğunu savunması, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münkerle yetkilendirildiklerini ikrar niteliğindedir. İsmail Kara'ya göre,

muhafeletin, "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker", "meşveret", "nasihat" gibi kavramlar etrafına ele alınması ve bu görevlerin de öncelikle siyasi ve sosyal hayatta çok önemli bir yer tutmasına rağmen, iktidarın alternatifi olarak algılanmayan, doğrudan aktüel siyasetle ilgilenmesi zaaf kabul edilen ulemaya tahsis edilmesi vakıasını burada hatırlamak gerekiyor. Ağırlıklı olarak ulema için kullanılan ehl-i hall ü akd kavramının bir yüzü yöneticilere ve idareye, bir yüzü de halka, ümmete dönüktür. Yönetime meşruluk sağladığında halkın itaatini talep eder, buna karşılık adaletin yaygınlaşmasını sağlar. İrşad görevi ise iki tarafa da dönüktür. Yargı ve fetvanın ulemanın elinde oluşu, padişahı hal' etmek veya gayrimeşru ilan etmek dâhil, ona her iki taraf için de bağlayıcı olan yetkiler ve müeyyideler sağlar.⁷²⁵

⁷¹⁵ Okumuş, a.g.e., s. 155.

⁷¹⁶ Ocak, a.g.e., s. 93; İnalçık, "Osmanlı Pâdişahı", s. 77.

⁷¹⁷ Masud vd., agm, s. 20.

⁷¹⁸ Suraiya Faroqhi (2006), "Siyaset ve Ekonomi Arasındaki Yönetici Seçkinler", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), C. II, Çev. Ayşe Berktaş ve diğr., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 683.

⁷¹⁹ Mehmet İpşirli (2021), **Osmanlı İlimiyesi**, Kronik Kitap, İstanbul, s. 4; Lewis, **Ortadoğu**, s. 237; Ocak, a.g.e., s. 93.

⁷²⁰ Dursun, **Din Bürokrasisi**, s. 149.

⁷²¹ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s. 178; Zahid Aksu (1986), "Şeyhülislâm İbn Kemâl ve Osmanlı İdaresindeki Yeri", **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Haz. Süleyman H. Bolay ve diğr., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, s. 207.

⁷²² Osman Özkul (2005), **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, Birharf Yayıncılık, İstanbul, s. 25.

⁷²³ Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin, "Maksad-Meslek", **Kânûn-i Esâsî**, Nu. 1, 16 Recep 1314, 21 Kânûn-i Evvel 1896, s. 3.

⁷²⁴ Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin, "28 Cemâziyelâhîr 1314 Tarihinde Zât-ı Şâhâneye Takdîm Kılınan Ariza Süretidir", s. 3.

⁷²⁵ Kara, a.g.e., s. 186-187.

Ulema kesimi, ayrıcalıklı konumu ve farklı gruplarla çok kolay bir şekilde etkileşim kurup, işbirliğine girebilme imkânı sebebiyle, muhalif hareketler için de, vazgeçilmez bir zümre olmaktadır.⁷²⁶ Bu nedenle çeşitli beklentilere sahip saray, devlet veya ordu ricali gibi zümrelerin, muhalif bir hareket başlatmak istediklerinde, şeyhülislamı ve ilmiyeyi yanlarına çekmeye çalıştıkları görülmektedir. Çünkü bu ikilinin ilişki içerisinde olduğu grubun, süreç sonunda kendi lehine bir netice elde etme açısından, daha avantajlı bir konumda olduğu ifade edilebilir.⁷²⁷ Ayrıca içerisinde şeyhülislam ve ulemanın olduğu nüfuzu büyük bir ittifaka karşı, padişahın ya da diğer kesimin gücünün yetmeyeceği açıktır.⁷²⁸ Nitekim XVII. yüzyıldan itibaren gerek saray çevresinde, gerekse payitahtta çıkan hemen her hareketin ulemayı birebir ilgilendirdiği ve iktidarı etkileyen bürokrasi, asker, halk gibi etki gruplarının arasında meydana gelen her türden rekabetin, şeyhülislam ve ulemanın kendi tarafında kaldığı grubun lehine çözüldüğü ileri sürülebilir.⁷²⁹

Osmanlı Devleti'nde padişah, ulema ve gruplar arasında ciddi bir rekabet bulunduğu bahsedilmektedir.⁷³⁰ Özellikle padişah ile ulema arasındaki çatışma ve rekabetin çokça ilginç malzeme barındırdığı belirtilmelidir.⁷³¹ Keza resmi ulema ile sivil ulema⁷³² ve ulema ile bürokrasi ve asker arasındaki çekişmelerin de,⁷³³ siyaseti etkileyen yönleri bulunmaktadır. Ulemanın da taraf olduğu politik rekabetin, Aydın'ın da belirttiği gibi, ehl-i şer' ile ehl-i örf yani yargı ile yürütme güçleri arasındaki hâkimiyet alanlarını genişletmeye matuf bir hareket şeklinde değerlendirmek gerekmektedir.⁷³⁴ Nitekim yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar bazı şeyhülislamlar ve bir kısım ulema, ocağın tesiriyle ve bazen onlarla anlaşmak suretiyle sadrazam ve hattâ padişahlara kafa tutmuşlar ve onları mevkilerinden attırabilmişlerdir.⁷³⁵ Öte yandan birçok bürokratin idam fermanı da, şeyhülislam ve ulema tarafından şer'ileştirilmiştir.⁷³⁶ Keza yeniçeriliğin ilgası sürecinde, padişahla birlikte hareket ederek, bu süreci şer'ileştirmesi⁷³⁷ ulemanın, geniş bir hareket alanının olduğunu ve aynı zamanda nüfûzunu ortaya koymaktadır. Yine ulemanın çeşitli şekillerde şahsi

⁷²⁶ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 365; a. mlf., C. VI, s. 83, 106; İpşirli, a.g.e., s. 4; Dursun, **Din Bürokrasisi**, s. 154-155. Ayrıca bk. Onaran, a.g.e., s. 130.

⁷²⁷ İlhami Yurdakul (2017), **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)**, İletişim Yay., İstanbul, s. 283. Mesela Köprülü Mehmed Paşa kendisine karşı girilen isyanda (m. 1656), ilk iş olarak Şeyhülislam Bâlîzâde Mustafa Efendi'den bir hüsn-i hal vesikası almak suretiyle, asilerin şeyhülislamı kendi yanlarına çekmelerini engellemiştir. Naîmâ, a.g.e., C. VI, s. 241-242; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s.368 vd.

⁷²⁸ Onaran, a.g.e., s. 53.

⁷²⁹ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 1998/1, s. 2; Yurdakul, a.g.e., s. 283.

⁷³⁰ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s. 178.

⁷³¹ Haim Gerber, (1994), **State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective**, State Univ. of New York Press, Albany, s. 255.

⁷³² Gencer, a.g.e., s. 228.

⁷³³ Uriel Heyd (1961), "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", **Studies in Islamic History and Civilization**, Uriel Heyd (Ed.), Vol. IX, Hebrew Univ., Jerusalem, s. 65-66; İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 92.

⁷³⁴ Aydın, a.g.e., s. 76.

⁷³⁵ Hüseyin G. Yurdaydın (1971), **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 101, Ankara, s. 101.

⁷³⁶ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 312; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1963, s. 108-110.

⁷³⁷ Ahmed Lutfi Efendi (1290), **Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, [Târih-i Lutfi]**, C. I, Matbaâ-i Âmire, Dersaadet, s. 138. Yeniçeriliğin ilgası sürecince Padişahın, şeyhülislâmdan talep eylediği 'ne vechiledir ki,' şeklindeki fetva sureti için bak. **Târih-i Lutfi**, C. I, s. 139.

menfaatleri ve çıkarları uğruna hareket ederek isteğe göre fetva verdikleri bazı örneklerle bakılarak, bu rekabet ortamında bazı menfaatleri devşirmek için, dini, çeşitli şekillerde kullandıkları görülmektedir. Mesela kardeşini katlettiirmek için şeyhülislamdan fetva alamayan II. Osman'ın, o sıralar şeyhülislamlık makamına gelme ümidi taşıyan Taşköprüzâde Kemaleddin Efendi'den (ö. 1621) fetva alarak,⁷³⁸ bu işi yapması, ulemanın şahsî çıkar ve beklenti uğruna, şeriata aykırı fetva verebildiğini ve böylece, dine muğayir hareket edebildiğini⁷³⁹ göstermesi bakımından mühimdir. Dolayısıyla padişahla birlikte hareket ettiğinde, padişahın gücünü pekiştiren ulemanın, hal' vakalarında asker ve güçlü bürokrasi ile birlikte hareket ettiğinde ise, padişahları tahtından etmekte ve ihtilal süreçlerinin etkin aktörleri arasında bulunmaktadır.⁷⁴⁰ Ancak İpşirli'nin de belirttiği gibi, ulemanın siyasete karışıp, askeri isyanlarda taraf olması, ilmiye kurumunun ve ulemanın itibarı açısından onarılamaz ağır neticeleri olmuştur.⁷⁴¹

Tanzimat'tan itibaren, modernleşme çabalarının da etkisiyle, ulema eksenli muhalefet tarzının da değişime uğradığından bahsedilebilir. Bu süreçte de ulema muhalefetine temel iddialarından olan şariat merkezli kaygıların öne çıkarılması tercihi değişmemekle beraber, ulemanın muhalefet etme araçlarının çeşitlendirildiği görülmektedir. Modern dönemin ortaya çıkardığı anayasa tedvini, kuvvetler ayrılığı, iktidarın denetlenmesi, hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması gibi hususların, dini naslara referans verilmek suretiyle, şariat dairesi içerisinde mütalaa edildiği⁷⁴² ve böylece muhalefet alanının genişletildiği söylenilebilir.

Yeniçeriliğin ilgasından sonra ulemanın, siyasi muhalefet sahasında daha çok yer işgal ettiği görülmekte ise de, ulemanın tamamı için böyle bir genelleme yapılamayacağı açıktır.⁷⁴³ Çünkü Osmanlı Devleti'nde ulema zümresi, sosyal ve ideolojik olarak tek tip bir yapıya sahip değildir.⁷⁴⁴ Özellikle devletin bir parçası halindeki üst sınıf ulemanın, devletçe yürütülen ıslahat politikalarının, meşrulaştırılmasında ve uygulanmasında öncülük ettiği belirtilmektedir.⁷⁴⁵ Bu nedenle Levy'e göre, asıl büyük problemi alt tabaka ulemanın muhalefetine aramak gerekmektedir.⁷⁴⁶ Nitekim bu dönemde muhalefetin, daha çok diğer gruplarla birlikte hareket eden ve iktidarın nimetlerinden uzak kalmış bu alt tabaka ve taşra uleması ile medrese talebelerinden geldiği görülmektedir.⁷⁴⁷ Mesela yeniçeriliğin ilgasından çeyrek asır sonra (m. 1853) özellikle alt rütbeli ulemanın ve

⁷³⁸ Peçevî İbrahim Efendi (1283), *Târîh-i Peçevî*, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 375; Zuhuri Danişman (1965), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. IX, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 42, 45.

⁷³⁹ Bir misal olarak bk. Râşid Mehmed Efendi (1282), *Târîh-i Râşid*, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 22.

⁷⁴⁰ Mesela bk. Mustafa Nuri Paşa (1979), *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 216, 223, 247-248.

⁷⁴¹ İpşirli, a.g.e., s. 4, 67; a. mlf. (2010), “Şeyhülislâm”, *TDVİA*, C. 39, İstanbul, s. 92.

⁷⁴² Elmalılı, *Osmanlı Anayasasına Dair*, s. 54, 90-96; Kara, a.g.e., s. 39 vd.

⁷⁴³ Onaran, a.g.e., s. 86, 369.

⁷⁴⁴ Sami Zubaida (2008), *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, Çev. Burcu Koçoğlu Birinci-Hasan Haçak, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, s. 169.

⁷⁴⁵ Avigdor Levy (1991), “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatları”, *Modern Çağda Ulema*, Ed. Ebubekir Bagader, Çev. Osman Bayraktar, İstanbul, s. 30, 31; İpşirli, a.g.e., s. 24.

⁷⁴⁶ Levy, agm, s. 30-31.

⁷⁴⁷ Anzavur Demirpolat-Gürsoy Akça (2008), “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 12, Sy. 36, s. 125-126, 132.

medrese talebelerinin karıştığı sosyal hareketleri, ulema kesimlerinin kitlesel bir hareket başlatmaya, hala, muktedir oldukları şeklinde değerlendirmek mümkündür.⁷⁴⁸

Osmanlı devlet aklı, yenileşme çabalarının askeri alanda Yeniçeri ocağı ile, ilmi ve kültürel alanda da medreselerle olamayacağına kanaat getirdiğinden, yeniçeriliği ilga edip, ilmiyeyi de gerilere itmiştir. Bu şekilde gerilere itilen ulemanın, muhalefetin saflarına katılmış olduğu ifade edilmektedir.⁷⁴⁹ ve anlaşılabilir bir durumdur. Ancak âlimlerin, kendisinden beklenen emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker prensibini⁷⁵⁰ ihmal ederek, muhalif grupların politik bir parçası olmaları, ulemanın itibarına zarar veren ve toplum nezdinde gözden düşmeye sebep olan ağır sonuçlar ortaya çıkarmıştır.⁷⁵¹ Nitekim ilmiyeden Mustafa Sabri Efendi bu durumu, *“ilmiyenin idbârına mühim ve derin bir sebep daha vardır ki, o da, bu mesleğin bir vakitden beri, siyâsiyât ile ihtilâttır”*,⁷⁵² ifadeleriyle ortaya koymuştur. İsmail Kara ise, asıl müşkül olan durumun, ulemanın muhalif olmasından ziyade, İslam tarihi içerisinde hak ve vazifeleri itibarıyla muhalefeti inşa etmesi ve temellendirmesi gereken âlimlerin, bir şekilde oluşan ve meşruluğu tartışmalı muhalif hareketlere katılarak, bu hareketleri meşrulaştırması olarak görmektedir. Bu adımı *“ulema jöntürklüğü”* kavramıyla tarif eden Kara'ya göre, *“meşrulaştırma araçları ve gerekçeleri ne olursa olsun, ulemanın siyasi muhalefetin yanına geçmesi, yeni ve çok problemli bir yöneliştir.”*⁷⁵³

Netice olarak, hem iktidarın destekçisi olarak hem de muhalefet hareketlerinde taraf olarak, sürece meşruiyet kazandırması, girilen tüm işlerde ulemanın desteğinin arandığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı hem iktidar hem de muhalefet unsurlarının, ulemayı meşruiyet krizlerinin dengelenmesi için, kendi merkezlerine yerleştirdiklerini tespit etmek gerekmektedir.⁷⁵⁴

c. Tanzimat Öncesi Osmanlı'da Muhalefetin Tipik Karakteristiği: Bürokrasi, Asker, Esnaf ve Diğerlerinin Çoğunlukla Çıkar ve Menfaat Temelli Muhalefeti:

Osmanlı'daki hal' süreçlerinin önemli sacayaklarını oluşturan muhalefet bloğunda, ulemanın yanında, başka muhalif kesimlerden de bahsetmek gerekir. H. Gerber'in⁷⁵⁵ bürokrasi, esnaf locaları, halkın bir kesimi ve tarikatlar şeklinde tespit ettiği bu zümreler, muhalefetin diğer dinamik unsurlarını oluşturmaktadır. Bu grupların oluşturduğu muhalefet türünü, ekonomik ve menfaat temelli siyasi muhalefet şeklinde ifade etmek mümkündür.

⁷⁴⁸ İltar Turan (1969), “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, **İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mecmuası**, C. 29, Sy. 1-4, s. 173-174; Onaran, a.g.e., s. 369; Yurdakul, a.g.e., s. 283.

⁷⁴⁹ Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin:”, s. 2, 9.

⁷⁵⁰ Zeydân, **Usûlü'd-Da've**, s. 224-225; Ahmed Mahir, a.g.e., s. 176-177; Filibeli Ahmed Hilmî, a.g.e., s. 67; Kara, a.g.e., s. 186-187.

⁷⁵¹ İpşirli, a.g.e., İstanbul 2021, s. 4, 67; a. mlf., “Şeyhülislâm”, s. 92.

⁷⁵² Mustafa Sabri, “İlmiye Bütçesi Münasebetiyle”, **Beyânü'l-Hak**, C. 5, Sy. 106, (04 Nisan Kânûn-i Sâni 1327 / 16 Rebiülahir 1329), s. 1960.

⁷⁵³ Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin:”, s. 2, 9.

⁷⁵⁴ Onaran, a.g.e., s. 33.

⁷⁵⁵ Heim Gerber (2004), “Osmanlı Sivil Toplumu ve Modern Türk Demokrasisi”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derl. Kemal H. Karpat, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, s. 244 vd.

Osmanlı'da I. Ahmed'den itibaren sancağa çıkma uygulamasının hitama erdirilip, potansiyel taht varislerinin zorunlu bir şekilde kafes hayatına tabi tutulmalarıyla, şehzadelerin saray hayatları başlamıştır. Bu şekilde dış dünyayla bağları kopartılan ve tarassut altında tutulan şehzadelerin, payitahtı tehdit edecek hırs ve uygulamalarına son verildiği düşünülmüştür.⁷⁵⁶ Fakat İnalçık'ın⁷⁵⁷ Osmanlı'nın çözülme, kargaşa ortamına sürüklenme ve çöküşündeki sebeplerin en önemlilerinden birisi olarak zikrettiği şehzadelerin zorunlu sarayda kafes hayatına tabi tutulmaları, imparatorluğun siyasi kriz döngüsünün ciddi bir şekilde değişim geçirmesi anlamına gelmektedir. Çünkü bu döneme kadar padişahların ölümü, imparatorluktaki en önemli kriz sebeplerinden birisi olarak kabul edilmişken, şehzadelerin zorunlu saray hayatlarının başlamasıyla birlikte hünkârın ölümü, Onaran'a göre, kriz sebebi olmaktan çıkmış ve hükümdar artık, "*ikame edilebilir birisi*" olmuştur. Bundan böyle, imparatorluğun geleceği, padişahın karizmasına ya da erkek evlat sahibi olmasına bağlı değildir.⁷⁵⁸ Bu neticenin devlet yönetiminde karizmatik liderlikten kolektif idari bir yapıya geçişe kapı araladığı ifade edilebilir.⁷⁵⁹ Hanedana mensup herhangi bir erkeğin padişah olabileceği anlamına gelen bu asrî durum, bilinçli bir tasarruf olmaktan ziyade, şeyhülislam, vezirler, saray çevreleri ve ordunun kilit isimlerinin iktidar savaşının bir sonucu şeklinde kaydedilmiştir.⁷⁶⁰

Kendi ikbal ve geleceğini bir padişahın hal'inde ve muhalifinin istikbalinde gören merkezdeki idareci grupların, bu dönemde birer siyasi muhalif hizip gibi iş gördüklerini ve Yurdakul'un ifadesiyle, siyasi muhalefetin ilk muharrikinin, çoğunlukla ikbal arayan saray, devlet, asker ve ilmiyenin üst düzey ricali olduğunu, not etmek gerekir.⁷⁶¹ Öte taraftan bu yeni durumunun aynı zamanda, padişahın da etrafındaki bu güçlere karşı tahtı için mücadele verdiği ve iktidarını koruma gayretine tanık olunduğu bir mücadele alanı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla aralarında şeyhülislam, ilmiye mensupları ve vezirlerin de yer aldığı bürokrasi kesiminin, bu dönemden itibaren güçlenen bir konumu bulunmakta olup,⁷⁶² muhalefetin aktif dinamik unsurlarını oluşturdukları ifade edilebilir.

Padişahın güç kaybına paralel, giderek güç kazanan⁷⁶³ ve "*amme vicdanının dini mümessili*"⁷⁶⁴ kabul edilen şeyhülislamın da, diğer etki gruplarıyla birlikte, öneminin ve gücünün arttığı ve "*en güçlü 'politik figür'*"⁷⁶⁵ olarak öne çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla ordu gibi, siyasi

⁷⁵⁶ Onaran, a.g.e., s. 34.

⁷⁵⁷ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye II**, s. 85. Osmanlı özelinde bir çözülme fikrine yanaşmayan Hodgson'a göre, olan aslında Osmanlı'da mutlakiyetçiliğin çöküşüdür. Buradaki çöküşün tüm topluma teşmili söz konusu edilemez. Hodgson, a.g.e., C. III, s. 149-154; Mehmet Öz (2013), **Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yay. 164, İstanbul, s. 194.

⁷⁵⁸ Onaran, a.g.e., s. 35.

⁷⁵⁹ Öz, a.g.e., s. 126.

⁷⁶⁰ Yurdakul, a.g.e., s. 283; Onaran, a.g.e., s. 35.

⁷⁶¹ Yurdakul, a.g.e., s. 283.

⁷⁶² Öz, a.g.e., s. 195.

⁷⁶³ Onaran, a.g.e., s. 33.

⁷⁶⁴ J. H. Kramers (1979), "*Şeyh-ül-İslâm*", **İA**, C. XI, İstanbul, s. 487.

⁷⁶⁵ Okumuş, a.g.e., s. 164. Mesela III. Mehmed ve I. Ahmed dönemini idrak eylemiş şeyhülislamalardan birisi olan Sun'ullah Efendi bu noktada özel bir örnektir. Devlet işlerinde çok aktif olması ve çok geniş bir kitleye nüfuz edebilme salâhiyeti sebebiyle, bu dönemde meydana gelen sipahî isyanı sırasında asilerin gizli liderliğini yaptığı ileri sürülmektedir. Dönem müverrihlerinden Hasana Bey-zâde'ye göre, "*az kaldı hal-i saltanat olayazdı. 'Hulâfet*

ve sosyal hadiselerde, sahip olduğu nüfuz ve politik rolü ile şeyhülislamın da, siyasetin aktif öznelere birisi olmasını, hükümet edip, iktidarı paylaşma arzusuna ve yönüne işaret saymak gerekir. Nitekim başlıca vazifesi devletin siyasi hukukunun ve idari icraatının şeriat hükümlerine uygun bir şekilde yürütülebilmesi için padişah ve sadrazama yardım etmek olması gereken şeyhülislamın, yeniçeri ocağının tesiriyle ve/ya bazen onlarla anlaşmak suretiyle, sadrazam ve hatta padişahlara muhalefet ederek, onların azil ve hal' edilmelerinde öncü rol üstlendikleri vakidir.⁷⁶⁶

Şehzadelerin saray hayatlarına bağlı olarak, saray kadınlarının da çok güçlü bir konuma geldikleri ve politik bir taraf olarak muhalefetin dinamik unsurları arasında yer aldıkları görülmektedir.⁷⁶⁷ Öte taraftan otorite boşluğundan yararlanan bürokratların, valide sultanların da desteği ile, devleti şahsi çıkarlarına hizmet edecek şekilde yönetmeye; makam ve mevkileri de, rüşvet karşılığı peşkeş çekmeye başladıkları ifade edilmektedir.⁷⁶⁸ Bir diğer husus ise, siyasi hamilik ilişkilerinin yoğunlaştığı payitahtta askerlerin, vezirler için mühim bir güç kaynağı haline dönüştürüldüğü iddia edilmekte olup,⁷⁶⁹ XVII. yy.dan itibaren yürürlüğe sokulan vergi sistemindeki değişimler sebebiyle, vezirlerin güçlerini pekiştirdikleri ifade edilebilir.⁷⁷⁰

Ekonomik ve menfaat temelli muhalefetin dinamik unsurlarının en önemli ayağını ise, askerler oluşturmaktadır. Kuruluşundan itibaren kapı kullarının, devlet ricali arasındaki siyasi mücadelede taraf oldukları,⁷⁷¹ kendi grup çıkarları doğrultusunda ve maddi menfaatlerine göre taraf oldukları; isyan, darbe ve hal' süreçlerinin aktif aktörleri arasında yer aldıkları belirtilmektedir.⁷⁷² İncalcık'a göre, Osmanlı'nın erken devirlerinden itibaren tahta geçişlerde yeniçerilerin/ordunun desteği temel etmen haline gelmiş olup,⁷⁷³ askerin siyasi olayların içerisinde bu denli aktif olması, sonraki süreçte meydana gelen iktidar değişikliklerinde, ordunun merkezi rolüne işaret ettiği gibi,⁷⁷⁴ iktidarın karşısında muhalif bir güç haline geldiğini de ortaya koymaktadır.⁷⁷⁵ Askerin ilk

efdalıyyet iledür' diyu Mevlânâ Sun'ullâh'ı zümre-i sipâh, serîr-i saltanata iclâs ideyazmışlar. ... Hasan Paşa Pâdişâh-ı memleket-güşâyâ zümre-i sipâh, Müftî-i sâbık Sun'ullâh'ı serîr-i hilâfete iclâs kasdın eyledüklerin bildürüp, ... şeklindeki ifadelerinden isyancılarca, III. Mehmed'in yerine, şeyhülislamın tahta çıkarılmasının düşünüldüğü görülmektedir. Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa (2004), **Hasan Bey-zâde Târîhi Metin ve İndeks**, Haz. Şevki Nezihi Aykut, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 692, 736; Mehmet İpşirli (1987), "Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sy. 13, Sene: 1983-1987, İstanbul, s. 212 vd.; a.mlf. (2009), "Sun'ullah Efendi", **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s. 530-531.

⁷⁶⁶ Yurdakul, a.g.e., s. 288; Yurdaydın, a.g.e., s. 101.

⁷⁶⁷ Çağatay Uluçay (1992), **Harem II**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 47 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 43 vd. Ayrıca bk. Leslie P. Peirce (1993), **The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire**, Oxford Univ. Press, New York, s. 91 vd.; a. mlf. (2010), **Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar**, Çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, s. 126 vd.; Nihad Sâmî Banarlı (1983), **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, C. II, MEB, İstanbul, s. 644.

⁷⁶⁸ **Anonim Bir İbrance Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul** (2013), Çev. Nuh Arslantaş -Yaron Ben Naeh, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 14-15.

⁷⁶⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 276-277; Onaran, a.g.e., s. 34.

⁷⁷⁰ Rifa'at Ali Abou-El-Haj (2000), **Modern Devletin Doğası**, Çev. Oktay Özel-Canan Şahin, İmge Kitabevi, Ankara, s. 37 vd.

⁷⁷¹ Necmettin Alkan (2011), **Selanik İstanbul'a Karşı**, Timaş Yay. 1528, İstanbul, s. 34-35.

⁷⁷² Mustafa Akdağ (1979), **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, C. I, Tekin Yay., İstanbul, s. 385; Kemal Beydilli (2013), "Yeniçeri", **TDVİA**, C. 43, İstanbul, s. 454-455.

⁷⁷³ İncalcık, **Klasik Çağ**, s. 65.

⁷⁷⁴ Mustafa Cezar (2011), **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 707.

isyanı olarak bilinen Buçuktepe isyanından⁷⁷⁶ itibaren, rakip bir güç ve muhalefet unsuru olarak darbe süreçlerinde aktif rol almasını ve bu yolla iktidara müdahalelerini, ordunun iktidara ortak olma sürecinin bir göstergesi şeklinde değerlendire yaklaşımlar bulunmaktadır.⁷⁷⁷ Bu durum ise askeri, muhalefetin dinamik unsurlarının merkezine yerleştirmektedir.

Askerin harp yapma sevdasının yok olması,⁷⁷⁸ devlet adamlarınca, ordu özelinde, bir takım adımların atılması zarureti doğurmuştur. Ancak atılan her ıslahat adımı, yeniçerilerin tepkisine neden olmuştur.⁷⁷⁹ Çünkü Yeniçeriler, kendilerini, devletin bekası açısından “*imparatorluk nizamının hakiki müdafileri*”⁷⁸⁰ görmektedirler. Lakin Cevdet Paşa’nın ifadesiyle, yeniçeriler, sadece devlete isyan etme noktasında birlik oluşturabilen, kuru nam sahiplerinden ibaret⁷⁸¹ olup, menfaat saikiyle hareket etmeyi şiar edinerek, ekonomik ve çıkar temelli muhalefetin dinamik unsurlarından birisi olmuştur.

Yeniçerilerin, şehir nüfusuyla iç içe geçmiş olmaları⁷⁸² ve halk arasında ciddi taraftarları bulunması sebebiyle, ocağın ortadan kaldırılacağı yolundaki her söylenti, büyük endişe ve tepkilere sebep olmuştur. Esnaflıkla iştigal etmeleri,⁷⁸³ savaş zamanlarında orduyla gitmeyip, işlerinin başında kalmaları, ocağı zor duruma düşürdüğünden,⁷⁸⁴ devlet adamları, çeşitli önlemler almak istedikleri; ancak ocağın muhalefeti ile karşılaştıkları not edilmelidir. Mesela II. Osman’ın şehadeti ile biten hâile-i Osmaniye’de, yeni bir ordu kurma fikriyle⁷⁸⁵ padişahın hacca niyetlendiği şayiası, asker arasında başkaldırıya neden olmuş ve isyana iştirak eylemek, bir tür nefis-i müdafa olarak görülmüştür.⁷⁸⁶ Hadisenin tanığı olarak ilk kroniklerin müellifleri H. Tûğî ve Bostanzâde Yahya gibi isimlerin, II. Osman’a karşı başlatılan bu isyanı, haklı bir hareket olarak selamlamaktadırlar. Tezcan’a göre, “*çünkü bu onlar için ölüm kalm meselesiydi.*”⁷⁸⁷ Özellikle eski bir asker olan Hüseyin Tûğî’nin, padişahın asker maaşlarında kesintiye gitmesinden dolayı, maddi olarak zarar görmesi sebebiyle, II. Osman’a muhalif bir tavır takındığından bahsedilmektedir.⁷⁸⁸

⁷⁷⁵ Onaran, a.g.e., s. 32.

⁷⁷⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1988), **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 506-507.

⁷⁷⁷ Erhan Afyoncu ve dğr. (2016), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî İsyanlar ve Darbeler**, Yeditepe Yay. 108, İstanbul, s. 32-33.

⁷⁷⁸ Enver Ziya Karal, **Selim III. ün Hatt-ı Humayunları**, Ankara 1942, s. 27.

⁷⁷⁹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

⁷⁸⁰ Onaran, a.g.e., s. 65.

⁷⁸¹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 289.

⁷⁸² Beydilli, “Yeniçeri”, s. 455; Onaran, a.g.e., s. 64.

⁷⁸³ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 72.

⁷⁸⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 277.

⁷⁸⁵ Anonim Bir İbranice Kroniğe Göre, s. 32.

⁷⁸⁶ Şinasi Altundağ (1964), “Osman II.”, **İA**, C. IX, İstanbul, s. 446.

⁷⁸⁷ Baki Tezcan (2010), ““Genç” Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih Yazımında Bir Yolculuk”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma**, Jane Hathaway (Ed.), Çev. Deniz Berktaş, İstanbul, s. 47, 49 vd.

⁷⁸⁸ Feridun Emecen (2007), “Osman II”, **TDVİA**, C. 33, İstanbul, s. 455; Tezcan, agm, s. 49.

Bunun başka bir örneğini Koçi Bey'in devletin asker politikasındaki değişime gösterdiği tepkide de görmek mümkündür. Koçi Bey gibi devşirme kökenlilerin, orduya yabancıların alındığıyla ilgili yaptıkları itirazlarını,⁷⁸⁹ imtiyazlarının kaybedilişi karşısındaki tepkileri olarak da, anlayabilmek gerekir.⁷⁹⁰ Dolayısıyla askerin de içerisinde olduğu muhalefetin menfaat saikıyla hareket etmesi sebebiyle, ordu başta olmak üzere, devlet teşkilatında ıslahat yapmak isteyen her hükümdarın ve idarecinin yenilikler uğruna, makamlarını ve bazen de canlarını kaybettikleri durumlara tanık olunmaktadır.⁷⁹¹ Neticede ilgili bölümlerden de takip edileceği üzere, II. Osman'ın, III. Ahmed'in ve III. Selim'in hal'inde askerin tepkisini, yeni bir ordu tesisi düşüncesinden neşet eden bir tür imtiyaz kaybı endişesi üzerinden yani ekonomik temelli muhalefet üzerinden okumak mümkündür.

Askerin tek başına muhalefet edemeyeceğini, isyan ettiklerinde ise, daima bir meşruiyet zemini aradıklarını, burada not etmek gerekmektedir. İsyanın başarısı için etki gruplarına mensup bir kısım zevatın desteği ve rızası her zaman için gerekli olup,⁷⁹² bu grupların başında ilmiye ricali (özellikle şeyhülislam) gelmekte ve meşruiyet için onların uhdesindeki şer'i hukuka ihtiyaç hasıl olmaktadır. İyan eden askerler, ya şeyhülislam gibi yetkili bir kişiden fetva almalıydılar ya da ulemadan bir kısmını kendi yanlarına çekmeliydiler. Aksi halde başarılı olma şansları oldukça azdı.⁷⁹³ Buna ilaveten isyancıların, hal' süreçlerinin akabinde, ilgili bölümlerde de görüleceği üzere, kendi hayatlarının garantilerini temin yoluna gittikleri önemli bir husustur.⁷⁹⁴

Ekonomik temelli muhalefetin aktörlerinden birisi de, ayanlardır. Osmanlı Devleti'nde şehir ve kasabalarda devletle halk arasındaki ilişkileri düzenleyen, bir tür aracı ve iş takipçisi kabul edilen kimselere ayan denilmiştir.⁷⁹⁵ Âyanlığın, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ülkenin idaresinde ve nizamında meydana gelen aksaklıkların ortaya çıkmasıyla önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Akdağ âyanlık düzeni ile ilgili, Anadolu'da ortaya çıkan uzun süreli karışıklıkların bir sonucu olarak, kendiliğinden doğan siyasi bir yaşam biçimi ifadesi kullanılmaktadır.⁷⁹⁶

II. Viyana sonrası (m. 1683) süreçte devletin yaşadığı mali dar boğazı aşmak için, bazı devlet gelirlerinin kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi, ayanlığın siyasi, mali ve askeri anlamda güçlenmesine imkân sağlamıştır. 18. yy. boyunca devletin her mali dar boğazda kendilerine müracaat ettiği bir tür para kaynağı haline gelen ayanların, bulundukları bölgelerde güçlendikleri ve neredeyse bağımsız hareket kabiliyeti kazandıkları malumdur. Zamanla devlet otoritesi

⁷⁸⁹ Koçi Bey (1303), **Koçi Bey Risalesi**, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye, s. 57-64.

⁷⁹⁰ Öz, a.g.e., s. 200.

⁷⁹¹ Banarlı, a.ge., s. 644.

⁷⁹² Onaran, a.g.e., s. 73.

⁷⁹³ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 255-256; a. mlf., C. IV, s. 365; a. mlf., C. VI, s. 83, 106. Ayrıca bk. Afyoncu ve dğr., a.g.e., s. 25-26.

⁷⁹⁴ Bk. Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", a.g.e., C. VI, s. 27-28; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 20; M. Münir Aktepe (1978), "Mahmûd I", **İA**, C. VII, İstanbul, s. 158; Kemal Beydilli (2001), "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sy. 4, İstanbul, s. 37 vd.

⁷⁹⁵ Özcan Mert (1991), "Âyan", **TDVİA**, C. 4, İstanbul, s. 195-196.

⁷⁹⁶ Mustafa Akdağ (1963), "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730 – 1839", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. VIII, Sy. 14, Ankara, s. 53.

karşısında bir varlık olarak meydana çıkan ayanların, hükümete karşı birçok meselede halk üzerindeki nüfuzlarını hissedilir derecede artırdıkları görülmektedir. 1774 Küçük Kaynarca ve sonraki süreçte, mali ihtiyaçlara asker ihtiyacının da eklenmesi sebebiyle, devletin yeniden ayanlara müracaatı, ayanların kazalar üzerinde serbestçe hareket edebileceği bir ortam hazırlamıştır. Böylece kazalarda hâkimiyetleri tanınan ayanların baskı ve keyfi idareleri artarak devam etmiş ve zamanla şikâyet konusu haline gelmiştir.⁷⁹⁷

Devlet erkânı ve saray çevreleri ile âyanlar arasındaki karşılıklı çıkar ilişkilerine dikkat çekilmesi gerekmektedir. Taşradaki âyanların bir kısım üyelerinin devlet erkânı arasında yer alması veya onların adamları oldukları bilinmektedir.⁷⁹⁸ Bundan dolayı siyaseten önemli kişiler haline gelmiş olan âyanların, saray ve devlet erkânı için güç kaynağı olduklarından; buna mukabil âyanların da saray ve devlet erkânı arasında lobi faaliyetleri yürüterek, kendi lehlerine dönük menfaat elde ettiklerinden bahsedilmektedir.⁷⁹⁹ Ayânların kazandıkları ekonomik güç sayesinde askerler, bürokrasi ve ulema ile birlikte iktidara ortak olma noktasında belirleyici bir güç olduğu ve muhalefetin dinamik unsurları arasında yer aldığı ifade edilebilir.⁸⁰⁰

Ekonomik kriz ve saiklerin, siyasi krize yol açan ve iktidar savaşının sertleşmesine katkı sunan en önemli etmenlerin arasında bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰¹ Osmanlı'nın mali dar boğazı aşmak için müracaat eylediği iktisadi politikaların, zaman zaman devlet için bir tehdit unsuru haline gelen muhalif hareketlere sebep olduğu görülmektedir. Pamuk'a göre, XVII. yüzyıldan itibaren esnaf, tüccar, ücretli zanaatkârlar, lonca sahipleri gibi toplumda iç içe geçmiş kesimlerin öncülük ettiği ve temeli ekonomik saiklara dayanan bu muhalefet dalgasının ortak paydasını, ekonomik temelli kaygılar ve nedenler oluşturmaktadır ve bunun Osmanlı parasının taşıdığı değerinin düşürülmesi ile, ilgisi bulunmaktadır.⁸⁰² Paranın değerinin düşürülmesinden sadece bu kesimler rahatsız değildir. Aynı zamanda maaşları devletçe ödenen bürokrat, ulema ve yeniçeriler de, para taşıdığı ve malî politikalarından zarar görmüş ve rahatsızlık duymuşlardır. Maaşlı olmaları sebebiyle, Osmanlı'nın mali krizlerle uğraştığı zamanlarda ordu mensuplarının ciddi sıkıntılara sebebiyet verdiğini, ayrıca not etmek gerekmektedir.⁸⁰³

Osmanlı'nın çeşitli şekillerde devam ettirmek durumunda kaldığı savaş politikası da, bu noktada etkili görülmelidir. Savaşla ekonomik düzen arasında oldukça karmaşık bir ilişki bulunduğunu düşünen Genç'e göre, savaşların bir kısım kaynakları tüketmesi ve ekonomi üzerinde

⁷⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1942), **Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 2 vd.; M. Fuad Köprülü - İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1979), "Âyân", **İA**, C. II, İstanbul, s. 41; Münir Aktepe (2006), "Manisa Âyanlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfıyesi Hakkında Bir Araştırma", **Vakıflar Dergisi**, (Tıpkı Basım), Sy. 9, Ankara, s. 367; Mücteba İlgürel (1973), "Balıkesir'de Âyanlık Mücadelesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sy. 3, Ekim 1972, İstanbul, s. 64-66; Mert, agm, s. 195-196.

⁷⁹⁸ Öz, a.g.e., s. 196.

⁷⁹⁹ Niyazi Berkes (2012), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay. 1713, İstanbul, s. 105, 108-109.

⁸⁰⁰ Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri", 61.

⁸⁰¹ Onaran, a.g.e., s. 34.

⁸⁰² Şevket Pamuk (2007), **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İletişim Yay. 1110, İstanbul, s. 173.

⁸⁰³ Afyoncu vd., a.g.e., s. 24.

belirli bir maliyet etkisi yaratarak, bazı değişmelere sebep olması kaçınılmazdır.⁸⁰⁴ Dolayısıyla ekonomik temelli muhalefeti paranın tağşişi üzerinden okuyan Pamuk, askerin de dâhil olduğu oldukça geniş tabanlı bir muhalefetten bahsetmektedir. Bu muhalefet bloğunun, devletin parayı tağşiş politikasına sık sık müracaat etmesini engelleyen bir güç oluşturduğunu ifade eden Pamuk’a göre, “uzun vadede ayaklanmaların olabileceği tehdidi de, ayaklanmaların kendisi kadar etkili olabilir. Başkentte tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasına karşı caydırıcı rol oynamıştır.”⁸⁰⁵ Öte taraftan bazı padişahların, iktidarları zamanında asker ve diğer kesimlerin bu muhalefetinin yarattığı sınırlamaların bilincinde olduğu da not edilmektedir.⁸⁰⁶

Netice olarak iktidarın nimetlerinden uzak kalmış olmanın da etkisiyle,⁸⁰⁷ şahsi beklentiler, kaygılar ve iktisadî talepler; yani menfaat icabı,⁸⁰⁸ birçok kesimin muhalif olduğu ve ekonomik temelli muhalefetin dinamik unsurları arasında yer aldığı görülmektedir. Nitekim Karal’a göre, muhalefet ve ihtilal süreçlerinde, şeriat kaygısı öne çıkarılsa da, arka plan her zaman şahsi hesaplar ve maddi zarar üzerine kurulu olmuştur.⁸⁰⁹

1.2.3.3. İtaat-Muhalefet Denkleminde Bağy ve İhtilal

a. Bağy meselesi ve muhalefet etmek:

İslam siyaset tarihinde devlet başkanına karşı girişilen başkaldırı ve isyan hareketleri çoğunlukla **bağy** kavramıyla tanımlanmıştır. Haktan ayrılma, zulmetme ve haddi aşma gibi anlamlara gelen bağy tabiri, İslam siyaset düşüncesinde meşru devlet başkanına karşı, silahlı güçle, isyan etme ve ayaklanmayı ifade etmektedir.⁸¹⁰ Hanefiler’e göre bağy, meşrû devlet başkanına karşı, gayr-i meşrû başkaldırı ve isyan hareketidir.⁸¹¹ Bağîler, güç ve kudret sahibi olup, kendilerince doğru ve haklı kabul ettikleri bir nedene dayanarak, meşrû devlet başkanına karşı isyan edenler olarak tanıtılmaktadır.⁸¹² Bağy zümresince başlatılan isyan hareketi, toplumun dirliğine zarar verip, Müslümanlara eziyet kastı taşıdığından,⁸¹³ kendileri ile savaşılmaması konusunda icma vardır. Çünkü onlar devlet başkanına itaatten çıkmışlardır.⁸¹⁴ Ulemaya göre, bu süreçte devlet

⁸⁰⁴ Mehmet Genç (2013), **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşr. 486, 9. Baskı, İstanbul, s. 213.

⁸⁰⁵ Pamuk, a.g.e., s. 173.

⁸⁰⁶ Stanford J. Shaw (1965), “The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)”, **Der Islam Journal of the History and Culture of the Middle East**, C. XL, Jahresband, s. 152-153. Pamuk, a.g.e., s. 173.

⁸⁰⁷ Demirpolat - Akça, agm, s. 125-126, 132.

⁸⁰⁸ Enver Ziya Karal (2011), **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C. V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 77-78.

⁸⁰⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s.110. Ayrıca bk. Özek, a.g.e., s. 387; Reşid Rızâ, **Tefsîr**, C. III, s. 8; Ş. Öz, agm, s.64.

⁸¹⁰ Ali Şafak, “Bağy”, s. 451.

⁸¹¹ Haskefi, a.g.e., s. 351-352; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 142.

⁸¹² el-Mevsilî, Abdullâh b. Mahmûd el-Hanefî (1975), **el-İhtiyâr li-Ta’lîl-i-Muhtâr**, Tahk. Mahmûd Ebû Dakîka, C. IV, Dâru’l-Kütübîl-‘İlmiyye, Beyrut, s. 151.

⁸¹³ Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 231.

⁸¹⁴ İbn Müflih, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm (2003), **el-Mübdi’ fi Şerhi’l-Mukni’**, C. IX, Dâru’l-‘Âlemi’l-Kütüb, Riyad, s. 140.

başkanının adil olup olmaması ile ilgili tartışmalar, bağy durumunun ortaya çıkardığı isyan suçunun niteliğini değiştirmemektedir.⁸¹⁵

Toplumsal, devlet başkanına Allah'ın emirlerini uyguladığı müddetçe,⁸¹⁶ itaat etmesi, meşrû olan emirlerini tatbik ederek, idaresini kolaylaştırması, meydana gelen haksız bir isyan karşısında ise kendisine destek ve yardım etmesi biat ilkesinin bir gereğidir.⁸¹⁷ Çünkü müminlerden iki grubun birbirleriyle kavgaya ve savaşa tutuşmaları halinde, aralarının, derhal ve hemen, düzeltilmesini salık veren şer'î kaideler ekseninde,⁸¹⁸ meydana gelen sorunların ve sıkıntıların ortadan kaldırılması Müslümanların üzerine farz kılınmıştır. Fıkhi açıdan, ayaklanmak suç sayılmış ve gücü olan herkesin, bağy zümresine karşı devlet başkanının safında savaşması esas kabul edilmiştir.⁸¹⁹

Ehl-i Sünnete göre, isyancılar Müslümandır. Fakat, kendilerince doğru kabul ettikleri bir kısım görüşleri sebebiyle ayaklanmışlardır.⁸²⁰ Ancak devlet başkanına itaatten ayrılmaları, topluma eziyet kastı taşımaları ve asi ilan edilmeleri sebebiyle, kendileri ile savaşılmasına, savaş sırasında veya kaçtıklarında, şayet kuvvetlenme ihtimalleri varsa, öldürülmelerine cevaz verilmiştir.⁸²¹ Buna mukabil Müslüman toplumun yararına olması halinde, kendileriyle ateşkes yapılmasına müsaade edilmiştir. İsyan bittikten sonra, ailelerinin esir alınıp, mallarının müsadere edilmesine ise müsaade edilmemiştir. Ulemaya göre, pişman olmaları halinde, isyan anında verdikleri zarar kendilerinden tazmin edilmez. Hanefî hukukçularından İmam Muhammed'e göre, verdikleri zararın asilerden tazmin edilmesi için fetva verilir. Ama hukuken onlar buna zorlanamazlar. Çünkü bağy zümresi Müslüman olup, neticede, isyanlarına neden olan görüşlerinin yanlışlığı ortaya çıkmıştır.⁸²²

İsyan hareketlerinin önemli vasıflarından birisi, iktidarın değiştirilmesi ve yerine kaim olma hedefidir.⁸²³ İslam tarihi boyunca siyasi nitelikli pek çok isyan hareketinde asilerin, bağy olma pahasına, bu hedeflerini gerçekleştirme uğraşında oldukları görülmektedir. Mesela Hz. Osman'ın şehid edilmesine giden ihtilal sürecini⁸²⁴ ve Muâviye'nin ne pahasına olursa olsun Hz. Ali'nin

⁸¹⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 143; İbn Müflih, a.g.e., C. IX, s. 140.

⁸¹⁶ Süleyman Ateş, **Tefsîr**, C. II, s. 309.

⁸¹⁷ İbn Kudâme, a.g.e., C. XII, s. 243; El-Ferrâ', a.g.e., s. 28; Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 231; Nebhan, a.g.e., s. 467-468.

⁸¹⁸ Hucurât, 49/9.

⁸¹⁹ Şirbînî, a.g.e., C. IV, s. 171; Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 231.

⁸²⁰ Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 237; Mevsilî, a.g.e., C. IV, s. 151.

⁸²¹ İbn Müflih, a.g.e., C. IX, s. 140; Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 231; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 143; Şafak, "Bağy", s. 452.

⁸²² Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 236-237; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 144, 146; Şafak, "Bağy", s. 452.

⁸²³ Mustafa, a.g.e., s. 60; Şafak, "Bağy", s. 451-452.

⁸²⁴ Yûsuf el-'İş (1985), **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, s. 72; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. III, s. 176; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 457.

iktidardan uzaklaştırılması için giriştiği çabalarını,⁸²⁵ bu anlamda, daha sonraki isyan süreçlerinin ilk örnekleri olarak kaydetmek gerekir.⁸²⁶

İslam tarihinde önemli dönüm noktalarından birisi kuşkusuz Hz. Osman zamanıdır. Bilindiği gibi halife Hz. Ömer kendisinden sonra yerine birisini bırakmamış, içlerinde Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de bulunduğu altı kişilik bir şûra grubuna, halife seçimini devretmiştir. Bu heyetin kendi aralarında yaptığı istişareler neticesinde Hz. Osman'ın halife olmasına karar verilmiştir.⁸²⁷ Çağdaş araştırmacılar Câbirî, şûra üyelerince Hz. Osman'ın halife olarak seçilmesini ve kendisine biat edilmesini, bir yönüyle “*sürekli bir muhalefet yaratmak*” olarak değerlendirmektedir. Ona göre, şûra üyeleri, Hz. Osman'ı iktidara taşıırken, diğer adaylardan Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr gibi sahabenin önde gelen, güçlü ve karizmatik kişiliklerine ise muhalefet görevi yüklemiştir.⁸²⁸

İslam Tarihinin erken devirlerinden itibaren devlet başkanlığı/halifelikle ilgili yürütülen tartışmaların, hilafeti üstlenen kişinin kimliği üzerinden yürütülmesi, kurumsal olarak bir meşruiyet krizine; aynı zamanda da karizmatik kişilikler etrafında oluşan ve isyan hareketlerine yön veren bir muhalefet hareketinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸²⁹ İslam Tarihinde Sad. b. Ubade'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e biat etmemesinde olduğu gibi, otoriteye biat etmese de, ona isyan etmeyen örnekler bulunmakta ise de, çoğunlukla güçlü ve karizmatik kişilikler etrafında kümelenen muhalif hareketlerin, Hz. Osman'ın bir ihtilal neticesinde hal' ve katledilmesi sürecinde olduğu gibi,⁸³⁰ İslam tarihi boyunca meydana gelen aykırı hareketlerin oluşmasına örnek teşkil ettiği ve ihtilal süreçlerinin önünü açtığı tespit edilmelidir. Mesela Hz. Ali'ye biat etmeye yanaşmayan ve her ne suretle olursa olsun onun iktidardan uzaklaştırılmasını gaye edinerek, aykırı bir harekete öncülük eden Muâviye'nin tutumunda olduğu gibi, güçlü ve karizmatik kişilikler etrafında oluşan muhalif grupların yön verdiği siyasi ve sosyal hareketlere sıkça rast gelmek mümkündür.⁸³¹ İslam toplumlarında sıkça tekerrür eden bu türden aykırı toplumsal hareketler ve ihtilal hadiselerinin, itaat - muhalefet dengesinin bozulmasıyla yakın ilgisinin bulunduğu düşünülmektedir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren görülen aktif, isyankâr ya da pasif siyasî muhalif tavır, pratikte carî olan Sünnî hilafet doktrinindeki devlet reisine itaat ilkesinin gerektiğinde terk edilebileceğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Nitekim Mevdûdi bu tavırdan, zalim

⁸²⁵ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkî (1994), **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, Çev. Mehmet Keskin, C. VII, Çağrı Yay., İstanbul, s. 417 vd.; Taberî, **Tarih**, C. IV, s. 39 vd.; Julius Wellhausen (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret İşıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 42, Ankara, s. 35; Akbulut, a.g.e., s. 169 vd.; Avcı, agm, s. 541.

⁸²⁶ İslam Tarihinde, isyan etmemekle birlikte otoriteye itaat etmeyen pek çok örnekten bahsetmektedir. Mesela, Hz. Peygamberin vefatında sonra başta Hz. Peygamberin kabilesi Haşimoğulları, damadı Hz. Ali ve Ensar'dan Sa'd b. 'Ubâde olmak üzere sahâbeden bazılarının Hz. Ebu Bekir'in hilafetine muhalefet ederek, ona biat etmedikleri bilinmektedir. Hz. Ebû Bekir'in hilafetine muhalefet edenlerle ilgili geniş bilgi için bk. İbrahim Sarıçam (2015), **Emevî - Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 252, Ankara, s. 221 vd.

⁸²⁷ Hadisenin tafsilatlı anlatımı için bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (1990), **el-İmâme ve's-Siyâse**, Tahk. Ali Şirî, C. I, Dâr el-Edvâ, Beyrut, s. 44 vd.

⁸²⁸ Câbirî, a.g.e., s. 371.

⁸²⁹ Turan, a.g.e., s. 39.

⁸³⁰ Akbulut, a.g.e., s. 167.

⁸³¹ Duman, a.g.e., s. 100.

hükümdara karşı planlı ve başarıya ulaşma ihtimali yüksek isyan hareketlerine cevaz verilebileceği neticesine ulaşmış; diğer yünden ise, başarıdan uzak, toplumu anarşiye düşürecek, eşkıyalık, yol kesmek vb. terörist eylemlerin kesinlikle men edildiğini savunmuştur.⁸³² Çağdaş İslam hukukçularından Karadâvî de, iktidarın birçok nâ-meşrû iş yapmaya başladığında, halkın onu değiştirme hakkı bulunduğunu ve bu gücünün olması durumunda bunun halk tarafından yapılması gerektiğini düşünmektedir. İktidarın değiştirilmesi noktasında silahla, meclis marifetiyle (şura veya ehlü'l-hal ve'l-akd) veya halk ayaklanması şeklinde üç türlü yol tercih edilebileceğini ifade eden Karadâvî,⁸³³ gösteri ve yürüyüşleri ise, silahsız eylemler olmaları hasebiyle, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker kapsamında değerlendirmektedir.⁸³⁴

İslam hukukunda yönetimle ilgili meselelerle ilgili, ilkeler düzeyinde kaideler vaz edilmiş olsa da, kamu hukuku, yönetim tercihleri ve uygulama esasları gibi bazı alanlarda bilinçli olarak beşeri bir hareket alanı bırakılmıştır.⁸³⁵ Yönetim meselesini itikadî bir mesele olarak kabul etmeyen sünnî ulema için,⁸³⁶ devlet başkanına başkaldırı meselesini de, bu beşerî hareket alanı çerçevesinde mütalaa etmek ihtimal dahilindedir.⁸³⁷ Nitekim bir kişinin devlet başkanı olmak için hangi vasıfları taşıdığına idareci olabileceği, bu vasıflardan hangilerini kaybettiğinde görevinden hal' edilebileceği ile ilgili nas ve şer'i ilkeler bulunmadığından, bu gibi konuların, beşerî düzeyde ele alındığı ve uygun bir yönetim şeklinin beşerî tercihlerle belirlendiği belirtilmelidir. Bundan dolayı iktidara başkaldırı konusunda da değişik görüşlerin ortaya konulduğu ve farklı, ama beşerî saiklerle isyan hareketlerinin başlatıldığı görülmektedir.⁸³⁸

İslam tarihinde örneklerine sıkça rast geldiğimiz muhalefet ve isyan hareketleri ile iktidara karşı ayaklanma noktasındaki yaklaşımlar, İbn Mukaffa tarafından, **devrim, sabır ve temekkün** ekolü şeklinde tasnif edilmektedir.⁸³⁹ Hâricîler'in, zalim bir yöneticinin, görevden hemen hal' edilmesini; eğer bu mümkün olmazsa, bu durumda kendisine karşı ayaklanıp, silaha sarılmayı zaruri gördüklerinden,⁸⁴⁰ İslam tarihinde devrim ekolü, çoğunlukla Hâricîler etrafında ele alınmıştır. Sünni kaynakların, devlet başkanına karşı, isyan, devrim, ihtilal gibi başkaldırı ile bağlantılı konuları, **hurûc alâ ulû'l-emr** veya **hurûc ale's-sultan** tabiriyle karşılamak suretiyle, asilerle Hâricîlik arasında dikkat çekici bir bağ kurmaya çalıştıkları görülmektedir.⁸⁴¹

⁸³² Ebu'l A'lâ Mevdudî (2021), **Hilafet ve Saltanat**, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay., İstanbul, s. 374-378.

⁸³³ Yusuf el-Karadâvî (2001), **Fıkhu'd-Devleti fi'l-İslâm**, Dârüş-Şurûk, Kahire, s. 125-126.

⁸³⁴ Akt. Ramazan Biçer - Fehmi Soğukoğlu (2012), "Arap Baharının Dinamiği: Ulu'l-Emre İtaatın Teolojisi", **Kelam Araştırmaları**, 10:1, s. 26.

⁸³⁵ Bardakoğlu, "Osmanlı Hukukunun Şer'iliği Üzerine", s. 415.

⁸³⁶ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, C. VIII, 385 vd.; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, 4.

⁸³⁷ Câbirî, a.g.e., 464 vd.

⁸³⁸ Mehmet Evkuran (2006), "Ehl-i Sünnet Kelâm'ında Siyaset Anlayışı -Vücûbu'l-İmâme (Yönetimin Gerekliliği) Ekseninde Bir Değerlendirme-", **Marife**, Yıl. 6, Sy. 2, s. 29 vd.

⁸³⁹ İbnü'l-Mukaffa', Ebû Muhammed Abdullah (1989), **Âsârü İbnü'l-Mukaffa'**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 312-313.

⁸⁴⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, C. VII, s. 143-154; Şehristânî, a.g.e., C. I, s. 106 vd.; Abdurrâzık, **el-Havâric**, s. 257-258.

⁸⁴¹ Mustafa, a.g.e., s. 184, 188; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 142.

Sabır ekolü etrafında birçok Şîî ve Sünnî âlim ele alınmış olup, Ehl-i Sünnet, İslamî sabır ekolünün ana temsilcisi kabul edilmiştir. Ancak Ebu Hanife gibi, otorite karşısında imkân arayan kesimler ise temekkün sahibi olarak tanımlanmıştır.⁸⁴² Bu yaklaşıma göre Ebu Hanife'nin otoriteye isyan meselesine sıcak bakmadığı, ancak zalim ve şeriata aykırı hareket eden bir devlet başkanının değiştirilmesi için yapılan ayaklanmayı, isyanın başarı şansı olduğu durumlarda, caiz görmesi önemli bir noktaya işaret etmektedir.⁸⁴³

b. Muhalefetin güç kullanarak iktidarın yerine kaim olması ya da ihtilal:

İktidara gelmenin yollarından birisi, ihtilaldır. Karışıklık, düzensizlik, bozukluk anlamlarına gelen ihtilal,⁸⁴⁴ devlet başkanının asker veya toplum tarafından başlatılan bir girişim veya bir ayaklanma neticesinde iktidardan uzaklaştırılmasına denilmektedir. İhtilal olgusu muhtevasında silah kullanılmasını ve zorlamayı barındırdığından, mevcut rejimin ya da devlet başkanının silah zoruyla ve zor kullanılmak suretiyle değiştirilmesi, İslam siyaset hukuku açısından mühim addedilmektedir.⁸⁴⁵ Ancak fâkihler, genel olarak, devrim ve ihtilal yoluyla gerçekleşen bir iktidar değişikliğini, bazı şartların yerine getirilmesi halinde caiz görmektedirler.⁸⁴⁶

İhtilal yoluyla iktidara gelmeyi zarurete binaen meşrû gören âlimlerden İbn Haldûn, ihtilalci kadronun atadığı devlet başkanının adalete riayet edip, dinin hükmünü ikame etmek için çalışması durumunda, meşruiyetinin kabul edilmesi; aksi takdirde ise görevden el çektilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁸⁴⁷ Benzer bir yaklaşıma sahip olan Teftâzânî'ye göre ise, ihtilal yolu ile iktidara gelen devlet başkanının, şeriata açıkça muhalefet etmediği müddetçe, adil veya zalim olmasına bakılmaksızın, kendisine itaat edilmelidir.⁸⁴⁸ Böylece, tarihi seyir içerisinde ulemanın, dönem şartlarının da etkisiyle, cebre dayalı iktidarı gayr-i meşrû ilan etmek bir tarafa; ona hukukî bir hayat kazandırmış olduğu görülmektedir.⁸⁴⁹ Yönetimin askerî ve cebrî gücün işi olduğunu düşünen Gazzâlî, “*güç kime bağlılık sunarsa, iktidar odur*,”⁸⁵⁰ demek suretiyle, (zorba) gücün meşrulaştırılması ile ilgili dikkat çekici bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Gibb, Ehl-i Sünnet hukukçularının konuyu ele alış tarzını, hadise meydana geldikten sonra, olanı biteni yasal hale getirme gayreti şeklinde göstermektedir.⁸⁵¹ Rosenthal ise, Mâverdî, Gazzâlî, İbn Cemaa ve İbn Teymiyye gibi İslam siyaset teorisyenlerini gücü meşrulaştırmakla tenkid etmektedir.⁸⁵² Ancak ulemanın ihtilal süreçlerinde gözettiği temel prensibin, kuvvet karşısında

⁸⁴² Mustafa, a.g.e., s. 188, 238 vd., 285-293.

⁸⁴³ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283; Mustafa, a.g.e., s. 275-293.

⁸⁴⁴ Ferit Devellioğlu (2006), *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara, s. 419.

⁸⁴⁵ D. Mehmet Doğan (1986), *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ankara, s. 511.

⁸⁴⁶ İbn Kudâme, a.g.e., C. XII, s. 243; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 683.

⁸⁴⁷ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 429.

⁸⁴⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233.

⁸⁴⁹ Evkuran, a.g.e., s. 131, 133.

⁸⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 537.

⁸⁵¹ Hamilton A. R. Gibb (1991), *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev. Kadir Durak ve dğr., Endülüs Yay. 14, İstanbul, s. 157-161.

⁸⁵² Erwin I. J. Rosenthal (1996), *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, Çev. Ali Çaksu, İz Yay., 170, İstanbul, s. 33 vd.

suskun kalınarak fiili durumun kabulünün veya meşrulaştırılmasının teşviğinden ziyade, milletin fitne ve kargaşa ortamına sürüklenmesinin ve kan dökülmesinin önüne geçilerek,⁸⁵³ birlik ve dirliğin korunmasının öncelenmesi⁸⁵⁴ anlamında anlaşılmasının daha isabetli olduğu açıktır. Bu tür bir süreçte İslam âlimlerinin, devlet başkanıyla alakalı adil-zalim, dindar-fasık gibi bazı vasıfların değişkenlik arz edebileceğini; bundan ötürü yöneticinin, ideal olarak taşınması gerekli görülen bazı niteliklerinin eksik olmasının üzerinde çok fazla ısrarcı olmadıklarını görmek mümkündür.⁸⁵⁵

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren hüküm süren düzene karşı girişilen entelektüel karşı çıkış, askeri kalkışma veya muhalefet hareketleri “*fitne*” olarak isimlendirilmiş⁸⁵⁶ ve meseleler kılıçla çözülmeye çalışılmıştır.⁸⁵⁷ Meydana gelen bu çekişmelerin sık sık tekrar etmesi ve sorunların, ancak, kılıçla halledilebilmesi, devlet başkanlığının tahakküm esasına dayandırılmasını gerektirmiştir.⁸⁵⁸ Ali Abdurrazık, kılıç marifetiyle elde edilen hükümlanlığın, istibdat ve zulmün önünü açan meşrû bir araca dönüştürülmüş olduğundan şikâyet etse de,⁸⁵⁹ iktidarın her zaman, ayakta kalabilmesi ancak caydırıcı bir kuvvetle mümkün olduğu göz ardı edilmemelidir.⁸⁶⁰ Dolayısıyla devlet başkanının, ehlü'l-hal ve'l-akda mensup ileri gelenlerin seçim ve biatiyle meşruiyet elde etmesi önemli olmakla beraber, iktidarın devamı güç olgusuyla alakalı görülmüştür. Nitekim İslam âlimlerinin, cebre dayalı iktidarlara gayr-i meşrû ilan etmek bir tarafa; -tarihi seyir içerisinde, dönem şartlarının da etkisiyle- hukukî bir zemine oturtmuş oldukları görülmektedir.⁸⁶¹

Kaynaklara göre, Emevî halifesi Yezid'den sonra İslam topraklarının büyük çoğunluğunda biat alıp, halife olan Abdullah b. Zübeyr'e karşı, Emevî hânedânından Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Hişam, Emevî iktidarının devamı için giriştikleri mücadeleyi kazanıp, ihtilal yoluyla iktidarı ele geçirmişler ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürmüşlerdir.⁸⁶² İbn Haldûn ise, Abdullah b. Zübeyr'in karşılıklı bir mücadelede öldürülmesini ve Abdülmelik'in halifelliğini fıkıh kaidelerine ve kurallara

⁸⁵³ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 682.

⁸⁵⁴ Köksal, a.g.e., s. 18; Şen, a.g.e., 169; Avcı, “Hilafet”, s. 540.

⁸⁵⁵ Avcı, “Hilafet”, s. 540. İslam uleması, ihtilal yoluyla iktidara gelmeyi onaylamasalar da, başa gelen devlet başkanına yapılan biatin geçerli olduğunu ikrar etmeleri, zarurete binaen tercih edildiği düşünülebilir. Çünkü ihtilal yoluyla elde edilen iktidar meşru sayılsa da, kendisine yapılan biat, ihtilali yapan müstevekiye yardım eden bağy zümresinin biati ise, iki tarafta aynı olmaktadır. Dolayısıyla icap ve kabulün aynı taraf olduğu böyle bir akdın geçerliliği şüpheli görülmüştür. Şen, a.g.e., s. 166.

⁸⁵⁶ Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili**, s. 148.

⁸⁵⁷ Ammâra, a.g.e., s. 29.

⁸⁵⁸ Ali Abdurrazık (1927), **İslâmiyyet ve Hükûmet**, Çev. Ömer Rıza, Kitaphâne-i Südi, İstanbul, s. 31 vd.; Apak, a.g.e. III, s. 76-77.

⁸⁵⁹ Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 31-35. Vehbe Zühaylî, Ali Abdurrazık'ın, hulefâ-i râşidîn haricindeki bütün İslâmî hükümetlerin baskı ve istibdat üzere kurulduğu yönündeki iddiasını ilmî derinlikten yoksun olmakla eleştirmektedir. Zühaylî, Abdurrazık'ın böyle bir iddiayı dillendirmesindeki ana etmenin, içerisinde bulunduğu şartların, kendisini Osmanlı idaresini tenkide zorladığını; bundan dolayı, özel olarak Osmanlı hilafetini baskıcı ve müstebit olarak gösterme niyeti taşıdığını ileri sürmektedir. Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 665.

⁸⁶⁰ Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 31 vd.

⁸⁶¹ Evkuran, a.g.e., s. 131, 133. Meseleyi güvenlik ve güç temelinde değerlendiren İbn Teymiyye Kur'an-ı Kerim'deki, “*bir de demiri indirdik ki, onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır,*” [Kur'an-ı Kerim, Hadîd, 57/25] ayetindeki demir kavramından *kılıca*, oradan da siyaseten güçlü olmaya ulaşmaktadır. İbn Teymiyye, a.g.e., s. 23.

⁸⁶² Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed et-Türkmânî (1982), **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Tahk. Şu'ayb el-Arnaût, C. III, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, s. 364.

uygun olduğunu belirtmektedir.⁸⁶³ İbn Kudâme ise, Abdülmelik b. Mervân'ın ilkin, biat almış meşru halife Abdulah b. Zübeyr'e karşı bir asi olarak nitelendirilmesine rağmen, isyan sonucunda halife olmasını, muvaffak olmasıyla ve insanların kendisine biat etmesiyle ilişkilendirir. Ona göre bir kimsenin devlet başkanı olması, Müslümanların onun üzerinde ittifak etmeleri ve kendisine biat etmeleri ile meşruiyet kazanır.⁸⁶⁴ Çünkü fasid / geçersiz olan bir imamet, ancak bu yolla sahih iktidar haline gelmektedir.⁸⁶⁵

Neticede isyanın başarılması, ihtilali yöneten kadronun, haklılığını ve meşruluğunu ortaya koyarken; aksi durum ise, bağı hükümlerine tabi olunmasını gerektirmektedir. İhtilal vakalarının niteliğine dair ortaya konulan yaklaşımların, kendi zamanlarının siyasi ve ideolojik ihtiyaçlarıyla ilişkili oldukları⁸⁶⁶ göz önünde bulundurulmakla beraber, meşru bir otoriteye karşı isyan hareketlerine kalkışanlar, isyancı ve bağı olma pahasına, isteklerini gerçekleştirmek; iktidar sahipleri ise, muhalif taleplerin haklılığına bakmaksızın, düzenin sağlanması ve iktidarın devamı için mücadele etmişlerdir. Bu tür rekabetlerde ise, **kılıç** yegâne çözüm aracı olarak görülmüştür.⁸⁶⁷

c. Bağı Meselesine Ehl-i Sünnetin Yaklaşımı:

İslam tarihi boyunca ulemanın görüşlerinin, yaşadıkları devrin tartışmaları ile bire bir örtüştüğü görülür. Bundan dolayı âlimlerin, kendi dönemlerinin siyasi şartlarına uygun politik sistemleri meşrulaştırdıkları ve hatta siyasi otoriteyle uyum içerisinde olmaya gayret gösterdikleri ifade edilebilir.⁸⁶⁸ Şeriatın üstünlüğünün somut bir simgesi olarak sayılmış olan hilafet kurumunun,⁸⁶⁹ halk ve sultanlar nezdinde, en üst dini ve siyasi mercii olarak konumlandırılmasında, Mâverdi örneğinde olduğu gibi, ulemanın yaklaşımı belirleyici olmuştur.⁸⁷⁰ Özellikle halifelik makamında bulunan idarecinin kutsallaştırıldığı devirlerde, her durumda devlet başkanına itaatin esas olduğu şeklindeki tutum ve yaklaşımlara sıkça rast gelinmektedir.⁸⁷¹

⁸⁶³ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 459.

⁸⁶⁴ İbn Kudâme, a.g.e., C. XII, s. 243.

⁸⁶⁵ Senhûrî, a.g.e., s. 251. Abbâsîler'in ihtilal yoluyla Emevî hilafetine son vermeleri ve iktidarı kuvvet yoluyla ele almaları da bu meyanda değerlendirilebilir. Süyûtî, a.g.e., s. 203 vd.

⁸⁶⁶ Evkuran, a.g.e., s. 28; Onaran, a.g.e., s. 97.

⁸⁶⁷ Ammâra, a.g.e., s. 29; Câbirî, a.g.e., s. 728, 730; Hamidullah, **Der Islam**, s. 152; Ş. Öz, agm, s. 64. Hamidullah, Araplar'ın kendi aralarındaki ihtilaflarının çözümünde sulh yoluna pek az müracaat ettiklerini; meselelerini çoğunlukla kılıçla çözüme kavuşturduklarını ifade etmektedir. Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 846, 853.

⁸⁶⁸ Sarıkaya, agm, s. 14.

⁸⁶⁹ Evkuran, a.g.e., s. 128.

⁸⁷⁰ Gibb, a.g.e., s. 157-158.

⁸⁷¹ Mesela Osmanlı padişahlarından sultan İbrahim'in, veziriazam Sultanzade Mehmed Paşa'ya, "senden önceki vezirim benimle devletin işleri konusunda tartışır, uygun görmediği işler konusunda bana itiraz ederdi. Senden bu türden bir itiraz ve teklif duymadım. Neden? diye sormuştur. Sadrazam da; padişahım, siz halife-i rûy-i zemîn, zillüllâhi fi'l-arz'sınız. Hatırınıza gelenlerin hepsi, ilhâm-ı rabbânidir. Söz ve hareket olarak sizden hata ortaya çıkmaz. Hasbel kader, ortaya hilâf-ı hakikat olarak bir durum zuhur etse bile, onun mutlaka bir hikmeti vardır. Biz ona muvafik değiliz. O yüzden hünkâra itiraz etmek, bu tür ilâhi bir tasarrufa itiraz demek olur ki, ben bunu yapamam, diye cevap vermiştir. Böylece sultan İbrahim de bunlara inanıp, bana vezirim böyle söyledi. Benden hata sudur etmez. Zuhur eden şeylerde mutlaka bir hikmet vardır. Siz bilmezsiniz," derdi. Osmanzâde Ahmed Tâib (1271), **Hadikatü'l-Vüzerâ**, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul, s. 85; Naîmâ, a.g.e., C. VI, s. 202; Danışman, a.g.e., C. IX, s. 244.

Halifenin Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmesi hasebiyle⁸⁷² kendisine itaat, Allah'a itaat olarak kabul edilmiş; isyan etmek ve başkaldırmak ise, şeytan işi sayılmıştır.⁸⁷³

Dinin, kendi sayelerinde yaşanması dolayısıyla, iktidarda bulunan idareciye itaat etmek farz telakki edilmiştir.⁸⁷⁴ Bu tür bir yaklaşıma sahip ulema için, mâsiyet (meşru olana aykırı davranma) durumlarında yöneticiye itaat edilmemesi şer'i prensip olmasına rağmen,⁸⁷⁵ devlet başkanı yanlış yolda bile olsa ve hatta zulmetse kendisine isyan edilmemelidir.⁸⁷⁶ Çünkü meşru yöneticiye itaat Hz. Peygamberin kurmuş olduğu devlet sisteminin esaslarından birisi olup, toplumun idareciye itaati, Allah ve peygambere izafeten zorunlu kabul edilmiştir.

Sultanı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul eden alimlerden İbn Teymiyye'ye göre, zalim bir idarecinin altmış senelik idaresi, başkansızlık sebebiyle, kanunsuzlukla geçen bir geceden daha hayırlıdır. Bu nedenle ona göre zalim bile olsa, sultanın, sultanlık haklarının engellenmemesi gerekir.⁸⁷⁷ Tercihini belirgin bir şekilde iktidarın ve istikrarın sürekliliğinden yana koyan Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde iktidardan beklenen güvenliğin tesisi olmuş, böylelikle güç ve güvenlik endişesi, din ve adalet anlayışının önünde yer almıştır.⁸⁷⁸

Modern dönem İslam âlimlerinden Fazlur Rahman, İbn Teymiyye ve benzerlerinin yaklaşımlarını Müslümanları, iktidarın tasarrufları karşısında, topyekûn pasifize ettiği iddiasıyla tenkid etmektedir. Müslümanların şeriattan ve biatten kaynaklanan emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker görevleri bulunduğunu hatırlatan F. Rahman'a göre, İslâm'ın sünnî yorumu içerisinde fazlaca yer etmiş olan İbn Teymiyye ve muadillerinin ortaya koydukları bu tür yaklaşımlar sebebiyle, özellikle sünnî ülkelerde, Müslümanların topyekûn muhalefet etme imkânları engellenmiş bulunmaktadır. F. Rahman, iktidarın tasarrufları karşısında, topyekûn pasifize olmaya zemin hazırlayan itaat eksenli yaklaşımların, Müslümanların sadece muhalefet etmelerini engellemediğini; aynı zamanda siyasi hayata ve siyasi faaliyetlere karşı da ilgisiz kalmalarına neden olduğunu belirtmektedir. F. Rahman, İslam tarihi boyunca Müslüman toplumların arasında, siyasetle ve siyasi iktidarla alakalı meydana gelen huzursuzlukların bu tür tercihlerle yakından alakasının bulunduğunu öne sürmektedir.⁸⁷⁹ Bu nedenle saltanat, emirlik, aile

⁸⁷² İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129; Mâverdi, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 112; a. mlf, **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s. 79.

⁸⁷³ Se'âlibî, a.g.e., s. 28.

⁸⁷⁴ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. V, s. 235, 236 vd.; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 236-237; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 426; Seyyid Bey, **Fıkah Usûlü**, s. 137.

⁸⁷⁵ **Hadislerle İslâm**, C. VII, s. 211.

⁸⁷⁶ Se'âlibî, a.g.e., s. 25-27.

⁸⁷⁷ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 26, 129.

⁸⁷⁸ Evkuran, a.g.e., s. 234-244.

⁸⁷⁹ Fazlur Rahman (1993), **İslâm**, Çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın, Selçuk Yay., 4. Baskı, İstanbul, s. 333-334. Ayrıca bk. a. mlf. (1997), **Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu**, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yay. 1, Ankara, s. 103 vd.

veraseti, baskıcı idare gibi çeşitli etmenlerden ötürü uygulama alanı bulamayan İslam siyaset geleneğindeki dinamik yapı yerini, zamanla siyasi kayıtsızlığa terk etmek durumunda kalmıştır.⁸⁸⁰

İslam âlimlerinin siyaseti ihmal etmelerini, siyasetin önemini kavrayamadıklarından değil, başka sebeplerden dolayı olduğu düşünen Ali Abdurrazık ise, iktidar sahiplerinin farklı görüşlere karşı cembrî uygulamalarına dikkat çekmektedir.⁸⁸¹ Buna ilaveten ulemanın tutumun da, iktidarın uygulamalarına meşruiyet kazandırdığına işaret etmek gerekir. Bu minvalde ulema eliyle itaat kültürünün oluşmasında, sünnetin yüceltilerek, aklın alanının daraltılması, temelinde muhalefetin beslendiği kuramsal ve teolojik kaynakların kurutulması çabasının yer aldığı vurgulanmaktadır.⁸⁸²

İbn Teymiyye, F. Rahman, Abdurrazık ve benzer yaklaşımlara sahip birçok ulemanın görüşlerinin, kendi dönem ve şartlarının muvacehesinde ele alınmasının gerektiği açıktır. Çünkü her yapı ve yönetim biçimi, ortaya çıktığı dönemin koşullarında doğmuştur.⁸⁸³ İbn Teymiyye Moğollar'ın istilası altında kalan Müslüman toplumun bir âlimidir. Fazlur Rahman ise XX. yüzyılda yaşamış, anayasal bir çerçevede demokratik seçimlerle oluşan iktidar ve muhalefet aygıtları gibi modern eğilimlerin, toplumların vazgeçilmezleri olarak kabul edildiği modern zamanın âlimlerindendir. İbn Teymiyye'nin zamanında iktidar olgusu güç, şevket ve necdet ehli karizmatik liderler etrafında şekillenmekte iken,⁸⁸⁴ modern dönemlerde ise iktidar, çoğunlukla, toplumunun bütününe şamil parti, STK gibi kurumsal kimlikler etrafında oluşturulmuştur.⁸⁸⁵

Modern zamanlarda iktidar, kişi veya aile gruplarının ötesinde, toplumun tümünü esas almakta; milletin asıl, iktidarın ise halkın vekili olduğu kabulüne dayanmaktadır.⁸⁸⁶ Mesela Seyyid Bey'e göre İslam tamamen demokratik bir din, halkçı bir şariat olup, onda aristokrasiden bir iz yoktur.⁸⁸⁷ Çağdaş âlimlerden birisi olan Câbirî'ye göre, günümüzde tüm insanlığın mirası olarak modern demokratik biçimlerden başkası geçerli değildir.⁸⁸⁸ Ancak F. Rahman, Câbirî ve diğer ulema tarafından savunulan asrî yaklaşımların İslam toplumlarına demokratikleşme bağlamında istikamet verme niyeti, gayesi ve arayışı taşıdığının da ayrıca vurgulanması gerekmektedir.⁸⁸⁹

Hulefâ-yı Râşidîn devrinde uygulamada olan şûra ve seçim prensiplerinin sonraki yüzyıllarda ihmal edilmesiyle ilgili iddialar, modern dönemin önemli tartışma alanlarından birisini oluşturmaktadır. Özellikle şûra gibi şer'î prensiplerin, teoride kalıp, pratikte cari olmaması, isyanlara sebep olduğu belirtilmektedir. Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde, devlet başkanının

⁸⁸⁰ Fazlur Rahman, **İslâm**, s. 333-334; a. mlf., **İslami Metodoloji Sorunu**, s. 103 vd.; Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 35; Sarıkaya, agm, s. 29.

⁸⁸¹ Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 35 vd.

⁸⁸² Evkuran, agm, s. 35.

⁸⁸³ Evkuran, a.g.e., s. 28.

⁸⁸⁴ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 13.

⁸⁸⁵ Reşid Rızâ, **el-Hilâfe**, s. 20.

⁸⁸⁶ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 44;

⁸⁸⁷ Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 66.

⁸⁸⁸ Câbirî, a.g.e., s. 732.

⁸⁸⁹ Kavak, "Hal', İstifa ve İhtilal:", s. 152.

görevini ihmal veya suistimal etmesi karşısında onu düzeltecek, şûra gibi, bir mekanizma veya caydırıcı bir önlemin olmadığını ifade eden Evkuran'a göre, sünî siyaset kültüründe yöneticinin haksızlıkları ve adaletsizliklerinin yol açtığı kötülükler yerine, yöneticiye isyan etmenin yol açacağı fitne ve kargaşa gibi kötülüklerin, öncelikle ele alındığına dikkat çekilmiştir.⁸⁹⁰

Sünî ulemanın, neredeyse tamamının sultanın otoritesine itaat ve devlet mekanizmasını meşrulaştıran dini bir tavra sahip oldukları ifade edilebilir.⁸⁹¹ Bundan dolayı Sünî fakihler, fitneye ve kan dökülmesine sebebiyet vereceği endişesiyle, devlet başkanına karşı ayaklanmayı ve onu değiştirmek için silahlı bir mücadeleye girişmeyi caiz görmemişlerdir.⁸⁹² Pezdevî, bu görüşün Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğunu söylese de,⁸⁹³ Ebu Hanife, otorite karşısında imkân arayan temekkün ehli âlimlerden birisi olarak bilinmektedir.⁸⁹⁴ Yani Ebu Hanife, şeriatı ihlal eden zalim bir devlet başkanına karşı, ayaklanma ve silaha sarılmayı, başarı kriterine bağlanmıştır. Bu durumda zalim ve şeriatı aykırı hareket eden devlet başkanının değiştirilmesi için ayaklanmaya, başarı şansı olduğu durumlarda tevessül edilebilir.⁸⁹⁵ Aksi halde fâsık ve zalim bir devlet başkanının tasarrufları karşısında sabredilmesi gerekir.⁸⁹⁶

Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde fitne, iç savaş gibi halkı ve toplumun birliğini tehlikeye atacak durumlar sebebiyle, **huruc ale's-sultan** caiz görülmemiş,⁸⁹⁷ fasık veya zalim bir devlet başkanının dua edilerek, tövbeye davet edilmesi Müslümanların üzerine vacip görülmüştür.⁸⁹⁸ Devlet başkanına karşı ayaklanmayı caiz görmeyen âlimlerden Eş'ârî, fitneye kapı aralayan ve iç savaşa sebep olan isyan ve ayaklanma gibi olayların ve kılıcın terk edilerek, zalim yöneticinin idaresinin kabul edilmesi ve kendisine dua edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁹⁹ Hanefî fakihlerden Tahâvî ise, Ehl-i Sünnet ulemasının, baştaki idarecilere karşı ayaklanmayı yanlış gördüklerini, idarecilerin zorbalık bile yapsalar, kendilerine beddua edilmemesi ve sözlerinden çıkılmaması gerektiğini belirtmektedir.⁹⁰⁰ Dolayısıyla bazı Sünî âlimlerin, yöneticilerin zulüm, fîsk, zorbalık, azgınlık gibi davranışları karşısında onun hal' edilmesinin gerekliliğine dair prensip ve düşünceleri olmakla beraber, politik şiddet yolunu tercih, tasvip ve teşvik etmedikleri

⁸⁹⁰ Evkuran, a.g.e., s. 241.

⁸⁹¹ Fethi Kerim Kazanç (2004), "Eş'ârî Kelamında Siyasal Otorite Kavramı", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IV, Sy. 1, s. 157.

⁸⁹² İbnü'l-Hümâm, **el-Müsâvere**, s. 170; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 708-710; Atar, "Azil", s. 326.

⁸⁹³ Pezdevî, a.g.e., s. 198.

⁸⁹⁴ Mustafa, a.g.e., s. 285-293

⁸⁹⁵ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283; Mustafa, a.g.e., s. 275-293.

⁸⁹⁶ Aydın, "Hal'", s. 219. Öte taraftan Ebû Hanîfe'nin, Zeyd b. Ali ve Muhammed b. Abdullah el-Mehdî en-Nefsüzzekiyye isyanlarına hem maddi destek sağladığı hem de meşruluğuna dair fetva verdiği bilinmektedir. Mustafa, a.g.e., s. 291-292; Saffet Köse (2013), "Zeyd b. Ali", **TDVİA**, C. 44, İstanbul, s. 314; Mustafa Öz (2005), "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", **TDVİA**, C. 30, İstanbul, s. 490.

⁸⁹⁷ Eş'ârî, **el-İbâne**, s. 12; a. mlf., a.g.e., s. 255; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 239; Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 119-120; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 708-710.

⁸⁹⁸ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283.

⁸⁹⁹ Eş'ârî, **el-İbâne**, s. 12.

⁹⁰⁰ et-Tahâvî (1995), **el-Akîdetü't-Tahâviyye**, **Beyânü 'Akîdeti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a'**, Dâr-u İbn Hazm, Beyrut, s. 24.

görülmektedir. Ayrıca kendileri zalim bir devlet başkanına karşı ayaklanmayı uygun görmedikleri gibi, iktidara karşı ayaklananları da, bağıy olarak değerlendirmedikleri ortaya konulmalıdır.⁹⁰¹

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre,⁹⁰² hal'den önce emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker gelmektedir.⁹⁰³ Zulmü ve fıskı ortaya çıkan iktidar sahibine öncelikle nasihat edilerek, tövbeye davet edilmeli ve yanlışından dönmesi sağlanmalıdır.⁹⁰⁴ Çünkü sultana nasihat umuma nasihat kabul edilmiştir.⁹⁰⁵ nitekim İslam tarihi boyunca iktidar sahiplerini, doğru yolda olmaları, halka adaletle davranmaları ve şeriatı ittibâ konusunda gayrete teşvik eden bir nasihat-nâme kültürü olduğundan bahsetmek gerekmektedir. Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker'i tasviye eden Kur'anî prensipler⁹⁰⁶ ile Hz. Peygamberin “*din nasihatır*”,⁹⁰⁷ hadis-i şerifi gereğince, eli kalem tutan hemen herkesin, başta yöneticilere nasihat olmak üzere, birçok amaca matuf, münasip bir lisanla telif eylediği **Siyaset-nâme** veya **Nasihatnâme** türü eserler bulunmaktadır. Tarih ilmine de kaynaklık eden bu tür eserlerde iktidara başkaldırı, isyan, düzeni değiştirme, yapılan zulüm ve haksızlığa itiraz ve benzeri talepler dile getirilmemektedir. Lakin iktidar sahibi olanlar güzel ahlaklı olmaya, iyiliğe, doğruluğa, zulmü ortadan kaldırıp adaletli davranmaya ve halkın işlerini düzene koymaya davet edilmektedirler.⁹⁰⁸

Ehl-i Sünnet ulehasının siyasal olaylarda kamu maslahatını düşünerek, toplumu kaos ve krize sürükleyecek ihtilal gibi davranışlardan özenle kaçındıkları görülmektedir. Sünnî düşüncede, özellikle, ihtilal yapmak suretiyle, iktidarın değiştirilmesine ihtiyatla yaklaşıldığında, İslam'ın ilk devirlerinde meydana gelen siyasal olayların etkisinin bulunduğu; bundan dolayı iktidarlara direkt ya da dolaylı olarak meşruiyet sağlandığı görülmektedir.⁹⁰⁹ Ulemanın sultanlara karşı fiili bir hareket içerisine girmemeye özen göstermelerine rağmen, onları uyarmaktan ve kendilerine ahlaki tavsiyelerde bulunarak şer'i daire içerisinde kalmaya teşvik etmiş olduklarından bahsetmek mümkündür.⁹¹⁰ Ancak devlet başkanının insan haklarını ihlal etmeyen kusurlarının ahlaki tavsiyelerle düzeltilmesi anlaşılabilir olsa da, halifenin kamu haklarını ihlal edip, görevini kötüye kullanması karşısında ahlaki öğütlere sığınmak gerçekçi olmaktan uzak bir tutumdur.⁹¹¹

Neticede tarihsel tecrübenin gözleminden hareket eden sünnî siyaset düşüncesinde, ihtilal yapmak suretiyle, iktidarın değiştirilmesine ihtiyatla yaklaşıldığında, İslam'ın ilk devirlerinde

⁹⁰¹ Üdeh, a.g.e., C. I, s. 101 vd.

⁹⁰² Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233.

⁹⁰³ Nebhan, a.g.e., 143. Ayrıca bk. Kara, a.g.e., s. 187.

⁹⁰⁴ Pezdevî, a.g.e., s. 198; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 283; Nebhan, a.g.e., s. 477.

⁹⁰⁵ el-Mâverî Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (1983), **Nasihatü'l-Mülûk**, Tahk. Hızır Muhammed Hızır, Mektebetü'l-Felâh, Kuveyt, s. 34.

⁹⁰⁶ Mesela bk. Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/71; Âl-i İmrân, 3/110.

⁹⁰⁷ **Hadislerle İslâm**, C. I, s. 366.

⁹⁰⁸ Dinçer, a.g.e., s. 35-36, 54.

⁹⁰⁹ Evkuran, a.g.e., s. 198, 204, 213-214; Şafak, “Bağıy”, s. 451.

⁹¹⁰ Cengiz Kanık (2015), “Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı (Gazzâlî Örneği)”, **Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri**, Cemalettin Erdemci-Fadıl Aygün (Ed.), C. I, Beyan Yay. İstanbul, s. 447.

⁹¹¹ Evkuran, agm, s. 35.

meydana gelen siyasi olayların etkisinin bulunduğu açıktır. Dolayısıyla Hz. Peygamberin “*apaçık bir küfür hali görülmesi*” hariç, devlet başkanına itaat edilerek, baş kaldırılmaması gerektiğini beyan eden hadis-i şerifler⁹¹² ve selefın doğru yolundan ayrılmama, Ehl-i Sünnet ulemasının devlet başkanına karşı ayaklanmayı teşvik etmemelerinin temel referans noktalarını teşkil etmektedir.⁹¹³

d. Siyasi Çekişmelerin Muharrik Kuvveti: Dinî Referanslar

İktidarların, isyan ve ihtilal olayları neticesinde değiştirilmesi örneklerinde, farklı çıkar gruplarının siyasi çekişmeleri önemli bir yer tutmaktadır. İslam tarihi boyunca meydana gelen ihtilal süreçlerinde en fazla göze çarpan amil, iktidar etrafındaki veya çevresindeki çıkar gruplarının siyasi çatışmaları olmaktadır. Bu gruplarca, mevcut devlet başkanının değiştirilmesini temin maksadıyla, girilen ihtilal ve isyan süreçlerine dini bir motif kazandırmak, ortaya çıkan durumun hukukî zeminini tesis etmek ve şer’i bir kısım gerekçelerle bu sürecin meşruluğunu sağlamak gayesiyle, dini doktrine referans ve atıf yapmak yaygın bir gelenek haline gelmiştir.⁹¹⁴

İtikadî veya siyasî, hemen her fırkanın kendi yorumunu, dinin sahih yolu olarak ileri sürmesi ve kendi iktidar mücadelesini meşrulaştırmak amacıyla nasları te’vile yönelmesi,⁹¹⁵ muhalif süreçlerin tipik karakteristiklerindendir. Keza ihtilal ve isyan hareketlerinde de, siyasi emelin gerçekleştirilebilmesi için, çok defa dini naslardan istifade çarelerine başvurulduğu⁹¹⁶ ve kamuoyu desteğine olan ihtiyaç, dini referanslar yardımıyla elde edilebildiği belirtilmelidir.⁹¹⁷ Ancak gerek itaat kültürünü önceleyen iktidar aklının, gerekse itiraz kültürünü önceleyen muhalefet aklının epistemik arka planında siyasal bir duruşun yer aldığı unutulmamalıdır.⁹¹⁸ Dolayısıyla Reşid Rızâ’nın da vurguladığı gibi, yaşanan çatışmaların dini yorumlamadaki farklı görüş ayrılıklarından ziyade, siyasî ve ekonomik gerekçelerden kaynaklandığını vurgulamak gerekmektedir.⁹¹⁹

Dini olmaktan ziyade, siyasi çekişmelerden kaynaklanan gruplaşma ve çatışmaların,⁹²⁰ keyfî ve şahsî maksatlara dayanması halinde, dinen caiz olmadığına hükmedilmiştir.⁹²¹ Çünkü dinin aslı yapısını ve ümmetin birliğini parçalayacak her türden davranışın, toplumun birliğine zarar vermesinin yanı sıra, dinde de kalıcı tahribata sebebiyet vermesi sebebiyle, bu türden girişimler İslam dinince kabul görmemiştir.⁹²² Buna rağmen farklı siyaset anlayışlarında da görüldüğü üzere,

⁹¹² Buhârî, “Kitâbü’l-Fiten”, 2, (Hadis Nu. 7056), s. 1748; a. mlf., “Ahbârü’l-âhâd”, 1, (Hadis Nu. 7257), s. 1793; Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 401.

⁹¹³ Evkuran, a.g.e., s. 198, 204, 213-214; Şafak, “Bağy”, s. 451.

⁹¹⁴ Aydın, “Hal”, s. 219; Lewis, **İslâm’ın Siyasal Dili**, s. 144.

⁹¹⁵ Başoğlu, “Tefrika”, s. 280.

⁹¹⁶ Koçyiğit, a.g.e., s. 20.

⁹¹⁷ Muzaffer Barlak (2018), “İslam Düşüncesinde Muhalefetin Teopolitik İmkânı ve Yapısı”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi**, C. 11, Sy. 2, s. 386.

⁹¹⁸ Evkuran, a.g.e., s. 190.

⁹¹⁹ Reşid Rızâ, **Tefsîr**, C. III, s. 8.

⁹²⁰ Neşet Çağatay - İbrahim Ağâh Çubukçu (1985), **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 167, Ankara, s. 7.

⁹²¹ Seyyid Bey, **Fıkah Usûlü**, s. 111.

⁹²² Başoğlu, “Tefrika”, s. 279.

amaca ve siyasi başarıya ulaşma uğruna temel dini ve ahlaki ilkelerden taviz vermek,⁹²³ İslam tarihinde dine referans verilerek başlatılan isyan hadiselerinin pek çoğunda göze çarpmaktadır.

İsyanı siyasi bir çözüm olarak gören ve devlet başkanını ihtilal neticesinde makamından indirmek isteyen gruplar için dini metinler, önemli referanslar barındırmaktadır.⁹²⁴ Buradan hareketle siyasi çekişmelerin ortaya çıkardığı çatışma ortamında, kutsalın gölgesine sığınarak, karşı taraf düşman olarak ötekileştirilirken, temel argümanlardan birisi “*öteki*”nin tekfir edilmesi olmaktadır.⁹²⁵ Her ne kadar müminlerin, kâfir ilan edilmeleri dinen yasaklanmış olsa da,⁹²⁶ tekfir edilen ötekine saldırmak, “*kâfir*”e karşı yapıldığından dolayı, dinen meşru hale gelmiş olmaktadır. Neticede Allah’ın hükümleriyle hükmetmeyen,⁹²⁷ şeriatı ayrılmış küfre sapan ve Allah’a itaat sınırlarını ihlal ederek, meşruiyetini kaybeden ötekine (iktidara) karşı haklılık ve geçerlilik kazanan başkaldırı hareketleri için,⁹²⁸ küfrüne hükmedilmiş böyle bir devlet başkanının yönetimden uzaklaştırılması, dini bir görev olarak telakki edilmektedir.⁹²⁹

İhtilal süreçlerinin meşruiyetinin sağlanması için dini referanslara sıkça vurgu yapılması önemli bir noktaya daha işaret etmektedir. Kavak’a göre, isyan veya ihtilal esnasında tarafların dini meşruiyet arayışları, ulemanın sürecin vazgeçilmez aktörleri arasında olması ve merkezi konumu ile her hadisede, siyasi meşruiyeti temin noktasında şeriata (fetvaya) müracaat talepleri, şeriatın merkezi konumunu göstermesi bakımından önemli olmaktadır.⁹³⁰

İktidarın değiştirilmesi amacıyla, dini referanslar etrafında teşekkül ettirilmiş isyanların ilk örneklerini, Emevîler’e karşı başlatılan Hz. Hüseyin’in (ö. 680) ve Abdullah b. Zübeyr’in (ö. 692) isyan süreçleri oluşturmaktadır.⁹³¹ Her iki ayaklanma da şiddetle bastırılmış olup, süreç sonunda Hz. Hüseyin de Abdullah b. Zübeyr de öldürülmüştür. Mamafih Emevî idaresi kendisine karşı girilen bu ihtilal hareketlerinde -mesela Abdullah b. Zübeyr’e karşı- dini referanslara sıkça vurgu yapmış; onun hareketini fitne ve kendisini de fitne ehli olmakla itham etmiştir.⁹³² Etrafindakileri dağıtmak için gönderilen eman-nameye göre, Abdullah b. Zübeyr ve kendisine tabi olanlar bağy olarak betimlenmiş ve Abdullah’ın isyan üzere olduğu; itaat etmeyerek emîr’l-mü’minîne muhalefet ettiği vurgulanmıştır.⁹³³

İbn Haldûn, Abdullah b. Zübeyr meselesini ele alırken, asabiyet ve şevket meselesine vurgu yapmaktadır. Ona göre Hz. Ali’ye karşı Muâviye’nin hatalı olduğu hususunda sahabe arasında

⁹²³ Abbâsî Veziri Tahir’dan Oğlu Abdullah’a Siyasî Nasihatnâme, s. 44.

⁹²⁴ Barlak, agm, s. 410.

⁹²⁵ Evkuran, a.g.e., s. 69.

⁹²⁶ Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/94.

⁹²⁷ Meselâ bk. Kur’an-ı Kerim, Mâide, 5/44, 47-50.

⁹²⁸ Ammâra, a.g.e., s. 194; Ardoğan, agm, s. 175; Barlak, agm, s. 411.

⁹²⁹ Bağdâdî, a.g.e., s. 278; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226; Nebhan, a.g.e., s. 132.

⁹³⁰ Kavak, “Hal, İstifa ve İhtilal:”, s. 176.

⁹³¹ Ya’kûbî, a.g.e., C. II, s. 154 vd.; Süyûtî, a.g.e., s. 165.

⁹³² Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 71-72, 321.

⁹³³ İbnü’l-Esir, a.g.e., C. IV, s. 315 vd.

icma olmasına rağmen, İbn Zübeyr için bu şekilde bir eğilimden bahsetmek mümkün değildir. İbn Haldûn'a göre, Abdullah ibn Zübeyr'in hasmı olan Abdülmelik, adalet bakımından insanların en büyüklerinden olup, İbn Zübeyr ise, zan ile ayaklanmış bir bağı olarak tanıtılır. Keza her ikisinin de kendi ictihadlarına göre ortaya çıkmasından dolayı, her ikisi de doğru hareket etmiş sayılabilir. Ancak bu sürecin sonunda birisi kaybetmiş olacaktır. Bundan dolayı İbn Haldûn, süreç sonunda İbn Zübeyr'in öldürülmesinin, fıkıh kaidelerine ve kurallara uygun olduğunu belirtmektedir.⁹³⁴

Yezid b. Muâviye'den (ö. 683) sonra Emevî halifesi olan II. Muâviye'ye biat etmeyip, İslam coğrafyasının büyük çoğunluğunda Müslümanların biatini alarak halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in, on yıl kadar halifelik yaptığı bilinmektedir.⁹³⁵ Bazı müelliflerin bağı,⁹³⁶ bazılarının ise meşrû⁹³⁷ olarak selamladıkları İbn Zübeyr'in, Emevî idaresine karşı giriştiği bu hareketini, Emevîlerin Allah'ın saygı duyulmasını isteyip, haram saydığı hususları, helâl kabul edip çiğnemeleri şeklinde gerekçelendirdiği ayrıca vurgulanmalıdır.⁹³⁸ Dolayısıyla hem Abdullah b. Zübeyr'in hem de Emevî idaresinin kendilerinin hak üzere olduklarını destekleyen pek çok dini delil ileri sürdükleri kaynaklarımızda mevcuttur.

Emevî halifesi Velid b. Yezid'in hal' edilmesi ve iç savaş sonucu öldürülmesi, İslam tarihinde meydana gelen ilk saray darbesi olup, hal' vakaları arasında önemli bir yere sahiptir. Kaynakların verdiği bilgilere göre halife II. Velid, veliahtlık döneminden itibaren İslam'a aykırı hareketleri münasebetiyle çokça tenkid edilmiştir. Amcası Hişâm b. Abdülmelik'in vefatı üzerine toplumun biatını alarak halife olan Velid b. Yezid'in, iktidarı boyunca İslam'a aykırı bir şekilde devam eden yaşam tarzını değiştirmedeği görülmektedir.⁹³⁹ II. Velid, devletin varlığı ve hanedanın geleceği için tehdit olarak görülen davranışları sebebiyle, Emevî ileri gelenlerince, hal' edilmesine karar verilmiştir. Meydana gelen ayaklanma neticesinde II. Velid öldürülmüştür.⁹⁴⁰

II. Velid'in hal' edilmesinde öne çıkan gerekçeler arasında, onun fasık, zındık, mülhid ve kâfirlik gibi ağır ithamların yanında, içki içmek, dini değerlerle alay etmek, evlenilmesi haram olan kadınlarla ilişki kurmak, homoseksüellik, zulmetmek ve israf gibi toplum tarafından ahlaka muğayir, şeriata aykırı kabul edilen birçok davranış bulunmaktadır.⁹⁴¹ Ayrıca Mekke ve Medine gibi İslam'ın kutsal şehirlerini şarkıcılarla doldurduğunu aktaran İbnü'l-Cevzî, aralarında fâkihlerin de bulunduğu pek çok kişinin ayaklanarak, halifeye sert tepki gösterdiğini yazmaktadır.⁹⁴²

⁹³⁴ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 459.

⁹³⁵ Süyûtî, a.g.e., s. 169-171; Hakkı Dursun Yıldız (1988), "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 145-146.

⁹³⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 71-72, 321.

⁹³⁷ Zehebî, a.g.e., C. III, s. 364; Süyûtî, a.g.e., s. 169.

⁹³⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 319.

⁹³⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 221-222, 224.

⁹⁴⁰ Apak, a.g.e. III, s. 241; Aycan, "Emeviler Dönemi s. 170.

⁹⁴¹ Süyûtî, a.g.e., 199-200; İbn Kesîr, a.g.e., C. X, 24-25, 27-28; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, 240-241.

⁹⁴² İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C. VII, s. 237.

Velid II'nin hal' edilmesinde önemli noktalar bulunmaktadır. Velid'e yöneltilen suçlamaların ilki olan, zındık, mülhid ve kâfir ithamı, şer'i açıdan ilk elden hal' sebebi sayılmaktadır.⁹⁴³ Ayrıca şeriata ittiba ilkesinin ihlali anlamına gelen haram fiillerin işlenmesi de, İslam hukuku açısından meşrû hal' gerekçeleri arasında yer almaktadır.⁹⁴⁴ Dolayısıyla pek çok kötülüğe meylettği ve mukaddes değerlerle alay ettiği nakledilen Velid b. Yezid'in,⁹⁴⁵ bu anlamda hilafetten hal'i gerekli görülmüştür. Ancak dine referansla meşruiyet zemini oluşturulan bu hal' vakasında, saray içi hesaplaşmaların⁹⁴⁶ da önemli bir yere sahip olduğu açıktır.

Abbâsîler tarafından Emevîler'e karşı başlatılan isyan hareketlerinde de dini referanslara sıkça müracaat edildiği görülmektedir. Emevî halifelerinin takip ettikleri, başta kavmiyetçi politikalar olmak üzere,⁹⁴⁷ Hz. Peygamberi “*peygamberlerden birisi*”⁹⁴⁸ gibi sıradanlaştırarak, dinî misyonu terk etmeleri, din ve devlet işlerini bırakıp sefahate dalmaları,⁹⁴⁹ devlet kadrolarının dengesiz dağılımı ve mevâlinin dışlanması⁹⁵⁰ gibi birçok yanlış uygulama, ülke çapında, Emevîler'e karşı genel bir memnuniyetsizlik meydana getirmiştir.⁹⁵¹ Toplumdaki bu hoşnutsuzluk muhtelif menfaat gruplarının ittifakıyla bir isyan hareketine dönüşmüştür.⁹⁵²

Hz. Peygamberin soyundan geldiklerini ileri sürerek meşruiyetlerini güçlendirmeye çalışan Abbâsîler'in,⁹⁵³ Müslümanların, Hz. Peygamber ve ailesine duydukları sevgi ve saygı sayesinde,⁹⁵⁴ Emevîler'e karşı yürütülen bu isyan hareketine yön verir hale geldikleri görülmektedir.⁹⁵⁵ Allah'ın kendilerini seçmiş olduğunu iddia ederek,⁹⁵⁶ dini her açıdan kullandıkları tespit edilen Abbâsîler'in,⁹⁵⁷ bu isyanı neticesinde Emevîler yıkılmış ve yerine Abbâsîler hilafet makamına gelmiştir. “*Haksızlığa karşı hakkın mücadelesi*”⁹⁵⁸ şeklinde propaganda yürüten Abbâsîler tarafından, “*Allah'ın düşmanı*” olarak tanımlanan Emevî idarecilerinin,⁹⁵⁹ şeriata aykırı

⁹⁴³ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 12-15, 249; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; El-Cessâs, a.g.e., C. II, s. 288; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Aydın, “Hal’”, s. 218.

⁹⁴⁴ Bağdâdî, a.g.e., s. 278.

⁹⁴⁵ İsmail Yiğit (1995), “Emevîler”, **TDVİA**, C. 11, İstanbul, s. 93.

⁹⁴⁶ Velid'in, Emevî hanedanından olmasına rağmen, hanedan üyelerinin, kendilerinden bile olsa, bir halifeye muhalefet ederek, yönetime müdahale etmesi, İslam Tarihinde, sonraki dönemlerde meydana gelecek olan birçok saray içi darbeye örneklik teşkil ettiği söylenilebilir. Apak, a.g.e. III, s. 241, 242.

⁹⁴⁷ Apak, a.g.e. IV, s. 21-22.

⁹⁴⁸ Zubaïda, a.g.e., s. 121.

⁹⁴⁹ Hitti, a.g.e., C. II, s. 430.

⁹⁵⁰ Nahide Bozkurt (1999), **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, Ankara, s. 15.

⁹⁵¹ Geniş bilgi için bk. Wellhausen, **Arap Devleti**, s. 148 vd.

⁹⁵² Câbirî, a.g.e., s. 647; Hakkı Dursun Yıldız (1988), “Abbâsîler”, **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 34.

⁹⁵³ Turan, a.g.e., s. 4.

⁹⁵⁴ Bozkurt, a.g.e., s. 46.

⁹⁵⁵ Hitti, a.g.e., C. II, s. 435; K. V. Zetterstéen (1978), “Abbâsîler”, **İA**, C. I, İstanbul, s. 18.

⁹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 337.

⁹⁵⁷ Abdülaziz Durî (2016), **İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-**, Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay. 6, İstanbul, s. 56; Câbirî, a.g.e., s. 664.

⁹⁵⁸ Apak, a.g.e. IV, s. 29.

⁹⁵⁹ Bozkurt, a.g.e., s. 75.

davranmaları, sahâbe ve tâbiîn nesli ile ilim ve takva ehlini tahkir etmeleri gibi bir kısım gerekçeler öne sürülmek suretiyle, girişilen bu ayaklanmanın dini bir görev olarak yansıtıldığı görülmektedir.⁹⁶⁰ Kezâ bu süreçte, Emevî idarecilerinin de, Abbâsî ihtilal hareketine karşı dini propaganda yürüttükleri not edilmektedir.⁹⁶¹

Dini referansların gölgesinde yürütülen bir ihtilal neticesinde iktidara gelen Abbâsîler'e karşı da benzer referanslarla isyan hareketleri yapıldığı görülmektedir.⁹⁶² Abbâsîler döneminde, iktidara gelen otuz yedi halifenin,⁹⁶³ neredeyse, yarısının hal' edilmiş olması, bizce, iktidarı elde etmek veya elde tutmak için mücadele veren, bir yönüyle de kendi muhalifini ortaya çıkaran, siyasi menfaat gruplarının kendi aralarındaki rekabet ve siyasi çekişmelerin çok güçlü olduğunu görmek dikkat çekicidir. Yine de hem iktidarın hem de muhalefetin şer'i kaygılar güderek mücadele yürütmesine rağmen, arka planda çoğunlukla siyasal bir duruş yer almaktadır.⁹⁶⁴

İslam hukukunun iktidar değişimiyle alakalı teorik olarak ortaya koyduğu esasların, hal' süreçlerinde hemen hiç dikkate alınmadığı; kazananın haklı, kaybedenin ise suçlu ilan edildiği pek çok örnek göstermek mümkündür. Mesela Hârûnürreşîd'in (ö. 809) vefatından sonra Emin ve kardeşi Me'mun'un siyasi rekabeti sözkonusudur. Emin'i destekleyen Arap unsurlar ile Me'mun'u destekleyen İranlı unsurlar bu rekabetin tarafı olup, birbirlerini gayr-i meşrû olmakla itham etmişlerdir. Kılıçların gölgesinde geçen bu süreçten Me'mun galip çıkmış ve Emin öldürülmüştür. Dönem kaynaklarının mağlup olan Emin'i, içkici, zevk ve eğlence düşkünü, lehviyata meraklı, liyakatsiz ve zaafiyet içerisinde olan birisi olarak tavsif ettikleri⁹⁶⁵ ve kendisine karşı girişilen hareketi -hatta öldürülmesini- şeriata uygun olarak gösterme eğilimi taşıdıkları görülmektedir.

Abbâsî halifelerinden Mütevekkil-Alellâh Câ'fer b. Muhammed'in (ö. 861) hal' vakası, İslam tarihinde, bir halifeye karşı kendi muhafızlarınca yapılan ilk darbe olarak kayıtlara geçmiştir. Ayrıca halife Mütevekkil'in, oğlu ve halefi Müntasır-Billâh tarafından öldürülmesine rağmen, cinayet suçu başkasının üzerine yıkılmıştır. Galibin fehvasınca verilen hükme göre, halife Mütevekkil'in ölçsüz harcamaları, saraydaki muhteşem ziyafetleri, içki ve eğlence meclisleri ile şairlere yapmış olduğu cömert ihsanların devlet hazinesini zayıflattığı gibi sebepler onun hal' gerekçelerini oluşturmaktadır.⁹⁶⁶

⁹⁶⁰ Akt. Barlak, agm, s. 386.

⁹⁶¹ Bozkurt, a.g.e., s. 82.

⁹⁶² İktidara gelinceye kadar dini referanslara sıkça vurgu yapan ve propaganda döneminde Emevîler'in yanlış uygulamalarını yapmayacaklarını vaat eden Abbâsîler'in, hilafete geldikten itibaren, verdikleri sözleri unuttukları ve pek çok yanlış işe imza attıkları belirtilmektedir. Bundan dolayı Ebû Hanîfe'nin, Abbâsîler'e karşı başlatılan Zeyd b. Ali ve Muhammed b. Abdullah el-Mehdî en-Nefsüzzekiyye isyanlarına hem maddi destek sağladığı hem de meşruluğuna dair fetva verdiği bilinmektedir. ed-Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed (1966), **Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis**, C. II, Müessesetü Ş'abân, Beyrut, s. 327; Mustafa, a.g.e., s. 291-292; Köse, "Zeyd b. Ali", s. 314; Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", s. 490.

⁹⁶³ Yıldız, "Abbâsîler", s. 37.

⁹⁶⁴ Evkuran, a.g.e., s. 190.

⁹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VI, s. 248-256; Hakkı Dursun Yıldız (1995), "Emîn", **TDVİA**, C. 11, İstanbul, s. 113-114.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 85-92; Apak, a.g.e. IV, s. 285-286; Mahmut Kırkpınar (2006), "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 213; Abdülkerim Özeydin (2006), "Müntasır-Billâh", **TDVİA**, C. 32, İstanbul, s. 24.

Hal' edilen Abbâsî halifelerinden bir diğeri olan Kâhir-Billâh'ın (ö. 950) ise, takip ettiği yanlış siyaset sebebiyle, etrafındakilerin, güvenini sarsmış olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla hal' edilmesinde siyasi çekişmelerin belirleyici rol oynadığı bilinmektedir.⁹⁶⁷ Ancak tarihi kaynaklarda, onun ayık gezmediği ve şarkı dinleyerek günlerini tükettiği ve şeriata aykırı davranışlar ortaya koyduğu şeklindeki ifadeler, onun şer'an hal'ine cevaz veren dini gerekçeler olarak sıralanmaktadır.⁹⁶⁸ Keza onun, kötü bir siyaset gütmemesinin yanında, kötü ahlak sahibi olması, haksız yere insanları öldürtmesi, içki müptelası olması ve haksız yere insanların mallarını gasp etmesi gibi şer'i açıdan makul görülebilen bir kısım gerekçelerden dolayı hal' edildiğini belirtmek suretiyle,⁹⁶⁹ hal' vakasına dini bir kisve giydirilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁹⁷⁰

Abbâsî halifeleri arasındaki hal' vakalarında, en dikkate değer olanı halife Râşid-billâh'ın (ö. 1138) hal' vakasıdır. Selçuklu nüfuzunun hissedildiği bir zamanda meydana gelen bu hal' vakası ile ilgili İslam tarihi kaynaklarında yer alan bilgiler, çoğunlukla benzerlik taşımaktadır. Kaynaklardaki bilgilere göre, yalnızca dini işlerle meşgul olacak bir halife isteyen Irak Selçuklu sultanı Mes'ud b. Muhammed Tapar (ö. 1152)⁹⁷¹ ve halife Râşid-billâh arasında bir ahitleşme yapılmıştır. Buna göre halifenin, "*Bağdat'ın dışına çıktığı, asker topladığı ve sultana karşı sefer düzenleyerek onun adamlarıyla çatıştığı*" takdirde hal' edilmiş sayılacağı;⁹⁷² sultan Mes'ud'un da bu şartlarla halifeye biat eylediği ifade edilmektedir.⁹⁷³

Sultan Mes'ud'un emriyle, Râşid-billâh'ın, bazı davranışları ve hilafete gelirken Sultan Mes'ud'la yaptığı bir sözleşmeye⁹⁷⁴ aykırı davranması sebebiyle fukaha, ulema, kadı ve şahitlerin bulunduğu bir hal' meclisi toplanmıştır. Sultan, meclistekilere, Râşid-billâh'ın kendi hattıyla yazılmış bir ahitnameyi göstererek halifenin hal'ini istemiştir.⁹⁷⁵ Her ne kadar bu meclisin sultanın emriyle toplanmış olduğu bilinse de,⁹⁷⁶ toplantı neticesinde, halife Râşid-billâh'ın, aleyhinde verilen bir fetva ile görevinden hal' edilmesi; yani hal' prosedürüne şeklen de olsa uyulmuş olması önem ifade etmektedir.

Râşid-billâh, kadılar, ulema, ayan ve şahitlerin huzurunda, halka zulmetmek, insanların mallarına haksız yere el koymak, haksız yere cana kıymak, şarap içmek, ahidini çiğnemek gibi şer'i gerekçelerle itham edilerek, şahitlerin huzurunda kayıt tutulmuştur. Meclistekilere ilkin, bu tür davranışları yapan birisinin imametinin caiz olup olmadığı sorulmuştur. Ayrıca bu tür davranışları sebebiyle **fâsık** olduğu sabit olan bir kimsenin hal' edilerek, yerine vaktin sultanınca,

⁹⁶⁷ Apak, a.g.e. IV, s. 387.

⁹⁶⁸ Süyûtî, a.g.e., s. 306.

⁹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C. XIII, s. 334-335; İbn Kesîr, a.g.e., C. XI, s. 310-311; Süyûtî, a.g.e., s. 306-309.

⁹⁷⁰ Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh", s. 172.

⁹⁷¹ Faruk Sümer (2004), "Mes'ud b. Muhammed Tapar", **TDVİA**, C. 29, Ankara, s. 350.

⁹⁷² İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 46; İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 389.

⁹⁷³ Abdülkerim Özaydın (2007), "Râşid-Billâh", **TDVİA**, C. 34, İstanbul, s. 465.

⁹⁷⁴ K. V. Zetterstéén (1964), "Râşid Bi'llâh", **İA**, C. IX, İstanbul, s. 635.

⁹⁷⁵ İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 389.

⁹⁷⁶ Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. II, s. 76; Ali Sevim - Erdoğan Merçil (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 313.

daha hayırlı bir kimsenin halife olarak getirilmesi caiz olur mu, diye ikinci bir sual daha ilave edilmiştir. Mecliste hazır bulunanların hal' fetvasına cevaz vermeleri ile halife Râşid-billâh hal' edilmiştir.⁹⁷⁷ Hal' fetvası kâdılkudât adına, kadı Ebu Tâhir İbnü'l-Kerhî tarafından hükümleştirilmiş, bir “**mazbata**” düzenlenerek dönemin kâdılkudâtı el-Zeynebî'ye gönderilerek onun da onayı alınmıştır.⁹⁷⁸

Farklı mezhepler arasındaki çekişmelerde de dini referanslara sıkça müracaat edildiği görülmektedir. Mesela klasik Ehl-i Sünnet kaynakları Fatımî halifeleri hakkında çoğunlukla olumsuz görüşler beyan etmektedirler. Genellikle şeriata aykırı davranışlarının öne çıkarılarak, onların hilafete ehil olmadıkları ileri sürülmektedir. Hal' edildiklerinde veya öldürüldüklerinde genelde şer'i birçok gerekçe öne sürülmek suretiyle hal' sürecine meşruluk sağlandığı anlaşılmaktadır. Mesela halkına çokça zulmettiğinden bahsedilen⁹⁷⁹ onuncu Fâtımî halifesi Âmir-Biahkâmillâh'ın (ö. 1130), kendisine düzenlenen suikast sonucu bir Bâtınî tarafından öldürülmesinin, Sünnî kaynaklarca memnuniyetle karşılandığını gösteren bilgiler mevcuttur. Buna göre o, halkına zulmeden ve şeriata aykırı davranan, münker ve fuhşiyatı açıktan işleyen, kan dökücü, insanların mallarını haksız yere müsadere eden fâsık bir halifedir. Haçlılar'ın Kudüs başta olmak üzere birçok İslam şehrini ele geçirmelerine rağmen, onlara karşı ciddi tedbirler almamış olması, cihad vazifesinde gevşeklik göstermek olarak değerlendirilir. Şeriata ittiba konusunda ihmalkâr davrandığından ötürü hal' edilmesi, hatta öldürülmesi, yerinde kabul edilmiştir.⁹⁸⁰

Dini referanslar, farklı memleketler arasındaki mücadelelerde de bir meşruiyet unsuru olarak kullanılmıştır. Mesela Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde, ulema tarafından verilen fetvada, Şah İsmail mülhid ve kâfir olarak tanımlanarak, girişilen seferin din adına olması temin edilmiştir. Yine Şah İsmail'in müttefiki olan Memlûk Kansu Gavvî ve Tomambay'ın da, fetva gereği mürted ve bağı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu süreçte Şah İsmail'in mülhid ve dinsiz, Kansu Gavvî, Tomambay ve taraftarlarının ise bağı olarak tanımlanması dikkat çekicidir.⁹⁸¹

Osmanlı'nın ulemasının yaklaşımlarında, Osmanlı padişahının hâkimiyet unsurlarından birisini “Harem-i Şerîf'e hâkimiyeti oluşturduğundan, Mekke ve Medine'nin yönetimine hâkim olan Osmanlı padişahları, doğal olarak, İslam dünyasının meşru temsilcileri olmaktadır.”⁹⁸² Bu yaklaşıma göre, İslam dünyasının meşru temsilcisi olan Osmanlı hükümdarına itaat etmeyen Sünnî Memlûk idarecileri bağı, Şah İsmail ise mülhid (dinsizliğe sebep olacak inanç ve görüşleri savunma) olarak tavsif edilmektedir. Böylece hem bir mülhid olan birine (Şah İsmail) yardım edip, onunla ittifak yapan Memlûk idaresine hem de Safevî yönetimine karşı girişilecek her tür hareket

⁹⁷⁷ İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 389; Süyûtî, a.g.e., s. 343; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 47.

⁹⁷⁸ Süyûtî, a.g.e., s. 343; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 49.

⁹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. X, s. 525.

⁹⁸⁰ İbn Tağrıberdî, a.g.e., C. V, s. 170 vd., Ayrıca bk. Kavak, “Hal', İstifa ve İhtilal:”, 160; Abdülkerim Özaydın (1991), “Âmir-Biahkâmillâh”, TDVİA, C. 3, İstanbul, s. 68.

⁹⁸¹ Kâdı Hüseyin, a.g.e., s. 254-259; Kavak, “Hal', İstifa ve İhtilal:”, s. 175.

⁹⁸² Râgıb Mehmed Paşa, a.g.e., s. 139; Özgür Kavak, “Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek”, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 42, (2012/1), s. 118.

şer'i bir zemine kavuşmuş olmaktadır.⁹⁸³ Fetva gereği mürted ve bağı olarak tanımlanan Memlük sultanları Kansu Gavri ve Tomanbay'ın, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi neticesinde (m. 1517), öldürüldüğü bilinmektedir.⁹⁸⁴

İslam tarihi boyunca mevcut devlet başkanının değiştirilmesini temin maksadıyla, girişilen ihtilal ve isyan süreçlerine dini bir motif kazandırmak, ortaya çıkan durumun hukukî zeminini tesis etmek ve sürecin meşruluğunu sağlamak için, dini doktrine atıf yapılması ve taleplerin şeriat üzerinden ortaya konulmasının yaygın bir gelenek haline geldiği görülmektedir.⁹⁸⁵ Bunun temini için muhalif grupların, siyasi emellerini gerçekleştirmek için, çok defa dini naslardan istifade etme çarelerine başvurduğu,⁹⁸⁶ kamuoyu desteğine olan ihtiyacın ise, dini referanslar yardımıyla elde edilebildiği belirtilmelidir.⁹⁸⁷ Ayrıca dini metinlerin, bu anlamda önemli referanslar barındırdığının da vurgulanması gerekmektedir.⁹⁸⁸ Netice olarak, dinî referansların, siyasi çekişmeler için muharrik bir kuvvet oluşturduğu söylenilebilir.

Müslüman toplumlarda şeriat, bütün siyasi alanın meşru zeminini oluşturan temel referans noktasıdır.⁹⁸⁹ Keza Osmanlı'da da, ideal olarak uygulanıp uygulanmadığı bir kenara, ahkâm-ı şer'iyyenin, son döneme kadar, bireysel, toplumsal ve siyasal ortak paydayı teşkil ettiğini belirtmek mümkündür.⁹⁹⁰ Bu minvalde Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın, idarecilerin haksız uygulamalarına karşı gösterdikleri tepkilerini **şeriat isteme** sloganıyla ifade etmeleri, ortak meşruiyet anlayışını yansıtmaları bakımından ilgi çekici görünmektedir.⁹⁹¹ Dolayısıyla muhalif gruplar için, şeriat istemek ya da şeriatın elden gittiği şeklinde bir söylem, isyan süreçlerinde kitleleri harekete geçirmenin en kolay yolu olarak öne çıkmaktadır.⁹⁹²

1.2.4. Osmanlı'da Hal' Sürecinin Başat Aktörü Olarak Şeyhülislam

a. Şeyhülislam tabiri:

Şeyhülislam tabiri, sözlükte yaşlı kimse, reis, bilge anlamları gelen şeyh ile İslâm kelimelerinden meydana gelmiştir.⁹⁹³ Bu hitap, h. IV. asrın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya

⁹⁸³ Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 256, 257; Şükrü Özen (2002), "Kemalpaşazâde-Fıkhî Görüşleri", **TDVİA**, C. 25, Ankara, s. 241. Ulemanın bu tür yaklaşımlarının Osmanlı hilafetinin fıkhî olarak temellendirilmesi gayesi taşıdığının da belirtilmesi gerekmektedir. Kavak, "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset", s. 95-120.

⁹⁸⁴ İbn İyâs, a.g.e., C. V, s. 3 vd., 148 vd.; Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 254-259; Selâhattin Tansel (1969), **Yavuz Sultan Selim**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 108-210.

⁹⁸⁵ Aydın, "Hal'", s. 219.

⁹⁸⁶ Koçyiğit, a.g.e., s. 20; Başoğlu, "Tefrika", s. 280.

⁹⁸⁷ Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin:", s. 3-4; Barlak, agm, s. 386.

⁹⁸⁸ Barlak, agm, s. 410

⁹⁸⁹ Onaran, a.g.e., s. 132.

⁹⁹⁰ Murteza Bedir (2016), "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", **İbn Âbidîn, Hanefilerde Mezhep Usûlü - Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî**, Terc. Şenol Saylan, İstanbul, s. 44.

⁹⁹¹ Aybakan - Dönmez, "Meşrû", s. 382.

⁹⁹² Osman Nuri-Ahmed Refik (1327), **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, C. III, İbrahim Hilmi, İstanbul, s. 1184.

⁹⁹³ İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 91.

başlanmıştır.⁹⁹⁴ Bu devirlerde resmî bir mahiyet taşımayan şeyhülislam unvanı, halk arasında bir şeref nişanesi ve saygı ifadesi olarak yer etmiştir.⁹⁹⁵ Şeyhülislam unvanı, Memlûkler devrinde fetvaları ile şöret bulan ve fâkihlerin tasvibini kazanmış,⁹⁹⁶ hatta âlimler arasında vuku bulan ihtilafları bile çözebilen,⁹⁹⁷ fukaha için bir şeref hitabı olarak kullanılmış ve bir çeşit dini reislik şeklinde anlaşılmıştır.⁹⁹⁸ Ayrıca şeyhülislam ünvanının, bu yönüyle âlimlerin “*en kudemlisi*”⁹⁹⁹ manasında ve “*sadece fakihler*”¹⁰⁰⁰ için kullanıldığı ifade edilmektedir. Lakin şeyhülislam tabiri bilinen anlamına Osmanlılar zamanında kavuşmuştur. Bu ünvanın tarihte ilk kez Osmanlı “*siyasî – idarî*” sistemi içerisinde resmîyet kazandığını, ilmiye sınıfına mensup en yüksek rütbeli ulemayı tanımlamak için kullanıldığını ve tarihte ilk defa Osmanlı Devleti’nde şeyhülislam başkanlığında dinî - idarî bir örgütlenmeye gidildiğini belirtmek gerekmektedir.¹⁰⁰¹

b. Şeyhülisamlık kurumunun resmî bir makam haline gelmesi:

Osmanlı’da ilk şeyhülislamın kim olduğu ve şeyhülisamlık kurumunun ne zaman kurulduğuya ilgili tartışmalar bulunmaktadır.¹⁰⁰² Ancak bu unvan sarîh bir şekilde, Fatih Sultan Mehmed’in **Kanunname’sinde** dile getirilmiş ve şeyhülislamın ulemanın reisi olduğu açıkça ifade edilmiştir.¹⁰⁰³ Kanunnamede şeyhülislam tabirinin bu denli açık ve sarîh bir şekilde ifade edilmesi, Fatih’ten önce bu ünvanla anılan kimselerin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁰⁴ Ancak şeyhülislam tabirinin, bir ünvan olarak Fatih’in kanunnamesi ile resmîyet¹⁰⁰⁵ kazandığı görülmektedir.

Payitaht müftüsünün özel bir yetki ile, dini ve adli teşkilatın başına getirilerek, diğer müftüler üzerine şeyhülislâm/müftî’l-enâm olarak atanması, şeyhülisamlık makamının kurumsal olarak ilk dönemini oluşturmaktadır.¹⁰⁰⁶ Ancak şeyhülisamlık makamının bu ilk dönemlerinin, ilmiyenin

⁹⁹⁴ Ali Emîrî Efendi (1334), “Meşihat-ı İslâmiyye Tarihçesi”, **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Ebu’l-Ulâ Mardin, Matbaa-i Âmire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, s. 304.

⁹⁹⁵ Kramers, agm, s. 485.

⁹⁹⁶ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 91; Kramers, agm, s. 485.

⁹⁹⁷ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 174.

⁹⁹⁸ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 91.

⁹⁹⁹ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 91.

¹⁰⁰⁰ Kramers, agm, s. 485. Ancak aynı müellifin **Brill İslam Ansiklopedisi** için kaleme aldığı “Şeyhülislam” maddesinde, şeyhülislam ünvanının fukaha için kullanıldığına dair bir kanıtın olmadığı ifade edilmektedir. J. H. Kramers - R. W. Bulliet (1997), “Shaykh al-Islâm”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs (Ed.), Brill, Leiden, s. 400.

¹⁰⁰¹ Davut Dursun (1989), **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İşaret Yay., İstanbul, s. 317; Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 174.

¹⁰⁰² Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 175.

¹⁰⁰³ “*Ve şeyhülislâm ulemânın reisi dir ve muallim-i sultan dahi kezalik serdâr-ı ulemâdır. Vezîr-i a’zam anları riayeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müftî ve havâce sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddür dahi iderler.*” “Kânunnâme-i Âl-i Osmân”, s. 10. Viyana nüshası esas alınmak suretiyle Mehmed Arif Bey tarafından neşredilen bu nüshanın bazı eksiklikler taşıdığına dair bir iddia ve eksik kısımlar için bk. Abdülkadir Özcan (1982), “Fâtih’in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra Sayısı, Mart 1980/81, Sy. 33, İstanbul, s. 7 vd.

¹⁰⁰⁴ Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Şeyhülisamlık Müessesesi”, **Diyanet Dergisi**, C. 18, Sy. 5, Eylül-Ekim 1979, s. 295; Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 318.

¹⁰⁰⁵ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 92.

¹⁰⁰⁶ Uriel Heyd (1983), “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Terc. Selâhaddin Eroğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 26, s. 641; Schacht, a.g.e., s. 90. Brockelman, “*Fatih sultan Mehmed*

resmi mercii olarak XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ulaştığı kurumsal hüviyetine ve kazandığı öneme bakılarak değerlendirilmemesi gerekir. Çünkü şeyhülislamlık makamı başlangıçta “*şer-i şerifi ilgilendiren*” davalarla ilgili fetva talebine mahsus mütevazı bir fetva makamı olarak ortaya çıktığı belirtilmelidir.¹⁰⁰⁷ XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ise, ilmiyeye mensup yüksek rütbeli müderris ve kadılar ile daha alt düzeyde hizmet gören diğer görevlilerin tayin yetkisi kendilerine verilmek suretiyle,¹⁰⁰⁸ asli vazifeleri olan fetva görevlerinin yanında, ilmiyenin yönetimi de şeyhülislamın uhdesine bırakılmıştır.¹⁰⁰⁹ Böylece şeyhülislam, üstlendikleri dini ve ilmi görevlerin sağladığı manevi nüfuza ek olarak, üst düzey idarî görevleri dolayısıyla da, önemli bir güç elde etmiş oldular.¹⁰¹⁰ Bu sebeple şeyhülislamlık makamının, **Kânunnâme-i Âl-i Osmân**’dan hareketle, Fatih zamanında kurumsal olarak tesis edilmiş olduğundan bahsedilebilirse de, ilmiyenin başı olarak en yüksek ilmi ve dini makam olması Kanunî devrine rastlamaktadır.¹⁰¹¹ Bu dönemde fetvaya duyulan ihtiyaç arttıkça şeyhülislamlık kurumunun bürokratikleşmesi de hız kazanmış ve Zenbilli Ali Efendi’nin (ö. 1526) şeyhülislamlığı sırasında, fetva işlerini takip etmek üzere, fetva emini riyasetinde, bir grup uzmandan müteşekkil, fetvahane kurumu tesis edilmiştir.¹⁰¹²

c. Şeyhülislamlık kurumunun meşihat makamı haline dönüştürülmesi:

XIX. asırda yürütülen ıslahat teşebbüsleri kapsamında, şeyhülislamlık kurumunda da pek çok yenilik ve değişme meydana gelmiştir. Meşihat kurumunda kalabalık bir kadrolaşmaya gidilmiş ve kurum çalışanları, diğer devlet görevlileri gibi, maaşa bağlanmış ve şeyhülislam da, Meclis-i Vükelâ (bakanlar kurulu) üyesi yapılmıştır. Meclis-i Vükelâ’da alınan dini konularla ilgili kararlar padişahın hatt-ı hümayûnu ve şeyhülislamın fetvası ile yasa niteliği kazandığı ve şeyhülislamın bu kararların çıkarılmasında oldukça etkili olduğu ifade edilmektedir.¹⁰¹³ Ancak Tanzimat’ın ilerleyen zamanlarında oluşturulan Meclis-i Âlî-i Umûmî’nin üyelerinden birisi olan şeyhülislamın, diğer üyelerle birlikte sadece **bir oy** hakkının bulunması, makamın ruhaniliğinin azaltılarak, diğerleri gibi bir tür nazırlık haline dönüştürüldüğünü göstermektedir. Nitekim toplumla ilgili kanunlar hazırlayan Şûrâ-yı Devlet’e (m. 1839) üye olarak kabul edilmediği gibi, kendisinden hazırlanan kanunlarla ilgili, herhangi bir görüş ve fetva istenilmemiştir.¹⁰¹⁴ **Kânûn-i Esâsî**’nin 27. maddesi muvacehesinde şeyhülislam’ın padişah tarafından atanması ilke olarak kabul edilmiş¹⁰¹⁵ ve

ve Kanuni Sultan Süleyman şeyhülislamın bütün memurlar sınıfının en üstünde bulunan müstesna mevkiini teyit ettiler,” demek suretiyle, bu konunun ehemmiyetine dikkatimizi çekmektedir. Ona göre, yönetim gücünü elinde bulunduranların zor siyasi vaziyetlerde kendilerine müracaat etmeye **mecbur** kaldıkları şeyhülislamın otoritesini desteklemekte büyük menfaatleri vardı. Carl Brockelmann (1964), **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, Çev. Neş’et Çağatay, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 55, Ankara, s. 287

¹⁰⁰⁷ Yurdakul, a.g.e., s. 18; Pakalın, a.g.e., C. III, s. 349; İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 92.

¹⁰⁰⁸ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 349.

¹⁰⁰⁹ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 179 vd.; Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 326-327.

¹⁰¹⁰ Gerber, a.g.e., s. 93; Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 327-328; Kazıcı, a.g.e., s. 234.

¹⁰¹¹ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 92; M. Akgündüz, a.g.e., s. 43-44.

¹⁰¹² Ferhat Koca (1995), “Fetvahâne”, **TDVİA**, C. 12, İstanbul, s. 496; Masud vd., agm, s. 12.

¹⁰¹³ Ali Akyıldız (1993), **Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856**, Eren Yay., İstanbul, s. 182; Sadık Eraslan (2009), **Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı**, Diyanet İşleri Başkanlığı, 767, Ankara, s. 31; İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 93.

¹⁰¹⁴ Yakut, a.g.e., s. 88; S. Eraslan, a.g.e., s. 31.

¹⁰¹⁵ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 27.), s. 6.

şeyhülislamlık makamı, böylece anayasal bir zeminde yerini muhafaza etmiştir.¹⁰¹⁶ II. Meşrutiyetle birlikte şeyhülislamlar, kabinenin bir üyesi haline getirilmiştir. Şeyhülislamın değişmesi de kabinenin değişmesiyle beraber olmuştur.¹⁰¹⁷

Osmanlı Devleti'nde Molla Fenari'den son Osmanlı şeyhülislamı Medenî Mehmed Efendi'ye kadar 131¹⁰¹⁸ şeyhülislam görev yapmışken, şeyhülislamlık kurumu da, 498 sene boyunca devam etmiştir. 02 Kasım 1922'de, TBMM tarafından İstanbul Hükümeti'nin görevine son verilmesiyle, şeyhülislamlık kurumu da mülga olmuştur.¹⁰¹⁹

d. Meşihat makamının devlet teşkilatındaki önemi ve şeyhülislam'ın politik etkisi:

Osmanlı Devleti'nde gerek kaza gerekse fetva işlerinin evleviyetle mesulü ve muhatabı devlet başkanı olup,¹⁰²⁰ şeyhülislam, sultanın dini yetkilerinin mutlak temsilcisidir.¹⁰²¹ Devletin siyasi ve idari tasarruflarının, şer'î hükümlere uygun bir şekilde yürütülebilmesi için padişaha fetvasıyla yardımcı olmak, şeyhülislamın başlıca görevleri arasında bulunmaktadır.¹⁰²² Bu sebeple İslâm hukukunu yorumlamadaki yetkisi dolayısıyla şeyhülislâm, devletin tüm önemli kararlarında söz hakkına sahip olmuştur.¹⁰²³ Devlet tarafından yapılması düşünülen; kamuyu ve mevcut idari düzeni yakından ilgilendiren hemen her önemli mesele veya her yenilik şeyhülislama danışılmak suretiyle, **şer'i şerife** uygun hale getirilmiştir.¹⁰²⁴ Böylece önemli ülke meselelerinde ihtiyaç duyulan kararların hukuki ve şer'î dayanaklarının oluşturulduğu görülmektedir.¹⁰²⁵ Osmanlı Devleti'nde kanunların şeriatla uyum içerisinde olması büyük önem arz ettiğinden,¹⁰²⁶ fetvanın meşrulaştırıcı gücünün fark eden Osmanlı idarecilerinin, şeyhülislamdan hukukî ve şer'î bir görüş almadan, iç ve dış politika ile ilgili kararlar almamayı prensip haline getirdikleri¹⁰²⁷ söylenilebilir.

XVI. yy.ın ikinci yarısından itibaren, idari ve siyasi sahada şeyhülislama danışmak, usûl ve adet olmuştur.¹⁰²⁸ Önceleri devletin resmî işleri ile alakası olmayan şeyhülislamların,¹⁰²⁹ ilerleyen

¹⁰¹⁶ Yurdakul, a.g.e., s. 262.

¹⁰¹⁷ Ziya KAZICI (1999), **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, s. 244.

¹⁰¹⁸ İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 93.

¹⁰¹⁹ KAZICI, a.g.e., s. 237.

¹⁰²⁰ el-Karâfi, **el-İhkâm**, s. 46.

¹⁰²¹ İnalçık, **Klasik Çağ**, s. 103; Yakut, a.g.e., s. 174.

¹⁰²² Yurdaydın, a.g.e., s. 101.

¹⁰²³ Masud vd., agm, s. 20; Yurdakul, a.g.e., s. 265. Mesela, sadrazam Damad Mehmed Paşa'nın (Öküz Mehmed Paşa diye de bilinir) azlinden sonra, kimin sadrazam olması gerektiği konusunda I. Ahmed'le Şeyhülislam Es'ad Efendi istişarede bulunmuşlar ve şeyhülislam'ın tavsiyesi doğrultusunda m. 1616'da yeni sadrazam Kaptan-ı Deryâ Halil Paşa olmuştur. Bk. Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 376-377. Ayrıca daha başka örnekler için bk. a. mlf., a.g.e., C. I, s. 278, 282.

¹⁰²⁴ Joseph Schacht (1982), **An Introduction To Islamic Law**, New York/Oxford, s. 90; Barkan, **Kanunlar I**, s. XIX; Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C. II, s. 80.

¹⁰²⁵ Yurdakul, a.g.e., s. 268; Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 198.

¹⁰²⁶ Başgil, a.g.e., s. 180-181.

¹⁰²⁷ M. Akgündüz, a.g.e., s. 55-56; Masud vd., agm, s. 12.

¹⁰²⁸ M. Akgündüz, a.g.e., s. 72.

¹⁰²⁹ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 349.

zamanlarda devletin pek çok önemli kararında sadrazama denk bir şekilde söz ve karar hakkına sahip oldukları görülmektedir.¹⁰³⁰ Dolayısıyla tayin ve görev süreleri şahsî meziyetlerine¹⁰³¹ ve devletin içerisinde bulunduğu siyasi duruma bağlı olan şeyhülislamın, devlet teşrifâtının ön sıralarında yer aldığı bilinmektedir.¹⁰³² Öte taraftan, şeyhülislamın görevleri arasında bulunan dini-siyasi içerikli fetva vermek, dini bürokrasiyi yönetmek, padişah hocalığı yapmak ve divan-ı hümayunu bilgilendirmek gibi işlerin, şeyhülislamı, devlet düzeni içerisinde önemli siyasi bir aktör haline getirdiği açıktır. Ayrıca kurumsal kimliği açısından şeyhülislam, siyasi iradenin bazı davranışlarını meşrulaştırmak, bir kısmını da kontrol altında tutmak suretiyle, idari sistemin işleyişi bakımından kilit bir konumda bulunmaktadır.¹⁰³³ Nitekim Okandan, şeyhülislamı şeriatın bekçisi ve padişahın yardımcısı olarak kabul etmekte ve hünkârın yanlış hareketlerine karşı hukukî fren vazifesi gördüğünü öne sürmektedir.¹⁰³⁴

Fetva hizmetinde gözetilen esas saik, Müslüman toplumun hayrı ve adaletin tecellisi olmaktadır.¹⁰³⁵ Bundan dolayı, **Kavânî-i Teşrifât** adlı eserde şeyhülislam, Müslümanların hayatlarını kolaylaştırıp, sorunlarına çözüm getirmesi sebebiyle, müctehid imamların ve Ebû Hanîfe'nin halefi olarak resmedilmiştir.¹⁰³⁶ Bundan dolayı bazı Osmanlı münevverleri, şeyhülislamı, mevki ve nüfûzları sebebiyle sadrazama, dünya ve ahiret ilimlerine sahip olmaları dolayısıyla da padişahlara bile faik oldukları yönünde kanaate sahip olabilmişlerdir.¹⁰³⁷ Şeyhülislamın karar verdiği bir meselede padişahın ona karşı çıkmayacağını ifade eden Rycat ise, şeyhülislam fetvasının, padişahın salâhiyetinin üstünde bir anlamı çağrıştırdığını öne sürmektedir. Ona göre, padişahın, yürürlüğe koyduğu kararlarında şeyhülislam fetvasını mesned alması, şeriata muvafakatini teyit ettiği gibi, halkın da bu suretle kendisine, daha kolay itaat etmesine imkân sağlamaktadır.¹⁰³⁸ Ancak Rycat'un padişahların, halka kendilerini sevdirmek için şeyhülislamın fetvasına ihtiyaç hissettikleri yönündeki iddiasının aksine, padişahların, dini bütün Müslümanlar olarak, kararlarının ve işlerinin şeriata muvafakat taşıması konusunda, şeyhülislam kadar hassasiyet sahibi oldukları hakikati teslim edilmelidir.¹⁰³⁹

¹⁰³⁰ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 92. XVI. Asır Osmanlı Devlet idaresi üzerine görüş beyan eden Hezarfen Hüseyin Efendi, şeyhülislam ve sadrazamın aynı derecede bulunduğunu hatta bazı durumlarda şeyhülislamın sadrazamdan daha önde geldiğini ifade etmektedir. Robert Anhegger, “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları” (1953), “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları”, **Türkiyat Mecmuası**, C. X (1951-53), Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, s. 389. Ayrıca protokolde kendilerinden önde olmalarına rağmen sadrazamların şeyhülislamı senede üç kez ziyaret etmeleri kanunen teamül haline geldiği not edilmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, s. 145

¹⁰³¹ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 349.

¹⁰³² Ekrem Sarıkçıoğlu (1982), “Şeyhülislamlık Makamı”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 5, Erzurum, s. 199; Yurdakul, a.g.e., s. 263.

¹⁰³³ Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 327-328.

¹⁰³⁴ Recâi G. Okandan (1971), **Amme Hukûkumuzun Ana Hatları [Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi]**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, s. 36.

¹⁰³⁵ Kazıcı, a.g.e., s. 242-243.

¹⁰³⁶ M. Akgündüz, a.g.e., s. 109.

¹⁰³⁷ Gündüz, a.g.e., s. 78. Ayrıca bk. Erol Güngör (1998), **İslâmın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 173-174.

¹⁰³⁸ Paul Rycat (1670), **The Present State of The Ottoman Empire**, J. Starkey-H. Brome, 3. Ed. London, s. 105-106.

¹⁰³⁹ M. Akgündüz, a.g.e., s. 241.

Şeyhülislam, padişahların cülûs ve kılıç kuşanma törenlerinden padişahların cenaze merasimlerine, bayram merasimlerinden şehzadelerle ilgili merasimlere, Hırka-i Şerif ziyaretlerinden Mevlid-i Şerif merasimlerine, yabancı elçiler şerefine verilen ziyafetlerden donanmanın denize açılması, harp ilanı ve sancak çıkarılması merasimlerine, padişahın resmî ve özel günlerinin dışında devletin önemli işlerinin yapıldığı toplantılardan, üye olmamasına rağmen meşveret meclislerine, pek çok alanda devlet protokolünün, adeta, bir üyesi haline gelmişlerdir.¹⁰⁴⁰

Şeyhülislamın, devletin resmî işleriyle alakası olmamasına rağmen, işleyişin bir parçası olarak, meşveret meclislerine sıkça davet edilmesi, artan siyasi nüfuzunun kontrol altına alınması ile devletin giriştiği yenileşme hareketlerine şer'î destek sağlamak suretiyle “*sorumluluğun paylaşılması*” ihtiyacından neşet ettiği düşünülmektedir.¹⁰⁴¹ Nitekim bazı dönemlerde Şeyhülislamla Nişancının birlikte kanun yapması, örfî kanunların desteğini şeriatıtan aldığı izlenimini vermekte ve bu yolla çıkarılan yeni kanunların **şer-i şerife** uygunluğu ortaya konulmaktadır. Böylece kamuoyunda oluşabilecek şüphelerin izale edilme gayesi taşımasının yanı sıra, sorumluluğun paylaşılması açısından da dikkate değerdir.¹⁰⁴² Ayrıca meşruiyeti fetva vasıtasıyla sağlanmış olan bir işteki başarısızlık karşısında, halkın göstermiş olduğu tepkilerin sadece padişaha ve diğer devlet erkânına değil, aynı zamanda şeyhülislama da yönelmiş olmasını, bu sorumluluğun paylaşılması açısından değerlendirmek gerekir. Mesela 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve sonrasındaki süreçte Kırım’ın Osmanlı Devleti’nden ayrılması, halk arasında büyük öfke ve tenkide sebep olmuştur. Bu öfke ve eleştirilerin hedefi olan I. Abdülhamid’e (ö. 1789) karşı yazılan bir bildiride, sadrazam ve kaymakamla birlikte, şeyhülislam da Müslüman olmamakla itham edilmiştir.¹⁰⁴³ Neticede şeyhülislamın da sık sık iştirak eylediği bu meclisler sayesinde, hem sorumluluk paylaşılmış olmaktadır hem de devlet yönetimi tek bir kişinin tasarrufuna bağlı olmaktan kurtarılarak, önemli kararların, birden fazla kişinin görüş ve tecrübelerine başvurulmak suretiyle alınması sağlanmış olmaktadır. Sadrazam başkanlığında toplanan bu meclislerde alınan kararlara ise, padişahın, genellikle, riayet ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁴⁴

Amme vicdanının dini mümessili olarak kabul edilen şeyhülislam,¹⁰⁴⁵ XVII. yy.dan itibaren en güçlü politik figür¹⁰⁴⁶ olarak öne çıkmıştır. Özellikle büyük siyasi buhranların yaşandığı dönemlerde, padişahı tahttan indirme (hal’) ve yeni hükümet kurma gibi olağan dışı toplanan meşveret meclisleri, şeyhülislamın huzuruyla toplanmış; kararlar ise şeriat adına alınmıştır.¹⁰⁴⁷ Hatta padişahın olmadığı ve diğer erkân tarafından alınan bu kararların yasallığı, şeyhülislam

¹⁰⁴⁰ **İlmiye Salnamesi**, s. 319; Yurdakul, a.g.e., s. 249-269; M. Akgündüz, a.g.e., s. 113-126; Kramers, agm, s. 487; Sarıkçıoğlu, agm, s. 216-218.

¹⁰⁴¹ Yakut, a.g.e., s. 47.

¹⁰⁴² M. Akgündüz, a.g.e., s. 80-81.

¹⁰⁴³ Fikret Sarıcaoğlu (2001), **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, s. 250.

¹⁰⁴⁴ Akyıldız, a.g.e., s. 177-178.

¹⁰⁴⁵ Kramers, agm, s. 487.

¹⁰⁴⁶ Okumuş, a.g.e., s. 164.

¹⁰⁴⁷ İnalçık, **Klasik Çağ**, s. 99.

fetvası hariç tutulacak olursa, “ittifak” kavramına dayandırılmıştır.¹⁰⁴⁸ Örneğin Sultan İbrahim, böyle bir meşveret meclisi kararı ile hal’ edilmiş; buna itiraz edenlere ise, “*padişahın hal’ edilmesine ittifakla karar verilmiştir; cumhura muhalefet câiz değildir,*”¹⁰⁴⁹ denilmiştir.

En yetkili bilgin ve hukukçu olarak kabul edilen şeyhülislamın,¹⁰⁵⁰ öncelikle vazifesi fetva vermek olup,¹⁰⁵¹ fetvasına en fazla itibar edilen kişi şeyhülislamdır.¹⁰⁵² Bu sebeple hem halkı hem de kamuyu ilgilendiren hususlarda mutlaka şeyhülislamın fetvasına müracaat olunurdu.¹⁰⁵³ Fetvâlar ferdi maslahatların yanı sıra idarî, siyasî, toplumsal ve hukukî sorunlarla ilgili alanlarda da önemli sayıldığından,¹⁰⁵⁴ hem yöneticiler hem de sıradan insanların hemen her türden işleri için, kendi zamanının şeyhülislamına müracaat ettikleri; lehte veya aleyhte fetva çıkartmaya çalıştıkları bilinmektedir.¹⁰⁵⁵ Çünkü Osmanlı’da fetvanın otoritesi mutlak olup,¹⁰⁵⁶ şeyhülislamın fetvasının reddedilmesinin, tazir, sürgün gibi¹⁰⁵⁷ zorlayıcı taraflarının bulunduğu¹⁰⁵⁸ ve reddedil(e)meyeceği¹⁰⁵⁹ şeklindeki teamüle istinaden, bu fetvaların, zımnen bağlayıcı addedildiği görülmektedir. Kramers bu durumu, hukuk bakımından bir müftünün fetvası, ona uymak isteyen her Müslümana hitap eder, şeklinde ortaya koymuştur.¹⁰⁶⁰ Dolayısıyla hüküm ifade etmemesine¹⁰⁶¹ ve bağlayıcı olmamasına rağmen,¹⁰⁶² padişahın bile bu fetvalara riayet edeceği bilinmektedir.¹⁰⁶³

Şeyhülislam fetvalarının genel olarak devletin temel siyasî prensiplerini destekler mahiyeti, kurumun siyasî otoriteyle olan ilişkisini ortaya koyması¹⁰⁶⁴ açısından dikkate değerdir. Çünkü **tedebbür** (duruma uygun davranıp, bir çıkar yol bulma, tedbir alma) ve **meşrûlaştırma** gibi iki zıt güçlü saik arasında çelişki ve gerilim yaşayan Osmanlı idarecileri, bir tarafta “*mülkün maslahatı*

¹⁰⁴⁸ Ahmet Mumcu (1986), **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, Birey ve Toplum Yay., Ankara, s. 159.

¹⁰⁴⁹ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 320.

¹⁰⁵⁰ Şükrü Karatepe (1989), **Osmanlı Siyasi Kurumları “Klasik Dönem”**, İşaret Yay., İstanbul, s. 151.

¹⁰⁵¹ Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 324.

¹⁰⁵² Karatepe, a.g.e., s. 151.

¹⁰⁵³ Kazıcı, a.g.e., s. 242.

¹⁰⁵⁴ Barthold - Köprülü, a.g.e., s. 147; Pakalın, a.g.e., C. I, s. 616.

¹⁰⁵⁵ Ahmet İnanır, “Müslüman’ın Hayatında Fetvanın Yeri ve Önemi”, **Diyanet Aylık Dergi**, Ekim 2017, s. 70-71.

¹⁰⁵⁶ Wael B. Hallaq (2009), **An Introduction to Islamic Law**, Cambridge Univ. Press, Cambridge, s. 9.

¹⁰⁵⁷ İnanır, agm, s. 71.

¹⁰⁵⁸ Madeline C. Zifli (2005), “Shaykh al-İslâm”, **Encyclopedia of Religion**, Lindsay Jones (Ed.), 2nd ed., Vol. XII, USA, “s. 8306.

¹⁰⁵⁹ Brockelmann, a.g.e., s. 287.

¹⁰⁶⁰ Kramers, agm, s. 488.

¹⁰⁶¹ Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 325.

¹⁰⁶² İzmirli İsmail Hakkı (1336/1338), **Kitâbü’l-İftâ’ ve’l-Kazâ’**, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 5; Atar, “Fetvâ”, s. 487-488. Ancak büyük İslam Hukukçularından Karâfi, fetva ve yargısal hüküm konusunda, kazanın bağlayıcı olmasına rağmen, fetvanın bağlayıcı olmadığı şeklindeki görüşlere katılmamaktadır. Ona göre, dinin hükmünün bildirilmesi olmaları hasebiyle, hem kaza hem de fetva, bağlayıcı kabul edilmektedir. Şihâbüddin el-Karâfi (1967), **el-İhkâm fî Temyîzi’l-Fetâvâ ‘ani’l-Ahkâm**, Neşr. Abdülfettah Ebu Gudde, Matbûat-ı İslâmiyye, Halep, s. 31-32.

¹⁰⁶³ Rycout, a.g.e., s. 105-106.

¹⁰⁶⁴ İpşirli, a.g.e., s. 24; a. mlf., “Şeyhülislâm”, s. 92; M. Akgündüz, a.g.e., s. 51-57, 64, 72-74.

uğruna kararların pragmatik bir şekilde alınması zorunluluğu, diğer tarafta bunların şeriata uygunluk kaygısı” taşımaktaydılar.¹⁰⁶⁵ İdarenin yaşadığı çıkmazı ve devletin çok çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldığını gören şeyhülislamın, sorumluluk sahibi kişiler olarak ve hikmet-i hükümet gereği, yaşadıkları zamanın problemlerine daha pragmatik yaklaştıklarını ifade etmek gerekmektedir.¹⁰⁶⁶ Başında şeyhülislamın bulunduğu Osmanlı ulemasının, idarecilerin, mülkün maslahatı uğruna ve hikmet-i hükümet gereği ortaya koydukları uygulamalarının şeriata uygunluğunu onaylayan meşrulaştırıcı uzmanlar olarak iş gördükleri belirtilmelidir.¹⁰⁶⁷

Padişah ve sadrazam, şeyhülislamı belirlerken, ilmî ve hukukî kriterlerin yanında, siyasî ve idarî anlamda kendileriyle uyumlu bir şekilde çalışabilecek birini bu makama seçmeye gayret göstermişlerdir. Onların bu yaklaşımlarını, bir yönüyle idari bir destek arayışı bir yönüyle de ideal bir işbirliği şeklinde ifade etmek mümkündür.¹⁰⁶⁸ Bu “**ideal işbirliği**”nin, bir yanında hikmet-i hükümet ile meşruiyeti dengeleyebilen sultan ve diğer idareciler yer alırken, öte tarafında ise hikmet-i hükümet bilinciyle hareket eden, güçlü fıkıh bilgisine sahip ulema bulunmaktadır.¹⁰⁶⁹ Yavuz-İbn Kemâl ve Kanunî-Ebüssuûd bu ideal işbirliğinin tipik örneklerini oluşturmaktadır. Mesela, Şeyhülislam İbn Kemal’in, Yavuz Sultan Selim’in İran seferine, çok güçlü delilleri muhtevi bir fetva ile destek olup, padişahı sefere teşvik etmesi,¹⁰⁷⁰ onun devlet politikalarını öncelediğini göstermesi bakımından önemlidir. Keza Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi’nin de daima devletin âli menfaatlerine karşı, pragmatik bir tutum içerisinde olmaya gayret gösterdiği herkesçe malumdur.¹⁰⁷¹ Ancak şeyhülislamın zaman zaman şeriata aykırı,¹⁰⁷² dine muğayir,¹⁰⁷³ çelişkili, isteğe göre¹⁰⁷⁴ ve tereddütlü bir şekilde¹⁰⁷⁵ fetvalar verdiklerinden bahsedilebilirse de,¹⁰⁷⁶ buradan

¹⁰⁶⁵ Gencer, a.g.e., s. 228. Ayrıca bk. Barkan, **Kanunlar I**, s. XIX.

¹⁰⁶⁶ Ahmet Yaşar Ocak (1986), “İbn Kemal’in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı”, **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Yay. Haz. Süleyman Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 36, Ankara, s. 40. Ayrıca bir örnek olarak bk. Yaman, **Fetva Usûlü**, s. 188-189.

¹⁰⁶⁷ Gencer, a.g.e., s. 228.

¹⁰⁶⁸ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 93.

¹⁰⁶⁹ Gencer, a.g.e., s. 228.

¹⁰⁷⁰ Osmanlı şeyhülislâm ve tarihçisi Kemalpaşazâde’nin Yavuz Selim zamanında yazdığı **Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde der hakk-ı Kızılbaş** başlıklı bir risalede, Şah İsmâil ile Şiîler’e karşı açılacak savaşlarda da, diğer din düşmanlarıyla yapılacak savaşlar gibi cihad hükümlerinin geçerli olacağı; onların kestiklerinin yenmez ve nikâhlarının bâtıl olduğu şeklindeki fetvası İran’a yapılan seferin dinî zeminini ve gerekçelerini hazırlamıştır. Özen, agm, s. 241.

¹⁰⁷¹ M. Akgündüz, a.g.e., s. 64.

¹⁰⁷² Akt. Köksal, a.g.e., s. 119.

¹⁰⁷³ Mesela, şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi, Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa’nın sadârete tayin edildiği gün, onunla birlikte padişahın huzurunda bulundukları bir sırada, eski Vezîriâzam Köprülü Mehmed Paşa’nın aleyhinde konuşarak, çok kan döktüğünden dolayı, Köprülü’nün ölümünün iyi olduğunu söyleyince, yeni sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa bu duruma oldukça öfkelenmiş ve Şeyhülislamı kastederek, “*merhum kimi öldürdüyse şeyhülislamdan aldığı fetva ile bunu yapmıştır,*” şeklinde cevap vermek suretiyle tepki göstermiştir. Bu beklenmedik tavır karşısında şahsiyet zaafı gösteren Şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi, merhum sadrazamın şerrinden korktuğundan dolayı bu tür fetvalar verdiğini itiraf edince, daha da hiddetlenen yeni sadrazam, “*Allah’tan korkmayıp mahlûktan korkmak ilim ve diyanete lâyık mıdır*” sözleriyle şeyhülislamı azarlamıştır. Râşid M. Efendi, a.g.e., C. I, s. 22. Ayrıca bk. Fahri Çetin Derin (1993), **Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyî’nâme’si Tahlil ve Metin Tenkidi**, Haz. Fahri Çetin Derin, Doktora Tezi, İstanbul Ün. Sos. Bil. Enst. İstanbul, s. 131-132; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 477-478; Mehmet İpşirli (1995), “Esîrî Mehmed Efendi”, **TDVİA**, C. 11, İstanbul, s. 390.

¹⁰⁷⁴ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 312; Mumcu, **Siyaseten Katl**, s. 108-110.

padişahların istedikleri her fetvayı şeyhülislamdan alabildikleri yargısına varılmaması gerekmektedir. Nitekim Ebüssuûd Efendi'nin devlet işlerinde şeriata aykırı gördüğü uygulamalar karşısında, “*nâ-meşrû nesneye emr-i sultânî olmaz*,”¹⁰⁷⁷ diyerek karşı çıktığı bilinmektedir.

Yönetimle ideal işbirliğinin bir neticesi olarak şeyhülislam, Osmanlı padişahı ve idarecileri üzerinde, en yüksek seviyeden politik ve hukukî tavsiyede bulunabilen bir kişilik olarak temayüz etmiştir.¹⁰⁷⁸ Bu nedenle fetva yetkisi, teşrifattaki yeri, ehliyet ve liyakatiyle şeyhülislam, meşveret meclislerinde mühim bir yere sahiptir.¹⁰⁷⁹ Ancak XVII. asırdan itibaren idarede meydana gelen problemlerden şeyhülislamın da etkilendiği görülmektedir. Devlet içerisinde meydana gelen ihtilal hadiselerinden istifadeye çalışmaları,¹⁰⁸⁰ rüşvet¹⁰⁸¹ ve iltimas gibi yollara tevessül edilip, ehil olmayan kimselerin mesleğe girişlerindeki usule aykırı muameleler¹⁰⁸² vb. durumlar, birçok şeyhülislamın azline sebebiyet vermiştir.¹⁰⁸³ Bu tür durumlar, kurumunun itibarına zarar veren hususiyetler olup, sıkça şeyhülislam değişikliğine gidilmesi de, padişah, sadrazam ve şeyhülislam arasındaki ideal işbirliğinin bozulduğu göstermektedir.¹⁰⁸⁴

Padişahların siyasal bir darbe ile tahttan indirilmelerinde şeyhülislamın kilit bir role sahip oldukları ve verdikleri hal’ fetvalarıyla, darbe işlemini tamamlayıcı ve meşrulaştırıcı bir işlev gördükleri bilinmektedir.¹⁰⁸⁵ Bundan dolayı şeyhülislamın hem iktidar hem de muhalefet

¹⁰⁷⁵ Kâtib Çelebi (1280), *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak*, Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul, s. 11-12.

¹⁰⁷⁶ Dini ilkelerle çelişkili görülen ve şeriatın zorlanması şeklinde değerlendirilebilecek bazı uygulamaların şeyhülislamlarca, siyaset-i şer'iyye ve teşrî salâhiyeti çerçevesinde ele alınarak şer'ileştirilmesi, beraberinde bid'at tartışmalarını getirmiş ve iki büyük Osmanlı âlimi, Ebüssuûd ile Birgivi, karşı karşıya gelmiştir. Ebüssuûd gibi bir şeyhülislamın üstlendiği sorumluluk ve **hikmet-i hükümet** icabı, toplumun maddî gücünün manevî olarak, ilahî kanunlara yaklaştırılmasını temin etmesi makamının gereği idi. Buna mukabil, Osmanlı Tarihinde, devletin temsil ettiği resmî İslâm anlayışına ilk karşı çıkış hareketini başlatan Birgivi Mehmed Efendi ise, resmî bir görevi bulunmadığından, sivil bir âlim olarak, dünyaya romantik ve idealistik bakmaktaydı. Bundan ötürü de **hikmet-i hükümet** gerekçesiyle şeriatın zorlanmasına karşı çıkmıştır. Gencer, a.g.e., s. 228; Ocak, “İbn Kemal’in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı”, s. 34, 40.

¹⁰⁷⁷ Ahmet Akgündüz (1992), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. IV, Fey Vakı Yay., 1, İstanbul, s. 53; İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 92. Padişah II. Osman’ın kardeşi şehzade Mehmed için istediği katl fetvasını vermeyen Şeyhülislam Hocaşâde Esad Efendi’nin yaklaşımı da, benzer bir örnek olarak verilebilir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 129-130.

¹⁰⁷⁸ Gerber, a.g.e., s. 93; M. Akgündüz, a.g.e., s. 51-57, 64, 72-74.

¹⁰⁷⁹ Yurdakul, a.g.e., s. 263.

¹⁰⁸⁰ Mustafa Akdağ (1966), “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, Sy. 6, s. 221.

¹⁰⁸¹ Yaşar Yücel (1979), “Yeni Bulunan II. Osman Adına Yazılmış Bir “Zafer-Nâme””, *Belleten*, C. 43, Sy. 170, Ankara, s. 316.

¹⁰⁸² Mesela, III. Mehmed, bir gün “*dünyada sözü doğru, hak tanır bir adam bulamadım*” diye şikâyet etmiş; sebebini sorduklarında ise, *Şeyhülislâm Bostanzâde Efendi’ye iltifat eyledim. Derhal bir cahil kardeşini Rumeli Kazaskeri yaptı. Yine bir cahil gence Selânik kadılığını rica eyledi. Sonra babamın hocası Sadeddin’de doğruluk ve hak bilirlik ümit eyledim. Derhal o da bir genç oğlunu Anadolu Kazaskerliğine ve birini de Edirne kadılığına arz edip, mevali ve ulema arasında beni bednam ve kendisini rüsvây eyledi*, demiştir. Akt. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 123-124.

¹⁰⁸³ İzzî Süleyman Efendi (2019), *İzzî Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, TYEKB., 119, İstanbul, s. 774; Tahsin Özcan (2009), “Seyyid Mehmed Emin Efendi” *TDVİA*, C. 37, İstanbul, s. 69; a. mlf. (2003), “Mehmed Said Efendi, Halilefendizâde”, *TDVİA*, C. 28, Ankara, s. 524.

¹⁰⁸⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 123; Yurdakul, a.g.e., s. 19-20; İpşirli, a.g.e., s. 4, 67; a. mlf., “Şeyhülislâm”, s. 92-93.

¹⁰⁸⁵ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 14; Karatepe, a.g.e., s. 155.

kesimlerince ihmal edilmemesi gereken bir konumu bulunmaktadır.¹⁰⁸⁶ Uzunçarşılı'ya göre, bilhassa idarenin zayıf zamanında veya bir isyan anında, padişah aleyhine fetva verebileceği ihtimaline karşın, kendisinden çekinilmiştir.¹⁰⁸⁷ Bu sebeple padişahların, kendileri için beklenmedik bir netice ortaya çıkmaması için, şeyhülislamı, en güvendikleri âlimler arasından seçmeye ve onları memnun etmeye özen gösterdikleri görülmektedir.¹⁰⁸⁸

e. Şeyhülislam fetvası ve bu muhtevaya giren hususlar:

Şeyhülislam tarafından verilen fetvaların, dînî, hukûkî, idârî, siyâsî alanlar başta olmak üzere, hayatın tümüyle alakalı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sadece şer'î hususlar değil, aynı zamanda idârî, hukûkî, siyâsî ve örfî uygulamalar da, fetvanın mevzuları arasında yer almıştır.¹⁰⁸⁹ Çünkü fetvalar şer'î ilkeler çerçevesinde teşekkül ettirildiğinden, dînî, hukûkî, idârî, örfî ya da siyâsî bir meselenin, dînî bir şekilde ifade edilebilmesi pek tabii mümkündür.¹⁰⁹⁰ Akla gelebilecek hemen her konuda fetva talep edilebildiğinden, dînî, hukûkî, idârî, örfî ya da siyâsî olsun, hayatın her alanına müteallik hadiselerin, fetvanın konuları arasında girdiği belirtilebilir.¹⁰⁹¹ Bu noktada genel olarak fetvaya kısa bir göz atmak gerekmektedir.

Fetvâ, Arapça bir kelime olup, lügatte bir hadisenin hükmünü beyan eden karşılık, güçlükleri çözen kuvvetli cevap ve müşkil olan bir hükmü açıklamak diye tanımlanmıştır.¹⁰⁹² Fıkıhta ise fetva, bir fâkih tarafından, dînî bir meseleyle ilgili sorulan bir soruya yazılı veya sözlü bir cevap verilmesi ve olaya bir hüküm getirilmesidir.¹⁰⁹³ Fetva, örfî anlamda ise, fikhî bir meselenin hükmünün fetva vermeye yetkili kişilerden sorulması ve müftünün de sorulan dînî soruya yazılı cevap vermesini ifade etmektedir.¹⁰⁹⁴ Ayrıca bu süreçte ortaya çıkan belgeye de fetva denildiği belirtilmelidir.¹⁰⁹⁵ Fıkıh usulü kitaplarında, fetva isteyen **müsteftâ**, fikhî bir meseleyle ilgili soru sorulup çözülmesini istemeye **istiftâ**, fetva vermeye yetkili kişiye **müftî**, sorulan bir meselenin cevabını yazılı veya sözlü olarak ifade etme işine **iftâ** ve verilen cevaba **fetva** denilmektedir. Ayrıca fetva için tercih edilen görüşe veya fetvanın dayandığı şer'î hükme ise **müftâ-bih** denilmiştir.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁸⁶ Dursun, **Din Bürokrasisi**, s. 154-155.

¹⁰⁸⁷ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 178. Ayrıca bk. Kazıcı, **Müesseseler Tarihi**, s. 236; Dursun, **Siyaset ve Din**, s. 321.

¹⁰⁸⁸ Dursun, **Din Bürokrasisi**, s. 154

¹⁰⁸⁹ Pakalın, a.g.e., C. I, s. 616.

¹⁰⁹⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. II, s. 388.

¹⁰⁹¹ M. Tayyib Gökbilgin (1992), **Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi**, Enderun Yay. 33, İstanbul, s. 113; **Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları** (2015), Haz. Sinan Çuluk -Yılmaz Karaca, Osmanlı Arşivi Daire Başk., İstanbul, s. 8.

¹⁰⁹² Rağıp el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 781; Ebu'l-Ulâ Mardin (1977), "Fetvâ", **İA**, C. IV, Eskişehir, s. 582.

¹⁰⁹³ Fahrettin Atar (1995), "Fetvâ", **TDVİA**, C. 12, İstanbul, s. 486-487.

¹⁰⁹⁴ Ali Himmet Berki (1962), **İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik Tarihi ve İftâ Müessesesi)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, s. 81; Osman Şahin (2016), **Fetvâ Âdâbı**, DİB Yay. 1224, Ankara, s. 19; Atar, "Fetvâ", s. 487.

¹⁰⁹⁵ Baykal, **Sözlük**, s. 49. Kur'an-ı Kerim'de fetvâ ve türevi olan pek çok kelime bulunmaktadır. Bunlardan "istenen bir konuda görüş sorma," "soru sorma," "rüya yorumlama" manasındaki ayetler fetvâ kelimesinin lügat anlamındadır. "Sana soruyorlar" (yeselûneke) anlamındaki birçok ayette ise "senden bu konuda dinin hükmünün ne olduğunu soruyorlar" manasıyla yer almıştır. Bk. Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/189, 215, 217, 219, 220, 222; Enfal, 8/1; Nisâ, 4/127, 176; Kehf, 18/22; Neml, 27/32; Saffât, 37/11, 149; Yusuf, 12/41, 43, 46.

¹⁰⁹⁶ Bilmen, a.g.e., C. I, s. 246; a. mlf., C. VIII, s. 206, 253; Atar, "Fetvâ", s. 487.

Fetvâ görevindeki kişi Hz. Peygamberin halefi olarak, “*din adına konuşmakta*” olup, bu yönüyle Allah’a “*niyabet*” mertebesinde bulunmaktadır.¹⁰⁹⁷ Bundan ötürü müftünün yerine getirmiş olduğu fetva hizmeti, ilahî hükümlerin haber verilmesi ve dinin anlatılması gibi hususlarda, Hz. Peygamberin risâlet görevine benzetilmiştir.¹⁰⁹⁸ Dolayısıyla fetvâ, hem dini ve hukukî bir mevzu ile ilgili dinin temel kaynakları olan Kur’an-ı Kerim ve Sünnet’teki hükmün açıklanması hem de hakkında hüccet bulunmayan konularda belli kaynaklar ve usûller ışığında yeni hükümler ortaya konularak Müslümanların dini hayatlarını tanzim etmede önemli rol oynamıştır. Fetva hayatı yönlendirip, onu disipline etmeyi sağlayan bir muhtevaya sahiptir ve bu anlamıyla Müslüman toplum nezdinde şer’î derecede mühim addedilmiştir.¹⁰⁹⁹

İslam hukukunu teorik ve pratik olarak, her sahada tatbik etme niyet ve gayreti taşıyan Osmanlı Devleti’nde, kanunların şeriatla uyum içerisinde olması büyük önem arz etmektedir.¹¹⁰⁰ Bu sebeple fetvanın meşrulaştırıcı gücünün farkında olan devlet erkanının, şeyhülislamdan şer’î bir görüş almadan, iç ve dış politika ile ilgili kararlar almamayı prensip haline getirdikleri;¹¹⁰¹ önceki İslam ülkelerinde olduğu gibi,¹¹⁰² halkın yanı sıra, idarecilerin de fetvâya müracaat ettikleri görülmektedir. Hanefî mezhebinin görüşlerini benimseyen Osmanlı idaresince,¹¹⁰³ savaş, barış, ıslahat, sadrazam veya devlet ricalinin katli, padişahların hal’i, eşkıyalık yapanların öldürülmeleri ile padişah kanunnameleri ve örfî hukukun yürürlüğü gibi birçok konuda fetvâya müracaat edilmiştir. Mesela I. Ahmed zamanında Kâbe’nin yıkılmaya yüz tuttuğu haber alınınca, “*beyt-i atîk’i imâret etmek muvâfık-ı emr-i hilâfet ve saltanattır,*” diyen padişahın talebi doğrultusunda, Kâbe temelden yıkılıp, yeniden yapılmak istenmiş olup, bu inşaat için şeyhülislam Hoca-zâde Mehmed Efendi’den (ö. 1615) fetva alınmıştır. Akabinde Kâbe inşaatında çalışacak mimarlar ve ustalar ile İstanbul’daki tekke şeyhleri, gemilerle Hicaz’a gönderilmiştir.¹¹⁰⁴ Yine I. Ahmed’in, meşhur Sultan Ahmed Camii’ni yaptırmadan önce, şeyhülislamdan fetva aldığı bilinmektedir.¹¹⁰⁵

Şeyhülislam fetvalarının, toplumsal meselelerle alakalı birçok konuya açıklık getirdiği de ifade edilmelidir. Mesela Yahudiler’in ve Hristiyanlar’ın kıyafetlerinin nasıl olacağını soran III.

¹⁰⁹⁷ Kemal Yıldız (2005), “Din Adına Konuşmanın Fıkıh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. V, Sy. 3, s. 163; Muhammed El-Zuhayli (1993), “Fetva ve Takva”, Çev. Mustafa Ateş, **Diyanet İlmî Dergi**, C. 29, Sy. 1, s. 95; Şahin, a.g.e., s. 24.

¹⁰⁹⁸ Akhisârî, a.g.e., s. 16; İpşirli, “Hasan Kâfi el-Akhisârî”, s. 258; El-Zuhayli, agm, s. 95.

¹⁰⁹⁹ Mehmet Zeki Pakalın (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. I, MEB, İstanbul, s. 616; Ahmet Yaman (2017), **Fetva Usûlü ve Âdâbı**, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 389, İstanbul, s. 185; Atar, “Fetvâ”, s. 487.

¹¹⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan (1945), “Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilât ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. XI, No: 3-4, İstanbul, s. 209; Başgil, a.g.e., s. 180-181.

¹¹⁰¹ Masud vd., agm, s. 12; M. Akgündüz, a.g.e., s. 55-56.

¹¹⁰² Bk. W. Barthold - M. Fuad Köprülü (1984), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 86, Ankara, s. 147; Pakalın, a.g.e., C. I, s. 616; Sava Paşa, a.g.e., C. I, s. 66, 107; Hitti, a.g.e., C. II, s. 502; Atar, “Fetvâ”, s. 490; Mardin, agm, s. 583; İbrahim Kafesoğlu (1972), **Selçuklu Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 149; İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1988), **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 122; Akdağ, a.g.e., C. I, s. 20-22.

¹¹⁰³ Uriel Heyd (1995), “Osmanlı’da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları**, Çev. Fethi Gedikli, C. 9, Sy. 1-3, s. 313.

¹¹⁰⁴ Mustafa Sâfi (2003), **Mustafa Sâfi’nin Zübdetü’t-Tevârih’i**, Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 122-123.

¹¹⁰⁵ Mustafa Sâfi, a.g.e., C. I, s. 50 vd.

Murad'a, şeyhülislam tarafından bir fetva sureti gönderilmiştir. Bu fetvaya göre, gayr-i Müslimlerin, Müslümanlar gibi, başlarına tülbent saramayacakları ve değerli elbiseler giyemeyecekleri bildirilmiştir.¹¹⁰⁶ III. Selim zamanında, şeyhülislam fetvasına istinaden İstanbul'daki bütün meyhanelerin kapatıldığından, içki içenlerin ise tedip edildiğinden bahsedilmektedir. Bu sebeple içki yasakları sebebiyle, vergilerdeki azalmaya dikkat çekilmiştir. Ancak şeyhülislamın, devletin içkiden vergi almasının, şer'an caiz olmayan bir şeyi, zımnen desteklemek olduğunu ifade etmek suretiyle, fetvasının arkasında durduğu görülmektedir.¹¹⁰⁷

Zararlı fikirler yaymaya çalışan bir kısım zevatın da fetva ile katledildiği misaller mevcut olup, onlardan birisi ise şöyledir. IV. Mehmed zamanında İstanbul kadılığından ma'zûl Sadrû'd-dîn-zâde Rûhu'llâh Efendi'nin, ilm-i nücûmla uğraştığı, geleceğe dair haberler söyleyip, halka yalan yanlış bilgiler verdiği; hatta padişah ve devlet ricali ile ilgili asılsız şeyler söylediği nakledilmektedir. Bu sebeple, nizâm-ı âleme zarar verdiği gerekçe gösterilerek, şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi'den (ö. 1681) hüküm sorulmuş; o da bu kişinin katline fetva vermiştir.¹¹⁰⁸

Yabancı devletlerle yapılacak savaşlar veya işbirliği de fetvaya konu olmuştur. Mesela şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin, Yavuz Sultan Selim tarafından, Şah İsmâil ve Şîler'e karşı açılan savaşa, diğer din düşmanlarıyla yapılan savaşlarda olduğu gibi, cihad hükümlerinin geçerli olacağı şeklinde kuvvetli bir fetva verdiği ve İran seferinin şer'i meşruiyet zeminini hazırladığı bilinmektedir.¹¹⁰⁹ Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'nin, Kıbrıs adasının fethine dair, Venedik'e savaş açılmasıyla ilgili verdiği fetvalarla, ordu Kıbrıs adasını fethe memur edilmiştir.¹¹¹⁰ Yine İran'ın Osmanlı ile yaptığı antlaşmayı bozarak, Osmanlı'nın sınır boylarına saldırması sebebiyle, III. Ahmed, İran üzerine sefer yapmak için, şeyhülislamdan fetva istemiştir. Dönemin şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin, İran'a karşı savaşmanın Müslümanların üzerine vacip olduğunu ve hatta tamamının öldürülebileceğini tecviz eden fetvalar vermiştir.¹¹¹¹

III. Mustafa (m. 1757-1774) zamanında Prusya ile yapılan ticaret ve dostluk antlaşmasının maddelerini inceleyen dönemin şeyhülislamı Veliyyüddin Efendi (ö. 1768), yapılan bu antlaşmanın şer'i ve aklî mahzurlarının bulunmadığını bir fetva ile padişaha bildirdiği; padişahın da mevzu bahis olan antlaşmayı tasdik ettiği bilinmektedir.¹¹¹² Keza I. Abdülhamid zamanında Rusya ile yapılan Aynalıkavak senedinin (m. 1779), dönemin şeyhülislamı Mehmed Şerif Efendi'nin fetvası ve diğer erkânın müspet kanaatleri doğrultusunda yürürlüğe konulduğu görülmektedir.¹¹¹³

¹¹⁰⁶ M. Akgündüz, a.g.e., s. 228-229.

¹¹⁰⁷ Ahmed Câvid (1998), **Hadîka-i Vekâyi'**, Haz. Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 219 vd.

¹¹⁰⁸ Şeyhî Mehmed Efendi (2018), **Vekâyi'u'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâik Zeyli (İnceleme – Tenkitli Metin – Dizin)**, C. I, Haz. Ramazan Ekinci, TYEKB., 93, İstanbul, s. 828-830.

¹¹⁰⁹ Özen, agm, s. 241.

¹¹¹⁰ Peçevî, a.g.e., C. I, s. 486-487.

¹¹¹¹ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. V, s. 64-65.

¹¹¹² Kemal Beydilli (1985), **Büyük Friedrich ve Osmanlılar –XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri-**, İstanbul Ün. Yay. 3318, İstanbul, s. 58-59.

¹¹¹³ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. II, s. 119.

Şeyhülislam tarafından verilen katl fetvaları, Osmanlı tarihinde en tartışmalı hususlar arasında yer almaktadır. Bazen padişah bazen de diğer devlet ricali için verilen bu fetvalara, kaynaklarda sıkça rast gelinmesi mümkündür. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu şehzade Bayezid (ö. 1562), şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'nin verdiği fetvalar mucibince boğdurulmuştur.¹¹¹⁴ Şehzade Bayezid, padişaha isyan ettiği, kaleleri ele geçirip halktan zorla mal aldığı ve asker topladığı gerekçesiyle bağy ilan edilmiş ve bu fetvalara istinaden katledilmiştir.¹¹¹⁵

Şeyhülislam tarafından verilen katl fetvaları mucibince padişahlar da katl edilmiştir. Mesela sultan İbrahim, şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1656) fetvalarıyla hem hal' hem de katledilmiştir.¹¹¹⁶ IV. Mustafa ise hal' edildikten sonra, mevcut padişah II. Mahmud aleyhine faaliyette bulunmak, fitne çıkarmak ve devletin istikrarına zarar vermekle itham edilerek, şeyhülislam Salih-zâde Esad Efendi'nin (ö. 1814) fetvasıyla katledilmiştir.¹¹¹⁷

1.2.5. Hal' Sürecinin Şer'i ve Hukukî Zeminini Oluşturan Hal' Fetvası

Şeyhülislam fetvaları arasında en dikkat çekici olanların, hal' fetvaları olduğu düşünülmektedir. Hal' fetvası, siyasi sahaya münhasır olarak, şeyhülislamın siyasi salâhiyetini ortaya koyması bakımından değerli görülmektedir. Yine fetva literatürü içerisinde özel bir yere sahip olan hal' fetvaları,¹¹¹⁸ padişahı, hükümdarlığını elinden alıp, vazifesinden uzaklaştırması sebebiyle önemli siyasi metinler ve vazgeçilmez tarihi kaynaklar oldukları düşünülmektedir.

Osmanlı Devleti ve toplumu için şeriat, ferdî, toplumsal ve siyasi alanın ortak paydasını ve meşru zeminini oluşturan temel referans noktası olarak kabul edilmektedir.¹¹¹⁹ Bundan dolayı halkın, idarecilerin haksız uygulamalarına karşı gösterdikleri tepkilerini şeriat isteme sloganıyla ifade etmeleri, ortak meşruiyet anlayışını yansıtmaları¹¹²⁰ ve şeriatın bağlayıcılığı ilkesinin, merkezi bir konumda bulunduğu vurgulanması bakımından dikkat çekicidir. İslam ve Osmanlı tarihinde, muhalif unsurlar, iktidarlara, şer'i emirlerden uzaklaşmak ve ilahi hukuku ihlal etmekle suçlamak suretiyle, kendi eylemlerini şeriat dairesinde temellendirme ve meşrulaştırma gayesi güttükleri ve tepkilerini çoğunlukla isyan ve ayaklanma ile ortaya koydukları görülmektedir.¹¹²¹ Dolayısıyla İslamî kaidelerin sosyal ortak paydayı teşkil ettiği Müslüman toplumlarda muhalif gruplar için, şeriat istemek ya da şeriatın elden gittiği şeklinde bir söylem, isyan ve ihtilal zamanlarında kitleleri ikna etmenin ve harekete geçirmenin en kolay yolu olarak ortaya çıkmaktadır.¹¹²²

¹¹¹⁴ Mehmet Ertuğrul Düzdağ (1972), *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayâtı*, Enderun Kitapevi, İstanbul, s. 191.

¹¹¹⁵ Şerafettin Turan (1992), "Bayezid, Şehzade", *TDVİA*, C. 5, İstanbul, s. 230.

¹¹¹⁶ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 330-331.

¹¹¹⁷ Danişmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 97.

¹¹¹⁸ İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 94.

¹¹¹⁹ Bedir, agm, s. 44; Zubaida, a.g.e., s. 180; Onaran, a.g.e., s. 132.

¹¹²⁰ Aybakan - Dönmez, "Meşrû", s. 382.

¹¹²¹ Zubaida, a.g.e., s. 179.

¹¹²² Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1184.

Hal' fetvası metinlerinin, ayaklanma, isyan, ihtilal gibi toplumsal reflekslerin, şer'i ve hukukî bir daire içerisinde konumlandırılması ihtiyacından hâsıl olduğu ve böyle bir arka planın bulunduğu ileri sürülebilir. Ayrıca böyle bir fetva talebinin, fetvanın genel nitelikli ve Müslümanları ilgilendiren bağlayıcı tarafının olması özelliğinden hareketle, muhaliflerin ya da ihtilalcilerin, fetvaya havale etmek suretiyle meseleyi, tüm Müslümanları alakadar eden bir durumun kararı gibi lanse etme niyetine sahip olduklarını da ortaya koymaktadır. Ayrıca fetvanın, meselenin dini ve vicdanî tarafını oluşturduğunun da vurgulanması iktiza etmektedir.

Genel olarak fetvalar şer'i ilkeler çerçevesinde teşekkül ettirildiğinden, örfî ya da siyasî bir meselenin bile, dinî bir şekilde ifade edilebilmesi pek tabii mümkündür.¹¹²³ Hayatın her alanında olduğu gibi, siyasi hadiselerle müteallik işlerin de fetvanın konuları arasında girdiği ifade edilebilir.¹¹²⁴ Dolayısıyla Osmanlı padişahının saltanat hakları elinden alınmak istenildiğinde ve hal' gibi bir meselede, dini hukuka dayanan bir fetva ile, şer'e müracaat etmek teamüldendi.¹¹²⁵ Hal' fetvalarının genellikle siyasi bir mülahazayla ve çoğunlukla asker, devlet erkânı ve şeyhülislamın işbirliğinin neticesinde verildiği bilinmektedir. Ulemanın ittifakının aranmadığı bu fetvalar, ihtilal dönemlerinin ürünüdürler. Bundan dolayı kendileri, alınma biçimleri, sıhhatleri ve şer'i ve hukukî yönleri tartışmalıdır.¹¹²⁶ Yaptıkları işin gayr-i hukukî bir eylem olduğunu bilen ihtilalci kadrolardan şeriata ve hukuka riayet etmelerini beklememek gerekir. Ancak kendileri, şeyhülislamlardan alınan hal' fetvaları ile, şeklen de olsa, yaptıkları işi hukuka uygun hale getirme gayretinde olmuşlardır.¹¹²⁷ Çünkü şer'i ve hukukî gerekçeleri ihtiva eden fetvaları ile kamuoyu oluşturulduğu ve ihtilal sürecine şer'i ve yasal bir boyut katarak, süreci meşrulaştırdığına vurgu yapılmaktadır.¹¹²⁸ Bundan dolayı hal' süreçlerinde, ilk elden fetva alınmasına gayret gösterilmiştir.

Tarihi kayıtlar, şeyhülislamın ihtilalci kadroların arasında yer alması halinde, sonucun kendi lehlerine olması noktasında avantajlı konumda bulunduklarını göstermektedir.¹¹²⁹ Sultan İbrahim,¹¹³⁰ III. Selim¹¹³¹ ve sultan Abdülaziz'in¹¹³² hal'i gibi bazı hal' vakalarında görüldüğü üzere, şeyhülislamın sürecin aktif aktörlerinden olması sebebiyle, bu fetvanın çabuk bir şekilde elde edilebildiği görülmektedir. Keza II. Mustafa'nın hal'i esnasında ise, isyancıların bizzat kendilerinin seçmiş oldukları şeyhülislamdan hal' fetvası aldıkları ifade edilmelidir.¹¹³³ Öte taraftan şeyhülislamın içerisinde yer almadığı hal' süreçleri de bulunmaktadır. Böyle bir durumda

¹¹²³ Danişmend, **Kronoloji**, C. II, s. 388.

¹¹²⁴ Gökbilgin, **Paleografya**, s. 113.

¹¹²⁵ Celâl Bayar (1994), **Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Gidiş**, C. II, Sabah Kitapları, 49, İstanbul, s. 24.

¹¹²⁶ İpşirli, a.g.e., s. 65; Yurdakul, a.g.e., s. 283, 285.

¹¹²⁷ Aydın, "Hal'", s. 220; Yurdakul, a.g.e., s. 283.

¹¹²⁸ Kavak, "Hal', İstifa ve İhtilal:", s. 176; Yurdakul, a.g.e., s. 283; Aydın, "Hal'", s. 220.

¹¹²⁹ Yurdakul, a.g.e., s. 283.

¹¹³⁰ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 248; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 330-331.

¹¹³¹ **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 571; Kemal Beydilli (2001), "Kabakçı İsyanı", **TDVİA**, C. 24, İstanbul, s. 8.

¹¹³² Danişmend, **Kronoloji**, C. V, s. 157

¹¹³³ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 54 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 33-34

ihtilalilerin, I. Mustafa'nın ikinci sefer tahta çıkarılması örneğinde¹¹³⁴ olduğu gibi, şeyhülislamı tehdit ederek, mezkûr fetvayı aldıkları belirtilmelidir. Ayrıca bazı ihtilal süreçlerinde padişahların, bir fetva ile sadece hal' edilmediği, aynı zamanda öldürüldüğü de vakidir. Mesela sultan İbrahim'in katledilmesi, bu fetvaya istinaden gerçekleştirilmiştir.¹¹³⁵ Dolayısıyla padişahların sadece hükümdarlık haklarının ve iktidarlarının değil, aynı zamanda hayatlarının da şeyhülislamın fetvasına bağlı olduğu yönünde, bir kısım kanaatin oluştuğu belirtilmektedir.¹¹³⁶

Şer'i ve hukukî yönü tartışmalı olan hal' fetvalarının, toplum tarafından bağlayıcı sayıldığı ve fetva ortaya konulduktan sonra, sürecin meşruiyeti ile ilgili tartışmaların azaldığı görülmektedir. Karal bu durumu şu şekilde tespit etmektedir: "*Fetva şeriatın sözü olmakla, son sözdü. Ne takdir ve tahsin ne de tetkik ve tahlil edilemezdi. Bu sebeple dinleyenlerin bir dua karşısında gösterdikleri sükût, bir devrin sonu ve yeni bir devrin başlangıcı demektir.*"¹¹³⁷ Benzer bir yoruma sahip Bayar'ın ifadesiyle, "*fetva ortaya konuldu mu, artık mesele bitmiş sayılırdı.*"¹¹³⁸

Hal' fetvasının, Osmanlı'ya mahsus bir uygulama olduğu ileri sürülebilir. Çünkü Osmanlı'nın mirasını tevarüs eylediği Sünnî İslam ülkelerinde de, çağdaşı olan diğer Müslüman ülkelerde de, ihtilal neticesinde hal' edilen halifeler ve sultanlar bulunmakla beraber, hal' fetvası gibi bir geleneğe, bu çalışma muvacehesinde tesadüf edilmemiştir. Bazı saltanat değişikliklerinde bir mazbata ya da bir menşûr söz konusu olmakla beraber,¹¹³⁹ adına tahsis edildiği süreci dini ve hukukî bir zemine taşıyarak, meşrulaştıran ve elde edilmesi bir tür zorunluluk olarak algılandığı gelen bağlayıcı metinler, sadece Osmanlı'ya özgüdür. Yeni araştırmalar neticesinde ortaya çıkacak farklı bilgiler, buradaki tespitlerin değişebileceğini gerekli kılmakla beraber, tez sahibinin tespitlerine göre, hal' fetvaları Osmanlı'ya has bir niteliğe sahiptir.

Hal' süreçlerinde, fetvaların temin edilme aşamasında takip edilen silsile, işleyiş ve kurumsal fetva kimliği açısından, Osmanlı'da bu işle ilgili yerleşik bir teamülün bulunduğu bahsedilebilir. Osmanlı fetva geleneğinde normal fetvaların da, siyasî içerikli fetvaların da, istifta kısmı olmasa bile, cevap bölümünü, şeyhülislamın, yazması ve imzalaması gerekirdi.¹¹⁴⁰ Dolayısıyla hal' fetvalarının hem sadece şeyhülislamdan alınabildiği hakikati göz önüne alındığında hem de sadece şeyhülislamın imzasıyla resmîleşmesinde, şeyhülislam kilit bir role sahiptir. Bu yönüyle hal' fetvalarının sadece Osmanlı'ya özgü olduğu düşünülebilir.

Osmanlı darbe geleneği içerisinde, bir ihtilal neticesinde meydana gelen bütün saltanat değişikliklerinde sözlü ya da yazılı olmak üzere, bir şeyhülislam fetvası bulunmaktadır.¹¹⁴¹ Öyle ki

¹¹³⁴ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 16; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 303.

¹¹³⁵ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 330-331; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 248.

¹¹³⁶ Yurdakul, a.g.e., s. 283.

¹¹³⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 366.

¹¹³⁸ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 24.

¹¹³⁹ Süyûtî, a.g.e., s. 343; İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 389; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 47-49.

¹¹⁴⁰ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 203.

¹¹⁴¹ Sultan Vahdeddin'in hal' fetvası bu iddiadan istisna tutulabilir. Ancak bu süreçte şeyhülislamlık kurumu da, saltanat makamı ile ilga edildiğinden, [Kazıcı, a.g.e., s. 237; İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 93] ortada fetva alınacak bir şeyhülislamın olmadığı not edilmelidir.

klasik dönem bir yana, anayasal olarak yetkilerin millet meclisine devredildiği modern dönemde meydana gelen hal' vakalarında bile fetvaya müracaat etme gereği duyulduğu, çalışmanın ilgili bölümlerinden takip edilebilir. İktidarın el değiştirmesi yani hal' için herhangi dini bir kaygı veya gerekçeye ihtiyaç hissedilmeyen Osmanlı öncesi Türk sultanlıklarında örneği bulunmayan bu uygulamanın,¹¹⁴² Osmanlı padişahlarının, İslam'ın en üst idari makamı olan hilafet makamını deruhte etmeleri ve halife unvanları ile alakasının bulunduğu tasavvur edilmektedir.

Hal' fetvalarının şer'i ve hukukî yönleri tartışmalı olsa da,¹¹⁴³ bu fetvalarda şekil açısından şer'i usullere aykırılık bulunmamaktadır.¹¹⁴⁴ Bundan dolayı mezkûr fetva metinlerine, siyasi birer metin olmalarının yanı sıra, şer'i-hukukî metinler olarak da bakılabilir. Fetva tekniği açısından usule uygun olan hal' fetvaları, aynı zamanda güçlü şer'i-hukukî delilleri havi metinlerdir. Hal fetvası metinleriyle, biattan kaynaklanan vazifesi hatırlatılan hükümdarın, görevi ihmal, adaleti zedelemek gibi hangi suçları veya mecnun, cinnet, şuuru muhtel vs. gibi hangi kusurları sebebiyle; ya da şeriatı ihlal ithamı söz konusu edilmişse, şeriatı hangi yönüyle ihlal etmiş olduğu ilan edilmiş olmaktadır. Akabinde ise ortaya konulan ithamların İslam hukuku açısından şer'i olarak hal' edilme sebepleri arasında yer almasından mütevellid, müttehem devlet başkanının bu ithamlara istinaden, hal'inin meri olup olmadığı istiftâ edilmiştir. Aksun'a göre, fetva daima suale tabi olduğundan, cevap da ona göre şekillenmektedir.¹¹⁴⁵ Keza sorudaki şer'i gerekçelerin kuvveti, cevabın da sağlam ve güçleri delilleri ihtiva etmesine imkân sağlamaktadır.

Hal' fetvası metinlerinde iddia edilen suçları işleyen ve ileri sürülen kusurlara sahip, bir devlet başkanının hal'i, böylece şer'i olarak gerekli olup, meşru olmaktadır. Ancak hakikatte, kendisine darbe yapılan devlet başkanı, fetvadaki fiilleri yapan ve hal'i iktiza eden müttehem hükümdar mıdır?, sualinin, ayrıca sorulması gerekmektedir. Bizce, fetva metinlerinde ortaya konulan ithamların, müttehem sultanın vasıf, tutum ve davranışlarıyla örtüşüp örtüşmediği ise, apayrı bir konu gibi durmaktadır.

Bazı hal' fetvası metinlerinde, diğer fetva suretlerinde olduğu gibi, benzer bir terminoloji kullanılmıştır. Fetva metinlerinde remz isimler (genellikle Zeyd) kullanılmaktadır. Bu hayali kişi ile ilgili bazı ithamlar ortaya konularak, müttehem kişi için, yapılması talep edilen muamele **vacip olur mu, caiz midir**, gibi şekillerde sorulur. **Olur, olmaz, caizdir, caiz değildir**, şeklinde cevap verilerek, mesele tamamlanmış olur.¹¹⁴⁶ Ancak şu noktanın da vurgulanması gerekmektedir. Bu metinlerde hükümdarın ismi zikredilmemekle birlikte, soru bölümüne, itham edilen hükümdara yönelik **İmâmü'l-Müslimîn, Emîrü'l-Mü'minîn, Pâdişâh-ı İslâm hazretleri** gibi hitaplarla giriş yapıldığı görülmektedir. Böylece itham edilen hükümdarın, İslam'a göre Müslümanların imamı ve halifesi olduğu, yeniden vurgulanmış olmaktadır.

¹¹⁴² Aydın, "Hal", s. 220.

¹¹⁴³ İpşirli, a.g.e., s. 65; Yurdakul, a.g.e., s. 283.

¹¹⁴⁴ Yurdakul, a.g.e., s. 286.

¹¹⁴⁵ Ziya Nur Aksun (1994), **Osmanlı Tarihi - Osmanlı Devleti'nin Tahlilli Tenkidli Siyasî Târihi**, C. V, Ötüken Neşriyat, 290, İstanbul, s. 232.

¹¹⁴⁶ Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 232; Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 24.

Hal' fetvalarında kullanılan başlangıç hitaplarının da, büyük ölçüde bilinçli bir tercihe işaret ettiği düşünülmektedir. Bu manada Tanimat öncesi dönemi temsil eden hal' fetvaları ile modern döneme ait hal' fetvaları, hitap unvanı itibarıyla, birbirinden farklılaşmaktadır. Buradan hareketle hem Tanzimat öncesi dönemle hem de modern dönemle ilgili bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Mesela klasik dönemde hal' edilen IV. Mehmed'e ait hal' mahzarında, hünkâra hitaben **Pâdişâh-ı enâm hazretleri**, II. Osman ve II. Mustafa'ya ait hal' fetvasında ise, sultana hitaben **Pâdişâh-ı İslâm hazretleri** şeklinde başlangıç yapılmıştır. Bu dönemin padişahına, Zeyd remzi ile değil, direkt bir hitap ile; bütün Osmanlı tebaasının kendisini bildiği şekliyle, yani padişah unvanı ile seslenilmiştir. Modern dönemde meydana hal' vakalarında ortaya konulan fetva metinlerinde ise, başlangıç hitabının, daha çok hükümdarın İslam ve halife kimliğine vurgu yapan İslamî terminolojiye ait unvanlara atıfla karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Tanzimat'tan sonra hal' edilen sultan Abdülaziz'e, hal' fetvasında **Emîrû'l-mü'minîn olan Zeyd** şeklinde bir hitap söz konusudur. V. Murad'ın hal' fetvası ise, **İmâmü'l-Müslimîn** şeklinde başlamaktadır. Lakin V. Murad, **Zeyd** olarak künyelenmemiştir. Hal' fetvalarına göre, II. Abdülhamid ve sultan Vahdeddin ise, hem **İmâmü'l-Müslimîn**'dir hem de **Zeyd**'dir.¹¹⁴⁷

Tanzimat döneminde, modern siyaset anlayışının da getirdiği bir yaklaşımla ve gayr-i Müslim halkın devlete bağlılığının artırılması gayesiyle, padişahların örfî hükümdarlık sıfatlarının öne çıkarıldığı, halife vasfının ise tüm Müslüman tebaayı kapsayacak bir unvan haline getirildiği görülmektedir.¹¹⁴⁸ Böylece padişahın halife sıfatı, sadece Müslümanların reisi olması dolayısıyla dinî riyasete, hükümdar, padişah ve sultan vasfı ise aynı zamanda gayr-i Müslim Osmanlı tebaasını da kapsadığı için siyasi riyasete dönüşmüş olmaktadır. Bu ikilik, 1876'da ilan edilen ilk Osmanlı Anayasası'nda bulunan "*zât-ı hazret-i padişâhî hasbe'l-hilâfe ve dîn-i İslâm'ın hâmisî ve bil cümle tebe'a-i Osmâniye'nin hükümdar ve padişahıdır*,"¹¹⁴⁹ maddesi ile resmîleştirilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, modern dönemde tahrir edilen hal' fetvalarının, fetvaların genel nitelikli ve Müslümanları ilgilendiren bağlayıcı özelliğinden hareketle, öncelikle Müslüman tebaaya hitap etmesi düşünüldüğü ve padişahın, İslam'ın halifesi olduğuna vurgu yapıldığı, varsayılabilir.

Sultan Abdülaziz'in hal' fetvasında, padişaha hitaben istimal edilen **emîrû'l-mü'minîn** ünvanının, İslam tarihinin ilk zamanlarından itibaren kullanıldığı ve siyâsî, askerî ve dinî bir mahiyet arz ettiği bilinmektedir.¹¹⁵⁰ Dolayısıyla Abdülaziz'in hal' fetvasında hitap unvanı olarak **emîrû'l-mü'minîn** ifadesinin tercih edilmesi ile, siyaseten ve askeri olarak padişahlığının, dinî kisve açısından ise, halifelüğünün yeniden ikrar edildiği öne sürülebilir.

II. Abdülhamid ve sultan Vahdeddin'in hal' fetvalarında ise, padişah için halife yerine, **İmam** hitabının tercih edilmiş olması, kanaatimizce, bilinçli bir tercih olup, burada durum biraz farklıdır. Padişah için kullanılan imam unvanı, halife unvanından farklı olarak, nazarî manada devlet başkanlığını ifade etmektedir.¹¹⁵¹ Oysa halife vasfı, imam unvanından daha geniş bir manayı

¹¹⁴⁷ Bk. İlgili bölümlerde verilen hal' fetvası suretleri.

¹¹⁴⁸ İnalcık, "Padişah", s. 142.

¹¹⁴⁹ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 4.), s. 4.

¹¹⁵⁰ Fayda, "Emîrû'l-Mü'minîn", s. 156.

¹¹⁵¹ Öz - İlhan, agm, s. 201; er-Rayyis, a.g.e., s. 117-120.

mündemiç olup,¹¹⁵² aynı zamanda fiilî otoriteyi de kapsamaktadır.¹¹⁵³ II. Abdülhamid'in hal' edildiği dönemle, sultan Vahdeddin'in idrak eylediği dönem, fiilî otoritenin padişahın uhdesinden çıktığı; padişahların ise sadece nazarî manada devlet başkanı olarak başta bulunduğu bir tarihe tekabül etmektedir. Nitekim Gökbilgin bu durumu şu şekilde ortaya koymaktadır. Halife tabiri daha genel, imam unvanı ise daha dar bir manayı mündemiç bulunduğundan, her halife aynı zamanda imamdır, ama her imam, halife değildir.¹¹⁵⁴ Hal' fetvalarında tercih edilen hitap ifadelerinde sadece III. Selim'den halife olarak bahsedildiğini, bir son bilgi şeklinde not etmek gerekmektedir.¹¹⁵⁵

Osmanlı'da devlet, ordu ve ilmiye ricalinin amansız ikbal mücadelesinde birer meşrulaştırma işlevi gördüğü görülen hal' fetvalarının,¹¹⁵⁶ muhtevalarında şer'i gerekçeler ihtiva etseler de, siyasi bir arka plana sahip oldukları belirtilmelidir. Bundan dolayı hal' fetvalarının İslam'ın temel umdelerinden neşet eden şer'i bir veçhesi bulunmakla beraber, bu fetvaların kendi dönemlerinin siyasi konjonktüründen doğan metinler oldukları çalışmanın iddiaları arasındadır. Zamanla, benzerlerinden hareketle, yerleşik hale gelip, kurumsallaştığı ve bağlayıcı addedildiği düşünülmektedir. Darbe dönemlerinin eseri olan hal' fetvaları, genellikle, ihtilali yöneten kadronun isteği üzerine; yani “*söz kılıcın, hüküm galibin*” fehvasınca ve amaçlanan talep doğrultusunda verilmiştir.¹¹⁵⁷ Çok defa siyasi mülahaza ve duruma uygun verilmesinden dolayı hal' fetvalarını, gücü eline geçiren grupların, kendi siyasi emelleri doğrultusunda dini siyasete alet ettiklerini ortaya koyan,¹¹⁵⁸ tipik siyasi – tarihi vesikalar olarak tespit edebilmek ve ilaveten, talep edilme niyeti ve muhtevası açısından ise, muhalif metinler olarak sayabilmek imkân dâhilinde gözükmemektedir.

¹¹⁵² Gökbilgin, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı**, s. 96.

¹¹⁵³ er-Rayyis, a.g.e., s. 117-120; Öz - İlhan, agm, s. 201.

¹¹⁵⁴ Gökbilgin, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı**, s. 96.

¹¹⁵⁵ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172.

¹¹⁵⁶ Yurdakul, a.g.e., s. 283.

¹¹⁵⁷ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 29; Yurdakul, a.g.e., s. 283.

¹¹⁵⁸ İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 94; Barlak, agm, s. 386; Koçyiğit, a.g.e., s. 20.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI'DA HAL' VAK'ALARI: TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM (1617-1839)

2.1. Erken Osmanlı'da İktidarın Tebdiline Dönük Bazı İhtilal Örnekleri

a. Buçuktepe İsyanı ve Fatih'in Tahttan İndirilmesi:

Kaynaklardaki bilgilere göre yeniçeriler tarafından çıkarılan ilk ayaklanma olan Buçuktepe İsyanı,¹¹⁵⁹ II. Mehmed'in ilk hükümdarlığı sırasında meydana gelen Macaristan seferi esnasında genç padişahın tedbirsizlik yapıp, asker arkadaşlarını kırdırdığı bahanesi ile başlamıştır.¹¹⁶⁰ Ancak Buçuktepe İsyanının (m. 1446) temel nedenlerinden birisi,¹¹⁶¹ akçenin ayarının düşürülmesi olarak gösterilmektedir.¹¹⁶² Uzun süre maaş alamadıkları belirtilen Yeniçerilerin, paranın taşışından de rahatsız oldukları ve isyan ederek, Edirne'nin doğusunda bulunan bir tepede toplandıkları belirtilmektedir. Söz konusu bu isyan, askerin maaşına “buçuk” (yarım) akçe zam yapılmasıyla sona ermiştir. O tarihten beri bu tepeye Buçuktepe, bu isyana da Buçuktepe isyanı denilmiştir.¹¹⁶³ Askerin genç padişaha olan ilgisini azaltan isyanın¹¹⁶⁴ yatıştırılmasından sonra, devlet ricalinin ittifakı ile, II. Murad yeniden tahta geçmiştir. II. Mehmed ise Manisa'ya gönderilmiştir.¹¹⁶⁵

Hadiseyi hükümette meydana gelen dâhili bir güçlük olarak vasıflandıran Akdağ'a göre, kapıkullarınca çıkarılan bu ilk isyan, genç padişah tarafından devletin önemli kademelerinde görevlendirilerek öne çıkarılan Enderunlu rical ile eski rical arasındaki siyasi çekişmenin bir neticesidir.¹¹⁶⁶ Başta Çandarlı Halil Paşa olmak üzere eski devlet ricali, akçede meydana gelen bu ayar düşüklüğünü fırsata çevirmiş ve asker tahrik edilerek, ilk defa politikaya alet edilmiştir.¹¹⁶⁷ Akdağ'a göre, Osmanlı tarihindeki bu taht kavgası II. Murad ile oğlu II. Mehmed arasındaki çekişmeden ziyade, devlet ricali arasındaki ihtiras ve siyasi çekişme yüzünden meydana gelmiştir.¹¹⁶⁸ Bu tarihten sonra kapı kulları, devlet ricali arasındaki siyasi mücadelede taraf olmuş,¹¹⁶⁹

¹¹⁵⁹ Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, C. I, s. 506-507. Buçuktepe İsyanı, II. Murad'ın oğlu Mehmed lehine tahttan feragat ettiği Varna Savaşı (m. 1444) sonrasına denk gelmektedir. Tursun Bey, a.g.e., s. 33-34; Akdağ, a.g.e., C. I, s. 381-384.

¹¹⁶⁰ Afyoncu vd., a.g.e., s. 32.

¹¹⁶¹ Halil İnalçık (1954), **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 92.

¹¹⁶² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 440.

¹¹⁶³ Abdülkadir Özcan (1992), “Buçuktepe Vak'ası”, **TDVİA**, C. 6, İstanbul, s. 343-344.

¹¹⁶⁴ Özcan, “Buçuktepe Vak'ası”, s. 344.

¹¹⁶⁵ Tursun Bey, a.g.e., s. 34-36; Friedrich Giese (1922), **Die Altosmanischen Anonymen Chroniken**, C. I, Selbstverlage, Breslau, s. 205; Edirmeli Oruç Beğ (ty.), **Oruç Beğ Tarihi**, Haz. Nihal Atsız, 1001 Temel Eser, s. 97-98; Afyoncu vd., a.g.e., s. 32-33. II. Mehmed'in bir oldu bitti karşısında da olsa, tahtı babasına kendi isteği ile bıraktığını ifade eden görüşler de bulunmaktadır. Taneri, a.g.e., s. 143 vd.

¹¹⁶⁶ Akdağ, a.g.e., C. I, s. 382, 383, 384.

¹¹⁶⁷ İnalçık, **Klasik Çağ**, s. 28; Akdağ, a.g.e., C. I, s. 384; Afyoncu vd., a.g.e., s. 32-33; Özcan, “Buçuktepe Vak'ası”, 344.

¹¹⁶⁸ Akdağ, a.g.e., C. I, s. 384.

¹¹⁶⁹ Alkan, a.g.e., s. 34-35.

kendi grup çıkarları doğrultusunda ve maddi menfaatlerine göre isyan, darbe ve hal' süreçlerinin aktif aktörleri arasında yer almışlardır.¹¹⁷⁰ Nitekim İnalçık'ın da belirttiği gibi, II. Murad devrinden itibaren tahta geçişlerde yeniçerinin (ordunun) desteği temel etmen haline gelmiş olup,¹¹⁷¹ askerin siyasi olayların içerisinde bu denli aktif olması, sonraki süreçte meydana gelen iktidar değişikliklerinde, ordunun merkezi rolüne işaret eden önemli bir noktadır.¹¹⁷² Ayrıca Buçuktepe isyanı, ordunun sonraki zamanlarda meydana gelen hal' vakalarında aktör olarak, iktidara müdahalesi ve ortak olma sürecinin ilk adımı olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁷³

b. Yenibahçe Ayaklanması (1512) ve Yavuz Sultan Selim'in Tahta Çıkması:

Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre, Yavuz Sultan Selim'in babası II. Bayezid'e karşı giriştiği mücadele sonrasında, İstanbul'da yeniçeriler isyan çıkarmıştır. Meydana gelen yeniçeri ayaklanması II. Bayezid'in hüküm ve nüfuzunun zedelenmesine sebep olmuştur. II. Bayezid'in, hayatta iken oğlu Ahmed'i tahta geçirmek istemesine rağmen, ordunun Selim'e sempati beslemesi¹¹⁷⁴ iktidarın devamı açısından ihtiyaç duyulan güç olgusunun¹¹⁷⁵ Selim'den yana olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla II. Bayezid oğlu Ahmet'i, kendi yerine padişah yapmaya muktedir olamamıştır. Ordunun Selim'e meyli ve sadrazam Hersek-zâde'nin etkisiyle II. Bayezid, oğlu Selim lehine görevinden istifa ve tahtından feragat etmek durumunda kalmıştır.¹¹⁷⁶ Osmanlı Devleti'nde ise istifaya zorlanarak hal' edilen ilk padişahın II. Bayezid olduğu belirtilmektedir.¹¹⁷⁷

Kapıkulu askerinin saltanat işlerine müdahalesi için, Buçuktepe'den sonra, bir kapı daha açılmış olup, bu isyan sürecinde de hariçten yeniçerinin tahrik edilmesi söz konusudur.¹¹⁷⁸ Yavuz'un bu mücadele sonrasında, yeniçerilerin desteği ile hükümdar olması, iktidar değişikliklerinde ordunun önemli rol oynayacağını göstermesi bakımından mühim bir noktadır.¹¹⁷⁹

2.2. I. Mustafa'nın Padişah Yapılması ve Hal' Edilmesi

2.2.1. I. Mustafa'nın Teamüle Aykırı Bir Şekilde Tahta Oturtulması

Osmanlı Devleti'nde padişah, devletin (sahibi değil), başı sayılmakta olup,¹¹⁸⁰ saltanat sistemine göre padişahlık, adına *amûd-i nesebî* denilen bir usûl üzere¹¹⁸¹ ve mutad bir kaide olarak

¹¹⁷⁰ Akdağ, a.g.e., C. I, s. 385; Beydilli, "Yeniçeri", s. 454-455.

¹¹⁷¹ İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 65.

¹¹⁷² Mustafa M. Cezar, a.g.e., C. II, s. 707.

¹¹⁷³ Afyoncu vd., a.g.e., s. 33.

¹¹⁷⁴ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, C. I, s. 507; M. Cezar, a.g.e., C. II, s. 706.

¹¹⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 537; Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 31 vd.

¹¹⁷⁶ Emecen, a.g.e., s. 202-203; Danişmend, *Kronoloji*, C. I, s. 423-424.

¹¹⁷⁷ Sertoğlu, *Lügat*, s. 132.

¹¹⁷⁸ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, C. I, s. 507.

¹¹⁷⁹ M. Cezar, a.g.e., C. II, s. 707.

¹¹⁸⁰ Mustafa Akdağ (1967), "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. III, Sy. 4-5, Yıl. 1965, Ankara, s. 140.

¹¹⁸¹ Danişman, a.g.e., C. IX, s. 6; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 40-41.

padişahların oğullarına ait kabul edilmiş¹¹⁸² ve babadan oğula geçmiştir. Şehzadeler arasında tahta geçme sebebiyle yaşanan çatışmalar yüzünden zuhur eden belirsizlikler, Osmanlı saltanat sisteminde ciddi krizlere sebep olduğundan, II. Selim'den sonra, yaşı en büyük olan şehzadenin sancağa gönderilmesine; diğerlerinin ise sarayda tutulmalarına karar verilmiştir. Böylece, en büyük şehzadenin önü açılmış ve sadece onun padişah olması temin edilmiştir. Sonrasında en büyük şehzade olarak, önce III. Murad'ın, ardından da oğlu III. Mehmed'in, rakipsiz bir şekilde tahta çıktıkları bilinmektedir.¹¹⁸³ III. Mehmed'in sancağa gönderilen son şehzade olduğu bilgisine bakılarak,¹¹⁸⁴ en büyük şehzadenin de artık sancağa gönderilmemeye başlandığı ve böylelikle şehzadelerin sancağa çıkma âdetinin rafa kaldırıldığı görülmektedir.¹¹⁸⁵

I. Ahmed'in tahta çıktıktan sonra, geleneksel nizama uymayıp, kardeşini öldürmemesi, Osmanlı taht veraseti sisteminde köklü bir değişimin ilk adımı sayılmıştır.¹¹⁸⁶ Padişahın ilkin erkek evladının olmaması sebebiyle, hanedanın devamı adına atmış olduğu düşünülen bu adımının, çeşitli nedenlere mebni olarak, kendi ölümünden sonra farklı bir noktaya evrildiği ve yerine oğlunun değil de kardeşinin padişah yapıldığı görülmektedir. Bundan dolayı I. Ahmed'in yerine, kardeşinin tahta çıkarılmasını, Osmanlı padişahının, saray, bürokrasi, ordu ve ilmiye karşısında, bir güç kaybı olarak değerlendiren yaklaşımlara hak vermek gerekmektedir.¹¹⁸⁷

I. Ahmed'in 1617 yılında beklenmedik bir şekilde vefat etmesi üzerine, Osmanlı tahtına kardeşi I. Mustafa (m. 1617-1618) oturtulmuştur. Kısa bir süre sonra I. Mustafa'nın akıl hastalığı sebebiyle hal' edildiği ve yerine I. Ahmed'in oğlu II. Osman'ın tahta çıkarıldığı bilinmektedir.¹¹⁸⁸ I. Mustafa'nın, kısa bir süre de olsa, teamüllere aykırı bir şekilde padişah yapılması, pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı saltanat verasetine göre padişahlığın babadan oğula geçmesi mutad bir kaide olarak kabul edilmektedir.¹¹⁸⁹ Bundan dolayı I. Ahmed'in yerine oğlunun değil de, kardeşinin tahta geçmesi, tarihi seyrine ve yerleşik teamüllere aykırı bir uygulama olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla teamüllere aykırı bir şekilde gerçekleşen bu taht değişikliği, tarihi kaynakların tamamına yakını tarafından not edilmiş ve öteden beri, Osmanlı veraset sisteminde büyük bir değişimin ilk adımı olarak değerlendirilegelmiştir.¹¹⁹⁰

¹¹⁸² Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (2000), **Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osmân'ı (Metinleri, Tahlilleri)**, Haz. Abdurrahman Sağır, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, (ikinci kısım), s. 16.

¹¹⁸³ İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye II**, s. 85.

¹¹⁸⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 115.

¹¹⁸⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 110.

¹¹⁸⁶ Öz, a.g.e., s. 126.

¹¹⁸⁷ Onaran, a.g.e., s. 32-33.

¹¹⁸⁸ Solakzâde Mehmed Hemdemî (1297), **Solakzâde Târihi**, Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul, s. 698-699.

¹¹⁸⁹ Mehmed er-Rûmî, a.g.e., s. 16.

¹¹⁹⁰ Yılmaz Öztuna (1983), **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, s. 149-150.

I. Ahmed'in yerine oğlu Osman'ın değil de, kardeşi Mustafa'nın tahta çıkarılması,¹¹⁹¹ saray çevrelerince, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal bir takım sebeplere mebnî olarak gerçekleştirilen bir tasarruf olsa da,¹¹⁹² bu icraatın somut gerekçesi, I. Ahmed'in oğullarının henüz padişah olacak yaşa gelmedikleri; yaşlarının küçük oluşları nedenine dayandırılmıştır.¹¹⁹³ Oysa tarihi kayıtlara göre, şehzade Osman bu sırada, babası I. Ahmed'in tahta çıktığı yaş olan 14 yaşının içerisindeydi.¹¹⁹⁴ Dolayısıyla teamüllere aykırı bir şekilde gerçekleşen bu taht değişikliği bazı tarihçiler tarafından, tarihin en büyük hukuk ihlallerinden birisi olarak görülmüş ve Osman'ın padişah olması gerektiği yönünde kanaat belirtilmiştir.¹¹⁹⁵

Tarihçiler bu tercihin, “devlet işlerinde çok faal rol oynayan”¹¹⁹⁶ Şeyhülislam Hoca-zâde Es'ad Efendi'nin reyî ve tazyîki ile gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Hatta yeni padişahın aklındaki hiffet sebebiyle, bu atamaya itiraz edenlerin, şeyhülislam tarafından ikna edildiği kaynaklarımızca not edilmiştir.¹¹⁹⁷ Herkesin malumu olduğu üzere, şehzade Mustafa, akıl hastası idi.¹¹⁹⁸ Buna rağmen şeyhülislamın, yeni padişahın aklındaki hiffet ve kendisinde peyda olan muvazenesizliği, uzun müddet kafes hayatı yaşamasına ve toplumla iç içe olmaması gibi nedenlere bağladığı ifade edilmektedir. Şeyhülislam tarafından, padişahın, halkla iç içe olmaya başladıktan sonra, aklının normale döneceği ve rüşdünü ispat edeceği ümid edilmiştir. Ayrıca şeyhülislamın, saltanata bir çocuğun getirilmesinde, halkın tenkidi başta olmak üzere, birçok mahzurlar bulunduğunu ifade etmek¹¹⁹⁹ suretiyle, zamanın bir gereği olarak, padişahlığın I. Mustafa'nın hakkı olduğu yönünde yeni bir yaklaşım ortaya koyduğu düşünülebilir.¹²⁰⁰

2.2.2. I. Mustafa'nın Tahta Oturtulmasının Şer'i Açısından Değerlendirilmesi

I. Ahmed'in yerine oğlu II. Osman'ın değil de, kardeşi I. Mustafa'nın tahta çıkarılması¹²⁰¹ meselesinde, itiraza mahal bazı noktalar bulunmaktadır. Kanaatimizce burada itiraza sebep ilk

¹¹⁹¹ Abdülkadir Efendi, Topçular Kâtibi (2003), **Topçular Kâtibi 'Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)**, Haz. Ziya Yılmaz, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 666.

¹¹⁹² Danişman, a.g.e., C. IX, s. 7; Onaran, a.g.e., s. 35.

¹¹⁹³ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 360; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 385.

¹¹⁹⁴ Solakzâde, a.g.e., s. 684, 699; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 267, 269; Danişman, a.g.e., C. IX, s. 7.

¹¹⁹⁵ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, s. 150; Danişman, a.g.e., C. IX, s. 6;

¹¹⁹⁶ M. Münir Aktepe (1995), “Esad Efendi, Hoca-zâde”, **TDVİA**, C. 11, İstanbul, s. 340.

¹¹⁹⁷ Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 915; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 360; Solakzâde, a.g.e., s. 698; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 159. **Nuhbetü't-Tevârih** müellifi Mehmed er-Rûmî şeyhülislamın ön ayak olduğu bu konudaki ısrarlı tutumunu şu ifadelerle tavsif ve tenkid etmektedir: “... hikmet-i İlâhiye ol asrda müftî'l-enâm olan Hâce-zâde Es'ad Efendi nâm ehlü'l-'ilmin tecribesi olmayub, zâhir-bînliği ve sâde-derûnlığı bâ'isi ile bunların cûlûs itmelerine musırr olub cemî'â vüzerâ ve erkân-ı devlet dahi kendüye teb'iyet itmeleriyle ittîfâk-ı cumhur ile bunları getirüb taht-ı saltanata iclâs eylemişleridiler”. Mehmed er-Rûmî, a.g.e., s. 16.

¹¹⁹⁸ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 386-387; Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 915-916; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 159; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 360; Solakzâde, a.g.e., s. 698; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 270; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 127.

¹¹⁹⁹ Peçevî, şeyhülislam Hoca-zâde Esad Efendi'nin bu süreç esnasında ortaya koyduğu yaklaşım ve gerekçeyi şöyle not etmiştir: “ammâ böyle bir şâbb-ı kebîr şehzâde dururken bir şehzâde-i sağîri iclâsda lisân-ı halktan kaçılır ve dahi nice mahzûr ihtimâli verilir. Peçevî, a.g.e., C. II, s. 360.

¹²⁰⁰ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 361.

¹²⁰¹ Topçular Kâtibi, a.g.e., C. I, s. 666.

nokta, mutad olduğu üzere padişahın vefatından sonra şehzadesinin tahta çıkması gerekirken,¹²⁰² padişahın kardeşinin tahta çıkarılması, tarihi teamüllerin hilafına bir tasarruftur.¹²⁰³ Osmanlı siyasi tarihi ve reel politiği açısından bu durumun sorunlu bir yaklaşım olarak değerlendirildiği, hatta Osmanlı tarihinin en büyük hukuk ihlallerinden birisi olarak görüldüğü ifade edilmiştir.¹²⁰⁴

Bu meselede, itiraza mahal ikinci nokta ise, I. Mustafa'nın, doğruyu eğriden, iyiyi kötünden ayırt edemeyecek derecede¹²⁰⁵ akıl hastası olduğu herkesin malumudur.¹²⁰⁶ Dolayısıyla mutad olanın hilafına bir tasarruf olan taht değişikliği gibi, akıl hastalığı olan birinin tahta çıkarılması da sorunlu bir tercih olarak değerlendirilmiştir. Bu ikinci hususun, konumuzla alakası bunması nedeniyle, mütalaa edilesi gereken bazı noktaları bulunmaktadır.

İslam hukukuna göre, iktidara gelen kişinin kim olduğundan ziyade, onun nitelikleri belirleyici olmaktadır. Toplum adına ve başkası hakkında tasarrufta bulunma makamı olan devlet başkanlığı gibi büyük bir velayet ve sorumluluğu üstlenecek kişinin belli başlı şartları taşıyor olması önemli görülmüştür. Bundan ötürü devlet başkanı olacak bir kişinin tam bir velayet sahibi olması yani, Müslüman, hür, erkek ve akıllı olmasının yanı sıra, yetişkin olması da şart koşulmuştur.¹²⁰⁷ İslamî kaidelere göre Müslüman olmayanların, yanı sıra çocuk, mecnun, köle gibi eksik ehliyeteye sahip olarak kabul edilen kimselerin, kamu adına velayet üstlenmemeleri ve devlet başkanı yapılmamaları gerekir.¹²⁰⁸

Şeyhülislamın, şehzade Osman'ın yaşının küçük olduğunu sebep göstermesi, şer'i açıdan makul bir gerekçe gibi kabul edilebilir. Lakin Osmanlı'nın da takip ettiği Hanefî mezhebine mensup bazı âlimlerin, zaruret halinde, akli başında bir çocuğun, tayin edilen bir veli gözetiminde, imametini caiz gördükleri¹²⁰⁹ ve zamanın şartları icabı, hale göre davrandıkları görülmektedir. Dolayısıyla buluşa ermemiş bir çocuğun şer'î olarak, devlet başkanı olamayacağı hususu ile ilgili,

¹²⁰² Mehmed er-Rûmî, a.g.e., s. 16.

¹²⁰³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 127; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, s. 150. Nitekim II. Osman da tahta çıktıktan sonra İran sınırındaki Osmanlı ordusuna gönderdiği hatt-ı hümayûnda, saltanatın aslında babadan oğula geçmesinin bir kanun olduğunu, buna göre tahta kendisinin geçmesi gerekirken, yerine amcasının geçirilmiş olmasını kanun hilafına bir uygulama olarak şu şekilde tenkid ve teyid etmiştir: "... sülâle-i âl-i Osmaniye'nin teessüsünden beri, saltanat babadan oğula intikal edegelmiştir. Babam sultan Ahmed'in irtihalinden sonra saltanat, kanun-u kadîme tevîfikan bana tevâriis etmek lazım gelirken, benden birkaç yaş büyük olmasına mebni Sultan Mustafa tahta çıkarılmıştır. ... Allah'ın inâyeti ve erkân-ı devlet olan vezirlerin, âyân-ı memleket ve ahalinin, şeyhülislâmın, mevâlî ve ulemânın, büyük ve küçük gani ve fakîr diğer cümle halkın muvafakati ile tahta cülûsum vukû bulmuştur." Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von (1329-1337), **Devlet-i Osmâniyye Târîhi**, Terc. Mehmed Atâ Bey, C. VIII, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 309; Danişman, a.g.e., C. IX, s. 13-14.

¹²⁰⁴ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, s. 150.

¹²⁰⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 216,

¹²⁰⁶ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 386-387; Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 915-916; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 159; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 360; Solakzâde, a.g.e., s. 698; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 270; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 127.

¹²⁰⁷ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; el-Haskefi, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 88-89; Aydın, "Anayasa", s. 155.

¹²⁰⁸ Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520. Ayrıca bk. a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; en-Nebhan, a.g.e., s. 401; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, 693; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, 88.

¹²⁰⁹ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, 283.

ulema arasında bir ittifakın bulunmadığı görülmektedir. Bundan dolayı şehzade Osman'ın padişah yapılmamasının, şer'î olarak çocuk oluşu ile gerekçelendirilmeye çalışılması, klasik fıkıh kitapları açısından eksik yönler taşıyan ve tenkide açık bir tercih olduğu ifade edilebilir. Öte taraftan, İslam Tarihi'nde, çocuk yaşta devlet başkanı olmuş pek çok örnek bulunmaktadır. Mesela, Memlûk sultanlarından Melikül Eşref Alâeddîn Küçük b. en-Nâsîr Muhammed 5 veya 8 yaşında;¹²¹⁰ Melikü'n-Nâsır Bedreddîn Ebu'l-Meâlî el-Hasân b. Melîk en-Nâsır Muhammed, 11 yaşındaydı.¹²¹¹ Melikül Eşref Zeyneddîn Ebü'l-Meâlî Şa'ban b. Emced, 10 yaşında;¹²¹² el-Mansûr Alâeddîn Ali, 6 veya 7;¹²¹³ es-Sâlih Zeynüddîn II. Haccî ise, 11 yaşında¹²¹⁴ Memlûk tahtına oturmuştur. Hatta çocuk devlet başkanı uygulaması, II. Mehmed'in, babası II. Murad tarafından tahta çıkarıldığında 12 yaşında olmasından mütevellid, Osmanlı'da da örneği olan bir uygulamadır. Kaldı ki, Osmanlı saltanat veraseti sisteminde yaşla ilgili herhangi bir kural veya tahdit de bulunmamaktadır.¹²¹⁵

Tespit edilmesi gereken başka bir nokta ise, **Ahkâm-ı Sultaniyye türü** eserlerde, mecnun birinin sorumluluk makamına getirilmesine ve halife yapılmasına, şer'î olarak ve ittifakla cevaz verilmemiş olduğudur.¹²¹⁶ Dolayısıyla aklıyla ilgili sorunu olduğu bilinen hasta birinin tahta çıkarılması sürecinde, şeyhülislam Hocaşâde Es'ad Efendi'nin, hadisenin aktif aktörlerinden birisi olarak, büyük bir zorlama ve ısrarlı tutum içerisinde olması, itiraz konusu edilmekte ve onun bu tercihinin problemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Şeyhülislam, I. Mustafa'nın herkesin malumu olan aklındaki hiffeti, kafes hayatı sebebiyle meydana gelen bir nakısa olarak değerlendirmiş ve padişahın normal bir ortamı paylaşması halinde sağlığına kavuşacağına dair ümitvar bir tavır içerisinde olmuştur.¹²¹⁷ Şeyhülislamın, mecnun birinin hilafetine onay verirken, kafasındaki niyetinin ne olduğu bilinemesi de, onun "ümitvar" yaklaşımından, padişahın hastalığını cünûn-ı gayr-i mutbik ve tedavi edilebilir bir hastalık olarak değerlendirmiş olduğu düşünülebilir.

İslam hukuku açısından cünûn olma hali iki türlü olup, bunlardan birisi cünûn-ı mutbik yani uzun süreli delilik hali, diğeri ise, cünûn-ı gayr-i mutbik yani kısa süreli delilik halidir. Kısa süreli ifadesinden de anlaşılacağı üzere, kişi bazen mecnun olsa da, çoğunlukla sağlıklı bir haldedir.¹²¹⁸

¹²¹⁰ Makrîzî, a.g.e., C. III, s. 338; İbn Tağrıberdî, **en-Nucûmüz'z-Zâhire**, C. X, s. 21; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VI, s. 492; Yiğit, "Memlûkler", s. 91.

¹²¹¹ İbn Tağrıberdî, **en-Nucûmüz'z-Zâhire**, C. X, s. 187 vd.; Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 59; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VI, S. 493; Yiğit, "Memlûkler", s. 91.

¹²¹² Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 267-268; İbn Tağrıberdî, **en-Nucûmüz'z-Zâhire**, C. XI, s. 24; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VI, s. 496; Yiğit, "Memlûkler", s. 92; Yiğit, "el-Melikü'l-Eşref, Şa'bân", s. 66.

¹²¹³ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VI, s. 496; Yiğit, "Memlûkler", s. 92.

¹²¹⁴ Yiğit, "Memlûkler", s. 92; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. VI, s. 496.

¹²¹⁵ Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 269.

¹²¹⁶ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 43; Bâkîllânî, a.g.e., 478-479; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520. Ayrıca bk. a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Nebhan, a.g.e., s. 401, 471; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 88. Ayrıca Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Uyanıncaya kadar uyuyandan, akli başına gelinceye dek, akıl hastalığı olandan ve bulûğ çağına gelinceye değin, çocuktan sorumluluk kaldırılmıştır." **Hadislerle İslâm**, C. II, s. 13.

¹²¹⁷ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 361.

¹²¹⁸ **Mecelle**, (Md. 944 / 979 / 980.), s. 289 / 297 / 297.

Bu mesele özelinde şeyhülislamın nihai yaklaşımı böyle bile olsa, kısa süreli delilik hali yaşayan birisine biat edilmesine ve tahta çıkarılmasına, cevaz verilmediği gibi, ulemaya göre, devlet başkanlığı esnasında yaşadığı kısa süreli mecnun olma hali de, itirazlar olmakla beraber, görevin devamına mani bir durum oluşturmaktadır.¹²¹⁹ Dolayısıyla kesintili de olsa, mecnun olma halinin, her hal ve şartta devlet başkanlığı gibi mühim bir vazifeye engel olduğu/olması gerektiği açıktır.¹²²⁰

I. Mustafa meselesi, bu anlamda, İslam hukukunun zarar prensibi ile birlikte de ele alınabilir. Özellikle akılda meydana gelen zeval sebebiyle Müslümanların zarar görmesi hal’ sebeplerinden sayılmıştır.¹²²¹ Mesela müflisin tasarruflarına kısıtlama getirilmesi, alacaklıların zararının önlenmesi içindir. Murisin vasiyet hakkına, varislerin miras hakkının korunması için kısıtlama getirilmiştir. Keza ölmek üzere olan bir kocanın, bu esnada yaptığı boşamanın, eşin miras hakkını koruma saikiyle geçersiz sayıldığı bilinmektedir.¹²²² Dolayısıyla bu mesele özelinde, devlet başkanı olarak I. Mustafa’nın, hem balıklara altın atmak, lüzumsuz yere para saçmak gibi hazineyi saçıp savurmak suretiyle¹²²³ ümmet-i Muhammedi zarara uğratması hem de iddialara göre, şehzadeleri öldürme emri verme ihtimali endişesinin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.¹²²⁴

Şeyhülislamın I. Mustafa’nın tahta çıkarılması sürecinde ifade ettiği ümitvar yaklaşımındaki mantikî çıkarım ve ortaya koyduğu bu tasarrufa dair, bu şekilde, çeşitli ihtimaller düşünülebilirse de, burada sonucu ortada olan ciddi bir durum söz konusudur. O da, padişahın bütün bu ihtimallerin dışında, **cünûn-ı mutbik**, yani sürekli bir akıl hastalığına sahip olduğudur.

Kâtip Çelebi¹²²⁵ ve Peçevî’nin¹²²⁶ kaydına göre, padişahın davranışlarındaki muvazenesizlik, insanlar arasında şöhret bulmuş; halk onun akıl hastası olduğunu fark etmiştir. Nitekim kısa bir süre sonra, onu tahta çıkaran şeyhülislam dâhil, devlet erkânı, onun bu halinden şikâyetçi olmuş ve I. Mustafa, muhtemelen annesinin de onayıyla, akli zaafiyeti sebebiyle, şer’an padişahlık yapayacağı hükmüne dayanılarak, ittifakla hal’ edilmiştir.¹²²⁷ Öztuna onun **muhtellü’ş-şü’ûr** olanın hilafetinin caiz olmayacağı gerekçesi ile hal’ edildiğini öne sürmektedir.¹²²⁸ Lakin dönem kaynaklarında bu yönde şer’î bir fetva suretinin, mesnedin veya bilginin var olmadığından bahsedilebilir. Ancak kaynaklarda verilen malumatlara bakılarak,¹²²⁹ I. Mustafa’nın hal’ edilmesini, akıl hastalığı ve buna bağlı olarak ehliyetsizliği ile gerekçelendirmek mümkündür.

¹²¹⁹ Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 43; Nebhan, a.g.e., s. 471.

¹²²⁰ Nebhan, a.g.e., s. 471.

¹²²¹ Teftâzânî, **Şerhu’l-Makâsıd**, C. V, s. 233; Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 43; Nebhan, a.g.e., s. 471.

¹²²² Bilal Aybakan (2013), “Zarar”, **TDVİA**, C. 44, İstanbul, s. 132-133.

¹²²³ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 390.

¹²²⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 270-271.

¹²²⁵ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 390.

¹²²⁶ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 361.

¹²²⁷ Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 917-919; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 11; Feridun Emecen (2020), “Mustafa IV”, **TDVİA**, C. 31, Ankara, s. 273.

¹²²⁸ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, s. 151; a. mlf., **Genç Osman ve IV. Murad**, İstanbul 2008, s. 20.

¹²²⁹ Topçular Kâtibi’nin, “*sa’âdetlü pâdişâh- ‘âlem-penâh Sultan Mustafa, hazreti İbrâhîm Edhem misâl, saltanat pâdişahlığın hüsn-i ihtiyâr ile Sultân ‘Osmân ibn Ahmed Hân hazretlerine fâriğ olup, kendüler hâl-i hayatında*

2.3. II. Osman'ın İktidarı ve Öldürülmesi

2.3.1. II. Osman'ın Hal'ine Giden Süreç

I. Mustafa'nın hal'inden sonra, tahta şehzade Osman (m. 1618-1622) geçmiştir. Tarihi kaynaklar onun faal, akıllı başında ama tecrübesiz oluşuna sıkça vurgu yapmaktadırlar. Nihayetinde genç padişahın birkaç yıl içerisinde, bu tecrübesizliğinin kurbanı olduğu tüm kaynaklarca dile getirilen ortak noktalar arasında bulunmaktadır.¹²³⁰ Uzunçarşılı, genç hükümdarın, samimiyetle devleti geliştirmek için büyük çaba göstermek istediğini ancak, onu makul bir yola sevk edecek iyi adamlardan mahrum bulunduğunu ifade etmektedir.¹²³¹

Hotin seferinin istenilen neticeyi vermemesinin sebebi, padişahın iş bilmez akıl hocalarının da etkisiyle,¹²³² askerin gayretsizliğine dayandırılmış ve genç padişah askere karşı tahrik edilmiştir.¹²³³ Muharebe esnasında, kapıkulu süvarilerinin gayretsizliğini gören genç padişahın, onlara hakaret ettiği; bunun üzerine bu askerlerin de kendisine küstükleri söylenmektedir.¹²³⁴

Padişahla askerin arasını açan sadece Hotin seferindeki olaylar değildir. Hünkârın talimatıyla ocaklarda sayım yaptırılmış olup, yapılan sayımlar, olmayan askerlerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Mevcud olmayan askerler için yapılan ödeneğin kestirilmesi, bu işten kazanç elde eden ordu mahfillerini rahatsız etmiştir.¹²³⁵ Yine padişahın geceleri tebdil-i kıyafet meyhaneleri bastığı ve yakaladığı askerleri sopalattırdığı, idam ettirdiği ve denize attırdığı da suçlamalar arasındadır.¹²³⁶

Padişahın Hotin seferi dönüşü, yeniçerilerin yerine Anadolu, Mısır ve Şam dolaylarından yeni bir ordu kurmaya; hatta payitahtı Kahire'ye taşımaya teşvik edenler olmuştur.¹²³⁷ Payitahttaki çıkar ilişkileri bağlamında çok güçlü bir konuma sahip olmadığı bilinen genç padişahın hocası Ömer Efendi¹²³⁸ ve kızlar ağası Süleyman Ağa, bu emeli gerçekleştirebilmesi için padişahı hacca gitmeye teşvik ettikleri;¹²³⁹ bunun için, Mekke emirine haber salınıp, Şam, Halep ve Mısır'a da

vahdet ihtiyâr idüp, küşe-nişin oldular,” şeklindeki kaydına göre, I. Mustafa'nın tahttan kendi isteğiyle ayrılıp, uzlete çekildiği bilgisi bulunmaktadır. Topçular Kâtibi, a.g.e., C. I, s. 670.

¹²³⁰ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 222; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 44; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 127.

¹²³¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 127.

¹²³² Kâtîp Çelebi, padişahın etrafındaki bu kişileri, “nâdân”, “efkâr-ı fâsid”, “gâfil”, “bî akıl ve bi temyîz câhillar”, şeklinde tavsif etmektedir. **Fezleke**, C. II, s. 10.

¹²³³ Hüseyin Tugi (1947), “İbretnûmâ”, Neşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten**, C. XI, Sy. 43, Ankara, s. 493; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 221;

¹²³⁴ Solakzâde, a.g.e., 703 vd.; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 380; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 37; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 134.

¹²³⁵ Topçular Kâtibi, a.g.e., C. II, s. 761; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 376; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 32-33, 36, 50; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 134; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 283; Emecen, “Osman II”, s. 454.

¹²³⁶ Hüseyin Tugi (2010), **Musibetnâme Tahlil-Metin ve İndeks**, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 13 vd.; a. mlf., “İbretnûmâ”, s. 493; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 222; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 140.

¹²³⁷ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 380.

¹²³⁸ Baki Tezcan (2010), ““Genç” Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih Yazımında Bir Yolculuk”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma**, Jane Hathaway (Ed.), Çev. Deniz Berkay, İstanbul, s. 45.

¹²³⁹ Hüseyin Tugi, “İbretnûmâ”, s. 8 vd.; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 51.

adamlar gönderildiği belirtilmektedir.¹²⁴⁰ Bu arada Anadolu'dan sekban yazılacağı şayiası da etrafa yayılmış bulunmaktaydı.¹²⁴¹ Dolayısıyla aslı olup olmaması bir kenara, böyle bir iddianın kitleleri harekete geçirecek gerekçelerden olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Genç padişahın, yeni ordu kurulmasıyla ilgili dile getirilen telkin ve tekliflere olumlu bir anlam yüklediği düşünülebilir. Çünkü padişahın bu süreçteki yaklaşımlarından, yeni bir ordu kurulması fikrine sahip olduğu şeklindeki iddiaların varlığını ortaya koyan bulgulara rast gelmek mümkündür.¹²⁴² Ancak Emecen, bu görüşe katılmamaktadır. Ona göre, II. Osman'ın hacca niyet ettiği doğru olmakla birlikte, onun yeni bir ordu kurma ve payitahtı taşıma niyetine sahip olduğu ile ilgili bilgilere teenniyle yaklaşılması gerekmektedir. Emecen, yeni ordu tesisi ile ilgili iddiaları, padişahın muhaliflerince yürütülen propagandanın bir neticesi olarak değerlendirmektedir.¹²⁴³

Hüsein Tûğî ve Bostanzâde Yahya gibi 17. yüzyıl müverrihlerinin, II. Osman'a karşı başlatılan bu isyanı, memnuniyetle selamladıkları görülmektedir. Tezcan'a göre, "*çünkü bu onlar için ölüm kalım meselesiydi.*"¹²⁴⁴ Mesela eski bir asker olan H. Tûğî'nin, padişahın asker maaşlarında kesintiye gitmesinden dolayı, maddi olarak zarar gördüğü ve II. Osman'a muhalif bir tavır takındığı belirtilmektedir. Bundan dolayı kroniğini muhalif bir söylemle telif ettiğinden ve kendisini temel kaynak kabul eden sonraki dönem müverrihlerini, padişahın suçluluğu; isyancıların ise haklılığı yönünde etkilediğinden bahsedilmektedir.¹²⁴⁵

Şeyhülislam Es'ad Efendinin, süreçte oynadığı role bakılarak, Genç Osman'la yıldızının barıştığı söylenemez. Özellikle amcasını kendi yerine, haksız yere tahta çıkarması sebebiyle şeyhülislama kırgın olan padişah, onun fetva hariç, diğer yetkilerini hocası Ömer Efendi'ye devretmiştir.¹²⁴⁶ II. Osman'ın şeyhülislamın kızıyla evlenmesi de, padişahın aleyhine bir durum oluşturmuştur. Genç Osman'ın bu evlilikle, şeyhülislamı yanına çekerek, güçlü bir hasmı müttefik edebilme düşünmüş olmasına rağmen, bu evliliğin, padişahın düşüncesine müspet katkısı olmadığı görülmektedir. Çünkü II. Osman'ın şeyhülislamın kızıyla evlenmesi kırgınlıkları düzeltmediği gibi, onun bu teşebbüsü halk arasında da saray ve harem çevrelerinde de ciddi mukavemet görmüştür.¹²⁴⁷ Ayrıca II. Osman'ın, Hotin seferine çıkarken, 16 yaşındaki kardeşi Mehmed'i katlettirmek için,

¹²⁴⁰ Danişman; a.g.e., C. IX, s. 51; Hüseyin Tugi, "İbretnûmâ", s. 494; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 135.

¹²⁴¹ Solakzâde, a.g.e., 705; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 135.

¹²⁴² Solakzâde, a.g.e., 705; Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 9-10; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 380; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 46-47; Öztuna, **Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murad**, İstanbul 2007, s. 56-63; Tezcan, agm, 47; Onaran, a.g.e., s. 37; Altundağ, "Osman II.", s. 446.

¹²⁴³ Emecen, "Osman II", s. 455.

¹²⁴⁴ Tezcan, agm, 47, 49 vd.

¹²⁴⁵ Emecen, "Osman II", s. 455; Tezcan, agm, s. 49. Hüseyin Tugi'nin **Musîbetnâme**'sini hazırlayan Ş. N. Aykut, II. Osman ve I. Mustafa'nın ikinci saltanat devresini kaleme almak isteyen tarihçilerin, özellikle Tûğî'nin eserini kullandıklarını belirtmek suretiyle bu tespiti teyid etmektedir. Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. XIX.

¹²⁴⁶ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 181; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 370; Solakzâde, a.g.e., 699;

¹²⁴⁷ Danişman; a.g.e., C. IX, s. 48; Emecen, "Osman II", s. 454. II. Osman'ın şeyhülislamın kızıyla evlenmek suretiyle güçlü bir ulema ailesiyle hısımlık kurması, ta ilk başa, Osman Gazi'nin Şeyh Edebalî'nin kızıyla evlenmesindeki gibi, gazi sultanlar dönemine bir selam ve atıf olarak değerlendirilmiştir. Bk. Onaran, a.g.e., s. 37. Ayrıca bk. Peirce, **Harem-i Hümayun**, s. 149.

şeyhülislamdan fetva istemesine rağmen, şeyhülislam bu fetvayı vermemiştir.¹²⁴⁸ Öyle ki, II. Osman katledildiğinde, şeyhülislam onun cenazesine gitmediği rivayet edilmektedir.¹²⁴⁹ Dolayısıyla padişahın şeyhülislamla arasının iyi olmadığını söylemek gerekmektedir.

İlmiye ricalinin de padişahla arası açıktı. Çünkü padişah, ilmiye mensuplarının arpalıklarını ellerinden almak suretiyle, ulemayı da karşısına almıştı.¹²⁵⁰ Keza “*def-i dağdağa-i fitne*” için de olsa, kardeşi şehzade Mehmed’i nâhak/haksız yere katlettirmesi,¹²⁵¹ padişahın teamüllere aykırı bir şekilde, saray dışından birisiyle evlenmiş olması,¹²⁵² devlet adamları ve askerinin yanı sıra halkın da padişaha olan sevgisini azalttığı ve muhaliflere iştirakine neden olduğu ifade edilmiştir.¹²⁵³

Karaçelebizâde, padişahın yakın çevresinin iş bilmezliği sebebiyle büyük bir fitne ve fesadın meydana geldiğini ifade ederek, padişahı da, inat etmek suretiyle, bu fitne ve fesadın yayılmasına katkı sağlamakla suçlamaktadır.¹²⁵⁴ Çünkü genç padişah, teamüller gereği, toplumdaki bazı zümrelerin imtiyazlarını tanıması gerekirken, kötü akıl hocalarının da telkinleriyle, siyasi sistemin işleyişini değiştirmeye kalkışmıştır.¹²⁵⁵ Dolayısıyla tecrübesizliği sebebiyle II. Osman, askeri, şeyhülislamı, ulemayı ve halkı karşısına almış ve çok kısa bir süre içerisinde büyük bir muhalefet bloğuyla karşı karşıya kalmıştır.

2.3.2. Hâile-i Osmaniye

Padişahın Hotin seferi dönüşü hacca gitme niyetiyle bir takım teşebbüslere girişmesi, payitahtta nazik bir durum meydana getirmiştir. Ordu mahfillerinde padişahın hacca niyetlenmesi, farklı yorumlanmış ve huzursuzluğa sebep olmuştur.¹²⁵⁶ Padişahı bu hazırlıklarından vazgeçirmek için, şeyhülislam Es’ad Efendi’nin kendisine bir fetva sureti gönderdiği belirtilmektedir. Bu fetva metninde, padişahların hacca gitmesine lüzum olmadığı, yerinde kalıp adaletle hükmetmesinin

¹²⁴⁸ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 375; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 42; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 462. Kaynaklar şeyhülislam Es’ad Efendi’yi, kardeşinin katli için fetva isteyen II. Osman’a bu cevazı vermemesi sebebiyle, hakşinas birisi olarak takdirle yâd ederler. Lakin aynı kaynakların, hakşinas şeyhülislamın, aklı başında bir şehzade varken, amûd-i nesebiye aykırı bir şekilde, şuuru muhtel birinin padişahlığını tercih ve tazyik edebilmesini izah etmekte zorlanırlar. Şeyhülislamın bu yönde etrafını etkilemesinin arka planında saray kadınlarından Kösem Sultan’ın etkisinde kalması da, ileri sürülür. [Peçevî, a.g.e., C. II, s. 360; Solakzâde, a.g.e., s. 698; Mehmed erRûmî, a.g.e., s. 16; Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 915; Naimâ, a.g.e., C. II, s. 159; Danişman, a.g.e., C. IX, s. 42; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 270; Feridun Emecen (2006), “Mustafa I”, **TDVİA**, C. 31, İstanbul, s. 272.] Bizce şeyhülislamın, süreç içerisindeki tercih ve tasarruflarına bakılarak, hakşinas olmaktan ziyade, şehzade Osman’ın (belki de I. Ahmed’in) muhaliflerinden birisi olmasının daha yüksek bir ihtimal olduğu iddia edilebilir.

¹²⁴⁹ Naimâ, a.g.e., C. II, s. 232. Kâtip Çelebi ise, bu bilgiye katılmamaktadır. Onun verdiği malumata göre şeyhülislam cenazeye katılmıştır. Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 24.

¹²⁵⁰ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (1248), **Ravzatü’l-Ebrâr**, Matbaatü Bulak, s. 536 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 222; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 298.

¹²⁵¹ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. I, s. 403; Hüseyin Tugi, **Musibetnâme**, s. 115; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 375; Naimâ, a.g.e., C. II, s. 187; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 279; Danişman, a.g.e., C. IX, s. 42.

¹²⁵² Öztuna, **Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murad**, s. 61.

¹²⁵³ Danişman; a.g.e., C. IX, s. 42;

¹²⁵⁴ Karaçelebizâde, **Ravzatü’l-Ebrâr**, s. 546.

¹²⁵⁵ Tezcan, agm, s. 57; Onaran, a.g.e., s. 39-40.

¹²⁵⁶ Solakzâde, a.g.e., s. 703 vd.; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 9-10; Hüseyin Tugi, **Musibetnâme**, s. 12-13; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 380.

daha evla olduğu; dolayısıyla fitneye mahal verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.¹²⁵⁷ Ancak II. Osman'ın kendisine ulaşan bu fetva suretini yırtıp attığı belirtilir.¹²⁵⁸

İlmiye mensuplarının hâile-i Osmaniye'de, taraftar veya muhalif olarak, çatışmanın aktif taraflarından olmaları, dikkat çekicidir. İsyanın fiilen başlamasına sebep olan padişahın hacca gitmesi meselesinde görüldüğü gibi, ulemadan padişahın hocası Ömer Efendi, II. Osman'ı hacca teşvik ederken,¹²⁵⁹ şeyhülislam Es'ad Efendi ise bunu engellemeye çalışmaktaydı.¹²⁶⁰ Keza hünkârın hacca gitmesini istemeyenlerden birisi olan ama buna mani olamayan nakîbüleşraf olan Gubarî Efendi'nin, asileri tahrik eylediği rivayet edilmektedir.¹²⁶¹ Ulemanın buradaki niyetini, samimiyete de, başka bir sebebe de hamledebilmek mümkündür; lakin, siyasi bir çatışmanın aktörü olarak, aktif bir şekilde, işin tam merkezinde yer almasının tespit edilmesi daha önemlidir. Nitekim kaynaklardaki bilgileden, padişahın, ulemayı, askeri kışkırtmakla suçladığı öğrenilmektedir.¹²⁶²

Dönemin kaynaklarında, asilerin padişahı hacca gitmekten vazgeçirme niyetiyle ayaklandıkları, Atmeydanı'na toplandıkları ve kendilerine iltihak eden ulema ve halkla birlikte, büyük bir kalabalık meydana getirdikleri kaydedilmiştir.¹²⁶³ Özellikle yeni bir ordu kurma fikriyle padişahın hacca niyetlendiği şayiye sebebiyle, asker arasında isyana iştirak eylemek, bir tür nefis-i müdafa olarak görülmüştür.¹²⁶⁴

İsyan eden askerler aralarından iş bilen birkaç tecrübeli vasıtasıyla, şeyhülislama müracaat ederek, fetva talebinde bulunmuşlardır. Kaynaklarımızda yer alan bu fetva metnine göre, “*padişahı doğru yoldan saptırıp, bu yola sevk etmek suretiyle, beytülmalin israfına ve fitne ve fesada sebep olanlar hakkında ne lazım gelir?*” diye sordukları; şeyhülislamın da, bu kişilerin öldürülmesine cevaz verdiği ifade edilmektedir.¹²⁶⁵ Söz konusu bu fetva metni sarih ifadeler taşımasa da, isyancıların, fetvadaki gerekçeleri kendi lehlerine yorumladıkları; buna istinaden isyanlarına haklı ve kuvvetli bir delil haline getirdikleri anlaşılmaktadır.

İsyancıların, ulema vasıtasıyla padişaha bir istekler listesi göndermişlerdir. Buna göre isyancılar, padişahın hacca gitmekten vazgeçmesini, padişahla kendi aralarını açtıklarını iddia ettikleri ve padişahı yanlış yola sevk ettiklerini ileri sürdükleri bazı kişilerin ise öldürülmesini talep etmişlerdir. Bu listeyi gören padişah, hacca gitmekten vaz geçmiş, fakat, istenilen adamların öldürülmesini ise, huzurda bulunan ulema ve devlet erkânının tüm ısrar ve telkinlerine rağmen,

¹²⁵⁷ Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 31; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 10; Solakzâde, a.g.e., s. 708.

¹²⁵⁸ Solakzâde, a.g.e., s. 708.

¹²⁵⁹ Hüseyin Tugi, “İbretnûmâ”, s. 8 vd.; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 51.

¹²⁶⁰ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 10; Solakzâde, a.g.e., s. 708; Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 31.

¹²⁶¹ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 382-383

¹²⁶² Peçevî, a.g.e., C. II, s. 382; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 136-137.

¹²⁶³ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 12; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 212; Solakzâde, a.g.e., s. 706; Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 19-21.

¹²⁶⁴ Altundağ, agm, 446.

¹²⁶⁵ Solakzâde, a.g.e., s. 706; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 12; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 212; Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 20-21.

kabul etmemiştir.¹²⁶⁶ Padişahın bu konuda ısrarlı bir tutum içerisinde olan ulemayı, olayları ve askeri kışkırtmakla suçladığı kaydedilmektedir.¹²⁶⁷ Ahmet Refik, ilmiye ricalinin, isyanı durdurmak şöyle dursun, padişahın, asilere boyun eğmesini telkin etmelerini tenkid etmektedir.¹²⁶⁸

Padişahın bu süreçte pek çok acemiliğinden bahsedilmektedir. Bu süreçte kendisine gönderilen fetva ve arzuhal suretlerini yırtmış olan padişah, bu hareketleri sebebiyle tenkid edilmiştir.¹²⁶⁹ Çünkü fetva, şeriatın hükmü demek olduğundan, Osmanlı toplumunca kutsal bir belge olarak addedilmektedir. Danişmend, dindar birisi olmasına rağmen II. Osman'ın fetva metinlerini yırtmasını, padişahın, ülkesini, dini referanslardan ziyade dünyevî kurallar etrafında yönetme hayaline sahip olma ile izah etmektedir. Ona göre, şeriatın hükmü olan ve Osmanlı'da kutsal sayılan bir fetva metnini yırtıp atmak suretiyle, II. Osman, dinin siyasete alet edilmesini reddetmiş ve dinle dünya arasına bir sınır çekmek istemiştir.¹²⁷⁰

Genç Osman'ın bu süreçteki bir diğer acemiliği ise, padişaha elçi olarak gönderilen temsil heyetinin sarayda alıkonulmasıdır.¹²⁷¹ Saraya gönderdikleri temsilcilerinin dönmediğini gören isyancıların,¹²⁷² bir kısım ulema ve şehirliyi de yanlarına alıp, “**şer’ ile davamız vardır**” diyerek, saraya yürüdükleri bilinmektedir. Saray içine kadar giren isyancıların, Enderun bölümüne gelince, aralarından bir kişinin “*Mustafa’yı isteriz*,” şeklinde bağırması üzerine, işin seyrinin değiştiği; isyanın amacından saptığı, padişahın hal’ edilmesine dönüştüğü ve tamamen kontrol edilemez bir hale geldiği görülmektedir. “*Şer’ ile Mustafa’yı isteriz*,” nidaları eşliğinde isyancıların, Mustafa’nın bulunduğu odanın kubbesini kırarak, odaya indiklerinden ve Mustafa’yı alıp, arz odasına götürdüklerinden bahsedilmektedir.¹²⁷³ Keza bu sırada II. Osman isyancıların istedikleri adamları verdiğini ilan etse de, söz ayağa düşmüş ve artık iş işten geçmişti. Ulemanın tüm telkin ve tekliflerine rağmen isyancıların, “*istediğimiz padişahı bulduk*” deyip, yapılan hiçbir teklifi kabul etmedikleri ifade edilmektedir.¹²⁷⁴

Mustafa’yı arz odasından alan isyancılar, Kubbealtına götürmüşlerdir. Burada evvela şeyhülislam ve ulemadan biat etmelerini istedikleri; ancak ulemanın, II. Osman'ın makamında olduğunu ifade ederek, biat etmeye yanaşmadıkları rivayet edilmektedir. Şeyhülislam ve ulemayı kılıç zoruyla biat ettiren asiler, I. Mustafa'yı daha güvenli olan Orta Camii'ye nakletmişler ve cülûs şükranesi olarak hapishaneleri boşaltıp, bazı devlet adamlarının evlerini yağmalamışlardır. II. Osman'ı da yakalayan asiler, çeşitli tariz ve tacizler eşliğinde, onu da Orta Camii'ye

¹²⁶⁶ Naimâ, a.g.e., C. II, s. 213 vd.; Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 32-33; a. mlf., “İbretnûmâ”, s. 496; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 14 vd.; Solakzâde, a.g.e., s. 710 vd.

¹²⁶⁷ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 382; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 136-137.

¹²⁶⁸ Ahmet Refik (1997), **Osmanlı'da Hoca Nüfuzu**, Çev. Güven Akçağ, Toplumsal Dönüşüm Yay., 44, İstanbul, s. 51.

¹²⁶⁹ Solakzâde, a.g.e., s. 708; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 298.

¹²⁷⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 297-298.

¹²⁷¹ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 14; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 137.

¹²⁷² Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 942.

¹²⁷³ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 382-383; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 15; Naimâ, a.g.e., C. II, s. 215-217; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 137-138.

¹²⁷⁴ Naimâ, a.g.e., C. II, s. 217; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 15 vd.; Hüseyin Tugi, **Musîbetnâme**, s. 57-58; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 138.

götürmüşlerdir. Ancak I. Mustafa'nın saraya nakledildiği gün, padişahın veya validesinin telkiniyle, II. Osman, Yedikule zindanlarına sevk edilmiş ve tecrübesizliğinin kurbanı olan genç padişah, burada şehid edilmiştir.¹²⁷⁵ Banarlı, II. Osman'ın şehadeti ile biten bu hadiseyi, devlet teşkilatında/memlekette ıslahat yapmak isteyen hükümdar veya idarecilerin, yenilikler uğruna, makamlarını ve bazen de canlarını kaybettikleri bir sorunun başlangıcı olarak ifade etmektedir.¹²⁷⁶

II. Osman'ın hal' edilmesinde eldeki hal' fetvası suretinde padişahın, “**fitneneye sebep olmak**” ve “**beytü'l-mâli israf**” etmekle itham edilmektedir. Söz konusu suçlamalar, şer'i olarak ciddi ithamlar olmasına rağmen, mezkur fetvadaki¹²⁷⁷ ifadelerden, padişahı yanlış yönlendirenlerin suçlandığının da anlaşılması mümkündür. Çünkü genç padişahı yanlış yönlendirdiği iddia olunan bazı devlet adamlarının bu fetva mucibince, katledildiklerini hatırlamak gerekmektedir.¹²⁷⁸ Ayrıca gerek şeyhülislam, gerekse diğer ulema kesimi, Mustafa'nın akıl hastalığını bildiklerinden, mecnunun hilafetinin caiz olmadığına ilaveten,¹²⁷⁹ hali hazırda bir padişah/halifenin makamında bulunduğunu; bundan dolayı, şer'an iki halifenin aynı anda ve bir arada bulunamayacağını belirterek, meseleye şer'i bir çözüm bulmak için çaba harcadıkları görülmektedir. Dolayısıyla asilerin şeyhülislama ve diğer ulemaya, Mustafa'ya biat etmelerini teklif ettiklerinde, şeyhülislamın ve diğer ulemanın asileri ikna çabalarından, II. Osman'ın hal' edilmesi için verilmiş bir hal' fetvasının bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹²⁸⁰ Yine şeyhülislam ve ulemanın asilerin zorlaması ile biat etmesi,¹²⁸¹ padişahın hal'inin şer'i bir temelini bulunmadığını göstermektedir. Ancak II. Osman'ın hal'i için olmasa da, ortada bir fetva metni bulunmaktadır ve “*dâll-i bil-fehvâ*” ile yani mütegalibin fetvadan anladığı şekliyle II. Osman'ın hal'i gerçekleştirilmiştir.

II. Osman'ın hal' edilmesi ve öldürülmesinde başrol oynayan Davud Paşa'nın Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinden fetva aldığı yönünde, kaynaklarda bazı iddialar bulunmaktadır.¹²⁸² Sultan Osman'ın katl fetvasının, I. Mustafa'nın talimatıyla verildiği de, ileri sürülmüşse de,¹²⁸³

¹²⁷⁵ Olayların teferruatlı anlatımı için bk. Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 944 vd.; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 15 vd.; Solakzâde, a.g.e., 718-720; Hüseyin Tugî, **Musîbetnâme**, s. 60 vd; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218 vd; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 383 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 138 vd.; Topçular Kâtibi, a.g.e., C. II, s. 763; Tezcan, agm, 48; Onaran, a.g.e., s. 39. Sultan Mustafa'nın validesinin, gizlice görüştüğü ocak ağalarına, “siz bilmezsiniz; ne yalandır o! burdan sağ kurtulursa bizden ve sizden kimseyi bırakmaz” dediği, rivayet edilmektedir. Peçevî, a.g.e., C. II, s. 387; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 227; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 140.

¹²⁷⁶ Banarlı, a.g.e., C. II, s. 644.

¹²⁷⁷ “Pâdişâh-ı İslâm'ı azdurup, Beytü'l-mâl'ün itlâfına sebep olup, Pâdişâh'a Hacc'a gitmek lâzım degül iken, böyle fetret ü fitneye bâdî olanlara Şer'an ne lazım gelür?” Cevâb-ı Müftî, böyle sâdır oldu ki: “İkâz-ı fitne idenlere katl lazım olur!” Hüseyin Tugî, **Musîbetnâme**, s. 20-21. Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 12; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 212; Solakzâde, a.g.e., 706.

¹²⁷⁸ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 212; Hüseyin Tugî, **Musîbetnâme**, s. 20-21; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 12; Solakzâde, a.g.e., 706.

¹²⁷⁹ Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 944.

¹²⁸⁰ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 217-218; Mehmed er-Rûmî, a.g.e., s. 17; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 303; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, s. 179.

¹²⁸¹ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 16; Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 944-945; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 383; Hüseyin Tugî, **Musîbetnâme**, s. 60-61; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 303. Yeri gelmişken, İslam Hukukuna göre, biat akdinde zorlama ve ikraha yer olmadığı hatırlatılmalıdır. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 26, 28; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; el-Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, s. 273.

¹²⁸² Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 312, 320.

¹²⁸³ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 233.

padişah, bu yönde bir talimat vermediğini beyan etmiştir.¹²⁸⁴ Neticede II. Osman, “söz kılıcın, hüküm galibin”¹²⁸⁵ fehvasınca hal’ edilmiştir. II. Osman’ın hal’ edilmesinde, kanaatimizce onun hal’ edilmesi, şer’i olarak tecrübesizliğinden kaynaklı liyakatsizliği, adalet ilkesinin ihlali ve siyasi çekişmeler ile gerekçelendirilebilir.

2.4. Söz Kılıcın Hüküm Galibin: I. Mustafa’nın Yeniden Tahta Oturtulması ve Tekrar Hal’ Edilmesi

Farklı grupların işbirliği ve ittifakı neticesinde II. Osman, bir ayaklanma sonucunda tahttan indirilerek, yerine I. Mustafa yeniden padişah ilan edilmiştir.¹²⁸⁶ I. Mustafa’nın, II. Osman hadisesinin gölgesinde kalan kalan bu ikinci saltanatı (m. 1622-1623) boyunca, başta validesi olmak üzere, askerler ve sarayın nüfuzlu kişilerinin de etkisiyle, devlet yönetimi sorumsuz ve iş bilmez kişilerin eline geçtiği ifade edilmektedir.¹²⁸⁷ Başkasının desteğiyle bir makama gelen devlet erkânının, vazifeleri boyunca destekçilerini memnun etme kaygıları¹²⁸⁸ ve farklı grupların çekişmeleri gibi problemler yüzünden devlet işleri ihmal edilmiştir. Devlet otoritesi kaybolmuş; merkezde ve taşrada birçok isyan ve hadise meydana gelmiştir. Taleplerinin yerine getirilmesini isteyen askerler sürekli isyan çıkartırken, siyasi beklentiye sahip devlet erkânının da, kendi niyeleri doğrultusunda, askeri kullandıkları kaydedilmiştir. Meydana gelen hadiselerden dolayı hem merkezde hem de taşrada bir türlü sükûnet sağlanamamış; toplum ve devlet büyük zarar görmüştür.¹²⁸⁹ Öte taraftan Uzunçarşılı’nın kaydına göre, validesinin emirler verdiği ve askerin hükümet ettiği, Mustafa I’in mükerrer dönemi de, tam bir cinnet içerisinde geçmiştir. Balıklara altın atmak, lüzumsuz yere para saçmak, sarayda adam kovalamak, odaları dolaşp II. Osman’ı aramak gibi halleri halkın malumu olmuştur.¹²⁹⁰

Ulema ve askerin ileri gelenlerinin bu duruma daha fazla dayanamadıkları ve padişahın imametinin caiz olmadığını dillendirmeye başladıkları ifade edilmektedir.¹²⁹¹ Ancak daha önce mecnunun, padişah olmasına itiraz etmeyenlerin, padişahın deliliğini ikrar ederek, haykırmaları hayrete düçardır.¹²⁹² Neticede başta sadrazam ve şeyhülislam olmak üzere ehl’ül-hal ve’l-akd da denilen devlet erkânının, ittifakla, padişah I. Mustafa’nın hal’ edilerek, yerine şehzade IV. Murad’ın geçirilmesini kararlaştırdıkları görülmektedir. Hal ve akd komisyonunca sultan Mustafa’nın akıl hastası olduğundan dolayı tasarrufa kadir olmadığı belirtilerek, şer’i bir gerekçe

¹²⁸⁴ Bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 144; Mumcu, **Siyaseten Katl**, s. 100.

¹²⁸⁵ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 29.

¹²⁸⁶ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 388.

¹²⁸⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 584; Emecen, “Mustafa I”, s. 274.

¹²⁸⁸ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 68; Hüseyin Tugi, **Musibetnâme**, s. 128.

¹²⁸⁹ Olayların tafsilatlı anlatımı için bk. Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 22 vd.; Solakzâde, a.g.e., s. 720 vd.; Karaçelebizâde, **Ravzatü’l-Ebrâr**, s.549 vd.; Peçevî, a.g.e., C. II, s. 388 vd.; Hüseyin Tugi, **Musibetnâme**, s.122 vd.; a. mlf., “İbretnûmâ”, s.506 vd.; Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s.950 vd; Topçular Kâtibi, a.g.e., C. II, s.764 vd.

¹²⁹⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 584.

¹²⁹¹ Karaçelebizâde, **Ravzatü’l-Ebrâr**, s. 555; Hüseyin Tugi, “İbretnûmâ”, s. 512; a. mlf., **Musibetnâme**, s. 219, 225; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 255-256.

¹²⁹² Refik, **Hoca Nüfuzu**, s. 54.

düzenlenmiştir.¹²⁹³ Padişahın validesine haber salan ulemanın, Mustafa'nın aklındaki hiffet sebebiyle hilafetinin caiz olmadığını; buna mukabil, çocuk bile olsa, akıllı birinin imametinin ise caiz görüldüğünü belirtmek suretiyle, padişahın hal' edilmesi lüzumunu ifade etmişlerdir.¹²⁹⁴ Bunun üzerine oğlunun öldürülmemesine dair garanti alan valide sultanın, “*emir şer'i şerifindir*” diyerek, hal' kararını kabul ettiği görülmektedir.¹²⁹⁵ I. Mustafa'nın bir yıldan fazla devam eden bu ikinci saltanatı, saray içi bir ihtilal neticesinde, böylece sona ermiştir.

I. Mustafa'nın tekerrür eden hal'i de, daha önce olduğu gibi, tam bir cinnet hali sebebiyle, tasarruftan yoksun olmak şeklinde gerekçelendirilmiştir.¹²⁹⁶ Mustafa'nın tahta çıkarılmasındaki olağan dışı durumlar sayılmazsa, padişahın akıl hastalığı sebebiyle hal' edilmesi ve şer'i olarak bir menşurla bunun ortaya konulması önemlidir. Nitekim İslam hukukuna göre, akıl hastası, mecnun ya da şuuru muhtel birinin devlet başkanı olmaması; vazifesi esnasında böyle bir durumun meydana gelmesi halinde ise, bu başkanın ivedilikle hal' edilmesi şer'î hukukun bir gereğidir.¹²⁹⁷ Dolayısıyla I. Mustafa'nın, akıl hastalığı herkesin malumu olup, hal' edilmesine neden olan **cünûn-ı mutbik** gerekçesi, İslam hukukunca meşru görülen hal' gerekçelerindendir.

2.5. Sultan İbrahim'in Hal' ve Katledilmesi

2.5.1. Sultan İbrahim'in Hal'ine Giden Süreç

Darbe neticesinde tahtını kaybeden padişahlardan birisi de sultan İbrahim'dir. Kardeşi IV. Murad'ın vefatı üzerine, hapis tutulduğu yerden çıkarılarak padişah yapılmıştır. IV. Murad'ın kanlı tedbirlerine şahit olan İbrahim'in, öldürülme endişesi, ruhen dengesizleşmesine neden olduğundan, onu tahta çıkarmak için gelenlere ilkin inanmadığı; annesinin ve diğer devlet ileri gelenlerinin gayretleriyle ve kardeşinin naaşını görüp ikna olduktan sonra, tahta çıkmayı kabul ettiği belirtilmektedir. Sultan İbrahim, hanedanın hayattaki tek şehzadesi olarak, 1640 yılında Osmanlı tahtına çıkmış ve 8 sene padişahlık yapmıştır.¹²⁹⁸

¹²⁹³ Hasan Bey-zâde, a.g.e., C. III, s. 975-977; Solakzâde, a.g.e., 736-737; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 38; Karaçelebizâde, **Ravzatü'l-Ebrâr**, s. 555; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 261; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 96-97.

¹²⁹⁴ H. Tugi bu hali şu şekilde kaydetmektedir. “*Ulema cümleten padişahın validesine haber gönderdiler. “yarınki gün oğlun Sultan Mustafa Han hazretleri taht-ı âlisinde otururken şer'an suâlimiz vardır. Evvelâ adın nedir? ve kimin oğlusun ve bugün günlerden ne gündür; soralım sonra bunlara cevap verirse emi-ül-müminin padişahımızdır; ana yavuz nazarla bakan kör olur ve illâ değilse imameti şer'an câiz değildir. Sabinin imameti caiz, mecnunun değildir.” Bu haber valide sultana vardıkda “ahvalı belli, kadir olmadığı muayyen.” Yarınki gün büyük ve küçük divan-ı hümayuna varılıp tekrar içeri haber gönderildi; gelir gider yok. Sonra sadr-iâzam ile şeyh-ül-islâm içeri girüp Sultan Mustafa'nın valdesine buluşup “oğlun hakkında şer'isi budur,” dediklerinde Valide sultan “emr, şer-i şerifindir. Ben dahi şer'e mutiim; nihayet oğlumu katleylemeyin. Sultan Osman gibi olmasın.” Hüseyin Tugi, “İbretnûmâ”, s. 513*

¹²⁹⁵ Hüseyin Tugi, **Musibetnâme**, s. 225-226; a. mlf., “İbretnûmâ”, s. 512-514;

¹²⁹⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 584.

¹²⁹⁷ Bâkîllânî, a.g.e., s. 478-479; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 43; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520; a. mlf., a.g.e., C. VII, s. 406; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Nebhan, a.g.e., s. 401, 471; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 88.

¹²⁹⁸ Naîmâ, a.g.e., C. III, s. 426-429; Topçular Kâtibi, a.g.e., C. II, s. 1133 vd.; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 220; Solakzâde, a.g.e., s. 766 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 242 vd.; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 387 vd.; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 209-211; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 207-208

Sultan İbrahim'in padişahlığının ilk yıllarında, sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa'nın istikrarlı idaresi sayesinde, içte ve dışta sakin bir dönem geçirdiği bilinmektedir. Dönem kaynaklarında padişahın, iktidara geldiğinde Koçi Bey gibi danışmanlarından devletin işleyişiyle ilgili raporlar aldığı bilgilerine ve bizzat kendisinin kaleme alıp, sadrazama gönderdiği hatt-ı hümayunlarına bakılarak, onun devlet ve halkın işleriyle yakından alakadar olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹⁹ Ancak sultan İbrahim'in, kalp ve sinir hastalıkları sebebiyle ciddi bir travma ve muvazenesizlik yaşadığı; bu rahatsızlıktan çok defa serzenişte bulunduğu ifade edilmektedir.¹³⁰⁰

Kafes hayatı boyunca Sultan İbrahim'in, yaşadığı öldürülme korkusu, asabiyetinin bozulmasına sebep olmuştur. Kaynaklarda sultan İbrahim'in, mizacının muhtel olmasına sebep olan âsâp ve kalp hastalığının, bazı zamanlarda aklını devre dışı bırakacak kadar ilerlediğini gösteren bulgulara rast gelinmekte¹³⁰¹ ve çok değersiz işler için etrafındakilere zarar verdiği birçok örnek bulunmaktadır. Mesela saraya odun verilmediği şikâyeti sebebiyle padişahın, mühim devlet işlerinin müzakere edildiği bir divan toplantısından sadrazamı çağırıştırıp, hesap sorması ve böyle değersiz bir iş için sadrazamı azarlaması, ilk zamanlarında devletin işlerini ciddiyetle takip eden akli başında padişah görüntüsüyle uyuşmamaktadır.¹³⁰²

Padişahın önemli muvazenesizliklerinden birisi de şu şekilde kaydedilmiştir. Padişahın İstanbul'da dolaştığı sıralarda, arabalardan rahatsızlık duyduğu ve şehre arabaların girmesini yasakladığı ifade edilmektedir. Anlatıldığına göre, padişah birgün okunmaya giderken, önüne bir araba çıkmış; bunun üzerine şehirde araba yasağını ihmal edip, emrini savsaklamakla suçladığı sadrazam Salih Paşa'yı (1645-1647), gördüğü bu araba sebebiyle öldürttüğü rivayet olunmaktadır.¹³⁰³ Kaynaklarda verilen bu türden bilgilere bakılarak, padişahın ne denli bir travma yaşadığı hakkında kanaat öne sürülebilir. Dolayısıyla sultan İbrahim'in şuursuz tasarrufları ve dengesiz hareketleri, devletin bekası açısından büyük bir soruna işaret etmektedir.

Padişahın hastalığının ilerlediği zamanlarda, Cinci Hoca lakabıyla şöhret bulmuş bir efsuncu tarafından okunduğu ve iyileştirildiği iddia edilmiştir.¹³⁰⁴ Karaçelebi-zâde onu, "*sultan İbrahim'e duhûl ve ervâh-ı habîse gibi cesed-i latîfine hulûl*" eden birisi olarak tanımlamaktadır.¹³⁰⁵ Öyle ki, liyakati olmamasına rağmen Cinci Hoca, padişaha yakınlığı sebebiyle hızla yükselerek, müderrisliğe ve Anadolu kazaskerliği makamına kadar terfi etmiştir. Onun tamahkâr, rüşvetçi birisi olduğu; yüksek bedeller karşılığında kadılık makamlarına, liyakati olup olmamasına bakılmaksızın,

¹²⁹⁹ Feridun Emecen (2000), "İbrahim", **TDVİA**, C. 21, İstanbul, s. 275.

¹³⁰⁰ Tayyib Gökbilgin (1987), "İbrahim", **İA**, C. V/2; İstanbul, s. 881.

¹³⁰¹ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 86; Gökbilgin, agm, s. 881.

¹³⁰² Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 243; Danışman; a.g.e., C. IX, s. 222-223; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 214-215; Emecen, "İbrahim", s. 277.

¹³⁰³ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 86; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 308-309; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 246. Ancak **Târîh-i Vecihî**'ye dayandırılan bir malumata göre, Salih Paşa'nın sultanın şuursuz hareketleri sebebiyle padişahın hal' edilmesini tasavvur edip, sultana karşı bir kumpasın içerisinde olmakla itham edildiği ve bundan dolayı öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 227; Emecen, "İbrahim", s. 277-278.

¹³⁰⁴ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 229; Naimâ, a.g.e., C. IV, s. 35; Danışman; a.g.e., C. IX, s. 239-240.

¹³⁰⁵ Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi (2003), **Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732**, Haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, Haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003, s. 15.

kadılar tayin ettiği kaynaklarımızda mesturdur.¹³⁰⁶ Hatta sadrazamın ona danışmadan iş görmediği de rivayetler arasındadır.¹³⁰⁷

Sultan İbrahim'in padişahlığının son zamanlarında, devlet erkânı arasındaki iktidar rekabeti ve çıkar çatışmaları, had safhaya ulaşmış ve gruplar arası çekişmeler devlet düzenini felç etmiştir. Cinci Hoca gibi fitne ehli menfaatperestler tarafından, menfaatlerine hanel getireceğini var saydıkları birçok devlet adamı, çeşitli desiselerle ve padişah tahrik edilerek katlettilmiştir. Devletin kalkındırılmasında samimiyetle çalışan, iyi yetişmiş kişilerin bu şekilde öldürülmesi, telafisi zor, üzücü neticeler ortaya çıkartmıştır.¹³⁰⁸

Sadrazam Sultanzade Mehmed Paşa'nın (1644-1645), sultan İbrahim'i, aşırı kutsallaştırarak, konuştuklarının ve yaptıklarının Allah'tan gelen ilham olduğuna ve dolayısıyla hata yapmayacağına inandırması, büyük bir sorun ortaya çıkarmıştır. Bu asılsız övgülere inanan padişahın, yaptığı her türlü işi doğru ve haklı görmeye başladığı belirtilmektedir.¹³⁰⁹ Padişahın içerisinde bulunduğu ruh halinin kendisini sarstığı ve yaptığı işlerin sonunu hesap edemediği görülmektedir.¹³¹⁰ Nitekim devletin ileri gelenlerine mansıp olarak verilmesi gereken sancak ve vilayetlerin gelirlerini, paşmaklık adı altında, zevcelerine tevdi eylediği,¹³¹¹ kendi döneminde makam ve mansıpların rüşvetle dağıtıldığı¹³¹² ve hatta valilerden bayram harçlığı bile istenir olduğu¹³¹³ bilgilerine bakılarak, padişahın yaptığı işin farkında olmadığı düşünülebilir.

Osmanlı hanedanının tek varisi olması sebebiyle, hanedanın devamı için, padişaha çok sayıda cariyeye takdim edildiği; bu sebeple onun sonsuz bir sefahat girdabına sürüklendiği düşünülebilir. Padişahın, durumunu istismar edenlerin teşvik ve hastalığının da etkisiyle, iyiden iyiye devlet işlerinden uzaklaştığı ve kendisini eğlenceye verdiği görülmektedir.¹³¹⁴ Ayrıca son derece rüşvetçi, yalancı, muhteris ve zalim birisi olarak tavsif edilen Hezarpare Ahmed Paşa'nın (1647-1648), meydana gelen birçok hadiseyi padişaha haber vermediği, halka ve devlet erkânına zulmederek, askeri de çeşitli şekillerde küstürdüğü; bu sebeple halkın ve askerinin, sultandan yüz çevirdiği ifade edilmektedir.¹³¹⁵ Yine bu süreçte padişahın israfa varan istekleri sebebiyle ortaya çıkan masrafları karşılamak için, kürk ve amber vergisi adı altında, yeni bir vergi ihdasına gidilmiştir.¹³¹⁶ Devlet

¹³⁰⁶ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 219-221; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 225-226.

¹³⁰⁷ Mehmed Halife (1340), **Târîh-i Gilmânî**, Neşr. Ahmed Refik, Orhaniye Matbaası, İstanbul, s. 19.

¹³⁰⁸ Gökbilgin, agm, s. 881.

¹³⁰⁹ Naîmâ, a.g.e., C. VI, s. 202; Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 85; Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 410; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 244.

¹³¹⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 410.

¹³¹¹ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 243-244; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 227-229; Emecen, "İbrahim", s. 277.

¹³¹² Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 245 vd.

¹³¹³ Danişman; a.g.e., C. IX, s. 246. Tafsilatlı anlatım için bk. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 224-234.

¹³¹⁴ Emecen, "İbrahim", s. 277; Gökbilgin, agm, s. 881.

¹³¹⁵ Mehmed Halife, a.g.e., s. 20.

¹³¹⁶ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 290 vd.; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 241 vd.; Gökbilgin, agm, s. 881; Emecen, "İbrahim", s. 278.

erkânı, ulema ve askerlerden, mansıplarına göre, samur getirmeleri istenmiş; vermeyenlerden ise bedeli zorla talep edilmiştir.¹³¹⁷

Kaynaklar bu dönemi tasvir ederken, padişahın mutantan eğlenceler ve düğünler tertip ederek, sefahate daldığına ve samur merakına / saplantısına sıklıkla vurgu yapmaktadırlar. Başkaca sebepleri olmakla beraber, sultan İbrahim'in hal'ine giden bu sürecin, samur vergisi ile başlamış olduğu görülmektedir. Özellikle bu verginin, yüksek rütbeli ilmiye mensupları, yeniçeri ağası gibi yüksek mevki sahiplerine de teşmil olunması, hal' sürecinin ilk işaretleri olmuştur.¹³¹⁸ Akabinde ocak ağalarının ittifak ettikleri, Fatih camii'nde toplandıkları; şeyhülislam ve ulemayı da kendi taraflarına çektikleri görülmektedir. Burada yapılan istişareler neticesinde, padişahın hal' edilmesine karar verildiği ifade edilmektedir.¹³¹⁹ Bu arada sultan İbrahim'in, yapılan toplantıdan haberdar olduktan sonra, asilere dağılmalarını emretmiş; aksi halde **hurûc ale's-sultân** ithamıyla, hepsini kılıçtan geçirmekle tehdit ettiği de belirtmek gerekmektedir.¹³²⁰

2.5.2. Sultan İbrahim'in Hal' ve Katledilmesi

Kaynaklarda, Fatih Camii'ndeki toplantı ve akabindeki olayların sebebiyle alakalı farklı görüşler öne çıkmaktadır. Mesela Mehmed Halife, padişahın halktan uzak durması ve etrafındakilerin tesiri altında kalması sebebiyle tahttan indirildiğini belirtmektedir. Ona göre, sadrazam Hezarpâre'nin padişahı, kadınlara ve eğlencelere meylettirdiğini, rüşvetin yaygınlaştığını, halkın ve mansıp sahiplerinin perişan olduğunu ve nihayetin samur vergisi ile kamuoyunda büyük tepkilerin meydana geldiğini belirtmekte; bundan dolayı da padişahın hal' edilmesine karar verildiğini ifade etmektedir.¹³²¹

Kâtip Çelebi ise, ulema ve ocak ağalarının, kendilerinden kürk vergisi istenmesi sebebiyle, sadrazama karşı harekete geçme niyetiyle toplandıklarını yazmaktadır. Fatih Camii'nde toplanan ulema ve ocak ağalarının, Sofu Mehmed Paşa'yı kendilerine sadrazam seçtiklerini ve padişaha temsilci olarak gönderdiklerini ifade etmektedir. Talepleri dinleyen sultan İbrahim'in, Sofu Mehmed Paşa'yı sadrazam olarak atayarak, sadrazam Hezarpâre'yi azlettiğini; ancak damadı olması hasebiyle eski sadrazamın öldürülmesine izin vermediğini bildirmektedir. Kâtip Çelebi, sultan İbrahim'in, bu husustaki ısrarlara sert bir şekilde karşılık verdiğini de ilave etmektedir. Padişahın bu tutumu karşısında toplantı halindeki ulema ve ocak ağalarının, eski sadrazamı katl, padişahı ise hal' etmeye ittifakla karar verdiklerini yazmaktadır.¹³²²

Dönemin yakın tanıklarından olan Vecîhî, Fatih Camii'ndeki toplantının nedeniyle ilgili, padişahın garip hareketleri sebebiyle tahttan uzaklaştırılması gerektiğinin istişare edildiğini

¹³¹⁷ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 87-88; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 233.

¹³¹⁸ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 294-298; Danışman; a.g.e., C. IX, s. 249.

¹³¹⁹ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 327; Mehmet İpşirli (1988), "Abdürrahim Efendi, Hoca", **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 289.

¹³²⁰ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. V, s. 320.

¹³²¹ Mehmed Halife, a.g.e., s. 21.

¹³²² Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 327.

yazmaktadır.¹³²³ Karaçelebi-zâde,¹³²⁴ Mustafa Nuri Paşa¹³²⁵ ve Z. Danişman¹³²⁶ ise, görünüşte sadrazama karşı girişilen bu toplantının, aslında padişahı tahttan indirmek için düzenlendiğini belirtmektedirler. Sultan İbrahim'in hal'ine giden bu süreci, İbrahim'in deliliği veya samur vergisi sebebiyle olmadığını ifade eden Onaran ise, hadiseye farklı bir bakış açısı getirmektedir. Ona göre, yeniçeriler böyle bir vergi talebini, kendi sınıfları ve imtiyazları açısından tehdit olarak algılamışlar ve bundan dolayı bir tür savunma refleksi ile hareket ederek, ayaklanmışlardır.¹³²⁷

Cesedi parçalanıp satıldığı için, sonraki kaynaklarda kendisinden Hezarpâre¹³²⁸ diye bahsedilen sadrazam Ahmed Paşa'nın öldürülmesinden sonra, ocak ağaları ve ulema, saraya elçi yollayarak, valide sultandan şehzade Mehmed'in hazırlanmasını talep etmişlerdir.¹³²⁹ Valide sultanın ilkin bu tasarrufa itiraz ederek, sultan İbrahim'in, bir anlamda yetkilerinin alınmak suretiyle, padişahlığının devam ettirilmesini önerdiği bilinmektedir.¹³³⁰ Ancak "*kararın ittifakla alındığı; cumhura muhalefet etmenin caiz olmadığı*"¹³³¹ cevabını almıştır. Buna rağmen valide sultanın itirazında belirttiği ve "*ama şimdi 7 yaşındaki şuncacık mâsumun saltanatı nice olur?*"¹³³² diye sorduğu mervidir. Bunun üzerine Kazasker Haneî Mehmed Efendi, "*Haneî mezhebi uleması, akılsız büyüğün yerine akıllı çocuğun saltanatının caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Vezir de kendisine veli tayin edilip işleri yürütür,*"¹³³³ şeklinde cevap vermiştir. Valide sultanın ikna edilmesinden sonra, şehzade Mehmed tahta çıkarılmış; sultan İbrahim ise hal' ve hapsedilmiştir.¹³³⁴

Hal' haberini alan sultan İbrahim'in, öfke ile, huzurunda toplanan cemiyete, hakaretler etmiştir. Ayrıca bu yeni durum karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen padişahın, "*şu kadar çocuğu mu padişah ideceksiniz? Öyle bir çocuğun padişahlığı nasıl caiz olur? Demek ki, (sadrizam Sofu Mehmed Paşa'yı işaret ederek) bu ihtiyarı padişah ideceksiniz? Hiç vezir padişah olur mu? Bu çocuk benim oğlum değil mi?*" şeklinde tepki göstermiştir. Böylelikle hem kendi çocuğu bile olsa, bir çocuğun padişahlığını ve vezirin onun üzerinden riyaset etmesini hem de tahttan feragati kabul etmek istememiştir.¹³³⁵

¹³²³ Emecen, "İbrahim", s. 279.

¹³²⁴ İbrahim Özgül (2010), **Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Erzurum, s. 417.

¹³²⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 248.

¹³²⁶ Danişman; a.g.e., C. IX, s. 250.

¹³²⁷ Onaran, a.g.e., s. 43.

¹³²⁸ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 88.

¹³²⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 248; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 306-315; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 236-237.

¹³³⁰ Danişman; a.g.e., C. IX, s. 254-255.

¹³³¹ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 328; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 320.

¹³³² Hammer, a.g.e., C. X, s. 118; Danişman; a.g.e., C. IX, s. 255; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 322-325; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 328-329.

¹³³³ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 325; Hammer, a.g.e., C. X, s. 118.

¹³³⁴ Karaçelebi-zâde, **Zeyl**, s. 3-8; Mehmed Halife, a.g.e., s. 21-22; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 329; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 326-330; Hammer, a.g.e., C. X, s. 118.

¹³³⁵ Hammer, a.g.e., C. X, s. 119; Danişman, a.g.e., C. IX, s.

Sultan İbrahim'in hal'inden sonra gerek payitahtta gerekse taşrada mahlû padişahın yeniden tahta geçirilmesi ile ilgili bazı girişimlerin tespit edilmesi üzerine, sadrazam, şeyhülislam ve diğer ileri gelenlerden müteşekkil bulunan ehlü'l-hal ve'l-akd'in, padişahın boğdurulmasına karar verdikleri¹³³⁶ ve İbrahim'in bu fetva mucibince katledildiği bilinmektedir.

2.5.3. Sultan İbrahim'in Hal' Sürecinde Şeriatın Belirleyiciliği

Sultan İbrahim'in hal' ve katl edilmesi sürecinde, dinî kurallara sıkça atıf yapılarak, sürecin şer'ileştirilmesine azami gayret gösterildiği görülmektedir. Ancak burada takip edilen yöntemlerin şeriat kaygısı taşımaktan ziyade, şahsi hesap ve beklenti, siyasi kin ve çıkar çatışmaları olduğunu düşündürmektedir. Nitekim tarihi kaynaklara yansıdığı şekliyle sultan İbrahim'in görevden uzaklaştırılmasına sebep olan bazı olaylara göre, devlet erkânı ve toplumdaki bazı zümrelerin, teamüller gereği, sahip oldukları imtiyazlarının tanınmaması halinde bir sistem kargaşası meydana geldiği göz ardı edilmemelidir.¹³³⁷ Bu zümrelerin askeri yanlarına çekmek veya kışkırtmak suretiyle ayaklanma çıkardıkları ve mevcut düzenlerinin devamını sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bundan dolayı sultan İbrahim'in hal' sürecini, asıl mesele siyasi çıkar çatışmaları olsa da, sürecin çerçevesinin şeriat ekseninde çizildiği ve yer yer şeriatın zorlanıp, istimal edildiği ender örneklerden birisi olarak görmek mümkündür.

a. Kararın ittifakla alındığı; bu sebeple cumhura muhalefet edilmemesi meselesi:

Sultan İbrahim'in hal' edilmesine karar verenlerin, bu karara yapılacak itirazların önüne geçebilmek için, ittifak kararına vurgu yaparak, cumhura muhalefet etmenin caiz olmadığını ifade etmişlerdir.¹³³⁸ Cumhurdan maksat, heyet anlamında olup,¹³³⁹ burada ehlü'l-hal ve'l-akd'in kastedildiği düşünülmektedir. Ayrıca padişahı hal edenlerin, cumhur kavramıyla halkın bizzat kendisi kastettikleri ve ehli hal ve akd olarak, bu hal' işini halk adına yürüttükleri anlaşılabılır. Dolayısıyla İslam hukukunda ehlü'l-hal ve'l-akd adı verilen temsilciler heyetinin, devlet başkanını seçmeye de, azledip hal' etmeye de yetkili oldukları kabul edilmektedir.¹³⁴⁰

Özellikle cumhur ifadesi bir diğer taraftan ise, topluluk olarak cemaati kastetmektedir. Klasik kaynaklarımızda, Hz. Peygamberin cemaatten ayrılmamayı tavsiye eden hadis-i şerifleri¹³⁴¹ değerlendiren hadis şarihleri, cemaatten maksadın kimler olduğunu da tartışmışlar ve ehlü'l-hal ve'l-akd heyetini de cemaat ifadesiyle kastedilen kesimlerden birisi olarak tespit etmişlerdir.¹³⁴² Buna göre, ehlü'l-hal ve'l-akd heyeti, aynı zamanda cemaati kastettiğinden, onlara muhalefet etmek, şer'i ilke olarak ortaya konulan hadislerdeki manaya muhalefet etmekle eşdeğer görülebilir.

¹³³⁶ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 329-330; Karaçelebi-zâde, **Zeyl**, s. 10-11; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 248; Hammer, a.g.e., C. X, s. 119-121; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 331; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 236.

¹³³⁷ Onaran, a.g.e., s. 43; Tezcan, agm, s. 57.

¹³³⁸ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 328; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 320.

¹³³⁹ Doğan, **Sözlük**, s. 174.

¹³⁴⁰ El-Ferrâ', a.g.e., s. 19, 22, 28; Bâkîllânî, a.g.e., s. 478-479; Seyyid Bey, "Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye", s. 161; a. mlf., **Fıkıh Usûlü**, s. 102; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Atar, "Azil", s. 326; El-Ensârî, agm, s. 541.

¹³⁴¹ Buhârî, "Fiten", 2, (Hadis Nu. 7052-7056), s. 1747-1748; Müslim, "İmâre", 13, (Hadis Nu. 1846-1850), s. 896-898.

¹³⁴² İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef (2008), **Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl**, Neşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, C. X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, s. 379.

Bundan dolayı sultan İbrahim'in hal' kararını alan, cemaate / hal heyetine -ve kararlarına-muhalefet etmenin önü, şer'i bir ilke ile kesilmiş olmaktadır. Ayrıca bu meselede kararın ittifakla alındığı vurgulanmasına rağmen, İslam hukukuna göre, ehlü'l-hal ve'l-akd heyetinin kararlarında "ittifak" aranmadığı, İslamî kaynaklarca not edilmiştir.¹³⁴³ Keza sultan İbrahim'in yeniden tahta çıkarılması girişimlerinden, kararın ittifakla alın(a)madığı görülmektedir. Bundan dolayı hal' kararının ittifakla alındığı yönündeki haberleri, meseleye bir tür şer'i bağlayıcılık katma niyeti etrafında değerlendirmek mümkündür.

b. Padişahın deli olduğu iddiası:

Öte taraftan IV. Mehmed'in padişah olarak tahta çıkarılırken, babası sultan İbrahim için deli olduğu yönünde beyanda bulunulduğu da bilinmektedir. Şöyle ki, IV. Mehmed'i tahta çıkarmak isteyenlere itiraz eden valide sultanın ikna edilmesi için, orada bulunan Kazasker Hanefi Mehmed Efendi'nin, "*Hanefi mezhebi uleması, akılsız büyüğün yerine akıllı çocuğun saltanatının caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Vezir de kendisine veli tayin edilip işleri yürütür,*" şeklinde cevap verdiği not edilmiştir.¹³⁴⁴

Deli olan bir devlet başkanının, imametinin İslam'a göre caiz olmadığı ve deli olan halifenin, ivedilikle görevden uzaklaştırılması gerektiği ulema tarafından tecviz edilmiştir.¹³⁴⁵ Bir çocuğun da normalde devlet başkanı olmaması gerektiği ile ilgili şer'i prensipler bulunmakla beraber,¹³⁴⁶ istisnai durumlarda, çocukların velileri gözetiminde, devlet başkanı olmalarına cevaz verildiği¹³⁴⁷ ifade edilmişti. Dolayısıyla sultan İbrahim'in hal'inde, padişahın deliliği öne sürülmek (iddia edilmek) suretiyle meseleye şer'i bir veche kazandırılmıştır. Böylece, amaca matuf yürütülen bir siyaset sebebiyle, burada da, işin şer'ileştirildiği ya da dinin kullanıldığı öne sürülebilir.

Bazı kaynaklarda sultan İbrahim'in deli olduğu ileri sürülmesine rağmen,¹³⁴⁸ onun deliliği izaha muhtaç görünmektedir. Kaldı ki, padişahın, sadece hal' sürecindeki konuşmaları ve kendi çocuğunun hükümdar yapılmak istenmesine karşı gösterdiği tepkiden,¹³⁴⁹ onun deli olmadığının anlaşılabilmesi mümkündür. Dolayısıyla sultan İbrahim'in deliliği ile ilgili bilgilere teenni ile yaklaşılması gerekmektedir. Ayıca sultan İbrahim'in deliliğine vurgu yapılan bilgileri,¹³⁵⁰ onun iş bilmezliği şeklinde anlamak daha makul görünmektedir. Çünkü padişah İbrahim, deliliği ile değil, daha çok asabiyeti ve muvazenesizliği ile anılmaktadır.¹³⁵¹ Nitekim padişahı hal' edenlerin, ilkin onun deliliğini öne sürmelerine rağmen, hal' fetvasında bahsedilen deliliğe dair herhangi bir kayıt

¹³⁴³ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 18; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, s. 88

¹³⁴⁴ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 325.

¹³⁴⁵ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 43; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520. Ayrıca bk. a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Nebhan, a.g.e., s. 401, 471; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, s. 88.

¹³⁴⁶ Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520. Ayrıca bk. a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; en-Nebhan, a.g.e., s. 401; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, s. 88.

¹³⁴⁷ el-Bezzâzî, *el-Fetâva*, C. I, s. 489; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 264; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 283.

¹³⁴⁸ Bk. M. Çağatay Uluçay (2012), *Sancaktan Saraya*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 127 vd.

¹³⁴⁹ Hammer, a.g.e., C. X, s. 119-120.

¹³⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 328-329; Danışman; a.g.e., C. IX, s. 255; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 322-325.

¹³⁵¹ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 86; Gökbilgin, agm, s. 881.

düşmemişlerdir.¹³⁵² Öte taraftan Emecen'in padişahın deli olduğu yolundaki bilgileri muhaliflerince ortaya atılan propagandanın bir ürünü olarak görme eğilimi makul görünmekle beraber, sultan İbrahim'i kaynaklardakilerden farklı, abartılı ve çok donanımlı birisi gibi gösterme çabalarının da, tenkide açık olduğu düşünülmektedir.¹³⁵³ Nihayetinde sultan İbrahim deli olmamakla beraber, hasta birisi olup, asabiyeti ve muvazenesizliği ile ilgili birçok kayıt bulunmaktadır.¹³⁵⁴

c. Umumun zarar görmemesi için hususi zararın tercih edilmesi gerektiği prensibi:

Kaynaklarda sultan İbrahim'in hal'inden sonra, yeniden tahta çıkarılması için bazı teşebbüslerin varlığından bahsedilmektedir. Buna karşın yeni dönemin mimarlarının, sultan İbrahim'i öldürdükleri bilinmektedir. Nitekim sürecin aktörlerinden Karaçelebi-zâde, gerçekleştirilen bu işi, bir iftihar vesilesi ve Osmanlı için hayırlı bir hizmet olarak görmektedir.¹³⁵⁵

Sultan İbrahim, aslında “siyaseten” katledilmesine rağmen, bu işi yapanlar, işi fetvaya havale etmek suretiyle, yapılan işe şer'i bir çerçeveye yerleştirmişlerdir.¹³⁵⁶ İslam hukukunda siyaset yoluyla yapılan uygulamaların, şeriatın külli kaidelerine aykırı olmaması gerektiğinden,¹³⁵⁷ sultan İbrahim'in katl fetvasını verenlerin, İslam siyaset hukukunun önemli prensiplerinden birisini tercih ederek, bu katl işini, şer'i bir zemine taşımışlardır. Ehlü'l-hal ve'l-akd'in, sultan İbrahim'in öldürülmesini kararlaştırırken, “*umumun zarara uğramaması için, hususi zarar tecih edilir,*”¹³⁵⁸ şeklindeki fikhî umdeyi esas aldıkları ve böylece toplumun zarar görmemesi için, padişahın feda edilmesine karar verdikleri ve bir tür siyaset yaptıkları görülmektedir.¹³⁵⁹ Ancak Mumcu, padişahın dışındakilerin “siyaseten” cezalandırma yetkisine sahip olmadığını belirterek, bu tür bir siyaset etme işine “*şibih siyaset*” yani benzer siyaset ismini vermektedir. Ona göre, haklı ya da haksız, şeriatın yüksek temsilcilerince verilen fetvalar gereğince yürütülen veya infaz edilen katllerin şer'i sayılması sebebiyle, bu türden öldürmeleri, şibih siyaseten katl olarak görmek gerekmektedir.¹³⁶⁰

d. İki Halife Meselesi:

Sultan İbrahim'in önce hal' edilmesi, akabinde de öldürülmesi bir fetva mücibince meydana gelmiştir. Padişahın hal' fetvasına ilaveten, onun öldürülmesi esnasında işletilen fikhî prosedüre dikkat etmek gerekmektedir. Sultan İbrahim'in hal' fetvasına ilaveten, şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin, “*izâ icteme 'a'l-halifetân, faktülû ehadihümâ*”; (yani iki halife bir arada olduğunda,

¹³⁵² Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 325, 331; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 330.

¹³⁵³ Emecen, “İbrahim”, s. 280-281.

¹³⁵⁴ Osmanzâde Ahmed Tâib, a.g.e., s. 86; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 308-309; Danışman; a.g.e., C. IX, s. 222-223; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 214-215; Gökbilgin, agm, s. 881..

¹³⁵⁵ “*Bu hakîr-i bî-vücûd yüziünden veliyy-i ni'amımız olan Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'ye böyle bir hizmet-i celîle zuhûr edüp evlâd u ahfâdımıza dest-mâye-i iftihâr-ı ruzgar olmağa sezâ-vardır, denilse şâyestedir.*” Karaçelebi-zâde, **Zeyl**, s. 6.

¹³⁵⁶ Ebubekir S. Yücel (1999), “İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 12, Sy. 1, s. 56.

¹³⁵⁷ Apaydın, “Siyâset-i Şer'îyye”, s. 301.

¹³⁵⁸ “*Zararı 'âmmı def için, zarar-ı hâs ihtiyar olunur.*” **Mecelle**, (Md. 26), s. 25. Açıklama için bk. Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I/1, s. 141-144; Ahmed Hamdi Efendi (1293), **Levâmi'u'd-Dekâyik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâyik**, Mustafa Efendi Matbaası, İstanbul, s. 297.

¹³⁵⁹ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 331; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 330.

¹³⁶⁰ Mumcu, **Siyaseten Katl**, s. 100.

diğerini öldürün!), şeklinde ikinci bir fetva daha verdiği ve fetvasına şer'i bir mesned getirdiği görülmektedir.¹³⁶¹ Naîmâ'nın kaydında yer alan bu ifadenin bir hadis-i şerif olduğunun belirtilmesi iktiza etmektedir. Ancak hadis-i şerifin aslı "*izâ büyi'a li-halîfeteyni, faktülü'l-âhara minhümâ*"¹³⁶² yani iki halifeye biat edildiğinde, diğerini/sonrakini öldürün, şeklindedir.

Ahkâm-ı Sultâniyye türü eserlerde, iki halifenin bir arada olması meselesi, ehemmiyetle ele alınmıştır. Hz. Peygamberden rivayet edilen, mezkûr hadisi şerifi gereği, Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğunun, toplumun birliğini de esas almak kaydıyla, aynı anda ve aynı ortamda iki halifenin bulunmasını caiz görmedikleri; tek halife fikri üzerinde icma ve ittifak ettikleri ifade edilebilir.¹³⁶³ Ulemayı tek halife fikri üzerinde müttetik kılan temel gerekçenin, sahabe uygulaması olduğu düşünülmektedir. Çünkü Hz. Peygamberin vefatından sonra yapılan ilk devlet başkanlığı seçiminde, Muhacir (Mekkeli) ve Ensardan (Medineli) birer reis seçilmesini teklif eden Medineliler'in bu isteği kabul görmemiş; yapılan tartışmaların akabinde ise Hz. Ebû Bekir'in halife olmasına karar verilmiştir.¹³⁶⁴ Ancak bazı nedenlere istinaden, iki halifenin aynı anda bulunabileceğini kabul edenler olmakla birlikte,¹³⁶⁵ bu durum ictihadla ortaya konulmalıdır.¹³⁶⁶

İki halifenin bir arada olup olmaması veya hangisinin imametinin muteber olduğunun tespit edilmesi hususunda, ulema arasında, farklı görüşlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Mâverdî, bu hususla ilgili ulema arasındaki farklı yaklaşımları şu şekilde tespit etmektedir. İki halifeden birisi, selefının vefatı üzerine, orada bulunanlar tarafından seçilmiş ve kendisine biat edilmişse, onun imameti geçerli; diğerinki ise fasid sayılmıştır. Mâverdî'nin yaklaşımındaki, halife seçiminde, önceliğin, vefat eden halifenin ülkesindeki halkın hakkı olduğu gerekçesi, karışıklığa mahal verilmemesi adına önemlidir. Diğer yaklaşıma göre ise, ortaya çıkan iki halifenin de hilafeti geçersiz sayılır ve yeni bir lider seçilir. Üçüncü bir yaklaşımda ise, kura çekimi esas kabul edilmektedir. Mâverdî'nin tercihi ise, halifeliğin, en önce biat alanın hakkı olduğu yönündedir.¹³⁶⁷

Hadis şarihleri, söz konusu hadis-i şerifi incelerken, burada daha başka hadis-i şeriflere de atıf yaparlar. Referans verilen hadislere göre, devlet başkanının, nasihat dinlememesi ve zararın def'i için atılan adımların sonuç vermemesi gibi durumlarda öldürülebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca ikinci halifenin fitneyi körüklemesi, ümmetin birliğini parçalaması ve birinci ve meşru halifenin temsil ettiği İslam toplumunun arasında tefrika düşürmesi halinde cezalandırılabilceğini ortaya koymaktadır. Keza ilk önce bir kişiye biat edildikten sonra, çoğunluk olarak başka birine

¹³⁶¹ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 331.

¹³⁶² Müslim, "İmâre", 61, (Hadis Nu. 1853), s. 899.

¹³⁶³ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 29; a. mlf., **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s. 81; Bağdâdî, a.g.e., s. 274-275; el-Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd**, s. 425; Pezdevî, a.g.e., s. 195; İbnü'l-Hümâm, **el-Müsâyere**, s. 159; en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (1930), **Sahîhu Müslim bi şerhi Nevevî**, C. XII, el-Matbaatü'-Mısıriyye, Ezher, s. 242; er-Rayyis, a.g.e., s. 243-247; en-Nebhan, a.g.e., s. 412-413.

¹³⁶⁴ Buhârî, "Fezâilü Ashâbi'n-Nebî", 5, (Hadis Nu. 3668), s. 901-902; Taberî, **Tarîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, C. III, s. 199-211; Süyûtî, a.g.e., s. 55-59; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. II, s. 298-304; İbn Hişâm, a.g.e., C. IV, s. 412-417; Nebhan, a.g.e., s. 428-438.

¹³⁶⁵ Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ (1998), **İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim**, C. VI, Tahk. Yahya İsmâil, Dârü'l-Vefâ, Beyrût, s.250; Mâverdî, **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s.81; Bağdâdî, a.g.e., s. 274.

¹³⁶⁶ er-Rayyis, a.g.e., s. 243 vd.

¹³⁶⁷ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 29.

biat edilse, yine de ikincinin reddi gerekmektedir. İmam ilk biat edilen şahıstır.¹³⁶⁸ Lakin böyle bir durumda eğer ikinci yani sonradan biat alan galip gelirse, Ehl-i Sünnete göre, imameti kabul edilir. Onun halifeliğin meşruluğu, galip gelmesinden ötürüdür.¹³⁶⁹

İki halife meselesine ulemanın yaklaşımında, halifenin tek olması gerektiğinin sahabe uygulamasına, iki halifenin zuhur etmesi meselesinin ise bir hadis-i şerife dayandırılarak çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla şer'i olarak bu hadisenin hukukî zemini, bir taraftan sahabe uygulamasına öte taraftan bir hadis-i şerife isnad edilerek, temin edildiği ifade edilmelidir. Buna göre, Hz. Peygamberin söz konusu hadis-i şerifi incelendiğinde, ilk biat alan halifenin imametinin geçerli olduğu; diğerinin ise bağı mertebesinde değerlendirilerek, iddiasından vazgeçmediği takdirde, öldürülmesine cevaz verildiği görülebilir.

Sultan İbrahim'in hal' edildikten sonra katledilmesinde, şer'i mesned olarak, bir hadis-i şerifinin tercih edilmesi önemli addedilmektedir. Hadis metninin, kastettiği mana açıkken, burada metnin kısmen değiştirildiği, yani bir tür siyaset yapıldığı görülmektedir. Çünkü hadis metninde, mevcut halifeye karşı, ortaya çıkan ikinci halifenin, davasından vaz geçmemesi halinde, öldürülmesinden bahsedilmektedir. Metindeki öldürme vurgusu “*âhara minhüma*” ifadesiyle, diğerine yani sonrakine yöneliktir. Burada birinci biat alan (ya da hilafeti devam eden) başkanın merkezî ve haklı konumunun teyid edildiği; karşı çıkanın ise izale edilmesinden bahsedildiği açıktır. Nitekim **Ahkâmü's-Sultâniyye**'ye göre, merkezde ve önce biat alan başkanın, halifeliği kabul edilirken; diğerinki ise fasid/geçersiz sayılmaktadır.¹³⁷⁰ Bu mesele özelinde babasına karşı, çocuk yaştaki IV. Mehmed'in kendi kendisini halife olarak ilan etmediği/edemeyeceği ise izahtan varestedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet ulemasına göre, ikinci biat alanın galip gelmesi halinde halifeliği meşruluk kazansa da,¹³⁷¹ burada, şer'i bir mesnedin, uygulayıcıların beklentileriyle örtüşecek şekilde yorumlandığı ve siyasi çıkar uğruna değiştirildiği ifade edilebilir.¹³⁷²

2.5.4. Sultan İbrahim'in Hal' Fetvâsı ve Değerlendirme

Kaynaklara yansıdığı haliyle sultan İbrahim'in hal' ve katl fetvası şu şekildedir:

“Menâsıb-ı ‘ilmiyye ve seyfiyyeyi ehline virilmeyüb, rüşvetle nâ-ehle tevcîh itmekle nizâma hâlel viren pâdişâhın hal’i ve izâlesi câiz olur mu?”¹³⁷³

Fetvaya göre, a) iş, liyakatli olmayanlara verilmiş, b) rüşvetle iş yapılmış ve c) bundan dolayı adalet ve şariat ilkesinin ihlaline, zulme, haksızlığa ve düzenin bozulmasına sebep olunmuştur.

a. İşin Ehline Verilmemesi Sebebiyle Adalet İlkesinin Zedelenmesi:

İslam kamu hukukunun en önemli prensiplerinden birisi, işin ehline tevcih edilmesidir. Bu hususta hem Kur'an-ı Kerim'deki¹³⁷⁴ hem de hadis-i şeriflerdeki¹³⁷⁵ bağlayıcı ifadeler, işin ehline

¹³⁶⁸ Hadis şarihlerinin değerlendirmeleri için bk. Yücel, “İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması”, s. 42.

¹³⁶⁹ Pezdevî, a.g.e., s. 195.

¹³⁷⁰ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 29.

¹³⁷¹ Pezdevî, a.g.e., s. 195.

¹³⁷² Yücel, “İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması”, s. 55.

¹³⁷³ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 330; Nâimâ, a.g.e., C. IV, s. 331; Hammer, a.g.e., C. X, s. 120.

verilmesi prensibinin önemini ortaya koymaktadır. “Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder”¹³⁷⁶ ayet-i kerimesinde, emanet ve adalet prensiplerinin birlikte zikredilmiş olması, ehliyet ve adalet arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından mühimdir. Özellikle, başta devlet başkanları olmak üzere, tüm iktidar erkinin, hem adalet hem de emanet ehli olmaları gerektiğinin şer’i bir ilke olduğunu vurgular. Taberî’ye göre, idarecilerin emanet ehli olmaları, devlet imkânlarını halka haksızlık yapmadan paylaştırmalarıyla, adil olmaları ise kararlarında hukuka riayet etmeleriyle yerine getirilmiş olmaktadır.¹³⁷⁷ Ebüssuûd Efendi ise, Nisâ 58. âyetini, 59. âyetle birlikte birlikte tefsir ederken, âyetlerde geçen ülü’l-emr (Müslüman emir sahipleri) ifadesiyle, hakka bağlı hükümdar ve adil amirlerin kastedilmiş olduğunu ve âyetle işaret edilen bu idarecilere itaat edilmesinin emredildiğini ifade etmektedir. Ona göre zalim hükümdarlar ve idareciler, kendilerine itaat edilme hakkından uzaktırlar.¹³⁷⁸

Devlet idaresiyle, işin ehline verilmesi ve adaletli yönetim / yönetme arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Devlet başkanında bulunması gereken şartlardan birisi adaletli olmasıdır.¹³⁷⁹ Öte taraftan İslam siyaset teorisinde hüküm verme ve yönetme açısından adalet, idarenin İslam’a uygunluğunun temel kriterlerinden birisi kabul edilmektedir.¹³⁸⁰ Kur’an-ı Kerim’e göre adaletin ölçüsü hakkaniyet olup,¹³⁸¹ Kur’an-ı Kerim’de, sağlam ve güçlü bir toplum için adaletin vazgeçilmezliği ve idarecilerin adaletli olmalarının lüzumu üzerine pek çok ayet bulunmaktadır.¹³⁸²

Adaletin ihlali ise, zulüm olarak isimlendirilmiştir.¹³⁸³ Zulüm, kişinin kendi sınırlarını aşarak, yapmaya hiç hakkı olmayan işleri yapmak suretiyle, adaletsizlikte bulunması olarak ifade edilmiştir.¹³⁸⁴ Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın emrini çiğneme ve hükmünü ihlal etme anlamında kullanılan zulüm kavramı, hem inanç¹³⁸⁵ ve amele¹³⁸⁶ hem de ahlak ve hukuka¹³⁸⁷ müteallik olarak, doğru, gerçek, meşrû ve âdil olandan sapma halini ifade etmektedir.¹³⁸⁸ Keza Hadis-i Şeriflerde de

¹³⁷⁴ Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

¹³⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 35; (Hadis Nu. 6496), s. 1615; “İlim”, 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 387, 392.

¹³⁷⁶ Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

¹³⁷⁷ Taberî, **Tefsîr**, C. VII, s. 173.

¹³⁷⁸ Ebüssuûd Efendi, **Tefsîr**, C. I, s. 722.

¹³⁷⁹ Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, 19-20; El-Ferrâ’, a.g.e., 20; Gazzâlî, **el-İktisad**, 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., 51; el-Haskefî, a.g.e., 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, 694; Aydın, “Anayasa”, 155.

¹³⁸⁰ Anonim, **Tuhfetü’l-Memlûk**, s. 87.

¹³⁸¹ Çağrı, “Adalet-Ahlak”, s. 342.

¹³⁸² Kur’an-ı Kerim, Maide, 5/8; Nisâ, 4/58, 135; Nahl, 16/90; Sa’d, 38/26.

¹³⁸³ İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 430; a. mlf., C. XII, 373 vd; Eş’arî, a.g.e., 278, 279; Cürçânî, **Kitâbü’t-Ta’rîfât**, 186; Çağrı, “Zulüm”, s. 507.

¹³⁸⁴ İzutsu, a.g.e., s. 222.

¹³⁸⁵ Kur’an-ı Kerim, Lokman, 31/13; A’râf, 7/148; Enbiya, 21/29.

¹³⁸⁶ Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/59; Kehf, 18/33.

¹³⁸⁷ Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/231.

¹³⁸⁸ Çağrı, “Zulüm”, s. 507-508.

benzer anlamda kullanılmakta ve haksızlığı ve adil olmayan eylemleri; idarecilerin haksız uygulamaları sebebiyle ortaya çıkan zulüm halini belirtmektedir.¹³⁸⁹

İslam'da, özellikle idarecileri zulüm ve haksızlık yapmamaları konusunda uyaran, adaletle hüküm vermeye ve adil bir yönetim sergilemeye davet eden pek çok şer'i prensip bulunmaktadır.¹³⁹⁰ Yöneticilerin en şerlisinin zorba olanlar olduğu,¹³⁹¹ zulmedenlerin Allah'ın lanetine uğrayacakları¹³⁹² ve zulüm işleyenlere müsamaha gösterilmeyeceği¹³⁹³ yönündeki şer'i prensipler ışığında, özellikle başkalarının hukuku söz konusu olunca, adaletten saparak zulme rıza gösterilmesi, hiçbir surette meşru görülmemektedir.¹³⁹⁴

Devlet başkanının taşıması gerekli olan adalet gibi şartların, şeriatın temel ilkelerine riayet etme ile ilişkilendirilmiş olması,¹³⁹⁵ iktidarı deruhte edenlerin hem adaletin tesisi hem de dinin ikamesi için azami gayret göstermeleri gerektiğini ortaya koyar nitelik taşımaktadır. Haliyle belli gayelere ve siyasi başarıya ulaşma uğruna, dinin temel ilkelerinden taviz verilmesi ve şeriatın ihlal edilmesi,¹³⁹⁶ İslam dinince kabul görmemiştir. Keza devlet başkanının tasarruflarının keyfî ve şahsî maksada dayanması halinde bu tasarrufların dinen caiz olmadığına hükmedilmiştir.¹³⁹⁷ Bu nedenle Kitap ve Sünnete bağlı kalmama, yani **şeriatı ittiba ilkesinin ihlali**, durumunda iktidarın sona ereceği, ulema tarafından belirtilmiştir. Dolayısıyla devlet başkanının, şer'i hükümlere aykırı bir tasarrufta bulunması ve bundan vazgeçmemesi halinde hilafetten hal' edilmesi gerekmektedir.¹³⁹⁸

İslam hukukunda işin ehline verilmesi adaletin bir tecellisi olarak görülmekte ve yöneticilerin bu konuda zulme kapı aralamamaları şeriatın bir emri olarak öne çıkmaktadır. Ulemanın, Müslüman idarecileri, adaletli bir yönetim sergilemeleri hususunda sürekli teşvik ettikleri bilinmektedir. Çünkü adaletten ayrılan devlet başkanı meşruiyetini kaybeder.¹³⁹⁹ Dolayısıyla zulmü sebebiyle adaletini kaybetmiş bir devlet başkanının, hal' edilmesi gerekmektedir.¹⁴⁰⁰ Elmalılı Hamdi Efendi, Bakara, 2/124. ayeti açıklarken, zalim birinin devlet başkanlığına layık olmadığını; ilkin adil olsa da, görevi içerisinde zulme tevessül ederse, böyle bir başkanın görevinden hal' edilmesinin vacip olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁰¹

¹³⁸⁹ Tirmizî, C. IV, "Fiten", 13, (Hadis Nu. 2174), s. 45; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400; Çağrı, "Zulüm", s. 508

¹³⁹⁰ Mesela bk. Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/8; Nisâ, 4/58, 135; Nahl, 16/90; Sa'd, 38/26; Buhârî, "Ezân", 36, (Hadis Nu. 660), s. 165; Tirmizî, "Deavât", 128, (Hadis Nu. 3598), s. 548; **Hadislerle İslâm**, C. IV, 395.

¹³⁹¹ Müslim, "İmâre", 23, (Hadis Nu. 1830), s. 888; **Hadislerle İslâm**, C. VII, 220.

¹³⁹² Kur'an-ı Kerim, A'râf, 7/44.

¹³⁹³ Kur'an-ı Kerim, Şûrâ, 42/42.

¹³⁹⁴ Râgıb el-İsfahânî, **ez-Zerî'a**, s. 246.

¹³⁹⁵ Taşköprizâde **Miftâhu's-Se'âde**, C. I, s. 381; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 42.

¹³⁹⁶ **Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme**, s. 44.

¹³⁹⁷ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 111.

¹³⁹⁸ Bağdâdî, a.g.e., s. 278; Nebhan, a.g.e., s. 132.

¹³⁹⁹ Aydın, "İmâmet", s. 206; Şafak, "Bağy", s. 451.

¹⁴⁰⁰ Ömer Lütfî, a.g.e., s. 70; Atar, "Azil", s. 326.

¹⁴⁰¹ Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili**, C. I, s. 492.

b. Rüşvetle İş Görme Sebebiyle Şeriata İttiba İlkesinin İhlali:

Sultan İbrahim'in hal' fetvasında, rüşvetle iş görme suçlaması da bulunmaktadır. Haksız bir menfaat sağlamak için verilen ödül anlamına gelen rüşvet,¹⁴⁰² İslam hukukunda görevi, yetkiyi veya nüfuzu kötüye kullanarak, sağlanan gayr-i meşrû menfaati ifade etmektedir.¹⁴⁰³ Hakkın gaspı anlamını da taşıyan rüşvetle ilgili,¹⁴⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmuştur: “*Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin. Bile bile günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını idarecilere ve yetkililere aktarmayın.*”¹⁴⁰⁵

Âyette öncelikle işaret edilmek istenen mana, rüşvet ve çıkarıcılıktır.¹⁴⁰⁶ Bundan dolayı rüşvet, aldatma veya dalavere ile elde edilen tüm kazançlar haramdır.¹⁴⁰⁷ Ayeti tefsir eden müfessirlere göre, ayette genel olarak yapılan iş ve harcamaların, meşru zeminde yürütülmesi gerektiği şeklinde bir prensip ortaya çıkmaktadır. Devamla haksız menfaat elde etmek için, iş başındakilere mal veya para vermek yani rüşvet vermek haram kabul edilmekte ve yasaklanmaktadır.¹⁴⁰⁸

Hadis-i şeriflerde de rüşvetin haram sayılıp, yasaklandığı görülmektedir.¹⁴⁰⁹ Hz. Peygamberimiz, tanımladığı adil yönetici, halkı arasında adaletle hükmeden, hak etmediği şeylere el uzatmayan, yalan, rüşvet ve iltimasla iş görmeyen kişidir.¹⁴¹⁰ Rüşvet gibi yollara tevessül etmesi halinde ise, görevini kötüye kullanarak, emanet olarak üstlendiği vazifeye ihanet etmiş olmaktadır.¹⁴¹¹ Hak sahibinin hakkının gasp edildiği bir suç olan rüşvet¹⁴¹² vesilesiyle, toplumda kargaşa meydana gelmekte ve böylece bir silsile halinde toplum baştan itibaren yanlış yollara sürüklenmiş olmaktadır.

Gerek dinler gerekse milletler arasında önemli bir suç sayılan rüşvetin, her durumda cezalandırıldığı bilinmektedir.¹⁴¹³ Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde de rüşvet büyük suçlardan olup,¹⁴¹⁴ Koçi Bey'nin ifadesiyle, adaletin tecellisini engelleyen kötü bir iş olarak görülmektedir. Ona göre, bu suçu işleyenlerin, sadece azledilmeleri ile yetinilmemeli; bu kötü işi

¹⁴⁰² İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhîm el-Mısırî (1999), **Resâ'ilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye**, Tahk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali C. Muhammed, Dârü's-Selâm, Kâhire, s. 197-198.

¹⁴⁰³ Saffet Köse (2008), “Rüşvet”, **TDVİA**, C. 35, İstanbul, s. 303.

¹⁴⁰⁴ İbn Nüceym, **Resâ'ilü İbn Nüceym**, s. 198.

¹⁴⁰⁵ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/188.

¹⁴⁰⁶ Fahreddin er-Râzî (1981), **Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî Mefâtihu'l-Ğayb**, C. V, Dârü'l-Fikr, Beyrût, s. 127-128.

¹⁴⁰⁷ **Kur'an Yolu Tefsiri**, C. I, s. 289-290; Köse, “Rüşvet”, s. 304.

¹⁴⁰⁸ Taberî, **Tefsîr**, C. VII, s. 275-280; El-Cessâs, a.g.e., C. I, s. 311-316; İbn Ferhûn, a.g.e., C. I, s. 13-14, 26-28; Celal Yıldırım (1991), **İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri**, C. 1-14, Anadolu Yay., İstanbul, s. 504-509.

¹⁴⁰⁹ Müslim, “İmâre”, 26, (Hadis Nu. 1832), s. 889; Tirmizî, “Ahkâm”, 9, (Hadis Nu. 1336), C. III, s. 15; İbn Mâce, “Ahkâm”, 2, (Hadis Nu. 2316), C. II, s. 456; Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l- 'Akdiyye”, 4, (Hadis Nu. 1832), C. V, s. 433.

¹⁴¹⁰ Mâverdî, **Nasîhatü'l-Mülûk**, s. 49-65, 87-112; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 399.

¹⁴¹¹ **Hadislerle İslâm**, C. V, s. 197.

¹⁴¹² İbn Nüceym, **Resâ'ilü İbn Nüceym**, s. 198.

¹⁴¹³ Ahmet Mumcu (1969), **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay. 252, Ankara, s. 15-17.

¹⁴¹⁴ Osmanlı Devleti'nde rüşvet konusuyla alakalı tafsilatlı malumat edinmek için Ahmet Mumcu'nun, **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, isimli eserine bakılabilir. Ahmet Mumcu (1969), **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay. 252, Ankara.

yapanların şeriat ve kanuna göre de, ayrıca cezalandırılmaları gerekmektedir.¹⁴¹⁵ Öz'e göre ise, devlet adamlarının idarede gerekli ihtimamı gösterememelerinin temelinde rüşvet yatmaktadır.¹⁴¹⁶

Rüşvet, İslam hukukunda, kitap, sünnet ve icma ile haram kılınmıştır.¹⁴¹⁷ Devlet başkanının tasarrufları şer'e muvafık olduğu müddetçe kendisine itaat edilmelidir. Ancak buna muğayir davranması halinde devlet başkanına itaat etmek caiz değildir.¹⁴¹⁸ Dolayısıyla dinin vazgeçilmez emirlerine aykırı davranılması ve rüşvet gibi, dinde haram olduğu kabul edilen fiillerin işlenmiş olması, şeriatın ihlali anlamını taşımaktadır.¹⁴¹⁹

c. Sultan İbrahim'in Hal' Fetvasının Değerlendirilmesi:

Sultan İbrahim'in kaynaklara yansıyan hal' fetvasında ortaya konulan gerekçeler değerlendirildiğinde, kroniklerdeki bilgilerle örtüştüğü görülmektedir. Öncelikle padişah işi ehline vermemekle ve rüşvetle iş görmekle suçlanmakta ve bundan dolayı karışıklıkların meydana geldiği ifade edilmektedir. Mesela liyakati olmamasına rağmen Cinci Hoca, padişaha yakınlığı sebebiyle hızla yükselerek, müderrisliğe ve Anadolu kazaskerliği makamına kadar terfi etmiştir. Ancak onun bu makamı hak edecek liyakate sahip olmadığı kaynaklarca sıkça dile getirilmektedir. Hatta sadrazamın bile kendisine danışmadan iş göremediği rivayet edilen Cinci Hoca'nın, tamahkâr, rüşvetçi birisi olduğu; yüksek bedeller karşılığında kadılık makamlarına, liyakati olup olmamasına bakılmaksızın, kadılar tayin ettiği kaynaklarımızda mesturdur.¹⁴²⁰ Bir diğer örnek ise Hezarpare Ahmed Paşa'nın, padişahın sadrazam olarak atadığı Musâ Paşa'nın veziriazamlığını iptal ettirerek kendisini hile ile sadarete getirmesi de bu minvalde bir misal olarak verilebilir.¹⁴²¹ Keza padişahın devletin ileri gelenlerine mansıp olarak verilmesi gereken sancak ve vilayetlerin gelirlerinin, paşmaklık adı altında zevcelerine tevdi eylediği ifade edilmektedir.¹⁴²² Ayrıca makam ve mansıpların da rüşvetle dağıtıldığı rivayet edilmektedir.¹⁴²³ Hatta padişah adına valilerden bayram harçlığı bile istenir olmuştur.¹⁴²⁴ Keza padişahın, kaynaklara yansıyan daha pekçok tartışmalı tasarrufundan bahsetmek mümkündür.

Rüşvet ve iltimasın yanı sıra, ortaya çıkan israf dolayısıyla yeni vergiler konulması, gerek taşrada gerekse payitahtta karışıklıklara neden olmuştur.¹⁴²⁵ Hal' fetvasında bunlara vurgu yapıldığı ve halifenin bu gerekçelerden dolayı hal' edildiği görülmektedir. Netice olarak denilebilir ki, işin ehline tevcih edilmemesi adalet ilkesinin zedelenmesine; haksızlığın ve zulmün ortaya çıkmasına

¹⁴¹⁵ Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, s. 89-90.

¹⁴¹⁶ Öz, a.g.e., s. 112.

¹⁴¹⁷ İbn Nüceym, **Resâ'ilü İbn Nüceym**, s. 198; Köse, "Rüşvet", s. 304.

¹⁴¹⁸ İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 337.

¹⁴¹⁹ **Diyanet İslam İlmihali**, C. II, s. 543.

¹⁴²⁰ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 229; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 35-37; 219-221; Mehmed Halife, a.g.e., s. 19; Danışman; a.g.e., C. IX, s. 239; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 225-226.

¹⁴²¹ **Osmanzâde Ahmed Tâib**, a.g.e., s. 87; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 242.

¹⁴²² Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 243-244; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 227-229; Emecen, "İbrahim", s. 277.

¹⁴²³ Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 245 vd.

¹⁴²⁴ Danışman; a.g.e., C. IX, s. 246; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 224-234.

¹⁴²⁵ Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 223-237.

sebebbiyet vermektedir. Rüşvetle iş yapılması ise, haram olan bir fiilin işlenmesi olduğundan, şeriatın ihlali anlamına gelmektedir. Her iki gerekçe de, İslam hukuku tarafından hal' sebepleri arasında sayılmış olup, sultan İbrahim'in hal' edilmesinde şeriata riayet edildiği ifade edilmelidir.

2.6. IV. Mehmed'in Hal' Edilmesi

2.6.1. IV. Mehmed'in Dönemine Kısa Bir Bakış

IV. Mehmed (m. 1648-1687), devlet adamlarının ve yeniçerilerin muvafakatiyle yedi yaşında iken Osmanlı tahtına çıkarılmıştır.¹⁴²⁶ Küçük yaşta tahta çıkarılması sebebiyle devlet idaresi hakkında malumata sahip değildi. Saltanatının ilk zamanlarında iktidar, valide sultanların, sadrazamın ve ocak ağalarının arasında paylaşılmıştı. Ortaya çıkan çok başlılık sebebiyle payitahtta kaotik bir durum yaşanmaktaydı. Padişahın çocuk olmasından dolayı, saraydaki işlerin büyük valide sultan, hükümet işlerinin ise saltanat naibi olarak sadrazam tarafından yerine getirilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak "*hakikatte iş böyle olmamıştır*," diyen Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre, ocak ağalarının da iktidara karışmaları işleri içinden çıkılmaz bir hale sokmuş ve devlet içte ve dışta büyük tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır.¹⁴²⁷

1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın, bir kısım şartlar muvacehesinde sadarete gelmesi neticesinde, devletin uzun bir süre rahatladığı görülmektedir.¹⁴²⁸ Köprülü ailesinin uzun iktidarı ise, II. Viyana bozgunuyla sona ermiştir.¹⁴²⁹ IV. Mehmed'in, Köprülüler zamanında rahat bir hayat yaşadığı ve zamanını çoğunlukla avlanarak geçirdiği ifade edilmektedir.¹⁴³⁰ İktidarın ilk yıllarında çocuk olması sebebiyle, iktidarını valide sultan, sadrazam ve ocak ağaları ile paylaştığı bilinmektedir.¹⁴³¹ Çocuk yaşta padişah olan IV. Mehmed'in, iktidarını başkalarının deruhte etmesi sebebiyle, devlet idaresinin ciddiyetine varamadığı; tecrübe ve liyakat kazanamadığı ileri sürülebilir. Nitekim Köprülüler'in sadareti zamanında, güçlü ve başarılı vezirlerin gölgesinde kalan IV. Mehmed'in, II. Viyana sonrasında ortaya çıkan kritik süreçte, padişah olarak sorumluluk

¹⁴²⁶ Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e., s. 4; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 248; Karaçelebi-zâde, **Zeyl**, s. 3 vd.; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 329-330; Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 326-330; Mehmed Halîfe, a.g.e., s. 23-24; M. Cavid Baysun (1978), "Mehmed IV.", **İA**, C. VII, İstanbul, s. 548; Abdülkadir Özcan (2003), "Mehmed IV", **TDVİA**, C. 28, Ankara, s. 414.

¹⁴²⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 240. IV. Mehmed'in padişahlığın ilk senelerinde bazı isyanlar meydana gelmiştir. 1648'de sipahi ayaklanması, 1651'de çarşı esnafının isyanı, 1651 senesinde IV. Mehmed'i hal' etmek isteyen büyük valide sultanın öldürülmesi, 1656 yılında Çınar Vak'ası, gibi isyan ve hareketler payitahtta meydana gelmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Osmanlı'da öldürülen üç şeyhülislamdan ikincisi olan ve padişahı hal' etmeye teşebbüs eden şeyhülislam Hoca-zâde Mesud Efendi ise, bu hareketi sebebiyle öldürülmüştür. Bunların haricinde Anadolu'da pek çok isyan hareketinden bahsedilmektedir. Naîmâ, a.g.e., C. IV, s. 350-372; a. mlf., a.g.e., C. V, s. 97-101; a. mlf., a.g.e., C. VI, s. 139-149, 188 vd.; Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 373-374; M. Çağatay Uluçay (2011), **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, s. 80; Naîmâ, a.g.e., C. V, s. 106 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 240-302.

¹⁴²⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995), **Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)**, Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 3-4; Naîmâ, a.g.e., C. VI, s. 235 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 306 vd.

¹⁴²⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 459. Köprülüler 1656-1683 arasında 27 sene sadaret makamında bulunmuşlardır. Bk. Halil İnalıcık (2015), **Devlet-i 'Aliyye III**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.

¹⁴³⁰ Özcan, "Mehmed IV", s. 415-416; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 484; Baysun, "Mehmed IV.", 551.

¹⁴³¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 240.

alamadığı ve yönetim zaafiyeti gösterdiği; öte yandan böyle kritik bir süreçte bile av merakından vaz geçmeyerek, devlet işlerini ihmal etmesi, padişaha karşı, devlet erkânı, halk, ulema ve askerinin muhalefetine neden olduğu ve bu sebeple iktidarının tartışılmaya başlandığı görülmektedir.¹⁴³²

2.6.2. IV. Mehmed'in Hal' Edilmesi

Kaynaklardaki bilgilere göre, 1687/1098 yılında yeni sadrazam Süleyman Paşa'nın bazı yersiz davranışları sebebiyle, cephedeki askerler sadrazama karşı ayaklanmışlardır.¹⁴³³ Ulufelerinin ödenmediğini bahane eden askerler, sadrazamın otağına yürümeye başlayınca, sadrazam gizlice İstanbul'a kaçmıştır. Köprülüler'in damadı olan Siyavuş Paşa'yı veziriazam yapan isyancıların, sadrazam otağına geldikleri ve burada padişahın hal' edilmesi için birbirleriyle sözleştikleri ifade edilmektedir. Haber payitahta ulaşınca, padişah isyancıların atadığı sadrazamı onaylamış ve ordunun Belgrad'da kalmasını emreden bir hatt-ı hümayûn göndermiştir. Ancak isyancı askerlerin, padişahı hal' etmek istemeleri sebebiyle, bu emre itaat göstermedikleri ve İstanbul'a doğru yürüdükleri belirtilmektedir. Tüm girişimleri sonuçsuz kalan padişahın, görevden çekilmeyi kabul edip, yerine oğlunun tahta çıkarılmasını teklif ettiği bilinmektedir. Padişahın hiçbir teklifini kabul etmeyen ordunun Silivri'ye kadar geldiği ve burada karargâh kurduğu görülmektedir.¹⁴³⁴ Bu süreçte şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi'nin, bir taraftan yeni sadrazamla gizlice görüşmeler gerçekleştirirken, diğer yandan ulema ile istişarelerde bulunduğu görülmektedir. Buna göre, hal' konusunda ulema ile askerinin birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁴³⁵

Silivri'deki karagahta sadrazam Siyavuş Paşa'nın başkanlığında istişare toplantısı yapan ocak ağaları, IV. Mehmed'in hal' edilmesine ittifakla karar vermişler ve bu niyetlerini, talep olarak hazırladıkları bir mahzarla, İstanbul'a bildirmişlerdir.¹⁴³⁶ Ordudan gelen bu mahzarı alan sadaret kaymakamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, başta yeni şeyhülislam Debbâğ-zâde Mehmed Efendi, Nişancı İsmail Paşa, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, İstanbul kadısı, nakîbüleşraf olmak üzere, bütün ulemayı, ocak ihtiyarlarını ve diğer ileri gelenleri Ayasofya Camii'nde toplamış ve sabah namazının akabinde bu mahzarı okutmuştur. Ehlü'l-hal ve'l-akd olarak bu toplantıya katılanların, sükût-i icmâsıyla IV. Mehmed hal' edilerek, yerine kardeşi II. Süleyman tahta çıkarılmıştır.¹⁴³⁷

a. Talebin Fetva Suretiyle Yerine Mahzarla Yapılması:

Cephe hattında isyan edip İstanbul'a yakın bir yere kadar gelen ordunun ileri gelenleri, kendi aralarındaki istişareler sonucunda, IV. Mehmed'in hal' edilmesine karar vermişler ve bu kararlarını

¹⁴³² Silahdâr Mehmed Ağa (1928), *Silahdâr Târihi*, C. II, Orhaniye Matbaası, İstanbul, s. 245-247; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 484 vd.; Baysun, "Mehmed IV.", s. 554-555; Özcan, "Mehmed IV", s. 416-417.

¹⁴³³ Defterdar, a.g.e., s. 222; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 286; Baysun, "Mehmed IV.", s. 555.

¹⁴³⁴ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 286-288; Râşid M. Efendi, a.g.e. C. I, s. 510-532; Defterdar, a.g.e., s. 232 vd.; Silahdâr, *Silahdâr Târihi*, C. II, s. 274-296; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 472-473, 489-495; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. VI, s. 126-129; Özcan, "Mehmed IV", s. 417; Baysun, "Mehmed IV.", s. 554-555.

¹⁴³⁵ Silahdâr, *Silahdâr Târihi*, C. II, s. 281; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 490; Özcan, "Mehmed IV", s. 417.

¹⁴³⁶ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. I, s. 531-532; Defterdar, a.g.e., s. 252; Silahdâr, *Silahdâr Târihi*, C. II, s. 295; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 288; Özcan, "Mehmed IV", s. 417.

¹⁴³⁷ Silahdâr, *Silahdâr Târihi*, C. II, s. 295-296; Defterdar, a.g.e., s. 252-254; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 288; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 494-495; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. VI, s. 128-129; Özcan, "Mehmed IV", s. 417.

bir sûret ile payitahta göndermişlerdir. Kaynaklarda mahzar olarak isimlendirilen karar sûretinin sadrazam ve ocak ağalarının ittifakıyla tasdik edildiği ve her ocaktan ikişer kişiden oluşan bir heyetle, payitahta bulunan ehlü'l-hal ve'l-akd sayılan kişilere ulaştırıldığı bilinmektedir.¹⁴³⁸

Resmî makamlara sunulan ve birkaç kişi tarafından topluca imzalanmış dilekçe olan arz-ı mahzar ya da kısaca mahzar, yazılışında hazır bulunanlarca tasdik edilmiş, çok imzalı arzuhal olarak tarif edilmektedir.¹⁴³⁹ Mahzarda esas olan, şikâyetin topluca yapılması ve her üye tarafından tasdik edilmesidir.¹⁴⁴⁰ Muhtevasında, IV. Mehmed'in hal' edilerek, yerine II. Süleyman'ın devlet başkanı olarak seçilmesinin talep edildiği bu mahzar ile şikâyet sahipleri, şikâyetlerine şer'i bir cevap ve karar alma niyetlerini ortaya koymaktadırlar.

Görevi başındaki halifenin, bazı şer'i sebeplere istinaden hal' edilmesinin istenildiği bu arz-ı mahzarı, hal' fetvası sureti olarak kabul etmek ihtimal dahilindedir. Bu sebeple hal' fetvası sûretlerinde olduğu gibi, bu mahzarın muhtevasında bulunan gerekçelerin, bir devlet başkanının hal' edilebilmesi için muteber sebepler olup olmadıklarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hal' vakaları çoğunlukla, ordunun isyanı ile başlamış olsa da, hal' işleminin şer'i zemini şeyhülislamdan alınan hal' fetvası ile oluşturulmuştur. Ancak IV. Mehmed'in hal' sürecinde durum biraz farklılık göstermektedir. Süreci başlatan ordunun isyanı olmakla birlikte, sürecin hukukî zemini, sadrazam ve ordu ileri gelenlerinin kararlaştırıp, tasdik eyledikleri ve payitahta bulunan ehlü'l-hal ve'l-akd olan kişilere gönderdikleri mahzar etrafında şekillenmiştir. Şikâyet sahiplerinin, şikâyetlerini şeyhülislama değil de, ehlü'l-hal ve'l-akd sayılan kişilere yönelttikleri de ayrıca not edilmelidir. Dolayısıyla bu sürecin şer'i zemininin, şeyhülislamın (sadece şeyhülislamın) değil; ehlü'l-hal ve'l-akd olan kişilerin verdiği cevapla oluştuğu görülmektedir. Ancak şu noktanın da belirtilmesi gerekmektedir. Bahse konu olan bu mahzar henüz İsyانبul'a ulaşmadan isyancılarla birlikte hareket eden şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi'nin yeni vefat ettiği ve yerine şeyhülislam olarak Debbâğ-zâde Mehmed Efendi'nin getirildiği bilinmektedir.¹⁴⁴¹ Şeyhülislam vefat etmemiş olsaydı, muhtemelen, hal' fetvası, onun imzası ile ortaya konulmuş olacaktı.

Mahzarın muhtevasındaki talebi dinleyen ehlü'l-hal ve'l-akdin cevabının, “sükût” ile oluşması ise, dikkat çekilmesi gereken başaka bir noktadır. İslam hukukunda sükût, hüküm ifade etmesi açısından önemli görülmektedir. Sükût normal olarak susma halini ve bir hareketsizliği ifade etmekle beraber,¹⁴⁴² ikrar edici bir irade beyanı olarak da kabul edildiği durumlar söz

¹⁴³⁸ Defterdar, a.g.e., s. 252; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. I, s. 531-532; Silahdâr, **Silahdâr Târihi**, C. II, s. 295; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 288; Özcan, “Mehmed IV”, s. 417.

¹⁴³⁹ Mübahat S. Kütükoğlu (1994), **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Akademisi, İstanbul, s. 315; Mehmet İpşirli (2003), “Mahzar”, **TDVİA**, C. 27, Ankara, s. 398; Devellioğlu, a.g.e., s. 572; Doğan, **Sözlük**, s.734.

¹⁴⁴⁰ Halil İnalıcık (1988), “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. VII-VIII, Sy. 07-08, İstanbul, s. 41.

¹⁴⁴¹ Uşşâkizâde İbrâhîm Efendi (2000), **Uşşâkizâde Târihi (Tahlil ve Metin)**, Haz. Raşit Gündoğdu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, s. 263; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 495.

¹⁴⁴² ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (1987), **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Tahk. Abdül'alim et-Tahâvî, Hüseyin Nassâr, Abdüsselâm Hârûn vd., C. IV, Matbaatü Hükûmet, Kuveyt, s. 558-563; Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, s. 153; Cürccânî, **Kitâbü't-Ta'rîfât**, s. 159; el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 503.

konusudur.¹⁴⁴³ Nitekim İslam hukukçularının ihtiyaç hali etrafında lisân-ı hâl, örf gibi çeşitli karinelere bakarak, sükût etme halini, ikrar edici bir irade beyanı olarak kabul ettikleri ifade edilmektedir. Hanefî fâkihlerinden Şâî bu durumu, “açıklamaya ihtiyaç duyulan durumlarda sükût etmek, beyan yerine geçmektedir,”¹⁴⁴⁴ şeklinde tespit etmektedir. Sükût, **Mecelle**’de ise şu şekilde maddeleştirilmiştir. “Sâkite bir söz isnad olunmaz. Lâkin ma’rız-ı hâcette sükût beyandır. Yani sükût eden kimseye şu sözü söylemiş oldu denilmez. Lâkin söyleyecek yerde sükût etmesi ikrar ve beyân addolunur.”¹⁴⁴⁵ Bu kaideye göre, kişinin konuşması gereken yerde susmasının ikrar kabilinden sayıldığı görülmektedir.

Görüldüğü üzere sükût, kişinin ikrar kabilinden irade beyanlarından birisi olarak kabul edilmekte ve hüküm ifade etmektedir. Ancak fakihlerin ihtiyaç hali adını verdikleri bu sükût halinin, ortaya çıkabilecek sorunları ve zararları gidermek için muteber sayıldığı belirtilmesi gerekmektedir. İslam âlimlerinin yaklaşımlarında, özellikle sükûtun rızaya delaleti ile ilgili olarak, açık bir nas bulunması, taraflar arasında özel bir uygulamanın olması, sükût edenin hâlet-i rûhiyesi, sükût edilen mevzunun muhatapça bilinmesi, işin mahiyeti, örf ve maslahat ilkesi gibi hususların öne çıktığı görülmektedir.¹⁴⁴⁶ Dolayısıyla sükûtun irade beyanı veya rızaya delaleti açısından, muhatapına muttali olabileceği şekilde muayyen olduğu durumlarda, meri bir hüküm ifade etmiş olduğu ifade edilebilir.¹⁴⁴⁷ Netice olarak, IV. Mehmed’in hal’ edilmesinin talep edildiği bu mahzar çerçevesinde de, bu tür bir durum söz konusu olup, ehlü’l-hal ve’l-akd olan kişilerin mevzu hakkında malumatlarının olması sebebiyle, sükût etmek suretiyle, mahzardaki talepleri tasdik ettikleri kaynaklarımızda yazılıdır. Bundan dolayı ehlü’l-hal ve’l-akdin, mahzarda yazılı gerekçeler çerçevesinde padişahın şer’i olarak hal’ edilmesi için, irade beyanlarından bahsetmek mümkündür.

b. IV. Mehmed’in Hal’ Mahzarı / Fetvası ve Değerlendirme:

Târîh-i Râşid’de söz konusu mahzar/hal’ fetvası şu şekilde not edilmiştir.

Pâdişâh-ı enâm hazretlerinin şeb ü rûz pîşe vü kârı sayd ü şikâr ve nizâm-ı umûr-i dîn ü devlet matrûh-i nazar u i’tibâr olup, a’dâ-yı dîn bu devlet-i aliyye üzerine her taraftan hücum ve memâlik-i mahrûse hüdûdunda taraf taraf vaz‘-ı kadem-i şûm etmekden hâlî değil iken, bir ala bed-hâhân-ı dîn ü devlet söziyle dünyayı birbirine katdılar. Ve bu derdin ilâcın görmeğe kâdir olanları dâir-i saltanatdan uzak yerlere itdiler. Böyle tedbîr-i mülk ü devletiyle ve devletiyle mukayyed olmayan pâdişâhın şer’an hal’i lâzım idüğüne şübhenüz var mı efendiler; niçün söylemezsiniz? Deyü cülûs husûsu karâr-dâde olduğun tahkik ettikde huzzâr-ı meclis dahi sükût ile kâimmakâm paşayı tasdik eylediler.¹⁴⁴⁸

Bu mahzara/fetvaya göre, IV. Mehmed’e yöneltilen suçlamalar şu şekilde tasnif edilebilir. a) Padişah bütün vaktini av eğlencesine ayırmak suretiyle devlet işlerini ihmal etmiş olup, idari anlamda yetkisini kötüye kullanmış ve keyfi davranmıştır. Keza vazifesi olmasına rağmen, cihad

¹⁴⁴³ Saffet Köse (2010), “Sükût”, **TDVİA**, C. 38, İstanbul, s. 51-52.

¹⁴⁴⁴ eş-Şâî, Nizâmüddin Ebû Ali (2003), **Usûlü’ş-Şâî**, Neşr. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, s. 165-166.

¹⁴⁴⁵ **Mecelle**, (Md. 67), s. 31. Maddenin detaylı açıklaması için bk. Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I-1, s. 249-258; Ahmed Hamdi Efendi, **Levâmi’u’d-Dekâyik**, s. 294.

¹⁴⁴⁶ Köse, “Sükût”, s. 52.

¹⁴⁴⁷ Hikmet Belbez (1944), “Akitlerde Sükûtun Ehemmiyeti”, **Ankara Üniv. Hukuk Fak. Dergisi**, C. I, Sy. 2, s. 225-226.

¹⁴⁴⁸ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 3.

konusunda gevşeklik göstermesi sebebiyle düşmanlar, Müslüman topraklarına saldırmıştır. Biat ilkesinin gereğine uygun davranmamış olan padişahın bu hali sebebiyle, bir zulüm ve haksızlık meydana gelmiştir. b) Padişah iş bilmez cahil kesimlerin sözüyle hareket ederek, ehliyetli idarecileri devlet idaresinden uzaklaştırmıştır. Ayrıca işin ehline verilmesi gerektiği ile ilgili olan adalet ve şeriata riayet etme prensibini hiçe sayarak, adalet ve şeriata ittiba ilkesini ihlal etmiştir.

Padişahın, iktidar yetkisini kötüye kullanması, devlet işlerini ihmal etmesi ve cihad konusunda gevşeklik göstermesi sebebiyle, adalet ilkesi zarar görmüş, zulüm ve haksızlık meydana gelmiştir: Devlet başkanının görevlerini dini ve dünyevî olmak üzere iki kısma ayıran ulemanın, bu görevleri tespit ederken, dinin muhafazasına, dini hükümlerin tatbikine, Müslümanların himaye edilmesine, birlik ve beraberliğin tesisine, ülkenin ve Müslümanların düşman tehlikesine karşı korunması için gerekli tedbirlerin alınmasına; bunun sağlanabilmesi içinse devlet yönetiminin ehil idarecilere teslim edilmesine öncelik verdikleri ve benzer yaklaşımlara sahip oldukları görülmektedir.¹⁴⁴⁹ Zamanın ve şartların değişmesiyle bu görevlerde bazı değişiklikler olsa da, bir devlet başkanından beklenen en önemli görevlerin, dinin ikamesi ve şariatın uygulanması, adaletin tesisi ile Müslümanların, ülkenin ve dinin muhafazası olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla devlet başkanından, bu makamın vecibelerini yerine getirmesi beklenmektedir. Öte taraftan makamının gerektirdiği şartları kaybetmesi, yetkisini suiistimal edip, sorumluluklarını ihmal etmesi veya yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir hale gelmesi durumunda, yani adalet ve şeriata ittiba ilkesini ihlal etmesi halinde hal’ edilmesi caizdir.¹⁴⁵⁰

Devlet başkanının idari anlamda devlet işlerini ihmal ederek, keyfî davranması zulüm olarak değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla bu durum adalet prensibini ve şeriata ittiba ilkesini zedelediğinden, şeriati ihlal edip, adaletten ayrılan devlet başkanı meşruiyetini kaybetmektedir.¹⁴⁵¹ Meşruiyetini yitiren bir halifeye ise, itaat edilmez.¹⁴⁵² Elmalılı, zalim birisinin, hilafete layık olmadığını belirtmekte ve vazifesinden hal’ edilmesinin vacip olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁵³

Bu açıklamalar ışığında denilebilir ki, padişah IV. Mehmed, bütün zamanını av eğlencelerine ayırmak suretiyle, keyfî davranmış; devlet işlerini ihmal etmiştir. Devlet başkanı olarak, ülkeyi, devleti, Müslümanları ve Müslümanların topraklarını korumak vazifesi olmasına rağmen, vazifesini ihmal etmesi nedeniyle, düşmanlar İslam ülkesine / Osmanlı’ya saldırmışlardır. Müslüman toprakları işgal edilirken padişahın, cihad vazifesinde gevşek davrandığı ve tüm vaktini av partilerinde harcadığı öne sürülmektedir.¹⁴⁵⁴ Bundan dolayı padişah IV. Mehmed idari anlamda

¹⁴⁴⁹ Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 40-41; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 460-471; El-Ferrâ’, a.g.e., s. 27-28; Nesefî, *Tefsîrat*, C. II, s. 829-831; Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 62-65; Halil b. Ahmed, a.g.e., s. 110-111; el-Karadâvî, *Fikhü’l-Cihâd*, C. II, s. 993; Yavuz, “Sadriazam Lutfi Paşa”, s. 49; Aydın, “Anayasa”, s. 158.

¹⁴⁵⁰ Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; el-Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, s. 425-426; Rayyis, a.g.e., s. 217; Nebhan, a.g.e., s. 115.

¹⁴⁵¹ Aydın, “İmâmet”, 206; Şafak, “Bağy”, s. 451.

¹⁴⁵² Ebüssuûd Efendi, *Tefsîr*, C. I, s. 722; Ömer Lütfî, a.g.e., s. 70; Atar, “Azil”, s. 326.

¹⁴⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. I, s. 492.

¹⁴⁵⁴ Defterdar, a.g.e., s. 252-254; Silahdâr, *Silahdâr Târihi*, C. II, s. 295-296; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. I, s. 531-532; a. mlf., a.g.e., C. II, s. 3; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. I-II, s. 288; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 494-495; Özcan, “Mehmed IV”, s. 417.

işini ihmal etmiş olup, onun bu durumu İslam hukukuna göre bir zulüm halidir. Keza İslam hukukuna göre devlet başkanının zulüm hali, hal' gerekçelerinden sayılmıştır.¹⁴⁵⁵

Padişahın, bazı menfaatçilerin sözleriyle hareket ederek, ehliyetli kişileri devlet idaresinden uzaklaştırması ve işi, yetkin olmayanlara vermesi sebebiyle, adalet prensibi ve şeriata ittiba ilkesi ihlal edilmiştir: Mahzarda / fetvada IV. Mehmed'e yöneltilen bir başka suçlama da, padişahın iş bilmez bazı kesimlerin sözleriyle hareket ederek, ehliyetli idarecileri devlet idaresinden uzaklaştırdığı ve işi ehil olmayanlara tevcih eylediği şeklindedir. Danişmend'in belirttiğine göre, IV. Mehmed, çeşitli telkinlere aldanarak, Merzifonlu Mustafa Paşa'yı idam ettirip, devleti Kara İbrahim ve Sarı Süleyman gibi ehliyetsiz ve haris adamların aciz ellerine bırakmıştır.¹⁴⁵⁶ Böylece padişahın, işin ehliyetlilere teslim edilmesi gerektiği prensibini hiçe saydığı; adaletli olma ve şeriata ittiba ilkesini ihlal ettiği ileri sürülmüştür.¹⁴⁵⁷

İslam kamu hukukundaki en önemli prensiplerden birisi, işin ehline tevcih edilmesi olarak tespit edilmiştir. Bu hususta hem Kur'an-ı Kerim'deki¹⁴⁵⁸ hem de hadis-i şeriflerdeki¹⁴⁵⁹ bağlayıcı ifadeler, işin ehline verilmesi prensibinin önemini ortaya koymaktadır. Özellikle kişinin emanete sahip çıkıp, işin ehline verilmesi ve adaletli olma prensibinin, aynı ayet içerisinde vurgulanmış olması mühimdir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'e göre adaletin ölçüsü hakkaniyet olup,¹⁴⁶⁰ Kur'an-ı Kerim'de, sağlam ve güçlü bir toplum için adaletin vazgeçilmezliği ve idarecilerin adaletli olmalarının lüzumu üzerine pek çok ayet bulunmaktadır.¹⁴⁶¹ Dolayısıyla hem ayetlerden hem de hadislerden adaletli olunması, işin ehline verilerek, emanete sahip çıkılması şer'i bir ilke olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple işin ehline tevcih edilmesi, adalet ilkesinin gereği olup, devlet idaresiyle, işin ehline verilmesi ve adaletli yönetim arasında sıkı bir ilişki bulunduğu vurgulanmalıdır.

İslam hukukunda hüküm verme ve yönetme açısından adalet, idarenin İslam'a uygunluğunun temel ilkelerinden birisi olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁶² İslam hukukunda işin ehline verilmesi adaletin bir tecellisi olarak görülmekte ve yöneticilerin bu konuda zulme düşmemeleri şeriatın kat'i emri olarak öne çıkmaktadır. Bundan dolayı kaynaklarımızda devlet başkanında bulunması gereken şartlardan birisinin adalet vasfı olduğuna sıkça vurgu yapılmaktadır.¹⁴⁶³

¹⁴⁵⁵ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; el-Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd**, s. 425-426; er-Rayyis, a.g.e., 217; Nebhan, a.g.e., 115; Ebüssuûd Efendi, **Tefsîr**, C. I, s. 722; Ömer Lütfî, a.g.e., s. 70; Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili**, C. I, s. 492; Atar, "Azil", s. 326; Aydın, "İmâmet", 206; Şafak, "Bağy", s. 451.

¹⁴⁵⁶ Danişmend, **Kronoloji**, C. III, s. 464.

¹⁴⁵⁷ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 3. İşin ehline verilmemesi ithamı, daha önce hal' edilen sultan İbrahim'in hal' gerekçeleri arasında da bulunmaktadır.

¹⁴⁵⁸ Mesela Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58. ayetinde bu durum, "*Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder*" şeklinde ortaya konulmuştur.

¹⁴⁵⁹ Buhârî, "Rikâk", 35; (Hadis Nu. 6496), s. 1615; "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 387, 392

¹⁴⁶⁰ Çağrı, "Adalet-Ahlak", s. 342.

¹⁴⁶¹ Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/8; Nisâ, 4/58, 135; Nahl, 16/90; Sa'd, 38/26.

¹⁴⁶² Anonim, **Tuhfetü'l-Memlûk**, s. 87.

¹⁴⁶³ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., 20; Gazzâlî, **el-İktisad**, 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., 51; el-Haskefi, a.g.e., 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, 694; Aydın, "Anayasa", 155.

Devlet başkanında bulunması gerekli olan adalet gibi şartların, şeriatın temel ilkelerine riayet etme ile ilişkilendirilmiş olması,¹⁴⁶⁴ iktidarı deruhte edenlerin adaletin tesisi, şeriata ittiba edilmesi ve dinin ikamesi için azami gayret göstermeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı belli gayelere ve siyasi başarıya ulaşma uğruna, dinin temel ilkelerinden taviz verilmesi ve şeriatın ihlal edilmesi,¹⁴⁶⁵ İslam dinince kabul görmemiştir. Keza devlet başkanının tasarruflarının keyfi ve şahsî maksada dayanması halinde bu tasarrufların dinen caiz olmadığına hükmedilmiştir.¹⁴⁶⁶ Netice olarak, İslam hukukuna göre, adalet prensibinin ihmal ve şeriata ittiba ilkesinin ihlal edilmesi durumunda iktidarın sona ereceği, ulema tarafından belirtilmiştir.¹⁴⁶⁷ Dolayısıyla devlet başkanının, şer’i hükümlere aykırı bir tasarrufta bulunması ve bundan vaz geçmemesi halinde devlet başkanlığından hal’ edilmesi gerekmektedir.¹⁴⁶⁸

c. IV. Mehmed’in Hal’inin Değerlendirilmesi:

Uzun saltanatına rağmen, kritik zamanlarda sorumluk almaktan kaçındığı, devlet idaresinde varlık gösteremediği ve av merakı, IV. Mehmed’le ilgili dile getirilen hususlar olarak öne çıkmaktadır. IV. Mehmed’le ilgili ortaya konulan hal’ gerekçelerinde, her ne kadar onun vazifesini ihmal etmesi, keyfî davranması, cihad konusunda gevşeklik göstermesi, yetkisini kötüye kullanması gibi, adalet prensibini ve şeriata ittiba ilkesini ihlal etme suçlamaları bulunsun da, bizce, burada ortaya konulabilecek en önemli nokta, padişahın liyakat eksikliği olmalıdır. Çünkü XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı tahtına oturan padişahların birçoğunun, toplumun sevk ve idaresini yürütecek denli, işinin gerektirdiği ilme ve liyakate sahip olmadıkları ileri sürülebilir. Özellikle çocuk yaşta tahta çıkması sebebiyle, kendi işini başkalarının üstlenmesinden dolayı, devlet işlerine alaka göstermediği/gösteremediği ve padişahın devlet idaresinde tecrübe kazanamadığı; bu durumun da bir tür liyakat problemi ortaya çıkardığını tespit etmek gerekmektedir. Nitekim Hammer onun için, zalim değil ama zayıf karakterli birisi, demektedir.¹⁴⁶⁹

IV. Mehmed’in, özellikle II. Viyana sonrasında ortaya çıkan kritik süreçte, padişah olarak sorumluluk alamayarak, zaafiyet göstermesi; hatta böyle kritik bir süreçte bile av tutkusundan vazgeçmeyerek, keyfî davranması ve devlet işlerini ihmal etmesi, devlet erkânı, halk, ulema ve askerin muhalefetini ortaya çıkarmıştır. Neticede “şer’ ile devamımız vardır” iddiasıyla isyan eden askerin ve onlara destek veren diğer devlet erkânının ittifakıyla IV. Mehmed, hal’ edilmiştir.¹⁴⁷⁰

IV. Mehmed’in hal’ edilmesinin talep edildiği mahzara / fetvaya bakıldığında ortaya konulan gerekçelerin, şer’i bir temelini bulduğu söylenilebilir. Keza asker ve ulema dâhil, büyük bir ittifakın kararıyla hal’ edilmesi de, taht değişikliğinde genel bir kabulün bulunduğunu göstermektedir. Bundan önceki hal’ vakalarında, bu denli büyük bir ittifakın bulunmadığını, ayrıca

¹⁴⁶⁴ Taşköprizâde Miftâhu’s-Se‘âde, C. I, s. 381; Mâverdi, Ahkâmü’s-Sultâniyye, s. 42.

¹⁴⁶⁵ Abbâsî Veziri Tahir’dan Oğlu Abdullah’a Siyasî Nasihatnâme, s. 44.

¹⁴⁶⁶ Seyyid Bey, Fıkıh Usûlü, s. 111.

¹⁴⁶⁷ Bağdâdî, a.g.e., s. 278.

¹⁴⁶⁸ Nebhan, a.g.e., s. 132.

¹⁴⁶⁹ Akt. Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, C. VI, s. 131.

¹⁴⁷⁰ Defterdar, a.g.e., s. 330, 334; Silahdâr, Silahdâr Târihi, C. II, s. 245-247, 281; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III, s. 484 vd.; Baysun, “Mehmed IV.”, s. 554-555; Özcan, “Mehmed IV”, s. 416-417.

belirtmek gerekmektedir. Sonuç olarak, IV. Mehmed'in hem liyakatsizliği hem de adalet ilkesini ihmal edip, şeriata ittiba ilkesini ihlal etmesi sebebiyle hal' edildiği ifade edilebilir. IV. Mehmed'in, klasik siyaset teorisi kaideleri çerçevesinde ortaya konulan gerekçelere uygun olarak hal' edildiğini ve yapılan hal' işleminin şer'i olduğunu; geniş bir ittifakın onayı ile görevden azledilmesi ise, hal' sürecinin hukukî bir temelini bulduğunu düşündürmektedir.

2.7. Edirne Vakası ve II. Mustafa'nın Hal' Edilmesi

2.7.1. Hadisenin Nakledilmesi

Kaynaklarımızın Edirne Vakası şeklinde kaydettikleri 1703 isyanı, II. Mustafa'nın (m. 1695-1703) hal' edilmesiyle sonuçlanan bir isyandır.¹⁴⁷¹ Tarihçi Naîmâ'nın eserinde Feyzullah Efendi Vak'ası adıyla bahsettiği bu hadise, Osmanlı tarihinde eşine ve benzerine rast gelinmemiş bir hadise olup,¹⁴⁷² şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin aşırılıkları ve keyfî tasarrufları,¹⁴⁷³ padişahın Edirne'den payitahtta dönmek istemeyişi ve ekonomik nedenler, hadisenin ana etmenleridir.¹⁴⁷⁴

Hadiseyi bu türden sebeplere irca etmenin, meseleyi basite indirgemek olacağını düşünen Abou-El-Haj, Osmanlı özelinde, Edirne vak'ası benzeri durumların ortaya çıkardığı farklı bir noktaya; hükümdarın dayandığı ve yönetim sürecinin sürekliliğini sağlayan temel bir yapıya dikkat çekmektedir. Hadiseyi kurumsallaşmış imtiyazlı grupların çatışması olarak kabul eden Abou-El-Haj, olayların ardındaki siyasi, idari ve ekonomik etmenlere vurgu yapar. Edirne vak'ası özelinde siyasi ve idari gerekçelerin, şeyhülislam Feyzullah Efendi üzerinden müşahhaslaştırıldığını; ekonomik sebeplerin ise, Edirne üzerinden takdim edildiğini ortaya koymaya çalışır.¹⁴⁷⁵

II. Mustafa, tahta çıkmasının ardından vefakârlık gösterip, hocası Feyzullah Efendi'yi şeyhülislamlık makamına getirmiş ve padişahlığının sonuna kadar da, fetva makamında tutmuştur.¹⁴⁷⁶ Çok büyük bir itimadla, şeyhülislamı danışman ve saltanatın güvenilir kişisi ilan eden padişahın, devletin tüm işlerinde şeyhülislamla istişare edilmesini tavsiye eylediği görülmektedir. Ancak bu durum şeyhülislamın, devletin her işine karışması sonucunu doğurmuş¹⁴⁷⁷ ve idari anlamda veziriazam ile şeyhülislam arasında yetki karmaşasına sebep olmuştur. Öyle ki II. Mustafa'nın, kendi vekil-i mutlakı olan sadrazamın¹⁴⁷⁸ yapmak istediği atamaları ve gönderdiği

¹⁴⁷¹ Abdülkadir Özcan (1994), "Edirne Vak'ası", **TDVİA**, C. 10, İstanbul, s. 445-446. Cengiz Orhonlu (1979), "Mustafa II.", **İA**, C. VIII, İstanbul, s. 698-699.

¹⁴⁷² Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", **Târih**, C. VI, s. 4 (Bu bölüm VI. cildin sonuna ilave edilmiştir.)

¹⁴⁷³ Orhan F. Köprülü (1977), "Feyzullah Efendi.", **İA**, C. IV, Eskişehir, s. 594-595.

¹⁴⁷⁴ **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)** (2000), Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 223-224, 238, 249.

¹⁴⁷⁵ Rifa'at Ali Abou-El-Haj (2011), **1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı**, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, 19, Ankara, s. 11-25. Ayrıca bk. a. mlf., **Modern Devletin Doğası**, s. 38.

¹⁴⁷⁶ Uşşâkîzâde, **Uşşâkîzâde Târîhi**, s. 385-388.

¹⁴⁷⁷ Şem'dânîzâde Süleyman Efendi (2009), **Mür'it-Tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni**, Haz. Mustafa Öksüz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, s. 275-276; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 21 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 19-20; Danışman; a.g.e., C. X, s. 172, 176; Köprülü, "Feyzullah Efendi.", s. 594.

¹⁴⁷⁸ **Kânunnâme-i Âl-i Osmân**, s. 10.

telhisleri bile, şeyhülislamın onayı olmadan kabul etmediği,¹⁴⁷⁹ hatta padişahın, sadrazam Rami Mehmed Paşa'yı sadarete getirirken, kendisine, şeyhülislamın reyinden dışarı çıkmamasını tavsiye ettiği kaynaklarca not edilmektedir.¹⁴⁸⁰ Hülâsa, Silahdâr'ın ifadesiyle, “vüzerânın adı kalmış”tır.¹⁴⁸¹

Padişahın, hocasını şeyhülislam yapmasını ve onu bütün işlerde yetkili kılmasını, imtiyazlı vezirlerin siyasi nüfuzlarını kırarak, kendi hâkimiyetini pekiştirmek istediği ve bu yolla bürokraside kendi lehine bir denge meydana getirmeyi düşündüğü ileri sürülmüştür. Ancak padişahın bu hareketinin başarısız bir hamle olarak kaldığı ve hal'ine giden süreci başlattığı da kaydedilmiştir.¹⁴⁸² Özellikle bir tür diktatörlük kurduğu iddia edilen¹⁴⁸³ şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin, padişahın itimadını suiistimal eyleyip, onu tesiri altına aldığı; kendi çıkarlarını önde tuttuğu ve aile efradı ile akrabalarını, kadılık ve kazaskerlik gibi yüksek rütbeli makamlara tayin ettirdiği şikâyet konusu olmuştur. Hatta şeyhülislamın, devlete ait bir kısım geliri ailesine aktarmış olması sebebiyle, başta ulema olmak üzere, pek çok kesimin tepkisini çektiği belirtilmelidir.¹⁴⁸⁴

Padişahın Karlofça (m. 1699) öncesi başlayan Edirne ikameti, barıştan sonra da devam etmiştir. Vaktinin büyük kısmını av eğlencelerine ayıran padişahın, devlet işlerini ihmal eylediği ifade edilmektedir. Edirne vakasının amillerinden olan bu ikamet, halk arasında İstanbul'dakilere benzer yalılar yapılarak, payitahtın Edirne'ye taşınacağı şeklinde bir şayanın zuhur etmesine sebep olmuştur.¹⁴⁸⁵ Bu dedikodulara, padişahın yaşları çok küçük olan bazı sultanları vezirlere nikâhlayarak yaptıracağı düğün ve şenlikler için düğün akçesi adı altında vergi ihdas edeceği şayiaları da eklenince, padişaha karşı, genel bir hoşnutsuzluk peyda eylemiştir.¹⁴⁸⁶ Ulema, meşayih, şehir halkının bir kısmı ve esnaf ve tüccar kesiminden kendini mağdur hisseden azımsanmayacak şikâyetçi bir grup bulunmaktaydı.¹⁴⁸⁷ Dolayısıyla, şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin aşırılıklarından muzdarip olan devlet erkânı, ulema ve halkın, **Anonim Osmanlı Tarihi** müellifinin ifadesiyle, “*ah bir kavga*” demeye başladıkları ve fırsat kolladıkları belirtilmektedir.¹⁴⁸⁸

O kavganın başlamasına sebebiyet veren olay ise, 18 Temmuz 1703 tarihinde Gürcistan seferine memur edilen cebeci askerlerinin, ulufelerini alamadıklarını ileri sürerek isyan başlatmasıyla gerçekleşmiştir. Akabinde de **şer' ile davamız var** diyerek, yeniçerilerle buluşmak için, at meydanına toplanmışlardır. Halka ve ulemaya da, kimseye zarar gelmeyeceğine dair

¹⁴⁷⁹ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 571-572; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 21.

¹⁴⁸⁰ Şem'dânîzâde, **Mür'î't-Tevârîh**, s. 275-276; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 21; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 19-20; Danişman, a.g.e., C. X, s. 172, 176; Köprülü, “Feyzullah Efendi.”, s. 594.

¹⁴⁸¹ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (2001), **Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)**, Haz. Mehmet Topal, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, s. 562.

¹⁴⁸² Rifa'at Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 14-24; Onaran, a.g.e., s. 52-53.

¹⁴⁸³ Danişmend, **Kronoloji**, C. V, s. 132.

¹⁴⁸⁴ Ahmet Refik Bey, agm, **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 491-492; Defterdar, a.g.e., s. 784-785; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 578; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 574; Rifa'at Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 14.

¹⁴⁸⁵ Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 576-577;

¹⁴⁸⁶ Defterdar, a.g.e., s. 783-784; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 225; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 23; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 28-29.

¹⁴⁸⁷ Rifa'at Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 33.

¹⁴⁸⁸ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 225.

garantiler verilerek, isyana katılmaları sağlanmıştır. İsyana katılmayanlar ise tehdit edilmiştir. Sadrazam Rami Mehmed Paşa'nın da, şeyhülislamın tahakkümünden kurtulmak için, el altından teşvik eylediği isyan, İstanbul halkının da katılmasıyla, büyümüştür. Güçlü vezir ve paşa ailelerinin, ulemanın, askerin ve esnafın bir araya geldiği büyük bir ayaklanmaya dönüşmüştür.¹⁴⁸⁹ Onaran, bu denli büyük bir ittifaka karşı, padişahın gücünün yetmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁴⁹⁰

İsyan sürecinde, padişahın adaletinin ortadan kalktığı, can güvenliğinin tehlikede oluşu ve adil bir devlet başkanının olmayışı gibi gerekçelerden dolayı, Cuma namazının sıhhat ve vücûb şartlarından bazılarının nakıs olduğu yönünde iddialar ileri sürülmüş ve Cuma namazları terk edilmiştir.¹⁴⁹¹ Eldeki bilgilere göre, Cuma namazlarının terk edilmesi Şam, Halep, Konya, Kütahya, Mısır gibi bölgelere yani ülke sath-ı mahalline yayılmıştır.¹⁴⁹²

Öncelikle hedeflerini Feyzullah Efendi ve avanesinin def edilerek padişahın payitahta dönmesi olarak ilan eden asilerin, bu sırada kendilerine yeni bir kaymakam, şeyhülislam, nakibüleşraf, Anadolu ve Rumeli kazaskeri seçtikleri ve ittifakla bir de mahzar yazdıkları bilinmektedir.¹⁴⁹³ Dönem kroniklerinde yer alan bu mahzara göre, Feyzullah Efendi ve avanesinin azledilerek İstanbul'a gönderilmesi istenmekte olup, padişahın da acilen payitahta dönmesi rica edilmektedir. Bu mahzardaki taleplerinin kabul edilmesini isteyen isyancılar, muratlarının yerine getirilmemesi halinde ise, Edirne'ye yürüyecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.¹⁴⁹⁴ Asilerce atanan şeyhülislam dâhil yaklaşık 300 kişinin imzaladığı bu mahzar, her kesimden seçilen görevliler eşliğinde Edirne'ye ulaştırılmıştır.¹⁴⁹⁵ İsyanın hedefinin kendisi olduğunu öğrenen Feyzullah Efendi, mahzarı yaktırmış ve gelen heyeti de sürgün ve akabinde hapisle cezalandırmıştır. Ayrıca isyancıların bağı olduklarına ve "**katl**"lerine dair bir de fetva vermiştir.¹⁴⁹⁶

İsyandan sonraları haberdar olan padişah ise, sadrazam Rami Mehmed Paşa ile görüşerek, Feyzullah Efendi ve yakınlarını azlederek, Erzurum'a sürgün etmiştir. Ayrıca isyancıların atadığı şeyhülislam ve diğer atamaları onayladığını belirten bir hatt-ı hümayûn hazırlatmış ve isyanın sona erdirilmesini istemiştir. Keza askere ulufe dağıtılarak, tutuklananlar da serbest bırakılmıştır.¹⁴⁹⁷ Ancak kaynaklarda, padişahın bu şekilde İstanbul'daki asilerle sulh yolunu aramasına rağmen, isyancıların katline fetva alıp, ordu tanzimine giriştiği; hatta ma'zul hocasına gönül alıcı bir

¹⁴⁸⁹ Silahdâr, **Nusretname**, s. 578 vd.; Defterdar, a.g.e., s. 786 vd.; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 225 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 23; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 22 vd.; Danişman; a.g.e., C. X, s. 170 vd.

¹⁴⁹⁰ Onaran, a.g.e., s. 53.

¹⁴⁹¹ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 27; Silahdâr, **Nusretname**, s. 586; Defterdar, a.g.e., s. 791; Şem'dânizâde, **Mür'it-Tevârih**, s. 274; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 27.

¹⁴⁹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1977), "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar", **Belleten**, C. 41, Sy. 163, s. 533.

¹⁴⁹³ Defterdar, a.g.e., s. 789-792; Silahdâr, **Nusretname**, s. 587-588; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 32-34.

¹⁴⁹⁴ Silahdâr, **Nusretname**, s. 591; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 29-30; Defterdar, a.g.e., s. 792; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 28.

¹⁴⁹⁵ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 229; Silahdâr, **Nusretname**, s. 591-592.

¹⁴⁹⁶ Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", C. VI, s. 19; Defterdar, a.g.e., s. 793-795; Silahdâr, **Nusretname**, s. 597-598; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 29.

¹⁴⁹⁷ Silahdâr, **Nusretname**, s. 598-601; Defterdar, a.g.e., s. 795-798; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 232 vd.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 29-30.

mektupla ve güvenliği için asker gönderdiği ve yine nefyettiği şeyhülislamı Edirne'ye geri çağırıldığı da rivayet edilmekte¹⁴⁹⁸ ve samimiyeti sorgulanmaktadır.

İsyancılar, hem Feyzullah Efendi'nin nefyedilip, kendilerine verilmemesi hem de padişahın İstanbul'a dönmemesi sebebiyle memnuniyetsiz olmuşlardır. Buna ilaveten katillerine fetvalar verilip, kendilerine karşı ordu toplandığını da haber alınca, isyanın şekli değişmiş ve II. Mustafa'nın hal' edilmesi gündeme gelmiştir. İstanbul'da çeşitli makamlara atamalar yapan asiler, Edirne'ye doğru yola çıkmışlardır. Atadıkları şeyhülislamdan bir hal' fetvası alan isyancıların, II. Mustafa'nın yerine kardeşi III. Ahmed'in tahta çıkarılmasına karar verdikleri ve hutbeyi de onun adına okuttukları bilinmektedir.¹⁴⁹⁹ Diğer taraftan, isyancılarca atanan sadrazam ve şeyhülislamın valide sultanla mektuplaştıkları ve onu bilgilendirdikleri görülmektedir. Arşiv kayıtlarına göre, II. Mustafa'nın hal' edilerek, yerine III. Ahmed'in tahta çıkarılmak istenildiği ve buna engel olunmaması gerektiği;¹⁵⁰⁰ valide sultanın bu talebi anlayışla karşıladığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰¹

Edirne vakasından taraflar karşı karşıya gelmişler ancak iki tarafın temsilcilerince çarpışma olmadan mesele halledilmiştir. Özellikle padişahın hal' edildiğine dair fetva suretinin ortaya konulması, padişahın yanındaki askerlerin, İstanbul'dan gelenlerin safına geçmesine sebep olmuştur. Böylece yalnız kalan padişah, hırka-i şerifi de yanına alarak, maiyetiyle birlikte hızlıca Edirne'ye dönmüş ve *"kul beni tahttan indirmişler, karındaşımı padişah eylemişler; Allah mübarek eyleye padişahlığın"* diyerek, kardeşi Ahmed lehine tahttan feragat etmiştir.¹⁵⁰² Edirne Vak'ası ile II. Mustafa tahtını, Rami Mehmed Paşa sadrazamlığını ve Feyzullah Efendi ise hem şeyhülislamlığını hem de hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁰³

2.7.2. Hadisenin Şer'ileştirilmesi

a. Sancak-ı Şerif ihrac edilmiştir:

Sancak-ı şerif, Hz. Peygamber'in sancağı olup, İslâm'ın en büyük remizlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁰⁴ Mısır'ın iltihakından sonra Osmanlı'ya intikal eden sancak-ı şerifin,

¹⁴⁹⁸ Anonim Osmanlı Tarihi, s. 232, 234, 243-244; Defterdar, a.g.e., s. 797, 805; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 31-32, 38; Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, C. VI, s. 233; Özcan, "Edirne Vak'ası", s. 445.

¹⁴⁹⁹ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 57-63; Şeyhî Mehmed Efendi, a.g.e., C. III, s. 2250-2252; Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", C. VI, s. 20 vd.; Silahdâr, Nusretnâme, s. 605-616; Defterdar, a.g.e., s. 799-810; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 238 vd.; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 33-34.

¹⁵⁰⁰ BOA, TS. MA. e / 39 – 19, Tarih: H-29-03-1115. (29 Rebiülevvel 1115/12 Ağustos 1703). (Bk. Ekler)

¹⁵⁰¹ BOA, TS. MA. e / 39 – 21, Tarih: H-03-04-1115. (03 Rebiülâhîr 1115/16 Ağustos 1703). (Bk. Ekler)

¹⁵⁰² Defterdar, a.g.e., s. 810-815; Silahdâr, Nusretnâme, s. 628; Şeyhî, a.g.e., C. III, s. 2252; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 245-248; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 35-38. II. Mustafa, saraya döndükten sonra, kardeşi şehzade Ahmed'in yanına gelip, tahtı ona devretmek istemiştir. Ancak ağabeyinin teklifini reddeden şehzade Ahmed'in, *"ben senin sözünle tahta çıkacak ve askerler gelince alaşağı edilip, rezil olacak kadar akulsız değilim,"* dediği rivayet edilir. Hrant Andreasyan (1960), "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. 11, Sy. 15, s. 61. II. Mustafa'nın tahttan istifa ve feragat etmesini, İslam tarihinin ilk örneklerinden olan Hz. Hasan'ın, Muâviye lehine halifelikten istifası ve feragati ile karşılaştırmak mümkündür. İbnü'l-Esir, a.g.e., C. III, s. 412-416; Taberî, Tarih-i Taberî, C. IV, s. 74-79; Süyûtî, a.g.e., s. 150-155; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 254-255; Hançabay, agm, s. 227 vd.

¹⁵⁰³ Afyoncu vd., a.g.e., s. 215-245; Abdülkadir Özcan (2002), "Mustafa II", TDVİA, C. 31, Ankara, s. 279; Mehmet Serhan Tayşi (1995), "Feyzullah Efendi, Seyyid", TDVİA, C. 12, İstanbul, s. 527; Özcan, "Edirne Vak'ası", s. 446; Orhonlu, "Mustafa II.", s. 698-699; Köprülü, "Feyzullah Efendi.", s. 594-598.

¹⁵⁰⁴ M. Tayyib Gökbilgin (1978), "Sancak-ı Şerif", İA, C. X, İstanbul, s. 189.

mukaddes emanetler dairesinden, sefer münasebetiyle veya çeşitli merasimler için çıkarılmasına, “sancak-ı şerif ihracı” denilmiştir.¹⁵⁰⁵ İstanbul’da meydana gelen bazı isyanlar sebebiyle sancak-ı şerif ihrac edilerek, insanların, isyana karşı, sancak-ı şerif’in altında toplanmaya davet edildiği ve böylece isyanın bastırılmasında halkın desteğinin temin edildiği görülmektedir. Ayrıca sancak-ı şerif ihraç edilmesinin, asilerin maneviyatları üzerinde aleyhte tesir gösterdiğinden bahsedilmekte ve mühim görülmektedir.¹⁵⁰⁶

Edirne vak’ası esnasında ise sancak-ı şerifin, asilere karşı değil de, bizzat asiler tarafından, kendi hareketlerine meşruiyet kazandırmak ve halkın desteğini sağlamak gayesiyle ihrac edildiği verilen bilgiler arasındadır. Ancak yukarıda bahsedilen sancak-ı şerif’in padişahın yanında, Edirne’de olması sebebiyle, Eyüp Sultan Türbesi’ndeki sancak-ı şerifin ihrac edildiğinin belirtilmesi gerekmektedir. Eyüp Sultan Türbesi’ndeki sancak-ı şerif, asilerin eline geçmemesi için, bostancılar tarafından sarayda muhafaza altına alınmıştır. Fakat isyan sırasında saraya giren asiler tarafından konulduğu yerden alınan sancak-ı şerif, asilerin toplanma mahalli olan et meydanına götürülmüştür. Bostancıları ve bir kısım halkı da kendi saflarına dâhil eden asilerin, böylelikle, isyanları için önemli bir meşruiyet ve destek unsuru elde ettiklerini ifade etmek gerekir.¹⁵⁰⁷

b. “Şer’ ile davamız var,” denilerek ortaya çıkmıştır:

Osmanlı’da meydana gelen isyanların, sebebi veya sonucu ne olursa olsun, tipik özelliği hadisenin dini referanslar muvacehesinde ve şeriat ekseninde takdim edilmesidir. Daha önceki hal’ vakalarında görüldüğü gibi,¹⁵⁰⁸ II. Mustafa’nın hal’ sürecinde de benzer bir yol takip edilmiştir. İsyanın ilk anından Edirne vak’asının sonuna değin takip edilen aşamalar, çerçevesinin şer’i ilkelerle çizilen bir sürece işaret etmektedir. “Şer’ ile davamız var”, denilerek ayaklanma başlatılmıştır. Edirne vak’asının müttehemlerinden birisinin şeyhülislam olması sebebiyle, kendilerine evvela bir şeyhülislam nasb eden isyancıların, ulemayı da “şer’ ile dava görmeye” davet ettikleri görülmektedir.¹⁵⁰⁹

İsyancıların, bu yolla şeriata riayeti önceledikleri düşünülebilir. Ancak isyanın manevi destekçilerini oluşturan ulemanın, hadiseye iştiraklerini sadece, isyancıları haklı görmeleri ile izah etmek eksik kalmaktadır. Ulemanın kadrosuzluk yüzünden yıllardır terfi edememeleri,¹⁵¹⁰ isyana katılımlarını teşvik eden ipuçları barındırmaktadır. Dolayısıyla bu tür ittifaklarda karşılıklı çıkar ilişkilerinin, sürecin belirleyici unsurlarından olduğu unutulmamalıdır.

Ulemanın yanı sıra, İstanbul halkı esnaf ve daha pek çok grubun dâhil olmasıyla büyük bir kalabalık meydana gelmiş ve isyancıların taleplerini haklılaştıran önemli bir destek ortaya

¹⁵⁰⁵ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 116

¹⁵⁰⁶ Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, s. 239-249; Pakalın, a.g.e., C. III, s. 116; Gökbilgin, “Sancak-ı Şerif”, s. 189-191.

¹⁵⁰⁷ Defterdar, a.g.e., s. 790; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 588; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 27.

¹⁵⁰⁸ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 15; Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 216; Defterdar, a.g.e., s. 277, 330, 334; Silahdâr, **Silahdâr Târihi**, C. II, s. 281; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 490.

¹⁵⁰⁹ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 229, 230, 236, 239, 241; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 587, 594; Defterdar, a.g.e., s. 790.

¹⁵¹⁰ Uşşâkîzâde İbrâhîm Efendi (2017), **Zeyl-i Şakâ’ik Uşşâkîzâde’nin Şakâ’ik Zeyli**, Haz. Ramazan Ekinci, TYEKB. 86, İstanbul, s. 94.

çıkıştır.¹⁵¹¹ Esnaf, halk gibi zümrelerin önceliklerini ekonomik saiklerin oluşturduğu muhtemeldir.¹⁵¹² Ancak, şeyhülislamın İstanbul’da ayaklananlara karşı verdiği katl fetvası da,¹⁵¹³ bu hadisenin büyümesinde geçerli amiller arasında sayılmalıdır. İsyancıların meşruiyet arayışlarına güçlü bir hukuki zemin kazandırdığı düşünülen bu fetvaya göre, masum insanların katledilmeleri talep edilmiştir. Haksız yere masum insanların öldürülmeleri nas ile yasaklanmış ve haram kılınmış olmasına rağmen,¹⁵¹⁴ şeyhülislamın, nâ-meşrû talepleri içeren bir fetvayı serdetmesi kamuoyunda büyük bir şaşkınlık, öfke ve bir aksülamel meydana getirmiştir. Nitekim kaynaklarımızda, ayaklanmaya katılanların dile getirmiş olduğu bu tepkinin tezahürlerini görmek mümkündür.¹⁵¹⁵

İstanbul’daki hadiseden, gelen elçilerin sürgün edilip, hapsedildiklerinden ve meydana gelen diğer havadisten sonradan haberdar olan padişah, şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin nefyini emretmişse de, yine de bu durumun II. Mustafa’nın aleyhine büyük bir meşruiyet krizi meydana çıkardığı ortadadır. Çünkü haksız yere bir kişinin hürriyetinin kısıtlanması, hapsedilmesi ve öldürülmesi Kur’an-ı Kerim’de kesin bir dille yasaklanmış olup,¹⁵¹⁶ Müslüman bir devlet başkanının İslâm’a aykırı bir şey emretmesi durumunda, şer’an kendisine itaat edilmemesi gerekmektedir.¹⁵¹⁷ Dolayısıyla dinen kesin olarak yasaklanan fiillerin devlet başkanınca bizzat işlenmesi veya yapılmasına göz yumulması, halifenin hal’ edilmesini gerektirmektedir.¹⁵¹⁸

c. Taraflar, lehte ve aleyhte fetvalar ortaya koymuşlardır:

Edirne vak’asının siyasi, idari ve ekonomik sebeplerle başladığı ifade edilebilir. Özellikle siyasi ve idari gerekçelerin, şeyhülislam Feyzullah Efendi üzerinden müşahhaslaştırıldığı; ekonomik sebeplerinse, Edirne üzerinden tanımlandığı görülmektedir.¹⁵¹⁹ Ancak hadisenin sonuna değin takip edilen aşamalara bakılınca, şekli de olsa, şer’i ilkelere riayet etme gayreti göze çarpmaktadır. Her ne kadar niyetlerin belirlenmesi siyasi, idari ve ekonomik amillere bağlı da olsa, süreç şeriat üzerinden tasvir edilmektedir. Bu yolla hadisenin sınırları, şeriatça belirlenen umdeler zaviyesinde çizilmeye; sürecin meşruiyet zemini ise şer’i ilkeler üzerine oturtulmaya çalışılmıştır.

Hadisenin “**şer’ ile davamız var**” denilerek başlatıldığını ve ulemanın da “**şer’ ile**” dava görmeye davet edilmesine ilaveten tarafların, birbirlerine karşı, kendilerini meşrulaştıran fetvalar ortaya koymaları da, hadisenin, şer’ileştirilmesine gayret edildiğini göstermektedir. İstanbul’da siyasi, idari ve ekonomik sebeplerle ayaklanmış olanların, kendilerinin haklı olduğunu ortaya

¹⁵¹¹ Defterdar, a.g.e., s. 790-791.

¹⁵¹² Rifa‘at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyamı**, s. 36; Onaran, a.g.e., s. 53.

¹⁵¹³ Naîmâ, “Feyzullah Efendi Vak’ası”, C. VI, s. 19; Defterdar, a.g.e., s. 794.

¹⁵¹⁴ Mesela bk. Kur’an-ı Kerim, Maide, 5/32; Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92-93, En’am, 6/151; İsrâ, 17/33; Furkan, 25/68.

¹⁵¹⁵ Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 606, 611-612; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 234, 236.

¹⁵¹⁶ Şer’i prensipler için bk. Kur’an-ı Kerim, Maide, 5/32; Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92-93, En’am, 6/151; İsrâ, 17/33; Furkan, 25/68; Müslim, “İmâre”, 39, (Hadis Nu. 1840), s. 892-893. Hukukî açıdan değerlendirmeler için bk. El-Ferrâ’, a.g.e., s. 22; Bağdâdî, a.g.e., s. 278; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226; El-‘Aynî, a.g.e., s. 103; Râgıb el-İsfahânî, **ez-Zerî‘a**, s. 246; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Şen, a.g.e., s. 53.

¹⁵¹⁷ Müslim, “İmâre”, 39, (Hadis Nu. 1840), s. 892-893.

¹⁵¹⁸ El-Ferrâ’, a.g.e., s. 22; Bağdâdî, a.g.e., s. 278; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226; El-‘Aynî, a.g.e., s. 103; Râgıb el-İsfahânî, **ez-Zerî‘a**, s. 246; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Şen, a.g.e., s. 53.

¹⁵¹⁹ Rifa‘at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyamı**, s. 14-15; Onaran, a.g.e., s. 52-53.

koyan fetvalarına karşılık, Edirne'deki hükümetin de, kendisinin meşru, İstanbul'da ayaklananların ise **bağy** olduklarını ilan edip, onaylayan fetvaları bulunmaktadır. Edirne vak'ası bu yönüyle, şer'i belgelerin çatıştığı bir mücadele olarak da değerlendirilebilir.

İstanbul'da ayaklananlar taleplerini bir mahzarla Edirne'deye göndermişlerdir. Ancak gelen mahzar şeyhülislam tarafından yaktırılmıştır. Hatta Feyzullah Efendi'nin İstanbul'da ayaklananları bağy olarak suçlayıp, kendilerine karşı bir de katl fetvası verdiği bilinmektedir.¹⁵²⁰ Padişahların yardımcısı olarak kabul edilen şeyhülislamın¹⁵²¹ yaptıkları işler de, verdikleri fetvalar da sultan adına olmaktadır. Çünkü Osmanlı'da gerek kaza, gerekse fetva işlerinin evleviyetle mesulü ve muhatapı devlet başkanıdır.¹⁵²² Şeyhülislam ise, sultanın dini yetkilerinin mutlak temsilcisidir.¹⁵²³ Bu noktada Feyzullah Efendi'nin verdiği bu fetvanın II. Mustafa adına verildiği söylenilebilir. Bu durum, bu hadisenin büyümesinde geçerli amiller arasında sayılmakta olup, isyancıların meşruiyet arayışlarına güçlü hukuki bir delil niteliğindedir. Ayrıca Feyzullah Efendi'nin bu fetvası da, diğer icraatları da, II. Mustafa'nın meşruiyetine halel getiren hususlar olarak not edilmiştir.¹⁵²⁴

Talepleri karşılık bulmayan asiler, II. Mustafa'yı hal' etme niyetiyle, Edirne'ye doğru hareket etmişlerdir. Bu sırada kendi atadıkları şeyhülislamdan, II. Mustafa için hal' fetvası aldıklarını not etmek gerekmektedir.¹⁵²⁵ Söz konusu fetva ile isyancılar, II. Mustafa'nın hal'ini temin ederken, öte taraftan hem isyancıların hem de padişahın yanında bulunup, onu destekleyenlerin şer'i statüsünü belirleyen ikinci bir fetvanın daha ortaya konulduğu görülmektedir. **Anonim Osmanlı Tarihi**, bu ikinci fetva suretini şu şekilde kaydetmektedir.

Müsliminden bir tâife imâmının kendü zulmünden nâşî def'-i zulm için imâmının üzerine hurûc eyleseler, mezbûrları bu vech üzere hurûcları için sâir nâsın imâma i'ânet etmeleri lâîyk olur mu?

El-Cevâb: Olmaz.¹⁵²⁶

Bu fetva suretinde ilkin, devlet başkanının kendisinden kaynaklanan zulüm sebebiyle, Müslümanlardan bir grubun bu zulmü ortadan kaldırmak ve onun tekrar, doğru yola ve adalete dönmesini sağlamak üzere başkaldırımlarının haklılığının teyidi ile böyle hayırlı bir niyetle yola çıkan bu Müslüman grubun, ehl-i bağy olup, olmadığı istiftâ edilmektedir. Aldıkları müspet cevapla kendilerini şeriata onaylatan isyancıların, böylece hareketlerine ve kendi durumlarına, fetva marifetiyle, meşruiyet kazandırdıkları görülmektedir. Buna göre isyancılar, ayaklanmaları haklı ve meşru bir nedene dayandığı için, kendilerinin bağy ehli olmadıklarını ilan etmiş olmaktadırlar.

¹⁵²⁰ Silahdâr, **Nusretname**, s. 591-592; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 229; Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", C. VI, s. 19; Defterdar, a.g.e., s. 793-795; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 28-29.

¹⁵²¹ Okandan, a.g.e., s. 36.

¹⁵²² el-Karafi, **el-İhkâm**, s. 46.

¹⁵²³ İnalcık, **Klasik Çağ**, 103.

¹⁵²⁴ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 24.

¹⁵²⁵ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 241-242.

¹⁵²⁶ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 242

Neticede isyancıların bu fetva ile, bağı ehli olmayıp, şer'an haklı olduklarını, yaptıkları işin şer'i temelini bulduğunu ve kendilerinin de şer'i konumlarını ortaya koydukları ifade edilebilir.

Fetva suretinde isyancıların ayrıca, devlet başkanının zulmüne engel olmak gibi, haklı bir sebeple isyan ettiklerinden, böyle zalim bir devlet başkanına diğer insanlar tarafından yardım edilmesinin, şer'an uygun olmadığı ve kendisine yardım edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Keza böyle bir sultana, şayet yardım edilecek olursa, dinen mesûl olunacağını, şer'i bir lisan ve delille açıkça bildirdikleri görülmektedir.¹⁵²⁷ Böylece hem kendilerini şer'i bir mesnedle garanti altına alıp, meşrulaştırdıkları hem de padişaha yardım edecek olanları, kendi görüşlerine göre nâ-meşrû bir iş yapmaları sebebiyle, şer'i olarak engellemeye çalıştıkları söylenilebilir. Buna karşın II. Mustafa'nın ise, İstanbul'dan Edirne'ye yürüyene karşı savaşmak için, onların bağı olduklarını temin eden fetvalar tahrir ettirdiği kaynaklarımızda not edilmektedir.¹⁵²⁸

d. Padişahın adaletini kaybettiği iddiasıyla Cuma namazları kılınmamıştır:

Devlet başkanının vazifelerinden birisi Müslümanların ibadetlerini rahatça yapmalarının temin edilmesidir. Bunun için devlet başkanınca ezanın okunması, vakit, Cuma ve Bayram Namazlarının cemaatle kılınması, hutbenin okutulması ile, hac, kurban ve oruç gibi ibadetlerin eda edilebilmesi için bir kısım düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Yine mescitlerin huzur ve güvenliği de bu görevler arasındadır.¹⁵²⁹

Cuma namazı Müslümanlar arasında değeri yüksek, haftalık olarak ve topluca yapılan bir ibadet olmasının yanı sıra, Müslümanların siyasi birliğini ortaya koymasıyla da mühim bir ibadet kabul edilmektedir. Ayrıca Cuma namazının, sıhhat¹⁵³⁰ şartlarından olan hutbe ile birlikte, Hz. Peygamberden itibaren siyasi bir anlam ve ağırlık kazandığının belirtilmesi gerekmektedir.¹⁵³¹ Cuma namazı, Hz. Peygamber ve daha sonra Hulefâ-yi Râşidîn tarafından bizzat kıldırılmış olduğundan, İslam hukukunda Cuma namazı, devlet başkanlarının dini vazifeleri arasında yer almıştır. Dolayısıyla Cuma imamlığını devlet başkanının yerine getirmesi gereken vazifeler arasında sayan Hanefîler'e göre, devlet başkanınca ya da onun tayin eylediği bir nâib tarafından kıldırılması ilke olarak kabul edilmiştir.¹⁵³² Bu prensip, **nassa** dayanmamakla beraber, buradaki maksadın, imamlığın şerefli bir vazife olmasından dolayı, önceliğin devlet başkanına verilmek istenmesi ile fitne ve kargaşayı önleme niyeti taşıdığı da belirtilmektedir.¹⁵³³ Dolayısıyla “devlet

¹⁵²⁷ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 109-110.

¹⁵²⁸ Defterdar, a.g.e., s. 805; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 234, 244; Afyoncu vd., a.g.e., s. 239.

¹⁵²⁹ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700

¹⁵³⁰ Bir usûl-i fıkıh terimi olan sıhhat, ibadetlerin veya hukukî işlemlerin unsurlarını ve temel gereklerini taşıması sebebiyle geçerli olmasını ifade etmektedir. Sıhhat şartının şer'i bir hüküm olarak kabul edilmesi, şâri'in (hüküm koyucunun) hitabıyla sabit olmasından ileri gelmektedir. Gerçekte sıhhat vasfını alan şey, hükmün kendisi değil, işlenen fiildir. H. Yunus Apaydın (2009), “Sıhhat”, **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s. 110.

¹⁵³¹ Karaman, “Cuma”, s. 86.

¹⁵³² Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 165; el-Merğînânî, a.g.e., C. II, s. 110; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700; Karaman, **Günün Meseleleri**, s. 45-46.

¹⁵³³ Karaman, **Günün Meseleleri**, s. 45-46.

başkanı da biz Hanefîler için Cuma'nın koşullarındandır,” diyen Serhasî'ye göre, Cuma da, insanların diğer durumları ve adaletin tesisi gibi devlet başkanına verilmiştir.¹⁵³⁴

Cuma namazının sıhhat şartlarından olan hutbenin, Hz. Peygamberden sonra, dini fonksiyonunun yanı sıra, siyasi hâkimiyetin sembolü olarak da önem kazandığı görülmektedir.¹⁵³⁵ Zamanla hutbe esnasında halifenin ve sultanın ismi zikredilmeye başlanmış olup, bu adet, İslam Tarihi boyunca, adına hutbe okunan halifenin veya sultanın hâkimiyetinin tanınması anlamında toplumun zımnen onayı olarak kabul edilegelmiştir.¹⁵³⁶ Camilerde halktan biat alma adetleri terk edilince, umumi biatin yerini hutbenin aldığı, hususiyetle, belirtilmektedir. Çünkü halifenin adının hutbede zikredilmesine, toplum tarafından itiraz edilmemiştir. Bu sükût hali de zımnen bir onay ve bir tür biat olarak değerlendirilmiştir.¹⁵³⁷ El-Haj'ın ifadesiyle, Cuma namazı hükümdara bağlılık ve sadakatin yinelenmesi için bir fırsat görevi taşımaktadır.¹⁵³⁸ Dolayısıyla devlet başkanı adına hutbe okunması, tarih içerisinde hilafetin önemli unsurlarından birisi haline gelmiş olup, adına hutbe okunan halifenin, halktan biat aldığını ve onun meşru devlet başkanı olduğunu göstermektedir.

Edirne vak'ası esnasında birkaç hafta ülke sath-ı mahallinde Cuma namazlarının kılınmamış olması, şer'i bir problem alanına işaret etmektedir. Ulema arasında isyan günlerinde Cuma namazının kılınıp kılınmaması üzerine tartışmalar yaşanmıştır. İsyancıların nasb ettiği ilk şeyhülislam olan Paşmakçızâde Ali Efendi, diğer ulemanın aksine, Cuma namazının sıhhat ve vücûb şartlarından bazılarının, zamanın halifesinin varlığına ve onun adalet vasfına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre zamanın halifesi olan II. Mustafa adaletini kaybettiğinden, cumanın sıhhat ve vücûb şartlarından bazıları nakıs olmuştur. Dolayısıyla Cuma namazlarının sakıt olduğu ve kılınmaması gerektiği yönünde fetva vermiştir.¹⁵³⁹

Fitne zamanlarında Cuma namazlarının terk edileceğine dair yerleşik âdetin, dini bir temeli bulunmasa da;¹⁵⁴⁰ bu hadisede görüldüğü üzere, o andaki takip edilen siyasetin bir gereği olarak düşünüldüğü ileri sürülebilir. Haliyle Edirne vak'ası esnasında, zamanın imamı ve halifesi olan II. Mustafa'nın, adaletini kaybettiğini ileri süren isyancılar, Cuma namazlarının kılınmasını engellemişlerdir.¹⁵⁴¹ Mevcut hükümdarın “*namus-ı adalet*”in hükümlerini sağlama hususundaki başarısızlığı, yani adaletini kaybetmesi sebebiyle, insanlar ayaklanmış ve vaktin sultanı aleyhine “*hurûc*” etmişlerdir. Öyleyse adaletini kaybetmiş bir halifeye karşı hurûc edilmiş olmasına rağmen, nasıl olur da, ona sadakat ve biat anlamı taşıyan Cuma kılınır ve hutbe okunur?¹⁵⁴² Sonuç olarak

¹⁵³⁴ Serahsî, **el-Mebsût**, C. II, s. 37-38.

¹⁵³⁵ Karaman, “Cuma”, s. 86.

¹⁵³⁶ Avcı, “Hilafet”, s. 543.

¹⁵³⁷ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 527-528; Karaman, **Günün Meseleleri**, s. 56; Baktır, “Hutbe”, s. 426.

¹⁵³⁸ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 42.

¹⁵³⁹ Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 586;

¹⁵⁴⁰ İbn Âbidîn, a.g.e., C. III, s. 12 vd.; Karaman, **Günün Meseleleri**, s. 46.

¹⁵⁴¹ Defterdar, a.g.e., s. 791; Şem'dânîzâde, **Mür'i't-Tevârîh**, s. 274.

¹⁵⁴² Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 27; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 586.

Cuma namazının şeyhülislam ve ulemanın da reyî ile kılınmamasını, padişahın meşruiyetini kaybettiren bir sonuç ve isyancıları onaylayan bir karar olarak görmek mümkündür.¹⁵⁴³

e. Yeni halifenin kim olacağı ile ilgili ehlü'l-hal ve'l-akd'in (ulema ve diğerlerinin) münazarasında şer'i kurallara riayet edilmiştir:

İsyancılar, padişaha bazı talepleri muhtevi bir mahzar göndermişler ve burada belirtilen isteklerinin yerine getirilmemesi halinde ise Edirne'ye yürüyeceklerini ilan etmişlerdi.¹⁵⁴⁴ Asilerin talepleri yerine getirilmediği gibi, üstüne bir de gönderdikleri mahzarları yaktırılmış ve temsilcileri de sürgün ve hapsedilmiştir. Ayrıca kendilerinin bağı olduğunu ilan eden ve bu sebeple öldürülmelerine cevaz veren fetvalar yayınlanmıştır. Keza kendilerine karşı ordu toplanmaya da başlandığını haber alan asilerin, Edirne'ye yürümeye ve padişahı hal' etmeye karar verdikleri bilinmektedir.¹⁵⁴⁵ II. Mustafa'nın hal' edilmesine ittifakla karar veren isyancıların arasında, kimin padişah olacağı hususunda tartışmalar meydana gelmiştir.¹⁵⁴⁶ Bir kısım isyancılar ile aralarında ulema, meşâyih, ocak ağaları ve Yeniçeri ağasının da bulunduğu bir grubun, II. Mustafa'nın kardeşi ve yetki sahibi valide sultanın oğlu olması sebebiyle, III. Ahmed'in padişah yapılmasına karşı çıktıkları ve merhum II. Ahmed'in çocuk yaştaki şehzadesi İbrahim'in cülûs ettirilmesini talep eyledikleri vakidir. Şehzade İbrahim'in tahta çıkarılması teşebbüsleri karşısında şeyhülislam İmam Mehmed Efendi'nin, ısrarları ile bu tercihten vazgeçilmiş ve II. Mustafa'nın yerine, kardeşi III. Ahmed'in cülûsu ve hutbenin onun adına okutulması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴⁷

Rivayetlere göre isyan zamanında, fetva emini Gelibolulu Mehmed Efendi'nin, III. Ahmed'in değil de, şehzade İbrahim'in tahta çıkarılması hususunda çok fazla ısrar ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed Tâib (Nâib) Efendi fetva emini Gelibolulu Mehmed Efendi'nin bu ısrarını, (keza fazlaca siyasetşen ulemanın tutumlarını da,) şu şekilde tenkit etmektedir. “*Zorbalarda hele fetvâc-ı sâni oldun, ey sümüklü böcek, şart-ı emânet bu midur?*”¹⁵⁴⁸ Ancak **Nusretnâme**’de anlatıldığına göre, şeyhülislam İmam Mehmed Efendi, aklı başında bir aday varken, çocuğun hilafetinin caiz olmadığına dair ısrarlı bir tutum ortaya koymuş ve diğerlerini ikna etmiştir. Şeyhülislamın etrafındakilere, yanında getirdiği **İşbah**¹⁵⁴⁹ [muhtemelen **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**] isimli kitabı göstererek, halifeliğin şartlarını hatırlattığı ve herhangi bir şartın eksik olması halinde, hilafetin caiz olmayacağını dile getirdiği belirtilmektedir. Orada bulunan ulemayı da yanına çekmek suretiyle,

¹⁵⁴³ Rifa‘at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 43.

¹⁵⁴⁴ Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 591; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 29-30; Defterdar, a.g.e., s. 792.

¹⁵⁴⁵ Naîmâ, “Feyzullah Efendi Vak’ası”, C. VI, s. 19; Defterdar, a.g.e., s. 793-795; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 597-598.

¹⁵⁴⁶ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 60; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VI, s. 234.

¹⁵⁴⁷ Defterdar, a.g.e., s. 807-808; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 238-239; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 33-34; Münir Aktepe (1989), “Ahmed III”, **TDVİA**, C. 2, İstanbul, s. 34.

¹⁵⁴⁸ BOA, TS. MA. e. 0885 - 63, (TSMA, No: 9210/1), Tarih: H-29-12-1115. (29 Zilhicce 1115/04 Mayıs 1704). Osanzâde Ahmed Tâib Ahmed Tâib (Nâib) Efendi, sadece fetva emini Gelibolulu Mehmed Efendi’yi değil, başta şeyhülislam olmak üzere o işin önünde yürütenlerin hepsini hicvetmektedir. Bk. aynı belge.

¹⁵⁴⁹ Bahsi geçen **İşbah** isimli eserin, Necmüddin ibn Nüceym’e ait İslâm hukukundaki küllî kaideleri ve benzer meselelerin tâbi olduğu ortak veya farklı hükümleri konu alan ve Osmanlı dini sahasında makbul ve müracaat edilen kaynak eserlerden birisi olan **el-Eşbâh ve'n-Nezâir** isimli eser olması muhtemeldir. **Mecelle**’nin hazırlanmasında da kendisine sıkça atıf yapılan **el-Eşbâh ve'n-Nezâir** isimli bu eser, Hanefî mezhebinde fıkıh kaidelerine dair en sistematik çalışma olarak kabul edilmektedir. Bk. **TDVİA**, “İbn Nüceym”, (C. 20); “el-Eşbâh ve'n-Nezâir”, (C. 11), isimli maddeler.

fetva emini Gelibolulu Mehmed Efendi ile diğer ekâbiri ikna etmiştir.¹⁵⁵⁰ Dolayısıyla ulemanın, isyanın bir tarafı olarak ve yeni padişahın kim olacağı ile ilgili yürütülen tartışmalardaki yaklaşımlarına bakılarak, ne denli politize olduklarının görülebilmesi bakımından mühimdir.

Şeyhülislam İmam Mehmed Efendi'nin itirazında, hilafetin şartlarından tam velayet sahibi olma ilkesinin söz konusu edildiği görülmektedir. Çünkü İslam âlimleri hilafetin şartlarını tespit ederken, halife olacak kişinin tam bir velayet sahibi olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bundan dolayı çocuk, mecnun, köle gibi şer'i açıdan kasır ehliyetine sahip kabul edilen kimselerin, amme adına velayet üstlenmemeleri ve devlet başkanı olmamaları gerekmektedir.¹⁵⁵¹ Bunun üzerine aklı başında bir namzedin daha uygun olacağı ifade edilerek, III. Ahmed'in tahta çıkarılmasına karar verilmiş ve hutbe onun adına okutulmuştur.¹⁵⁵² Böylece şer'i kurallara riayet edilmiştir.

f. Hutbenin yeni padişah adına okunması ve hal' fetvasının ortaya konulması ile tarafların şeriata ittibası söz konusudur:

Edirne yakınlarında iki grubun karşılaşmasından önce başlayan müzakereler neticesinde, İstanbul'dan gelenlerin temsilcisi şeyhülislam Mehmed Efendi, Edirne'den gelen sultanın ordusunun temsilcilerine fetvaları gösterip, II. Mustafa'nın ittifakla hal' edildiğini bildirmiştir. Muhataplarının uğraşlarının beyhude olduğunu belirten şeyhülislam, Cuma hutbesinin III. Ahmed adına okunduğunu, dolayısıyla meşru halifenin III. Ahmed olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine II. Mustafa'nın iktidarının devamında ısrar etmeyen Edirne temsilcileri, geri dönmüşlerdir.¹⁵⁵³

Devlet başkanının adına hutbe okunması, tarih içerisinde hilafetin önemli unsurlarından birisi haline gelmiş olup, adına hutbe okunan halifenin, halktan biat aldığını ve onun meşru devlet başkanı olduğunu göstermektedir. Edirne vak'asında da, Cuma hutbesi III. Ahmed adına okunarak, onun meşru halife olduğu ilan edilmiş olmaktadır.¹⁵⁵⁴ II. Mustafa'nın tarafı olarak cepheye gelenlerin, gerek hal' fetvasını görmeleri, gerekse hutbenin III. Ahmed adına okunduğunu

¹⁵⁵⁰ İmam Mehmed Efendi'nin bu ısrarlı tutumu **Nusretnâme**'de şu şekilde anlatılmaktadır: "... ale'l-umûm cumhur-i nâs merhûm Sultân Ahmed Hân-ı sâni hazretlerinin şehzâdesi İbrahim Hân cenâbını iclâs sadedinde iken Müftî Mehmed Efendi mağfiretlü Sultan Mehmed Hân-ı Gâzî hazretlerinin imâmeti hidmetinde neşv ü nemâ bulmağın gayrete gelüp, "rahmetlü efendimin âkıl ve kâmil, reşid, yiğid evlâdı dururken sağirin hilafeti câ'iz değildir," deyüp mahfî ulemâ efendiler ile yek-dil ve yek-cihet olup, ayak basdı fetvâ emîni olan Gelibolulu Sümüklü Mehmed Efendi'yi gücile ma'a idebildi. Hatta mezkûr yedinde kütüb-i İşbâh'ı tutardı. "Eğer bunun kavliyle amel iderseniz, pâdişahlığın on kadar şartı vardır, birisi nâkıs olur ise, hilâfeti câ'iz olmaz. Bize lazım olan dilediğimizi nasb ideriz" deyüp depindi durdu." [Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 619]. Ancak bahsi geçen **İşbah (el-Eşbâh ve'n-Nezâir)** isimli esere göre, zarurete binaen hilafetin bir veli gözetiminde çocuk birisi tarafından yerine getirebileceğine cevaz verilmiş olduğu belirtilmelidir. [İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 264]. Muhtemelen IV. Mehmed'in tahta çıkarılmak istenildiğinde, Kazasker Hanefî Mehmed Efendi'nin, "**Hanefî âlimleri çocuğun veli gözetiminde hilafetini caiz görmüşlerdir**," [Naimâ, a.g.e., C. IV, s. 325] sözünün referansı da Hanefî kaynaklarından Bezzâzî'nin **Fetâva**'sı ile birlikte İbn Nüceym'in bahsi geçen bu **el-Eşbâh ve'n-Nezâir** isimli eseri olabilir. Bk. el-Bezzâzî, **el-Fetâva**, C. I, s. 489; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 264.

¹⁵⁵¹ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 224, 225; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 519-520; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 336; Haskefi, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; en-Nebhan, a.g.e., s. 401; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 88; Aydın, "Anayasa", s. 155.

¹⁵⁵² Defterdar, a.g.e., s. 807-808; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 619-620.

¹⁵⁵³ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 245 vd; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. III, s. 60-31; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 620-623; Defterdar, a.g.e., s. 808-809.

¹⁵⁵⁴ Sâbî, a.g.e., s. 133; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 527-528; Karaman, "Cuma", s. 86; Baktır, "Hutbe", s. 426; Avcı, "Hilafet", s. 543.

öğrenmeleri sebebiyle ikna oldukları ve II. Mustafa'ya olan desteklerini çekip, etrafından ayrıldıkları görülmektedir. Çünkü şeriatın son sözü olarak fetvanın ortaya konulmasıyla meselenin bittiği ve böylece tarafların şeriata ittiba ettikleri ifade edilebilir.

g. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin "Seyyid" olması sebebiyle, katl fetvası padişaha tasdik ettirilmiş ve infazı esnasında da başındaki yeşil sarık çıkarılmıştır:

Seyyid ve Şerif, Hz. Peygamberin soyundan gelenlerin ortak unvanı olup, sâdât-ı kirâm (seyyid ve şerifler), Osmanlı toplumunda kendilerine Hz. Peygamberin soyundan gelmeleri sebebiyle, itibar ve hürmet gösterilen ayrıcalıklı bir grubu oluşturmaktadırlar.¹⁵⁵⁵ Farklılıklarının ortaya konulması için, Abbâsiler zamanından itibaren, yeşil renk sarık ve cübbe giymeleri zorunlu tutulmuştur. Bu gelenek Memlükler tarafından devam ettirilen bu gelenek, tüm İslam dünyasında bir kural kabul görmüştür.¹⁵⁵⁶ Bu kuralı devam ettiren Osmanlı'da da, sâdât-ı kirâmın, yeşil sarık giymeleri zorunlu bir uygulama olduğu görülmektedir. Ayrıca seyyid ve şeriflere çok büyük itibar gösterilen Osmanlı Devleti'nde, onların işlerinin takibi için, nakîbü'l-eşrâfîlik müessesesi adı altında bir de kurum tesis edilmiştir.¹⁵⁵⁷

Seyyid ve şeriflere dini kaynaklı itibar, hürmet ve sevgi gösterilmesi, onların ayrıcalıklı olduğu anlamına gelmemelidir. Herhangi bir seyyid veya şerif bir suça karıştığında, haklarında fetva verilir ve cezai işlem uygulanırdı. Cezası infaz edileceği zaman başındaki yeşil sarık alınır, cezasından sonra ise iade edilirdi.¹⁵⁵⁸

II. Mustafa'nın hal'ine sebep olan Edirne Vak'ası'nın en önemli amillerinden olan şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin, taht değişikliğinin akabinde öldürüldüğü bilinmektedir. İlmiyeden olmaları sebebiyle, kendilerine azil, müsadere gibi cezaların dışında ceza verilemediğinden, Feyzullah Efendi'nin, ilkin, ilmiye payesi kaldırılmış ve Kandiye sancakbeyi yapılarak, idamı için bir hile-i şer'iyye geliştirilmiştir. Ayrıca Feyzullah Efendi'nin, seyyid olması sebebiyle, yeni şeyhülislam onun katl fetvasını diğer ulemayla birlikte imzalayarak, padişaha tasdik ettirmiştir.¹⁵⁵⁹ Öldürülmeden önce, teamüller gereği, Feyzullah Efendi'nin yeşil sarığının çıkartıldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁶⁰ Böylece şeyhülislamın, seyyid olmasından dolayı, sâdât-ı kirâmla ilgili toplumca kabul görmüş şer'i kurallara riayet edilmeye özen gösterilmiştir.

2.7.3. II. Mustafa'nın Hal' Fetvası ve Değerlendirme

Edirne vakası'nın seyri içerisinde isyancıların, kendilerine önce Paşmakçızâde Ali Efendi'yi,¹⁵⁶¹ onun feragat etmesinden sonra ise, İmâm-ı Sultânî Mehmed Efendi'yi şeyhülislam

¹⁵⁵⁵ Seyyid ve Şeriflerle ilgili geniş malumat için bk. Ahmed Rifat Efendi (1283), **Devhatü'n-Nükabâ**, Es'ad Efendi Matbaası, İstanbul, s. 6-64; Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 161-172;

¹⁵⁵⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı (2009), "Seyyid", **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s. 42.

¹⁵⁵⁷ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 163, 165 vd.

¹⁵⁵⁸ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s. 168.

¹⁵⁵⁹ Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 638; Defterdar, a.g.e., s. 818; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 39-40; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VI, s. 236; Danışman; a.g.e., C. X, s. 180.

¹⁵⁶⁰ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 252-253.

¹⁵⁶¹ Defterdar, a.g.e., s. 791; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 27-28.

olarak seçtikleri¹⁵⁶² ve kendisinden bir hal' fetvası aldıkları bilinmektedir. II. Mustafa'nın hal' fetvasını isyancıların atamış olduğu İmâm-ı Sultânî Mehmed Efendi¹⁵⁶³ ile ma'zûl şeyhülislam Sadreddînzâde Mehmed Efendi'nin verdiği görülmektedir.¹⁵⁶⁴ Her iki isim de Feyzullah Efendi'nin selefleri olup, azledilmelerinin Feyzullah Efendi ile bağlantılı olması dikkat çekicidir.¹⁵⁶⁵

a. Hal' fetvası Sûreti:

II. Mustafa için verilen hal' fetvası şu şekildedir:

Pâdişâh-ı İslâm hazretleri ta'zîmen li-emrillâh ve şefkaten alâ-halkı'llâh ile me'mûr iken, me'mûrun-bih terk ve sayd u şikâr bahânesiyle makarr-ı saltanatı olan beldeden hurûc ve hareket ve bilâd-i müslimîn içinde tavâf idüp, re'ayâ ve berâyâyâ tekâlîf-i şâkka ile zulm ü ta'addî ve bi-gayr-i vechin şer'î beytûlmâli izâ'at ider olsa, müşârün-ileyhin bu vech üzere hareketine mesâğ-i şer'î var mıdır?

El-Cevâb: Yokdur.

(Ketebehû Mehmed Sadık, 'ufiye 'anh.
Ketebehû el-Fakîr Mehmed 'ufiye 'anh)¹⁵⁶⁶

Söz konusu hal' fetvasında II. Mustafa, görevini terk etmekle, başkentten ayrılıp, av peşine koşmak suretiyle devlet işlerini ihmal etmekle, beytûlmâli israf etmekle ve tekâlîf-i şâkka isimli ağır vergiler ihdas etmek suretiyle, halkına zulmetmekle suçlanmaktadır. Padişahın İslam halifesi olması hasebiyle, şeriatın kendisine bu şekilde davranmasına izin verip vermediği sual edilmekte ve böyle davranmasına şer'an izin verilmediği cevap olarak ortaya konulmaktadır. Buna göre;

İslam halifesi olan padişah görevini terk etmiştir: Edirne vak'ası nihayetinde görevini kaybeden II. Mustafa'nın hal' fetvasında, padişahın bir İslam halifesi olarak, onun hilafetten kaynaklanan Allah'ın isminin yüceltilmesi ve dininin ikamesi gibi dini görevleri ile halkın işlerinin deruhte edilmesi gibi dünyevî vazifeleri hatırlatılmaktadır. Fetva suretine göre, Allah'ın halifesi olan padişah II. Mustafa, biat akdiyle üstlenmiş olduğu devlet başkanlığı vazifelerini terk etmekle suçlanmaktadır. Kuşkusuz bu suçlamayı, II. Mustafa'nın hocasının tahakkümü altına girdiği ve devlet işlerini hocası şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye teslim ettiği şeklinde düşünmek ve bu minvalde değerlendirmek mümkündür.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi, devlet işlerinde, uygun tabire göre, tek yetkili kişidir. Ona bu salahiyet, padişah tarafından sağlanmıştır. Padişahın, şeyhülislama olan itimadının son derece fazla

¹⁵⁶² Şeyhî, a.g.e., C. III, s. 2251; Defterdar, a.g.e., s. 797; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 28

¹⁵⁶³ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 241-242; Tahsin Özcan (2003), "Mehmed Efendi, İmâm-ı Sultânî", **TDVİA**, C. 28, Ankara, s. 454.

¹⁵⁶⁴ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 241-242; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyanı**, s. 109. Ancak Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın iddiası, hal' fetvası suretinin Sâdık Mehmed ile birlikte, Fetva Emîni Gelibolulu Mehmed Efendi tarafından tahrir edildiği yönündedir. ay., s. 109/Dipnot.

¹⁵⁶⁵ Mesela II. Mustafa tahta çıkınca hocası Feyzullah Efendi'yi Erzurum'dan İstanbul'a davet etmiştir. Onun şeyhülislam yapılacağını; dolayısıyla kendi nüfuzunun kırılacağını anlayan dönemin sadrazamı Sürmeli Ali Paşa, çeşitli sebepler ileri sürerek, mevcut şeyhülislam Sadık Mehmed Efendi'yi azlettirip, yerine Rumeli Kazaskeri İmâm-ı Sultânî Mehmed Efendi'yi şeyhülislam yaptırmıştır. [Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 312-313.] Şeyhülislam İmâm-ı Sultânî Mehmed Efendi ise, II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi'yi, şeyhülislam yapmak istemesi sebebiyle azledilmiştir. [Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 323-324.]

¹⁵⁶⁶ **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 241-242.

olduğunu not eden kaynaklara göre, II. Mustafa, hocasını kendisine danışman yapmış ve saltanatın güvenilir kişisi olarak ilan etmiştir. Ayrıca sadrazam ve diğer yetkililere, devletin tüm işlerinde, şeyhülislamla istişare etmelerini ve onun reyine göre davranmalarını; diğer taraftan şeyhülislamın benimsemeyeceği bir işi ise yapmamalarını tembih eylemiştir. Keza II. Mustafa'nın, sadrazamın yapmak istediği atamaları ve gönderdiği telhisleri bile, şeyhülislamın onayı olmadan kabul etmediği; hatta padişahın, sadrazam Rami Mehmed Paşa'yı sadarete getirirken, kendisine, şeyhülislamın reyinden dışarı çıkmamasını tavsiye ettiği, kaynaklarda not edilmiştir.¹⁵⁶⁷

Devletin tüm işlerinden haberdar edilen şeyhülislamın, her işe karışması sonucu ortaya büyük bir kriz ve yetki karmaşası çıkmıştır.¹⁵⁶⁸ Hatta şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin aşırılıkları ve keyfi tasarrufları sebebiyle, kadıların suçluları adil bir şekilde muhakeme edemediği; bu sebeple halkın mağdur ve muzdarip olduğu da belirtilmiştir.¹⁵⁶⁹ Bundan dolayı padişahın hal'ine giden sürecin en önemli amillerinden olan şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin bu tasarrufları, kendisine karşı büyük bir öfke ve nefret meydana getirmiştir.¹⁵⁷⁰

II. Mustafa'nın şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi bu denli öne çıkararak, devletin diğer yetkililerini pasifize etmesinin ardındaki siyasi niyet bilinmemekle beraber,¹⁵⁷¹ bu durumun padişahın adaletine, dolayısıyla meşruiyetine halel getiren bir durum olarak görüldüğü belirtilmelidir. Özellikle İslam uleması arasında öne çıkan hal' sebebinin, devlet başkanının adalet vasfının zedelenmesi ile adaletten ayrılması olduğu hatırlanacak olursa,¹⁵⁷² devlet idaresi açısından adaletli olmanın ehemmiyeti bir kez daha vurgulanmış olmaktadır. Çünkü İslam siyaset teorisinde hüküm verme ve yönetme açısından adalet, idarenin İslam'a uygunluğunun temel kriterlerinden birisi kabul edilmektedir.¹⁵⁷³ Keza İslam hukukunda devlet başkanında bulunması gereken en önemli şartlardan birisinin adalet prensibi olduğuna sıkça vurgu yapılmaktadır.¹⁵⁷⁴ Toplumun hâkim çevre ve kişilere karşı korunması da, adalet ilkesiyle alakalı olup, adalet herkese hakkını vermekle ancak yerine getirilmiş olmaktadır.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁶⁷ Şem'dânîzâde, **Mür'î't-Tevârîh**, s. 275-276; Silahdâr, **Nusretnâme**, s. 562; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. II, s. 571-572; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 21; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 19-20; Danışman; a.g.e., C. X, s. 172, 176; Köprülü, "Feyzullah Efendi.", s. 594.

¹⁵⁶⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 19-20; Şem'dânîzâde, s. 275-276; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 21; Danışman; a.g.e., C. X, s. 172, 176; Köprülü, "Feyzullah Efendi.", s. 594.

¹⁵⁶⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 22-23; Köprülü, "Feyzullah Efendi.", s. 594-595.

¹⁵⁷⁰ Defterdar, a.g.e., s. 784.

¹⁵⁷¹ Rifa'at Abou-El-Haj, padişahın, hocasını şeyhülislam yaparak, onu bütün işlerde yetkili kılmasını, imtiyazlı vezirlerin siyasi nüfuzlarını kırarak, kendi hâkimiyetini pekiştirmek istediğini ve bu yolla bürokraside kendi lehine, bir denge meydana getirme niyeti taşıdığını iddia etmektedir. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **1703 İsyamı**, s. 14-24. Ayrıca benzer bir iddia için bk. Onaran, a.g.e., s. 52-53.

¹⁵⁷² Aydın, "Hal'", s. 219.

¹⁵⁷³ Anonim, **Tuhfetü'l-Memlûk**, s. 87.

¹⁵⁷⁴ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; el-Haskefî, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694; Aydın, "Anayasa", s. 155.

¹⁵⁷⁵ Fazhoğlu, a.g.e., s. 144.

II. Mustafa'nın şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin bu denli tahakkümü altına girmesi meselesini, İslam siyaset hukukundaki **hacir hali** etrafında incelenmesi de mümkün gözükmektedir. İslam hukukçularının hacir hali diye isimlendirdiği bu durum, bir devlet başkanının memur, kumandan, vali gibi, idaresi altında bulunan memurlardan veya yetkililerden birinin tahakkümü ve vesayeti altına girmiş olmasını ifade etmektedir.¹⁵⁷⁶ Hacir hali İslam uleması tarafından, devlet başkanlığını sona erdiren bir durum olarak görülmemekle beraber,¹⁵⁷⁷ sultanı tahakkümü altına alan bu müstevlînin tasarrufları özelinde, şer'i ve hukukî bir anlam taşımaktadır. İslam âlimleri, bu mütehakkim idarecinin yaptıkları, şeriatın hükümlerine ve adalete uygunsu, tasarruflarının tasdik edilmesini ve kendisine karışılmamasını tavsiye etmişlerdir. Müstevlî tarafından atılan adımlar dinin hükümlerine ve adalete aykırı olması halinde ise, buna itiraz edilmesi ve bu müstevlînin uzaklaştırılması vaciptir.¹⁵⁷⁸ İslam hukukçuları halifenin, şeriatı aykırı tasarruflar ortaya koyan bu tür bir müstevlînin tahakkümünden kurtulmasına yardımcı olunmasını salık vermişlerse de,¹⁵⁷⁹ Nebhan, memleket idaresinde başkalarının istibdadına engel olamayan ve bu tür bir müstevlînin tahakkümünden kurtulamayan halifenin, işinin ehli olmadığını ve liyakatsizliğini belirtmek suretiyle,¹⁵⁸⁰ onun hal' edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

İslam halifesi olan padişah, avlanmak bahanesiyle, İslam'ın başkenti olan görev yerini terk ederek, ülke içerisinde amaçsızca dolaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla beyhude işlere zaman ayırmak suretiyle vazifesini ve devlet işlerini ihmal etmiştir: Hal' fetvasına göre II. Mustafa'ya yöneltilen suçlamalardan bir diğeri ise, avlanmak bahanesiyle, aynı zamanda İslam'ın da başkenti olan görev yerini terk etmesidir. İslam halifesi olan padişah av peşinde koşmak suretiyle, ülke içerisinde amaçsızca dolaşmaya başlamıştır. Keza İslam halifesi olan padişah, ümmetin işlerine zaman ayırmak yerine avlanmak gibi, beyhude işlere zaman harcamak suretiyle, devlet işlerini ihmal etmiştir.

i. İslam Halifesi olan padişah, hilafetin merkezi olan başkenti terk etmiştir: Siyasi sistemin üzerine bina edildiği pek çok unsur bulunmaktadır. Bu unsurların bir kısmını, yazılı olmayan kaideler oluşturur. Onaran'ın, devletlerin "*yazılı olmayan anayasası*"¹⁵⁸¹ şeklinde tavsif ettiği bu yazılı olmayan kurallar, toplumlar tarafından kabul edilerek, yasal ve yerleşik hale getirilmiştir. Dolayısıyla yazılı olmayan bu kaide ve kuralların, devlet nizamının ve toplumsal dinamiklerin sadece ahlaki ve hukuki zeminini değil; aynı zamanda siyasi zeminini de oluşturan unsurlar arasında oldukları ileri sürülebilir. Mesela saltanatın veya hilafetin bir aileye aidiyeti ve babadan oğula geçmesi,¹⁵⁸² başkent ehlinin ehlü'l-hal ve'l-akd olarak kabul edilmesi,¹⁵⁸³ ehlü'l-hal ve'l-

¹⁵⁷⁶ Zühaylî, a.g.e., C. VI, 697.

¹⁵⁷⁷ Aydın, "Hal", 218-219.

¹⁵⁷⁸ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, 47; El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Senhûrî, a.g.e., 216; Zühaylî, a.g.e., C. VI, 697; Nebhan, a.g.e., s. 472.

¹⁵⁷⁹ El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, 47; Zühaylî, a.g.e., C. VI, 697; Senhûrî, a.g.e., 216; Nebhan, a.g.e., s. 472.

¹⁵⁸⁰ Nebhan, a.g.e., s. 472.

¹⁵⁸¹ Onaran, a.g.e., s. 40.

¹⁵⁸² Norman Itzkowitz (2002), **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. İsmet Özel, Şule Yay. 54, İstanbul, s. 68; Antony Black (2011), **The History of Islamic Political Thought**, Edinburgh University Press, s. 18.

akd'in, idareciler, ulema, vezirler, kumandanlar gibi toplumun şevket ve kudret sahibi olarak kabul ettiği önde gelen kişilerden oluşması,¹⁵⁸⁴ yazılı kural olmasa da, toplum tarafından benimsenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde veraseti düzenleyen bir kanun veya kaide olmamasına rağmen, saltanat âl-i osmân'a ait kabul edilmiştir.¹⁵⁸⁵ Yine padişahlığın, adına "*amûd-i nesebî*" denilen bir usûl üzere ve mutad bir kaide olarak padişahların oğullarına aidiyeti de,¹⁵⁸⁶ ya da sonraları hanedanın ekber ve erşed üyesinin padişah olması da, yazılı kural olmamakla beraber, teamül haline geldiği bilinmektedir. Bu unsurlara payitahtın, "İstanbul" olmasını da ekleyebilmek mümkündür.¹⁵⁸⁷

Toplumun her kesimince yerleşik addedilmiş olan bu yazılı olmayan kuralların hilafına davranılması veya değiştirilmesi niyetleri karşısında, çeşitli toplumsal veya siyasi mukavemetin ortaya çıktığı görülmektedir. Mesela vakıf arazilerine dokunulmaması bir teamül iken, Fatih Sultan Mehmed'in vakıf arazilerinin bir kısmını tımar haline getirmeye çalışması, büyük bir muhalefet ve mukavemet bloğu oluşturmuştur. Onun vefatından sonra ise, bu işin baş sorumlusu olarak görülen veziriazam Karamanî Mehmed Paşa öldürülmüştür. Yapılan kamulaştırmaların, II. Bayezid tarafından iade edildikleri görülmektedir.¹⁵⁸⁸ Yine II. Osman'ın, mutad olduğu üzere babasının yerine tahta çıkması beklenirken, amcasının tahta çıkarılması, teamüllerin hilafına bir tasarruf olup, Genç Osman'ın buna mukavemet ve itiraz eylediği bilinmektedir. Nitekim Genç Osman, saltanatın babadan oğula geçmesi, yerleşik bir kanun olduğunu, bundan dolayı tahta kendisinin geçmesi gerektiğini ifade ile yerine amcasının geçirilmiş olmasını kanunun hilafına bir tasarruf olarak tenkid etmektedir.¹⁵⁸⁹ Benzer bir durum da IV. Mehmed'in hal' edilmesinden sonra görülmektedir. IV. Mehmed, hal' edilme sürecinde, yerine oğlunun tahta çıkarılmasını isteyerek, kendinden sonra tahtın varisinin oğlu olduğuna, yani yerleşik bir teamüle işaret etmektedir.¹⁵⁹⁰

Devletin başkentinin İstanbul olması da, yazılı olmayan teamüllerden birisi olarak kabul edilebilir. Özellikle II. Mustafa'nın savaştan sonra Edirne'de ikamet ederek, İstanbul'dakilere benzer yalılar yaptırıp, İstanbul'a dönmemesi halk arasında, payitahtın Edirne'ye taşınacağına dair

¹⁵⁸³ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 18; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. III, s. 197, 208; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. III, s. 408, 409; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 455; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, 97; Akbulut, a.g.e., s. 177; Uğur, a.g.e., s. 17; .

¹⁵⁸⁴ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 17; el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 70 vd.; Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, s. 177-178; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424; İbn Cemâa, a.g.e., s. 52-53; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 279; er-Rayyis, a.g.e., s. 217.

¹⁵⁸⁵ Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı*, s. 4; İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü", s. 72.

¹⁵⁸⁶ Mehmed er-Rûmî, a.g.e., s. 16; Danışman, a.g.e., C. IX, s. 6; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 40-41.

¹⁵⁸⁷ Bahsedilen bu unsurlardan bazılarının, ancak Osmanlı'nın son döneminde oluşturulan anayasada kendilerine yer bulabildikleri aşîkârdır.[*Kânûn-ı Esâsî*, (Md. 2, 3.), s. 4] Osmanlı'nın payitahtı, İslam'ın hilafet merkezi ve Osmanlı hükûmetinin merkezinin İstanbul olduğu, yazılı olarak ve sarîh bir şekilde, çok sonraları mîsâk-ı millî ile, ilan edildiği görülmektedir. *Mîsâk-ı Millî*'nin 4. maddesine göre, İstanbul, "*Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiyye*", "*Pâyitaht-ı Saltanat-ı Seniyye*" ve "*Merkez-i Hükûmet-i Osmâniyye*" şeklinde tanımlanmıştır.[*Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, İçtima. 1, C. 1, [17 Şubat 1336, (1920), Salı], s. 144].

¹⁵⁸⁸ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, s. 150-151.

¹⁵⁸⁹ Mehmed er-Rûmî, a.g.e., s. 16; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 127; Danışman, a.g.e., C. IX, s. 13-14; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. V, s. 150.

¹⁵⁹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 494; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. V, s. 150.

bir şeyyanın zuhur etmesine sebep olmuştur.¹⁵⁹¹ Dolayısıyla kamuoyunda yerleşik uygulamaların aksine bir ikamet olarak görülen padişahın Edirne ikametine, tepki gösterilmiştir.

İstanbul, İslam hilafetinin merkezi, Osmanlı'nın payitahtı ve hükümetin ikamet yeridir.¹⁵⁹² Devletin merkezi olan başkentten değiştirilmesi, beraberinde devletin sisteminde, idari ve hukukî yapısında bir kısım değişikliğin meydana gelebileceğine işaret etmesi açısından önemli görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde daha önce iki sefer başkent değiştirilmiş olup, bu adımların siyasi, ekonomik veya ideolojik meşru nedenlere dayanan yönleri bulunmaktadır.¹⁵⁹³ Rifa'at Abou-El-Haj, II. Mustafa'nın, bu türden niyete sahip olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁹⁴ Çünkü padişahın Edirne'de ikamet etmesi için herhangi bir neden yoktur.¹⁵⁹⁵ Benzer bir durum II. Mustafa'nın çağdaşı Petro tarafından gerçekleştirilmiş ve Rusya'da reformlar bu şekilde başarıya ulaşmıştır.¹⁵⁹⁶

Yerleşik teamüllere aykırı olan her tasarruf gibi, padişahın Edirne ikametine de, başkentten taşınacağı gibi, farklı niyetler yüklenmesi, beraberinde bir mukavemet ve muhalefeti getirmiş; Edirne vak'asına iştirak edenlerin, türlü beklentilerinin ve hatta endişelerinin zuhuru ortam hazırlamıştır. Mesela başkentten aynı zamanda ekonominin de merkezi olduğu farzedilerek, isyana katılan esnaf, halk gibi zümrelerin önceliklerini ekonomik saikların oluşturduğu söylenilebilir.¹⁵⁹⁷ Bundan dolayı 1703 isyanı ile, bu süreçte dillendirilen başkentten tebdili meselesi, iktidarı paylaşan güçler, esnaf ve diğer kesimlerin katıldığı geniş bir ittifakla reddedildiği şeklinde varsayılabilir.¹⁵⁹⁸ Nitekim hiçbir padişahın, İstanbul (başkent) halkını hesaba katmadan saltanatını devam ettirebilmesi, kabil görünmemektedir. Bundan ötürü hükümdarlar için görünür olmanın yanında, payitahtta da görünür olmak önemlidir.¹⁵⁹⁹

Kaynakların verdiği bilgilere göre, II. Mustafa ne İstanbul'la ne de halkıyla alakadar olmuştur.¹⁶⁰⁰ İstanbul'un "*bi'l-küllîye hatırdan çıkarılması*",¹⁶⁰¹ ve dolaylı olarak Edirne'nin payitahtın yerini alması, İstanbul halkı için katlanılamaz bir durum oluşturmuştur.¹⁶⁰² Naîmâ'ya göre, İstanbul'un başkent olmasından mütevellid, halkın devletten menfaatleri bulunmaktadır.

¹⁵⁹¹ Silahdâr, *Nusretnâme*, s. 576-577;

¹⁵⁹² *Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 144

¹⁵⁹³ Fikret Yılmaz (2015), "Siyaset, İsyân ve İstanbul (1453-1808)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Coşkun Yılmaz (Ed.), C. II, İstanbul 2015, s. 128; Genç, a.g.e., s. 325.

¹⁵⁹⁴ Rifa'at Abou-El-Haj, *1703 İsyânı*, s. 15, 35-36.

¹⁵⁹⁵ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 225.

¹⁵⁹⁶ Râmizpaşazâde Mehmed İzzet (1249), *Harîta-i Kapûdânân-ı Deryâ*, İstanbul, s. 170.

¹⁵⁹⁷ Rifa'at Abou-El-Haj, *1703 İsyânı*, s. 36; Onaran, a.g.e., s. 53.

¹⁵⁹⁸ Yılmaz, "Siyaset, İsyân ve İstanbul (1453-1808)", s. 128

¹⁵⁹⁹ Ebru Boyar-Kate Fleet (2014), *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 36, 46.

¹⁶⁰⁰ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 225.

¹⁶⁰¹ Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", C. VI, s. 48.

¹⁶⁰² Boyar-Fleet, a.g.e., s. 36-37.

Dolayısıyla, II. Mustafa'nın Edirne ikametinden payitaht halkı “meyus” olmuş ve hükümdarın hal'i hususunda asilerle birleşebilmiştir.¹⁶⁰³

Başkent'in önemli görülmesinde başka bir nokta ise, İslam'ın ilk devirlerinden itibaren başkent ehlinin, İslam siyaset hukuku açısından ehlü'l-hal ve'l-akd konumunda bulunmasıyla alakalıdır. Ehlü'l-hal ve'l-akd'in, idareciler, ulema, vezirler, kumandanlar gibi toplumun kabul eylediği şevket ve kudret sahibi kişilerden oluşması¹⁶⁰⁴ ve bunların da çoğunlukla devletin merkezi olan başkentte bulunması, başkent ehlinin ehlü'l-hal ve'l-akd oldukları yönünde bir teamülü ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁰⁵ Dolayısıyla II. Mustafa'nın başkenti terk etmesi, siyasi, idari ve ekonomik birçok değişikliği beraberinde getireceğinden, buna mukavemet edildiği anlaşılmaktadır. Ancak kroniklerdeki bilgilerden anlaşıldığı üzere, II. Mustafa'nın Edirne ikameti, başkent değişikliği gibi ciddi bir adım atmaktan ziyade, av eğlencesiyle irtibatlandırılabilir.

ii. İslam Halifesi olan padişah, av eğlenceleri sebebiyle devlet işlerini ihmal etmiştir: Hal' fetvasında padişahın İslam'ın hilafet merkezi olan başkenti terk etmesinin yanında, onun av merakı sebebiyle bu işi yaptığı; bu vesileyle ise devlet işlerini aksattığı belirtilmektedir. Devlet işlerinin ihmal edilmesi, bir devlet başkanının idari anlamda, devlet işlerini ihmal ederek, keyfi davranması zulüm olarak değerlendirilmiştir. Zulüm hali, halifenin adalet prensibini zedeleyip, şeriata ittiba ilkesini ihlal anlamına gelmektedir.¹⁶⁰⁶

İslam halifesi olan padişah, beytül-mâlî israf etmiştir: Beytül-mâl, kamuya ait gelirlerin toplandığı fizikî mekânı, devlet hazinesini, devletin mal varlıklarını, bunların tespit edilerek toplanması ve harcanması ile ilgilenen hukukî ve idari birimi ifade etmektedir.¹⁶⁰⁷ Kısaca beytül-mâl devlet hazinesi olup, hukukî bir varlığa işaret etmektedir.¹⁶⁰⁸

İslam hukukuna göre, beytül-mâlî ait gelirlerin, hukuka uygun olarak tahsil edilip, yine hukuka uygun olarak harcanması, devlet başkanının görevleri arasında bulunmaktadır.¹⁶⁰⁹ Devlet başkanı toplumun ve devletin ihtiyaçlarının karşılanması için, kurallar çerçevesinde, beytül-mâlden harcama yapma yetkisine sahiptir.¹⁶¹⁰ Kamu harcamalarında, ağırlıklı olarak, halkın sosyal refahının öncelendiği görülmektedir. bundan dolayı hayırlı ve yararlı işler için hemen ve yeteri kadar harcama yapılması istenmekte ve bunun, sahibine sevap kazandıracağı; eksik, faydasız veya israf olarak değerlendirilen kamu harcamalarının ise, kişiyi günahkâr yapacağı belirtilmektedir.¹⁶¹¹

¹⁶⁰³ Naîmâ, “Feyzullah Efendi Vak'ası”, C. VI, s. 41-48.

¹⁶⁰⁴ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 17; el-Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 70 vd.; Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, s. 177-178; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424; İbn Cemâa, a.g.e., s. 52-53; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, C. V, s. 233; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 279; er-Rayyis, a.g.e., s. 217.

¹⁶⁰⁵ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 18; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 197, 208; İbn Hazm, *el-Fasl*, C. III, 408, 409; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 455; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, 97; Akbulut, a.g.e., s. 177; Uğur, a.g.e., s. 17; .

¹⁶⁰⁶ Aydın, “İmâmet”, 206; Şafak, “Bağy”, s. 451.

¹⁶⁰⁷ Mehmet Erkâl (1992), “Beytül-mâl”, *TDVİA*, C. 6, İstanbul, s. 90.

¹⁶⁰⁸ Celâl Yeniçeri (1984), *İslâm'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, s. 43.

¹⁶⁰⁹ Mâverdi, *Teshîlü'n-Nazar*, s. 255-256; Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 14.

¹⁶¹⁰ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 40; El-Ferrâ, a.g.e., s. 28; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. II, s. 969.

¹⁶¹¹ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 187.

Bu sebeple devlet başkanının beytûlmâlden sorumlu olmasına rağmen, kendisine, hazinenin sahibi olma, lüks ve konforu için harcama veya hazine üzerinde sınırsız harcama yapma yetkisi verilmediği gibi, şahsi hesaplar uğruna, hukuka ve halkın menfaatine aykırı şekilde kullanarak, beytûlmâlî israf etme hakkı tanımamıştır.¹⁶¹²

Kamu harcamaları, halkın hizmeti için, öncelikler belirlenerek, tüm halkı kapsayacak şekilde, israfa kaçmadan, yeteri kadar, ayrımcılıktan uzak, adil ve hakkaniyetli bir şekilde kullanılmalıdır.¹⁶¹³ Bu nedenle kamu harcamalarında, israftan kaçınmak gerekmektedir. Çünkü israf, dinen yasaklanmıştır.¹⁶¹⁴ Kur'an-ı Kerim'de, israftan kaçınmak şer'i prensip olarak ortaya konulmakta ve harcamaların makul bir dengede tutulması tavsiye edilmektedir.¹⁶¹⁵ Ayrıca ilgili ayetlerden, bolluk içerisindeki bazı milletlerin, israf yüzünden helâk edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁶¹⁶

Devlet maliyesi açısından israf, gelirleri azaltmasının yanı sıra, halka fazladan vergi yüklenmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır. İbn Haldûn'a göre, idarecilerin israfa düşmesi durumunda, gelirlerin giderleri karşılayamayacağı; bundan dolayı mükelleflere çeşitli isimler altında, türlü vergiler yükleneceği ve bu suretle hazine açıklarının kapatılmasına çalışılacağı açıktır.¹⁶¹⁷ İslam hukukuna göre, kamu harcamalarında, bu gibi durumların önlenmesi için, iktisâdîlik ve israftan kaçınma ilkesine uygun davranılması ve az masrafla, çok iş yapılmaya çalışılması esas alınmıştır.¹⁶¹⁸ Bu nedenle devlet başkanının müsrif olması, şer'i açıdan zulme işaret etmektedir. Zulüm ise, adalet prensibini ve şeriata ittiba ilkesini ihlal anlamına gelmektedir.

İslam halifesi olan padişah, halkına çok ağır vergiler yüklemek suretiyle zulmetmiştir:

II. Mustafa, tahta çıktığında devam eden savaşlar sebebiyle önemli mali tedbirler almıştır. Artan sefer masraflarının karşılanması için, zenginlerin mallarını müsadere ettirdiği, sonraki yıllara ait vergilerin peşin tahsil edilip, tütün, kahve, gümrük vergilerine ise zam yaptırdığı bilinmektedir.¹⁶¹⁹ Ayrıca padişahın bid'at-ı kahve adı altında yeni bir vergi ihdas eylediği ifade edilmektedir.¹⁶²⁰ Ancak Karlofça antlaşmasının akabinde halkın üzerindeki olağanüstü vergilerin kaldırıldığı ve idarecilere, halktan artık **tekâlif-i şâkka** adıyla vergi talep edilmemesi gerektiği emredilmiş olmasına rağmen, padişaha karşı toplumda genel bir hoşnutsuzluğun bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Özellikle savaş yıllarının ortaya çıkardığı mali külfet, savaştaki başarısızlık,

¹⁶¹² Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 969; Yeniçeri, a.g.e., s. 273. Hz. Peygamber döneminden beri devam eden anlayışa göre, hazine ve devlet malları, devlet başkanının şahsi malı sayılmadığından, zamanla beytûlmâlînin yanında, sultanlara ait, emvâl ve bir hazine ortaya çıkmıştır. Osmanlılar'da genel hazineye "Bîrun" veya "Hazîne-i Âmire", sultana ait şahsî hazineye ise "Hazîne-i Hâssa" veya "Enderûn Hazinesi" denilmiştir. Erkal, agm, 92.

¹⁶¹³ Munawar Iqbal – Tariqullah Khan (2004), **Financing Public Expenditure: An Islamic Perspective**, Islamic Research and Training Institute, Jeddah, s. 15-16.

¹⁶¹⁴ Kur'an-ı Kerim, İsrâ, 17/26-27, 29; A'râf, 7/31; En'âm, 6/141.

¹⁶¹⁵ Kur'an-ı Kerim, Furkân, 25/67.

¹⁶¹⁶ Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/112; Kasas, 28/58, İsrâ, 17/16.

¹⁶¹⁷ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 539-541.

¹⁶¹⁸ Yeniçeri, a.g.e., s. 271.

¹⁶¹⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 337; Özcan, "Mustafa II", s. 278.

¹⁶²⁰ Defterdar, a.g.e., s. 631-632.

kaybedilen topraklar ve padişahın barış döneminde devlet işlerini ihmal etmesi gibi şikâyetler, padişahın, şahsını hedef alan eleştirilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁶²¹

Padişahın hal'ine giden önemli bir aşamayı teşkil eden bu güven kaybı ve şikâyetlerin önemli sebeplerinden birisi olarak, halka yüklenmiş olan vergiler gelmektedir. Her ne kadar daha sonra bunların kaldırılmış olduğu bilinse de, özellikle hal' fetvasında çok sarîh ifadelerle yer almış olan bu gerekçe / suçlama, önemli bir noktaya işaret etmektedir. İbn Haldûn'un, güven ortamını zedeleyici bir durum olarak değerlendirdiği ağır vergi meselesi, toplumda çalışanların çalışma şevkini kırıp, zenginliği ve refahı azaltan bir durum olup, insanları gayr-i ahlaki yollara sevk etmesi noktasında şer'i bir problem alanı oluşturduğunu var saymak mümkündür.¹⁶²² Hanefiler devlet başkanının, savaş gibi olağanüstü zamanlarda uygulamaya koyduğu bir kısım vergileri, çok zararın, az zararla giderilmesi kaidesi gereği¹⁶²³ ve şer'i meşruiyet sınırlarının aşılmaması kaydıyla, câiz görmektedirler. Çünkü devlet başkanının halkından, yeteri kadar vergi toplayarak, ordusunu tanzim etmesi, Müslümanların yararına bir durum olup, bu ordu ile Müslümanları koruyacaktır.¹⁶²⁴ Lakin burada bahsedilen vergilerin, tekâlîf-i şâkka olmadığını not etmek gerekmektedir.

Hal' fetvasında tekâlîf-i şâkka adıyla çok sarîh bir ifade ile ortaya konulan bu gerekçe / suçlamaya dönülecek olursa, tekâlîf-i şâkka, güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler anlamına gelmektedir.¹⁶²⁵ Dolayısıyla tekâlîf-i şâkka türü vergilerin, şer'i meşruiyet sınırlarını aştığı ve vergi ihdas kurallarına aykırılık taşıdığı gerekçesiyle, şer'i olarak caiz görülmediği belirtilmektedir.¹⁶²⁶ Vergide adalet meselesi, İslam hukukunun üzerinde ısrarla durduğu en önemli konular arasında bulunması sebebiyle, vergi ihdası hususunda da şer'i cevazı oluşturan en önemli unsurun, adalet vasfı olduğu ifade edilmelidir.¹⁶²⁷ Ancak **tekâlîf-i şâkka** türü vergilerin adaletten uzak olması, onların ayırt edici unsuru olarak öne çıktığından,¹⁶²⁸ düzenlenen bu vergilerin, mükelleflere ağır bir yükümlülük getirmesi ve vergi ihdas kurallarına aykırı olması sebebiyle caiz görülmemiştir. Bu sebeple fetva metnine göre, İslam halifesi olan padişahın ihdas ettiği, şer'an caiz olmayan **tekâlîf-i şâkka** isimli bu vergilerin, halka güç yetiremeyecek kadar ağır bir külfet getirdiği; dolayısıyla bu yolla halkına zulmettiği iddia edilmektedir.

b. II. Mustafa'nın Hal'inin Değerlendirilmesi:

İslam hukukunda iktidar, yetki sahibince devlet başkanı olan kişiye tevdi edilen bir emanet olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle yetkisini biat akdiyle toplumdan alan devlet başkanının, hangi şekilde olursa olsun, iktidar olmanın sorumluluklarının yerine getirmesi beklenmektedir.¹⁶²⁹

¹⁶²¹ Özcan, "Mustafa II", s. 278-279.

¹⁶²² İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 539-541.

¹⁶²³ "Zarar-ı eşed, zarar-ı ehaf ile izâle olunur." **Mecelle**, (Md. 27.), s. 25. Açıklama için bk. Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I/1, s. 144-146.

¹⁶²⁴ Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 38; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 969.

¹⁶²⁵ Ahmet Tabakoğlu (2011), "Tekâlîf", **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 337.

¹⁶²⁶ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 437, 439.

¹⁶²⁷ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 539-540; Pakalın, a.g.e., C. III, s. 437, 439; M. Macit Kenanoğlu (2013), "Vergi", **TDVİA**, C. 43, İstanbul, s. 53.

¹⁶²⁸ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 439.

¹⁶²⁹ El-Ferrâ', a.g.e., 27-28; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, 40-41; Aydın, a.g.e., 120-121; a. mlf, "Anayasa", 161.

Devlet başkanının emanet olarak üstlendiği vazifesinde, şeriatı ihlal etmesi, yetkisini suiistimal ile sorumluluklarını ihmal edip, zulüm, ahlaksızlık veya haksızlık yapması, makamının gerektirdiği şartları kaybetmesi veya yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir hale gelmesi halinde, hal'ine cevaz verilmiştir.¹⁶³⁰ Hal' fetvasında II. Mustafa'ya yöneltilen suçlamalara bakılınca, onun, hacir altında olması, beyhude işler uğruna, devlet işlerini ihmal etmesi, İslam'ın hilafet merkezini terk etmesi, halkına ağır vergiler yükleyerek onlara zulmetmesi, Müslümanların malının muhafaza edilmesi gerekirken padişahın beytülmalı israf etmesi gibi gerekçelerle hal'inin şer'i ilkeler muvacehesinde meşru hale getirildiği görülmektedir. Siyasi tartışmalar bir tarafa, II. Mustafa'nın, hal' fetvasındaki suçlamaların şer'i ilkelere uygun olduğu, dolayısıyla hal' edilmesinin de şer'i ilkeler muvacehesinde bir meşruiyete sahip görüldüğü ifade edilebilir.

II. Mustafa'nın hal' edilmesinde şu noktaların da önemli olduğu düşünülmektedir. Tanzimat öncesi isyanlarının tipik özelliklerinden birisi, hal' edilmek istenilen padişahla ilgili, ilkin, niyet saklı tutularak, herhangi bir harekette bulunulmamaktadır. Ancak padişahın etrafındaki kişiler, çeşitli nedenlerle uzaklaştırılmak suretiyle padişah yalnız bırakılmaktadır. Böylece iktidarı dağıtılan padişahın hal' edilmesi kolay hale gelmektedir. Edirne vakasının seyrine bakıldığında, II. Mustafa'nın en başından gözden çıkarılmasına rağmen, isyan boyunca padişaha dönük neredeyse, herhangi bir ithamın olmaması ve bütün hadisenin şeyhülislama yönelik itham üzerinden tanımlanarak, isyana dönüştürülmesi dikkate değerdir. İsyân içerisinde şeyhülislam devre dışı bırakıldıktan sonra ise, gizli niyet olan II. Mustafa'nın hal' edilmesi gündem edilmiştir.¹⁶³¹ Tanzimat öncesi isyanların tipik özelliklerinden bir diğeri ise, padişah hal' eden asilerin, yeni padişahın kendilerine garanti istemeleri olup, verilen garantiye rağmen, asilerin bir kısmının, ortalık yatıştıktan sonra ortadan kaldırılmasıdır. Edirne vakasında da, asilerin, yeni padişah III. Ahmed'den kendilerine zarar verilmeyeceğine dair garanti aldıkları; ilkin bunu onaylayan yeni padişahın, ortalık yatıştıktan sonra asi güruhunu ortadan kaldırdığı bilinmektedir.¹⁶³² Bir diğer nokta ise, hal' vakalarında padişahla beraber onun düzeni de sona ermekte ve geleneksel nizama dönülmüş olmaktadır. Nitekim isyana neden olan başkent değişikliği ve asi tapleri infiali sebebiyle, yeni padişahın, Edirne'yi terk etmek ve asi vezirlerin, II. Mustafa zamanında kısmen kaybettikleri hâkim konumlarını kendilerine geri vermek suretiyle görevine başladığı; yani siyaseten II. Mustafa öncesi eski/geleneksel usule döndüğü ifade edilmelidir.¹⁶³³

2.8. Patrona Halil İsyanı ve III. Ahmed'in Saltanattan Feragati

2.8.1. Hadisenin Nakli ve Nedenleri

Lale Devri ve III. Ahmed (m. 1703-1730) dönemini sonlandıran ihtilal, Patrona Halil isyanıdır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, bir müddetten beri hazırlıklarını yaptıkları isyan, asi

¹⁶³⁰ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 425-426; Rayyis, a.g.e., s. 217; Nebhan, a.g.e., s. 115; Aydın, "İmâmet", 206; Şafak, "Bağy", s. 451.

¹⁶³¹ Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış Olaylar", s. 533; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 104, 110.

¹⁶³² Şem'dânîzâde, *Mür'i't-Tevârih*, s. 281; Naîmâ, "Feyzullah Efendi Vak'ası", C. VI, s. 27-28; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 25; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 40-45; Onaran, a.g.e., s. 62-63.

¹⁶³³ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 129; Onaran, a.g.e., s. 54.

elebaşları Patrona ve arkadaşlarının, “**şer’ ile davamız var**”, diyerek bayrak açmaları ve insanları kendilerine iştirak etmeye davet etmeleri ile başlamıştır. Yeniçeri ağasının başarısız müdahalesi karşısında cesaretlenen asiler, yağmaladıkları dükkânlardan silah ve malzeme temin etmişlerdir. Dükkânları kapattırmış olan isyancıların, civar hapishanelerdeki mahkûmları serbest bırakması ile cemiyetleri kalabalıklaşmıştır. Cebecileri de kendilerine katılmaları hususunda ikna etmişlerdir. Asiler, isyan için, ilkin, 25 Eylül 1730 Pazartesi gününü tercih etmişlerdir. Lakin Pazartesi günü Mevlid kandili olması münasebetiyle, kimseyi yanlarına çekemeyeceklerini ve devlet erkânının hızlıca koordine olup, kendilerine müdahale edebileceğini düşündüklerinden, hareket gününü tatil olan perşembeye çekmişlerdir. O sırada İran’a sefer niyetiyle Üsküdar’da karargâh kurmuş olan III. Ahmed, hadiseden haberdar olduğu vakit, ivedilikle saraya dönmüş ve bir istişare meclisi kurmuştur. İsyancıların taleplerini öğrenen padişah ve rical-i devletin, asilere karşı koymak için, asker yazımına ve sancak-ı şerif çıkarılmasına karar verdikleri, ancak bu adımdan haberdar olan asilerin, sayıları az da olsa, sancak altında toplanmaya gelenleri, engellendikleri görülmektedir. Neticesiz kalması sebebiyle, sancak ihracından vazgeçilmiş ve sancak kaldırılmıştır.¹⁶³⁴

Patrona isyanı, Osmanlı tarihinde daha önce birkaç kez tekrarlanan ve sonunda padişahın hal’ edildiği isyanlardan birisi olup, hadisenin başlamasına neden olan birçok etmenden bahsedilebilir.¹⁶³⁵ Bu hadise üzerine bir monografi hazırlayan Aktepe, isyanın ana nedenlerini, siyasi, ekonomik, sosyal meseleler ile, iktidar mücadelesi olarak tespit etmektedir.¹⁶³⁶ Buna göre, devletin yaşadığı mali buhran nedeniyle, alınan tasarruf tedbirleri ve konulan ağır vergilerin yanında, paranın da tağşiş edilmiş olması, memur, asker, esnaf ve halk kesimlerinin de içerisinde olduğu memnuniyetsiz gruplar meydana getirmiştir. İran savaşları sebebiyle konulan vergiler de, hem esnafın hem de esnaflıkla iştigal eden yeniçerilerin hoşuna gitmemiştir. Mali bakımdan hem devlet hem de halkın sıkıntı içerisinde olduğu bir hakikatti. Nitekim işleri bozulup, fakirlik ve zaruret yüzünden İstanbul’a göç eden kalabalık bir kesim bulunmakta olup, bunların durumundan, mali buhranın, memleketin genelinde hissedildiğini görebilmek mümkündür.¹⁶³⁷

İsyanın en önemli sebebinin ekonomik gerekçeler olduğu görülmekle beraber, Emecen, ekonomik nedenlerin ana faktör olma ihtimalini zayıf görmektedir. Çünkü “*taşradaki huzursuz kesimlerin ve iktidarda pay sahibi olmak isteyen güçlü muktadirlerin, tıpkı XVII. yüzyılda görüldüğü gibi büyük bir isyan hareketini başlatmaları beklenirdi.*”¹⁶³⁸ Yine de, isyanın başında

¹⁶³⁴ Hadisenin tafsilatlı anlatımı için bk. Subhî Mehmed Efendi (1198), **Târîh-i Subhî**, Kostantîniye, s. 6a- vd.; **1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi** (1943), Neşr. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 26 vd.; Destârî Salih Selaheddin Salâhî Efendi (1962), **Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak**, Neşr. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 7 vd.; Göynüklü Ahmed Efendi (2019), **Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)**, Haz. Songül Çolak-Metin Aydar, TYEKB. 136, İstanbul, s. 393 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 38 vd.; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 18-19; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 204 vd.; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VI, s. 294-307; Danişman, a.g.e., C. X, s. 239-245; Münir Aktepe (1958), **Patrona İsyanı (1730)**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 808, İstanbul, s.131 vd.; a. mlf., “Ahmed III”, s.36-37; Afyoncu vd., a.g.e., s.246 vd; Abdülkadir Özcan (2007), “Patrona İsyanı”, **TDVİA**, C. 34, İstanbul, s. 189 vd; Enver Ziya Karal (1976), “Ahmed III”, **İA**, C. I, İstanbul, s. 168.

¹⁶³⁵ Bekir Sıtkı Baykal, “1730 Patrona Halil Ayaklanması Üzerinde Düşünceler”, **Destârî Tarihi**, Giriş Kısmı, s. VII.

¹⁶³⁶ Aktepe, a.g.e., s. 1-130.

¹⁶³⁷ Baykal, agm, s. VII- IX; Aktepe, a.g.e., s. 1-40.

¹⁶³⁸ Feridun M. Emecen (2018), “Matruşka’nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve “Lale Devri” Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. 52, Sy. 52, s. 93.

bulunan Patrona Halil'in, basit esnaf bir yeniçeri olması (resmi bir zabıt değil) ile esnaf merkezli ekonomik temelli taleplerin, askeri isteklerin önüne geçtiği dikkat çekici bir noktadır.¹⁶³⁹ Keza isyanın akabinde, şikâyetle konu olan vergilerin kaldırılması da,¹⁶⁴⁰ ekonomik gerekçenin öncelikli nedenlerden birisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Devlet adamları arasındaki, kıskançlık ve rekabet ise, Patrona isyanını hazırlayan bir başka neden olarak kabul edilmektedir. Özellikle sadrazam İbrahim Paşa'nın, mühim mevkilere kendi akrabalarını getirmiş olması, işine gelmeyen ricalin sürgüne yollanması önemli bir problem alanına işaret etmektedir. Sadrazamın, dolayısıyla atadığı adamların, uzun süredir mevkilerinde kalması sebebiyle, atama bekleyenlerin sayısı artmış olup, başta sadrazam olmak üzere, mevki işgal eden devlet ricaline karşı kin besleyen, büyük bir hoşnutsuzlar grubu meydana gelmiştir.¹⁶⁴¹ Sadrazam İbrahim Paşa'nın barışçı, hamiyetli, cömert, hoşgörülü ve yenilikçi kişiliği, kendisine toplum nezdinde ayrı bir yer kazandırmış olsa da,¹⁶⁴² yakınlarından müteşekkil bir ekip kurması ise, en çok tepki çeken yönü olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁴³ Döneme damgasını vuran belli zümrelerin lüks, israf ve sefahat içerisindeki yaşantısının yanında, halkın sefalet içerisinde olması, vergi artışları, yürütülen imar faaliyetleri gibi daha birçok husus sebebiyle, kamuoyunun sadrazamın aleyhine döndüğü iddia edilmektedir.¹⁶⁴⁴ Hatta isyana önlem için sancak çıkarılmasına rağmen halkın rağbet etmemesini, kendisine karşı oluşan memnuniyetsizlikle izah edenler dahi, bulunmaktadır.¹⁶⁴⁵

Kaynaklar dönemin sadrazamı İbrahim Paşa'yı ve diğer rical-i devleti, zevk u safa sahibi olmaları sebebiyle eleştirmektedir.¹⁶⁴⁶ Bu nedenle oluşan hoşnutsuzluklar,¹⁶⁴⁷ Patrona hadisesinde önemli etmen olmakla beraber, Ahmed Refik, isyanın sadece rical-i devletin lüks ve sefahatiyle gerekçelendirilemeyeceğini düşünmektedir.¹⁶⁴⁸ Ancak lüks, israf, sefahat, dini yaşantının ihmali gibi, kamuoyunda hoşnutsuzluk meydana getiren ve muhalif siyasi söylemlilere kapı aralayan tutum ve davranışlara, görünür olmasıyla, sadrazamın, bizzat kendisinin yol açtığı varsayımından hareket eden Emecen, Patrona isyanının, İbrahim Paşa özelinde mütalaa edilmesini teklif etmektedir.¹⁶⁴⁹

Sadrazamın iyiliklerinden faydalanmış pek çok kişinin¹⁶⁵⁰ ve hatta kendilerine karşı çok cömertçe davrandığı ulemanın¹⁶⁵¹ bile, onun yönetimimin bitmesini istediklerine dair bilgiler

¹⁶³⁹ Onaran, a.g.e., s. 59.

¹⁶⁴⁰ Abdülkadir Özcan (2003), "Mahmud I", **TDVİA**, C. 27, Ankara, s. 348; a. mlf., "Patrona İsyanı", s. 191.

¹⁶⁴¹ Aktepe, a.g.e., s. 103-130.

¹⁶⁴² M. Münir Aktepe (1993), "Dâmad İbrahim Paşa, Nevşehirli", **TDVİA**, C. 8, İstanbul, s. 442.

¹⁶⁴³ Abdülkadir Özcan (2003), "Lâle Devri", **TDVİA**, C. 27, Ankara, s. 83.

¹⁶⁴⁴ Aktepe, a.g.e., s. 41-70; a. mlf., "Dâmad İbrahim Paşa", s. 442.

¹⁶⁴⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 39

¹⁶⁴⁶ Ahmed Refik (1331), **Lâle Devri (1130-1143)**, Muhtar Hâlid Kitaphânesi, İstanbul, s. 112; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 26; Aktepe, a.g.e., s. 60 vd.; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 18; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 162-170; Danişman, a.g.e., C. X, s. 240.

¹⁶⁴⁷ Aktepe, a.g.e., s. 70; a. mlf., "Ahmed III", s. 36; Karal, "Ahmed III", s. 168.

¹⁶⁴⁸ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 103.

¹⁶⁴⁹ Emecen, "Matruşka'nın Küçük Parçası:", s. 92-94.

¹⁶⁵⁰ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 38.

bulunmaktadır. Oysa İbrahim Paşa, devlet idaresine bir nizam getirmiş, taşrada valilerden neşet eden zulmü önlemeye çalışmış ve saraydaki çekişmeleri ortadan kaldırmaya büyük oranda muvaffak olmuştur.¹⁶⁵² Bundan dolayı sadrazamın devlet ve toplum için iyi işler yaptığından bahseden Şem'dânî-zâde, onun mutedil, yumuşak huylu ve merhametli olmasının bizatihi ihtilale sebep olduğunu ileri sürmektedir.¹⁶⁵³ Nitekim asiler üzerine gönderilecek küçük bir kuvvetle bile isyanı bastırabileceği ifade edilen sadrazamın, bu adımı atamamış olması garipsenmektedir.¹⁶⁵⁴ Keza bu pasif bekleyiş, onun merhametine de hamledilebilecek bir durumun izharı gibi görünse da, garipsenmesi gereken, bu pasif bekleyiş olup, iç siyasetteki güvensizlik, gizli gruplaşmalar ve kimsenin birbirine güveninin kalmamış olmasıdır.¹⁶⁵⁵

Patrona isyanına sebep olan ve muhaliflerce sıklıkla dile getirilen bir başka husus ise, İran'la yapılan savaşlar olmuştur. Özellikle sadrazam İbrahim Paşa'nın verdiği gizli emirler dâhilinde Tebriz'in elden çıkması haberleri, İstanbul'da fena tesirler meydana getirmiştir.¹⁶⁵⁶ Ayrıca İran dolaylarından gelen sünnî halkın zulme uğradığı; ordunun savaşmadan teslim olduğu gibi malumata karşın, yetkililerin hiçbir şey yapmadığına dönük anlatılar, öfkeye ve infiale neden olacak türdendir.¹⁶⁵⁷ Öte taraftan devlet ricali ve ulema arasında, İran'ın Müslüman ülke olmasından mütevellit, savaşın İran'a değil, Batı'ya açılmasını dillendirenler de bulunmakta idi. Onların bu yaklaşımındaki temel niyeti, sadrazama muhalif olmalarında aramak gerekmektedir.¹⁶⁵⁸

Sadrazam İbrahim Paşa özelinde oluştuğu ileri sürülen isyanın¹⁶⁵⁹ ana etkenlerden bir diğerinin ise, idarecilerin, devleti, zamanın gereklerine uygun yeniden sistemleştirme, nizamlı asker oluşturma isteği gibi,¹⁶⁶⁰ memleketin idaresinde yeni arayışlara girmek istemeleri sebebiyle,¹⁶⁶¹ bundan etkilenen kesimlerin, yapılacak icraatlara muhalefet ve mukavemet etmeleri olduğu ifade edilmektedir. Daha çok modern kaynakların dillendirdiği bu görüşle ilgili, döneme tanıklık eden

¹⁶⁵¹ Çelebizâde Âsım Efendi (1282), **Târîh-i Râşid Zeyli**, (C. VI), Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 368-369.

¹⁶⁵² Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 107.

¹⁶⁵³ Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1976), **Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-Tevârih**, C. I, Haz. Münir Aktepe, İstanbul, s. 13.

¹⁶⁵⁴ Kelemen Mikes (2014), **Türkiye Mektupları**, Terc. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Ankara, s. 141; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 31-32; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 123; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 205; Danişman, a.g.e., C. X, s. 242. Bazı kaynakların verdikleri bilgilere göre, sadrazamın isyanı kuvvetle bastırma teklifine, padişahın izin vermediği söylenmektedir. Bu durumu, padişahın sadrazamın kaçacağı ihtimalini düşündüğüne ya da isyancılarla gizli bir işbirliği içerisinde olduğu iddia edilen Rumeli Kazaskeri Paşmakçızâde Abdullah Efendi'nin Müslüman kanı akıtmanın daha büyük bir infiale sebep olacağına dair teklifine hamleden görüşler bulunmaktadır. Akt. Aktepe, a.g.e., s. 126, 139; Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 395.

¹⁶⁵⁵ Şaduman Tuncer (2023), **III. Ahmed, Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti**, Timaş Yay., İstanbul, s. 159.

¹⁶⁵⁶ Subhî Mehmed Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 5b; Aktepe, a.g.e., s. 82; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 202-203.

¹⁶⁵⁷ Şem'dânî-zâde, a.g.e., C. I, s. 2-3; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 111, 116; Aktepe, a.g.e., s. 82.

¹⁶⁵⁸ Baykal, agm, **Destârî Tarihi**, s. XI.

¹⁶⁵⁹ Emecen, "Matruşka'nın Küçük Parçası:", s. 94.

¹⁶⁶⁰ Nizamlı asker oluşturma isteğini ikrar eden ve karşılıklı diyalog şeklinde telif edilmiş olan bir metin için bk. Faik Reşit Unat (1941), "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları", **Tarih Vesikaları**, C. I, Sy. 2, s. 108 vd. Bu takririn, Osmanlı'nın hizmetinde bulunmuş yabancı bir subay tarafından sadrazama sunulduğu ile ilgili bilgi için bk. Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 35; Berkes, a.g.e., s. 45.

¹⁶⁶¹ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 111; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 18; Karal, "Ahmed III", s. 168; Danişman, a.g.e., C. X, s. 240.

Abdi, Çelebizâde, Destârî gibi membalarda, askerlerin, herhangi bir ıslahat sebebiyle vaki olan endişelerinden bahsedilmemektedir.¹⁶⁶² Öte taraftan askerlikle alakaları kalmayan yeniçerilerin, esnafılık yapması, zorbalıklar edip, rüşvet yemeleri,¹⁶⁶³ ordu özelinde, bir takım adımların atılması zarureti meydana getirmiştir. Devletin bu dönemde yürürlüğe koymuş olduğu vergiler, esnaf yeniçerileri zarara uğrattığı gibi,¹⁶⁶⁴ yeni ordu teşebbüsü de, ocağın lağv edileceği ve kendilerinin işsiz kalmaları riskini ortaya çıkardığından,¹⁶⁶⁵ atılan her ıslahat adımının, yeniçerilerin tepkisine neden olduğu görülmektedir.¹⁶⁶⁶ Dolayısıyla Patrona isyanını, İbrahim Paşa özelinde, yeni bir ordu tesisi düşüncesinden neşet eden bir imtiyaz kaybı kaygısı etrafında da değerlendirmek mümkündür.

2.8.2. İsyanın Fikrî Mimarları ve Şer'e Müracaat

Tanzimat öncesi hal' vakalarının iki önemli mürettibi bulunmaktadır. İsyancıların maddi tertipçileri askerler olup, hemen her darbe sürecinde başı çekmişlerdir. Ancak askerin bu tür hadiselerde, tek başına muhalefet edemeyeceği; isyan ettiklerinde ise, daima bir meşruiyet zemini aradıkları; bunun için de şeyhülislam veya ulemayı yanlarına çekmeleri gerektiği daha önce ifade edilmişti. Bundan dolayı kendilerine isyanın manevî tertipçileri denilen ve ayaklanma, ihtilal gibi toplumsal hadiseleri şer'i ve hukukî bir zemine oturtarak, meşrulaştıran ulema kesimi, muhalefetin vazgeçilmez aktörleri arasında temayüz etmiştir.¹⁶⁶⁷ Dolayısıyla isyanın hazırlanmasında askerlere ilaveten kahveci, bakkal, manav esnafının yanı sıra, askerlere şer'i ve hukukî meşruiyet sağlayan ve hatta isyanın baş aktörü olan ulemadan bazı kişilerin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁶⁶⁸

Bu isyanın manevî ve asıl mürettiplerinden birisinin, sebepsiz yere görevinden azledildiğini düşünen ve özel bir neden yüzünden, sadrazamla arasında mesele bulunan sabık İstanbul kadısı Zülâlî Hasan Efendi olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶⁶⁹ İsyancıların sözcülüğünü de yaptığı anlaşılan Zülâlî'nin, sadrazam İbrahim Paşa'yı hain ve din düşmanı olmakla itham ederek, kendilerinin İslam davasına sahip çıkmak için toplandıklarını iddia edebilmiştir.¹⁶⁷⁰ Özellikle hemşehrileri olan

¹⁶⁶² Onaran, a.g.e., s. 56.

¹⁶⁶³ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VI, s. 302; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 111; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 72; Karal, **Selim III. ün Hatt-ı Humayunları**, s. 27.

¹⁶⁶⁴ Onaran'a göre, bu dönemde Yeniçeriler ile esnafı birbirinden ayrı gruplar olarak tarif edebilmek iyice zorlaşmıştır. Bir diğer yandan ise, sefer emri, esnaf yeniçerilerin esnafılıklarını bırakmaları ve dükkânlarını kapatmaları anlamına geldiğinden, birçok yeniçerinin seferden kaçmalarına neden olan bir gerekçe olmuştur. Bu durumun huzursuzluğa sebep olan bir nokta olduğu görülmektedir. Huzursuzluğa sebep olan bir diğer nokta ise, yetkililerin kaçak yoklamaları olmuştur. Onaran, a.g.e., s. 57-58.

¹⁶⁶⁵ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 111; Danişman, a.g.e., C. X, s. 240; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 18.

¹⁶⁶⁶ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

¹⁶⁶⁷ Danişman, a.g.e., C. X, s. 239.

¹⁶⁶⁸ Aktepe, a.g.e., s. 118-122; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 114-115. Aktepe, şeyhülislamın darbe taraftarı olmamasına rağmen, onun, muhaliflerin yanına geçmeye mecbur bırakıldığını not etmektedir. Aktepe, a.g.e., s. 126.

¹⁶⁶⁹ **Destârî Tarihi**, s. 9; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 322; Aktepe, a.g.e., s. 128; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 207. Zülâlî Hasan Efendi'nin, İstanbul kadısı olduğunda meydana gelen çetin kış şartları sebebiyle, mahsulâtın azlığından mütevellid, bu durum kendisinin uğursuzluğuna hamledilmiştir. Kadılık müddeti bitmeden görevinden azledilerek, yerine sadrazamın adamlarından müverrih Râşid Efendi getirilmiştir. Zülâlî Hasan Efendi'nin, sadrazamın kendi adamını kayırmak için, kendisine, uğursuzluk isnadı ile, görevinden azlettiğini düşünerek, İbrahim Paşa'ya husumet beslemiştir. Çelebizâde Âsım, a.g.e., s. 615; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 115; Aktepe, a.g.e., s. 127; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 322; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 207.

¹⁶⁷⁰ **Destârî Tarihi**, s. 10.

Arnavutlar üzerinde etkili olduğu bilinen Zülâlî Hasan Efendi'nin, isyan gecesini, Arnavutlar'a tahakküm kurmaması için, sadrazam tarafından saraya celp ettirildiği bilinmektedir.¹⁶⁷¹

Zülâlî Hasan Efendi'nin saraya gelmesinden sonra, kendisini kurtarma gayesi ile asilerin aleyhine döndüğü ve hatta şeyhülislamdan, asilerin bağı olduklarına ve öldürülmelerinin cevazına dair fetva aldırılardan birisi olduğu rivayet edilmektedir. Bu esnada o toplantıda yer alan kazasker Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin, isyan edenlerin tamamının bağı olup olmadıklarının henüz belli olmadığını beyan ile mezkûr fetvayı tartışmaya açması, isyanın bastırılmasına dair ele geçen bir fırsatın daha, bir ilmiye ricalinin eliyle heder edildiği şeklinde not edilmektedir.¹⁶⁷²

İsyanın baş aktörlerinden bir diğeri ise, Ayasofya vaizi İspirîzade'dir. Aktepe,¹⁶⁷³ İspirîzade'nin padişahın¹⁶⁷⁴ ve sadrazamın türlü ihsanlarına nail olmasına rağmen,¹⁶⁷⁵ isyancıların tarafında olmasını, halk arasında emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'anil-münker prensibini zorla uygulamaya çalışan ve bir tür Selefilik de denilebilecek olan Kadızâdeliler'den¹⁶⁷⁶ olmasına ya da şahsi menfaat saikiyle hareket etmesine bağlamaktadır. Mesela Çelebizâde Âsım, onun bu yönünü ihsas ettiren bir hatıra vermektedir. İspirîzade'nin hırka-i şerif ziyaretine, çağırılmasının unutulması sebebiyle, ilgili teşrifatçı, azledilmiştir. Bununla da yetinilmeyerek, sadrazam tarafından kendisine hediyeler gönderilmiş ve hatırı sorulmuştur.¹⁶⁷⁷ Ahmed Refik, bu unutulma hadisesi sebebiyle İspirîzade'nin, menfaat hissi ile hareket ettiğini ve ertesi gün hemen hükümet aleyhine konuşmaya başladığını kaydetmektedir.¹⁶⁷⁸

İspirîzade'nin, devrin sadrazamı ve şeyhülislamla yaşadığı ileri sürülen “dâd/zâd – ض” harfinin telaffuzu meselesindeki tartışmaların neticesinde azarlanması sebebiyle, sadrazama husumet beslediği ve bu nedenle isyanda başrol oynayanlardan birisi olduğu iddia edilmektedir.¹⁶⁷⁹ Sadrazamın göreve geldiği ilk zamanlarda harf-i dâd'ın okunması ile ilgili devam eden tartışmalar muvacehesinde, İspirîzade'nin, meseleyle ilgili münasebetsiz sözleri sebebiyle, kendisine “*keff-i lisân*” etmesi için tembih çekilmiştir.¹⁶⁸⁰ Harf-i dâd'ın okunması ile ilgili dönemin bazı kürsü şeyhleri arasında kavganın vuku bulduğu ve bu kavgaya karışanlardan bazıları sürgün edilirken, kimisinin de takdir edildiği bilgilerine bakılarak,¹⁶⁸¹ meselenin ciddi bir hal aldığı öngörülebilir.

¹⁶⁷¹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 39, 322; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 206-207.

¹⁶⁷² Afyoncu vd., a.g.e., s. 256; Aktepe, a.g.e., s. 144; **Destârî Tarihi**, s. 10-11.

¹⁶⁷³ Aktepe, a.g.e., s. 129.

¹⁶⁷⁴ Mesela düzenlenen bir Mevlidî Şerif programında ilkin Ayasofya vaizi'ni, akabinde ise o sırada Sultan Ahmed Camii vaizi olan İspirîzade'yi taltif ettiği ile ilgili malumat için bk. Râşid M. Efendi, a.g.e., C. V, s. 280.

¹⁶⁷⁵ İspirîzade'nin, üst düzey toplantılarda bulunduğu ve kendisine samur kürk giydirildiğine dair bk. Çelebizâde Âsım, a.g.e., s. 100.

¹⁶⁷⁶ Kadızâdeliler için bk. Bk. Semiramis Çavuşoğlu (2001), “Kadızâdeliler”, **TDVİA**, C. 24, İstanbul 2001, s. 100 vd.

¹⁶⁷⁷ Çelebizâde Âsım, a.g.e., s. 369-370.

¹⁶⁷⁸ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 104. Ahmed Refik, bu dönemde memlekette birçok medresenin açılmış olmasına rağmen, buralardan yetişenlerin idraktan yoksun, taassup ehli oldukları ithamını dile getirir. Bu durumu ise İspirîzade örneği ile temsillendirmeye çalışır. Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 104.

¹⁶⁷⁹ Selim Karahasanoğlu (2008), “Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirîzâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, **OTAM**, Yıl: 2008, Sy. 24, s. 105.

¹⁶⁸⁰ Râşid M. Efendi, a.g.e., C. V, s. 102-103.

¹⁶⁸¹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. I, s. 62; Râşid M. Efendi, a.g.e., C. V, s. 102.

Bundan dolayı toplumun nizamı adına konunun üzerinin örtülmesini önceleyen devlet aklının, İspirîzade'ye tembihte bulunması daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca III. Ahmed'in hal' edilmesi fikrini ortaya atan ilk kişi olan İspirîzade'nin,¹⁶⁸² asilerin yaşadığı zorlukları çok kolay aşmalarına yardımcı olduğu ve isyanın rehberliğini üstlendiği iddia edilmektedir.¹⁶⁸³

İsyanın aktif öncülerinden bir diğerinin ise, bir süre önce İstanbul kadılığına tayin edilen Deli İbrahim Efendi olduğu ifade edilmektedir. Hadisenin baş aktörlerinden birisi olduğu görülen kadı İbrahim Efendi'nin, isyana iştirak eden bazı ulema ile birlikte asilerin isteklerine uygun biçimde verdiği fetvalarla, isyanı meşrulaştırdığı ve ayaklanmanın seyrine yön verdiği not edilmektedir.¹⁶⁸⁴

Yürüttükleri menfi propaganda ile, isyana yatkın kitleleri sürükledikleri görülen bu üç zevatin, ihtilalde aktif rol almalarının arka planında, menfaat saikiyle hareket ederek, dini kendi menfaatlerine kullandıkları ve şahsi ihtiras, intikam ve benlik davası ile, koskoca devleti çok zor bir duruma düşürdükleri söylenilebilir.¹⁶⁸⁵ Padişahın, isyancılarla görüşmeye bu üç şahsiyeti yolladığı, bunların da olayı teskin etmek yerine, padişahın tahttan indirilmesini görüşerek, saraya geri döndükleri malumatı da, bu zevatin, isyanın baş aktörlerinden olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁶⁸⁶ Hatta Ahmed Refik'in kaydında yer alan, Patrona Halil ve arkadaşları, İspirîzade ve Zülâli Efendilerden aldıkları talimatla isyanı başlattıkları bilgisi önemlidir.¹⁶⁸⁷

Dükkânları kapattırarak,¹⁶⁸⁸ “*ümmet-i Muhammed*”i “*şer’ ile*” dava görmeye ve “*şer-i şerif*” üzere meydana davet eden isyancılar,¹⁶⁸⁹ kısa sürede farklı sınıflardan büyük bir kalabalık meydana getirmişlerdir. Ahmed Refik, böyle çeşitli gurupları bir araya getiren ortak duygunun intikam ve menfaat olduğunu ifade etmek suretiyle, hadisenin arka planına işaret etmekte;¹⁶⁹⁰ Aktepe ise, Patrona isyanı, makam, mevki ve nüfuzlarını kaybedenlerin eseri gibidir,¹⁶⁹¹ demektedir. Görüldüğü gibi, hadisenin arka planı, menfaat ve çıkar temelli siyasi nedenlere dayansa da, ayaklanmaya meşruluk kazandırılması için şer’î söylemler geliştirildiği görülmektedir.

Patrona ve arkadaşları, kendilerine göre şeriatın gereğini yerine getirmek için ayaklanmışlardı.¹⁶⁹² “*Ümmet-i Muhammed, dâvâımız vardır,*” şeklinde bağlamak,¹⁶⁹³ “*şer’ ile*

¹⁶⁸² Hal’ fikrini ilk olarak şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi’nin ortaya attığı yönünde bir bilgi için. Bk. Hakan Yılmaz (2016), “İsyanın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyanı”, **Osmanlı İstanbulu**, C. IV, Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (Ed.), İstanbul, s. 415-417.

¹⁶⁸³ Selim Karahasanoğlu (2020), “İspirîzade Ahmed Efendi”, **TDVİA**, C. Ek.1, Ankara, s. 665; a. mlf., “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular:”, s. 108.

¹⁶⁸⁴ Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 396; Özcan, “Patrona İsyanı”, s. 190; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 34-35.

¹⁶⁸⁵ Danışman, a.g.e., C. X, s. 239, 241; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 115; **Destârî Tarihi**, s. 10; Aktepe, a.g.e., s. 126.

¹⁶⁸⁶ Abdi Tarihi, a.g.e., s. 40-41; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 208; Tuncer, a.g.e., s. 161.

¹⁶⁸⁷ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 115-118.

¹⁶⁸⁸ Dükkân kapatmak ya da kepenk indirmek, eskiden beri, muhalif siyasi bir tavır alma biçimidir. Onaran, a.g.e., s. 60.

¹⁶⁸⁹ Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 393; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 118; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 35; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VI, s. 303; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 204.

¹⁶⁹⁰ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 119.

¹⁶⁹¹ Aktepe, a.g.e., s. 103.

¹⁶⁹² Afyoncu vd., a.g.e., s. 246.

¹⁶⁹³ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VI, s. 303; Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 393.

davamız var,” diyerek bayrak açmak,¹⁶⁹⁴ milleti, “*şer-i şerif*” üzere meydana davet etmek¹⁶⁹⁵ suretiyle, şeriata sık sık atıfta bulunmak suretiyle, eylemlerinin şer’iliğini ilan etmişlerdir. Öte taraftan Hırka-i Şerifin götürülmesi için bir grup yollanması,¹⁶⁹⁶ Eyüp Türbesi ve Emin Bahaddin Tekkesi’ndeki sancakların alınması,¹⁶⁹⁷ “*hilafet batıl oldu*” denilerek, ezanların okunmasının ve Cuma namazının kılınmasının engellenmesi¹⁶⁹⁸ gibi adımlar atarak, ayaklanmalarını şer’i bir kisveye büründürmeye çalıştıkları görülmektedir. Yine isyanın elebaşı Patrona Halil’in kendilerini dağılmaları hususunda ikaz eden yeniçeri ağasına, hükümetin ıslahı ve zalimlerin cezalandırılması niyeti ile toplandıklarını; dolayısıyla yeniçeri ağasının da “*ümme-i Muhammede*” iştirak etmesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁶⁹⁹ Böylece hem kendilerinin ümme-i Muhammed olduklarını hem de ümme adına sahaya çıktıklarını iddia ile ayaklanmalarının meşruiyeti için, şer’ilik mesnedine bir kez daha müracaat etmiş olmaktadır. Keza asiler, kendilerini serdengeçti olarak ilan etmek suretiyle de,¹⁷⁰⁰ ulvî bir gayenin adımını attıklarını ima etmekte idiler.

İsyancıların önderlerinden kadı İbrahim Efendi’nin, asilerin isteklerine uygun biçimde verdiği fetvalarla, isyanı meşrulaştırmasının yanı sıra, bazı mekânların yağma edilmesine de, şer’an kapı açtığı, not edilmektedir.¹⁷⁰¹ Yine asiler sadrazam İbrahim Paşa’yı hain, gizli kâfir ve din düşmanı olmakla itham edip, kendilerinin ise, İslam davasına sahip çıkmak için toplandıklarını iddia etmişlerdir.¹⁷⁰² Bu sebeple Ahmed Refik, menfaat hissinin her türlü hissiyata galip geldiğini, ancak bunun temininin, zahiri manada dinin kullanılması ile mümkün olabildiğini söylemektedir.¹⁷⁰³

Devlet erkânının da, bu zaman zarfında şer’e müracaat ettikleri görülmektedir. Sancak-ı şerif ihracının yanında,¹⁷⁰⁴ isyancıların bağy olup, kendileri ile savaşılmasına şer’an cevaz verilen karar ve fetva çıkarttıkları;¹⁷⁰⁵ böylelikle devletin, asilere karşı, şeriatça müsaade edilmiş muhtemel adımları atmayı denemek istedikleri söylenilebilir. Ancak isyancıların bağy olduklarına dair verilen fetvanın, toplantıda yer alan kazasker Mehmed Efendi tarafından, isyancıların bütünü için bağy olmak şeklinde bir ithamın yapılamayacağına dönük teklifi de,¹⁷⁰⁶ meselenin sağlam şer’i bir

¹⁶⁹⁴ Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 393; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 118; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 29; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 204

¹⁶⁹⁵ Abdi Tarihi, a.g.e., s. 35.

¹⁶⁹⁶ Abdi Tarihi, a.g.e., s. 34.

¹⁶⁹⁷ Afyoncu vd., a.g.e., s. 257.

¹⁶⁹⁸ Abdi Tarihi, a.g.e., s. 35. Cuma namazının kılınmamasının sebebi III. Ahmed’in hilafetin asiler tarafından tanınmamasıdır. Bu günden sonra veziriazam ve şeyhülislamı katlederiz. Padişahımız, merhum sultan Mustafa Han oğlu Sultan Mahmud Han’dır. Akt. Afyoncu vd., a.g.e., s. 257.

¹⁶⁹⁹ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 120.

¹⁷⁰⁰ Afyoncu vd., a.g.e., s. 255.

¹⁷⁰¹ Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 8a; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 32-33, 35-36; Özcan, “Patrona İsyanı”, s. 190.

¹⁷⁰² **Destârî Tarihi**, s. 10.

¹⁷⁰³ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 119.

¹⁷⁰⁴ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 40; **Destârî Tarihi**, s. 11

¹⁷⁰⁵ Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 395; **Destârî Tarihi**, s. 10.

¹⁷⁰⁶ Aktepe, a.g.e., s. 144; **Destârî Tarihi**, s. 10-11.

temelde mütalaa edilme arzusunı ihsas ettirmektedir. Öte yandan, bostancıların da, “biz Müslümanlarla savaşımayız”¹⁷⁰⁷ diyerek itiraz etmeleri önem ifade etmektedir.

Son hadiselerden sonra, sadrazama muhalefet etmeye başladığı ifade edilen şeyhülislamın,¹⁷⁰⁸ istişare meclisi sabah namazdan sonrasına kararlaştırılmışken, hailenin hakiki müşevviklerinden Zülâlî Efendi ve diğer ekâbirle bir ulema meclisine katıldığı ve gözyaşı dökerek, padişahın hal’ edilmesini telaffuz eylediği mesturdur. Uzun süredir meşihat makamında bulunan Yenişehirli Abdullah Efendi’nin, İspirizade ve Zülâlî Efendilerin de bulunduğu böyle bir ulema meclisinde, şahsiyetinden beklenen metaneti gösterememesi ve saf değiştirerek, veli nimetleri padişah ve sadrazam aleyhine dönmesi, hayretle karşılanmıştır. Bu noktada hayret-i mucip bir husus ise, Şeyhülislamın isyandan evvel kendisine gönderilen ve

biz Mahmûdu’l-Hısâl (güzel huyları övgüye değer), bir padişah isteriz, ya da biz Mahmûdu’l-fi’âl, bir imam isteriz, yazılı pusulayı gösterip, asilerin maksatları şehzade Mahmûd’u padişah yapmaktır. Niçin uzun uzun düşünüyorsunuz? Padişahı hal’ ile cümlemiz ızdırabdan halas-u rehâ bulalım,¹⁷⁰⁹

diyerek, III. Ahmed’in hal’ edilmesini dillendirmiş olmasıdır.¹⁷¹⁰

2.8.3. III. Ahmed’in Hal’ Edilmesi

Asilere gönderilen elçilerin padişaha ulaştırdığı taleplere göre, isyancıların başta sadrazam İbrahim Paşa, kethüdası, kaymakam ve şeyhülislam olmak üzere, daha birçok kişinin nefyini; Deli İbrâhim Efendi’nin İstanbul kadısı, Zülâlî Hasan Efendi’nin de, Anadolu kazaskeri olmasını ve kendilerinin tayin ettiği ocak ağalarının da onaylanmasını istemişlerdir.¹⁷¹¹ III. Ahmed’in, İbrahim Paşa’nın listeden çıkarılması için uğraş vermesine rağmen, başarısız olduğu ve asilerin taleplerini yerine getirmeye mecbur kaldığı görülmektedir.¹⁷¹² Sadrazam İbrahim Paşa ve damatları, ulemanın fetvası mucibince boğdurulmuştur.¹⁷¹³

İsyancıların, sadrazamın katli ve diğer taleplerinin yerine getirilmesine rağmen memnun olmadıkları görülmektedir. Asiler, Edirne Vak’asına sebep olanları izale ettiğini bildikleri III. Ahmed’in, kendilerini de rahat bırakmayacağını hesaba katmışlardır. Canlarının güvenliğini düşündüklerinden, padişahın hal’ini de istemişlerdi.¹⁷¹⁴ Nitekim isyan öncesi şeyhülislam ve

¹⁷⁰⁷ Afyoncu vd., a.g.e., s. 257.

¹⁷⁰⁸ Özcan, “Patrona İsyanı”, s. 190; Aktepe, a.g.e., s. 125.

¹⁷⁰⁹ Şem’dânî-zâde, a.g.e., C. I, s. 6; Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 7a-7b; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 29; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 127-128; Danişmend, **Kronoloji**, C. V, s. 137; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 203, 207.

¹⁷¹⁰ Şeyhülislamın ortaya koyduğu üzere, epey zamandır devam eden isyan tertibatıyla, Yeniçeriler tarafından Orta camii civarına ve bazı ilmiye mensupları ile şeyhülislama gönderilen mezkûr pusuladan, asilerin, çok evvelden beri bir saltanat değişikliğini düşündükleri anlaşılmaktadır. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 203, 207.

¹⁷¹¹ Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 8b; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 37-38; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 207-208.

¹⁷¹² **Destârî Tarihi**, s. 15-16; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 37-39; Afyoncu vd., a.g.e., s. 260; Tuncer, a.g.e., s. 160.

¹⁷¹³ **Destârî Tarihi**, s. 15; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (2012), “Uyanış ve Toparlanma Çabaları”, **Osmanlı Tarihi El Kitabı**, Tufan Gündüz (Ed.), Ankara, s. 376. Sadrazamın, zehirli şerbet içerek intihar ettiği bilgisi için bk. Afyoncu vd., a.g.e., s. 261.

¹⁷¹⁴ Abdi Tarihi, a.g.e., s. 40-41; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 134-135; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 18; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209. Ancak kaynaklarda, şehzade İbrahim’in kendi eceli ile öldüğü belirtilmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209.

Ayasofya vaizine gönderdikleri pusulalarda da not edildiği üzere, saltanat değişikliği ile ilgili niyetlerini açık etmişlerdir. Padişahın ilkin istedikleri adamları almalarına rağmen, ihtilalin devamı için, padişahın sadrazam İbrahim Paşa yerine, başkasını kendilerine teslim ettiğini iddia etmişlerdir.¹⁷¹⁵ Böylece kendilerine göre, padişahın yalan söylediği gibi meşru bir gerekçe bulmuşlardır. *Târîh-i Subhî*'deki kayda göre, “*padişahımız, İbrahim Paşa'yı ketm ve ihfâ ve ehl-i zimmetden Kürkçü Manol'ü anâ feda eylemiş. mesned-ârâ-yı hilâfet olan padişah-zillüllâha kizb ve hilâf-ı layık u sezâ mıdır?*”¹⁷¹⁶ diyerek, yalan söyleyen padişahın şer'an hilafet ve saltanatta bulunamayacağını ve bundan ötürü padişahın hal'ini talep ettiklerini not etmek gerekir.¹⁷¹⁷

Asilerin İbrahim Paşa yerine kendilerine Kürkçü Manol'ün verildiğini iddia etseler de, isyan esnasında Manol'ün Boğdan'a kaçtığı ve kendisinin tevkifi için de, ferman çıkartıldığı vesikalardan anlaşılmaktadır.¹⁷¹⁸ Nitekim **Destârî Tarihi**'ndeki kayıta asilerin, “*İbrahim Paşa lâşesi sahîhdir. Lakin bundan gayri dahî istediğimiz âdem vardır, dahî metâlibâtımız temâm olmadı*”,¹⁷¹⁹ şeklindeki ifadelerinden padişahın hal'ini istedikleri açıkça anlaşılmaktadır.

Asilerin İbrahim Paşa'yı çok iyi tanımalarına rağmen, padişahı yalan söylemekle itham etmelerinin manasını gayet iyi anlayan III. Ahmed'in, yapacak fazla bir şeyi bulunmadığı görülmektedir. Padişah, nihayetinde zorbaların, kendisini cebren de olsa alaşağı edeceklerini bildiğinden, çekilmeye karar vermiştir. Canına ve ailesine teminat aldıktan sonra, saltanattan feragat etmiştir. Yeğeni şehzade Mahmûd'a, nasihat ettikten sonra, biat ederek, onu Osmanlı tahtına kendi elleri ile cülûs ettirmiştir.¹⁷²⁰

III. Ahmed'in 1703'teki bir ihtilal ile başlayan iktidarı, yine bir ihtilal ile; 1730'daki Patrona ihtilali ile sona ermiştir. Dört gün gibi çok kısa bir sürede neticelenmesi, intizam içerisinde yürütülmesi ile yağma ve zararın azlığı Mikes'e göre, hayret verici bulunmuş olsa da,¹⁷²¹ iç siyasetteki gizli gruplaşmaların ve güvensizlik ortamının, asilerin kısa sürede sonuca ulaşmasına etki ettiği düşünülmektedir.¹⁷²² Devlet idaresindeki tüm dengeleri alt üst eden Patrona ihtilali ile, sadrazam İbrahim Paşa öldürülmüş, III. Ahmed ise tahtından ayrılmak zorunda kalmıştır.

Patrona ihtilali ile dikkat çekici noktalardan birisinin, II. Mustafa'nın hal'i sonrasında sürgün edilen dönemin meşhur şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin akrabalarının ya da yakınında bulunan

¹⁷¹⁵ Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 396; **Destârî Tarihi**, s. 16-17; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 137; Subhî Mehmed Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 9a; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 39-40; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209; Afyoncu vd., a.g.e., s. 263-264.

¹⁷¹⁶ Subhî Mehmed Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 9a.

¹⁷¹⁷ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 19; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209.

¹⁷¹⁸ Ahmet Refik (1988), **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)**, Enderun Yay., 21, İstanbul, s. 109-110; Yılmaz, “İsyânın Gölgesindeki İstanbul:”, s. 415-417.

¹⁷¹⁹ **Destârî Tarihi**, s. 17.

¹⁷²⁰ Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 9a vd.; Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 397; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 137; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 41-42; **Destârî Tarihi**, s. 17-18; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 39-40; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209-210.

¹⁷²¹ Mikes, a.g.e., s. 143.

¹⁷²² Tuncer, a.g.e., s. 159.

ricalin, yükseldiği bir döneminin kapısını açması olmuştur.¹⁷²³ Bundan ötürü 1730 isyanı, bir “erazil”¹⁷²⁴ takımının ayaklanmasından öte, bürokratik muhalif bir grubun, iktidarı yerinden ederek, onun yerine kaim olması olarak değerlendirilmekte¹⁷²⁵ ve Osmanlı siyaset siteminde merkezle çevrenin yeniden konumlandırılması, bu sürecin bir yeniliği olarak okunmaktadır.¹⁷²⁶

Patrona isyancılarının, kendilerine dokunulmayacağına dair yeni padişah I. Mahmûd’la (m. 1730-1754), şeyhülislamın kefaleti çerçevesinde, bir hüccet antlaşması yaptıkları kaydedilmektedir.¹⁷²⁷ Ancak isyancıların taşkınlıkları ve sürekli yağma hadiselerine karışmaları yüzünden halkın muzdarip ve şikayetçi olması üzerine, asi elebaşılarının, çoğunlukla izale edilmek suretiyle, cezalandırıldıkları;¹⁷²⁸ böylece III. Ahmed’in bedduasının lanetlenenlere felaket getirdiği görülmektedir.¹⁷²⁹ Bu husus Osmanlı’da Tanzimat öncesi dönemde meydana gelen yeniçeri isyanlarında tekrar ede gelen bir devr-i fasiddir.¹⁷³⁰

2.8.4. III. Ahmed’in Hal’ Fetvası ve Değerlendirme

III. Ahmed’in hal’i ile ilgili belirli bir fetva suretinden bahsedebilmek, şimdilik mümkün gözükmemektedir. Lakin asilerin sadrazam İbrahim Paşa’nın cesedi üzerinden kopardıkları yaygara esnasında ifade ettikleri, padişahın yalan söylediği ithamı ve akabinde sultanın, hilafetini şer’an tartışmaya açmaları, bu hususla alakalı fikir yürütmeye imkân sağlamaktadır. Buna göre **Târîh-i Subhî**’deki asilerin, “*mesned-ârâ-yı hilâfet olan padişah-zillüllâha kizb ve hilâf-ı layık u sezâ mıdır?*”¹⁷³¹ şeklindeki ifadelerinden, yalan söyleyen padişahın şer’î olarak hilafet makamında bulunup bulunamayacağını¹⁷³² istifta eyledikleri varsayılabilir. Öte taraftan şeyhülislamın padişahın hal’ edilmesi gerektiği yolundaki “*niçin uzun uzun düşünüyorsunuz? Padişahı hal’ ile cümlemiz ızdırabdan halas-u rehâ bulalım,*” sözlerini,¹⁷³³ istifta olunduğu var sayılan mezkûr ifadenin (hal’ fetvasının) zımnen onaylanması şeklinde mütalaa edebilmek ihtimal dâhilinde görülebilir. Buna göre halife olan padişahın, yalan söylediği için, dinen meşruiyetini kaybettiği ima edilmiştir.

¹⁷²³ Aktepe, a.g.e., s. 164.

¹⁷²⁴ Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 6a.

¹⁷²⁵ Karahasanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular:”, s. 108

¹⁷²⁶ Karş. Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, s. 30-32; Onaran, a.g.e., s. 59; Robert W. Olson (2018), “Esnaf ve Patrona Halil İsyanı (1730): Osmanlı Siyasetinde Bir Eksen Kayması mı?”, **Doğu Batı**, Çev. İbrahim Tolga Kara, Yıl, 21, Sy. 85, Mayıs-Haziran-Temmuz, s. 228 vd.

¹⁷²⁷ M. Münir Aktepe (1978), “Mahmûd I”, **İA**, C. VII, İstanbul, s. 158; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 20.

¹⁷²⁸ BOA, A. {DVNSMHH.d..., 136-189, H-10-09-1143. (10 Ramazan 1143/19 Mart 1731); BOA, A. {DVNSMHH.d..., 139-751, H-20-10-1145. (20 Şevval 1145/05 Nisan 1733); BOA, A. {DVNSMHH.d..., 139-1672, H-10-10-1146. (10 Şevval 1146/16 Mart 1734); Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 40-41; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 214-217; Mikes, a.g.e., s. 145; Afyoncu vd., a.g.e., s. 267; Robert W. Olson (1977), “Jews in the Ottoman Empire and Their Role in Light of New Documents: Addenda and Revisions to Gibb and Bowen”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sy. 7-8, (1976-1977), İstanbul, s. 131.

¹⁷²⁹ Abdi Tarihi, a.g.e., s. 50-51.

¹⁷³⁰ Onaran, a.g.e., s. 62-63.

¹⁷³¹ Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 9a.

¹⁷³² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 19.

¹⁷³³ Şem’dânî-zâde, a.g.e., C. I, s. 6; Subhî, **Târîh-i Subhî**, s. 7a-7b; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 29; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 127-128; Danişmend, **Kronoloji**, C. V, s. 137; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 203, 207.

İslam'a göre yalan söylemek, dinin hoş karşılamadığı bir davranış olup,¹⁷³⁴ halifenin adalet vasfını zedeleyen, fışk alametlerinden birisidir.¹⁷³⁵ Fasık kişi Kur'an-ı Kerim'de,¹⁷³⁶ dinin emirlerine uymadığı için yoldan çıkmış kimse olarak değerdendirilmektedir. Yalan konuşan ve yalan haber taşıyan kimsenin de bu kavrama dâhil olduğu ifade edilmektedir.¹⁷³⁷ Ayrıca, yol açtığı kötü sonuçlar yüzünden yalan, düşmanlığa vardırın bütün kötölüklerin başı olarak da, nitelendirilmiştir.¹⁷³⁸ Öte taraftan İslam'da bazı hususlar dışında yalan söylenilmesine cevaz verilmemiş olup,¹⁷³⁹ zaruret durumları dışında yalan söylenilmesi dinen haram kabul edilmiştir.¹⁷⁴⁰ Bundan dolayı İslam âlimlerinin bir kısmı, dinen haram sayılan yalanı,¹⁷⁴¹ devlet başkanının adalet vasfına halel getiren fışk alametlerinden birisi olarak kabul etmiştir.¹⁷⁴²

Kur'an-ı Kerim'de imanının karşıtı¹⁷⁴³ ve dinî emirlere itaatsizlik etme¹⁷⁴⁴ şeklinde ortaya konulan fışk hali, fukaha arasında, nas hükmünde kabul gören adalet vasfının zıttı olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁴⁵ Fışk hali kişinin, dinin emirlerini terk etmesi, yalan söylemesi, içki, kumar, zina gibi günahlarda ısrar etmesi, kötü davranışlarda bulunması ve haram fiilleri işlemesi şeklinde, zahiri bir vasıf olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁴⁶ Dolayısıyla fışk hali, İslam hukuku açısından, büyük bir eksiklik, kusur¹⁷⁴⁷ ve hatta küfrün daha yüksek bir mertebesi olarak¹⁷⁴⁸ olarak görüldüğünden, fasık kişinin, şahitliği bile, muteber addedilmemiştir.¹⁷⁴⁹ Fışk hali, özellikle devlet başkanlığı gibi, ağır yükümlölükler gerektiren bir görevde, başkanın kazandığı hak ve yetkilerini kullanması noktasında ve üstlendiği sorumluluklar açısından ciddi manada engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı bazı âlimlerce, aralarında yalan söylemek gibi kusurların da bulunduğu fışk halleri, devlet başkanının hal'ini gerektiren durumlardan sayılmıştır.¹⁷⁵⁰

¹⁷³⁴ Kur'an-ı Kerim, Hac, 22/30; Ahzâb, 33/70; Buhârî, "Edeb", 69, (Hadis Nu. 6094-6096), s. 1525; Ebû Dâvûd, C. VII, "Edeb", 78, (Hadis Nu. 4971), s. 327.

¹⁷³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 464-465; Taberî, *Tefsîr*, C. V, s. 119.

¹⁷³⁶ Kur'an-ı Kerim, Hucurât, 49/6.

¹⁷³⁷ *Kur'an Yolu Tefsiri*, C. V, s. 89-90.

¹⁷³⁸ Mâverîdî, *Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi*, C. III, s. 132.

¹⁷³⁹ Müslim, "Birr", 101, (Hadis Nu. 2605), s. 1207.

¹⁷⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, C. V, s. 488-489; İbn Hazm, *el-Fasl*, s. 160,161.

¹⁷⁴¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, s. 160,161; Gazzâlî, *İhyâ*, C. V, s. 488-489.

¹⁷⁴² Taberî, *Tefsîr*, s. 119; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 464-465.

¹⁷⁴³ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/99; Âl-i İmrân, 3/110; En'âm, 6/49; Secde, 32/18.

¹⁷⁴⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/197; Tevbe, 9/80; Hadid, 57/26.

¹⁷⁴⁵ er-Rayyis, a.g.e., s. 293.

¹⁷⁴⁶ İbn Ferhûn, a.g.e., C. I, s. 173 vd.; Taberî, *Tefsîr*, C. V, s. 119; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 464-465; Şafak, "Fışk", s. 37.

¹⁷⁴⁷ Şafak, "Fışk", s. 37.

¹⁷⁴⁸ İzutsu, a.g.e., s. 212.

¹⁷⁴⁹ Komisyon (1978), "Adil", *İA*, C. I, İstanbul, s. 141.

¹⁷⁵⁰ Taberî, *Tefsîr*, s. 119; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 146; Cüveynî, *el-Gıyâsî*, s. 327; El-Cessâs, a.g.e., C. II, s. 288; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün*, s. 464-465; Nebhan, a.g.e., s. 477; Atar, "Azil", s. 326; Şafak, "Fışk", s. 37.

III. Ahmed'in hal' edilmesinde ortaya konulan tek ve temel şer'i hal' gerekçesi olarak ortada bulunan yalan söyleme ithamı, hukukî hal' gerekçelerinden sayılabilir. Ancak padişahın yalanla itham edilmesine sebep olan malumata göre, III. Ahmed sadrazam İbrahim Paşa'yı saklayıp, kendilerine Kürkçü Manol isimli gayr-i Müslim birisini verdiği şeklindeki iddiaların gerçeği yansıtmadığı, eldeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim Kürkçü Manol, o esnada Boğdan'a kaçmıştır ve kendisinin tevkifi için ferman çıkarılmıştır.¹⁷⁵¹ Ayrıca dönemin yakın tanıklarından **Destârî**'nin kaydında yer alan ve asilerin, "*İbrahim Paşa lâşesi sahîhdir. Lakin bundan gayri dahî istediğimiz âdem vardır, dahî metâlibâtımız temâm olmadı*",¹⁷⁵² şeklindeki ifadelerine bakılarak, padişahın yalan söylemediğini bizzat kendilerinin ikrar ve itiraf ettikleri görülmektedir. Neticede dinî bir gayeden ziyade, çoğunlukla ekonomik ve siyasi talepler etrafında teşekkül eden Patrona isyanında da, talepler ya da toplumsal tepki, "*şeriat isteme*" sloganıyla ifade edilmiştir. Böylece **şeriatın bağlayıcılığı** ilkesinin merkezî konumu bir kez daha vurgulanmış olmaktadır

2.9. Nizâm-ı Cedîd ve III. Selim'in Hal' Edilmesi

2.9.1. Nizâm-ı Cedîd Reformu ve III. Selim'in Hal'ine Giden Süreç

a. III. Selim'in Tahta Çıkması ve Nizâm-ı Cedîd Reformu:

Osmanlı tarihinin kırılma noktalarından birisi, III. Selim (m. 1789-1807) dönemidir. Bu dönemin öne çıkan önemli hususiyetlerinin başında, devlet eliyle yürütülen ıslahat ve modernleşme çabaları dikkat çekmektedir. Ordunun modernleştirilmesi ve Nizâm-ı Cedîd ismiyle yeni bir ordunun kurulması, bu ıslahat çabalarının başında yer almaktadır. Bu nedenle, bu dönemde Osmanlı idarecilerini yeni bir ordu kurmak da dâhil, devlet nizamında yeni adımlar atmaya sevk eden bir dizi sebepten bahis açmak gerekmektedir.

Islahatçı zihniyete sahip birisi olarak yetiştirilen III. Selim, amcası I. Abdülhamid'in vefatı üzerine 1789'da tahta çıkmıştır.¹⁷⁵³ Kaynakların belirttiğine göre, III. Selim tahta çıktığında devam eden Rus harbinde ordunun durumu oldukça ümitsizdir. Cevdet Paşa, ordudan firar eden askerlere ilaveten, paraları ödenmediği için düşman saflarına katılan askerlerin varlığından da bahsetmektedir.¹⁷⁵⁴ Bu süreçte padişahın, yapılan sulh tekliflerine, en azından bir galibiyet umuduyla, yaklaşmadığı ifade edilmektedir.¹⁷⁵⁵ Ordu ileri gelenlerinin, teamüllere aykırı bir şekilde ortak bir bildiri imzalayarak, padişahın barış yapılmasını istemesi; padişahın da istememesine rağmen, sulh kararı alması,¹⁷⁵⁶ yeni bir dönemin; yani reform döneminin başlangıcı sayılmıştır. Beydilli'nin ifadesiyle, III. Selim'e toptan reform ve yeniden yapılanmaya girişmenin zarureti gösteren bu gelişme olmuştur.¹⁷⁵⁷ Berkes ise, devleti bu yeni sürece adım attıran saikları, savaşın

¹⁷⁵¹ Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 109-110; Yılmaz, "İsyânın Gölgesindeki İstanbul:", s. 415-417.

¹⁷⁵² **Destârî Tarihi**, s. 17.

¹⁷⁵³ Karal, **Selim III. ün Hatt-ı Humayunları**, s. 8.

¹⁷⁵⁴ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. IV, s. 283.

¹⁷⁵⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 189, 192.

¹⁷⁵⁶ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. V, s. 260 vd., C. VII, s. 298; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 194.

¹⁷⁵⁷ Kemal Beydilli (2009), "Selim III", **TDVİA**, C. 36, İstanbul, s. 421.

sonucu üzerinden okumaktadır.¹⁷⁵⁸ Benzer bir yaklaşımı ortaya koyan Cevdet Paşa da, yenilgileri, devlet adamlarının uyanmasına vesile olan amiller olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde, önceki devirlerde yürütülen ıslahat çalışmalarında, kanûn-ı kadîme dönüş merkezi bir konumda bulunmaktaydı.¹⁷⁶⁰ Ancak Nizâm-ı Cedîd sürecinde, devletin tüm kurumlarıyla top yekûn ıslahata tabi tutulması, daha önce atılmamış bir adım olarak öne çıkmaktadır. Karal'ın ifadesiyle, Nizâm-ı Cedîd, III. Selim'in, yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırarak Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği hareketlerin bütünüdür.¹⁷⁶¹ Bu ıslahat çabalarından, modern bir devlet mekanizmasının tesisinin değil, sadece talimli birliklerden oluşan bir ordunun tanziminin öngörülmüş olduğunu anlayanlar da bulunmaktadır.¹⁷⁶² Başka bir taraftan, Nizâm-ı Cedîdin yaygın olarak kullanılan ve dar manada sadece yeni bir ordunun tanzimini ya da geniş anlamda, reformların bütünlük göstermesi sebebiyle, devletin top yekûn ıslahını hedefleyen iki farklı tarifiinin yapılmasını yanıltıcı bulan yaklaşımları da görmek mümkündür.¹⁷⁶³

III. Selim'in başlangıçta atmış olduğu dirayetli adımların, Avrupa'daki Napolyon savaşlarının da etkisiyle, harici ve dâhili birçok sebebe binaen, zamanla kaybolması bir realite olsa da, bütün bu çabaları, kadim düzeni devam ettirme veya geri getirmenin imkân dâhilinde olmadığı yeni bir devrin başlangıcı şeklinde mütalaa etmek gerekmektedir.¹⁷⁶⁴ Keza Yalçinkaya'nın da ortaya koyduğu üzere,¹⁷⁶⁵ bu dönemde atılan ıslahat adımlarının Osmanlı Devleti'nde bazı şeylerin değişmesinin ilk nüvelerini oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla Nizâm-ı Cedîd ya da “yenilenme” ve “yeniden yapılanma” kavramlarının, III. Selim'le özdeşleşen terimler oldukları noktasında genel bir kanının bulunduğu belirtilmelidir.¹⁷⁶⁶

III. Selim döneminin tüm yenileşme ve reform adımlarına adını veren Nizâm-ı Cedîdle, devletin tüm kurumlarıyla ıslahata tabi tutulması ve modern bir ordunun kurulması öngörülmüştür.¹⁷⁶⁷ Bu dönemde öne çıkan icraatın yeni bir ordunun kurulması olduğu herkesin malumu olup, bu ordunun insan kaynağının temini noktasında devletin, ilk kez Türk halkına müracaat etmiş olduğu, Berkes tarafından ileri sürülmektedir.¹⁷⁶⁸ Bu süreçteki icraatına matuf

¹⁷⁵⁸ Berkes, a.g.e., s. 92.

¹⁷⁵⁹ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VI, s. 5.

¹⁷⁶⁰ Öz, a.g.e., s. 108, 114.

¹⁷⁶¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 61.

¹⁷⁶² Berkes, a.g.e., s. 91-92, 94.

¹⁷⁶³ Kemal Beydilli (2007), “Nizâm-ı Cedîd”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, s. 175.

¹⁷⁶⁴ Öz, a.g.e., s. 200.

¹⁷⁶⁵ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya (2003), “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C. I, Sy. 2, s. 431.

¹⁷⁶⁶ Kemal Beydilli (2010), “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, Seyfi Kenan (Ed.), İstanbul, s. 27.

¹⁷⁶⁷ M. Tayyib Gökbilgin (1964), “Nizâm-ı Cedîd”, *İA*, C. IX, İstanbul, s. 309; A. Cevat Eren (1979), “Selim III”, *İA*, C. X, İstanbul, s. 445.

¹⁷⁶⁸ Berkes, a.g.e., s. 93, 98.

olarak alışılmış uygulamaların dışında adımlar atan padişahın, ilk devirlerinde, devleti kalkındırma adına sıkı politikalar yürüttüğünden ve tımarları denetimden geçirip, atıl olanlara el koyduması, tasarruf tedbirlerine başvurup, lüks ithal mallarının tüketimine son vermesi gibi pek çok tedbirden bahsedilmektedir.¹⁷⁶⁹ Bu dönemde ayrıca yeni ordunun tesisi için “irâd-i cedîd” adında bir hazine oluşturulduğu da bilinmektedir.¹⁷⁷⁰

Nizâm-ı Cedîdin veya daha dar manada, irâd-i cedîdin tesisinin, bozulmuş olan tımar sisteminin, kısmen, maliye için bir kaynak durumuna getirilmeye çalışılması atılmış önemli bir adımdır. Ancak Berkes, işlerin yolunda gitmemesi durumunda devleti bekleyen üç temel sorun ve tehlikeye dikkat çekmektedir. Kısaca ekonomik temelli bir muhalefet olgusu da denilebilecek bu tehlikeli neticeye göre, mirî toprak gelirlerini devletin yeni ordusunun maliyesine tahsis edilmesi, çıkarı bozulacak kişilerin muhalefet oluşturarak, süreci sabote etme olasılıkları ciddi bir probleme işaret etmektedir. Bir diğeri, payitahtta “*iltizamcılık işleri piyasasındaki gelişmelerin doğuracağı yolsuzluklar*” ve son olarak, geleneksel Osmanlı hazinesi ile irâd-ı cedîd hazinesi arasındaki hesap karışıklıkları ve zıtlasmalar, ki Berkes’e göre ne yazık ki bunların hepsi yaşanmıştır.¹⁷⁷¹

b. III. Selim’in Otoritesini Sarsan Nizâm-ı Cedîd Muhalefeti:

Yürütülen reform ve yenileşme çabalarının, destekçilerinin bulunmasının yanı sıra, muhalif zümrelerin zuhuru da, dikkat etmek gerekmektedir. Devletin yeniden yapılandırılması adına atılan adımlar, daha ilk andan itibaren büyük bir muhalif blokla karşılaşmıştır.¹⁷⁷² Özellikle tımarlarını kaybedenlerin yanı sıra, Nizâm-ı Cedîdin finansmanı için oluşturulan fon sebebiyle ihdas edilen yeni vergiler, birçok kesimin tepkisine neden olmuştur.¹⁷⁷³ padişahın 1805’te genel askerlik uygulamasına geçmeye teşebbüsünün de, bir hoşnutsuzluk meydana getirdiği belirtilebilir.¹⁷⁷⁴ Keza kaynaklarda belirtildiğine göre, Fransızlar’ın Nizâm-ı Cedîd ordusuna karşı Akka’da aldıkları yenilgi sebebiyle, Fransa’nın İstanbul büyükelçisinin Yeniçerileri ve diğer muhalif zümreleri Nizâm-ı Cedîde karşı kışkırttığı bile vakidir.¹⁷⁷⁵ Dolayısıyla bu muhalefet zümresinin,¹⁷⁷⁶ başta yeniçeriler olmak üzere, şahsi kaygılar, ekonomik talepli maddi ve sınıfsal çıkarlar etrafında kümelenmiş, değişik hesap ve beklentilere sahip farklı kesimlerden meydana geldiği görülmektedir.¹⁷⁷⁷ Askerlerden ulemaya geniş bir zümreden oluşan muhaliflerin ortak noktasını ise, Nizâm-ı Cedîd karşıtlığı oluşturmaktadır.

¹⁷⁶⁹ Beydilli, “Selim III”, s. 421.

¹⁷⁷⁰ Bu hazinenin genel bilgileri için bk. Yavuz Cezar (1986), **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)**, Alan Yay., İstanbul, s. 151-207.

¹⁷⁷¹ Berkes, a.g.e., s. 108.

¹⁷⁷² Ubeydullah Kuşmânî, Ebu Bekir Efendi (2007), **Asiler ve Gaziler Kabakçı Mustafa Risalesi**, Haz. Aysel Danacı Yıldız, Kitap Yayınevi, 160, İstanbul, s. 112; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

¹⁷⁷³ Beydilli, “Selim III”, s. 421.

¹⁷⁷⁴ Beydilli, “Selim III”, s. 423.

¹⁷⁷⁵ Mütercim Âsım Efendi (2015), **Âsım Efendi Tarihi**, C. II, Haz. Ziya Yılmaz, TYEKB. 58, İstanbul, s. 770-773.

¹⁷⁷⁶ Bu noktada Nizâm-ı Cedîd adamlarının rahatsız edici bazı davranışlarının da bu karşıtlığı körüklediği not edilmelidir. Mesela Cevdet Paşa devrin idarecilerinin şımarıkça davranışlar sergileyerek, mal biriktirmelerini ciddi manada tenkit etmektedir. Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 143, 145.

¹⁷⁷⁷ Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 64; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 145; Levy, agm, s. 29.

Yeniçeriler: Osmanlı isyan hareketlerindeki muhalif zümrelerin başında yeniçeriler gelmektedir. Daha önceki isyan süreçlerinde de görüldüğü üzere, yeniçeriler kendilerini devletin bekası açısından “*imparatorluk nizamının hakiki müdafileri*”¹⁷⁷⁸ olarak kabul etmektedirler. Dolayısıyla Nizâm-ı Cedîd ordusunda olduğu gibi, her yeni düzen çabasının, yeniçerileri endişelendirip, kızdırdığı görülmektedir.¹⁷⁷⁹ Nitekim 1805 senesinde padişahın Cuma selamlığına, kendileriyle değil de, Nizâm-ı Cedîd askeri ile gideceğini öğrenen yeniçerilerin, karışıklık çıkarttıkları ve Cuma selamlığını engelledikleri ifade edilmektedir.¹⁷⁸⁰

III. Selim, Yeniçeriler’in ülü’l-emre itaati bıraktıklarını¹⁷⁸¹ ve onlarla hayırlı bir iş görülemeyeceğini anlamıştı.¹⁷⁸² Çünkü sayısı ne kadar çok olursa olsun, talimsiz ve eğitimsiz askerin düşmana mukavemet edemeyeceği aşîkârdır.¹⁷⁸³ Yeniçerilik, sadece devlete isyan etme noktasında birlik oluşturabilen, kuru bir namdan ibaret¹⁷⁸⁴ olsa da, ocağın ilgası hali hazırda zor görmekteydi.¹⁷⁸⁵ Dolayısıyla idarecilerin yeniçeriliğin tamamen kaldırılmasından yana olmalarına rağmen,¹⁷⁸⁶ ocağın ilgası için henüz imkân olmadığını düşünen padişahın,¹⁷⁸⁷ vaziyeti idare ederek, orta bir yol tuttuğu¹⁷⁸⁸ ve bu şekilde amacına ulaşma gayesinde olduğu ileri sürülmektedir.¹⁷⁸⁹

III. Selim, padişahlığı sırasında başta yeniçeriler olmak üzere, devlet erkânının muhalefetine yarattığı sınırlamanın bilincinde olan bir padişah portresine sahiptir.¹⁷⁹⁰ Shaw’a göre, III. Selim, özellikle Yeniçeriler’in rahatsız olduklarının ve bu hoşnutsuzluğun bir isyanı tetikleyebileceğinin farkında olmalıdır. Bundan dolayı Yeniçeriler’in maaşlarını aksatmadan ödemiş, kazanılmış haklarına el uzatmamış ve devlet içerisindeki merkezi konumlarını vurgulamıştır. Hatta sayılarının arttırılmasına bile onay vermiştir.¹⁷⁹¹

¹⁷⁷⁸ Onaran, a.g.e., s. 65.

¹⁷⁷⁹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 298, C. VIII, s. 142; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 208; Stanford J. Shaw (1965/1966), “The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III (1789-1807)”, **Oriens**, Vol. 18/19, Brill, s. 171.

¹⁷⁸⁰ Afyoncu vd., a.g.e., s. 294.

¹⁷⁸¹ Mustafa Necîb Efendi (1280), **Sultan Selîm-i Sâlis Asrı Vekâyi’ine ve Mütferri’âtına Dâir**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 6.

¹⁷⁸² Ubeydullah Kuşmânî (2006), **Nizâm-ı Cedîde Dair Bir Risale Zebîre-i Kuşmânî fi Ta’rîf-i Nizâm-ı İlhamî**, Haz. Ömer İşbilir, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 5 vd.

¹⁷⁸³ Kuşmânî, **Zebîre-i Kuşmânî**, s. 29.

¹⁷⁸⁴ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 289.

¹⁷⁸⁵ Yusuf Akçura (1988), **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 45.

¹⁷⁸⁶ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 208.

¹⁷⁸⁷ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 72. Daha önce babası III. Mustafa’nın benzer düşüncesine Yeniçeri ocağının ıslah edilebileceği kanaatiyle karşı çıkmış olan III. Selim’in, kendi iktidarında bu düşüncesini tebdil eylediği ve Yeniçeri ocağının ıslahını kabil görmemeye başladığı anlaşılmaktadır. Karal, **Selim III. ün Hatt-ı Humayunları**, s. 7.

¹⁷⁸⁸ Berkes, a.g.e., s. 92.

¹⁷⁸⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 208.

¹⁷⁹⁰ Pamuk, a.g.e., s. 173.

¹⁷⁹¹ Shaw, “The Established Ottoman Army Corps”, s. 152-153.

Padişahın, yeniçerilerin merkezi konumunu vurgulayarak, onların lehine atmış olduğu bu adımlara rağmen, yeniçeriler III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd icraatından memnun olmamışlardır.¹⁷⁹² Bu sıralar yeniçeri ocağı bir ticari müessese gibiydi ve askerin harp yapmaya hiç niyeti yoktu.¹⁷⁹³ Özellikle padişahın Nizâm-ı Cedîd ordusuyla yeniçeri ocağını ortadan kaldıracacağı söylentisi, yeniçeriler arasında endişeye sebep olmuştur.¹⁷⁹⁴ Yeniçerilerin, esnaflıkla iştigal edip,¹⁷⁹⁵ şehir nüfusuyla iç içe geçmiş olmaları¹⁷⁹⁶ ve halk arasında ciddi taraftarları bulunması sebebiyle, ocağın ortadan kaldırılacağı yolundaki söylentilerin, çok çabuk yayıldığı ve bu vesile ile toplumu kamplaştırdığı unutulmamalıdır.¹⁷⁹⁷ Yine de Nizâm-ı Cedîdin kurulması esnasında padişaha sunulan layihalarındaki teklifler, yeniçerilerin Nizâm-ı Cedîdle ilgili endişelerinin hayal mahsulü olmadığını düşündürmektedir.¹⁷⁹⁸ Bundan dolayı padişah ve onunla birlikte hareket edenler ile Nizâm-ı Cedîd mensupları kâfirliğe varıncaya dek hakarete ve ağır sözlere maruz kalmıştır.¹⁷⁹⁹ Bu durumu tarif adına yeniçerilerden birine latife kabilinden, Nizâm-ı Cedîd askeri olup olmayacağı sorulduğunda, “*hâşâ, Moskoğlu olurum, Nizâm-ı Cedîd olmam,*”¹⁸⁰⁰ ya da “*kâfir olup, kefare memleketine gitmek, Nizâm-ı Cedîd olmaktan ehvendir*”¹⁸⁰¹ şeklinde verilen cevaplardan hareketle, yeniçeriliğin, bir kimlik olarak, Nizâm-ı Cedîd karşıtlığı üzerinden yeniden türetildiği ve bu zümre etrafında kümelenmiş muhalefetin diri tutulmasının temin edildiği düşünülebilir.

Ulema: Muhalefet hareketlerinin arkasındaki asıl sürükleyici gücün ulema olduğu; şariat merkezli söylem ve kaygıların öne çıkarılmasına rağmen, ulemanın da içerisinde olduğu muhalefet hareketlerinin şariat talebinin, çoğunlukla asıl niyeti gizli tutmaya matuf zahiri etmenler olarak tespit edildiği daha önce belirtilmişti. Nizâm-ı Cedîd muhaliflerinde de benzer bir durum görülmekte olup, şariat merkezli söylem ve kaygılar öne çıkarılmıştır. Bu sebeple III. Selim dönemi ulemasının büyük çoğunluğunun Nizâm-ı Cedîd muhalefetini, şariat kaygısından daha ziyade, iktidarın nimetlerinden uzak kalmış olmanın da etkisiyle, şahsi beklentiler ve ekonomik temelli talepler; yani menfaatleri icabı, yeniliklerin muhalifi oldukları¹⁸⁰² şeklinde anlamak mümkündür.

Ulemanın Nizâm-ı Cedîde karşı olmalarındaki temel itiraz noktalarından birisini, bu ıslahatların Avrupa'dan alınması ve Avrupa usulleri ile yapılması oluşturmaktadır. Kafir bir merkezden alınması sebebiyle atılan adımlar, kafire benzeme şeklinde değerlendirilmektedir.¹⁸⁰³

¹⁷⁹² Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 142.

¹⁷⁹³ Karal, *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları*, s. 27.

¹⁷⁹⁴ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 142.

¹⁷⁹⁵ Danişmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 72.

¹⁷⁹⁶ Beydilli, “Yeniçeri”, s. 455. Onaran, a.g.e., s. 64.

¹⁷⁹⁷ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 142.

¹⁷⁹⁸ Karal, *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları*, s. 23 vd.

¹⁷⁹⁹ Âsım Efendi, *Tarih*, C. II, s. 765, 771, 772, 776, 814; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214; Fahri Ç. Derin (1974), “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, C. XXXVIII, Sy. 151, s. 381.

¹⁸⁰⁰ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 142.

¹⁸⁰¹ Kuşmânî, *Zebîre-i Kuşmânî*, s. 60.

¹⁸⁰² Demirpolat - Akça, agm, s. 125-126, 132; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 77-78.

¹⁸⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 77 vd.

Dolayısıyla zulüm, bidat ve gavurlaşma olarak takdim ettikleri ıslahatları¹⁸⁰⁴ küfürle itham ederek, şeriat kaygısı güttükleri ve Nizâm-ı Cedîdi şeriata aykırı ve “*bütün fenalıklara sebep*”¹⁸⁰⁵ gösterdikleri belirtilmektedir. Böylece hem kendi menfaat temelli muhalefetlerine meşruluk kazandırmış olduklarından¹⁸⁰⁶ hem de şeriata alet etmek suretiyle askeri ve halkı kışkırtıp, padişaha ve nizâm-ı cedide düşman etmeye muvaffak olduklarından bahsetmek mümkündür.¹⁸⁰⁷

Rical-i devletten bazılarının da küskün olması sebebiyle Nizâm-ı Cedîde muhalif oldukları görülmektedir. Özellikle III. Selim’in kâfirlere mahsus elbise giymeyi emretmek suretiyle padişahın gâvurlaşarak, din düşmanlığı yaptığı; fakirlere ve inanan insanlara karşı hıyanet içerisinde olduğu yolunda propaganda yürüten, ıslahat düşmanı Tayyar Paşa’nın faaliyetlerinin asker üzerindeki yıkıcı tesirlerinden bahsedilmektedir. Hatta Cevdet Paşa’ya göre, şehzade Mustafa ve adamlarınca, Tayyar Paşa’nın tahrik edilip, Nizâm-ı Cedîd aleyhine yürüttüğü faaliyetlerine destek verildiği, ele geçirilen yazılardan anlaşılmaktadır.¹⁸⁰⁸

Dönem kaynaklarından Nizâm-ı Cedîde şeyh ve tekke dervişlerinin de muhalefet ettiği görülmektedir. Bu muhalefetin seninle “*da’vâ-yı şer’im vardır*”¹⁸⁰⁹ diye bağırarak bir şahsın örneğinde de görüldüğü üzere, bireysel bir derviş muhalefeti olduğundan ve tepkilerini padişaha alenen yönelttiklerinden bahsedilse de, daha bilinçli ve sistemli bir tekke muhalefeti Mevlî şeyhi Hacı Mehmed Çelebi’den geldiği not edilmektedir.¹⁸¹⁰ Ayrıca Mustafa Nuri Paşa’nın verdiği bilgilerden ise, hazine idaresinden kovulduğu belirtilen Rüstem ve Salih isimli iki bürokratin, muhaliflerce, gizlice şeyhülislama götürüldüğü ve III. Selim’in halifelik makamına aykırı davranışları olduğuna dair tanıklık ettirilerek, sultanın katli için fetva alındığı öğrenilmektedir.¹⁸¹¹

Ayanlar: Nizâm-ı Cedîde karşı muhalefet eden bir kesim de, ayanlardır. III. Selim tarafından başlatılan Nizâm-ı Cedîd hareketinin Rumeli’de uygulanması gayesiyle başlatılan çalışmalar, âyanların muhalefet ve direnişi ile karşılaşmıştır.¹⁸¹² Bölgeye getirilebilecek her türlü devlet nizamının, bulundukları bölgelerde keyfi bir yönetim sergileyen ayanların işine gelmediği açıktır.¹⁸¹³ Hususiyetle Nizâm-ı Cedîd hazinesi için atılan adımların, âyanların gelirlerinde bir azalma meydana getirdiği de, ayrıca önemlidir.¹⁸¹⁴

¹⁸⁰⁴ Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 177.

¹⁸⁰⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 77-79.

¹⁸⁰⁶ Özek, a.g.e., s. 387; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 110.

¹⁸⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 77-78.

¹⁸⁰⁸ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 151; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 79.

¹⁸⁰⁹ Câbî Ömer Efendi (2003), *Câbî Târîhi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-i Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin*, C. I, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 89-90. Câbî Ömer Efendi, isminin Sabri olduğunu söylediği dervişle, tımarhanede görüşüğünü ifade etmektedir. ay.

¹⁸¹⁰ Muharrem Varol (2013), *Islahat, Siyaset, Tarikat Bektaşiliğinin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Tarikat Politikaları (1826-1866) -Yanya, Selanik ve Edirne Tatbikatı-*, Dergâh Yay. 530, İstanbul, s. 226.

¹⁸¹¹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 216.

¹⁸¹² Berkes, a.g.e., s. 98.

¹⁸¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1971), “Nizam-i Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa I”, *Belleten*, C. XXXV, Sy. 138, Ankara, s. 269.

¹⁸¹⁴ Berkes, a.g.e., s. 108.

Devlet erkânı ve saray çevreleri ile âyanlar arasındaki karşılıklı çıkar ilişkisine, hususiyetle dikkat çekilmelidir. Taşradaki âyanların bir kısım üyelerinin devlet erkânı arasında yer alması veya onların adamları oldukları bilinmektedir. Bundan dolayı siyaseten önemli kişiler haline gelmiş olan âyanların, saray ve devlet erkânı için güç kaynağı olduklarından; buna mukabil âyanların da saray ve devlet erkânı arasında lobi faaliyetleri yürüterek kendi lehlerine dönük menfaat elde ettiklerinden bahsedilmektedir.¹⁸¹⁵ Nizâm-ı Cedîd'in, böyle güçlü bir hukuk etrafında teşekkül eden bir merkez-çevre ilişkisi içerisinde, âyanlar, yeniçeriler ve diğer muhalif kesimler için bir endişe kaynağı¹⁸¹⁶ olması anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim Nizâm-ı Cedîd, sadece âyanların değil, payitahtta da birçok kesimin tepkisini çektiğinden, bu tasarruf özelinde, hem payitahtta hem de Rumeli'de, doğal, muhalif bir ittifakın meydana geldiği bir kez daha, görülmektedir.

Nizâm-ı Cedîde karşı Trakya'da başlayan ayaklanmalar, sadrazam Hafız İsmail Paşa'nın tahriki ile,¹⁸¹⁷ Rumeli âyanlarından Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa liderliğinde büyük bir isyana dönüşmüştür. Tirsiniklioğlu, Cevdet Paşa'ya göre "*pek zorlu bir adam*"¹⁸¹⁸ olup, devletin Nizâm-ı Cedîd teşebbüsüne şiddetle mukabelede bulunmuştur. 1806'da başlayan ve tarihte II. Edirne vakası adıyla anılan bu isyan sebebiyle, Nizâm-ı Cedîd'in Rumeli'de uygulanmasından vazgeçilmiştir.¹⁸¹⁹

Edirne vakasında sadece âyan muhalefeti yoktur. Aynı zamanda hem sadrazam hem de şehzade Mustafa isyan sürecinde aktif rol almışlardır. Şehzade Mustafa'nın adamları âyanlara, şehzadenin ağzından Nizâm-ı Cedîdin ve diğer reformların kaldırılacağına dair vaatler içeren mektuplar göndermişlerdir.¹⁸²⁰ Şehzade Mustafa'nın, muhalefete destek olması, sadrazamın bu yöndeki çabası için bir kuvvet noktası oluşturmuştur.¹⁸²¹ Bundan dolayı Cevdet Paşa kızgınlıkla, evvela İstanbul'daki devlet hainlerin cezalandırılmaları icap ederdi, demektedir.¹⁸²²

İsyan sürecinde padişahın hal' edileceği şayiaları da ortada dolaşmakta idi.¹⁸²³ II. Edirne vakası boyunca padişahın isminin hutbelerde okunmaması, işin padişahın fiziksel hal'ine kadar gidebileceğini göstermesi bakımından oldukça mühimdir.¹⁸²⁴ Uzunçarşılı'nın da not ettiği gibi, padişahın isminin hutbelerde okunmaması, halifenin manen hal' edildiği anlamına gelmektedir.¹⁸²⁵ Devletin karşı karşıya bırakıldığı bu durum sebebiyle müteessir olan Cevdet Paşa, II. Edirne

¹⁸¹⁵ Öz, a.g.e., s. 196; Berkes, a.g.e., s. 105, 108-109.

¹⁸¹⁶ Uzunçarşılı, "Kadı Abdurrahman Paşa I", s. 275.

¹⁸¹⁷ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 12; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 80; Akçura, a.g.e., s. 138.

¹⁸¹⁸ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VI, s. 298.

¹⁸¹⁹ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 62 vd.; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 12; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 62-70; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 25 vd., 63 vd.; Akçura, a.g.e., s. 135 vd.; Kemal Beydilli (2012), "Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa", **TDVİA**, C. 41, İstanbul, s. 205; a. mlf. (2001), "İsmail Paşa, Hafız", **TDVİA**, C. 23, İstanbul, s. 116-117; a. mlf., "Selim III", s. 423; Mert, agm, s. 197.

¹⁸²⁰ Akçura, a.g.e., s. 138; Eren, "Selim III", s. 453.

¹⁸²¹ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 82; Uzunçarşılı, "Kadı Abdurrahman Paşa I", s. 275; Beydilli, "İsmail Paşa", s. 117

¹⁸²² Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 67.

¹⁸²³ Eren, "Selim III", s. 453.

¹⁸²⁴ Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 26, 63; Mert, agm, s. 197.

¹⁸²⁵ Uzunçarşılı, "Kadı Abdurrahman Paşa I", s. 301.

vakasındaki cesaretsiz tutumu sebebiyle padişahı ciddi manada tenkid etmektedir. Ona göre, isyancıları talimli ordu ile cezalandırmak yerine orduyu geri çekmek suretiyle III. Selim, kendisini tahttan indirmek isteyenlerin önünü açmış ve manen kendi kendisini hal' etmiştir.¹⁸²⁶ Ancak düşman tehlikesine rağmen, iç savaşa sebep olacak bir adımı atmasının, padişahın göze alabileceği bir tasarruf olup olmadığı düşünülmesi gerekmektedir.¹⁸²⁷ Dolayısıyla II. Edirne vakası ile Nizâm-ı Cedîd'in Rumeli'de uygulanmasından vazgeçilmesi, muhalefet cephesine güç kattığı; III. Selim'in saltanatına ise ağır bir darbe indirdiği söylenilebilir. Keza padişahın bu hadiseden sonra eski otoritesini yeniden tesis edemediği iddia edilmektedir.¹⁸²⁸

Bazı Tayinler: III. Selim Nizâm-ı Cedîdin Rumeli'de uygulanmasını engellemek gayesiyle başlatılan ve başını âyanların çektiği II. Edirne vakası esnasında asileri kıskırtan ve Nizâm-ı Cedîd karşıtlığı ile maruf dönemin sadrazamı Hafız İsmail Paşa'yı¹⁸²⁹ azletmiştir. Öte taraftan kendisine yakın yenilik taraftarı şeyhülislam Sâlihîzâde Esad Efendi'yi de değiştirerek,¹⁸³⁰ yenilik karşıtı tutuma sahip Topal Atâullah Mehmed Efendi'yi şeyhülisamlığa, yine yeniliklerin amansız hasmı olan Köse Musa Paşa'yı da kaymakamlığa atamıştır.¹⁸³¹ Bu suretle bir tür denge politikası güttüğü not edilmiş olsa da, padişahın bu tasarrufunun, bazı endişeleri sebebiyle kuvvetli bir şahsiyet ortaya koyamaması ile alakalı olduğu ve kendi sonunu hazırlayan bir netice verdiği belirtilmektedir. Padişahın bu denge politikası gereği yaptığı bu iki atamayı bir dönüm noktası kabul eden Cevdet Paşa'ya göre, Atâullah Efendi'yi şeyhülisamlığa, Musa Paşa'yı da kaymakamlığa ataması, padişahın büyük hataları arasında olup,¹⁸³² kendi sonunu hazırlayan bir netice vermiştir.

Şeyhülislam Atâullah Efendi (ö. 1811) dönemin yoğun siyasi atmosferiyle uyumlu olarak, birçok siyasi hadisede yer almıştır.¹⁸³³ Kendisini Nizâm-ı Cedîd taraftarı göstermeyi başarmış olsa da,¹⁸³⁴ yeniliklerin amansız hasımlarından birisi olduğu ifade edilmektedir.¹⁸³⁵ Buna rağmen padişahın Topal Atâullah Efendi'yi şeyhülisamlığa getirmiş olması, maslahata uygun adım olarak görülmektedir.¹⁸³⁶ Böyle bir atamayı yapmasında padişahı etkileyen Atâullah Efendi'nin, köklü bir aileye mensup, muhafazakâr bir âlim olması ve maddi konulardaki dürüstlüğü ile,¹⁸³⁷ Nizâm-ı

¹⁸²⁶ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 67.

¹⁸²⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 81.

¹⁸²⁸ Akçura, a.g.e., s. 140; Beydilli, "Selim III", s. 423.

¹⁸²⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 210.

¹⁸³⁰ Bilgilere göre şeyhülislam Sâlihîzâde Esad Efendi, Nizâm-ı Cedîd ordusunun Rumeli'ye geçişini teşvik ederek, asiler aleyhine fetva vermesi ile meşhurdur. Ancak onun asiler aleyhine fetva vermesi Yeniçeriler arasında duyulunca, kendisine karşı büyük bir tepki oluşmuştur. Öte taraftan padişahın, Nizâm-ı Cedîd reformundan vazgeçmesi sebebiyle, kendisine karşı ulema arasında da bir muhalefet meydana gelmiştir. *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 569; Mehmet İpşirli (1995), "Esad Efendi, Sâlihîzâde", *TDVİA*, C. 11, İstanbul, s. 345; Danişmend, *Kronoloji*, C. V, s. 149.

¹⁸³¹ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 16-17; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 81.

¹⁸³² Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 152-153.

¹⁸³³ Mehmet İpşirli (1991), "Atâullah Mehmed Efendi, Topal", *TDVİA*, C. 4, İstanbul, s. 47.

¹⁸³⁴ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 216; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 70.

¹⁸³⁵ Beydilli, "Selim III", s. 423; Afyoncu vd., a.g.e., s. 295.

¹⁸³⁶ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 153.

¹⁸³⁷ İpşirli, "Atâullah Mehmed Efendi", s. 47

Cedîdin kurulmasına fetva verip, III. Selim’i bu adımı sebebiyle övmüş olması muhtemeldir.¹⁸³⁸ Ancak ilkin erdemli bir kişilik şeklinde tarif edilen şeyhülislamın,¹⁸³⁹ sonraki bazı hadiseler sebebiyle yalancı, mutaassıp ve riyakâr olarak itham edilen birisine dönüşmesi dikkat çekicidir.¹⁸⁴⁰

Cevdet Paşa’nın padişahın hatalı tercihlerinden birisi olarak ifade ettiği bir diğer isim olan kaymakam Köse Musa Paşa da, kendisini padişaha yenilik taraftarı olarak tanıtmıştır. Gerçekte ise Nizâm-ı Cedîde karşı olup, şehzade Mustafa ile işbirliği halinde olduğu not edilmektedir.¹⁸⁴¹ Kendi çıkarı için askeri kullanma ve tahrik etme hususunda çok mahir olduğu belirtilen Musa Paşa’nın,¹⁸⁴² Kabakçı İsyanı’nın esas azmettiricilerinden birisi olduğu defaatle dile getirilmiştir.¹⁸⁴³ Özellikle ordunun payitahttan ayrılması üzerine, ulema ve yeniçerilerle birlikte anlaşarak, Nizâm-ı Cedîdin kaldırılmasına karar verdikleri ve harekete geçtikleri ifade edilmektedir.¹⁸⁴⁴

Şehzade Mustafa: İlk andan itibaren büyük bir muhalefet bloğuyla karşılaşan III. Selim’in,¹⁸⁴⁵ muhalifleri arasında şehzade Mustafa’nın da bulunması dikkat çekicidir. Daha önceki hal’ süreçlerinden farklı olarak bir şehzadenin, iktidar hırsı uğruna meşru padişaha karşı girişilen isyan sürecinin aktörleri arasında yer almasını, önemli mühim addetmek gerekmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre şehzade Mustafa’nın, tahta geçmek için çok haris davrandığı ve bu emeli için adamları vasıtasıyla muhalefeti desteklediği ifade edilmektedir.¹⁸⁴⁶ II. Edirne vakasındaki desteğinin, bir ihanet içerisinde olup, muhalefeti destekleyen ve isyancıları tahrik eden sadrazamın bu yöndeki çabaları için bir kuvvet noktası oluşturduğu hatırlanmalıdır.¹⁸⁴⁷

Şehzade Mustafa’nın başından itibaren III. Selim ve Nizâm-ı Cedîde karşı girişilen tertiplerin destekçisi olduğu bilinmektedir. Özellikle Kabakçı isyanı esnasında adamları aracılığıyla ayaklanmanın içerisinde yer aldığı ve isyanı yönlendirdiği ifade edilmektedir.¹⁸⁴⁸ Bu isyan neticesinde III. Selim’in hal’ edilmiş ve yerine şehzade Mustafa, IV. Mustafa namıyla tahta geçmiştir. Yeni padişah, Nizâm-ı Cedîd’i tasfiye için her istenileni yerine getirmiştir. Kendi mensuplarını kayırmasının yanında, Nizâm-ı Cedîd mensuplarını cezalandırarak, selefi III. Selim’in destekçilerini azledip, sürgüne yollamıştır.¹⁸⁴⁹ İsyanın aktif elemanlarını sorumlu tutmadığı, asileri

¹⁸³⁸ Abdülkadir Altunsu (1972), **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, s. 171.

¹⁸³⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 210.

¹⁸⁴⁰ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 70, 153.

¹⁸⁴¹ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 16-17; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 81; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 152-153; Afyoncu vd., a.g.e., s. 195; Beydilli, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, s. 49.

¹⁸⁴² Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 174.

¹⁸⁴³ Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, s. 8; Afyoncu vd., a.g.e., s. 296.

¹⁸⁴⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 81.

¹⁸⁴⁵ Kuşmânî **Asiler ve Gaziler**, s. 112; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

¹⁸⁴⁶ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 13; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 151; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 65; Akçura, a.g.e., s. 139, 150; Kemal Beydilli (2020), “Mustafa IV”, **TDVİA**, C. 31, Ankara, s. 284; Eren, “Selim III”, s. 45-456.

¹⁸⁴⁷ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 82; Beydilli, “İsmail Paşa, Hafız”, s. 117; ; Uzunçarşılı, “Kadı Abdurrahman Paşa I”, s. 275.

¹⁸⁴⁸ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 28; Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, s. 8.

¹⁸⁴⁹ Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 65, 69.

affettiği, makam ve mevki noktasında asi elebaşlarına çok cömert davrandığı; hatta kendileri ile bir de hüccet imzaladığı kayıtlarda mevcuttur.¹⁸⁵⁰

c. III. Selim'in Otoritesini Sarsan Diğer Hadiseler

Harici Bazı Meseleler: Askerlerin, ulemanın, bürokrasinin ve âyanların öncelikli muhalefet sebebini Nizâm-ı Cedîd hareketi oluştursa da, padişahın otoritesini sarsan dâhili ve harici başka bazı etmenler de bulunmaktadır. Fransızlar'ın Mısır'ı işgal etmeleri (m. 1798), III. Selim'in padişahlığına darbe vuran ve İslam dünyasında meşruiyetinin sorgulanmasına neden olan, Nizâm-ı Cedîd harici hadiselerden birisidir.¹⁸⁵¹ Bu münasebetle Mısır'ın işgalden kurtarılması için Fransızlar'a karşı Ruslar'la ittifak yapılması da kamuoyunca hazmedilememiş ve padişaha karşı bir cereyan meydana getirmiştir.¹⁸⁵² Rus savaşı ve Sırp isyanı da bu minvalde değerlendirilebilir.¹⁸⁵³

İngiliz gemilerinin boğazdan geçip Marmara'ya kadar gelmeleri ve İstanbul'u tehdit etmeleri de (m. 1807), bu anlamda ciddi bir probleme işaret etmektedir. Özellikle Boğazın İngiliz gemileri tarafından kapatılması, payitahtı tehdit etmesinin yanı sıra, pahalılık ve asayiş olaylarına da, neden olmuştur.¹⁸⁵⁴ Buna ilaveten şehirde uzunca bir süredir devam eden Nizâm-ı Cedîd ordusu marifetiyle yeniçeriliğin kaldırılacağına dönük dedikoduların,¹⁸⁵⁵ İngiliz gemilerinin, bazı devlet ricalinin talebi doğrultusunda şehre geldiklerine dair, Fransız elçisi tarafından yayılan şayia ile birleşmesi sebebiyle büyük bir öfke meydana gelmiş¹⁸⁵⁶ ve iş daha karmaşık bir hale gelmiştir. Ancak Cevdet Paşa, İngiltere yanlısı bazı devlet adamlarının İngiliz gemilerinin Boğazdan geçişini temin ettirdikleri iddialarını, ispat edilebilirlikten uzak ve şüpheli bulmaktadır.¹⁸⁵⁷ Keza Mustafa Nuri Paşa da Fransız elçisince bir fitne çıkarmak gayesiyle ortaya atılan bu iddianın Âsım Efendi tarafından gerçek sanılmasını hayretle karşılamaktadır.¹⁸⁵⁸ Ancak İngilizlerle dostluk yapıp, gemilerin girişine kolaylık gösterdikleri iddia edilerek Kaptan-ı Deryâ'nın sürgüne yollanması; Boğaz nazırının ise boynunun vurulması, bu iddiayı doğrular nitelik taşımaktadır.¹⁸⁵⁹ Neticede İngiliz filosunun Boğazı rahatça geçerek İstanbul önlerine gelmesi Beydilli'nin ifadesiyle, III. Selim'in iktidarından arta kalanları silip süpürmüştür.¹⁸⁶⁰

¹⁸⁵⁰ Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyeye", s. 37 vd.

¹⁸⁵¹ Tafsilatlı anlatım için bk. Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 9 vd.; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VI, s. 323 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 200-208; Câbi Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 40-45.

¹⁸⁵² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 35, 78; Eren, "Selim III", s. 450.

¹⁸⁵³ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 83-84.

¹⁸⁵⁴ Hadisenin etraflıca anlatımı için bk. Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 109 vd.; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 17 vd.; Câbi Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 102-110.

¹⁸⁵⁵ Kuşmânî, **Zebîre-i Kuşmânî**, s. 82; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142; Fahri Ç. Derin (1972), "Yayla İmâmı Risâlesi", **İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi**, Sy. 3, s. 218-221.

¹⁸⁵⁶ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 772-773; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 118-120; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 213.

¹⁸⁵⁷ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 118-120.

¹⁸⁵⁸ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214.

¹⁸⁵⁹ **Georg Oğulokyan'ın Ruznamesi: 1806-1810 İsyanları**, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa (1972), Terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 1702, İstanbul, s. 2; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 19, 24; Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 219-220.

¹⁸⁶⁰ Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", s. 50.

Vehhâbîlik ve Hac Yolları ile Mekke-Medîne'nin Güvenliği Meselesi: Müslümanların halifesi olan III. Selim'in İslam dünyasındaki nüfuzuna darbe vuran hadiselerden birisi de, Vehhâbî isyanıdır. (m. 1803-1806). Bu isyan sebebiyle Haremeyn Vehhâbîler tarafından işgal edilmiş, hac yollarının güvenliği sağlanamamış, Hacıların, Vehhâbîler tarafından, Mekke'ye de, Medine'ye de girişlerine izin verilmemiş ve hac ibadeti belli bir müddet eda edilememiştir.¹⁸⁶¹ Hac ibadeti engellenen hacıların, anlatıları, Müslümanlar nezdinde bir infial meydana getirmiş ve aynı zamanda İslam halifesi olan III. Selim'e karşı ise, görevi devam ederken gerek toplum nezdinde gerekse İslam dünyasında, büyük bir itibar kaybına ve güvensizliğe sebep olmuştur.¹⁸⁶²

Tarihi XVIII. yüzyılın ilk devirlerine kadar geri götürülebilen Vehhabîlik,¹⁸⁶³ İslam tarihinde aşırı dinî anlayışlara bağlı taleplerle ortaya çıkan ve bedevîler ekseninde şekillenmiş Hâricîlik¹⁸⁶⁴ hareketinden sonra en etkili ikinci bir **hurûc** hareketi olarak değerlendirilebilir.¹⁸⁶⁵ Kurucusu ve harekete ismini veren Muhammed b. Abdülvehhâb'ın, bir dönem kadılık yaptığı ve fetva verdiği bilgiler arasında olup, çok katı ve sert davranışları sebebiyle, çevresinde kuşku ve korkuya sebep olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁶⁶ Sertlik yanlısı tutumları ve diğer bazı hususlar sebebiyle, bedevîler arasında hızlıca taraftar bulmuştur. Vehhâbîliğin, bedevîler arasında süratle yayılmasının, - muhtemelen- bedevî yaşamına fazlaca hitap edecek unsurları bünyesinde barındırması ile alakası bulunmaktadır. Bedevîlerin yağma ve kan dökme hırslarının Vehhâbî inancı tarafından tensip görmesinin, bunda etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁶⁷

Mekke ve Medine'nin Vehhâbîler tarafından istila edilerek, hac yollarının kapanmasına sebep olan hadiselerin başında, Mekke şeriflerinin Vehhâbîler'i hacdan men etmeleri ya da kendilerine şartlı müsaade etmiş olmaları şeklinde kaydedilen yanlış politikaları gelmektedir.¹⁸⁶⁸ Temel yaklaşımlarını bidat saydıkları bazı unsurların imhası üzerine inşa eden Vehhâbîler'in,¹⁸⁶⁹ Müslümanları tekfir etmeleri, hac yollarını tehdit edip, hacıları engellemeleri ve Müslümanların mallarını ganimet olarak görmeleri gibi bazı davranışları, kendilerine karşı büyük bir nefret uyandırmıştır. Kaynaklardaki bilgilere göre, harekete mensup olanlar ilkin şirk ve küfürle itham edilip, mahkûm edilmişler ve Kâbe'ye girmelerine, izin verilmemiştir.¹⁸⁷⁰ Ancak Vehhâbî sorununun, zamanla dinî temelli bir cihâd haline dönüştüğü ve Mekke ve Medine'nin işgali

¹⁸⁶¹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. IX, s. 255; Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 112.

¹⁸⁶² Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 217; Zekeriya Kurşun (2022), **Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918**, Vakıfbank Kültür Yay., İstanbul, s. 40-41.

¹⁸⁶³ Reinhart Dozy (1908), **Târîh-i İslâmiyyet**, Çev. Abdullah Cevdet, C. II, Matbaa-i İctihâd, Mısır, s. 531-554; Mehmet Ali Büyükkara (2012), "Vehhâbîlik", **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 611 vd.

¹⁸⁶⁴ Ethem Ruhi Fırlı (1997), "Hâricîler", **TDVİA**, C. 16, İstanbul, s. 169 vd.

¹⁸⁶⁵ Zekeriya Kurşun (1998), **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 62-63; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VI, s. 122.

¹⁸⁶⁶ Neşet Çağatay (1986), "Vehhâbîlik", **İA**, C. XIII, İstanbul, s. 263.

¹⁸⁶⁷ Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti**, s. 60; a. mlf., **Osmanlı Arapları**, s. 34.

¹⁸⁶⁸ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s.192; Zekeriya Kurşun (2009), "Suûdîler", **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s.585-586.

¹⁸⁶⁹ Vehhâbîler'in temel yaklaşımları için bk. Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VI, s. 122-123; a. mlf., C. VII, s. 182 vd.; Yusuf Ziya Yörükân (1953), "Vehhabîlik", **AÜİFD**, C. 2, Sy. 1, Ankara, s. 59 vd.; Çağatay, "Vehhâbîlik", s. 263-265; Büyükkara, "Vehhâbîlik", s. 611-613.

¹⁸⁷⁰ Yörükân, "Vehhabîlik", s. 56-57; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 192; Çağatay, "Vehhâbîlik", s. 263-265.

neticesinde padişahın halifelik vasfına zarar veren bir “*hurûc*” hareketi olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir.¹⁸⁷¹ Nitekim Vehhâbî hareketi resmî kayıtlarda, hurûc ale’s-sultân ile örtüşecek şekilde “*hâricî suûd oğlu*”¹⁸⁷² şeklinde not edilmiştir. bundan dolayı Cevdet Paşa’ya göre Vehhâbîler, bağıy taifesindendirler ve tedip edilmeleri şer’an caizdir.¹⁸⁷³

Osmanlı Devleti için hac yollarının ve kutsal mekânların güvenliği öncelikli olduğundan, ilkin, Vehhâbîlik hareketinin hayati bir mesele ve tehlikeli bir oluşum olarak değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Ancak 1800’lerin başında mezkûr hareket tarafından kutsal beldelerin işgal edilip, hac yollarının güvenliği tehlike altına girince, devlet tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanır olmuştur. Bazı kayıtlar, devletin çok daha evvelden bu tehlikenin farkında olduğunu göstermekte ise de,¹⁸⁷⁴ Cevdet Paşa’nın, Vehhâbî meselesine yeterince ehemmiyet verilmediğine dair şikâyetlerinden de anlaşıldığı gibi,¹⁸⁷⁵ Vehhâbîlerin, Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit algısı oluşturmaları, kutsal mekânları işgal etmeleri ile başladığı, reel politikte daha çok örtüşmektedir.¹⁸⁷⁶

Haremeyn’in başka bir güç tarafından işgali ve hac yollarının tehlike altına girmesi kuşkusuz acil bir müdahaleyi gerektirdiğinden, dönemin Osmanlı halifesi olan III. Selim’in emriyle bir meşveret meclisi toplanmış ve bazı tedbirler alınmıştır.¹⁸⁷⁷ Devletin yaptırdığı araştırmalar neticesinde hazırlanan raporlarda, Vehhâbîler’le ilgili bazı malumatın ortaya konulduğu görülmektedir. Kurşun’un verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, 1803 tarihli olduğu var sayılan bir raporda, Vehhâbîler’in reddettikleri inanç ve ibadetlere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, Osmanlı padişahını fasık olarak tavsif eyledikleri, bundan ötürü adının hutbede zikredilmesini yasakladıkları;¹⁸⁷⁸ yine III. Selim’i Vehhâbîlik inancına davet ettikleri not edilmiştir.¹⁸⁷⁹

İnançlarına muhalif olanlara müsamaha göstermeyip, onları katletmeyi tercih eden Vehhâbîler’in,¹⁸⁸⁰ Mekke ve Medine’de hâkimiyet kurduktan sonra, ilk iş olarak, padişahın adının hutbelerde zikredilmesini yasakladıkları bilinmektedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet anlayışına bağlı dört mezhebin Kâbe’deki uygulamalarına son verdikleri, Osmanlı Devleti tarafından atanmış yetkilileri azlederek, kendi müntesiplerini görevlendirdikleri, Haremeyn’de Vehhâbî inancını yaydıkları ve kendi hukuklarını icra etmeye başladıkları ifade edilmektedir.¹⁸⁸¹ Vehhâbî idaresinin Mekke ve

¹⁸⁷¹ Kurşun, “Suûdîler”, s. 585-586. Vehhâbîlerin hareketinin sadece iktidar ve mevki davası olmadığını dile getiren Karpat, onların “*medeniyet adına ithal edilen Avrupa kültürünün İslâm devlet ve toplum ilkeleriyle bağdaşmayacağını ve getirilen yeniliklerin toplumu içten çökerteceğini iddia*” ettiklerini ileri sürmektedir. Kemal H. Karpat (2012), *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yay. 2966, İstanbul, s. 23.

¹⁸⁷² Çağatay, “Vehhâbîlik”, s. 267; Kurşun, *Osmanlı Arapları*, s. 41.

¹⁸⁷³ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VI, s. 121-122.

¹⁸⁷⁴ Eyüp Sabri Paşa (1292), *Târîh-i Vehhâbiyân*, Kırkambar Matbaası, İstanbul, s.33 vd; Çağatay, “Vehhâbîlik”, s.266.

¹⁸⁷⁵ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VII, s. 195-196, 204.

¹⁸⁷⁶ Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 64.

¹⁸⁷⁷ Mustafa L. Bilge (2009), “Suûd b. Abdülazîz”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul, s. 578.

¹⁸⁷⁸ Kurşun, *Osmanlı Arapları*, s. 38-39.

¹⁸⁷⁹ Danişmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 85.

¹⁸⁸⁰ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VII, s. 212.

¹⁸⁸¹ Yörükân, “Vehhâbîlik”, s. 57; Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 44.

Medine'yi işgalinden sonra ortaya koyduğu, Osmanlı otoritesini tanımama ve padişahın adının hutbelerden çıkarılması gibi icraatlarına bakılarak, dönemin şartları muvacehesinde, Haremeyn'in de dâhil olduğu Hicaz bölgesini, Osmanlı Devleti'nden ayırıp, müstakil bir Arap devleti tesis etme gayesi güttüklerine dair kuvvetli bulguların varlığından da bahsetmek gerekmektedir.¹⁸⁸²

Çeşitli sebeplerden ötürü devletin bu gaile ile yeterince ilgilenemediği¹⁸⁸³ ve bu nedenle birkaç sene de olsa, Haremeyn'de fiili bir Vehhâbî idaresi tesis edildiği bilinmektedir. Mekke ve Medine'deki Vehhâbî işgali, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından sona erdirilmiş ve isyancılardan bazıları İstanbul'a gönderilerek, burada şeyhülislamın fetvası mucibince idam edilmişlerdir. Böylece kutsal beldelerdeki Osmanlı hâkimiyeti yeniden tesis edilmiştir.¹⁸⁸⁴ Netice olarak, Haremeyn'in işgal edilip, hac ibadetinin tehlike altına girmesi, halifenin Müslümanların arasındaki saygınlığına darbe vuran bir gelişme olarak kaydedilmiş¹⁸⁸⁵ ve halifenin vazifesindeki acziyet olarak tarihe not düşülmüştür.

İslam hukukuna göre Müslümanların halifesinin öncelikli görevi, İslam'ı korumak ve ikamesini temin edebilmektir. Müslümanların ibadetlerini yerine getirmeleri için gerekli tedbirlerin alınması da, halifenin bu vazifeleri arasında bulunmaktadır. Keza dine zarar veren ve bidat adı altında ortaya çıkan bazı uygulamaları önlemek ve dinin doğru bir şekilde yaşanmasına imkân hazırlamak da, bu görev tanımı içerisinde yer almaktadır.¹⁸⁸⁶

Erken dönemlerden itibaren Mekke ve Medine'nin müdafaası, himayesi ve buna bağlı olarak hac yollarının açık tutulması hilafetin şartlarından kabul edilmiş ve halifelerin görevleri arasında sayılmıştır. Bundan ötürü Haremeyn'in himayesi ve egemenliği devlet başkanının meşruiyet unsurları arasında yer almıştır.¹⁸⁸⁷ Bu bilinçle davranan Osmanlı sultanları, bu hizmete özel önem vermişlerdir. Hac ibadetinin rahat yapılabilmesi için, görevliler tayin etmiş, hac yollarının güvenliğini sağlamış, hacıların Mekke ve Medine'deki, barınma, konaklama, iâşe ve ibadesinin temini ve güvenliklerinin sağlanması gibi çeşitli vazifeleri bihakkın yerine getirmişlerdir. Osmanlı Devlet adamlarından Koca Ragıp Paşa, Osmanlı sultanlarının halife vasfıyla çağırılmasını, Mekke ve Medine gibi İslam'ın kutsal beldelerine hâkim olmalarıyla izah etmektedir.¹⁸⁸⁸ Ancak 19. yüzyılın başında İslam'ın kutsal beldeleri olan Mekke ve Medine'nin Vehhâbîler tarafından işgal edilip, hac ibadetinin engellenmesi, Osmanlılar'ın Haremeyn hâkimiyetine büyük zarar vermiştir.

Haremeyn'in himayesi ve egemenliği, Osmanlı halifesine çok güçlü bir meşruiyet zemini sağladığından, Vehhâbî isyanının, zamanın halifesi III. Selim'in, dolayısıyla Türk hâkimiyetinin,

¹⁸⁸² Akçura, a.g.e., s. 23-25.

¹⁸⁸³ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 195 vd.; Yörükân, "Vehhabilik", s. 57.

¹⁸⁸⁴ Eyüp Sabri Paşa, a.g.e., s. 280-284; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. X, s. 99-102; Ali Akyıldız - Zekeriya Kurşun (2015), **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi- Kızıldeniz-Kuzey Afrika) Diplomatik Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 7; Çağatay, "Vehhâbîlik", s. 267; Büyükkara, "Vehhâbîlik", s. 611.

¹⁸⁸⁵ Akyıldız - Kurşun, a.g.e., s. 7.

¹⁸⁸⁶ Bakara, 2/193; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40; El-Ferrâ', a.g.e., s. 27; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699.

¹⁸⁸⁷ er-Reşîdî, a.g.e., s. 86-87, 200; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 216; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699-700.

¹⁸⁸⁸ Râgıb Mehmed Paşa, a.g.e., s. 139.

İslam dünyası nezdindeki konumuna ve itibarına büyük bir darbe vurduğu açıkça görülmektedir.¹⁸⁸⁹ Osmanlı müelliflerinin menfî bir şekilde değerlendirdikleri Vehhâbilik hareketi¹⁸⁹⁰ sebebiyle, padişahın saltanatı ve hilafetinin meşruluğu, tartışma konusu haline gelmiştir. Haremeyn'in korunamaması ve hac ibadetinin selametli bir şekilde edasının temin edilememesi, biat ekseninde yürürlüğe giren halifelik görevlerinin yerine getirilemediğini ortaya koymakta olup, bu durumun padişahın hal'ine gerekçe olabilme ihtimali taşıdığı düşünülmektedir.

III. Selim'in hal'inden sonra Mekke ve Medine'deki Vehhâbî işgali (m. 1813) sona erdirilmiştir. Haremeyn'de Osmanlı otoritesinin yeniden tesis edilmesi, II. Mahmûd'un tartışmalı başlayan saltanatına güçlü bir destek olduğu ve halifeliliğinin Müslümanlar arasında pekişmesine imkân sağladığı not edilmiştir.¹⁸⁹¹ Kutsal beldelerde yeniden Osmanlı hâkimiyetinin tesisi sebebiyle, II. Mahmûd'a **gazi** unvanı verilmiş ve İstanbul'da bazı kutlamalar yapılmıştır.¹⁸⁹²

2.9.2. III. Selim'in Hal' Edilmesi

a. Kabakçı Mustafa İsyanı:

İngiliz gemilerinin boğazı çok rahat geçip, payitahtı tehdit etmesi, devlet ricalinin dikkatini Karadeniz'e yöneltmiştir. Karadeniz'den gelecek Rus tehlikesine karşı Karadeniz boğaz hattının güçlendirilmesi gayesiyle çalışmalar başlatılmıştır. Bu minvalde buradaki askerin sayısının artırılması ve bazı bölgelere de Nizâm-ı Cedîd askerinin konuşlandırılması niyeti ile başlatılan çalışmalar, burada konuşlu bulunan yamakların mukavemeti ile karşılaşmıştır. Boğaz yamakları, kendilerine Nizâm-ı Cedîd elbisesi giydirilip, Nizâm-ı Cedîd askeri yapılacaklarına dair yapılan kışkırtmalar neticesinde, bu işten sorumlu tuttıkları boğaz tahkimatından görevli Mahmud Râif Efendi ile tabya kumandanı Halil Haseki'yi linç etmişlerdir. Kendilerine Kabakçı Mustafa Çavuş'u reis seçen eşkıya gürûhu, kimseye zarar vermeyeceklerine, şeyhülislam tarafından tasdik olunmadıkça bir şey istemeyeceklerine, isteklerinin Bâb-ı âli tarafından onaylanmadıkça dağılmayacaklarına dair kendi aralarında sözleşmişler ve ayaklanmışlardır.¹⁸⁹³ Görünüşte liderliğini Kabakçı Mustafa adında bir yamağın yürüttüğü bu isyanın hakiki mimarlarının, sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa ile şeyhülislam Topal Ataullah Efendi olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁹⁴ Özellikle isyancılara, nizâm-ı cedid elbisesi giymeleri halinde kâfir olacakları telkininde bulunup, asileri tahrik eden kaymakamın¹⁸⁹⁵ ve şeyhülislamın pek fazla tesiri olmuştur.¹⁸⁹⁶

¹⁸⁸⁹ Kurşun, "Suûdiler", s. 586.

¹⁸⁹⁰ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VI, s. 121; a. mlf., C. VII, s. 182, 206; Yörükan, "Vehhabilik", s. 63.

¹⁸⁹¹ Kurşun, **Osmanlı Arapları**, s. 41.

¹⁸⁹² Eyüp Sabri Paşa, a.g.e., s. 274-280; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. X, s. 101-102.

¹⁸⁹³ Hadisenin detaylı anlatımı için bk. Câbi Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 126 vd.; Kuşmânî, **Asiler ve Gaziler**, s. 33 vd.; Mustafa Necib Efendi, a.g.e., s. 28 vd.; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 157 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214 vd.; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 775 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 81 vd.; Akçura, a.g.e., s. 141 vd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1942), "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", **Belleten**, C. VI, Sy. 23-24, Ankara, s. 254 vd.; Fahri Ç. Derin (1973), "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir Bir Tarihçe", **İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi**, Sy. 27, s. 99 vd.; a. mlf., "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 221 vd.; a. mlf., "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 382 vd.; **Oğuluckyan'ın Ruznamesi**, s. 2 vd.; Afyoncu vd., a.g.e., s. 294 vd.; Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedîd", s. 316-317; Eren, "Selim III", s. 455-456; Beydilli, "Kabakçı İsyanı", s. 8.

¹⁸⁹⁴ Beydilli, "Kabakçı İsyanı", s. 8.

¹⁸⁹⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 81.

Ulemeden bazıları¹⁸⁹⁷ ile şehzade Mustafa da adamları vasıtasıyla isyanı yönlendirenler arasında bulunmaktadır.¹⁸⁹⁸ Hatta hem şeyhülislamın hem de şehzade Mustafa'nın Kabakçı'ya akıl hocaları yolladıkları ifade edilmektedir.¹⁸⁹⁹ İsyân hazırlıkları yapan yamaklara yeniçeri ocağı tarafından, bir ayaklanmanın nasıl tertipleneceğini talim ettirmek üzere karakullukçular gönderilmiştir.¹⁹⁰⁰ Söylentiye göre, ordunun İstanbul'dan ayrılması Rus savaşı sebebiyle değil, kendilerinin imhası için atılmış bir taktik adım olarak değerlendirilmiştir. Bu söylentiye göre, yeniçerilik ilga edilecek ve yerlerine nizam-ı cedid askeri getirilecektir.¹⁹⁰¹ İsyanda, reformlara karşı olan İngiliz, Fransız ve Rus kışkırtmasını, ayrıca not etmek gerekmektedir.¹⁹⁰²

Şehrin merkezine doğru hareket eden isyancılara, bazı yeniçerilerin, başıbozuk takımının ve kadın, çocuk, genç ve yaşlısı ile halkın da iştiraki ile büyük bir kalabalık meydana gelmiştir.¹⁹⁰³ Vehhâbî isyanı sebebiyle hacıların Medine'ye sokulmadıklarına dair şehirde anlatılanlar, halk arasında infial meydana getirdiğinden, Mustafa N. Paşa, halkın bir kısmının bu sebeple, isyana iştirak ettiğini ima etmektedir.¹⁹⁰⁴ İsyana müdahale etme imkânı bulunan talimli askerler ve topçu birlikleri, kendilerine, “*bu iş herkesin oy birliği meydana gelmiştir. Direniş ve savunma gösterilmesin,*” şeklinde haber gönderen kaymakamın talimatı ile asilere müdahale etmemişler ve verilen talimat gereği, isyancılara katılmışlardır.¹⁹⁰⁵ İsyancıların Nizâm-ı Cedîd askerinden çok korktuğu bilindiğinden, bu talimli müfrezenin bir kısmının bile meydana sürülmesiyle, asilerin dağıtılabileceklerine dair, bazı müelliflerin niyet, telkin ve hayıflanmalarına tanık olunmaktadır.¹⁹⁰⁶

Sadaret kaymakamının asileri yönlendirmesinin yanında,¹⁹⁰⁷ padişahı asılsız malumatla yanıltarak, isyanın büyümesine imkân sağladığı ifade edilmelidir. Nitekim olay duyulduğunda bilgi edinmek isteyen padişaha ve tedbir alınmasını görüşen heyete hadiseyi, ilkin, basit ve küçük bir olay diye aksettirmiş ve önlem alınmasına mani olmuştur.¹⁹⁰⁸ İsyân büyüyüp, önü alınamayacak bir hale geldiğinde ise, kendisiyle birlikte hareket edenlerle beraber, isyanın çok büyüdüğünü ve karşı konulmasının beyhude olduğunu beyan ile, padişahı korkuttuğu vakidir.¹⁹⁰⁹ Yine padişahın isyanın

¹⁸⁹⁶ İlmiye Sâlnâmesi, s. 571.

¹⁸⁹⁷ Akçura, a.g.e., s. 147.

¹⁸⁹⁸ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 28-29; Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, s. 8.

¹⁸⁹⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 82; Gökbilgin, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 316.

¹⁹⁰⁰ Derin, “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 385-386; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 154.

¹⁹⁰¹ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 776; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 152.

¹⁹⁰² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 79; Beydilli, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, s. 51; a. mlf., “Nizâm-ı Cedîd”, s. 177.

¹⁹⁰³ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 130; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 161; Afyoncu vd., a.g.e., s. 296.

¹⁹⁰⁴ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 217.

¹⁹⁰⁵ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 790-791; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 160; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 82; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 219; Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 223-224; Gökbilgin, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 316-317.

¹⁹⁰⁶ Kuşmânî, **Asiler ve Gaziler**, s. 118; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 158-159, 160, 171.

¹⁹⁰⁷ Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 223; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 157.

¹⁹⁰⁸ Gökbilgin, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 316-317; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 82; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 156; Akçura, a.g.e., s. 146.

¹⁹⁰⁹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 161-162.

yatıştırılması gayesiyle şeyhülislamı saraya davet ettiği; ancak hoca efendinin bu davete icabet etmediği de malumdur.¹⁹¹⁰ Dolayısıyla memleketin huzurunu kaçıran¹⁹¹¹ Kabakçı vakasındaki hal ve hareketleri ile hem kaymakamın hem de şeyhülislamın, isyanın baş aktörleri arasında yer aldığı söylenilebilir. Ayrıca isyancılara karşı bazı tedbirler almak üzere toplanan istişare meclisinde meydana gelen tartışmalar, kaymakamın yanı sıra, ulema ve diğer saraylıların, asiler ile aralarındaki gizli ittifakın varlığını ortaya çıkarması bakımından dikkate değerdir.¹⁹¹²

Kendisine yakın bazı isimlerin padişahı, bu tehlikeye karşı tedbir alması için uyarmalarına rağmen, III. Selim'in bunları dinlemediği ve işi suhuletle çözmek niyetiyle, asıl fitneyi çıkaran sadaret kaymakamı ve şeyhülislama tevdi eylediği ifade edilmektedir.¹⁹¹³ Kendi menfaati için askeri kullanma ve tahrik etme işlerinde çok mahir olan sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa'nın, işi çözmek bir yana, el altından asileri kışkırtarak, daha da alevlendirdiği;¹⁹¹⁴ hatta isyancılara, Nizâm-ı Cedîd ricalinin isimlerinin yazılı olduğu bir de liste verdiği kaynaklarca kaydedilmiştir.¹⁹¹⁵ Padişahı aldatıp, felakete sürükledikleri iddia edilen bu zevatın cezalandırılması için fetva alındığı da not edilmelidir.¹⁹¹⁶ Yine Nizâm-ı Cedîd ricalinden bazılarının, hadiseyi küçümsemesi önemli bir ayrıntı olup,¹⁹¹⁷ isyanın büyümesine zemin hazırladığı düşünülebilir. Sonuçta elindeki talimli askerlerden istifade etme cesaret ve basiretini gösteremeyen padişahın, saltanatı boyunca tüm itirazlara rağmen, uğruna büyük bir gayret ve emek ortaya koyduğu¹⁹¹⁸ Nizâm-ı Cedîd ve irâd-i cedîdi kaldırdığını ilan ederek, asiler tarafından istenilen Nizâm-ı Cedîd ricalini feda ettiği bilinmektedir.¹⁹¹⁹ Nizâm-ı Cedîdin kaldırılması sırasında yağmalandığı bilinen¹⁹²⁰ irâd-i cedîd hazinesinin lağv edilmesinin halkı mutlu ettiği muhtemeldir. Çünkü toplumun büyük bir kesiminin Nizâm-ı Cedîde düşmanlık beslemesine sebep olan bu vergiler sebebiyle, pek çok kişinin müşteki olduğu malumdur. Yine de, irâd-i cedîd hazinesi için yapılan itirazların bir kısmının, şahsi menfaat ve rekabetten neşet ettiği vurgulanmalıdır.¹⁹²¹

Kaynakların Kabakçı vakası diye söz ettikleri bu isyan, tıpkı kaymakamın el altından askeri tahrik etmesi ve isyanın başarıldığını görünce de, çok sevindiği durumda olduğu gibi,¹⁹²² şahsi

¹⁹¹⁰ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 789.

¹⁹¹¹ **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 574.

¹⁹¹² Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 219; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 34-35.

¹⁹¹³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 82; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 217-218.

¹⁹¹⁴ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 174.

¹⁹¹⁵ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 793; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 162; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 83.

¹⁹¹⁶ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 130.

¹⁹¹⁷ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 781; Uzunçarşılı, "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair ...", s. 255.

¹⁹¹⁸ Akçura, a.g.e., s. 157.

¹⁹¹⁹ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 52. Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 792; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 162. Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 229; Bazı kayıtlara göre, Nizâm-ı Cedîd ricali ile padişah arasında, padişahın kendilerini düşmanlarına teslim etmeyeceğine dair bir ahitleşmenin bulunduğu ise ayrıca belirtilmelidir. Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 164; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 35.

¹⁹²⁰ Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 176.

¹⁹²¹ Akçura, a.g.e., s. 150, 158, 160.

¹⁹²² Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 173, 174.

ihiras ve menfaat saikiyla hareket eden bazı zevatın, hıyaneti neticesinde meydana gelmiştir.¹⁹²³ Muhalif bütün zümrelerin zımnen onayıyla kısa sürede büyüyerek, bütün şehri teslim almış olan bu ayaklanma, ilk andan itibaren büyük bir muhalif blokla karşılaşan¹⁹²⁴ ve uzun bir süreden beri sultanı zaafa uğramış olan III. Selim'in hal'ine giden sürecin başlangıcı sayılmıştır.

b. III. Selim'in Hal' Edilmesi ve Hal' Fetvası:

İsyanın elebaşı Kabakçı Mustafa'nın ifadelerinden Nizâm-ı Cedîdin lağv edilmesi ile artık meselenin kapandığı düşünülebilir.¹⁹²⁵ Ancak ayaklanmadaki aktif konumları sebebiyle, padişaha güvenemeyip, kendi istikballerinden endişeye kapılan kaymakam ve şeyhülislam ile isyanın diğer ileri gelenleri, III. Selim'in hal'ine zemin hazırladıklarından bahsedilmektedir. Bu kişilerin asilere, Nizâm-ı Cedîdi lağvından sonra, “*bundan böyle bu padişaha emniyet olabilir mi,*” gibi başka isteklerinin olup olmadığını sual etmek suretiyle, sultanın hal'i yönünde telkinlerde bulundukları belirtilmektedir.¹⁹²⁶ Bunun üzerine isyancılar, padişahı hal' etmek için girişimlerde bulunmuşlardır.

Bazı ileri gelenlerin, Nizâm-ı Cedîdin padişah tarafından ilga edildiği hatırlatılıp, hal' işinden vazgeçilmesi gerektiğine dair yaptıkları tekliflere karşılık, asilerin, padişahla kendi aralarına güvensizlik girdiğini ileri sürdükleri; III. Selim'in hal'i ve IV. Mustafa'nın cülûsunda ısrarcı oldukları ifade edilmektedir.¹⁹²⁷ Cevdet Paşa, III. Selim'in hal'ini isteyen ve isyanın hakiki mimarlarından birisi olan şeyhülislamın, bu esnada hal'e karşı bir tutum takınmasını, danışıklı bir iş olarak yorumlamaktadır.¹⁹²⁸ Yine de şeyhülislamın, hal' görüşmelerinde mezkûr mahalle ulemayı davet ederek, onları da şahit tutnak suretiyle,¹⁹²⁹ sorumluluğu paylaşma niyeti olarak düşünülebilir.

Hal' için şeyhülislama müracaat eden isyancıların, III. Selim'i, hilafete aykırı davranmakla itham ederek, fetva talebinde bulundukları ve şeyhülislamın da bu talebe olur cevabı verdiği kaynaklar tarafından not edilmektedir. Şeyhülislam Topal Atâullah Mehmed Efendi'nin vermiş olduğu fetva ile III. Selim hal' edilmiştir. Bu sırada kendisine hadiseler sebebiyle tahttan feragat etmesini teklif edenlere padişahın, “*ben tahtımı vermem, döğüşürüm,*”¹⁹³⁰ dediği rivayet edilse de, genel kabul, III. Selim'in saltanattan feragat ederek, Mustafa'ya biat ettiği yönündedir. Böylece

¹⁹²³ Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 177.

¹⁹²⁴ Kuşmânî,, **Asiler ve Gaziler**, s. 112; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

¹⁹²⁵ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 171.

¹⁹²⁶ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 219; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 805; Derin, “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 400; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 87; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 83; Akçura, a.g.e., s. 151.

¹⁹²⁷ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 805-806; Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 229-230; a. mlf., “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 401-402; a. mlf., “Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...”, s. 106; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172-173; .

¹⁹²⁸ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172. Ayrıca bk. **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 571; Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, s. 8.

¹⁹²⁹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172. Aksun'a göre, davete icabet etmek suretiyle, ilmiye mensupları da kıyamcılarla müşterek hareket ettiğini göstermektedir. Ziya Nur Aksun (2011), **Yozlaşma, Yenileşme, Değişim Kısacasında Dört Muzdarip Padişah [III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud, I. Abdülmecid]**, Haz. Erol Kılınç, Ötügen Neşriyat, 851, İstanbul, s. 129.

¹⁹³⁰ Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 220.

tahta geçme noktasında çok hırslı olan ve başından itibaren III. Selim'e karşı muhalefet cephesiyle hareket eden IV. Mustafa padişah olmuştur.¹⁹³¹

c. Hadisenin Şer'ileştirilmesi ve Şeriatın Belirleyiciliği:

İslam ve Osmanlı tarihleri boyunca zuhur eden isyan hareketlerinin önemli vasıflarından birisi, büyük oranda, iktidarın değiştirilmesi ve yerine kaim olma hedefidir.¹⁹³² Cevdet Paşa'nın kaydına göre, Kabakçı vakasının aktörlerinin de hedefi, gizli bir saltanat değişikliği olup,¹⁹³³ isyan boyunca asıl maksadın gizlendiği ve daha ziyade tepkilerin öne çıkartıldığı bir süreç yaşanmıştır.¹⁹³⁴ Sürecin perdelenmesi ise, şeriat söylemleri ile yürütülmüştür.

Nizâm-ı Cedîd ıslahatının ve mimarlarının tekfir edilmesi: Nizâm-ı Cedîd muhalefeti tarafından verilen bütün çabanın şeriat merkezli söylemlerle ortaya konulması ve toplumdan, İslam adına destek istenmesi,¹⁹³⁵ Osmanlı toplumunda şeriatın belirleyiciliği ile izah edilebilir. Daha önce de belirtildiği üzere şeriat, Osmanlı toplumunda, bütün siyasi alanın meşru zeminini sağlayan temel referans noktası olarak kabul edilmektedir.¹⁹³⁶ Bundan dolayı muhalif hareketlerin, kendilerini, şeriattan uzaklaşmakla itham eyledikleri iktidarın karşısında, şeriatın hakiki müdafileri olarak tanıtmaya; kendi gayelerini, şeriatla perdeleyerek, bu zemin üzerinden meşrulaştırmaya gayret ettikleri söylenmelidir.¹⁹³⁷ Şeriatın elden gittiği şeklinde bir söylem, kitleleri harekete geçirmenin en kolay yolu olarak öne çıkmaktadır.¹⁹³⁸ Böylece muhalefet edilen yenilikler, şeriata aykırı olduğu iddiası ile, hükümsüzleştirilmiş olmaktadır.¹⁹³⁹ Benzer bir yolla Nizâm-ı Cedîd ıslahatı da, muhalifler tarafından, şeriata aykırı ve *"bütün fenalıklara sebep"*¹⁹⁴⁰ gösterilmiş; zulüm, bidat ve gâvurlaşma olarak takdim edilmiştir.¹⁹⁴¹ *"Nizâm-ı Cedîd talimli askerdir. Talim ise gâvur sanatıdır. Talimin Müslümanlığa zararı vardır"*,¹⁹⁴² denilerek, şeriata aykırı bir adım olmakla ve küfürle itham ve mahkûm edilmiştir. Özellikle Nizâm-ı Cedîd reformu, uygulamanın Avrupa'dan alınması ve askerî talimlerin Avrupalı usullerle yapılması sebebiyle, muhaliflerin de tahrikleri ile, toplum

¹⁹³¹ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 138 vd.; Kuşmânî, **Asiler ve Gaziler**, s. 119-120; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 53-54; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 171 vd.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 220; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 806 vd.; Derin, "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 400 vd.; a. mlf.; "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 229-230; a. mlf., "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...", s. 109; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 87; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 83-84; M. Cavid Baysun (1979), "Mustafa IV", **İA**, C. VIII, İstanbuls. 708; Eren, "Selim III", s. 455-456; Beydilli, "Selim III", s. 423-424; a. mlf., "Nizâm-ı Cedîd", s. 177; a. mlf., "Kabakçı İsyanı", s. 8; a. mlf., "Mustafa IV", s. 283; a. alf., "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", s. 35; Uzunçarşılı, "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair ...", s. 258 vd.

¹⁹³² Mustafa, a.g.e., s. 60; Şafak, "Bağy", s. 451-452.

¹⁹³³ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 159.

¹⁹³⁴ Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", s. 47.

¹⁹³⁵ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 160, 162; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 787; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 82; Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 224.

¹⁹³⁶ Onaran, a.g.e., s. 132.

¹⁹³⁷ Zubaida, a.g.e., s. 179.

¹⁹³⁸ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1184.

¹⁹³⁹ Özek, a.g.e., s. 387.

¹⁹⁴⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77-79.

¹⁹⁴¹ Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 177.

¹⁹⁴² Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 290, 298.

nezdinde bir tür kafire ve düşmana benzemek şeklinde algılanır olmuştur.¹⁹⁴³ Nizâm-ı Cedîd icraatı sebebiyle, büyük bir gayret gösteren III. Selim'in de, bu ithamdan payını aldığı ve onun da, tekfir edildiği görülmektedir.¹⁹⁴⁴ Mesela sultan Selim'le ilgili, “*askere setre pantolon giydirip, imanına hâlel getiren, sultan Selim-i salis gibi din-i Muhammedî'ye mugayir ve fukara ve ibadullaha hıyaneti zâhir bir padişah*” şeklindeki ifadeler dikkat çekicidir.¹⁹⁴⁵ Ayrıca şeyhülislamın emir ve fermanları ile halkını kafir Avrupa'yı takip etmeye zorlayarak, şeriata muğayir davranan padişahın, hilafet makamına layık olamayacağını söylemesi de kayda değerdir.¹⁹⁴⁶

Siyasi çekişmelerin ortaya çıkardığı çatışma ortamında, muhalif tarafların birbirlerini düşman olarak ötekileştirdikleri bir vakıa olup, bu adımın en temel argümanlarından birisini ise, **öteki** olanın küfre saptığı iddiası oluşturmaktadır.¹⁹⁴⁷ Müslüman birisinin, tekfir edilmesi dinen yasaklanmış olsa da,¹⁹⁴⁸ böyle bir adım, iddia sahiplerinin, göz ardı edemeyecekleri, hedefe çabuk ulaştıran önemli bir vasıttır. Çünkü tekfir edilene saldırmak, “*kâfir*”e karşı yapıldığından, dinen meşru hale gelmekte ve muhalif bir iddia ile ortaya çıkan bir taraf için motive edici olmaktadır. Neticede ötekine karşı tekfir adımını bir yöntem olarak tercih eden başkaldırı hareketleri için, devlet başkanı ve iktidar, tekfir edilmekten mütevellid, Allah'ın hükümleriyle hükmetmeyen,¹⁹⁴⁹ şeriatın ayrılıp küfre sapan ve Allah'a itaat sınırlarını ihlal ederek, meşruiyetini kaybeden konumuna düşmektedir. Dolayısıyla böyle bir durumu olan devlet başkanı ve iktidarın, ulü'l-emr olarak, itaati hak etmediği ve en kısa zamanda yönetimden uzaklaştırılmasının icap ettiği, dini bir görev olarak telakki edilmektedir. Tekfir edilen icraat ise, ivedilikle ıslah edilmesi veya ortadan kaldırılması iktiza eden bir adım haline dönüşmektedir. Böylece şeriata muhalif kişi ve adımlara karşı, dinin tarafında, şeriata savunucusu olmak gibi bir makama terfi eden muhalif isyan hareketlerinin, iktidara karşı meşru bir sebep ve haklılık kazandıkları görülmektedir.¹⁹⁵⁰ Nitekim III. Selim'in hal' vakası sürecinde, yeniçerilerce sıkça dillendirilen kendilerinin din uğruna gayret ettiklerine¹⁹⁵¹ dair söylemlere tanık olunması, hatta asilerin, isyanın başlangıcında Mahmud Râif Efendi'yi katlederken, onun “melun” ve “kafir” olduğunu ilan ve iddia ile, Allah'ın bir emrini yerine getirdiklerini ilan etmeleri,¹⁹⁵² bu durumu izah sadedindedir.

Şeriata aykırı olan kişi ve icraatın mevcudiyetini ortadan kaldırmak ve şeriata yeniden ikamesinin temini ise, Müslümanların vazifelerindedir. İslamiyet'te her Müslüman, emr-i bi'l-

¹⁹⁴³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77 vd.; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 290;

¹⁹⁴⁴ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 765, 771, 772, 776, 814; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214; Derin, “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 381.

¹⁹⁴⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 78-79.

¹⁹⁴⁶ M. Akgündüz, a.g.e., s. 237.

¹⁹⁴⁷ Evkuran, a.g.e., s. 69.

¹⁹⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/94.

¹⁹⁴⁹ Meselâ bk. Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/44, 47-50.

¹⁹⁵⁰ Bağdâdî, a.g.e., s. 278; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226; Nebhan, a.g.e., s. 132; Ammâra, a.g.e., s. 194; Ardoğan, a.g.m., s. 175; Barlak, a.g.m., s. 411.

¹⁹⁵¹ Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 224; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 298.

¹⁹⁵² Kuşmânî, **Asiler ve Gaziler**, s. 53.

ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker'den sorumlu tutulduğundan,¹⁹⁵³ Müslümanların, biat kuralları gereğince, devlet başkanını ve idarecileri kontrol etme, yanlışlarından dolayı uyarma, tenkid edebilme ve denetleme hakkının bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁵⁴ Kabakçı vakasında da padişahı ikaz etmek gibi bir gayenin kendi üzerlerine vacip olduğu, asilerce dile getirilmiştir.¹⁹⁵⁵

Başlangıcından itibaren dini söylemlerle bezenerek, şer'an haklı bir davanın adımı gibi lanse edilen Kabakçı isyanı, bu şekilde meşru bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Nitekim asiler ve hadisenin asıl muharrikleri, Nizâm-ı Cedîdi, küfre düşmek ve kâfire benzemek¹⁹⁵⁶ olarak görmektedirler; bundan dolayı ortadan kaldırılması iktiza etmektedir.¹⁹⁵⁷ Asilere göre Nizâm-ı Cedîd "*bütün fenalıklara sebep*"¹⁹⁵⁸ olan bir icraattır. Çünkü toplumu ayrıştırmasının yanında, bu iş yüzünden Edirne vakası meydana gelmiş ve haksız yere Rumeli'de birçok masum ölmüştür.¹⁹⁵⁹ Oysa İslam dini masum insanların öldürülmesini kesin olarak yasaklamıştır.¹⁹⁶⁰ Ancak şu noktayı vurgulamak gerekmektedir. Asilerin "masum" diye niteledikleri Edirne vakası sırasında ölenlerin aleyhine, bağy olduklarına dair, dönemin şeyhülislamı Sâlihîzâde Esad Efendi (ö. 1814) tarafından fetva verilmesi,¹⁹⁶¹ her grubun siyasi emellerini gerçekleştirmek için, çok defa dini naslara başvurduğunu ve böylece ihtiyaç duyulan kamuoyu desteğinin, dini referanslar yardımıyla elde edilebildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹⁹⁶²

Kabakçı vakası, böyle şer'î bir zemine sahip olarak gün yüzüne çıkmıştır. Hadisenin zuhuruna ise, askerlerin Nizâm-ı Cedîd kıyafeti giymek istememeleri sebep olmuştur. Askerlerin kılık-kıyafet değiştirme hususunda ayak diretip, Nizâm-ı Cedîdi reddetmelerinin temelinde, isyanın hakiki planlayıcılarının, askerlerin, Nizâm-ı Cedîd elbisesi giymesi halinde kâfir olacağına dair telkin ve kışkırtmalarının bulunduğu varsayılmaktadır.¹⁹⁶³

Sürecin hâkim aktörleri tarafından askerinin ve kamuoyunun ikna edilmesinde kullanılan,¹⁹⁶⁴ "*kim bir topluluğa benzerse o da onlardandır,*" (men teşebbeye bi kavmin fehüve minhüm),¹⁹⁶⁵

¹⁹⁵³ Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/71; Âl-i İmrân, 3/110; Müslim, "İmâre", 63; Müslim, "İmân", 78.

¹⁹⁵⁴ Serahsî, **el-Mebsût**, C. X, s. 1 vd.; er-Rayyis, a.g.e., s. 216-217; Nebhan, a.g.e., s. 143.

¹⁹⁵⁵ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 131.

¹⁹⁵⁶ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 290; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 765, 771, 772, 776, 814; Derin, "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 381.

¹⁹⁵⁷ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 787; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 54.

¹⁹⁵⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77-79.

¹⁹⁵⁹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142; Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...", s. 104.

¹⁹⁶⁰ Mesela bk. Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/32; Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92-93, En'am, 6/151; İsra, 17/33; Furkan, 25/68.

¹⁹⁶¹ **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 569; İpşirli, "Esad Efendi, Sâlihîzâde", s. 345.

¹⁹⁶² Koçyiğit, a.g.e., 20; Barlak, agm, s. 386.

¹⁹⁶³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 81; **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 571.

¹⁹⁶⁴ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 130; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 757.

¹⁹⁶⁵ Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Libâs", 5, (Hadis Nu. 4031)", C. VI, s. 144. Hadis üzerine yapılan bir inceleme için bk. Mirza Tokpınar (2005), "'Men teşebbeye bi-kavmin fe-huve minhum' Hadisi Üzerine Bir İnceleme", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C. III, Sy. 2, ss. 85-109.

hadis-i şerifi, meselenin şer'i bir hal almasında mihver noktalardan biridir. Çünkü siyasi çatışma güden gruplar için dini metinler, önemli referanslar barındırmaktadır.¹⁹⁶⁶

Bu hadise özelinde zikredilen hadis-i şerifin, **Sünen-i Ebî Dâvûd**'un "Libâs" (kılık-kıyafet) bölümünde yer almasını da dikkate alarak, Nizâm-ı Cedîdin sadece kılık kıyafet meselesine indirgenmesini ve bir kıyafetin giyilmesi ile kâfire benzenildiği şeklinde yansıtılmasını, maksadın sapıtılması, meselenin ıskalanması olarak anlamak mümkündür. Nitekim İslam dininde başka toplumdan olmanın ölçüsü, kıyafet benzerliği ile ortaya konulmaz. Kâfir olma ya da gayr-i Müslim bir toplumdan sayılmanın şartları Kur'an-ı Kerim tarafından tespit edilmiştir. İlgili ayetler,¹⁹⁶⁷ gâvurun veli / dost tutulmaması ile alakalı olup, buradaki "dost" ifadesi, dinin korunması, Müslüman kimliğinin ve manevî ahlakın muhafazası, devlet sırrı, hukuki velayet gibi hassasiyetlerin paylaşılması ve İslam'ın düşmanlarının tarafını tutma üzerinden tasvir edilebilir. Dolayısıyla kıyafet giymenin bu kapsama girmediği görülebilmektedir. Kâfirin tarafını tutmak ya da kıyafetle bile olsa ona benzemek, daha yakın manada, özentî kelimesi ile karşılanabilir. Bunun ise, bilinçli bir niyet ve tercihle alakası vardır. Nitekim Hz. Peygamberin başka bir hadisinde gayr-i Müslimlere ait kıyafetlerin giyilmesini yasaklamadığı ama onlara muhalefet edilmesini salık verdiği görülmektedir.¹⁹⁶⁸ Böyle bir durumda Müslüman'dan beklenen inanç birliğini esas alarak, kendi "tabii" özüne yabancılaşmadan, diğer kesimlerle seviyeli bir hukuk geliştirebilmesidir.

Kabakçı vakasında isyancıların kendilerine meşruiyet mesnedi yapmış oldukları "men teşebbehe bi kavmin fehüve minhüm"¹⁹⁶⁹ hadisinin, diğer hadis kaynaklarında "Cihad" bölümünde zikredilmesine rağmen, Ebû Dâvud tarafından, metnin sadece son bölümünün alınıp, bütünlüğünden koparılması ve bir hüküm ifade edecek tarzda, "Libâs" (Kıyafet) bölümünde zikredilmesi, metnin yanlış anlaşılmasına sebep olduğu iddia edilmektedir.¹⁹⁷⁰ Mezkûr hadis-i şerifin tam metni şu şekilde olup, meselenin mana ve mefhum açısından cihadla yakın alakası bulunduğu görülebilmektedir:

Ortağı olmayan, bir olan Allah'a kulluk ve ibadet edilinceye dek, cihad etmek üzere, elinde kılıçla gönderildim. Ve rızkım mızrağımın gölgesi altına konuldu. Ve benim emrime ve işime karşı çıkanlara ise, zillet ve alçaklık yazıldı. Ve kim bir topluluğa benzerse onun da onlardan olduğu takdir edildi.¹⁹⁷¹

Ayrıca Hz. Peygamberin şu hadis-i şerifi de, meselenin şekille değil, özü itibarıyla davranış ve tutumla alakalı olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹⁷² Özellikle Nizâm-ı Cedîdin, tekfir edilmesi ve elbisesiyle bile kişiyi küfre götürdüğü propagandası, askerın, kıyafetini giyip, Nizâm-ı Cedîd

¹⁹⁶⁶ Barlak, agm, s. 410.

¹⁹⁶⁷ Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/51, 55; Âl-i İmrân, 3/28, 118; Nisâ, 4/139-140, 144; Tevbe, 9/23; Mümtehine, 60/9; Bakara, 2/257.

¹⁹⁶⁸ Mesela bk. et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (1984), **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, Neşr. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî, C. VIII, Mektebetü İbni Teymiye, Kâhire, (Hadis Nu. 7924), s. 282; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., C. V, s. 264-265.

¹⁹⁶⁹ Ebû Dâvûd, Kitâbü'l-Libâs", 5, (Hadis Nu. 4031)", C. VI, s. 144.

¹⁹⁷⁰ Tokpınar, agm, 104.

¹⁹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., (Hadis Nu. 5114, 5115, 5667), C. IX, s. 123, 126, 478.

¹⁹⁷² Müslim, "Birr", 34, (Hadis Nu. 2564), s. 1193.

olmaktansa “Moskoflu”¹⁹⁷³ ve hatta “kâfir”¹⁹⁷⁴ olmaya bile rıza göstereceği şeklindeki bir ironiye kapı aralamaktadır. Dolayısıyla hadis-i şeriften maksat bu olmasa da,¹⁹⁷⁵ siyasi emelin gerçekleştirilmesi uğruna,¹⁹⁷⁶ nasların siyasete alet edildiğinin görülebilmesi bakımından mühimdir.

Süreç boyunca sık sık dine referans verilmesi: Kabakçı vakasının aktörleri, süreç boyunca defaatle şeriata referans vermek suretiyle, maksatlarını dini bir daire içerisinde tutmaya gayret göstermişlerdir. Asiler, isyan boyunca, şeyhülislamın görüşlerine müracaat etmişler ve şeyhülislam tarafından tasdik olunmadıkça bir şey istemeyeceklerine dair karar almışlardır. Kimseye zarar vermeyeceklerine, isyan boyunca şarap içmeyeceklerine, Kur’an’a göre murafaa yapacaklarına; isteklerinin Bâb-ı âli tarafından onaylanmadıkça dağılmayacaklarına ve alınan bu kararlara riayet etmeyenleri cezalandıracaklarına dair kendi aralarında sözleşmişler ve Kur’an üzerine yemin etmişlerdir.¹⁹⁷⁷ Tüm askeri ve ahaliyi, İslam adına desteğe davet etmişler.¹⁹⁷⁸

İsyanın son anlarına dek ve padişahın hal’i tartışılırken de referansı şariat olan konuşmalara ve adımlara tanık olunmaktadır. Mesela padişahın şeriata ve kanûn-ı kadîme muhalefet ettiği iddiasıyla, kendisine itaat edilmemesi gerektiği ileri sürülerek, böyle bir halifeye karşı başkaldıranların, asi sayılmayacaklarını tasdik eden fetva aldıkları ifade edilmektedir.¹⁹⁷⁹ Yine isyancıların, padişahı hal’ etmek için de, fetva aldıkları bilinmektedir.¹⁹⁸⁰ Fetvaya göre, Nizâm-ı Cedîdin şeriata mugayir olduğu,¹⁹⁸¹ padişahın bu ıslahatta ısrar etmesi gibi, bazı hal ve hareketleri ile şeriata muhalefet ettiği¹⁹⁸² ve itaate¹⁹⁸³ ve hilafete layık olmadığından bahsedilmiştir. Onlara göre, Nizam-ı Cedîd sebebiyle, dinen haram olmasına rağmen,¹⁹⁸⁴ Rumeli’de birçok masum insan ölmüş¹⁹⁸⁵ ve Müslümanların birliği parçalanmıştır.¹⁹⁸⁶ Bu işin baş sorumlusu olan padişah, halifelik

¹⁹⁷³ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 142.

¹⁹⁷⁴ Kuşmânî, *Zebîre-i Kuşmânî*, s. 60.

¹⁹⁷⁵ Kuşmânî, *Zebîre-i Kuşmânî*, s. 25 vd.; Tokpınar, agm, 99-107.

¹⁹⁷⁶ Koçyiğit, a.g.e., s. 20; İpşirli, “Şeyhülislâm”, s. 94; Barlak, agm, s. 386.

¹⁹⁷⁷ bk. Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 34; Kuşmânî, *Asiler ve Gaziler*, s. 33 vd.; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 157; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214 vd.; Âsım Efendi, *Tarih*, C. II, s. 775 vd.; Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 130, 135; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 81 vd.; Akçura, a.g.e., s. 141 vd.; Uzunçarşılı, “Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe”, s. 254 vd. Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir Bir Tarihçe”, s. 99 vd.; a. mlf., “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 221 vd.; a. mlf., “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 382 vd.; *Oğuluckyan’ın Ruznamesi*, s. 3; Gökbilgin, “Nizâm-ı Cedîd”, s. 316-317; Eren, “Selim III”, s. 455-456; Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, s. 8.

¹⁹⁷⁸ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 160, 162; Âsım Efendi, *Tarih*, C. II, s. 787; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 82; Derin, “Yayla İmâmı Risâlesi”, s. 224.

¹⁹⁷⁹ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 130.

¹⁹⁸⁰ Âsım Efendi, *Tarih*, C. II, s. 805; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 172; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 83; Derin, “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 400 vd.; Danişmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 87; Baysun, “Mustafa IV”, s. 708; Eren, “Selim III”, s. 455.

¹⁹⁸¹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VII, s. 290; Âsım Efendi, *Tarih*, C. II, s. 765, 771, 772, 776, 814; Derin, “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 381.

¹⁹⁸² Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...”, s. 109

¹⁹⁸³ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 130.

¹⁹⁸⁴ Mesela bk. Kur’an-ı Kerim, Maide, 5/32; Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92-93, En’am, 6/151; İsrâ, 17/33; Furkan, 25/68.

¹⁹⁸⁵ Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...”, s. 104.

¹⁹⁸⁶ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. VIII, s. 142.

haklarına riayet etmemiştir. Böylelikle, III. Selim'in, meşruiyetini kaybettiği ve şer'i olarak halifelik yapamayacağı ileri sürülmüştür. Hal' hususunda herkesi kararlı olmaya davet eden asilerin iddiasına göre, toplumun hemen her kesimi, saltanatta yapılacak değişikliği beklemektedir.¹⁹⁸⁷

Son olarak sultana hal'ini tebliğe memur edilen şeyhülislamın, ayet ve hadisler okuyarak, hürmetkar bir eda ile, padişahın tahttan çekilmesinin lüzumunu anlattığı belirtilmektedir.¹⁹⁸⁸ Hatta maiyetinde bir grup askerle birlikte padişaha hal' kararını bildirmeye gittiği esnada, “*Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin. Dilediğini zelil edersin,*”¹⁹⁸⁹ ayetini okuduğu;¹⁹⁹⁰ buna karşın padişahın da “*zâlike takdîrul 'azîzil 'alîm,*”¹⁹⁹¹ ayetini okuyarak, “kader böyleymiş” şeklinde mukabele ettiğini ifade etmek gerekmektedir.¹⁹⁹² Padişahın Kur'an karşısında takındığı bu tavrını, bireysel ve toplumsal hayatta, şeriatın belirleyiciliğini göstermesi zaviyesinden okumak ihtimal dâhilindedir.

Nizâm-ı Cedîd reformu, yeniçeriler için de, muhalif bazı zümreler için de, kuruluşundan itibaren, ontolojik bir tehlike olarak algılanmaya gelmiştir.¹⁹⁹³ Bundan dolayı sürecin aktörlerinin, Kabakçı vakası boyunca Nizâm-ı Cedîdin ilgasına odaklandıkları ve bu gaye etrafında, dini terminolojiyi de kullanarak, söylem geliştirdikleri görülmektedir.¹⁹⁹⁴ Ancak isyana sebep gösterilip, temel gaye olarak ilan edilen Nizâm-ı Cedîd reformunun lağv edilmesi, III. Selim'in muhalifleri için yeterli görülmediği; kendi istikballerinden endişeye kapılan sürecin aktif elemanlarının, emniyet duymadıkları padişahın hal' edilmesi için ise ciddi bir mücadele verdikleri görülmekte; nihayetinde de saltanat değişikliğinde muvaffak oldukları hatırlanmalıdır.¹⁹⁹⁵

Muhaliflerin kendileri açısından büyük bir tehlike olarak gördükleri Nizâm-ı Cedîdin ilga edilmesi ve hatta bu reformun sahibi padişahın hal'i ile de yetinmeyerek,¹⁹⁹⁶ kendi istikballerinin emniyeti için başka bir adım daha attıklarından bahsetmek gerekir. Kabakçı vakasının aktörleri, yeni padişahla **hüccet-i şer'iyeye**¹⁹⁹⁷ adıyla, dini ve hukukî bir belge imzalayarak, isyan sürecini şeriat ekseninde nihayete erdirmişlerdir. **Hüccet-i şer'iyeye**'ye göre, Nizâm-ı Cedîd şeriata aykırı bir bidattir. Bu cürmü işleyenler, kendi çıkarları için attıkları bu adımla, kâfirleri taklit etmenin yanında, askeri de devlete karşı kıskırtmışlardır. Bundan dolayı şeriatın tekrar yürürlüğü için, ocaklılar, iyi niyetli bir ayaklanma çıkarmışlardır. Muvaffak olup, böylece devleti uzaklaştırdığı

¹⁹⁸⁷ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 806.

¹⁹⁸⁸ Akçura, a.g.e., s. 153; Aksun, **Dört Muzdarip Padişah**, s. 130.

¹⁹⁸⁹ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân, 3/26.

¹⁹⁹⁰ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 808-810; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 175.

¹⁹⁹¹ “*Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir.*” Kur'an-ı Kerim, Yâsîn, 36/38.

¹⁹⁹² Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 87; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 174.

¹⁹⁹³ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

¹⁹⁹⁴ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 787; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 54.

¹⁹⁹⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 219; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 792 vd., 805; Derin, “Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 400; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 162 vd., 172; Akçura, a.g.e., s. 151.

¹⁹⁹⁶ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 792 vd; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 162 vd.

¹⁹⁹⁷ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 145-148; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 59-63; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 830 vd.; Beydilli, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyeye”, s. 37 vd.

ideal düzenine kavuşturmuşlardır. Devlet ricalinin yoldan çıkması sebebiyle, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker prensibi, ordunun korumasındadır. Bu belge ayrıca, nâ-meşrû bir şekilde tahta çıkan IV. Mustafa'nın iktidarının da meşruluk belgesi gibidir.¹⁹⁹⁸

Muhالیflerin yeni padişahla imza ettikleri bu hüccet senedi ile, isyan sebebiyle suçlu olmadıkları ve yeni süreçte, her türlü tehlikeden masun oldukları ilan edilmiştir. Böylece isyanda el birliği yapmış olanların, kendi istikbal ve menfaatlerini güvence altına almış oldukları görülmelidir.¹⁹⁹⁹ Şayet muhalifler, iddia ettikleri gibi şeriat kaygısı taşımış olsalardı, bir tür kâfirleşmek olarak itham edilen Nizâm-ı Cedîdin ilgası ve hatta yine bu reform sebebiyle tekfir edilen III. Selim'in hal' edilmesi ile,²⁰⁰⁰ meselenin kapanmış olması iktiza ederdi. Lakin meydana gelen hadiselerden ve isyandan, mesul tutulmayacaklarını garanti ve ilan eden dini hukukî hüccet senedi, muhaliflerin, şer'i söylemler ile perdelemeye çalıştıkları kendi şahsi beklenti ve menfaatlerinin bir tür ilanı ve dışa vurumu gibidir. Dolayısıyla farklı siyaset anlayışlarından kaynaklanan çatışmaların, temel dini ve ahlaki ilkelerden taviz verecek şekilde, keyfi ve şahsî maksatlara dayanması halinde, dinen caiz olmadığı hakikati yeniden hatırlatılmalıdır.²⁰⁰¹

2.9.3. III. Selim'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme

a. Fetva Sûreti:

Sultan Selim'in Âsım ve Cevdet **Târîh**'lerinden birleştirilerek oluşturulan hal' fetvası şu şekilde tespit edilmiştir.

Sultan Selim'in saltanatta istiklali yok. Zimâm-ı devleti bir takım zâlimenin ellerine verdi. Kendüsi mezâk-ı nefsânî ve hevâ-yı şehvânîsi ile meşğûl olup, müstevliyân-ı devlet olanlar dahî fukarâ ve re'âyâya envâ-i zulüm ve te'addî ideyorlar.²⁰⁰² Efendi hazretleri, şu hisâlde ve bu ef'âlde olan gayr-i müstakîl Halîfe'nin Hilâfet'i sahîh ve ahkâmı şer'i midir? Cenâbınızdan şer'an istiftâ ederüz."²⁰⁰³

Hadiseyi nakleden kaynaklara göre, isyancılar, şeyhülislamın bulunduğu mahalle gelip, büyük bir tazyikle ve birçok edepsizce yaklaşım ortaya koyarak, padişahın hilafetinin sıhhatini tartışmaya açmışlar ve fetva talep eylemişlerdir. Bu toplantıda hazır bulunanların da asilere muvafakat edip, aynı kanaati paylaştıklarını gören şeyhülislamın, hal' fetvasını verdiği ifade edilmektedir.²⁰⁰⁴ Âsım tarihinde asilerin hal' için fetva taleplerine, "... *istiftâ olunan mes'ele-i*

¹⁹⁹⁸ Berkes, a.g.e., s. 134-135.

¹⁹⁹⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 84; Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyeye", s. 37 vd.

²⁰⁰⁰ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 765, 771, 772, 776, 814; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214; Derin, "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 381; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77 vd.; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 177.

²⁰⁰¹ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 111; Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme, s. 44.

²⁰⁰² Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172.

²⁰⁰³ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 805.

²⁰⁰⁴ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 172; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 805-806; Derin, "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 400 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 83; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 87; Baysun, "Mustafa IV", s. 708; Eren, "Selim III", s. 455; .

ma'hûdeye bir kelime ile lisânen iftâ' eylemekle ..." ifadelerinden, şeyhülislamın bir kelime ile ve sözlü olarak yanıt verdiği düşünülmektedir.²⁰⁰⁵

Fetva suretine bakıldığında, öncelikle halife olan padişah, zevk ve eğlenceyle meşgul olmak suretiyle, hilafetin gereklerini yerine getirmemekle itham edilmektedir. Bir diğer gerekçe ise, halifenin devletin idaresini hak etmeyen bazı kimselere teslim ettiği ile ilgilidir. Bu idarecilerin ise, insanlara zulüm ve eziyet ettikleri ileri sürülmektedir. Ancak halife olan padişah bu müstevilere müdahale etmemektedir. Üstlendiği vazifeyi, bağımsız bir şekilde yapmayıp, ihmal eden ve yetkisini başkasına devreden bir halifenin, hilafetinin sahih olup olmadığı istiftâ edilmektedir.

Âsım ve Cevdet **Târîh**'lerinden birleştirilerek oluşturulan bu fetvanın, farklı ithamları barındıran başka bir varyantı ise, **Oğulukyan'ın Ruznamesi**'nde,²⁰⁰⁶ şu şekilde ortaya konulmaktadır. Asiler şeyhülislama; "*padişah yalan söylediği vakit, halifedir diye kendisine hak vermek doğru mudur?*" diye sorarlar. O da, "*hayır,*" cevabını verir. Asiler devamla, "*on sekiz seneden beri, çocuğu olmayan bir padişahı desteklemek ve emirlerine âmin demek doğru mudur?*" diye sorunca, şeyhülislam buna da "*hayır,*" cevabını vermiştir. Son olarak isyancılar, "*devletimizin ülkelerini kana koyan ricalin işlerine gelelim. Bütün fakir halk ölmektedir. Bu hangi kitapta yazılıdır?*" şeklinde sual edince; şeyhülislamın "*haklısınız,*" dediği rivayet olunmaktadır. Akabinde ise asiler, "*bırak efendi, eline kâğıdı al, dediklerimizi yaz,*" demişler ve "*Efendi yazmağa başladığı anda ...*" diye devam eden, diğer kaynaklardaki bilgilere muradif bir anlatım söz konudur.

Görüldüğü üzere, **Oğulukyan'ın Ruznamesi**'nde isyancıların, padişahın yalan söylediği, etrafındakilerin ise, halife olmasından dolayı, padişahın yalanını, onayladıkları ithamına yer verilmektedir. Ancak padişahın ve etrafındakilerin yalancı olarak itham edilmesiyle ilgili verilen bu malumatın, Âsım, Cevdet gibi dönem kaynaklarında yer almadığı belirtilmelidir. Bir diğer itham ise asilerin, padişahın evladının olmamasını, halifelik için bir nakısa olarak kabul ettikleri yönünde olup, bundan dolayı padişahın, halifelik yapamayacağını iddia etmişlerdir.

Fetvanın yazılı mı sözlü mü olduğu henüz, tespit edilememiş olsa da, kaynaklardaki anlatımlardan ortada bir fetvanın mevcut olduğu ve halife olan padişahın da bu fetva mucibince hal' edildiği anlaşılmaktadır. Keza kaynaklardaki bu bilgilerden hareketle fetvanın muhtevası hakkında, bazı öngörüler ortaya konulabilmektedir. Buna göre, III. Selim, genel olarak hilafetin gereklerini yerine getirmemekle itham edilerek, halifelikten ve padişahlıktan hal' edilmiştir.

b. Fetvanın Tahlili:

Tüm bu bilgilerden sonra III. Selim'in hal' fetvası ile ilgili şu doğrultuda bir değerlendirme yapılabilmesi mümkündür. Halifenin Görevini ihmal etmesi, Devlet idaresini zalimlere teslim etmesi, Yalan söylemesi ve Oğlunun olmaması.

²⁰⁰⁵ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 806. İslam Hukukunda fikhî bir meseleyle ilgili soru sorulup, çözülmesini istemeye **istiftâ**, sual olunan bir meselenin cevabını yazılı veya sözlü olarak ifade etme işine **iftâ** ve verilen cevaba ise, **fetva** denilmektedir. Yani **fetva**, bir fâkih tarafından, dinî bir meseleyle ilgili sorulan bir soruya yazılı veya sözlü bir cevap verilmesi; olaya bir hüküm getirilmiş olması demektir. Bilmen, a.g.e., C. I, s. 246; C. VIII, s. 206, 253; Atar, "Fetvâ", s. 486-487.

²⁰⁰⁶ **Oğulukyan'ın Ruznamesi**, s. 7.

Halife olan padişahın görevini ihmal etmesi sebebiyle, istiklalini kaybettiği: Biat ilkesine göre, iktidar yetkisi halifeye emanet olarak tevdi edilmiştir. Mâverdi bu hakikati, milletin canı da, mülkü de, malı da, sultana emanet edilmiştir, şeklinde tespit etmektedir.²⁰⁰⁷ Ayrıca Hz. Peygamberin “*devlet başkanı sorumlu bir kişidir ve yönettiklerinden mesuldür,*”²⁰⁰⁸ hadis-i şerifi, devlet başkanının mesuliyetini sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu nedenle sultanın, emanet olarak üstlendiği halifelik vazifesini, hukuka uygun olarak ve bihakkın yerine getirmesi gerekmektedir.²⁰⁰⁹ İslam’a göre idarecilik vasfı, halifeye (ve hiçbir idareciye), şeriata ve hukuka aykırı iş yapma, emaneti zayi etme imtiyazı tanımadığından, ibadet, zevk, şevk, lehviyat, eğlence, şahsi işler veya her hangi bir sebepten ötürü, ümmetin işleri ihmal edilmemelidir.²⁰¹⁰

Halifenin, devlet işlerini ihmal ederek keyfi davranmasını, idari anlamda zulüm olarak değerlendiren ulemanın yaklaşımlarında, idari manada bu türden zulüm halinin adalet prensibini ve şeriata ittiba ilkesini zedelediği tespiti öne çıkarılmış ve İslam hukukuna göre, adaletten ayrılan devlet başkanının meşruiyetini kaybettiği ileri sürülmüştür.²⁰¹¹ Ebüssuûd Efendi’nin, zalim hükümdarların ve idarecilerin, itaat edilme ya da itaat talep etme hakkına sahip olmadıkları²⁰¹² ifadesi, mezkûr idarecilerin meşruiyetlerinin ortadan kalktığıнын vurgulanması olarak varsayılabilir.

Halifenin, herhangi bir şekilde, biat ilkesine aykırı davranması, doğru yoldan ayrılarak, zevk, lehviyat veya ahlaksızlığa dalması, vazifesini ihmal edip, emaneti zayi etmesi, haksızlık yapıp zulmetmesi, şeriata aykırı hareket edip, taşınması gerekli şartları kaybetmesi halinde, emanetin sahibi olan milletin onu uyarıp, doğru yola getirme ve hatta azletme hakkı bulunmaktadır.²⁰¹³ İslam hukukçuları, vazifesinin gerektirdiği şartları kaybetmesi, sorumluluklarını ihmal etmesi veya yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir hale gelmesi halinde bir devlet başkanının, toplum adına / tarafından hal’ edilmesine cevaz vermişlerdir.²⁰¹⁴ Nitekim Elmalılı Hamdi Efendi, zalim birinin devlet başkanlığına layık olmadığını belirtmekte ve bir devlet başkanının başlangıçta adil olsa bile, görevi içerisinde zulme tevessül etmesi halinde, hal’ edilmesinin vacip olduğunu ifade etmektedir.²⁰¹⁵ Buradan emanete riayet etmeyen, zevk, şevk, lehviyat, eğlence, şahsi işler sebebiyle vazifesini ihmal eden, idari manada zulüm işleyen ve adaletini kaybeden bir halifenin, vazifesinden hal’ edilmesi önerilmektedir. Dolayısıyla devlet başkanlığı vazifesinin ihmali, idari manada bir zulüm meydana getirdiğinden, şer’i ilkelere göre hal’ gerekçelerinden olduğu²⁰¹⁶ anlaşılmaktadır.

²⁰⁰⁷ Mâverdi, **Teshîlü’n-Nazar**, s. 255.

²⁰⁰⁸ Buhârî, “Cum a”, 11, (Hadis Nu. 893), s. 211-212.

²⁰⁰⁹ Halil b. Ahmed, a.g.e., s. 110-111.

²⁰¹⁰ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I, s. 222-225; Mâverdi, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 40-41; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 701.

²⁰¹¹ Aydın, “İmâmet”, s. 206; Şafak, “Bağy”, s. 451.

²⁰¹² Ebüssuûd Efendi, **Tefsîr**, C. I, s. 722.

²⁰¹³ er-Rayyis, a.g.e., s. 217; Nebhan, a.g.e., s. 115.

²⁰¹⁴ Mâverdi, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; el-Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd**, s. 425-426.

²⁰¹⁵ Elmalılı, **Hak Dini Kur’an Dili**, C. I, s. 492.

²⁰¹⁶ el-Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd**, s. 425-426; Mâverdi, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 42-44; Bâkılânî, a.g.e., s. 478-479; er-Rayyis, a.g.e., 217; Nebhan, a.g.e., 115; Ebüssuûd Efendi, **Tefsîr**, C. I, s. 722; Ömer Lütfî, a.g.e., s. 70; Elmalılı, **Hak Dini Kur’an Dili**, C. I, s. 492; Aydın, “İmâmet”, 206; Şafak, “Bağy”, s. 451; Atar, “Azil”, s. 326.

III. Selim'in hal' fetvasındaki müzik ve eğlence ile meşgul olmak, lehviyata dalmak suretiyle, keyfi davrandığı ve devlet işlerini ihmal ettiği ithamı, hal' prosedürü açısından, İslam tarihinde de örnekleri bulunan,²⁰¹⁷ ciddi bir suçlamaya delalet etmektedir. Kaynaklar, III. Selim'in, musikiye merakından, mehtaplı gecelerdeki sefahatinden, zevk ve şevkle vakit geçirdiğinden bahsetmekte ve bu durumun kendisine karşı bir öfke meydana getirdiğini ortaya koymaktadırlar.²⁰¹⁸ Bu noktada böyle bir durumun III. Selim'in hal'i için bir sebep olduğu düşünülebilir. Lakin padişahın bütün bunlara rağmen devletin işlerini tamamen ihmal ettiği iddiasına katılmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü eldeki bilgiler III. Selim'in, devleti kalkındırmaya çalışan, bu uğurda büyük çaba harcayan bir padişah olduğuna işaret etmektedir.²⁰¹⁹

Halife olan padişahın, devlet idaresini zalimlere teslim etmesi: Devlet idaresiyle, işin ehline verilmesi ve adaletli yönetim arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bundan dolayı devlet başkanının emanet olarak üstlendiği vazifesine sahip çıkarak, iş başına ehil ve liyakatli olan idarecileri getirmesi, şer'i bir vecibe olup, adalet ilkesinin; dolayısıyla dinin gereğidir. Çünkü İslam'ın en önemli kaidelerinden birisi, vazifenin adaletli ve ehil birine tevcih edilmesidir. Bu hususta hem Kur'an-ı Kerim'deki²⁰²⁰ hem de hadis-i şeriflerdeki²⁰²¹ bağlayıcı ifadeler, işin liyakatli olana ve ehline verilmesi ilkesinin önemini ortaya koymaktadır. Nitekim *"Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder"*²⁰²² ayet-i kerimesinde bu durum açıkça ifade edilmiştir. Emanet ve adalet prensiplerinin aynı ayet içerisinde, birlikte zikredilmiş olduğuna dikkat çeken tarihçi ve müfessir Taberî, başta devlet başkanı olmak üzere, tüm devlet yöneticilerinin, adaletli, liyakatli ve emanet ehli olmaları gerektiğinin şer'i bir ilke olduğunu vurgulamaktadır.²⁰²³ Dolayısıyla hem devlet nizamının işlerliği açısından hem de adaletin tecellisi için ehliyet ve liyakat, mühim vasıflar olup,²⁰²⁴ devlet başkanının liyakatli, güvenilir ve ehil idarecileri iş başına getirmesi, dini manada, farz hükmünde kabul edilmektedir.

Devlet başkanının, devleti tek başına yönetmesi muhal olması sebebiyle, idareciler ataması, bilindik bir yol olup, İslam tarihi boyunca halifeler adına valiler, komutanlar ve kadılar siyasi otoriteyi, ulema ise dini otoriteyi temsil etmiştir.²⁰²⁵ Bir İslam ülkesi olan Osmanlı'da da, şeriatı temsil eden ulema ile siyasi otoriteyi temsil eden ümera, sultanın şahsında birleşmiştir.²⁰²⁶ Ancak devlet başkanınca atanan idarecilerin yaptığı her vazifenin, nihayetinde devlet başkanı adına olduğu ve öncelikle, onun mesuliyetinde bulunduğu unutulmamalıdır. Bundan dolayı, devlet reisi olan kişi,

²⁰¹⁷ Mesela bk. İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VI, s. 248-256; Yıldız, "Emîn", s. 113-114.

²⁰¹⁸ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 144; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214-215; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 86.

²⁰¹⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 60-73.

²⁰²⁰ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

²⁰²¹ Buhârî, "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; "Rikâk", 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 387, 392.

²⁰²² Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

²⁰²³ Taberî, **Tefsîr**, C. VII, s. 173.

²⁰²⁴ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 701.

²⁰²⁵ Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, C. II, s. 500.

²⁰²⁶ İnalcık, "Osmanlı Pâdişahı", s. 77.

atadığı görevlileri de, onların uhdesine teslim eylediği vazifelerini, yerli yerince yapıp yapmadıklarını da, biat ilkesinden kaynaklanan şer'i bir hak olarak, denetlemesi gerekmektedir.²⁰²⁷

İslamî yaklaşımda idarecilerde liyakat ve ehliyet vasfı, adaletin tecellisi ve sosyal düzenin tesisi adına gerekli görülmektedir. Çünkü “*yönetim işi ehil olmayan kimselere verildiği zaman kıyameti bekle!*”²⁰²⁸ hadis-i şerifinden, ehliyet ve liyakatin dikkate alınmadığı atamaların, devlet ve toplum açısından huzursuzluğa ve yıkıma; dolayısıyla zulme neden olduğu anlaşılmaktadır. Haliyle yöneticilerin zulme sebebiyet verecek icraattan kaçınmaları, dinin emri olarak öne çıkmaktadır.

III. Selim'in hal' fetvasındaki gerekçelerden birisi, padişahın devlet idaresine atadığı adamların liyakatsiz olması ve halka zulmettikleri iddiasıdır. Kaynaklardaki bilgilere göre, Nizâm-ı Cedîd ricalinden bazıları, kamuoyunun tepkisini çekecek şekilde, şımarıkça davranışlar sergilemişler, rüşvet gibi çeşitli yollarla ulemayı, kendi saflarına çekmişler ve Nizâm-ı Cedîd üzerinden büyük servet edinip, haksız kazanç sağlamışlardır.²⁰²⁹ Padişahın etrafında iş bilen namuslu ve muktedir adamların olmaması,²⁰³⁰ olanların da çeşitli bahanelerle devlet idaresinden uzaklaştırılmaları,²⁰³¹ problemli bir noktaya işaret eder. Bazı Nizâm-ı Cedîd ricalinin zevk, eğlence ve sefahate dalıp, halkın derdiyle dertlenmedikleri; hatta halkın yaşadığı fakirliğe çözüm bulmak bir yana, kendilerini meşgul etmemeleri için onları mümkün mertebe, sefalet içerisinde bırakmaya çaba gösterdikleri bilgiler arasındadır.²⁰³² Oysa İslam, idarecilere, mesuliyetleri gereği, toplumun her bir ferdi için çalışmalarını emretmektedir.²⁰³³ İdarecilerin yapmaları veya yapmamaları gereken hususları tespit eden Hz. Peygamberin, bir idarecinin yapması gerektiği halde bir işi ihmal etmesini de, yapmaması gereken bir adımı atmasını da, vazifeye hıyanet olarak gördüğü not edilmelidir.²⁰³⁴

Eldeki veriler, III. Selim'in halim selim şahsiyeti sebebiyle, makamının gereği ile orantılı olmadığını ima eder nitelik taşır. Yumuşak huylu ve merhametli olmasının, devlet başkanlığı için bir zafiyet unsuru haline geldiği; asileri cezalandırma hususunda bile tereddüt gösterip, devlet ve toplum açısından bir yıkıma sebebiyet verdiği dillendirilmektedir.²⁰³⁵ Ayrıca asilerce şikâyet meselesi olan, devleti kendilerine teslim eylediği memurlarına söz geçiremediği, onların başına buyruk ve haksız adımlarını kontrol edemediği yönündeki ithamlarını, haklılık payı olan bir serzenişin tezahürü olarak anlayabilmek ihtimal dâhilindedir. Nitekim padişahın “*bütün bu yaşananlara benim hilmim sebeptir,*”²⁰³⁶ sözünü, bu ithamın ikrarı ile yanı sıra, devlet başkanında olması gereken basiret, cesaret ve kuvvetli bir şahsiyet sahibi olma gibi hasletlerini kullanamamış

²⁰²⁷ Nesefî, **Tebşirat**, C. II, 829-831.

²⁰²⁸ Buhârî, “İlim”, 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; “Rikâk”, 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615.

²⁰²⁹ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 143; Berkes, a.g.e., s. 111.

²⁰³⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 86; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 210, 215.

²⁰³¹ Berkes, a.g.e., s. 111.

²⁰³² Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 86; Berkes, a.g.e., s. 111.

²⁰³³ Buhârî, “Ahkâm”, 8, (Hadis Nu. 7138, 7150), s. 1764, 1766; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 396.

²⁰³⁴ **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 399.

²⁰³⁵ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 216; Beydilli, “Selim III”, s. 422.

²⁰³⁶ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 160.

olmanın pişmanlığı; diğer yönüyle ise, bu meziyetlere sahip olamamanın özlemini duyduğu bir itiraf şeklinde değerlendirmek mümkündür. Öte taraftan padişahın zikredilen bu sözünden, idarede yaşanan bir otorite zaafını, kendisinin de kabul ettiği anlaşılabilir.²⁰³⁷ Dolayısıyla hal' fetvasında iddia edilen, devleti teslim ettiği kişilerin haksız ve hukuksuz tavırları ile padişahın bunlara müdahale etmemesi bir yönüyle zulme kapı aralamış olup, idari manada zulmün ise, meriyette mevcut olan hal' gerekçelerinden sayıldığı ifade edilmiştir.

Halife olan padişahın, yalan söylediği ve yalanla iş yaptığı iddiası: Kabakçı vakasını tertipleyenler, **Oğulukyan'ın Ruznamesi'**ndeki malumata göre,²⁰³⁸ padişahı yalan söylemekle de, itham etmişlerdir. Bu bilgiye göre şeyhülislamın, bu ithamı onaylamak suretiyle, padişahın yalan söylediğini kabul ettiği ve hal' gerekçelerinden birisi olarak fetva metnine koyduğu anlaşılmaktadır. İslam'a göre yalan söylemek, dinin hoş karşılamadığı bir davranış olup,²⁰³⁹ halifenin adalet vasfını zedeleyen, fiske alametlerinden birisidir.²⁰⁴⁰ Fiske hali, özellikle devlet başkanlığı gibi, ağır yükümlülükler gerektiren bir görevde, başkanın kazandığı hak ve yetkilerini kullanması noktasında ve üstlendiği sorumluluklar açısından ciddi manada engel teşkil etmiştir.²⁰⁴¹ Bundan dolayı bazı âlimlerin, aralarında yalan söylemek gibi kusurların da bulunduğu fiske hallerini, devlet başkanının azlını gerektiren durumlar arasında zikrettikleri görülmektedir.²⁰⁴²

III. Selim'in hal'i özelinde değerlendirildiğinde, padişahın yalan söylediği şeklinde bir gerekçenin, fetva metnine konulmak suretiyle, öncelikle yalan söylemenin, halife olmaya mani hallerden birisi olarak kabul edildiği, bir diğer yönüyle de halife olan padişahın yalan söylediğinin tasdik edildiği ortaya çıkmaktadır. Ancak yalan söylemekle itham edilen III. Selim'in, hangi yalanı söylediği meçhuldür. Âsım, Cevdet gibi dönem kaynaklarında yer almayan bu bilgiye teenni ile yaklaşılması gerektiği ve bundan dolayı bu ithamın, meri bir hal' gerekçesi olarak değerlendirilemeyeceği ifade edilebilir.

Halife olan padişahın erkek evladının olmaması ithamı: **Oğulukyan'ın Ruznamesi'**ndeki malumata göre²⁰⁴³ evladının olmaması, III. Selim'in hal'ine gerekçe gösterilmiştir. Ancak bu bilginin de, Âsım, Cevdet gibi dönem kaynaklarında yer almadığı, öncelikle ifade edilmelidir.

İslam hukukunun imamet bahislerinde halife olmanın şartları da, hilafetten hal' edilmenin kaideleri de, tespit edilmiş olup, halifelikle ilgili kural ve icthadlara çalışmanın daha önceki bölümlerinde yer verilmiştir. Bu kural ve kaideler içerisinde zürriyet sahibi olunması, hilafet için bir şart olarak değerlendirilmediği gibi, evlat sahibi olunmaması ise, halifelik için bir nakısa olarak

²⁰³⁷ Beydilli, "Selim III", s. 422.

²⁰³⁸ **Oğulukyan'ın Ruznamesi**, s. 7.

²⁰³⁹ Kur'an-ı Kerim, Hac, 22/30; Ahzâb, 33/70; Buhârî, "Edeb", 69, (Hadis Nu. 6094-6096), s. 1525; Ebû Dâvûd, "Edeb", 78, (Hadis Nu. 4971), C. VII, s. 327.

²⁰⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, **Nüzhetü'l-A'yün**, s. 464-465; Taberî, **Tefsîr**, C. V, s. 119.

²⁰⁴¹ Şafak, "Fiske", s. 37.

²⁰⁴² Teftâzânî, **Tefsîr**, s. 119; a. mlf., **Şerhu'l-Akâid**, s.146; Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s.327; El-Cessâs, a.g.e., C. II, s.288; Bâkılânî, a.g.e., s.478-479; İbnü'l-Cevzî, **Nüzhetü'l-A'yün**, s.464-465; Nebhan, a.g.e., s. 477; Atar, "Azil", s. 326.

²⁰⁴³ **Oğulukyan'ın Ruznamesi**, s. 7.

mütalaa edilmemiştir.²⁰⁴⁴ Dolayısıyla III. Selim’e yöneltilen zürriyetsiz olması ithamının, şer’i açıdan geçerli bir hal’ sebebi olarak ele alınamayacağı açıktır. Kaldı ki, Osmanlı Devleti özelinde incelendiğinde, çocuğu olmayan bir padişahın şer’i açıdan ülü’l-emr olamayacağına dair bir yaklaşım, kendi içerisinde tutarsızlıklar taşımaktadır. Çünkü III. Selim’in, I. Mahmûd, III. Osman gibi seleflerinin evlat sahibi olmadıkları bilinmektedir.

III. Selim’in evladının olup olmaması, Osmanlı veraset sistemi açısından bir kriz döngüsü meydana getirmediği belirtilmelidir. Çünkü XVII. yüzyıla kadar, saltanat sistemine göre padişahlık, babadan oğula geçmiş iken, bu tarihten itibaren, imparatorluğun geleceği, padişahın karizmasına ya da erkek evlat sahibi olmasına bağlı olmaktan çıkarılmıştır.²⁰⁴⁵ Bu durum devlet yönetiminde karizmatik liderlikten, kolektif idari bir yapıya geçişe kapı aralamış olup,²⁰⁴⁶ Onaran’ın ifadesiyle padişah, artık, “*ikame edilebilir birisi*” haline gelmiştir. Dolayısıyla hanedanın herhangi bir erkek üyesi, meşru veliahd olabilmekte ve zamanı gelince tahta çıkabilmektedir. Nitekim I. Abdülhamid’in oğlu şehzade Mustafa ya da Mahmûd değil de, veliahd III. Selim, bu kural gereği, amcasından sonra padişah olmuştur. III. Selim’in hal’i vesilesiyle dile getirilen padişahın zürriyetinin olmaması, buradaki asıl niyetin kaçırılması anlamına gelmektedir. Hal’ vakaları, çoğunlukla, “*söz kılıcın, hüküm galibin*” prensibi gereği, amaçlanan talep üzerine ve ihtilâli yöneten kadronun talebi doğrultusunda neticelendirilir. İsyanlarında muvaffak olmuş asilerin, ileri sürdükleri her sebebin, bir fetva ile, şer’i ve hukukî zemininin oluşturulması imkan dâhilindedir.²⁰⁴⁷ Bundan dolayı şer’i olarak geçerli bir neden olmamasına rağmen, III. Selim örneğinde olduğu gibi, bir devlet başkanının evlat sahibi olmaması, onun hal’ine neden olabilmektedir.

c. III. Selim’in Hal’i ile İlgili Değerlendirme:

İslam hukukunda yöneten ve yönetilen ilişkisini, kamu yararının gerçekleştirilmesi esası oluşturmaktadır.²⁰⁴⁸ Bu sebeple devlet otoritesine, toplum namına, dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler yapma yetkisi ve tasarrufu tanınmıştır. Devlet başkanının toplum üzerindeki bu tasarrufları maslahat ilkesi esasına bağlı olup,²⁰⁴⁹ bu kaide, **Mecelle**’de şu şekilde tespit edilmiştir. “*Raiyye yani tebea üzerine tasarruf, maslahata men’utdur.*”²⁰⁵⁰ Böylece iktidarın ortaya koyduğu uygulamaların bahsedilen ilke kapsamında sınırlarına işaret edilmiş²⁰⁵¹ ve halifenin tasarruflarının kamu menfaatini esas almasının gereği üzerinde durulmuştur.

Ülkenin muhafazası, kalkındırılması, halkın refahı ve günlük yaşamının normal bir şekilde devam edebilmesi için, can ve mal güvenliğinin temini esastır. Çünkü İslam hukukuna göre,

²⁰⁴⁴ Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 44-45; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 695.

²⁰⁴⁵ Onaran, a.g.e., s. 35.

²⁰⁴⁶ Öz, a.g.e., s. 126.

²⁰⁴⁷ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 29; Danişmend, **Kronoloji**, C. II, s. 388; Yurdakul, a.g.e., s. 283.

²⁰⁴⁸ Üdeh, a.g.e., C. I, s. 42.

²⁰⁴⁹ İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve’n-Nezâir**, s. 106.

²⁰⁵⁰ **Mecelle**, (Md. 58.), s. 29.

²⁰⁵¹ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I, s. 222-225.

milletin canı, mülkü, malı sultana emanet edilmiştir.²⁰⁵² Dolayısıyla güvenliğin ve düzenin tesisi için güçlü bir ordunun tanzimi, bu ordunun tefrişi ve caydırıcılık açısından, her daim savaşa hazır bulundurulması elzemdir.²⁰⁵³ Bu manada III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd ıslahatını, kamu maslahatının bir gereği olarak değerlendirmek gerekir. Ancak Osmanlı devlet ve asker düzenindeki bozulmalar, devletin tüm kurumlarıyla top yekûn ıslahata tabi tutulması lüzumunu ortaya çıkar;²⁰⁵⁴ Nizâm-ı Cedîd de, bu zorunluluğunun bir neticesi olarak doğmuştur. Bundan mütevellid III. Selim'in kamu maslahatı gereği yürürlüğe koymuş olduğu Nizâm-ı Cedîd düzenlemesini, devletin ve toplumun kalkındırılması adına önemli bir ıslahat ve hilafet görevinin padişaha yüklediği bir mesuliyetin ikamesi şeklinde tespit etmek gerekmektedir.²⁰⁵⁵

Nizâm-ı Cedîd meselesi ile ilgili III. Selim'e yöneltilen düşmana benzeme, gâvurlaşma ve tekfir ithamlarına²⁰⁵⁶ katılmak mümkün değildir. Maksudı gerçekleştirmek için en uygun ve en etkili araç gereçle düşmana karşı üstünlük sağlayacak ve caydırıcı olacak şekilde kuvvet hazırlamak Kur'ânî bir prensip olup,²⁰⁵⁷ farz hükmünde telakki edilmektedir.²⁰⁵⁸ Ayrıca İslam'ın yaklaşımında, ilim Müslüman'ın yitik malı kabul edilmiş ve onu nerede bulursa alması salık verilmiştir.²⁰⁵⁹ Bundan dolayı III. Selim'in ülkesinin refahı adına, kendi döneminin ilminin sonucu olarak ortaya çıkan yeni tekniklerden istifade ederek, devleti kalkındırmak ve orduyu geliştirmek istemesi, şer'i ilkelere uygun bir adım olup, bizce, tekfire değil takdire sebep olmalıdır. III. Selim'le ilgili bilgilere yer veren kaynaklar, devleti kalkındırmaya çalışan, bu uğurda ciddi gayret gösteren ve halifeliğin hakkını vermeye çalışan, ilim sahibi bir padişah portresi çizer.²⁰⁶⁰ Ancak III. Selim'in büyük bir gayret ve fedakârlıklarla başarmaya çalıştığı Nizâm-ı Cedîd ıslahatı ve zamanının savaş teknikleriyle tefriş ve tanzim edilmiş güçlü bir ordu hayali, ilk andan itibaren sert bir muhalefetle karşılaşmıştır.²⁰⁶¹ Büyük emeklerle meydana getirilen Nizâm-ı Cedîd askerinden yararlanılmadan, bu ordunun lağvı ise, büyük bir basiretsizlik olarak kaydedilmiştir.²⁰⁶²

İslam siyaset hukuku açısından devlet başkanının ilim sahibi, ileri görüşlü, gayretli, çalışkan ve fedakâr olmasının yanında, cesaretli ve kuvvetli bir şahsiyete sahip olması gerekmektedir.²⁰⁶³ Halifenin muktedir olup, hükümleri uygulayabilme iradesinin olması, mazlumu koruyup zalimi

²⁰⁵² Mâverdi, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255.

²⁰⁵³ Mâverdi, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40; Nebhan, a.g.e., s. 465-467; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 700.

²⁰⁵⁴ Öz, a.g.e., s. 105 vd.; Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedîd", s. 309 vd.; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 175 vd.

²⁰⁵⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 61; Berkes, a.g.e., s. 91-92, 94; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 175; a. mlf., "Selim III", s. 421.

²⁰⁵⁶ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 765, 771, 772, 776, 814; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 290, 298; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 214; Derin, "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 381; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77-79; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 177.

²⁰⁵⁷ Kur'an-ı Kerim, Enfâl, 8/60.

²⁰⁵⁸ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VII, s. 301.

²⁰⁵⁹ et-Tirmizî, "İlim", 19, (Hadis Nu. 2687), C. IV, s. 417; İbn Mâce, "Zühd", 15, (Hadis Nu. 4202), C. IV, s. 63.

²⁰⁶⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 60-73.

²⁰⁶¹ Kuşmânî **Asiler ve Gaziler**, s. 112; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 142.

²⁰⁶² Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 160, 171.

²⁰⁶³ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695.

caydırması, devletin idaresinde gerekli tedbirleri alıp, devletin ve ordunun sevk ve idaresini bi-hakkın yerine getirebilmesi elzem görülmektedir.²⁰⁶⁴ İbn Haldûn, devlet idaresinde kanunların tatbiki ve devlet idaresinin güzel bir şekilde idare edilmesi ile halkın sevk ve idaresinin ancak siyaseten basiretli, cesaretli ve maharetli olunmasıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir.²⁰⁶⁵ Bu nedenle III. Selim'in, otorite zaafına sebep olacak şekilde kuvvetli bir şahsiyet ortaya koyamaması ve kifayetsiz ve basiretsiz davranması,²⁰⁶⁶ devlet başkanında olmaması gereken bir nakisa olarak değerlendirilebilir. Ancak bir liyakat problemi meydana getiren bu hususiyetin, sadece III. Selim'de değil, XVII. yüzyıldan itibaren sarayda yaşamaya mahkum edilen çoğu Osmanlı padişahında görülebilmesini, bir problem alanına işaret saymak gerekmektedir. Nitekim İnalcık, şehzadelerin sarayda kafes hayatına tabi tutulmalarını, Osmanlı'nın kargaşa ortamına sürüklenmesinde ve çöküşündeki temel sebeplerden birisi olarak kabul etmektedir.²⁰⁶⁷

Devlet erkânının ve halkın, halife ve ülü'l-emr olarak III. Selim'e yardımcı olması, şeriatın bir gereği olup, İslam'a göre, baştaki idarecinin kimliğinden ziyade,²⁰⁶⁸ biat sözleşmesi icabı²⁰⁶⁹ ve marufu emrettiği müddetçe²⁰⁷⁰ itaat edilmeye hakkı vardır.²⁰⁷¹ Ancak III. Selim'in hal'ine giden süreçte, ulema da dâhil olmak üzere geniş bir muhalif blok bulunmaktadır. Hatta hal'den kısa bir süre önce meydana gelen Edirne vakası esnasında isminin hutbelere çıkartılması²⁰⁷² sorunu hatırlanınca, mezkûr kesim tarafından, padişahın ülü'l-emr olarak kabul edilememiş olabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla toplumun belli bir kesiminin, dinen cevaz verilmemesine rağmen,²⁰⁷³ keyfi maksatları ve şahsi gayeleri uğruna,²⁰⁷⁴ halifenin biattan kaynaklanan haklarını²⁰⁷⁵ ihlal ettikleri ifade edilebilir.

Devletin ve özellikle askerin ıslah edilmesinin zarureti hususunda umumi bir mutabakatın sağlanamamış olması ve muhalif çevrelere karşı gereken kararlılığın sergilenememesi, padişahın hal'ine ve Nizâm-ı Cedîd teşebbüsünün başarısızlıkla neticelenmesine yol açmıştır.²⁰⁷⁶ Bu noktada

²⁰⁶⁴ Mâverîdî, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 20; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Nebhan, a.g.e., s. 393.

²⁰⁶⁵ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428.

²⁰⁶⁶ Beydilli, "Selim III", s. 422.

²⁰⁶⁷ İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye II**, s. 85.

²⁰⁶⁸ Tirmizî, "Cihâd", 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324. İlgili hadis-i şerifteki "*başınızdaki Habeşli bir köle bile olsa*" ifadesi mühimdir.

²⁰⁶⁹ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 297-300; İbn Cemâa, a.g.e., s. 57; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 337; Ateş, **Tefsir**, C. II, s. 309; Canikli, agm, s. 312.

²⁰⁷⁰ Buhârî, "Ahkâm", 4; (Hadis Nu. 7142), s. 1765; Tirmizî, "Cihâd", 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324; Müslim, "İmâre", 38, 39; (Hadis Nu. 1839-1840), 892-893; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400-401.

²⁰⁷¹ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/59

²⁰⁷² Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 26, 63; a.mlf., "Kadı Abdurrahman Paşa I", s. 301; Eren, "Selim III", s. 453; Mert, agm, s. 197

²⁰⁷³ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 111; **Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme**, , s. 44.

²⁰⁷⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77-78; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 64; Akçura, a.g.e., s. 150, 158, 160; Levy, agm, s. 29; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 177.

²⁰⁷⁵ İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 337; el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, 297-300; İbn Cemâa, a.g.e., s. 57; Ateş, **Tefsir**, C. II, s. 309; Canikli, agm, s. 312

²⁰⁷⁶ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 162; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 52. Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 792; Derin, "Yayla İmâmî Risâlesi", s. 229; Akçura, a.g.e., s. 157.

padişahın kararlılığı meselesi, sürekli tartışma konusu yapılmaktadır. III. Selim devri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, padişahın, başka bazı meselelerde kararlılığı dikkat çeker. Mesela III. Selim, saltanatının ilk yıllarında, Prusya ile ittifak yapmak istediğinde muhalif bazı çevrelerin mukavemetini, aldığı fetvalarla aşmış ve ittifak sağlanmıştır.²⁰⁷⁷ Yine Napolyon'un Mısır'ı işgalinde, fevri davranmayarak, Fransızlar'a karşı yürüttüğü manevî politikalar ile Mısır'da kamuoyu oluşturmayı ve halkı kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.²⁰⁷⁸

Her iki hadise özelinde bir kararlılık sergileyen padişahın, Nizâm-ı Cedîd meselesinde neden, böyle bir kararlılık gösteremediğine dair bazı sorgulamalar bulunmakta ise de,²⁰⁷⁹ bizce, bu meselede de, bir kararlılık söz konusu edilebilir. Nitekim uğruna büyük bir gayret ve emek ortaya koyduğu Nizâm-ı Cedîd işinden, tüm itirazlara rağmen saltanatı boyunca geri adım atmadığı bilinmektedir.²⁰⁸⁰ Böyle bir durumda padişahın kararlılığı değil, daha ziyade bir otorite zaafı meydana getirecek derecede, yumuşak huyluluğu ve merhameti sebebiyle²⁰⁸¹ ve belki de düşman tehlikesi korkusuyla,²⁰⁸² kuvvetli bir şahsiyet ortaya koyamamış olması daha öncelikle irdelenmesi gereken bir hususiyet olabilir. Çünkü Prusya ittifakında da, Mısır'ın işgalinde de, hatta Nizâm-ı Cedîd meselesinde de, padişahın kararlılığı bulunmaktadır. Lakin memleketin mütemadiyen isyan ve ihtilallerle karşı karşıya kalması, idarede bir çeşit zaafiyet meydana getirmiş ve devleti aciz bırakma pahasına, kanunun yerini kuvvetin, vazifenin yerini menfaatin aldığı bir düzen oluşmuştur.²⁰⁸³ Bundan dolayı padişahın Nizâm-ı Cedîd meselesindeki kararlı tutumunu ve kuvvetli bir duruş sergileyememesini menfi yönde etkileyen, Nizâm-ı Cedîde -bir yönüyle de kendisine- karşı, halkın da dâhil olduğu çok sert ve geniş tabanlı bir muhalefetin oluşmasını, muhaliflerin ekonomik ve menfaat temelli şahsi kaygıları ile izah etmek gerekir.²⁰⁸⁴ Her ne kadar Cevdet Paşa, Kabakçı vakasında padişahın Nizâm-ı Cedîdin başına geçip, kaymakam ile şeyhülislamı cezalandırması ve eşkiyayı tepelemesi gerekirken, neden basiretsiz ve cesaretsiz davranıp, onlara teslim olduğuna dair, III. Selim'i çok sert bir şekilde tenkit etmekte ise de,²⁰⁸⁵ bizce, şu hakikat göz ardı edilmemelidir. Bu isyan sebebiyle bâbîâli, şeyhülislam, ulema, veliahd ve asker, padişaha karşı

²⁰⁷⁷ Kemal Beydilli (1981), **1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı (Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki)**, İstanbul Üniv. Yay. 3264, İstanbul, s. 57-60; a. mlf., "Selim III", s. 421.

²⁰⁷⁸ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VI, s. 320 vd.; 402 vd.; Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", s. 46-47; Karal, **Selim III. ün Hatt-ı Humayunları**, s. 48 vd.; a. mlf., **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 29 vd.

²⁰⁷⁹ Kuşmânî, **Asiler ve Gaziler**, s. 118; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 67, 158-159, 160, 171.

²⁰⁸⁰ Akçura, a.g.e., s. 157. Ancak bazı noktalarda padişahın, İslam'da istişarenin emredilmesine rağmen, [Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân, 3/159; Şûrâ, 42/38; Mâverdî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 260-266; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 713, 716; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 101; Nebhan, a.g.e., s. 156; Türçan, "Şûra", s. 230.] tek başına hareket ederek, bilenlerin görüşlerine ehemmiyet vermediği ve şûra mekanizmasını devre dışı bırakıp, tez elden karar aldığı durumlar da söz konusudur. Mesela tüm itirazlara ve sakıncalarına rağmen Fransızlar'la ittifak yapmasında ya da Mısır'ı işgal etmelerine rağmen Fransızlar'la ikinci kez yeniden ittifak yapmasında olduğu gibi, padişahın, devlet sorumluları ile istişare mekanizmasını devre dışı bırakması sebebiyle, ne yazık ki, akıldan uzak sonuçları olan tasarrufları da olmuştur. [Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 215.]

²⁰⁸¹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s.216; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 160; Beydilli, "Selim III", s. 422.

²⁰⁸² Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 134; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 81.

²⁰⁸³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 78; Akçura, a.g.e., s. 154.

²⁰⁸⁴ Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 64; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 77-78; a. mlf., **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110; Akçura, a.g.e., s. 158; Özek, a.g.e., s. 387; Levy, agm, s. 29; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", s. 177; Demirpolat - Akça, agm, s. 125-126, 132.

²⁰⁸⁵ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 160, 171.

ittifak içerisinde olmuş; İstanbul halkı da bunlara katılmıştır.²⁰⁸⁶ Dolayısıyla III. Selim, asker, ulema ve devlet erkânının muhalefetine yarattığı sınırlamaların bilincinde olan bir padişah portresine sahip olup, isyanların ve sarayın tarihini de çok iyi bilmektedir.²⁰⁸⁷ Haliyle padişahın, bu denli geniş bir muhalefet karşısında, tek başına yapabileceği çok fazla bir şeyin olmadığı hakikatini fahmettiği var sayılabilir.²⁰⁸⁸ Nitekim hal' işinden haberi olunca, şehzade Mustafa'nın yanına varıp kendisine padişahlığı devretmek istediğinde söylediği "*pâdişâh dahî olsam nüfûzum zâil oldu*"²⁰⁸⁹ sözünün, bu hakikatin bir izharı olarak görülebilmesi mümkündür. Bundan ötürü, bu "*zemâne halkına Pâdişâh olmakdan, inzivâda olmak bin kat evlâdır,*" diyerek tahtından feragat etmiştir.²⁰⁹⁰

III. Selim'in, tüm fedakârlıklarına rağmen, vazifesini ihmali, yenilikçiliği, dinden çıktığı, yalan söylediği, zürriyetinin olmadığı, devlet idaresine ehliyetli kişileri atamadığı ve atanmış idarecilerin ise, halka zulmettiği ve padişahın da bunlara göz yumduğu gibi bahane ve ithamlarla halifelik ve devlet başkanlığı yapamayacağı iddia edilerek, hal' edildiği görülmektedir.²⁰⁹¹ Bundan dolayı padişahın bazı hal ve hareketleri ile şeriatı muhalefet ettiği ve halkı karşısına aldığı, böylece hal' edilmeyi hak ettiği şeklinde yorumlar yapılmış olsa da, III. Selim'in tamamen siyasi maksatlarla hal' edildiği söylenilebilir.²⁰⁹² Ayrıca muhalefetin ortak paydası ve Kabakçı isyanının temel sebebi Nizâm-ı Cedîd karşıtlığı olmasına rağmen, hal' fetvasında padişahın, Nizâm-ı Cedîd tasarrufu sebebiyle itham edilmediğine dikkat çekmek gerekmektedir.

Netice olarak, III. Selim'in hal'i vakasının, şer'i bir çerçeveye sığdırılmaya çalışılması, Osmanlı devlet ve toplum hayatında, şeriatın merkezi konumunu göstermesi bakımından önemli görülmektedir. Öte taraftan bu hadise, gücü eline geçiren grupların, kendi siyasi emelleri doğrultusunda ve siyasi beklentilerinin gerçekleştirilmesi uğruna, dini siyasete alet etmelerini ortaya koyan, tipik hadiselerden birisi olarak tespit edildiği söylenebilir.²⁰⁹³

2.10. IV. Mustafa'nın Hal' Edilmesi

2.10.1. IV. Mustafa'nın Hal' Süreci

III. Selim'in hal'inden sonra, IV. Mustafa (m. 1807-1808) padişah olmuştur. IV. Mustafa'nın şehzadeliği zamanında, III. Selim'in yerine tahta geçmek için çok hırslı olduğu ve bu arzusunu elde edebilmek için adamları vasıtasıyla muhalefeti desteklediği; hatta Kabakçı isyanını yönlendirenlerden birisi olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁹⁴ III. Selim'in hal'inden sonra hedefine ulaşan

²⁰⁸⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 82; Aksun, **Dört Muzdarip Padişah**, s. 133; Akçura, a.g.e., s. 162.

²⁰⁸⁷ Ş. Pamuk, a.g.e., s. 173; Shaw, "The Established ...", s. 152-153; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 83.

²⁰⁸⁸ Onaran, a.g.e., s. 53; Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin", s. 2; Yurdakul, a.g.e., s. 283; Akçura, a.g.e., s. 162-163.

²⁰⁸⁹ Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...", s. 107.

²⁰⁹⁰ Câbi Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 140.

²⁰⁹¹ Beydilli, "Selim III", s. 424.

²⁰⁹² Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir ...", s. 109; Akçura, a.g.e., s. 152; Aydın, "Hal'", s. 220.

²⁰⁹³ İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 94; Koçyiğit, a.g.e., 20; Barlak, agm, s. 386;

²⁰⁹⁴ Mustafa Necib Efendi, a.g.e., s. 13, 28; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 151; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 65; Akçura, a.g.e., s. 139, 150; Beydilli, "Mustafa IV", s. 284; a. mlf., "Kabakçı İsyanı", s. 8; Eren, "Selim III", s. 45-456.

IV. Mustafa'nın, Nizâm-ı Cedîd'i tasfiye için her istenileni yerine getirip, cedîd mensuplarını cezalandırdığı; III. Selim'in destekçilerini azledip sürgüne yolladığı belirtilmektedir. Ayrıca kendi adamlarını kayırarak, asi elebaşlarına çok cömert davrandığı; isyanın aktif elemanlarını ve asileri mesul tutmayıp, affettiği ve hatta kendileri ile bir de hüccet imzaladığı kayıtlarda mevcuttur.²⁰⁹⁵

İmzalanan bu hüccet gereği IV. Mustafa'yı tahta çıkaran asilerin, devlet işlerine karışmayacaklarını temin ettikleri vaki olsa da, mezkûr zevatın, devlet işlerine karışmaya ve isteklerini zorla yaptırmaya devam ettikleri görülmektedir. Yine Nizâm-ı Cedîd taraftarları ile muhaliflerinin giriştikleri amansız mücadele ve başkentte meydana gelen asayiş problemleri, orduya da sirayet etmiştir. Kısa bir süre içinde yaşanan pekçok problemin, III. Selim'in hal'inden dolayı bir pişmanlık meydana getirdiği belirtilmektedir.²⁰⁹⁶ Halkın III. Selim tarafına meylini gören IV. Mustafa ve adamlarının, Selim'in varlığını, Mustafa'nın padişahlığı için tehdit gördükleri ve bir an önce mahlû' sultanı öldürme teşebbüslerine giriştiklerine dair bilgiler mevcuttur.²⁰⁹⁷

Nizâm-ı Cedîd taraftarı bazı devlet erkânının, yanına sığındıkları Alemdar Mustafa Paşa'ya, III. Selim'in hizmet ve gayretlerini anlatıp, onu reformların zarureti ve ıslahat döneminin devam etmesi işine öncülük etmek gibi bir vazifeyi üstlenmeye ikna ettiklerini not etmek gerekmektedir. Yapılan istişareye göre, III. Selim tekrar tahta çıkarılacak ve Nizâm-ı Cedîd ihya edilecektir.²⁰⁹⁸ Yayla İmâmı²⁰⁹⁹ ve Kalost Arapyan²¹⁰⁰ bu görüşmelere sadrazamın da katıldığını belirtmekte ise de, Uzunçarşılı bu bilgiye teenni ile yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir.²¹⁰¹

Sadrazam ve devlet ricalini tarafına çeken Alemdar Mustafa Paşa'nın, padişahın bilgisi dahilinde²¹⁰² ve isteği üzerine (biraz da emr-i vaki ile,)²¹⁰³ payitahta gelip, şehirde asayişini temin eylediği ve Kabakçı isyanının elebaşlarını cezalandırdığı ifade edilmektedir. Rusçuk Yârânı'nın İstanbul'daki icraatından endişe duyan IV. Mustafa taraftarlarının III. Selim'i öldürme teşebbüsleri karşısında, harekete geçen Alemdar Paşa, saraya yürümüştür. Alemdar Mustafa Paşa bu girişimi ile, IV. Mustafa'yı hal' edip, III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak istemişse de, paşanın bu teşebbüsünde muvaffak olamadığı görülmektedir. Çünkü bu esnada padişahın, III. Selim'in ve şehzade Mahmud'un öldürülmesini emrettiği; bu nedenle III. Selim'in katledildiği, şehzadenin ise

²⁰⁹⁵ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 145-148; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 59-63; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 830 vd.; Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", s. 37 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 84; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 65, 69.

²⁰⁹⁶ Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 1162-1175; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 279-281; Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 232 vd.; Beydilli, "Mustafa IV", s. 283-284; Baysun, "Mustafa IV", s. 708 vd.

²⁰⁹⁷ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 281; Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 245.

²⁰⁹⁸ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 221, 224-225; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 282; Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 238, 244; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 82-84; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 87; Kemal Beydilli (1989), "Alemdar Mustafa Paşa", **TDVİA**, C. 2, İstanbul, s. 364-365.

²⁰⁹⁹ Derin, "Yayla İmâmı Risâlesi", s. 244.

²¹⁰⁰ Kalost Arapyan (1943), **Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları**, Çev. Esat Uras, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 7.

²¹⁰¹ Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 83-84.

²¹⁰² BOA, TSMA.e. 306-42, H-29-12-1223. (29 Zilhicce 1223/15 Şubat 1809).

²¹⁰³ Alemdar Mustafa Paşa'nın IV. Mustafa'nın gizli tasvibi ile payitahta geldiğine dair bilgiler için bk. Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 290, 298.

yaralı olarak kurtarıldığı rivayet edilmektedir.²¹⁰⁴ Mustafa Necîb Efendi, III. Selim'in bu hadiselerden beş gün önce öldürüldüğünü; lakin Alemdar'ın padişahı hal' etmek için saraya geldiği zaman mahlû' sultanın cesedinin, paşanın önüne atıldığını kaydetmektedir.²¹⁰⁵ Mahlû' sultanın öldürüldüğünü öğrenen Mustafa Paşa'nın çok üzüldüğü, ulemayı toplayarak, şeyhülislamdan fetva aldığı ve bu fetva ile IV. Mustafa'yı hal' edip, şehzade Mahmud'u tahta çıkardığı bilinmektedir.²¹⁰⁶

2.10.2. IV. Mustafa'nın Hal' Fetvası ve Değerlendirme

IV. Mustafa'nın hal' fetvasının, III. Selim'in katli üzerinden **istiftâ** edildiği görülmektedir. **Yayla İmâmî Risâlesi**'nden öğrenildiğine göre, Alemdar Mustafa Paşa, “*Efendiler, böyle suçsuz bî günâh mahbusu öldürenin hilâfeti sahîh midir?*” diye sual etmiş; şeyhülislam Arapzâde Mehmed Ârif Efendi ise, “*değildir*” şeklinde cevap vermiştir.²¹⁰⁷

İslam hukuku, devlet başkanının şer'i ölçülere aykırı davranması ve **şeriata ittiba ilkesini ihlal etmesi** durumunda iktidarının sona ereceğini ortaya koymuştur.²¹⁰⁸ İslam'a göre, makam ve mevki elde etme hırsıyla davranılması ve bu hırs uğruna kan dökülmesi caiz görülmemiş olsa da,²¹⁰⁹ İslam tarihi, yönetici olma / kalma hırsı ile davranmış pek çok kişiye ve bunların çatışmalarına sahne olmuştur. İktidar olma hırsına kapılanların da, iktidarda kalma uğruna mücadele edenlerin de, çoğunlukla, **kılıcı** yani çatışmayı yegâne çözüm aracı olarak gördükleri²¹¹⁰ ve kan dökerek, hem kendilerine hem de velayetlerini üstlendikleri toplumlarına ziyadesiyle zarar verdikleri kaynaklarda yer almaktadır.²¹¹¹ Saltanat hırsına kapılmış olma halinin, IV. Mustafa'da da, bir iktidar zaafiyeti meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Mustafa'nın padişah olma hırsıyla, meşrû devlet başkanı ve halife olan III. Selim'e karşı tertip içerisinde olduğu, daha önce ifade edilmişti.²¹¹² Tahta geçtikten sonra ise, bazı kaygıları sebebiyle, selefini öldürtmek istediği²¹¹³ ve nihayetinde bu emeline nail olup, mahlû' sultanı öldürttüğü bilinmektedir.²¹¹⁴

²¹⁰⁴ Tafsilatlı anlatım için bk. Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 1175-1209; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 281-313; Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 172-178; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 91-99; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 224-230; Derin, “Yayla İmâmî Risâlesi”, s. 240-246; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 112 vd.; Arapyan, a.g.e., s. 9-13; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 89-92; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 88-89; Baysun, “Mustafa IV”, s. 712-713, Beydilli, “Mustafa IV”, s. 284.

²¹⁰⁵ Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 97. Eldeki bilgilere göre III. Selim, kanlı bir şekilde katledilmiştir. Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 308. III. Selim'in katliyle ilgili farklı değerlendirmeler için bk. Aysel Danacı – Yıldız (2008), “III. Selim'in Katilleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, Neşr. Halil İnalcık ve dğr., C. XXXI, İstanbul, s. 55 vd.

²¹⁰⁶ Derin, “Yayla İmâmî Risâlesi”, s. 240-246; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 304-313; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 1197-1209; Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 174-178; Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 96-99; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 228-230; **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 574; Arapyan, a.g.e., s. 9-13; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 123-135; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 88-89; Baysun, “Mustafa IV”, s. 712-713, Beydilli, “Mustafa IV”, s. 284;

²¹⁰⁷ Derin, “Yayla İmâmî Risâlesi”, s. 246; Baysun, “Mustafa IV”, s. 713.

²¹⁰⁸ Bağdâdî, a.g.e., s. 278.

²¹⁰⁹ Tirmizî, C. IV, “Zühhd”, 43, (Hadis Nu. 2376), s. 185.

²¹¹⁰ Ammâra, a.g.e., s. 29; Câbirî, a.g.e., s. 728, 730; Ş. Öz, agm, s. 64.

²¹¹¹ **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 393.

²¹¹² Mustafa Necîb Efendi, a.g.e., s. 13, 28; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 151; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 65; Akçura, a.g.e., s. 139, 150; Beydilli, “Mustafa IV”, s. 284; a. mlf., “Kabakçı İsyanı”, s. 8; Eren, “Selim III”, s. 45-456.

İslam dini, haksız yere bir cana kıyılmasını ve masum bir insanın öldürülmesini kesin olarak yasaklamıştır.²¹¹⁵ Bir devlet başkanının İslâm'a aykırı bir şey emretmesi ise, kabul edilebilecek bir tasarruf değildir.²¹¹⁶ Dolayısıyla Allah'ın kesin olarak haram kıldığı bir fiilin devlet başkanınca azmettirilmesi veya işlenmesi, onun hal'ini gerektirmektedir.²¹¹⁷ Ayrıca İslâmî adalet, dinî hükümlerin fertlere eşit bir şekilde uygulanmasını salık verdiğinden, herkes gibi halifenin de kurallara uyması esastır. Şer'i kuralların çiğnenmesi halinde ise, dinin ortaya koyduğu cezalar devreye girmekte ve mesela haksız yere bir cana kıyan kişiye kısas uygulanması gerekmektedir.²¹¹⁸

Netice olarak suçsuz bir hükümdarın öldürülmesine sebep olduğu gerekçesiyle hal' edilen IV. Mustafa'nın, daha sonra yeni padişaha karşı bazı teşebbüslerinden dolayı, katlinin zaruri hale geldiği ve şeyhülislamın fetvası ile, boğularak öldürüldüğü belirtilmektedir.²¹¹⁹ Tarih kaynakları saltanatı uzun sürmeyen IV. Mustafa'dan, menfaati uğruna isyancılarla işbirliği yapan ve onların isteklerini yerine getiren, cahil, fitneci, devleti zaafa uğratacak denli haris, devletin genel durumundan ve zamanın icaplarından habersiz, akıl ve muhakemesi az birisi olarak bahsetmektedir.²¹²⁰

²¹¹³ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 281; Derin, "Yayla İmâmî Risâlesi", s. 245.

²¹¹⁴ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 174-178; Derin, "Yayla İmâmî Risâlesi", s. 240-246; Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 304-313; Âsım Efendi, **Tarih**, C. II, s. 1197-1209; Mustafa Necib Efendi, a.g.e., s. 96-99; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 228-230; **İlmiye Sâlnâmesi**, s. 574; Arapyan, a.g.e., s. 9-13; Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanları**, s. 123-135; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 88-89; Baysun, "Mustafa IV", s. 712-713, Beydilli, "Mustafa IV", s. 284.

²¹¹⁵ Mesela bk. Ku'an-ı Kerim, Maide, 5/32; Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92-93, En'am, 6/151; İsra, 17/33; Furkan, 25/68.

²¹¹⁶ Müslim, "İmâre", 39, (Hadis Nu. 1840), s. 892-893.

²¹¹⁷ El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Bağdâdî, a.g.e., s. 278; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226; El-'Aynî, a.g.e., s. 103; Râgıb el-İsfahânî, **ez-Zerî'a**, s. 246; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Şen, a.g.e., s. 53.

²¹¹⁸ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Muhammed Ebu Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, s. 108; Türcan, a.g.e., s. 191; A. Akgündüz, agm, s. 401.

²¹¹⁹ Tahsin Öz (1941), "Selim III. Mustafa IV. ve Mahmud II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", **Tarih Vesikaları**, C. I, Sy. 1, s. 24; Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 304; Beydilli, "Mustafa IV", s. 284; Aydın, "Hal", s. 221; İpşirli, "Esad Efendi, Sâlih-zâde", s. 346. Hal' edilmiş olan IV. Mustafa, mevcut padişah II. Mahmud aleyhine faaliyette bulunmak, fitne çıkarmak ve devletin istikrarına zarar vermekle itham edilerek, verilen fetva mucibince katledilmiştir. Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 97.

²¹²⁰ Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, C. VIII, s. 185; Mustafa Necib Efendi, a.g.e., s. 13; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 232; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 84; Baysun, "Mustafa IV", s. 713; Öz, "Selim III. Mustafa IV. ve Mahmud II.", s. 27; Beydilli, "Mustafa IV", s. 285.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI'DA HAL' VAK'ALARI: MODERN DÖNEM (1839-1922)

4.1. Tanzimat Sonrası İsyân ve İhtilal Süreçleri

Türk siyasi tarihinde ihtilaller geleneksel bir hale gelmiştir. Bu ihtilallerin benzerlikleri olmakla birlikte, bazı farklılıkları da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi ve sonrasında meydana gelen ihtilaller, bazı yönleriyle birbirlerinden farklılıklar taşırlar.

Tanzimat öncesi ihtilallerinde öne çıkan muhalif zümreler, devlette belli makamları elde etmek isteyen beklenti içerisindeki rical-i devletten ulemaya, saray kadınları ve şehzadelere, askerden esnafa geniş bir yelpazeden müteşekkildi.²¹²¹ Bu dönemlerde meydana gelen ihtilal süreçlerinin pratiğe aktarılmasında, askerler sürecin önemli aktörleri olarak öne çıkmıştır. Özellikle siyasi hamilik ilişkilerinin yoğunlaştığı payitahtta askerler, vezirler ve diğer muhalif erkân için mühim bir güç unsuru oluşturmaktadır.²¹²² Bu sebeple Tanzimat öncesi dönemdeki hal' vakalarında askerî zümreler, isyanın başında olup, harekâtın maddi kuvvetini de meydana getirmektedirler.²¹²³

Askerler ve diğer ihtilalcı zümreler, isyana kalkışmadan önce, daima hukukî bir meşruiyet zemini aramışlardır. Çünkü isyanın meşru zemininin temini, ihtilalcı zümrelerin başarıya ulaşmasında en mühim kazanımlarından birisidir. Bu meşruiyeti sağlayan yegâne araç ise, Osmanlı'da şer'î hukuk olmaktadır. Bundan dolayı darbeye teşebbüs eden askerler ya da muhalif kesimler, kaynaklardaki örneklerle bakılarak,²¹²⁴ ya şeyhülislam gibi şer'an en yetkili bir kişiden fetva almışlar ya da ulemadan bir kısmını kendi yanlarına çekip, bu meşruluğu temine çalışmışlardır. Aksi halde kendilerinin başarıya ulaşma şansları da, süreç sonunda haklı olduklarını ispatlama ve aklanma şansları da oldukça az olmaktadır.²¹²⁵ Hal' süreçlerinde, aktif rol alıp, süreci meşrulaştırdığından dolayı şeyhülislamın ve/ya ulemanın, darbe dönemlerinde isyanın manevi gücünü temsil ettiğini söylemek gerekir.²¹²⁶ Karal'ın ifadesiyle, teşebbüs hangi taraftan gelirse gelsin, darbe süreci ancak, asker ve ulema zümresinin ittifakı ile muvaffak olabilmektedir.²¹²⁷

Modern dönemde, muhalefet olgusu değişmemekle beraber, muhalif dinamik zümrenin değiştiği görülmektedir. Bu süreçte ulemanın yerini Tanzimat sürecinde yetişen modern eğitilmiş aydın tipinin aldığını ileri süren Alkan'a göre, yeniçerilerin yeri ise, modern askeri eğitime sahip

²¹²¹ Necmettin Alkan (2010), "Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi", **Doğu Batı**, Sy. 51, Ankara, s. 56.

²¹²² Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası**, s. 37 vd.; Onaran, a.g.e., s. 30.

²¹²³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110; Danışman, a.g.e., C. X, s. 239.

²¹²⁴ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 255-256; a. mlf., a.g.e., C. IV, s. 365; a. mlf., a.g.e., C. VI, s. 83, 106.

²¹²⁵ Afyoncu vd., a.g.e., s. 25-26.

²¹²⁶ Danışman, a.g.e., C. X, s. 239; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110.

²¹²⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110.

subaylar tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. İlmiyeden yetişen devlet adamlarının yerini ise, modern eğitilmiş bürokratların aldığı söylenilebilir.²¹²⁸

Tanzimat öncesi dönemde meşruluğu ulema tarafından sağlanan, muhalefetçe ve zaman zaman da esnaf kesimlerince desteklenen ihtilal hareketlerinde, askerler sürecin en önünde yer almalarına rağmen, yeniçeriliğin ilga edilmesiyle, darbe süreçlerinin en başat aktörü ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle darbe niyeti taşıyan muhalif zümreler, asker desteğinden mahrum kalmıştır.²¹²⁹ Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla, muhtemelen, Osmanlı devletinin hal' tarihinin kapandığı düşünülmüş olabilir. Ancak 1826 sonrasında, bu boşluğun düşük rütbeli ulema kesimlerince ve medrese talebelerince doldurulduğu ifade edilmelidir. Çünkü Levy'e göre, bu dönemde asıl büyük problem, alt tabaka ulemanın ve medrese talebelerinin muhalefetinde aranmalıdır.²¹³⁰

Ulemanın tamamı için böyle bir genelleme yapılamayacağı açık olsa da,²¹³¹ özellikle iktidarın nimetlerinden uzak kalmış olan alt tabaka ulemanın ve medrese talebelerinin,²¹³² yeniçerilerin yokluğunda, siyasi muhalefet safhasının en önemli figürleri haline geldikleri, 1826 sonrasında meydana gelen gösterilerde en ön safta olup, en kalabalık grubu oluşturdukları belirtilebilir.²¹³³ Mesela 1853 tarihinde, sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın kışkırtmasıyla,²¹³⁴ sokaklara dökülen medrese talebelerinin,²¹³⁵ karışıkları bu türden sosyal hareketlere bakılarak, bu dönemde, kitlesel bir hareket başlatmaya muktedir olduklarını ifade etmek mümkün gözükmektedir. Diğer yandan bu talebelerin, yeniçeriler gibi, belli menfaat odakları için, niyetlerini gerçekleştirmek istediklerinde, sürekli tahrik edebilecekleri hazır bir kitleyi temsil ettiklerini de belirtmek gerekir.²¹³⁶

Modern dönemde meydana gelen darbelere bakıldığında, muhalefet etme tarzının da değiştiği görülmektedir. Muhalif yaklaşımlarda, zamanın siyasi ve ideolojik ihtiyaçlarıyla kurulan yakın ilişkisi dikkat çekmektedir.²¹³⁷ Alkan'a göre, basit talepler etrafında şekillenmiş, şahsi menfaat, beklenti, ihtiras, intikam ve tepki temelli ve günübürlük hususiyetler barındıran Tanzimat öncesi hal' vakalarına mukabil, modern dönemde meydana gelen ihtlallerde, vatan-millet-devlet kavramlarıyla bezenmiş fikir temelli ve kamuoyunun dikkatini çekmeye matuf özellikler göze çarpmaktadır.²¹³⁸

²¹²⁸ Alkan, a.g.e., s. 37 vd.

²¹²⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110-111.

²¹³⁰ Levy, agm, s. 30, 31.

²¹³¹ Onaran, a.g.e., s. 369; Levy, agm, s. 30-31.

²¹³² Demirpolat - Akça, agm, s. 125-126, 132.

²¹³³ Onaran, a.g.e., s. 86.

²¹³⁴ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. I, Tezkire: 6, s. 23; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 108; Turan, agm, s. 174. **Tezâkir**'de not edildiğine göre, Padişahın, “ben bilirim. Bunun müellifi ve mürettibi Mehmed Ali Paşa'dır. Anı terbiye edeceğim. Lâkin şimdi sırası değil” dediği ve Paşa'nın bu hareketinden dolayı gücendiği rivayet edilmektedir. Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. I, Tezkire: 7, s. 38, 54.

²¹³⁵ Softalar isyanı da denilen bu ayaklanma, hükümet aleyhine medrese talebelerince girişilen bir isyan olarak kaydedilmiştir. Bu gösteriler esnasında talebelerin “*ilim göğe yükseldi*” nidalarıyla, sokaklara döküldükleri ve bir medrese sırasını Beyazıt Camii'nin minaresine astıkları rivayet edilmektedir. Turan, agm, s. 174.

²¹³⁶ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası**, s. 37 vd.; Onaran, a.g.e., s. 30, 86, 369

²¹³⁷ Onaran, a.g.e., s. 97.

²¹³⁸ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 257; Alkan, a.g.e., s. 33-41.

Dolayısıyla bu dönemin muhaliflerini menfaat temelli ve çıkar ilişkileri içerisindeki tek düze bir muhalefet anlayışı ile değerlendirmek eksik kalmaktadır. Yeni dönemin ortaya çıkardığı modern siyaset anlayışı, fikir temelli bir muhalefet kültürünü ön gördüğünden, bu dönemin ortaya çıkardığı muhalif tipinin en azından bir kesiminin, çıkar ilişkileri ile irtibatlı muhalifler olmadıkları ve devletin bekasını düşünerek, mevcut siyasi duruma itiraz getirdikleri iddia edilebilir.

Tanzimat sonrası ihtilal teşebbüslerinde kamuoyu, meşruiyet zeminini sağlayan mühim bir merhale haline gelmiştir. İhtilalcilerin, meşruiyet kaygısını gidermek için hareketlerini, özellikle kamuya mal etme adına, mesela padişah ve iktidar üzerinde tesir yapacak halk nümayişleri gibi bazı hususlara ihtiyaç duymuş olduklarından ve buna benzer bazı teşebbüslerinden bahsedilebilir.²¹³⁹ Daha önceki dönemlerde bunun şariat kaygısı ile ortaya konulduğu bilinmektedir. Yeni dönemde özellikle belirli bir (modern) fikir etrafında, kamuoyunun harekete geçirilerek, halkın olayların içerisine katılımının sağlanması önceliklerden birisi olmuştur.

Muhaliif kesimlerin, halkın yönlendirilmesi ve ikna edilmesi noktasında, propagandaya fazlaca müracaat ettikleri ifade edilmelidir. Çünkü yürütülen her tür propaganda faaliyetinin, halkın ikna edilip, kamuoyunun yönlendirilmesine yardımcı olduğu gibi, girifilen teşebbüsün sadece şeriatı adına değil; “*millet adına*”²¹⁴⁰ da olduğuna toplumun ikna edilmesi gibi bir niyet de taşıdığı, unutulmamalıdır. Böylece, Onaran’ın da dediğı gibi, iktidarı diplomatik yolla değil, padişahın karizmasını, ve hatta kendisini, öldürerek devirmek maksadı taşıyan modern dönem ihtilalcileri, kamuoyunu harekete geçirmek suretiyle, halk ayaklanmasına öncülük etmek, yürütülen isyanı halka mal edip, bu yolla bir ihtilal gerçekleştirmek niyetine sahip olmuşlardır.²¹⁴¹

Halkın harekete geçirilmesi ve kamuoyu baskısını temin eden temel araçlardan birisi, Osmanlı’da yeni yeni varlık gösteren matbuat hareketleridir. Osmanlı kamuoyunun yeni tanıştığı matbuatın, muhalif zümrelerce etkin bir şekilde kullanıldığı ve darbe zamanlarında kendi niyetleri doğrultusunda propaganda aracı haline dönüştürüldüğü söylenebilir.²¹⁴²

Modern dönemlerde meydana gelen ihtilal süreçlerinin arkasında, bir dış mihrakın bulunduğu iddiası her zaman dikkat çekmiştir. Tanzimat’la birlikte başlayan modernleşme politikalarının, batılı devletlerin dayatmaları ile şekillendiğı ve topluma tepeden inme uygulandığı defaatle ifade edilen bir hakikattir.²¹⁴³ Bu anlamda dış güçlerin, devlet eliyle yürütülen modernleşme ve batılılaşma çabaları üzerinden, Osmanlı kamuoyunu kendi emelleri doğrultusunda yönlendirmeye çalıştıkları durumlara rast gelmek mümkündür.²¹⁴⁴ Keza dış devletlerin baskı ve yönlendirmesi ile

²¹³⁹ Uzunçarşılı (2000), **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara s. 13.

²¹⁴⁰ Modern dönemde darbe ile devrilip, hal’ edilen Sultan Abdülaziz’in de, [Kara], **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 109, 111] II. Abdülhamid’in de, “*millet adına*” hal’ edildiğı ilan edilmiştir.[Mehmed Memduh Paşa (1329), **Hal’ler - İclâslar**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, s. 168]

²¹⁴¹ Onaran, a.g.e., s. 130, 140, 217.

²¹⁴² M. Kaya Bilgeğil (1976), **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar**, Atatürk Üniv. Yay. 455, Ankara, s. 187 vd.; 221, 240, 246-247; Süleyman Kocabaş (2001), **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, Vatan Yay., İstanbul, s. 76-79; Onaran, a.g.e., s. 326-356.

²¹⁴³ Zürcher, a.g.e., s. 102.

²¹⁴⁴ Cevdet Küçük (1988), “Abdülaziz”, **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 180; Alkan, a.g.e., s. 33.

yürütülen modernleşme politikalarında meydana gelen aksamalar, bir yönüyle devletin iç işlerine müdahaleye de kapı aralaması anlamına gelmektedir. Çünkü yürütülen bu modernleşme çabaları, dış güçlerin Osmanlı üzerindeki rekabet alanları arasında bulunmaktadır. Dolayısıyla farklı bir mecraya meyledilmesi halinde yahut bu rekabetteki taraflardan birisi lehine atılacak adımlar, diğer muhalif mihrakların devlet aleyhine harekete geçmesine fırsat vermektedir. Böyle durumlarda, özellikle dış mihraklarca desteklenen ihtilal teşebbüsü gibi bazı hareketlenmelerin meydana geldiği açıkça görülebilmektedir. Bu gerekçeyle içeride başlatılmış olan bir darbe teşebbüsüne Avrupalı devletlerin, menfaatleri icabı, muhaliflere maddi-manevi destek verdikleri ve açıktan veya gizli bir şekilde yardım ettikleri vakidir.²¹⁴⁵ Aslında hariçten desteklenen ihtilalcilerin darbeyi başarıp başaramamaları bir yana, bu işten siyaseten karlı çıkanlar, çoğunlukla, dış mihraklar olmaktadır.²¹⁴⁶

Tanzimat öncesi hal' vakalarında olduğu gibi, modern dönem ihtilallerinde de, şeriat kaygısı, şekli de olsa, belirleyici unsurlardan birisi olarak tespit edilmelidir. Dini ve şer'i kurallara bağlı olan Osmanlı devleti ve toplumu için şer'i kaideler, bütün siyasi alanın meşru zeminini temin eden temel referans noktası olarak kabul edilmektedir.²¹⁴⁷ Osmanlı özelinde halkın, idarecilerin -haksız- uygulamalarına karşı ortaya koydukları tepkilerini şeriat isteme sloganıyla ifade etmesi, ortak bir meşruiyet anlayışını yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.²¹⁴⁸

Bu nedenle dinî referanslara yapılan her atıf, siyasi çekişmeler için muharrik bir kuvvet oluşturmaktadır. Girişilen ihtilal ve isyan süreçlerine dini bir motif kazandırmak, ortaya çıkan durumun hukukî zeminini tesis etmek ve sürecin meşruluğunu sağlamak için, dini doktrine sıkça atıf yapılması ve taleplerin şeriat üzerinden ortaya konulması yaygın bir gelenek haline gelmiştir.²¹⁴⁹ Bundan dolayı muhalif gruplar için, şeriat istemek ya da şeriatın elden gittiği şeklinde bir söylem, isyan süreçlerinde kitleleri harekete geçirmenin en kolay yolu olarak öne çıkmaktadır.²¹⁵⁰ Öte taraftan karşı çıkılan bir ıslahat ya da icraat, şeriata aykırı olmakla itham edilerek, hükümsüzleştirilmiş olmaktadır.²¹⁵¹ Böylece şeriat talebi ile, hem mezkur isyan meşrulaştırılmaktadır, hem istenilmeyen bir ıslahatın rafa kaldırılması temin edilmektedir hem de kitleler harekete geçirilmek suretiyle kamuoyunun desteği elde edilmiş olmaktadır.

Bu dönemde de, ihtilal neticesinde padişahın değiştirilmesi için tercih edilen metod, şer'i gerekçelerle süslenmiş hal' fetvası metinleri olmaktadır. Hal' süreçlerinde, siyasi arka plan çoğunlukla, şahsi hesaplar ve maddi beklenti, menfaat ve zarar üzerine kurulu olsa da, hal'

²¹⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, s. 235; Eliot, a.g.e., s. 4-8; Kocabaş (1993), **Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı**, Vatan Yay., İstanbul, s. 108, 123.

²¹⁴⁶ Mesela sultan Abdülaziz'in Rus yanlısı politikalarından rahatsız olduğu bilinen İngilizler'in, sultan Abdülaziz'e karşı yürütülen ihtilali destekledikleri bilinmektedir. Abdülaziz'in hal' edilmesinin İngiltere'nin politikalarının gerçekleştirilmesine yaramış olduğunu, özellikle belirtmek gerekmektedir. Bk. Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 130-155; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 119-120.

²¹⁴⁷ Onaran, a.g.e., s. 132; Zubaida, a.g.e., s. 180.

²¹⁴⁸ Aybakan - Dönmez, "Meşrû", s. 382.

²¹⁴⁹ Aydın, "Hal'", s. 219.

²¹⁵⁰ Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 119; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1184; Bedir, agm, s. 44; Onaran, a.g.e., s. 132; Aybakan - Dönmez, "Meşrû", s. 382.

²¹⁵¹ Özek, a.g.e., s. 387.

fetvasına gerekçe yapılan şeriatı aykırılık, adaletini yitirmek, cinnet gibi şer'i sebepler, asıl niyeti gizli tutmaya yardımcı olan zahiri sebepler olarak tespit edilmiştir.²¹⁵² Öte taraftan muhalefet hareketlerinin, isyan ve ayaklanma ile ortaya koydukları tepkilerinde, otoriteyi şer'i emirlerden uzaklaşmak ve ilahi hukuku ihlal etmekle suçlayarak, eylemlerini şeriat dairesinde temellendirme ve meşrulaştırma bu yolla da, kamuoyunu ikna gayesi güttükleri göz ardı edilmemelidir.²¹⁵³ Bu nedenle Osmanlı Devleti ve toplumu için şeriatın bağlayıcılığı ilkesinin, merkezî bir konumda bulunduğu bir kez daha ifade edilmelidir.

4.2. Kuleli Vak'ası

Osmanlı Devleti'nde, iktidara karşı girişilen sıra dışı olaylardan birisi, m. 1859'da meydana gelen Kuleli vak'asıdır. Bu sürecin aktörlerinin yakalandıktan sonra Kuleli kışlasında mahkeme edilmeleri sebebiyle, hadiseye Kuleli vak'ası denilmiştir.

İktidara karşı girişilen ve kendisinden önceki yeniçeri isyanlarına benzemeyen Kuleli vak'ası, iktidara karşı muhalefet ve darbe girişimi niyetiyle, gizlice teşkilatlanmış bir cemiyet tarafından tertiplenmiştir. Tanzimat'ın uygulamalarına karşı ortaya çıkan bir kısım memnuniyetsizlikler, Kırım savaşının devletin hazinesinde meydana getirdiği mali yük ve toplumun yüksek tabakaları arasında meydana gelen alafranga ve lükse meyilli yaşam tarzı, toplumda bir öfkenin meydana gelmesine ortam hazırlamıştır. Bunun yanında aralarında, istedikleri makamları elde edememiş asker ve bürokrat kesiminden kişilerin de bulunduğu bu gizli cemiyet, muhafaza-i şeriat, şikâyetle konu bir kısım vaziyeti ıslah etmek ve sultan Abdülmecid'i devirmek gayesiyle, bir cemiyet teşekkül ettirmişlerdir. Cemiyetin reisi Bayezid Medresesi müderrislerinden Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi'ydı. İçlerinde Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ reisi Hüseyin Dâim Paşa, Tophane müftüsü Bekir Efendi, Tophane kâtibi Ârif Bey, Fatih Medresesi müderrislerinden Nasûhî Efendi ve meşayıhtan bir kaç şeyhin de bulunduğu toplam yirmi beş kişiden müteşekkil olan bu oluşumun üyeleri, bir saltanat darbesiyle ülkenin kaderini değiştirebileceklerine inanmaktaydılar.²¹⁵⁴

Kuleli hareketinin, sultan Abdülmecid'in şahsına karşı bir suikast hareketi olduğu muhakkak olsa da,²¹⁵⁵ Berkes, padişahı öldürmek fikrini kabul etmemektedir. Ona göre, bu iddia suçun ağır gösterilmesini temin maksadı taşımaktadır. Özellikle şehzade Abdülaziz'in olayların içerisinde olduğuna dikkati çeken Berkes, genel Osmanlı darbe tarihine daha uygun olan teorinin, padişahı öldürmekten ziyade, askerin de desteğiyle, onu devirmek ve şehzadeyi padişah yapmak fikri ve yaklaşımını tercih etmektedir.²¹⁵⁶ Nitekim bu kişilerin sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında

²¹⁵² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110; Özek, a.g.e., s. 387; Reşid Rızâ, **Tefsîr**, C. III, s. 8; Ş. Öz, agm, s. 64.

²¹⁵³ Zubaida, a.g.e., s. 179.

²¹⁵⁴ Nâmik Kemal, "İnnellâhe ye'müru bi'l-'adl, ve'l-ihsân", **Hürriyet**, No/Sy.: 30, Tarih: 18 Kânûn-i Sâni 1285, Londra: Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 18 Ocak 1869, s. 4; Ahmed Râsim (1328-1330), **Resimli ve Haritalı Osmanlı Târîhi**, C. IV, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, s. 2111-2112; Uluğ İğdemir (2009), **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 9 vd., Enver Ziya Karal (2011), **Osmanlı Tarihi**, C. VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 95-97; Berkes, a.g.e., s. 271-275; Zekeriyâ Türkmen (2002), "Kuleli Vak'ası", **TDVİA**, C. 26, Ankara, s. 356. Hadisenin detaylı anlatımı, analizi ve diğer yaklaşımlar için bk. Onaran, a.g.e., s. 95-251.

²¹⁵⁵ İğdemir, a.g.e., s. 37.

²¹⁵⁶ Berkes, a.g.e., s. 272.

affedildikleri görülmektedir.²¹⁵⁷ Cemiyetin asker üyelerinin fazla oluşu, genel memnuniyetsizliğin bir işareti olarak kabul edilmekte olup,²¹⁵⁸ Berkes'in iddiasını destekler niteliktedir.

Hükümetin elde ettiği bir istihbarat sayesinde ortaya çıkarılan ve bir toplantı anında basılarak tutuklanan cemiyetin üyeleri, Kuleli askeri kışlasında, dönemin sadrazamı Mehmed Emin Âli Paşa başkanlığındaki devlet erkânından mürekkep bir heyet tarafından mahkeme edilmiştir. Mahkeme kararları Bâbiâli tarafından ele alınmış ve cemiyet üyeleri idama mahkûm edilmiştir.²¹⁵⁹ Sultan Abdülmecid, ortada bir öldürme olmadığı gerekçesiyle idamları, kürek cezasına çevirmiştir.²¹⁶⁰

Hadiseyle ilgili kendi hariciye nazırına gönderdiği raporunda Fransa'nın Dersaadet sefiri Thouvenel, Kuleli'yi, Türk halkının kendi kaderine karşı ortaya koyduğu bir direniş ruhunun ortaya çıkması olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Kuleli öncesinde meydana gelen saray darbelerinde bir çerçeve ve hiyerarşi mevcuttu. Şeyhülislam ve Yeniçeri ağası başı çeker ve onların katkısı olmadan isyan başarıya ulaşamaz; kimse padişahı tahtından indiremezdi. Bu sefer sahnedekiler “madun” (alt rütbeli) askerlerdir.²¹⁶¹ Padişahı öldürerek²¹⁶² devirmek maksadı taşıyan bu isyancılar, kamuoyunu harekete geçirerek, halk ayaklanmasına öncülük etmeye ve böylece Avrupa usûlünde bir ihtilal gerçekleştirmeye çalıştıkları ileri sürülmüştür.²¹⁶³

Berkes, Kuleli hareketinin Avrupa usûlünde bir darbe teşebbüsü olduğu iddialarını, Avrupaî bir darbe sürecindeki şartları taşımadığı gerekçesiyle, desteklememektedir. Ona göre, buradaki temel gayenin ulusçuluk değil, Osmanlılık fikri; anayasal devlet rejimi değil, Müslüman Osmanlı geleneğine ve meşveret usulüne uygun iyi bir padişah ve ahlaklı bir hükümet kurulması fikri olduğu fark edilmelidir.²¹⁶⁴ Keza Erik Jan Zürcher de, Kuleli hadisesini “*Müslümanca bir duyarlılık*” olarak değerlendirmektedir.²¹⁶⁵

Kuleli'yi, bir hürriyet hareketi olarak selamlayan Namık Kemal, cemiyetin gizli bir şekilde muhakeme edilmesini tenkid etmekte ve mahkemeyi de yargılamayı da, hukuka aykırı bulmaktadır.²¹⁶⁶ Yabancı müelliflerin, Kuleli vak'asını meşrutî bir idarenin teşebbüsü niyetiyle

²¹⁵⁷ Lûtfî (1988), **Tarih**, C. X, Haz. M. Münir Aktepe, Ankara, s. 26-27.

²¹⁵⁸ Cezmi Eraslan (1992), **II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 57.

²¹⁵⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 96.

²¹⁶⁰ Ahmed Râsim, a.g.e., C. IV, s. 2112.

²¹⁶¹ Onaran, a.g.e., s. 129-130; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 97.

²¹⁶² Ahmed Cevdet Paşa, normal şartlarda Avrupa kanunlarına göre, devlet başkanına suikastın cezasının idam olmasına rağmen, kendisinin de yer aldığı komisyonun Meclis-i Tanzimat âzâsı merhum Şevket Paşa'nın, “*padişah hakkında suikast kimsenin hatırına gelmemelidir. Bunu kanuna yazıp da ilan etmek uygun olmaz*” dediğini; bundan dolayı ceza kanunlarını bu minvalde hazırladıklarını ifade etmektedir. Buna istinaden, mahkûmların idama mahkûm edilmelerine rağmen cezalarının, mecburen kürek cezasına tebdil edildiğini kaydetmektedir. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. II, Tezkire: 15, s. 83.

²¹⁶³ Onaran, a.g.e., s. 130, 140, 217.

²¹⁶⁴ Berkes, a.g.e., s. 274-275.

²¹⁶⁵ Erik J. Zürcher (2000), **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Soner Gönen, İletişim Yay. İstanbul, s.103.

²¹⁶⁶ Namık Kemal, agm, s. 4 vd.

atılmış ilk adım olarak kabul etmelerine karşın,²¹⁶⁷ Karal, hadisenin meşrutiyet talepli bir hareket olarak da irticaî bir eylem olarak da görülebileceğini düşünmektedir.²¹⁶⁸ Fakat İğdemir, Kuleli vak'ası üzerine yaptığı araştırmada, hadiseyi, küçük bir isyan ve suikast teşebbüsü şeklinde tespit edip, ortaya koymuştur.²¹⁶⁹

Kuleli vak'asıyla ilgili bilgilere göre, şeriatın uygulanmaması ve beytülmalin israfı gibi gerekçeler, mahkûmların ortak şikâyet noktasını oluşturmaktadır.²¹⁷⁰ Öte taraftan Islahat fermanıyla ortaya çıkan ve Müslüman kamuoyunda bir infial uyandırdığı ileri sürülen²¹⁷¹ eşit vatandaşlık fikrinin de, Kuleli hareketinin sebepleri arasında yer aldığını görmek gerekir.²¹⁷² Nitekim Ahmed Cevdet Paşa'nın Müslüman toplumun, Tanzimat ve Islahat fermanları ile gücendirilmiş olduğunu; bu sebeple halkın devlet adamlarını kınadıklarını ifade etmesi,²¹⁷³ hadisenin Müslümanca bir duyarlılık sebebiyle meydana geldiğini düşündürmektedir. Yine de daha önceki darbe süreçlerinden farklı olarak, önceliğini direkt saltanat darbesine vermesi ve gizlice teşkilatmış olması ile, sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan Yeni Osmanlılar, Genç Türkler gibi yeni muhalif hareketlere öncülük etmesi Kuleli hadisesini önemli ve farklı kılmaktadır.²¹⁷⁴

4.3. Sultan Abdülaziz'in Hal' Edilmesi ve Hal' Fetvasının Değerlendirilmesi

4.3.1. Sultan Abdülaziz'in Hal'ine Giden Süreç

a. Sultan Abdülaziz (1861-1876) Dönemine Kısa Bir Bakış:

Sultan Abdülaziz tahta çıktığında, toplumun birçok kesimi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Onun mazbut kişiliği, sade yaşamı, Tanzimat'ın getirdiği batı taklitçiliğini ve alafranga adetleri benimsememiş olması, israfa karşı oluşu, devleti rahatsız eden bir kısım adamı saraydan uzaklaştırması gibi özellikleri halkın kendisine güven duymasını sağladığı gibi, muhabbetini de artırmıştır.²¹⁷⁵ Bundan dolayı Yavuz'a benzetilmiş ve devleti kurtaracak yegâne kişi olarak selamlanmıştır.²¹⁷⁶

Devletin meselelerini çözmek ve ülkesini kalkındırmak isteyen yeni padişahın, dünyadaki gelişmelere paralel olarak birçok yeniliği hayata geçirdiği; ordu ve donanmanın tanzimine ise, ayrı bir önem verdiği görülmektedir.²¹⁷⁷ Atılan adımlar sayesinde, Osmanlı ordusu ve donanması,

²¹⁶⁷ İğdemir, a.g.e., s. 9; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 96. Ayrıca bk. Onaran, a.g.e., s. 97-101.

²¹⁶⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 97.

²¹⁶⁹ İğdemir, a.g.e., s. 9.

²¹⁷⁰ Varol, a.g.e., s. 229.

²¹⁷¹ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. I, Tezkire: 10, s. 69.

²¹⁷² Varol, a.g.e., s. 229-230.

²¹⁷³ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. I, Tezkire: 10, s. 69.

²¹⁷⁴ Onaran, a.g.e., s. 251.

²¹⁷⁵ Ahmed Sâib (1320), **Vak'a-i Sultan Abdülaziz**, Hindiye Matbaası, Mısır, s. 29.

²¹⁷⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Ankara 2003, s. 2; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Ankara 2000, s. 1; Afyoncu vd., a.g.e., s. 319-320; Küçük, "Abdülaziz", s. 176.

²¹⁷⁷ Midhat Paşa (1325), **Mir'ât-ı Hayret, Sultan Abdülaziz Hân Merhûmun Esbâb-ı Hal'i**, Neşr. Ali Haydar Midhat, Hilâl Matbaası, İstanbul, s. 5.

dünyanın en büyük güçlerinden birisi haline gelmiştir.²¹⁷⁸ Devlete bağlılığını artırmak gayesiyle Mısır'ı²¹⁷⁹ ve akabinde de, dostluk köprüleri tesis etmek niyetiyle, Avrupa ülkelerini ziyaret etmişti.²¹⁸⁰ Bu dönemde padişahın riyasetinde yürütülen reformların, Osmanlı'yı ileriye taşıdığı ifade edilebilir. Dolayısıyla kaynaklarda iki devre halinde ele alınan sultan Abdülaziz döneminin ilk seneleri, Bâbiâli'nin güçlü olmasına da bağlı olarak, iyi bir devreye işaret etmektedir.²¹⁸¹

Liyakatsiz İdareciler: Sultan Abdülaziz'in ikinci devresi olarak da isimlendirilen 1871-1876 dönemi ise, padişahın ilk devrine nazaran oldukça büyük sorunlarla karşılaştığı bir dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde padişahın çeşitli nedenlere irca edilebilecek istibdada meylinin yanı sıra,²¹⁸² hünkârın isteklerini dizginleyebilen güçlü bâbiâli'nin yerini alan ve devletin buhrana sürüklenmesinde pay sahibi olan Mahmud Nedim, Sakızlı Esad, Mütercim Rüşdü, Şirvânîzâde Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar gibi idarecilerin liyakatsizliklerinin de hesaba katılması gerekmektedir.²¹⁸³ Mesela Sakızlı Esad Paşa'nın işin ciddiyetini ihmal edip, gaflet göstermesi sebebiyle, Hersek isyanına zamanında müdahale edilemediği ve bu yüzden isyanın Karadağ'a da sıçradığı; Bulgar isyanını ise kızıştırdığı ifade edilmektedir. Rusya, Avusturya, Fransa ve Almanya'nın bu vesileyle, Osmanlı'nın iç işlerine karıştığı ve bu yüzden de Karadağ sorununun devletin aleyhine çözümlendiği görülmektedir.²¹⁸⁴

Padişahın her isteğini itirazsız kabul edip, onun istibdada, aşırı israfa ve sefahate sürüklenmesine fırsat tanıyan Mahmud Nedim Paşa²¹⁸⁵ gibi Rus yanlısı bir sadrazam yüzünden ise, Rusya'nın sürekli devletin iç işlerine müdahil olduğu söylenmektedir.²¹⁸⁶ Şöyle ki, Rus büyükelçinin telkinleriyle vilayet nizamnamesinde yapılan düzenlemelerin Bulgarlar'ın işine yaradığı belirtilmektedir.²¹⁸⁷ Yürürlüğe konulan bu kötü icraatın bir neticesi olarak, önleyici tedbirlerin kaldırılması, birkaç sene içerisinde Bulgaristan olaylarının başlamasına imkân hazırlamıştır.²¹⁸⁸ Neticede Rusya ve diğer Batılı devletlerin gayr-i Müslim Osmanlı tebaasını tahrik edip, isyana teşvik eylediği ve bu yolla sürekli Osmanlı'nın iç işlerine karıştıkları bilinmektedir.²¹⁸⁹

²¹⁷⁸ Mahmud Celaleddin Paşa (1326-1327), **Mir'ât-ı Hakikat**, C. I, Matbaa-i Osmâniye, Dersââdet, s. 122; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 217-219; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 1; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 346.

²¹⁷⁹ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 123; Küçük, "Abdülaziz", s. 180.

²¹⁸⁰ Necib Âsım (1339), "Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesidir", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, C. 49, Hilâl Matbaası, İstanbul, s. 90 vd.; Küçük, "Abdülaziz", s. 180.

²¹⁸¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 346; Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 13; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 2.

²¹⁸² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 68-69, 72, 116-117.

²¹⁸³ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 122.

²¹⁸⁴ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 53-58; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 7; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 75 vd.; Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 22.

²¹⁸⁵ Midhat Paşa, **Mir'ât-ı Hayret**, s. 23-25.

²¹⁸⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 69; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 6.

²¹⁸⁷ Mehmed Zeki Pâkalın (1940-1948), **Son Sadrâzamlar ve Başvekilleri**, C. I, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, s. 171.

²¹⁸⁸ Ebüzziya Tefik (1973), **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Sad. Ziyad Ebüzziya, C. I, Kervan Yay., İstanbul, s. 411.

²¹⁸⁹ Alkan, a.g.e., s. 33; Küçük, "Abdülaziz", s. 180;

Ülkenin İç Meseleleri: Başta Osmanlı'nın dış borçları olmak üzere,²¹⁹⁰ Mısır'ın durumu, Karadağ, Eflak-Boğdan, Sırbistan, Girit, Hersek, Bulgar isyanları ve Selanik vakası gibi Balkanlar'da meydana gelen hadiseler ile bunlarla irtibatlı olarak dış müdahaleler, Osmanlı Devleti için büyük bir buhran meydana getirmiştir.²¹⁹¹ Devletin diğer alanlarında meydana gelen rüşvet, haksız tayin ve aziller, iltimas gibi olumsuzluklar devlet otoritesine ziyadesiyle zarar vermiştir.²¹⁹² Ayrıca devletin Rus nüfuzuna teslim edilmesi de ayrı bir sorun alanına işaret etmektedir.²¹⁹³ İşlerin kötü gitmesinden dolayı, umumi efkârın padişahın aleyhine döndüğü ifade edilebilir.²¹⁹⁴

Yeni Osmanlılar: Yeni Osmanlılar'ın padişah ve yönetim aleyhine faaliyetlerini de, bu minvalde değerlendirmek gerekmektedir.²¹⁹⁵ Kaynaklarda yaygın olarak Yeni Osmanlılar adıyla çağrılan bu grupta ilgili Mardin, demokratik bir düzen ve bunun kurumlarını tesis etmek gibi ulvi bir gaye etrafında toplanan devrimci bir örgüt olduğundan bahsetmektedir.²¹⁹⁶ Her ne kadar Berkes, Yeni Osmanlılar'ın padişaha karşı olmadıklarını ifade etse de,²¹⁹⁷ bunun böyle olmadığı ortadadır. Mesela Yeni Osmanlılar'ın en radikal isimlerinden olan Ali Suâvi, Londra'da çıkardığı **Muhbir** gazetesindeki yazılarında, sık sık zalim idarecilere karşı baş kaldırmanın meşruiyetinden bahsedip, halkı ayaklanmaya davet etmekte²¹⁹⁸ ve dönemin idarecilerinin katillerine cevaz veren fetvalar bulup, yayınlamaktadır.²¹⁹⁹ Yeni Osmanlılar'dan bir diğeri olan Sağır Ahmed Paşazâde Mehmed Bey ise, halkı zalimlerin elinden kurtarmak gayesiyle **İnkılâb** isimli bir gazete çıkardıklarından bahsettiği ilk yazısında şunları kaydetmektedir: "... bir hükümetin mahvolma zamanı geldiğinde, Allah önce reisin aklını alır. Bundan dolayı padişah-ı zaman çıldırdı. İşi gücü pehlivan güreştirmek ... zavallı deli, hainler elinde zulüm ve fesad aleti olmuş. Hilafeti sakıt, hal'i vacib"²²⁰⁰

Padişah için budala, pelid (pis, murdar, rezil, alçak), oğlancı, zinakâr gibi çok ağır ifadeler kullanan Mehmed Bey, bundan dolayı padişahın hal' edilmesinin caiz olduğunu anlatmaya çalışmaktadır.²²⁰¹ Hatta bizzat kendisinin padişaha suikast teşebbüsünde bulunduğunu, ama Âgâh Efendi'nin ihbarı üzerine başarısız olduğunu itiraf etmektedir.²²⁰²

²¹⁹⁰ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 63-67; Osmanlı Devleti'nin sultan Abdülaziz zamanındaki maliyesinin durumu ile ilgili genel malumat için bk. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 223-240.

²¹⁹¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 3-101.

²¹⁹² Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 17.

²¹⁹³ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 103; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 107.

²¹⁹⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 70-72.

²¹⁹⁵ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 104.

²¹⁹⁶ Şerif Mardin (1994), **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay. 13, 5. Baskı, İstanbul, s. 31.

²¹⁹⁷ Berkes, a.g.e., s. 275.

²¹⁹⁸ Hüseyin Çelik (1994), **Ali Suavî ve Dönemi**, İletişim Yay. İstanbul, s. 550-562.

²¹⁹⁹ Ali Suâvi, "Suâvi Efendi Tarafından Gelen Mektup Süreti", **Hürriyet**, No/Sy.: 78, Tarih: 17 Ramazan 1286, Londra: Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 20 Aralık 1869, s. 3.

²²⁰⁰ Bilgegil, a.g.e., s. 187 vd.

²²⁰¹ Bilgegil, a.g.e., s. 221, 240, 246-247.

²²⁰² Bilgegil, a.g.e., s. 436 vd.

Şehzade Murad ve Darbeci Bürokratlar: Padişahın hal’ edilmesini hızlandıran önemli amillerden bir diğeri ise, sultan Abdülaziz aleyhine olan devlet erkânının yoğun muhalefetleri ve faaliyetleridir. Özellikle erkan-ı erbaa olarak isimlendirilen ve emel ve arzuları tamamen farklılık taşıyan sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, serasker Hüseyin Avni Paşa ve sabık sadrazam ve meclis üyesi Midhat Paşa, sultan Abdülaziz’in hal’ edilmesi hususunda müttefik olmuşlardı.²²⁰³

Erkân-ı erbaa üyelerinin hal’ sürecinde İngiltere²²⁰⁴ ve şehzade Murad Efendi²²⁰⁵ ile irtibatları olduğunu da kaydetmek gerekmektedir. Özellikle şehzade Murad Efendi’nin amcasının yerine tahta geçme hususunda fazlaca hırslı olduğundan,²²⁰⁶ gizli çalışmalar yürüttüğü²²⁰⁷ ve hatta bu emeline ulaşabilmek için hususi doktoru Mehmed Emin Paşa marifetiyle, amcası sultan Abdülaziz’i zehirletmeye bile, teşebbüs ettiği ifade edilmektedir.²²⁰⁸

Yabancı Devletler: Sultan Abdülaziz’in hal’ edilmesinde İngiltere’nin parmağı olduğu, kaynaklardaki bilgiler ışığında söylenilebilir. İngilizler’in, Osmanlı Devleti’nin, Rus yanlısı politikalarından rahatsız olduklarından dolayı Sultan Abdülaziz’den kurtulmak istedikleri ifade edilmektedir. Bunun için de Sultan Abdülaziz’e karşı, içeride faaliyet yürüten kişilerin desteklenmesi, İngilizlerin âlî menfaatleriyle örtüşmektedir. Hatta padişah’ın hal’ edilmesi, darbecilerden ziyade, darbenin arkasındaki güç olan İngiltere’nin politikalarının gerçekleştirilmesine yaramış olduğunu, ayrıca, not etmek gerekmektedir.²²⁰⁹ Nitekim Duralı, İngiliz emperyalizminin Osmanlı’yı dağıtmak amacıyla, Yeni Osmanlılar, Genç Türkler gibi içeriden birçok kişi ve topluluğun desteklenmesi yoluyla “devletin ipini kendi vatandaşına çekirme” politikası yürüttüğünü ifade etmektedir.²²¹⁰

İngiltere’nin büyükelçisi Sir Henry Eliot’un hatıratı, bu hususta ihtilalcilerle iş birliği yapıldığını ikrar etmektedir.²²¹¹ Ayrıca İngilizlerce, hal’ heyetine maddi destek de sağlanmıştır. Bu durum **Abdülhamid’in Hatıra Defteri’**nde şu şekilde kayda geçirilmiştir.

Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın İngilizler’den para aldığını bilirdim. Bir devlet adamı, başka bir devletten para alıyorsa, onun hizmetini de görüyor demektir. Demek ki, rahmetli

²²⁰³ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 16, 23. Akçura, III. Selim’in hal’i ile sultan Abdülaziz’in hal’inin benzerlikler taşıdığı görüşüne sahiptir. Ancak ona göre, III. Selim’i hal’ edenlerin kaynaklarca acımasızca tenkid ve tahkir edilmelerine rağmen, sultan Abdülaziz’i azledenlerin, kaynaklar tarafından pek de, tenkid ve tahkir edilmediği yönündeki iddiası önemlidir. Akçura, a.g.e., s. 152.

²²⁰⁴ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 103.

²²⁰⁵ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 101; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 20; Danışman, a.g.e., C. XII, s. 231.

²²⁰⁶ Abdurrahman Şeref Efendi (1339), **Târih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 193.

²²⁰⁷ BOA, Y.PRK. TKM. 9-7, H-05-01-1303. (05 Muharrem 1303/14 Ekim 1885).

²²⁰⁸ Uzunçarşılı (1944), “Doktor Mehmed Emin Paşa”, **Belleten**, C. VIII, Sy. 30, Ankara, s. 332. Ss-329-344.

²²⁰⁹ Süleyman Kocabaş (2003), **İngiliz Tuzağı Osmanlı’nın Yaşatılması ve Yıkılışında İngiltere’nin Rolü**, Vatan Yay., İstanbul, s. 89-98; a. mlf.; **Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı**, s. 123 vd.; a. mlf.; **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 149-155; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 119-120.

²²¹⁰ Ş. Teoman Duralı (2016), **Çağdaş Küresel Medeniyet, Anlamı, Gelişimi ve Konumu**, Dergâh Yay. 209, İstanbul, s. 163.

²²¹¹ Henri Eliot (1946), **Bir Hakikatin Tezahürü**, Gün Basımevi, İstanbul, s. 4-8.

amcam Sultan Abdülaziz'in düşürülmesi ve biraderim Murad'ın tahta çıkarılması yalnız Hüseyin Avni Paşa'nın kinini değil; bir başka devletin de hırsını doyurdu.²²¹²

Cevdet Paşa da, **Ma'rûzât** isimli eserinde, bir Yunan gazetesinin, "*Midhat Paşa bir kitâb te'lif etdi ve Rüşdi Paşa anı tebyîz etdi; Avni Paşa da tab' etdi,*" şeklinde okuyucularına duyurduğu darbe haberine telmihle, darbenin aslında İngilizler tarafından yapıldığını ima etmektedir.²²¹³ Çünkü Midhat Paşa'nın en büyük destekçisinin İngilizler olduğu, herkesin malumudur.²²¹⁴

Kaynaklardaki bilgilere göre, darbecilere, hal' esnasında meydana gelebilecek herhangi bir olumsuz durum karşısında, İngilizler tarafından yardımcı olma sözü verildiği de anlaşılmaktadır. İngiliz elçi Sir Eliot, kararlaştırılmış olan zamanda İngiliz filosuna hazır bulundurulması talimatını vermiştir. Filo kumandanına, kendisine verilecek bir işaretle İstanbul'a gelip, Dolmabahçe önlerine demir atmasını; Çanakkale boğaz kumandanına da filonun geçişine mani olmamasını emrettiği not edilmiştir.²²¹⁵ Büyükelçisi ile hal' heyeti arasındaki bu yakın iş birliğinin İngiltere'nin devlet politikası olmadığını ifade edenler de bulunmaktadır. Bu yaklaşıma sahip olanlara göre, bu iş birliğinin nedeni, İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir Eliot'un, Şehzade Murad'la olan yakınlığı ve her ikisinin de mason olması ile alakalıdır.²²¹⁶

Medrese Talebelerinin Gösterileri ve Diğer Hadiseler: Yaşanan hadiselerin, umumi efkârın sultan Abdülaziz'in aleyhine dönmesine sebebiyet verdiği gibi; padişahın aleyhine faaliyet gösteren kişilere de propaganda ortamı ve malzemesi sağladığını görmek gerekmektedir.²²¹⁷ Bu fırsatları en iyi şekilde değerlendirmeye çalışan ihtilâlcilerin, padişah ve iktidar üzerinde tesir yapacak bir kamuoyu baskısına ve halk nümayişlerine gerek gördükleri anlaşılmaktadır.²²¹⁸ Fakat bu dönemde tam manasıyla bir kamuoyundan bahsetmek mümkün olmadığı; sivil muhalif bir blok olarak Yeni Osmanlılar'ın da, bu tür bir hareket kabiliyetinin bulunmadığı belirtilmelidir. Bu gerçeğin farkında olan ihtilâlcılar için en kolay yol, medrese talebelerini ayaklandırmaktan geçtiğini ifade eden Karal'a göre, böylelikle halkın dikkati çekilmiş, hadiselerden haberdar olarak nümayişlere katılımları sağlanmış olacaktır.²²¹⁹

²²¹² İsmet Bozdağ (1975), **Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)**, Kervan Yay., İstanbul, s. 35 vd.

²²¹³ Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 235.

²²¹⁴ Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 149-155.

²²¹⁵ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. I, s. 21.

²²¹⁶ Hüseyin Çelik (1993), "V. Murad ile İlgili İngiliz Gizli Belgeleri", **Türklük Araştırmaları Dergisi [Âmil Çelebioğlu Armağanı]**, Sy. 7, İstanbul, s. 180. Abdürreşid İbrahim, Sultan Abdülaziz'in hal'inin ve katlinin İngilizlerle olan alakasını Türkistan üzerinden kurmaktadır. Ona göre, Sultan Abdülaziz, Türkistan Türk hanlıkları ile irtibat kurma çalışmaları yapmıştır. Türkistan coğrafyasına subaylar yollayan padişahın bu tasarrufundan, şehzade Murad da haberdardır. Onun Türkistan üzerinden yürüttüğü politikalar hem Ruslar'ın hem de İngilizler'in engellerine takılmış ve bu girişim akim kalmıştır. Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesine İngilizlerin destek vermelerini bu minvalde değerlendiren Abdürreşid İbrahim, 1876 darbesine farklı bir boyut kazandırmaktadır. Musa Carullah Bigi (1997), "Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, Çev. İsmail Türkoğlu, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sy. 110, s. 105-110.

²²¹⁷ Danışman, a.g.e., C. XII, s. 226.

²²¹⁸ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 13.

²²¹⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 102.

Osmanlı siyasi tarihinde medrese talebelerinin isyanları vaki olmakla beraber,²²²⁰ bilindiği gibi, talebelerin iştirak eylediği bu isyanların önünde, her zaman yeniçeriler bulunmuştur. Medrese talebelerinin ve alt rütbeli ulemanın, yeniçerilerin yokluğunda siyasi muhalefet sahasının en önemli figürü haline geldikleri, 1826 sonrasında meydana gelen gösterilerde ön safta olup, en kalabalık grubu oluşturdıkları bilinmelidir.²²²¹ Karışıkları sosyal hareketlere bakılarak alt düzey ulema ile birlikte, medrese talebelerinin, yeniçerilik sonrası dönemde, kitlesel bir hareket başlatmaya muktedir oldukları ifade edilebilir. Bundan dolayı medrese talebelerinin isyanını, Sultan Abdülaziz'in hal' sürecinde önemli bir merhale olarak kabul etmek lazımdır. Bu süreçte, özellikle Rumeli kökenli öğrencilerin, aileleri üzerinden kışkırtıldığı görülmektedir.²²²² Bu talebelerin, memleketlerindeki Bulgar mezaliminin getirdiği yıkım ve yaşanan hadiseler sebebiyle, aileleri hakkında feci malumat aldıklarından ötürü çeşitli kışkırtmalara müsait oldukları söylenmektedir.²²²³

Medrese talebelerinin, “devlet ve memleketin hukukunun çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta İslâmlar, Hristiyanların tahkirlerine ve eziyetlerine zebun oluyorlar. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur,” diyerek dersleri boykot ettikleri ve nümayişlere başladıkları kaydedilmektedir. Talebelerle birlikte, ilmiye sınıfından ileri gelenlerin ayaklanmaya katılması, halkın isyana iştirakini kolaylaştırmıştır. Medrese talebelerinin bu şekilde gösteriler düzenlemesi, halk kesimlerinin de desteğiyle büyümüş ve bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. İsyana kalkışanlar, “sadrızamı ve şeyhülislamı istemiyoruz,” nutukları eşliğinde bâbîâlî önünde toplanmışlardır.²²²⁴ Bu süreçte şehzade Murad'ın talebelere dağıtılmak üzere, sarrafi vasıtasıyla temin eylediği paraları,²²²⁵ Midhat Paşa'ya gönderdiği; onun da bu paraları medrese talebelerine dağıttırdığı, ayrıca belirtilmelidir.²²²⁶ Şehzade Murad'ın temin ettiği bu paraların yeterli olmadığı; bu nedenle İngilizler'in de, talebe ayaklanmasına maddi katkıda bulunduklarına dair bilgiler de mevcuttur.²²²⁷

İhtilalcilerin, böyle bir ortamda kendilerine yarayışlı her hareketi, propaganda aracı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Mesela cuntanın padişahın kaçacağı,²²²⁸ veraset sistemini değiştirip, oğlunu veliahd tayin edeceği gibi bir kısım iddiaları ortaya attıkları rivayet edilmektedir.²²²⁹ Hatta veraset sisteminde değişiklik yapılmasını temin etmek için, İstanbul'a Rus

²²²⁰ Bk. Mustafa Akdağ (1949-50), “Türkiye Tarihinde İctimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları”, **İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mecmuası**, C. XI, Sy. 1-4, , ss. 361-387.

²²²¹ Yurdakul, a.g.e., s. 283; Onaran, a.g.e., s. 86.

²²²² Midhat Paşa (1325), **Tebşıra-i 'İbret, Hayâtı, Siyâsiyesi, Hidemâti, Menfâ Hayâtı**, Neşr. Ali Haydar Midhat, Hilâl Matbaası, İstanbul, s. 162.

²²²³ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 91-92; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 225-227; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 102.

²²²⁴ Ahmed Sâib, **Vak'a-i Sultan Abdülaziz**, s. 173; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 102; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 91-92; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 13-14; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 225-227.

²²²⁵ Cevdet Küçük (2006), “Murad V”, **TDVİA**, C. 31, İstanbul, s. 184.

²²²⁶ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 104; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 227.

²²²⁷ Kocabaş, **İngiliz Tuzağı**, s. 93.

²²²⁸ Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 180.

²²²⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 362.

askerlerinin getirileceği iddiasını da eklemek gerekir.²²³⁰ Ayrıca Rus elçisinin, talebe nümayişlerine karşı padişaha mukavemet telkin etmesi²²³¹ ile yine Rus elçisinin, softa kıyafeti giydirdiği Bulgarlar vasıtasıyla bu gösterileri sabote etmek gayesiyle, Müslüman ve Hristiyan mahallelerine saldırtma girişimi²²³² de, üzerinde önemle durulması gereken noktalardır. Dolayısıyla bu hassas süreçte, meşhur rüşvet meselesi,²²³³ Rus elçisinin yaptığı hareketler,²²³⁴ İstanbul'a 30 bin Rus askerinin geleceği şayiası²²³⁵ ve yürütülen propaganda sebebiyle iş, karmaşık bir hale gelmiştir.²²³⁶

Sadrazamın, olayların yatıştırılması için ulemanın ağzından padişaha sadakat ve bağlılık ifade eden metinler yazdırması da dikkat çekicidir. Şöyle ki, Sultan Abdülaziz, medrese talebelerinin baş kaldırmasında ulemanın rolü olduğunu düşünmüş ve kendilerini tehdit etmiştir.²²³⁷ Bunun üzerine şeyhülislam, Meclis-i Vükelâya gelip, durumun vahametinden bahsedince, sadrazam Rüştü Paşa, ulemanın lisanından padişaha hitaben, bir **hüccet-i sadakat** arızası tahrir ettirmiştir. Sadrazamın padişahı iğfal edip, aldatmaya dönük tertiplemediği bu hareketten, ulemanın haberi yoktu.²²³⁸

Tanzimat öncesi dönemde meydana gelen II. Osman'ın²²³⁹ ve sultan İbrahim'in hal' vakalarında da tespit edildiği üzere,²²⁴⁰ padişahların ulemayı, askeri kışkırtmakla ithamları, her bir örnekte de, aleyhte sonuç vermiştir. Çünkü böyle bir itham, başkaldırı olaylarının içerisinde olan ulema için, güçlü bir argüman; hadiselerin uzağında olan ilmiye mensupları için ise, padişahın haklılığından haksızlığına evrilen bir tefekkür ile isyancılara manen ya da fiilî olarak iştirak nedeni olabilmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti'nde vuku bulan isyan süreçlerinde, her kesimle çok kolay bir şekilde işbirliğine girebilmesi sebebiyle,²²⁴¹ ulemanın tarafında yer aldığı kesimlerin, bu süreçten galip ve haklı olarak çıktıklarını gösteren birçok hadise bulunmaktadır.²²⁴²

Osmanlı'nın yeniçeriler zamanındaki isyanları ile modern dönemdeki darbe teşebbüsleri, birçok nokta itibarıyla benzerlikler taşımaktadır. Mesela, Tanzimat öncesi isyanlarında yeniçeriler kışkırtılmakta iken, sultan Abdülaziz'in hal' vakasında görüldüğü üzere, modern dönemde medrese talebelerinin kışkırtıldığı, ilmiye mensuplarının iştirak ettirildiği ve bu yolla halkın desteğinin sağlandığı görülmektedir. Bir diğer benzer nokta ise, isyan edenler öncelikli olarak padişahın

²²³⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 259.

²²³¹ Ahmed Sâib, **Vak'a-i Sultan Abdülaziz**, s. 174.

²²³² Ahmed Midhat (1295), **Üss-i İnkılâb**, 1. Kısım, **Takvîm-i Vekâyi'** Matbaası, İstanbul, s. 207.

²²³³ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 16-17; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 259.

²²³⁴ Midhat Paşa, **Tebşıra-i 'İbret**, s. 163-164; Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutîyet**, s. 178-181.

²²³⁵ Ahmed Midhat, a.g.e., 1. Kısım, s. 209.

²²³⁶ Süleyman Kâni İrtem (2004), **Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, s. 273; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 99; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 103; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 226; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 13; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 259.

²²³⁷ Mehmed Memduh Paşa (1328), **Mir'ât-ı Şuûnât**, Âhenk Matbaası, İzmir, s. 66-67.

²²³⁸ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 67-68.

²²³⁹ Peçevî, a.g.e., C. II, s. 382; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, s. 136-137.

²²⁴⁰ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, C. II, s. 327.

²²⁴¹ Dursun, **Din Bürokrasisi**, s. 149.

²²⁴² Yurdakul, a.g.e., s. 283; Onaran, a.g.e., s. 53; Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin:", s. 2.

etrafını hedef almaktadır. Padişahın etrafındaki adamlar düştükten sonra, sıra padişaha gelmiştir. Bu hadisede de benzeri bir yol takip edilmiştir. Ayrıca gerek klasik dönem, gerekse modern dönemde meydana gelen ihtilal süreçlerinde en geçerli ve meşruiyet sağlayıcı unsur, şariat üzerinden temin edilmeye çalışılmıştır. Klasik dönem isyanlarında “*şer’ ile davamız var*” denilerek hareket edilmesi ile Abdülaziz’in hal’i vakasında öğrencilerin “*buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer’an cümlemize vazife borcudur,*” denilerek isyan edilmiş olunması, darbelerin şer’i zeminde yürütülme ve asiler için bir meşruiyet alanı oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.

“*Şariat isteriz*” sloganı, Osmanlı’nın dini esaslara göre teşekkül etmiş bir İslam devleti olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla ihtilal süreçlerinde meşru gerekçeler şeriattan ödünç alınmakta ve idareciler şeriattan sapmakla suçlanmaktadır. Bu isyanlarla, her daim, idarecilerin şariat dairesine dönmelerinin amaçlandığı ileri sürülse de, çoğunlukla menfaat temelli olan bu ayaklanmalarda kullanılan **şariat isteriz** sloganı, rant kavgalarını maskeleyerek için kullanılmaktadır. Modern dönemde ise şariat taleplerine, benzer amaca matuf, hürriyet, eşitlik ve meşrutiyet isteriz gibi sloganlar eklenmiştir.²²⁴³

b. İhtilal Erkânı

Düşünceleri arasında keskin ayrılıklar bulunmasına, birbirleri ile ortak paydaları olmamasına ve farklı niyetler taşımalarına rağmen,²²⁴⁴ bu dörtlüyü sultan Abdülaziz’in hal’ edilmesi gayesiyle birleştiren iki önemli etmenden bahsetmek gerekmektedir. Bu sebeplerin ilkinin, kendilerine itimat etmemiş olan padişahın bizzat kendisine karşı güvensizlikleri ve husumetleri oluşturmaktadır. Diğer ise, iktidara her geldiğinde, kendilerini mevkilerinden uzaklaştırmış olan, sadrazam Mahmud Nedim Paşa’ya düşmanlıkları vardı.²²⁴⁵

Kaynakların ittifakla verdiği bilgilerden hareketle, erkân-ı erbaa’nın ilki olan serasker Hüseyin Avni Paşa’nın padişaha karşı şahsi garezi olduğu ve hal’ sürecinde intikam hırsıyla hareket ettiği bilinmektedir. Hüseyin Avni Paşa cesur, teşkilatçı ve muktedir bir asker olmasına rağmen,²²⁴⁶ şehvetine düşkün birisi olup, saray muhitlerinde ırz ve namus meseleleri etrafında ortaya çıkan bazı hareketleri ve ahlaki zafiyeti sebebiyle, padişahın nefretini kazanmış, gözden düşmüş ve sürgün edilmiştir.²²⁴⁷ Bundan dolayı “*Abdülaziz’den intikam almadıkça, Allah canımı almasın*”²²⁴⁸ diyerek, padişahın intikam almaya yemin ettiği rivayet edilir. Ayrıca padişahın düzenlettirdiği orta oyunlarında serasker Hüseyin Avni Paşa, kabih ve gurur kırıcı bir şekilde temsil ettirildiğinden, paşanın, padişaha karşı şahsi garezinin arttığı ve intikamla dolu olduğu; dolayısıyla padişahı hal’ etmekle ilgili deruni arzuları bulunduğu ifade edilmektedir.²²⁴⁹ Bu niyetini açık etmekten çekinmeyen H. Avni Paşa’nın, sadareti sırasında padişahı, cariyelere zehirletmek

²²⁴³ Kocabaş, *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet*, s. 112-113.

²²⁴⁴ Memduh Paşa, *Mir’ât-ı Şuûnât*, s. 87.

²²⁴⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 104, 111.

²²⁴⁶ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 24; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 104;

²²⁴⁷ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 100.

²²⁴⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 24.

²²⁴⁹ Uzunçarşılı, (1946), *Midhat ve Rüşti Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 52; a. mlf, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 24; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 104.

istediği,²²⁵⁰ hatta Mısırlı prens Halim Paşa'ya, padişahı bir fedai vasıtasıyla öldürtmeyi bile teklif ettiği ileri sürülmektedir. Ayrıca tedavi niyetiyle yurt dışına çıktığında emelini gerçekleştirmek için, diplomatik destek arayışlarına giriştiği not edilmiştir.²²⁵¹

Hal' heyeti içerisinde bulunan sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ise, sabit fikirli ve otoriter olarak tanımlanmakta ise de, onun büyük çapta iş yürütecek birisi olmadığı söylenmektedir.²²⁵² Padişah onun için, *"her işe itiraz eder de, devlete yarayacak bir iş olsun meydana koymamıştır,"*²²⁵³ demek suretiyle onu beğenmediğini ifade etmiştir. Padişahın, kendisini sevmediğini bildiğinden dolayı müteessir olan sadrazam Rüştü Paşanın, uzun süren mazuliyet döneminde padişaha karşı şahsi gücenikliğin artmış olduğu belirtilmektedir.²²⁵⁴ Erkân-ı erbaanın bir diğer ismi ise, şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'dir. Padişah onun için, *"Hasan Efendi bizim dairede iken, müfsit imam derler idi. Rüştü Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislam nasb eyledik. Allah vere, bir halt etmese,"* demek suretiyle hakkında iyi düşünmediğini izhar etmiştir.²²⁵⁵

Valiliği ve idareciliği ile ön plana çıkmış olan Mithat Paşa da (ö. 1884), darbecilerden birisidir. Onun da fevkalade iddia ve ihtirasları bulunduğu ve hatta padişaha şahsi husumet beslediği ifade edilmektedir.²²⁵⁶ Genç Osmanlılar'ın başkanı olarak görülen meşrutiyetçi Mithat Paşa,²²⁵⁷ bütün samimiyetiyle, devletin kurtuluşunun meşrutî bir idare ile mümkün olacağına; bunun için evvela padişahın yetkilerinin sınırlandırılması gerektiğine inanmıştı.²²⁵⁸ **Mir'ât-ı Hakikat** müellifi, Midhat Paşa'nın, altı yüz yıllık Osmanlı'nın eski yapısını bir anda değiştirmeyi, milletin töre ve geleneğini istediği kalıba sokmayı, devletin idare ağını parçalayıp, meşrutî bir yönetim tesis etmeyi kafasına koyduğunu; dolayısıyla elde edilmesi imkânsız bir kudretin kendisinde bulunduğunu sandığını, ifade ve tenkid etmektedir.²²⁵⁹ Bunun için padişaha ıslahat layihaları sunmuş ve meşrutî idarenin tesisi için, İngilizlerin desteğini almaya muvafakat etmişti.²²⁶⁰ Düşündüğü meşrutî idarenin "şedid" Abdülaziz'in yerine, daha mutedil gördüğü veliahd Murad Efendi'nin padişah olmasıyla, ancak mümkün olabileceğine kanaat getirmişti.²²⁶¹ Tanzimat sonrası ihtilal hadiselerinde Hüseyin Avni Paşa gibi, menfaat ve çıkar saikiyle hareket eden muhalif kişiler bulunmakla beraber, Mithat Paşa örneğindeki gibi, bazılarının yeni dönemin ortaya çıkardığı

²²⁵⁰ Yılmaz Öztuna (2017), **Bir Darbenin Anatomisi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 24.

²²⁵¹ Şarl Mismar (1327), **Hâtîrât-ı Âlem-i İslâm**, Terc. Mehmed Raûf, Matbaa-i Vilâyet, Bur(u)sa, s. 253 vd.; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 103; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 248; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 228; İrtem, **Sultan Abdülaziz**, s. 268; Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 25; Kocabaş, **İngiliz Tuzağı**, s. 88 vd.

²²⁵² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 103.

²²⁵³ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 65.

²²⁵⁴ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 25.

²²⁵⁵ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 65.

²²⁵⁶ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 257; Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 20.

²²⁵⁷ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 95; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 104.

²²⁵⁸ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 192; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 240-241.

²²⁵⁹ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 95.

²²⁶⁰ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 26; Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 149-155.

²²⁶¹ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 192; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 26.

modern siyaset kültürünün bir neticesi olarak, fikir temelli bir muhalefet anlayışına sahip oldukları ve devletin bekasını düşünerek, mevcut siyasi duruma itiraz getirdikleri iddia edilebilir

Erkan-ı erbaanın dışında, hal' heyeti içerisinde yer alan başka simalarda bulunmaktadır. Hal' sürecine serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından ikna edilen Bahriye nazırı Kayserili Ahmed Paşa, Şûray-ı Askerî reisi Redif Paşa ile harp okulu komutanı Süleyman Paşa da destek vermiştir.²²⁶² Bunlardan Süleyman Paşa, devlet yönetiminin meşrûî idareye geçmesinin temini arzusuyla, zabitlerden bir kısmını da ikna da etmiştir.²²⁶³

Hal' erkanı içerisindekilerden bir diğeri ise, dönemin fetvâ emini Kara Halil Efendi'dir. Özellikle hal'in keyfiyetinin etraflıca görüşüldüğü Mithat Paşa'nın konağında yapılan bir toplantıda, padişahın devleti ve milleti tahrip eyleyip, hazineyi israf ettiğinden; dolayısıyla hal' edilmesinin düşünüldüğünden bahsedilmiştir. Hal'in şer'i imkânı kendisinden sorulan fetva emini Kara Halil Efendi'nin, "*bu hayırlı iş için çarşaf çarşaf fetva veririm,*" dediği rivayet edilmektedir.²²⁶⁴ Cevded Paşa, Midhat Paşa'nın Kara Halil Efendi'yi konağına celp ettirerek, mezkûr fetvayı yazdırdığını not etmektedir.²²⁶⁵ Mabeynci Fahri Bey, fetva suretinin, sadece Mithat Paşa'nın teklifi ile değil; Mithat, Mütercim Rüştü ve Hüseyin Avni Paşalar'ın birlikte teklifi üzerine fetva emini tarafından, "*pek münasip olur*" denilerek, hazırlanıp, şeyhülislama gönderildiğini yazmaktadır. Fahri Bey'in notlarına göre, fetva suretinin sultan Abdülaziz hal' edilip, V. Murad'a biat edildikten sonra tahrir edildiği yönündeki bilgiler ise dikkat çekicidir.²²⁶⁶

Başka bir iddiaya göre, sultan Abdülaziz'in hal' işinin görüşüldüğü Midhat Paşa'nın evindeki bu toplantıya, ulemeden birkaç kişiyle birlikte katılan fetva emini Kara Halil Efendi'nin, hazırlıklı geldiği ve hal' meselesi açılınca, koynundan bir fetva sureti çıkarıp, etrafındakilere gösterdiği rivayet edilmektedir.²²⁶⁷ Nitekim Mithat Paşa, daha sonra yargılandığı davada, Kara Halil Efendi'nin fetva müsveddesini hazır edip, cebinde taşıdığını öne sürmektedir.²²⁶⁸ Sultan Abdülaziz'in hal' fetvası suretini, fetva emini Kara Halil Efendi'nin tahrir eylediği noktasında dönem kaynakları arasında ittifak bulunmaktadır.²²⁶⁹

²²⁶² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 107; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 231-232; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 258.

²²⁶³ Danişman, a.g.e., C. XII, s. 232.

²²⁶⁴ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 106; Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 310-311; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 231.

²²⁶⁵ Ahmed Cevdet, **Ma'rûzât**, s. 230; a. mlf, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 154.

²²⁶⁶ Mâbeynci Fahri Bey (1989), **İbretnümâ, Mâbeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 125.

²²⁶⁷ Uzunçarşılı, **Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir**, s. 54; Altunsu, a.g.e., s. 211.

²²⁶⁸ Mehmet İpşirli (2001), "Kara Halil Efendi", **TDVİA**, C. 34, İstanbul, s. 361.

²²⁶⁹ Fetva suretinin Meclis-i Maârif âzası Bağdatlı Fâsîh Efendi'ye yazdırıldığı yönünde, zayıf da olsa, bir rivayetin bulunduğu not edilmektedir. [Altunsu, a.g.e., s. 207.] Abdurrahman Şeref Efendi, bu malumatla ilgili, kamuoyunda vicdanları yaralayan böyle bir fetvanın Kara Halil Efendi gibi faziletli bir zata yakıştırılmadığından dolayı, başka birine atfedilmek istendiğini not düşmektedir. [Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 310-311.] Danişmend ise, şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin fetva yazacak kadar istidadı olmaması sebebiyle, hal' fetvasını, bir rivayete göre, Meclis-i Maârif âzası Bağdatlı Fâsîh Efendi'ye, daha kuvvetli bir rivayete göre ise, Kara Halil Efendi'ye tesvid ettirdiğini not etmektedir. Danişmend, **Kronoloji**, C. V, s. 157.

Bu süreçte erkân-ı erbaa tarafından, padişahın hal'i için meşru gerekçeler arandığı ve böylece hal' fetvasının temin edilmesine çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü meşru bir sebep yokken, hilafet şartlarını mündemiç bir sultanın hal' edilmesi, şer'an uygun görülmemektedir. Dolayısıyla geçerli şer'î sebepler husule ge(tiri)lince, ancak meşru bir hal' sürecinden bahsetmek mümkün olabilmektedir.²²⁷⁰ Nitekim II. Abdülhamid tarafından dönemin tanıklarından şeyhülislam Bodrumlu Ömer Efendi'ye sultan Abdülaziz'in hal' fetvasının nasıl istihsal edildiği sorulunca, şeyhülislamın tereddütsüz bir şekilde, “*bir dava vesilesiyle birçok adamı Bâb-ı Meşihat'te toplayarak, tevâtür beyyinesi dinlediler ve hal' fetvasını ona istinad ettirdiler,*”²²⁷¹ ifadeleri, hal' için yapılan tertibatı göstermektedir.

4.3.2. Sultan Abdülaziz'in Hal' Edilmesi

Medrese talebelerinin nümayişleri sonrasında padişah, mevcut hükümeti azletmiş ve erkân-ı erbaayı, mecburen de olsa, göreve getirmiştir.²²⁷² Bunu bilen cunta ekibi, ilk fırsatta padişaha bir ihtilal yapmak suretiyle, iktidar savaşını bir adım ileriye taşıyarak, sultan Abdülaziz'den kurtulmayı planlamışlardır. Tertiplerini gizlilik içerisinde yürüten cuntacılar, göreve gelişlerinden kısa bir süre sonra, sultan Abdülaziz'i hal' etmişler ve yerine şehzade Murad'ı devletin başına geçirmişlerdir.²²⁷³ İhtilalden sonra veliahd Murad Efendi, serasker kapısına getirilmiş, burada hazır bulunan vükela, davetliler ve devlet erkânı tarafından karşılanmıştır. Şeyhülislam tarafından sultan Abdülaziz için verilen hal' fetvası okunmuş ve akabinde ise, veliahd Murad Efendi'ye, Sultan Murad Han-ı Hâmis unvanıyla biat edilmiştir.²²⁷⁴ İhtilalciler, sorumluluktan kaçmak için, V. Murad'ın tahta çıkışını, “takdir-i ilâhi” ve “bütün halkın arzusu” olarak ilan etmişlerdir.²²⁷⁵

Sultan Abdülaziz, hal'inden kısa bir süre sonra ise, vefat etmiştir. Onun ölümü hakkında birçok arşiv kaydı bulunmaktadır.²²⁷⁶ Kaynaklarda sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili, yapılan

²²⁷⁰ Danişman, a.g.e., C. XII, s. 231.

²²⁷¹ Ahmet Reşit Rey (1945), **Canlı Tarihler Gördüklerim - Yaptıklarım (1890-1922)**, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 7.

²²⁷² Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 95-96; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 14-15; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 104-105.

²²⁷³ Tafsilatlı anlatım için bk. Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 97-116; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 103-110; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 19-59.

²²⁷⁴ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 77; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 114; Ahmed Cevdet, **Ma'rûzât**, s. 230; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 49. Fetva metninin hal' günü, Mütercim Rüştü Paşa'ya verildiği ve onun da fetvayı alenen okuduğu, bilgiler arasındadır. Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 145.

²²⁷⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 354. Biat merasimine davet edilenlerden birisi olan sâbık Mekke Emîri Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin, “*hal'e dair feva var mıdır?*” diye sorduğu; bunun üzerine oradakilerin bir şaşkınlık yaşadıkları ve telaşa kapıldıkları not edilmiştir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, “*lâkin Rüşdi Paşa'nın mehâret-i nutkiyyesiyle mübâhaseye meydan verilmediği*” ve hemen biat edildiği anlaşılmaktadır. Hal'den sonra H. Avni Paşa'nın, “*Abdülmuttalib Efendi, az kaldı ki, işi keşâkeşe düşürecek idi,*” dediği rivayet olunmuştur. Ahmed Cevdet, **Ma'rûzât**, s. 230-231.

²²⁷⁶ BOA, HR.TO.. 516-54, Tarih: M-31-12-1876, (31 Aralık 1876/14 Zilhicce 1293); BOA, Y..EE.. 17-31, Tarih: H-28-05-1293, (28 Cemâziyelevvel 1293/21 Haziran 1876); BOA, TS..MA.e. 860-31, Tarih: H-12-05-1293, (12 Cemâziyelevvel 1293/05 Haziran 1876); BOA, A}DVN.NMH. 27-9, Tarih: H-29-05-1298, (29 Cemâziyelevvel 1298/29 Nisan 1881); BOA, Y..PRK.TKM, 4-20, Tarih: H-07-06-1298, (07 Cemâziyâhîr 1298/07 Mayıs 1881); BOA, Y..EE.. 20-34, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîülâhîr 1327/27 Nisan 1909); BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîülâhîr 1327/27 Nisan 1909); BOA, Y..EE.. 17-42, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîülâhîr 1327/27 Nisan 1909); BOA, Y..EE.. 18-10, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîülâhîr 1327/27 Nisan 1909).

tartışmalara ve yorumlara tafsilatlı bir şekilde yer verilmektedir. Buna göre, mahlû padişahın intihar ettiğini beyan eden bilgilere karşılık, öldürüldüğünü söyleyen kayıtlar da mevcuttur.²²⁷⁷

4.3.2.1. Sultan Abdülaziz'in Hal' Fetvası

Sultan Abdülaziz'in hal' fetvası fetva emini Kara Halil Efendi tarafından yazılmış, şeyhülislam tarafından ise imza edilmiştir.²²⁷⁸ Kaynaklarımızda sultan Abdülaziz'in hal' fetvasının, ilanından itibaren pek çok tartışmayı beraberinde getirdiği, fetva metninin ağır, muğlâk ve asılsız ifadeler içerdiği²²⁷⁹ ve şeyhülislamın, muhtelif tesirler altında kalarak bu fetvayı verdiği not edilmiştir.²²⁸⁰ Ancak şeyhülislamın, darbe heyetinin içerisinde yer aldığı da unutulmamalıdır.²²⁸¹

a. Arşivde yer alan hal' fetvası şu şekildedir:

Emîrû'l-mü'minîn olan Zeyd muhtelû's-şuûr ve umûr-i siyâsiyyeden bî-behre olup, emvâl-i mîriyyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyyesine sarf ve umûr-i dîniyye ve dünyevîyyeyi ihlâl ü teşvîş ve mülk ü milleti tahrip edip, bekâsı mülk ü millet hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu, beyân buyurula?

El-cevâb: Allâhü Teâlâ a'lem, olur.

(Ketebehü'l-fakîr Hasan Hayrullah 'ufiye 'anhü)²²⁸²

Neşrinden itibaren tartışmaları beraberinde getiren bu fetva metnine göre, padişah, şuurunu yitirip, cinnet geçirmekle, siyaseten cahil olmakla, devlet mallarını, devletin hizmetine aykırı ve millete fazla takat getirecek şekilde kendi masraflarına harcamakla, din ve dünya işlerini karıştırmakla ve milleti yıkıma uğratmakla suçlanmaktadır. Bu suçları sebebiyle, bir devlet başkanının görevde kalmasının, devlete ve millete zarar getireceği ifade edilerek, hal'inin şer'i imkânı isfîftâ edilmektedir. Dolayısıyla fetva metninde, ciddi suçlamalar ileri sürülmekte ve istifta edilen sorunun cevabı, kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır.

b. Hal' fetvasındaki şer'i gerekçeler ve durumun tespiti:

Fetva metnine göre padişah, muhtelû's-şuûr olmakla suçlanmaktadır: İslam siyaset hukukuna göre, cinnet geçiren ve aklını kaybeden bir devlet başkanı görevinden hal' edilmelidir. Çünkü iktidarın deruhte edilmesi tam velayet sahibi olmayı gerektirmektedir. İslam hukukuna göre, devlet başkanı olan birinin akıllı, hür ve irade sahibi olmasının yanı sıra tasarrufa kadir olup,

²²⁷⁷ Abdurrahman Şeref Efendi "Sultan Abdülaziz'in Vefâtı, İntihar mı, Katl mi?", **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, Sy. 83/6, 1 Teşrin-i Sâni 1340, s. 326 vd.; Selim S. Efendi, a.g.e., s. 37; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 116 vd.; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 81 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 355 vd.; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 120-121.

²²⁷⁸ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 310-311.

²²⁷⁹ Mehmet İpşirli (1998), "Hayrullah Efendi, İmâm-ı Sultânî", **TDVİA**, C. 17, İstanbul, s. 75.

²²⁸⁰ Danışman, a.g.e., C. XII, s. 232-232.

²²⁸¹ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 25.

²²⁸² BOA, Y. EE., 21-28. Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebûlâhîr 1327/27 Nisan 1909), [H-05-05-1293, (05 Cemâziyelevvel 1293/29 Mayıs 1876)]. Kataloğtaki tarih muhtemelen yanlış verilmiştir. Ayrıca bk. Vak'anüvis Lütî Efendi'nin evrakındaki fetva sureti, BOA, Y. EE., 21-18, 06 Rebûlâhîr 1327 / 27 Nisan 1909. (Eklerde her ikisi de verilmiştir.)

liyakatli olması gerekmektedir.²²⁸³ Bundan dolayı akıl hastası, mecnun ya da şuuru muhtel birinin devlet başkanı olmaması; başkanlık esnasında böyle bir zafiyet meydana gelmiş ise, ivedilikle hal' edilmesi **Ahkâm-ı Sultaniyenin** gereğidir.²²⁸⁴

Muhtellü's-şü'ûr veya **ateh** (bunama) hali, kişinin hukukî tasarruflarında bir kısım eksikliklerin söz konusu edildiği akıl hastalıklarından birisi olarak kabul edilmektedir.²²⁸⁵ Temyiz ehliyeti açısından iki kısımda ele alınmış olan ateh hali, kişinin temyiz (idrak) veya edâ (filî) ehliyetinden yoksun olma hali olup, bu tür durumdaki ma'tûh kişi, mecnun muamelesi görmektedir.²²⁸⁶ Mecelleye göre **muhtellü's-şü'ûr** olarak ifade edilen ma'tûh kişi, anlayışı kıt olup, söz ve davranışları tutarsız ve işlerinde ise tedbirsiz olarak tanımlanmıştır.²²⁸⁷ Ancak söz ve davranışlarında tutarsızlık olsa da, bazı konuşma ve davranışlarının akıllı, bazılarının ise mecnuna benzemesine rağmen, söz ve fiilleri açısından akıllı sayılıp, mecnun gibi hüküm görmez.²²⁸⁸ Ateh olan birine şeriatın -diyet hariç- had ve kısas gibi cezalarının uygulanamayacağını ifade eden ulemaya göre, ma'tûh sayılan kişilerin ivedilikle, hacir altına alınmaları gerekmektedir. Bunun için ayrıca bir hâkim kararına lüzum olmadığı belirtilmiştir.²²⁸⁹ Dolayısıyla devlet başkanlığı gibi mühim bir vazifenin, velisi gözetiminde bile olsa, ma'tûh birine tevdi edilmesi birçok mahzurları beraberinde getirdiği var sayılmaktadır. Bundan ötürü **muhtellü's-şü'ûr** olarak ifade edilen birinin, devlet başkanı olmaması; başkanlık esnasında böyle bir zafiyet meydana gelmiş ise, ivedilikle hal' edilip, hacir/kısıtlama altına alınmasına şer'an cevaz verilmiştir.²²⁹⁰ Lakin fetva metninde iddia edildiği gibi, sultan Abdülaziz ateh birisi midir?

Sultan Abdülaziz'e yöneltilen **muhtellü's-şü'ûr** olduğu suçlamasının asılsız bir iddia olduğu kaynaklarda sıkça vurgulanmış olan bir konudur.²²⁹¹ Evvela padişahın şuuruna halel geldiğini ortaya koyan herhangi bir doktor raporunun bulunmadığı belirtilmelidir.²²⁹² Ayrıca mahlû sultanın, yeni padişahın baş mabeyncisi ile yaptığı görüşmelerdeki ifade tarzı da, fikri muhakemesinin tutarlı ve şuurunun yerinde olduğuna delil gösterilmektedir.²²⁹³ Özellikle hal' edilmesinden bir gün sonra, yeni padişah olan yeğeni sultan Murad'a yazmış olduğu mektup, onun aslında şuuru muhtel birisi

²²⁸³ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Gazzâlî, **el-İktisad**, s. 237; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; el-Haskefî, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693-695; Aydın, "Anayasa", s. 155.

²²⁸⁴ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 43; Bâkîllânî, a.g.e., s. 478-479; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520. Ayrıca bk. a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Nebhan, a.g.e., s. 401, 471; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, s. 88.

²²⁸⁵ el-Merğînânî, a.g.e., C. VI, s. 482; Bilmen, **Kâmus**, C. VII, s. 268.

²²⁸⁶ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. IX, s. 118-119.

²²⁸⁷ **Mecelle**, (Md. 945.), s. 289.

²²⁸⁸ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. IX, s. 20-21; Bilmen, a.g.e., C. VII, s. 268.

²²⁸⁹ **Mecelle**, (Md. 957.), s. 291; Bilmen, a.g.e., C. VII, 268. Gözübenli, "Ateh", s. 51-52; Dönmez, "Cünûn", 128.

²²⁹⁰ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 43; Bâkîllânî, a.g.e., s. 478-479; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233; Kâsânî, a.g.e., C. VI, s. 520. Ayrıca bk. a. mlf, a.g.e., C. VII, s. 406; İbn Hazm, **el-Fasl**, C. III, s. 224, 225; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Nebhan, a.g.e., s. 401, 471; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I, 88.

²²⁹¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

²²⁹² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 361; İbrahim Akkurt (2014), **Fetvanın Gücü**, Yaditepe Yay. 223, İstanbul, s. 78.

²²⁹³ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 81.

olmadığını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Arşivde yer alan bu mektuba göre,²²⁹⁴ mahlû padişahın çok düzgün ve çok sağlam bir muhakemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.²²⁹⁵

Tutarsız ve yalan bilgilerle kamuoyunun da, askerin de yanlış yönlendirildiği açıkça görülmektedir. Çünkü darbe zamanında sarayının etrafını sarmakla görevlendirilen askerlere, bir rivayete göre padişahı suikasttan koruyacakları,²²⁹⁶ başka bir malumatta ise padişahın vefat eylediği²²⁹⁷ veya delirdiği²²⁹⁸ söylenmiştir. Ancak padişahın şuuruna halel geldiği suçlamasıyla yönlendirilen kamuoyunun, bu mektuptan haberdar olduktan sonra, ortaya koyduğu hayret ve tepkiler ise dikkate değerdir.²²⁹⁹ Özellikle “*hâkân-ı müşârun ileyhe şûuru muhtel denilmek asla ma’kûl olmayub*,”²³⁰⁰ kamuoyunda olumsuz bir çağrışım yapması sebebiyle, halkın fetvaya, fetva demediği ifade edilmektedir.²³⁰¹ Dolayısıyla hal’e meşruiyet kazandıran fetva metnindeki **muhtellü’s-şü’ûr** ifadesi, oldukça tutarsız ve bir o kadar da yalan ve iftira olmakla tekzip edilmiştir.²³⁰² Ayrıca padişaha şuru muhtel suçlaması isnad edenlerin, onun yeğenine yazdığı tezkiresini gazetelerde neşrettirmek suretiyle, kendi kendilerini ele verdikleri ve yalanladıkları anlaşılmaktadır.²³⁰³ Dinin siyasete alet edildiğinin açıkça görüldüğü bu fetva sebebiyle, makam-ı fetva, böyle feci bir işe alet olduğundan dolayı, kamuoyunun eleştirilerine hedef olmuştur.²³⁰⁴

Sadece sözü edilen mektup değil, hal’ erkânının da, sultan Abdülaziz’in aklı başında birisi olduğunu çeşitli vesilelerle itiraf ettiklerini, eldeki bilgiler ışığında söyleyebilmek mümkündür. Mesela Midhat Paşa, “*hâkân-ı müşârun ileyh zekî ve âkil zât olmasıyla mülkûn ve tebeâ-i devletin eski vakitler gibi idaresi mümkün olamayacağını bilmez değil*,”²³⁰⁵ demek suretiyle, mahlû padişahın aklı başında ve oldukça zeki olduğunu ifade etmektedir. **Tebsıra-i ‘İbret** isimli eserinde ise, padişahın, **muhtellü’s-şü’ûr** olmadığını itiraf edip, fetvadaki suçlamaları tekzip etmiş olmaktadır. Midhat Paşa bu duruma şöyle tanıklık etmektedir:

²²⁹⁴ BOA, Y..PRK.NMH. 1-1, Tarih: H-30-02-1293. Arşivde yer alan bu belgenin aslı doğru olmakla beraber, burada verilen tarihin, Sultan Abdülaziz’in hal’inden önceki bir tarihe tesadüf ettiğinden, katalogta yanlış yazılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Mezkur belgenin tarihi muhtemelen şöyle olmalıdır. (07 Cemâziyelevvel 1293 / 31 Mayıs 1876) ilgili belgenin tarihi Rumi takvime göre verilmiş olup, (19) Mayıs 1292 tarihli. Söz konusu bu belge ve yeni oadahn bu mektuba cevabî teşekkürü Ekler kısmında verilmiştir.

²²⁹⁵ Ayrıca bk. Abdurrahman Şeref Efendi, “Sultan Abdülaziz’in Vefâtı”, s. 327-328; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 118; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 61.

²²⁹⁶ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 107; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 110; a. mlf., **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 50.

²²⁹⁷ Süleyman Paşa (1326), **Hiss-i İnkılâb, Yâhud Sultan Abdülaziz’in Hal’i ile Sultan Murad Hâmisin Cülûsü**, Tanin Matbaası, İstanbul, s. 49.

²²⁹⁸ Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 51.

²²⁹⁹ Memduh Paşa, **Mir’ât-ı Şuûnât**, s. 77.

²³⁰⁰ Memduh Paşa, **Hal’ler - İclâslar**, s. 127.

²³⁰¹ Mârdinîzâde Ebul-‘Ulâ, “Şerî’ate Hizmet: Mecelle Cemiyeti”, **Sırât-ı Müstekîm**, C. III, Sy. 55, 7 Ramazânü’l-Mübârek 325, Perşembe, s. 42-43.

²³⁰² Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 81.

²³⁰³ BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebiulâhîr 1327 / 27 Nisan 1909); Vesikanın günümüz alfabesiyle yapılmış neşri için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1943), “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vak’anüvis Lütîfi Efendi’nin Bir Risalesi”, **Belleten**, C. VII/2, Sy. 28, Ankara, s. 366-367.

²³⁰⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 144.

²³⁰⁵ Midhat Paşa, **Mir’ât-ı Hayret**, s. 7.

Sultan Abdülaziz ‘âkıl ve fatîn ve hayırhâh-ı devlet ve âlî-himmet bir zât olduğu ve memleketin hüsn-i idaresi kanun ve nizâm olmak lazım geleceğini cümleden ziyade bildiği halde, sonradan nasılsa tebdîl-i ahlâk iderek, ulûvv-i himmet yerine kibr u azamet kâim olmuş ve hesapsız sarfiyyât ve isrâfât kapuları açılmış, ve hele Âlî Paşa’nın vefatını müteakıp Mehmûd Nedîm Paşa’nın sadârete vurûdiyle hâlin bütün bütün teğayyür itmesiyle kavânin ve nizâmât hükümsüz kalub, umûr-i devletde birçok suistimâlât meydân almış idi.²³⁰⁶

Hal’ fetvasını dikte ettiren cuntacılarından birisi olan Midhat Paşa’nın, daha sonraki yıllarda padişahı, akıllı ve ince zekâ sahibi, devletin iyiliğini isteyen, devletin kalkınması için çabalayan, devletin iyi bir şekilde idaresinin ancak yasalar muvacehesinde mümkün olduğunu herkesten fazla bilen birisi olarak tanımlayarak, fetva metnindeki suçlamaları, bizzat kendisinin yalanlaması, dikkat çekicidir.²³⁰⁷ İnal da, padişahın gayet fatin, konuşma kabiliyetinin güzel ve hazır cevap olduğundan bahsetmektedir. Özellikle çetrefilli meselelerde, metanetle davranması ve derhal cevap verebilmesi takdirle karşılanmıştır.²³⁰⁸

Meşihat makamının da, padişahın ölümünün bir intihar olduğunu izah sadedinde verdiği şer’î ilâmda, merhum sultan Abdülaziz’in hal’inden sonra şuuruna hâle geldiğinden bahsedilmek suretiyle, fetva suretindeki bu ithamı, bizzat kendilerinin tekzip ettikleri görülmektedir.²³⁰⁹

Padişahın **muhtellü’s-şü’ûr** olmadığını ifade eden başka itiraflar da bulunmaktadır. Eski sadrazamlardan Şîrvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa’nın hal’ fikrine sahip olduğunu bildiğinden, hal’ işini geciktirmek için gayret edebileceğini; ancak Mahmud Nedim Paşa’nın padişah tarafından yeniden sadarete getirileceğinin anlaşılması üzerine, kendisinin de, bu işe göz yumduğunu itiraf etmiştir.²³¹⁰ Erkân-i erbaa’dan sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa ise, “*keşke bir sene evvel Allah canımı alaydı, şöyle olaydı da bu işin içinde bulunmayaydım,*” demek suretiyle pişmanlığını ortaya koymak suretiyle,²³¹¹ fetvada öne sürülen ithamların asılsızlığını, bir anlamda itiraf etmiş olmaktadır.

Netice olarak, bu tür itiraflara da bakılarak, sultan Abdülaziz’in, fetva metnindeki suçlamalar sebebiyle değil, tamamen siyasi maksatlarla hal’ edildiği ifade edilebilir. Dolayısıyla “*padişahın şuurı muhtel değildi,*” diyen Karal’ın da ifade ettiği gibi, “*bir pâdişahı hal’ etmek için böyle bir formüle ihtiyaç vardı. Gerek şeyhülislâm gerekse hal’de alâkalı vükelâ maksatlarına erişmek için bu formülü fetvaya dercetmekle,*” dini siyasete alet etmişlerdir.²³¹²

Fetva metnine göre padişahın, umûr-i siyâsiyyeden bî-behre olduğu iddia edilmektedir: İslam hukuku açısından devlet başkanının taşınması gerekli şartlardan biri de, halifenin, liyakat, kifayet ve basiret sahibi olmasıdır. İlk bölümde de ifade edildiği üzere, liyakat, basiret ya da kifayet, bir konudaki boşluğu doldurma, bir iş için yeterli donanım, meziyet ve kabiliyete sahip

²³⁰⁶ Midhat Paşa, **Tebşîra-i ‘İbret**, s. 150.

²³⁰⁷ Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 72-73.

²³⁰⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1982), **Son Sadrazamlar**, C. II, Dergâh Yay. 3. Baskı, İstanbul, s. 595.

²³⁰⁹ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 98-103.

²³¹⁰ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 107-108.

²³¹¹ Ahmed Cevdet, **Ma’rûzât**, s. 235.

²³¹² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

olmayı ifade etmektedir.²³¹³ Devlet başkanının vazifesini yaparken, muktedir olması, hükümleri uygulayabilme istidadının bulunması, mazlumu koruyup zalimi caydırması, devletin idaresinde gerekli tedbirleri alıp, askerin sevk ve idaresini bi-hakkın yerine getirebilmesi gerekir.²³¹⁴ İbn Haldûn, devlet idaresinde kanunların tatbiki ve devlet idaresinin basiretli bir şekilde idare edilmesi ile halkın sevk ve idaresinin ancak siyaseten maharetli olunmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir. Ayrıca dinin ikamesi ve korunması, cihad ve cihad hükümlerinin uygulanması, devlet ve milletle ilgili kamu maslahatının gerektirdiği tedbirlerin alınması gibi hususların başkanın cesaretli, liyakatli ve kifayetli olmasıyla yerine getirilebileceğinin üzerinde durmaktadır.²³¹⁵

Devlet başkanının liyakatli olması meselesinde ulemanın ortaya koyduğu yaklaşımların, birbirleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. İslam'da, işin ehil olanlara teslim edilmesi şer'i prensiplerden birisi olarak kabul edilmiş olup,²³¹⁶ özellikle devlet başkanlığı gibi mühim bir vazifenin, işinin ehli olan liyakatli, kifayetli ve basiret sahibi, işinin gerektirdiği ilme ve cesarete sahip birine verilmesi, cumhur ulema tarafından şart koşulmuştur.²³¹⁷

İslam hukukunda devlet başkanının liyakat, kifayet, ehliyet ve basiretiyle ilgili noksanlıkların da hal' sebepleri arasında sayılmasına rağmen, İslam hukukçularının bedâheti/bilindik olması sebebiyle, bu mesele üzerinde fazla durmadıkları görülmektedir.²³¹⁸ Devlet başkanının liyakat ve kifayet sahibi olması, devlet işlerinin idamesinde hayati bir öneme sahip olup, devlet idaresinde üstlendiği vazifenin gereğini yerine getirebilecek güce ve basirete sahip olmayı,²³¹⁹ yani "*umûr-i siyâsiyyeden bî-behre*" olmamayı ifade etmektedir.²³²⁰ Çünkü liyakat ve kifayet eksikliği, Müslümanların işlerinin aksamasına sebebiyet vereceği, şeriatın ikamesine hâlel getireceği; İslam toplumunun ve ülkenin birlik ve bütünlüğü içinse sorun oluşturacağı düşünülmektedir. Ulemanın ehliyet vasfına sahip olmayan hâkimin ve idarecinin kararlarına muhalefet ettikleri; sadır olan hüküm ve tasarruflarını ise makbul görmeyip, merdûd addettikleri bilinmektedir.²³²¹ Dolayısıyla ulema tarafından liyakat eksikliğinin, hal' sebepleri arasında sayıldığı anlaşılmaktadır.

Padişah sultan Abdülaziz, hal' fetvasında **umûr-i siyâsiyyeden bî-behre** olmakla yani siyasi işlerden anlamamakla suçlanmaktadır. Ancak kaynaklarımızda sultan Abdülaziz'in devlet işlerinden anlamadığı ithamının yersiz olduğunu ispat eden pek çok bilgiye rast gelinmesi

²³¹³ İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 89-91; Rağıp el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 926.

²³¹⁴ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695; Nebhan, a.g.e., s. 393, 400.

²³¹⁵ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, 428.

²³¹⁶ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58; Buhârî, "İlim", 2, (Hadis Nu. 59), s. 26; "Rikâk", 35, (Hadis Nu. 6496), s. 1615. Ayrıca bk. **Hadislerle İslâm**, C. IV, 387, 392.

²³¹⁷ el-Mâtürîdî, a.g.e., C. III, s. 293, 300; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; el-Îcî, a.g.e., s. 398; Bâkîllânî, a.g.e., s. 473; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; Nesefî, **Tebîrât**, C. II, s. 828 vd.; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280, 282; er-Rayyîs, a.g.e., s. 290-292; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695; Nebhan, a.g.e., s. 393, 400; Aydın, "Anayasa", s. 155.

²³¹⁸ Nebhan, a.g.e., s. 400

²³¹⁹ el-Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd**, s. 426; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 428; Bağdâdî, a.g.e., s. 277; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 694-695.

²³²⁰ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282.

²³²¹ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 113-114.

mümkündür. Özellikle sultan Abdülaziz'in, devrinin siyasi şartlarından haberdar olduğundan ve bu şartlara göre siyaset belirlediğinden bahsedilmektedir. Mesela Mısır'da Osmanlı'nın nerdeyse unutulduğu bir zamanda onun Mısır ziyareti, Mısır halkının devlete bağlılığını artmasına imkân sağlamıştır.²³²² Yine padişahın Avrupa ülkelerini ziyaret etmesi,²³²³ gelişmeleri bizzat yerinde görmek ve büyük devletlerle dostluk köprüleri tesis etmek niyetinin yanı sıra, Osmanlı'nın amansız hasmı olan Ruslar'a ve onların yayılmacılığına karşı da bir denge politikasının gereği olarak düşünülebilir.²³²⁴ Ayrıca Sultan Abdülaziz, orduyu ve donanmayı çok üstün bir şekilde techiz ettirmiş olup, onun zamanında Osmanlı donanması, dünyanın en güçlü donanmalarından birisi haline gelmiştir.²³²⁵ Midhat Paşa, padişahın devleti kuvvetlendirecek işler yaptığını, özellikle ordu ve donanmanın tanzimini her işten üstün tuttuğunu ve sadece onunla uğraştığını ifade etmek suretiyle, sultan Abdülaziz'in siyasi işlerden habersiz olduğu ithamının yersiz olduğunu ortaya koymaktadır.²³²⁶ Benzer bir görüşe sahip olan Abdurrahman Şeref de, padişahın siyasi işlerden anlamadığı ithamını kabul etmemektedir:

Abdülaziz Han, bahadır ve hayırhâh bir padişah olup, kuvve-i beriyeye ve bahriyenin tanzim ve teksîrine ihtşâmât-ı mahsûsa sarf eylediği gibi, Mısır ve Avrupa seyahatlerinde ma'ârif ve medeniyetin füyûzâtını re'yû'l-'ayn müşâhede itmekle memâlik-i mahrûseye dahî idhallerine arzu gösterir idi.²³²⁷

Padişahın hal'ine giden süreci, Osmanlı'nın donanmasının gücü ile bağlantı kurarak ortaya koymaya çalışan yaklaşımlara göre, Osmanlı donanmasından çekinen İngiltere'nin,²³²⁸ ordunun ve donanmanın devre dışı bırakılması için, hal'e destek vererek, darbenin arkasında durduğu; hatta darbenin sahibinin bizzat İngiltere olduğu ima ve iddia edilmiştir.²³²⁹

Sultan Abdülaziz'in siyasi işlerden anlamadığı ithamını çürüten başka bir tespit de, zamanında yapılan birçok ıslahat ve reform adımlarıdır. Çünkü sultan Abdülaziz, devlet işlerini bizzat görmek için çok çalıştığı, devlet adamları yetiştirmeye gayret gösterdiği, mekteb-i harbiye ve bahriye ile kışlaları teftiş eylediği, devlet için icab eden her işin yapılmasını emrettiği, devletin selameti, yükselmesi ve halkın refahının temini için çaba harcadığı ifade edilmektedir.²³³⁰ Nitekim ordu ve donanmanın güçlendirilmesi ile vilayet yönetimi, adalet, ulaşım ve eğitim alanında yapılan reformlar, devleti yeniden büyük devletlerin arasına katacak adımlar olarak görülmektedir.²³³¹

²³²² Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 123; Küçük, "Abdülaziz", s. 180.

²³²³ Necib Âsım, agm, s. 90 vd.

²³²⁴ Küçük, "Abdülaziz", s. 180; Akkurt, a.g.e., s. 81.

²³²⁵ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 122; Danışman, a.g.e., C. XII, s. 217-219; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 346; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 1.

²³²⁶ Midhat Paşa, **Mir'ât-ı Hayret**, s. 5.

²³²⁷ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 196.

²³²⁸ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 122; Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 137.

²³²⁹ Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 42, 166; Kocabaş, **Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı**, s. 99 – 123; a. mlf., **İngiliz Tuzağı**, s. 89-98; a. mlf., **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 149-155. Ayrıca bk. Ahmed Cevdet, **Ma'rûzât**, s. 235.

²³³⁰ Ali Rıza - Mehmed Galib (1977), **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız**, Haz. Fahri Çetin Derin, C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s. 35.

²³³¹ Geniş bilgi için bk. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 113-274, 341-347.

Sultan Abdülaziz, kendi zamanında Türkistan hanlıkları ile de alakadar olmuş ve çalışmalar yapmıştır. Türkistan coğrafyasına subaylar yollayan padişahın bu tasarrufundan, şehzade Murad'ın da haberdar olduğu not edilmektedir. Ancak onun Türkistan üzerinden yürüttüğü politikalar hem Ruslar'ın hem de İngilizler'in engellerine takılmış ve girişimleri akamete uğramıştır. Özellikle sultan Abdülaziz'in hal' edilmesine İngilizler'in destek vermelerini bu minvalde değerlendiren yorumlar bulunmaktadır.²³³² Dolayısıyla onun bu türden girişimlerine bakılarak, iddia edildiği gibi “*umûr-i siyâsiyyeden bî-behre*” olmadığını göstermesi bakımından mühim bir malumat olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Sultan Abdülaziz'in, siyasi işlerden anlamadığına dair suçlamanın haksız ve yersiz bir itham olduğunu gösteren bakla misaller de bulunmaktadır. Mesela Paris ziyaretinde iken, özel bir görüşme esnasında, imparatoriçenin, sınırlarla ilgili Karadağlılar'ın lehine bir talebi olur. Fuâd Paşa, imparatoriçenin talebini tercüme edince, sultan Abdülaziz, nezaketle şu cevabı verir: “*Mülkünden bir karış toprak vermek bir hükümdar için ne kadar güç olduğunu imparatoriçe hazretleri bilmezler, fakat Napolyon hazretleri bunu pek güzel anlarlar.*” Verilen cevabın isabetini imparator takdir etmiş, imparatoriçe ise bu talebi yüzünden pişman olmuştur.²³³³ Benzer bir hadiseye de dîvân-ı hümayun tercümanı Sadullah Paşa tanık olmuştur. Sırbistan prensi Milan'ın İstanbul'a gelip padişahla görüşmesi esnasında, Sırbistan lehine toprak talebi karşısında metanetini koruyan padişah kendisine, Sırbistan halkını korumak için ancak Osmanlı askeri gönderebileceğini; fakat her karış milletin kanıyla sulanmış olduğundan dolayı, toprak talebine müspet cevap veremeyeceğini, buna salahiyeti olmadığı söylemiştir. Hadiseye tanıklık eden dîvân-ı hümayun tercümanı Sadullah Paşa, padişahın bu metaneti karşısında hayret ederek, “*ben ömrümde böyle vakurane bir söz işitmedim desem mübalağa etmemiş olurum,*” demiştir.²³³⁴

İlk döneminde Avrupa ülkeleriyle yakın bir politika güden padişahın, sonraki döneminde Rusya'ya yakınlaştığı bilinmektedir. Bu politika değişikliğini, devletin yürüttüğü denge politikasının ve daha önce de takip edilen bir siyasetin gereği ve tezahürü olarak görmek gerekmektedir. Karal'ın ifadesiyle, sultan Abdülaziz, dolayısıyla Osmanlı Devleti, Rus dostluğuna, Fransa'nın Almanlar'a mağlup olması ve İngiliz kamuoyunda Türkler'e karşı değişen umumi efkâr sebebiyle, yönelmiştir.²³³⁵ Nitekim Rus dostluğuna ihtiyaç olduğu bir zamanda padişahın Rusya yanlısı Mahmud Nedim Paşa'yı neden sadarete getirmiş olduğu, diplomatik siyasetinin bir gereği olarak değerlendirilebilir. Ancak padişahın, “*uğursuzlukları beraberinde getiren*”²³³⁶ bu tercihinin, akıl hocası olarak kabul edilen Rus elçinin devlet işlerine müdahalesi, Avrupalı devletlerin nefreti gibi birçok sorunu da beraberinde getirmiş olduğunu unutmamak gerekmektedir.²³³⁷

²³³² Musa Carullah, agm, s. 105-110.

²³³³ Hayreddin (Nedim Göçen) (1326), **Vesâik Târihiyye ve Siyâsiyye Tettebbu'âtı**, Kitap: 2, Ahmed İhsân ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, s. 58-59.

²³³⁴ Mehmed Gâlib Bey (1909), **Sa'dullâh Paşa yâhûd Mezârdan Nidâ**, Matbaa-i Ebuzziyâ, Kostantîniye, s. 77-78.

²³³⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

²³³⁶ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 196.

²³³⁷ Ahmed Midhat, a.g.e., 1. Kısım, s. 203; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 6-8; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 71-72.

Fetvada ileri sürülen ithamların yersizliğinin, padişahın erkan-ı erbaa'ya karşı ortaya koyduğu yaklaşımlarından görülebilmek mümkündür. Zeki, kabiliyetli ve insanları iyi tanıdığı ifade edilen padişahın, serasker Hüseyin Avni Paşa'nın ordunun tertip ve tanzimi hususunda gösterdiği gayreti takdir etmiş ve kendisine değer vermesine rağmen,²³³⁸ seraskerin şehvet düşkünlüğü ve ahlaki zaafiyetinden ötürü, padişahın gözünden düştüğü ifade edilmektedir.²³³⁹ Bu sebeple padişahın hal' edildikten sonra, tüm gücü eline alan serasker Hüseyin Avni Paşa'nın kendisine hasmane tutumunu bildiğinden, darbe işinin hal' ile iktifa etmeyeceğini, haddi zatında seraskerin bu işin devamını getireceğini düşünmekten uyku uyuyamamaya başladığı rivayet edilmektedir.²³⁴⁰

Padişah sadrazam Rüşdü Paşanın her işe itiraz ettiğini ama devlete faydalı bir icraat ortaya koymadığını söyleyerek²³⁴¹ ve “*benim ecdadım bu gibilerin akıyla hareket etmiş olsaydı, Konya ovasında koyun sürüleriyle hayme-nişin olmaktan kurtulamazdık,*”²³⁴² demek suretiyle, siyaseten onu beğenmediğini ifade etmektedir. Sultan Abdülaziz, erkân-ı erbaanın bir diğeri olan şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi için, kendi imamlığı sırasında müfsit imam denildiğini, dolayısıyla onun fitne ve fesada sebep olma ihtimalini düşünerek, “*Allah vere, bir halt etmese,*” demek suretiyle hakkında iyi düşünmediğini izhar etmektedir.²³⁴³ Dolayısıyla adamını tanıyan ve kimin neler yapabileceğini fehmeden bir sultan portresi ortada iken, kendisine hem şuuru muhtel hem de siyasetten habersiz suçlaması yöneltmesi tutarsızlık olarak değerlendirilmektedir.

Netice olarak Midhat Paşa,²³⁴⁴ “*devlet ve memleketin hüsn-i idaresi kanun ve nizam ile olmak lazım geleceğini cümleden ziyade bildiğini*”²³⁴⁵ belirtmek suretiyle, padişahın, devlet işlerine vukûfiyetini ifade ve itiraf etmek suretiyle, sultan Abdülaziz'in, devletin kalkındırılması için gayret gösteren bir padişah olduğuna ve mahut fetvada ifade edildiği gibi **umûr-i siyâsiyyeden bî-behre** olmadığına şahadet etmektedir. Bu nedenle fetva metninde padişah Abdülaziz'e yöneltilen *umûr-i siyâsiyyeden bî-behre* olduğu yönündeki ithamların, dönemin tanığı kişilerin şahadetlei ve kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle, hakikatle örtüşmeyen, yersiz ve haksız suçlamalar olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Fetva metnine göre padişahın, emvâl-i mîriyyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyyesine sarf ettiği iddia edilmektedir: İslam hukukuna göre, devlete ait gelirlerin ait gelirlerin, hukuka uygun olarak tahsil edilip, yine hukuka uygun olarak harcanması, devlet başkanının görevleri arasında sayılmaktadır.²³⁴⁶ İslam hukukunda, kamu harcamalarının nasıl ve nerelere yapılması gerektiği, tafsilatlı bir şekilde tespit edildiğinden, devlet

²³³⁸ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 24; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 104.

²³³⁹ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 100; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 24.

²³⁴⁰ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 78; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 81.

²³⁴¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 103.

²³⁴² Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 65.

²³⁴³ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 65.

²³⁴⁴ Midhat Paşa, **Mir'ât-ı Hayret**, s. 5.

²³⁴⁵ Midhat Paşa, **Tebşıra-i 'İbret**, s. 150.

²³⁴⁶ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 14.

başkanı bir memur ve emanetçi görevi görmektedir.²³⁴⁷ Buna göre kamu harcamaları, halkın hizmeti için, öncelikler belirlenerek, tüm halkı kapsayacak şekilde, israfa kaçmadan, yeteri kadar, ayrımcılıktan uzak, adil ve hakkaniyetli bir şekilde kullanılmalıdır.²³⁴⁸

İslam âlimleri, toplumun ve devletin ihtiyaçlarının karşılanması için, kurallar çerçevesinde, devlet başkanına, devlete ait gelirleri değerlendirme ve beytûlmâlden harcama yapma yetkisini tanımış olsalar da,²³⁴⁹ onun, hazinenin sahibi olma, lüks ve konforu için harcama veya hazine üzerinde sınırsız harcama yapma yetkisinin kendisine verilmediği belirtilmiştir.²³⁵⁰ Çünkü İslam hukuku, devlet başkanı dâhil, hiç kimseye devletin gelirlerini ve beytûlmâlini israf ederek veya şahsi çıkarları için, hukuk dışı bir yolla ve milletin menfaatlerine aykırı bir şekilde, harcama hakkı tanımamıştır.²³⁵¹ Özellikle kamu harcamalarında israftan kaçınmak gerektiği şer'i bir prensip olarak ortaya konulmuştur. Çünkü israf, dinen yasaklanmış olup,²³⁵² yapılacak harcamalarda ise makul ve dengeli olunması tavsiye edilmiştir.²³⁵³ Dolayısıyla İslam hukukunda, devlet maliyesi açısından israftan kaçınılması, iktisâdîlik ilkesine uygun davranılması ve az masrafla, çok iş yapılmaya çalışılması esas alınmıştır.²³⁵⁴ Yine İslam hukukuna göre, devlet başkanına, beytûlmâlî kendi şahsi çıkarları uğruna harcama hakkı tanınmadığının da belirtilmesi gerekmektedir.²³⁵⁵ Son olarak, devlet başkanının müsrif olması, şer'i kurallar açısından zulüm hali sayılmış olup, zulüm hali ise adalet prensibini ve şeriata ittiba ilkesini ihlal anlamına gelmektedir.

Sultan Abdülaziz'in sonradan ortaya çıkan müsrifliği, ona isnat edilen büyük kusurlardan birisidir. Emîrû'l-mü'minîn olan sultan Abdülaziz, hal' fetvasında beytûlmâlî gereksiz yere ve aynı zamanda şahsî işleri için israf etmekle itham edilmekte ve böylece onun müsrifliği, büyük kusurlarından birisi olarak öne çıkarılmaktadır. Nitekim sultan Abdülaziz'e yöneltilen en öncelikli tenkid, mali alanda olup,²³⁵⁶ Midhat Paşa'ya göre, padişahın hal' edilmesi, millet ve memleketin tahammül edemeyeceği bir israf ve sefahat düşkünlüğünden mütevellid idi.²³⁵⁷

Sultan Abdülaziz tahta çıktığında, Osmanlı maliyesinin durumu, iç açıcı değildi. Maliye teşkilatındaki bozukluk, malî siyasetteki düzensizlik, iç ve dış borçların fazlalığı gibi durumlar, maliyeyi buhrana sürükleyen ana nedenler olarak zikredilmektedir.²³⁵⁸ Sultan Abdülmecid zamanında başlayan borçlanma, sultan Abdülaziz döneminde, kronik bir mesele haline

²³⁴⁷ Mâverdi, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255.

²³⁴⁸ Iqbal - Khan, a.g.e., s. 15-16.

²³⁴⁹ Mâverdi, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255; a. mlf., **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40; El-Ferrâ', a.g.e., s. 28; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 969.

²³⁵⁰ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 969.

²³⁵¹ Yeniçeri, a.g.e., s. 273; Mâverdi, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255-256.

²³⁵² Kur'an-ı Kerim, İsrâ, 17/26-27, 29; A'râf, 7/31; En'âm, 6/141.

²³⁵³ Kur'an-ı Kerim, Furkân, 25/67.

²³⁵⁴ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 539-541; Yeniçeri, a.g.e., s. 271.

²³⁵⁵ Mâverdi, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255-256; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 969; Yeniçeri, a.g.e., s. 273.

²³⁵⁶ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 263.

²³⁵⁷ Ali Haydar Midhat (1317), **Lâyihâ ve İstitrâd**, Hindiye Matbaası, Kahire, s. 27.

²³⁵⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 223.

dönüşmüştür.²³⁵⁹ Padişahın ilk zamanlarında yürüttüğü sıkı maliye politikası ve takip edilen tasarruf tedbirleri kapsamında saray harcamaları da dahil, pek çok alanda kısıntıya gidildiği bilinmektedir.²³⁶⁰ Bundan dolayı padişaha pinti denildiği bile vaki olsa da,²³⁶¹ kaynaklara göre, Osmanlı'nın borçları, öyle tasarruf tedbirleri ile, kapanacak cinsten değildi.²³⁶² Alınan dış borçların büyük kısmı, başta ordu ve donanma olmak üzere, yatırıma harcanmaktaydı.²³⁶³ Padişahın donanma ve ordunun teçhizine büyük önem verdiği ve bu işi bütün devlet işlerinin önünde tuttuğu belirtilmektedir.²³⁶⁴ Ancak bunun yanında, sarayın da çok israfı olduğu;²³⁶⁵ hatta padişahın masraflar yaparak, yeni saraylar da yaptırdığı kaydedilmektedir.²³⁶⁶

Padişahın, ilk zamanlarındaki tutumlu gayretinin, uzun süre devam etmediği ve son zamanlarına doğru daha fazla istibdada ve israfa meylettiği görülmektedir. Onun bu denli sefahate ve israfa meyletmesinde, Mısır ve Avrupa seyahatlerinin de etkisi bulunmaktadır.²³⁶⁷ Özellikle Avrupa seyahatinde gördüğü ihtişam ile Mısır seyahatinde, padişah onuruna düzenlenen muhteşem eğlenceler, padişahın üzerinde tesir etmesi bakımından mühim addedilmektedir.²³⁶⁸ Nitekim garbın maddi terakkisine hayran olan sultan Abdülaziz'in, göz kamaştırıcı eğlenceler tertiplemesi, saraylar yaptırması ve daha pek çok yeniliği Osmanlı'ya tatbik etmek istemesinin, seyahat intibalarının neticesi olduğu öngörülebilir.

Sultan Abdülaziz'in israfa sürüklenmesinin sebeplerinden bir diğeri ise, başta Mahmud Nedim Paşa olmak üzere, bu dönem vazife icra eden liyakatsiz idareciler olmaktadır.²³⁶⁹ Nitekim Midhat Paşa'ya göre, padişahı israfa ve kanunsuzluğa sürükleyen, Mahmud Nedim Paşa'dır.²³⁷⁰ Abdurrahman Şeref ise, "*padişahın Mahmud Nedim Paşa'ya takılması, uğursuzlukları beraberinde getiren neticeler doğurmuştur.*"²³⁷¹

²³⁵⁹ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 63-67; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 223-240.

²³⁶⁰ Ahmed Sâib, **Vak'a-i Sultan Abdülaziz**, s. 29; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 227.

²³⁶¹ Akkurt, a.g.e., s. 82.

²³⁶² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 227.

²³⁶³ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 1.

²³⁶⁴ Midhat Paşa, **Mir'ât-ı Hayret**, s. 5.

²³⁶⁵ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 1.

²³⁶⁶ Danişman, padişahın yeni saraylar yatırmasını makul karşılamakta ve üç kıta üzerinde hüküm süren dünyanın en büyük imparatorluklarından birisi olan Osmanlı'nın hükümet merkezinde, yabancı bir devlet başkanını misafir edecek hiçbir resmi bina olmadığını ifade ederek, makulâne yaklaşmak suretiyle meseleyi, farklı bir noktaya çekmektedir. Ona göre, padişah bu sarayları inşa etmemiş olsaydı, hükümdarların memleketleri ziyaret etme âdetinin yaygınlaştığı bir devirde, gelen misafirler nerede ağırlanacaktı? Böyle düşünülürse, bu sarayları israf vesilesi olarak değil, iftihar vesilesi olarak görmek gerekir. Danişman, a.g.e., C. XII, s. 237.

²³⁶⁷ Küçük, "Abdülaziz", s. 183; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 114.

²³⁶⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 119; Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, s. 22-24; Küçük, "Abdülaziz", s. 183.

²³⁶⁹ Ahmed Cevdet, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 122; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 6-7; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 69, 75 vd.

²³⁷⁰ Midhat Paşa, **Tebşıra-i 'İbret**, s. 150.

²³⁷¹ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 196.

Devlet hazinesinin israf edildiği doğru olmakla beraber, bu israf padişah'ın hal' edildiği sırada zuhur eden bir durum değildir.²³⁷² Ancak sultan Abdülmecid zamanında başlayan borçlanmanın sultan Abdülaziz zamanında da devam etmiş olması, iç meseleler, isyanlar ve plansız yapılan harcamalar, maliyenin iflasını getirmiştir.²³⁷³ Padişah da dâhil, devletin liyakatsiz idarecilerinin, yanlış tasarrufları sebebiyle, devlet böyle bir yıkımla karşılaşmıştır.²³⁷⁴ Bu idarecilerin arasında, müsriflik isnad ve iddiasıyla sultan Abdülaziz'in hal'ini isteyenlerin de bulunması dikkat çekicidir. Çünkü padişahın müsrif olduğunu iddia edip, hal'ini isteyenlerden Rüşdü Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, daha önce sadrazamlık yaptıklarından, bu zevata yetki sahibi iken, bu tür sıkıntıları neden çöz(e)medikleri sorusunun sorulması gerekmektedir.

Karakter itibarıyla otoriter ve israfa meyilli olduğu iddia edilen Sultan Abdülaziz'in, sefahat ve israfa düşmesinde, otoriter ve dizginlenemeyen şahsi idaresinden şikâyet edilmekte²³⁷⁵ ise de, Danişman, padişah tarafından yapılan harcamaları israf olarak telakki etmemekte ve haliyle bu ithamı padişahı hal' etmek için meşru ve yeter sebep olarak görmemektedir.²³⁷⁶ Ayrıca Memdûh Paşa, fetvadaki israf ithamı ile ilgili, *“israf isnadına gelince, sarf edilen milyonlarca liralara zırhlı donanma yapılmak ve ordulara top, tüfek, mühimmat alınmak için olduğundan, padişaha müsrif isnad edilmesi de doğru olamaz,”*²³⁷⁷ demekte ve padişahın müsriflikle suçlanamayacağını düşünmekte ise de, devletin mali olarak iflas etmiş olduğu ortadadır. Bu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Padişahın maliyenin israf ve iflasında suçu bulunmakla beraber, bunun tek başına sorumluluğunu padişaha yüklemek, bizce, hakkaniyetli bir tavır olmasa gerektir.²³⁷⁸

Fetva metnine göre padişah umûr-i dîniyye ve dünyevîyyeyi ihlâl ü teşvîş etmekle itham edilmiştir: Sultan Abdülaziz'e yöneltilen bu ithamı iki noktada ele almak imkân dâhilindedir. Bunlardan ilki, padişahın şeriatı ihlal etmekle itham edildiği yönündedir. İslam siyaset hukukunda yöneten ve yönetilen ilişkisi, şer'i ilkelere göre belirlenmiştir.²³⁷⁹ İslam hukukuna göre, yöneticiye itaat temel prensiplerden birisi olarak kabul edilmiş olup,²³⁸⁰ bu itaat, *“Allah'ın kitabını ikame ettikleri müddetçe”*²³⁸¹ ve *“masiyet emretmedikleri sürece,”*²³⁸² devam etmektedir. Dolayısıyla iktidarı kullanmanın sınırları şeriatça çizildiğinden, yöneticiler, Allah'a ve şeriata ittiba ettikleri sürece itaate hak sahibidirler.²³⁸³ Aksi durumda ise bu itaat hakkı ortadan kalkmaktadır.

²³⁷² Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 112.

²³⁷³ Geniş bilgi için bk. Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 63-67; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 223-240.

²³⁷⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 112.

²³⁷⁵ Midhat Paşa, *Tebşıra-i 'İbret*, s. 150; a. mlf., *Mir'ât-ı Hayret*, s. 23-25; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 6-7; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 68-69, 72; Küçük, “Abdülaziz”, s. 183.

²³⁷⁶ Danişman, a.g.e., C. XII, s. 242.

²³⁷⁷ Memduh Paşa, *Hal'ler - İclâslar*, s. 127.

²³⁷⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 112.

²³⁷⁹ Şen, a.g.e., 53.

²³⁸⁰ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/59; *Hadislerle İslâm*, C. IV, s. 400; İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 225 vd.

²³⁸¹ Tirmizî, “Cihâd”, 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324.

²³⁸² *Hadislerle İslâm*, C. IV, s. 400-401; Tirmizî, “Cihâd”, 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324.

²³⁸³ Duman, a.g.e., s. 67.

Dinin ikamesi ve adaletin tesisi ile emrolunmuş olan devlet başkanının yetkisini, dini ahkâmın sınırları dâhilinde kullanması gerekmektedir. Devlet başkanınca ortaya konulan tasarrufların, ahkâm-ı dîniyyenin dışına çıkması, şeriatın ihlali anlamına geldiği gibi, yetkilerin adaleti zedeleyecek veya ortadan kaldıracak şekilde kullanılmasına da, şeriatça izin verilmemiştir.²³⁸⁴ Nitekim İslam âlimleri, devlet başkanının tasarruflarının dini ahkâmın dışına çıkması ve adaleti zedeleyici işlere sebebiyet vermesi halinde bunların kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.²³⁸⁵ Devlet başkanının iktidar müddetlerinin dini ahkâmın tatbikine bağlı olduğunu²³⁸⁶ belirten ulemaya göre, bir devlet reisi, dini ikame etmediği andan itibaren iktidarını kaybetmiş olacağı vurgulanmıştır.²³⁸⁷

Devlet başkanlığının şartlarının, şeriatın temel ilkeleriyle ilişkilendirilmiş olması,²³⁸⁸ iktidar erkinin dinin ikamesi için azami çaba harcamaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Devlet başkanının, şer’i hükümlere aykırı bir tasarrufta bulunması durumunda, süratle bu ihlalden vazgeçmesi gerekir. Çünkü “*amaca ve siyasi başarıya ulaşma uğruna, temel dini ve ahlaki ilkelere taviz vermek*”²³⁸⁹ İslam dinince kabul görmemiş; devlet başkanının tasarruflarının keyfi ve şahsî maksada dayanması halinde ise, bu tasarrufların dinen caiz olmadığına hükmedilmiştir.²³⁹⁰ Dolayısıyla İslam hukukuna göre, devlet başkanı, şer’i ölçülere, Kitap ve Sünnete aykırı davranmak suretiyle, **şeriatı ittiba ilkesini ihlal** etmiş sayılmaktadır. Şeriatı bu şekilde ihlal eden bir sultanın ise, iktidarını kaybedeceği ve hal’ edilmesi gerektiği not edilmiştir.²³⁹¹

Sultan Abdülaziz’e yöneltilen “*umûr-i dîniyye ve dünyevîyyeyi ihlâl ü teşvîş etmek*” ithamıyla ilgili ikinci bir nokta ise, bu suçlamayı, İslam hukukunda, devlet başkanının dindarlığı manasında bazı dini vecibelerin ihlali anlamına gelen fasık olma hali ile mütalaa edebilmek mümkündür, ki bu itham, şeriatın ihlali ile değil de, bizce, fisk hali ile daha fazla örtüşmektedir. İddia sahibinin böyle bir kanaate varmasının sebebi ise, dönem kaynaklarındaki malumatlar olmaktadır. Çünkü dönem kaynakları gerek fetva metninde mahlû padişaha yöneltilen dini işleri karıştırmak ithamını değerlendirirken, gerekse onun şahsiyetinin ele alındığı bahislerde, daha ziyade sultan Abdülaziz’in dindarlığı ve dini kişiliği üzerinde durmaktadırlar.

İslam hukukunda ilgili hususlar dikkate alındığında, şeriatın ihlali ile fisk halinden dolayı fasık olma arasında, hüküm ortaya koyma ve hüküm ifade etme bakımından farklılıklar bulunmaktadır. İlgili bölümlerde tespit edildiği üzere, şeriatın ihlali sebebiyle devlet başkanının hal’ edilmesi hususunda, ulema arasında tartışma bulunmazken, fasık bir devlet başkanının hal’ edilip edilmemesi, İslam âlimleri arasında, tartışmalı bir husustur. Hassaten Ehl-i Sünnet uleması,

²³⁸⁴ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655; Şen, a.g.e., s. 53.

²³⁸⁵ El-Ferrâ’, a.g.e., s. 22.

²³⁸⁶ El-‘Aynî, a.g.e., C. XVI, s. 103.

²³⁸⁷ İbn Hacer, a.g.e., C. XXIII, s. 226.

²³⁸⁸ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Se‘âde*, C. I, s. 381; Mâverîdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 42.

²³⁸⁹ Abbâsî Veziri Tahir’den Oğlu Abdullah’a Siyasî Nasihatnâme, s. 44.

²³⁹⁰ Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, s. 111.

²³⁹¹ Bağdâdî, a.g.e., s. 278; Nebhan, a.g.e., s. 132.

fasık bir devlet başkanının **ehven-i şerrayn** prensibi gereği, hal' edilmesine lüzum olmadığı yönünde bir kanaate sahiptir. Sünnî ulemaya göre, Allah'ın emir ve yasaklarına inandığı halde, dindarlık hususunda nakıs olmak, içki içmek, kumar oynamak, zina etmek gibi günah fiilleri işleyen bir devlet başkanı, yapmış olduğu günahlar sebebiyle dinden çıkmamış; sadece günahkâr olmuştur.²³⁹² Bu sebeple Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde, fisk hali, daha çok amelle ilgili bir davranış olarak ele alınmış ve tek başına bir ehliyetsizlik sebebi sayılmamıştır.²³⁹³

Fasık birinin devlet başkanlığına seçilmesini de, bu makamı deruhte etmesini de meşru gören Hanefî âlimlere göre, başlangıçta adil olup, başkanlığı esnasında adalet vasfını kaybeden; fasık ve zalim birisi haline dönüşen devlet başkanı hal' edilmiş sayılmaz.²³⁹⁴ Hanefiler, adalet ilkesini, devlet başkanlığı müessesesi için bir sıhhat şartı değil,²³⁹⁵ kemal vasfı olarak kabul ettiklerinden,²³⁹⁶ adaletin zedelenmesi anlamında fisk halini, devlet başkanının hal' edilmesi için meşrû bir gerekçe olarak kabul edilmemiştir.²³⁹⁷ İstikrarı önceleyen Hanefiler, adaletten ayrılan veya adalet vasfı zedelenmiş olan bir devlet başkanının iktidarını mekrûh kabul etmelerine rağmen, meydana gelebilecek başka sorunları da hesaba katarak, caiz görmektedirler.²³⁹⁸ Bundan dolayı bir isyan veya başkaldırı durumunda, ümmet içerisinde fitnenin ortaya çıkması endişesini ileri süren Hanefiler'e göre, böyle bir devlet başkanına karşı ayaklanma çıkarmak caiz değildir.²³⁹⁹

Sultan Abdülaziz'e yöneltilen "*umûr-i dîniyye ve dünyevîyyeyi ihlâl ü teşvîş etmek*" ithamına dönülecek olursa, kanaatimizce böyle bir suçlamanın, padişahın fisk sayılan fiilleriyle ve fasık olmasıyla alakası bulunduğu söylenilebilir. Çünkü dönem kaynakları gerek fetva metninde padişaha yöneltilen dini işleri karıştırmak ithamını değerlendirirken, gerekse onun şahsiyetinin ele alındığı bahislerde, daha ziyade sultan Abdülaziz'in dindarlığı üzerinde durmuşlardır.

Kaynaklarda, dindar bir kişilik olarak resmedilen sultan Abdülaziz Han'ın, namazını kılan, Kur'an okuyan, iyi niyetli, vakar sahibi ve bütün dini vazifelerini ifa eden dindar bir kişi olduğu belirtilmektedir.²⁴⁰⁰ Keza alafrangalığı dinsizlik addettiğinden de bahsedilen padişahın, zaman zaman devrinin âlimlerini huzurunda münakaşa ettirdiği; ara sıra kendisinin de bu münazaralara iştirak eylediği ifade edilmektedir.²⁴⁰¹ Memdûh Paşa'ya göre Sultan Abdülaziz, "*müskirat isti'mâl itmezdi. Evâhir-i eyyâm-ı saltanatında su yerine, zezem içmekden mütelezzez olurdu.*"²⁴⁰² Dolayısıyla Danişmend'in de dediği gibi, "*her akşam rakı içenlerin, su yerine zezem içen ve*

²³⁹² İbn Ebû'l-İz, **Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye**, C. II, s. 442.

²³⁹³ Yavuz, "Fâsık", s. 204.

²³⁹⁴ İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, 282-283.

²³⁹⁵ İbnü'l-Hümâm, **el-Müsâyer**, s. 170; Ömer Lütfi, a.g.e., s. 70.

²³⁹⁶ Aydın, "Hal'", s. 219.

²³⁹⁷ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 233; Pezdevî, a.g.e., s. 198; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283.

²³⁹⁸ el-Haskefi, a.g.e., s. 75; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282; Ömer Lütfi, a.g.e., s. 70, 77; Aydın, "Hal'", s. 219.

²³⁹⁹ İbnü'l-Hümâm, **el-Müsâyer**, s. 170; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 283.

²⁴⁰⁰ Danişman, a.g.e., C. XII, s. 242; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 119; Küçük, "Abdülaziz", s. 184.

²⁴⁰¹ Küçük, "Abdülaziz", s. 184.

²⁴⁰² Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 86.

*Kur'an okurken ölen bir zatı, dinsizlikle ithama kalkışmaları, herhalde pek sık görülen manzaralardan olmasa gerektir.”*²⁴⁰³

Dindar oluşuna sıkça vurgu yapılan mahlû sultanın, dini yaşam konusunda mübâlâtsiz oluşu ile ilgili bilgiler ise oldukça dikkat çekicidir. Padişahın aleyhine olanların ifadelerine göre, sultan Abdülaziz “*dine riayetkâr birisi değildir.*”²⁴⁰⁴ İnal’ın naklettiğine göre, sultan Vahdettin, Cuma selamlığında camiye galoşsuz girmiş ve namaz kılmamıştır. Bu durum, dedikoduya mahal vermiştir. Dedikoduları işiten sultan Vahdettin’in, duyduklarını tekrar ettikten sonra, “*hanedânımızda mecnûn vardır, serhoş vardır, zalim vardır, fakat dinsiz yoktur. Hanedânın dince en mübalatsızı Sultan Abdülaziz idi. Hâlbuki hini intikalinde okuduğu -kanla boyanmış- Kur’an-ı Kerim’i siz gördünüz,*” demiştir.²⁴⁰⁵ Padişah Vahdettin’in, dindarlık konusunda sultan Abdülaziz’in, kendisinden daha ihtimamsız oluşuna vurgu yapmak suretiyle, dedikoduya sebep olan davranışındaki çirkin görüntüyü perdelemeyi düşünmüş olduğu var sayılabilir.

Kaynaklardaki bazı bilgiler ise, sultan Abdülaziz’in küfrüne tanık olunduğu yönünde bir iddia ve muhteva taşır. İnal’ın naklettiği şu misalin, bu minvalde, bizce, mühim addedilmesi iktiza etmektedir. Mabeyn başkâtibi Âtîf Bey’in **Hatırat**’ında verdiği malumata göre, sâbık Mekke Emîri Şerif Abdülmuttalib Efendi, hal’ günü bâb-ı seraskerî’de, “*halîfe mecnûn, yahud küfre müteallik bir şey olmadıkça nasıl hal’ olunur*” diyerek itiraz eder gibi olmuştur. Bunun üzerine, şeyhülislam Hayrullah Efendi’nin “*ihtilâl-i akil şöyle dursun, ben iki def’a Sultan Abdülaziz’in lisânından küfre müteallik söz işitdim*” demiştir.²⁴⁰⁶ Ancak bu ithamı kabul etmeyen Âtîf Bey,

hâlbuki efendimizin üç sene baş kitabet hizmetinde ve daim yanlarında bulundum. Ehl-i Sünnet itikadına mugayir kendülerinden -hüda alim- bir söz mesmû fakir olmadı. Yemek içmek ve ehvali sairede âdatı ehl-i İslam üzere harekete pek ziyâde itinaları ve firengâne libas giyenlere ve kefare mukallidlerine itirazları kerratla meşhud olmuştur,

demekte ve sultan Abdülaziz’in Ehl-i Sünnet üzere olduğuna şehâdetini beyan etmektedir.²⁴⁰⁷

Kaynaklar, Hüseyin Avni Paşa’nın gördüğü rivayet olunan ve küfür ithamını muhtevasında barındıran bir rüya ile bu rüyanın tabirine de yer vermişlerdir. Serasker Hüseyin Avni paşa, sözü edilen rüyasında, Hz. Peygamberi gördüğünü; rüyasında Hz. Peygamberin, kendisine, “*sana dine hizmet ettireceğim. Buna mükâfaten şehid olacaksın*”, dediğini anlatmıştır. Serasker paşanın rüyası yorumcu tarafından, “*padişahın dine hürmetsizliği, hatta dinsizliği şayidir.*” Bundan dolayı Hüseyin Avni Paşa’nın niyetlendiği işte sebat göstererek, yolundan dönmemesi gerektiği şeklinde tabir edilmiştir.²⁴⁰⁸ Daha ziyade propaganda mahsulü olduğu varsayılan söz konusu rüyanın

²⁴⁰³ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 261.

²⁴⁰⁴ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. II, s. 598.

²⁴⁰⁵ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. II, s. 598.

²⁴⁰⁶ Altunsu, a.g.e., s. 208; İnal, **Son Sadrazamlar**, C. II, s. 598.

²⁴⁰⁷ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. II, s. 598.

²⁴⁰⁸ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. I, s. 523-524.

yorumu, Cevdet Paşa'nın kaydında, “*sen niyyetinden dönme. Yâ muvaffak olursun yâ şehid olursun, deyu buyurulmuş,*” şeklinde verilmektedir.²⁴⁰⁹

Netice olarak padişahın küfrüne veya din işlerini karıştırdığına dönük ithamın, dönemin konjonktürel bağlamı içerisinde değerlendirilerek, darbeciler tarafından ileri sürülen propaganda mahsulü bir çaba şeklinde mütalaa etmenin imkânından bahsedilebilir. Dolayısıyla sultan Abdülaziz'in, dünyevî işlerde hükümrânlığın gereklerini bihakkın yerine getirdiği,²⁴¹⁰ din konusunda ise mutaassıp olmadığı;²⁴¹¹ dolayısıyla fetva metninde iddia edildiği gibi din ve dünya işlerini karıştırmadığı anlaşılmaktadır.

Fetva metnine göre padişahın, mülk ü milleti tahrip ettiği ileri sürülmüştür: İslam hukukunda devlet başkanının yapması gereken belli başlı görevlerin bulunduğu daha önceki bölümlerde ifade edilmişti. İslam âlimleri devlet başkanının vazifelerini dini ve dünyevî olmak üzere iki kısımda incelemişlerdir. Namaz imamlığı, fetva, İslam dininin ikamesi, tatbiki, muhafazası, Müslüman olmayanların İslam'a intisap etmeleri için tebliğ faaliyeti yürütülmesi gibi vazifeler dinî vazifelerdir. Genel olarak, vergi toplamak, ülkenin kalkınması için yatırım ve harcama yapmak, kendisine emanet olan ülke topraklarının ve Müslümanların, düşmanlara karşı himaye ve muhafazası için tedbirler almak, devletin işlerinin idare edilmesi için, ehil idareciler tespit edip atamak, toplumun işleriyle bizzat ilgilenmek, gidişatı ve görevlileri teftiş etmek ise dünyevi vazifelerdir. Ayrıca birlik ve beraberliğin tesisi için, adaletin ve adil yargılamanın tesis edilmesi de, devlet başkanının görevleri arasında bulunmaktadır.²⁴¹²

Zamanın ve şartların değişmesiyle bu görevlerde bazı değişiklikler olsa da, bir devlet başkanından beklenen en önemli görevlerin, dinin ikame edilmesi, adaletin tesisi, şeriatın uygulanması, yani devletin, Müslümanların ve dinin muhafazası olduğunu söylemek gerekmektedir. Aksi durumun ise, yani dinin, mülkün ve milletin yıkıma uğratılması ise, devlet başkanının emanet olarak yüklendiği vazifeye hâlel getirmektedir. Dolayısıyla devlet başkanının ikame etmek, korumak, kaldırmak ve refaha erdirmekle mükellef olduğu dini, devleti ve milleti tahrip etmesi durumunu ise, şer'i olarak hal' sebepleri arasında değerlendirmek mümkündür.

Fetva metninde sultan Abdülaziz'e isnad edilen “*mülk ü milleti tahrip etmek*” ithamı ile ilgili, kaynaklarımızda tartışmalar bulunmaktadır. Mesela cuntacılar Suleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**'da, bir ihtilale kalkışmalarının sebebini anlatırken, devletin ve milletin yıkıcı tesirlere maruz kaldığı ve Müslümanların tahkir edildiği; ancak padişahın ve hükümetin bu kötü hal karşısında zayıf ve ihmalkâr davrandığını ileri sürmektedir. Ona göre bütün bu olayların müsebbibi cahil, hukuk bilmez, kanun tanımaz, kanunu keyfine uyduran ve ülkeyi ilk tahsili bile olmayan

²⁴⁰⁹ Ahmed Cevdet, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 159.

²⁴¹⁰ Danışman, a.g.e., C. XII, s. 242.

²⁴¹¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 115.

²⁴¹² Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40-41; El-Ferrâ', a.g.e., s. 27-28; Nesefî, **Tebîrât**, C. II, s. 829-831; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 460-471; Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 62-65; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699-701; el-Karadâvî, **Fikhü'l-Cihâd**, C. II, s. 993; Yavuz, “Sadriazam Lütfi Paşa”, s. 49; Aydın, “Anayasa”, 158.

zevata teslim eden birisi olan padişahın bizzat kendisi olup, Osmanlı mülkü böyle bir padişahın elinde oyuncak olmuş; devlet ve millet yıkıma uğratılmıştır.²⁴¹³

Bir başka cuntacı olan Midhat Paşa ise, sultan Abdülaziz'i, devletine ve milletine karşı “*hayırhâh ve âlî-himmet*” bir padişah olarak tavsif eylemektedir. “*Sultan Abdülaziz ‘âkıl ve fatîn ve hayırhâh-ı devlet ve âlî-himmet bir zât olduğu ve memleketin hüsn-i idaresi kanun ve nizâm olmak lazım geleceğini cümleden ziyade bildiği halde,*”²⁴¹⁴ demek suretiyle padişahın devletine ve milletine karşı **hayırhâh** ve **âlî-himmet** bir idareci olduğunu teslim etmektedir. Abdurrahman Şeref ise, sultan Abdülaziz'in, yiğit, bahadır ve hayırhâh bir padişah olduğunu ifade etmektedir.²⁴¹⁵

Sultan Abdülaziz'e isnad edilen hal' gerekçeleri tartışmalı olmakla beraber, ülkenin ve milletin kötü gidişatı da, bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Ancak devletin ve milletin yıkıma uğratılması, tek başına padişahın üzerine yüklenilemeyecek bir itham olup, dönemin devlet adamlarının da bu yıkımda pay sahibi olduğu açıktır.²⁴¹⁶ Ayrıca erkân-ı erbaanın padişahı hal' etmeleri, milletin ve memleketin kötü gidişatının düzeltilmesinden ziyade, siyasi saiklar barındıran, şahsi gazez ve politik emel ve niyetler taşıyan bir hareket olarak değerlendirilmektedir.²⁴¹⁷

4.3.2.2. Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Değerlendirme

Sultan Abdülaziz'in son zamanlarında devletin kötü gidişatına bağlı olarak, bazı şikâyetler ortaya konulmakla beraber, bunların neredeyse hiçbirine fetva metninde yer verilmediği söylenilebilir. Nitekim kötü gidişata çare olarak, herkesin kalbinde saltanat değişikliği hâsıl olmuştur, diyen Midhat Paşa'ya göre, “*özellikle vükela, ulema, devlet adamı birkaç kişi bir araya gelince, hep birden bu durumun devamının devleti ve milleti mahvedeceği yönünde konuşmalar yapılır olmuştur. Hatta bu konuşmaların basit memur ve esnaf kesimi arasında da yapıldığı vakidir. Ancak kimse sultan Abdülaziz'e bu hali söylemeye cesarete edemediği gibi, söylenenlere de padişahın kulak asmadığı*” ve bildiğini yapmaya devam ettiği söylenmektedir.²⁴¹⁸

Bir diğer darbeci Süleyman Paşa ise, **Hiss-i İnkılâb** isimli eserinde, neden darbeye kalkıştıklarını ifade ederken, Osmanlı'nın yıkıcı tesirlere maruz kaldığından, Müslümanların tahkir edildiğinden, hükümetin siyaseten zayıf kaldığından bahsetmektedir. Ona göre, iktidar, kanunu keyfine uyduran cahil bir hükümdarın ve bir kısım ahlak düşkününü ilk tahsili bile olmayan zevatın

²⁴¹³ Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 3 vd.

²⁴¹⁴ Midhat Paşa, **Tebşıra-i 'İbret**, s. 150.

²⁴¹⁵ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 196.

²⁴¹⁶ Ahmed Cevdet, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 122; Midhat Paşa, **Tebşıra-i 'İbret**, s. 150; Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 196; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 6-7; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 69, 75 vd., 112; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 242.

²⁴¹⁷ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 87; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 24-27; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 237-242; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 110-112; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 264; Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 76.

²⁴¹⁸ Midhat Paşa, **Tebşıra-i 'İbret**, s. 161-162.

elinde kalmıştır. Bütün bunlara ilaveten Bulgar isyanı ve Müslümanların katledilmeleri de eklenince müdahale kaçınılmaz olmuştur.²⁴¹⁹

Sultan Abdülaziz'in değiştirilme imkânı ve ıslahı olmayan ahvalinden dolayı, devletin ve milletin selameti için, umumî ittifakla, hal'ine gidilmiştir.²⁴²⁰ Sultan Abdülaziz'in, milletin selameti için hal' edildiğini ifade eden bir başka darbeci Süleyman Paşa'ya göre ise, padişah, milleti hoşnut edememiştir. Millet sultan Abdülaziz'in fiil ve hareketlerinden memnun olmadığından, kendisini hal' etmiştir. Hadisenin farklı mecralara çekilmemesi gerektiğini; padişahın şahsına karşı bir garaz ve kasıt olmadığını ifade etmektedir.²⁴²¹ Ancak Padişahı hal' edenler, bu işi millet adına yaptıklarını ilan ve iddia etmelerine rağmen,²⁴²² "*Vakit gazetesine tab' ettirdikleri fıkra da hal'in faillerinin eşrar-ı selâseden ibaret idüğünü ilan edişleri, kendi fezahatlerini yine kendileri âleme bildirmiş,*"²⁴²³ olmuşlardır. Bu itibarla, sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi, vatan-millet-devlet gibi kavramlar etrafında takdim edilse de, erkân-ı erbaanın, kin, garaz ve şahsi intikamlarının bir neticesi olduğu not edilmektedir.²⁴²⁴ Padişaha şuuru muhtel ve siyaseten cahil iftirasını atan cuntacıların, bizzat bu ağır ithamlarda bundukları sultan Abdülaziz tarafından göreve getirildiklerini gözden kaçırdıklarını da not etmek gerekmektedir.²⁴²⁵

Sultan Abdülaziz görünüşte, iktidar savaşının sonucu olarak, saray ve bâbîâli arasındaki ihtilafın bir neticesi olarak, bürokrasi, ulema, ordu ve halk temsilcilerinin ittifakıyla hal' edilmiştir, diyen Karal, hal' keyfiyetini şu şekilde değerlendirmektedir. Cunta erkânını padişaha karşı duydukları güvensizlik bir araya getirmiş olup, kendi güvenliklerini temin sadedinde, müstebid olmakla itham ettikleri padişahın yerine, daha mutedil bir padişah istedikleri anlaşılmaktadır. Hal'in keyfiyetini şahıslarına mal etmenin türlü mahzurlarını hesaba katan erkân-ı erbaanın, milletin hak ve hukukunu, padişahın istibdat ve israfçılığını öne sürerek, darbeyi millet adına yaptıklarını ilan etmişlerdir. Milletin Abdülaziz'i istemediği bir hakikat olsa da, cuntacıların hal' keyfiyetini millete mal etmelerinin bu hakikatle alakası olmadığı ortadadır. Onlar, bu yolla kendilerini ve arkadaşlarını mesuliyetten kurtarma niyeti taşımaktadır. Kaldı ki, darbecilerin, padişahı müstebid olmakla itham etmelerine rağmen, hal' fetvasında padişahın istibdatçılığından ve milletin hak ve hukukundan bahsetmedikleri görülmektedir. Padişahın şuuru muhtel değildi ve kendisi siyasi işlerden, iyi anlayan birisiydi. Devlette israf olmakla birlikte, bu tek başına padişahın israfı değildi. Dindarlığı ise, bizzat cunta tarafından ikrar olunmuştu. Ancak onu hal' etmek için, böyle bir formüle ihtiyaç vardı.²⁴²⁶

²⁴¹⁹ Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 3 vd.

²⁴²⁰ Midhat Paşa, **Mir'ât-ı Hayret**, s. 54.

²⁴²¹ Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 56, 62.

²⁴²² BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebûlâhîr 1327 / 27 Nisan 1909); Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair", s. 363; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 266; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 109, 111.

²⁴²³ BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebûlâhîr 1327 / 27 Nisan 1909); Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair", s. 360.

²⁴²⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 257.

²⁴²⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 108.

²⁴²⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 111-112.

Özellikle padişahın, bir İslam halifesi olmasından mütevellid, hal’ın keyfiyetinin bir fetvaya bağlanması usûldendi. Üstelik fetva halkı ikna etmek ve süreci meşrulaştırmak için, bir propaganda vasıtası idi. Keza fetva, mukaddes sayıldığı için, millet muhtevasına inanırdı. Halkın üzerinde tesir edecek, kuvvetli gerekçeler bulunması lüzumundan hareketle, padişahın hem aklen hem de dinen kusurlu olduğunun tahrir edilmesinin icap ettiği anlaşılmaktadır.²⁴²⁷ Bu gayeye müstenid, maksada erişme ve anı kurtarma telaşesiyle, muhtelif tesirler altında kalınarak ve fetva müessesesinin kutsiyeti ihlal edilerek, hal’ için meşru gerekçeler arandığı görülmektedir.²⁴²⁸ Karal’ın da ifade ettiği gibi, “*padişah muhtellü’ş-şü’ûr olmayıp, umûr-i siyâsiyyeden de bî-behre değildi. Ancak bir pâdişahı hal’ etmek için böyle bir formüle ihtiyaç vardı. Gerek şeyhülislâm gerekse hal’de alâkalı vükelâ maksatlarına erişmek için bu formülü fetvaya dercetmekle,*” dini siyasete alet etmişlerdir.²⁴²⁹

Kaynakların verdiği bilgilere göre, şeyhülislam, hal’ fetvasının, mutad olduğu üzere, fetvâhâne’de bulunan defter-i mahsûsaya kaydını emretmiştir. Fetvahane başmüevvidi ise, “*fetvâhânede tesvîd olunmayan fetvâların kaydı, usûlden değildir,*” diyerek, bu fetvayı deftere kaydetmediği; bunun üzerine şeyhülislamın onu, fetvâhaneden ihraç ettiği anlatılmaktadır.²⁴³⁰

Vak’anüvis Lütfi Efendi ise, II. Abdülhamid’e takdim eylediği bir risalede, sultan Abdülaziz’in hal’ fetvasını, fetva tekniği açısından tenkid etmektedir. Ona göre,

fetva sureti mutad olan usule göre hazırlanmamış, mesele fıkıh kitaplarından delillendirilmemiştir. Bir kerre fetva sükûk-i mutebere-i şer’iyye üzere yazılmış mı, ve mesele-i mûndericesi mu’teberat-ı kütüb-i fıkhiyyeden alınmış mı? Bir de Emîrûlmü’minin unvan-ı meşruîyle be-nâm olan halife-i zamana berhayat iken ahad-ı nâs ismi verilir mi? Bu hainler kendi emellerini düşünüp, devlet ve millet ve padişahı unutmak şurda dursun Hak Teâlâyı bile unuttular. Allah’ı unuttuklarına delil fetvaların zeylinde mu’tad olan Allahü â’lem kaydını bile takayyüd etmemeleridir.²⁴³¹

Ancak Lütfi Efendi’nin kendi evrakındaki fetva metninde olmayan bu ibarenin, yukarıda da görüldüğü gibi, arşivde yer alan diğer bir vesikada “Allahü a’lem” kaydı yer almaktadır.²⁴³²

Arşiv kayıtları arasındaki Şeyhülislam Uryânîzâde Esad Efendi’nin evrakı arasında yer alan ve Sultan Abdülaziz’in ölümüne dair şer’i hükümleri ihtiva eden vesikalara göre,²⁴³³ Sultan Abdülaziz’in hal’ ve katli şer’i olarak muhakeme edilerek, durum izaha çalışılmıştır. el-Mâverdî’nin **Ahkâmü’s-Sultâniyye** isimli eserine atıfla, müteselsilen verildiği görülen bu fetvalara göre, şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından verilen hal’ fetvasının, şer’i hükümlere aykırılık taşıdığı ve bu sebeple meşru olmadığı ortaya konulmuştur.

²⁴²⁷ Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, s. 70-71.

²⁴²⁸ Danişman, a.g.e., C. XII, s. 232-232; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 107.

²⁴²⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

²⁴³⁰ Ahmed Cevdet, **Ma’rûzât**, s. 233.

²⁴³¹ BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîulâhîr 1327 / 27 Nisan 1909); Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair”, s. 360.

²⁴³² Karş. BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîulâhîr 1327 / 27 Nisan 1909); BOA, Y. EE., 21-28, Tarih: 05 Cemâziyelevvel 1293/29 Mayıs 1876.

²⁴³³ BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

Bu fetvalara göre ehlü'l-hal ve'l-akd'in biatı ile iktidara gelmiş bir devlet başkanına darbe yapılması şer'an meşrû görülmediğinden²⁴³⁴ şeyhülislamın sultan Abdülaziz için verdiği hal' fetvası ile amel etmenin caiz olmadığı ifade edilmiştir.²⁴³⁵ Sultan Abdülaziz'in asilerin esaretinde olsa bile, halifeliliğinin devam ettiğine vurgu yapılmıştır.²⁴³⁶ Bundan mütevellit, halifenin asilerin esaretinden kurtarılması için yardım etmenin, biat olgusunun bir gereği olarak,²⁴³⁷ Müslümanların üzerine vacip olduğu belirtilmiştir.²⁴³⁸ Bir asırda aynı anda iki halifenin caiz olmadığı şer'i kaidesinden hareketle,²⁴³⁹ Sultan Abdülaziz'in hali hazırda, biatı devam eden meşru halife olması ve vazifesinin başında bulunması nedeniyle, V. Murad'ın hilafetinin ve kendisine yapılan biatın, caiz olmadığı ilan edilmiştir.²⁴⁴⁰ Keza Sultan Abdülaziz'in vefatından sonra ise, V. Murad'ın akıl hastalığı sebebiyle, şer'an halifelik şartlarını kaybetmiş olduğu bilindiğinden, asiler tarafından cünûn-i mutbik olan V. Murad'a yapılan biat caiz değildir.²⁴⁴¹ Bu şer'i evraka göre, ayrıca, mevcut meşru halife olan sultan Abdülaziz'in taatından çıkan asilerin bağy olduklarına,²⁴⁴² kendileriyle savaşılmasına ve hatta öldürülmelerine şer'an cevaz verildiği de, hatırlatılmaktadır.²⁴⁴³ Bunlarla savaşan müminlerin gazi ve bu uğurda ölenlerin ise şehid sayıldığı ifade edilmektedir.²⁴⁴⁴ Yine şerhlerinin def edilmesi için, sa'y bil-fesad sayılan bağy tairesine şeriatın tanıdığı yetki muvacehesinde gereken cezaların verilmesi için devlet başkanına çağrıda bulunulmuştur.²⁴⁴⁵

²⁴³⁴ Türkan, a.g.e., s. 228.

²⁴³⁵ ...bu suretde tâife-i bağıyenin maksadlarını tervîc ve raiyyeyi iğfâl için maksadları olan, fâsikların vermiş oldukları fetvâya itimâd ve mucibince amel caiz olur mu? El-cevap: olmaz. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴³⁶ ...bu suretde imâmü'l-müslimîn olan padişahın taatından hurûc eden bağıler, padişahı habs etseler, halâsı mümkün olduğu müddetçe, hilafet ve velâyet uhdesinde bâki olur mu? El-cevap: olur. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴³⁷ Şirbînî, a.g.e., C. IV, s. 172; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Reşid Rızâ, **el-Hilâfe**, s. 41; Aydın, "Hal", s. 218.

²⁴³⁸ ...bu suretde mahpus olan imamı tahlîs için muktedir olan raiyyeye, imama muavenet vâcib olur mu? El-cevap: olur. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴³⁹ Müslim, "İmâre", 61, (Hadis Nu. 1853), s. 899; Mâverîdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 29; a. mlf., **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, C. II, s. 81; Bağdâdî, a.g.e., s. 274-275; el-Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd**, s. 425; Pezdevî, a.g.e., s. 195; İbnü'l-Hümâm, **el-Müsâvere**, s. 159; en-Nevevî, a.g.e., C. XII, s. 242; er-Rayyis, a.g.e., s. 243-247; en-Nebhan, a.g.e., s. 412-413; Yücel, "İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması", s. 42.

²⁴⁴⁰ ... bu suretde imâmü'l-müslimîn olan padişahın, raiyye-i müslimînin bir kısmı, maksadlarını icra için padişahın taatından hurûc ile âhar kimesneye alenî beyat etseler, beyatları sahih ve beyat ettikleri kimesne imâmü'l-müslimîn olur mu? El-cevap: olmaz. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴⁴¹ ... bu suretde bağılerin beyat etmiş oldukları beyat-ı meşru' ile beyat olunmadan, cünûn-i mutbik illetine mübtelâ olduğu meşhûr ve mütevatir olsa, hâlen ve istikbâlen imâmü'l-müslimîn olması şer'an câiz olur mu? El-cevap: olmaz. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴⁴² ...bu suretde imâmın taatından hurûc ile âhar kimesneye beyat-i ihtiyâr iden eşhâs bağı olurlar mı? El-cevap: olurlar. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴⁴³ ...bu suretde bağı olan kimesnelerin sıfat-ı bağıyeden oldukları halde şerhlerini ref için müşterikine kıtal olduğu vechile kıtalleri meşrû olur mu? El-cevap: olur. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴⁴⁴ ... bu suretde hurûc ale's-sultan eden taife-i bağıye ile mukâtele eden efrâd-ı müminin gâzî ve maktûlleri şehid olur mu? El-cevap: olur. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴⁴⁵ ... bu suretde bağıyete mütecâsir olan kimesnelerin şevket ve kudret-i padişahî ile zahiren fesadlarına sükûnet gelüp zamirleri nifak ve fesada meyyal oldukları emâr-i kaviye ile malum olsa, padişah-ı enam olan halifeye maznûn olan şerhlerini def için müebbed min indellâh olan rey-i padişahî ile ceza-i meşrûalarını icra şer'an lazım olur mu? El-cevap: olur. BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881). Ayrıca ... bilâ sebeb-i

Darbe erkânı sultan Abdülaziz'i, cinnet, siyasi cehalet, dini işleri ihlal ve karıştırmak, devleti yıkıma uğratmak, hazineyi milletin takat yetiremeyeceği derecede hem de kendi şahsi işleri için israf etmek, gibi gerekçelerle itham etmişlerdir. Aksun'a göre, iddia edilen bu suçları işleyen bir devlet başkanının, hal' edilmesi sadece caiz değil; evleviyetle elzemdir.²⁴⁴⁶ Daha önce de ortaya konulduğu gibi, burada iddia edilen suçlamaların bir kısmının asılsız ifadeler barındırdığı ve hakikatle alakasının bulunmadığı ifade edilebilir. Ayrıca fetvadaki ithamların bir kısmının ise sebepleri arasında bizzat darbe erkânının da bulunduğu ihmaller olması hasebiyle, sadece padişahın suçu olarak gösterilmesinin eksik kalacağı belirtmek gerekmektedir.²⁴⁴⁷

Ağır ve muğlâk iddiaları havi bir vesika olan bu hal' fetvası,²⁴⁴⁸ Lutfi Paşa tarafından, “*avamperest bir heyazan-ı mahmum*” olarak değerlendirilmektedir.²⁴⁴⁹ Karal ise, fetva ile ilgili kanıtsız iddialardan bahseder. Ona göre padişahı hal' etmek için verilen fetvada milletin hak ve hukukundan ve sultanın müstebit oluşundan bahsedilmek yerine, şuuruna halel geldiği, siyaseten cahil olduğu gibi kanıtsız iddialara yer verilmiştir.²⁴⁵⁰ Dolayısıyla sultan Abdülaziz'in, iddia edildiği gibi, milletin selameti sebebiyle veya fetvada ileri sürülen gerekçelerden dolayı değil; tamamen siyasi maksatlarla hal' edildiği görülmektedir.

4.4. V. Murad'ın Hal' Edilmesi

4.4.1. V. Murad'ın Hal'ine Giden Süreç

Sultan Abdülaziz, kendisine karşı başlatılan darbe neticesinde hal' edilmiş, yerine yeğeni şehzade Murad (m. 1876), padişah olmuştur.²⁴⁵¹ Kaynakların belirttiğine göre, padişah olma hırsıyla yanıp tutuşan veliaht Murad Efendi'nin,²⁴⁵² bu emeline ulaşabilmek gayesiyle, gizli çalışmalar yürüttüğü²⁴⁵³ ve fazlaca harcamalar yapıp, borçlandığı,²⁴⁵⁴ hatta yine bu hırsıyla, hususi doktoru Mehmed Emin Paşa marifetiyle, sultan Abdülaziz'i zehirletmeye bile, teşebbüs ettiği ifade

şer'i imamü'l-müslimîni hal' ve katlini intac eder ahvâle ictisar ve emvâl-i beytül mâli yağma ve gâret ve beyenlerinde bi'l-iktisam memalik-i İslamiyyenin tahribine bâ'is ü bâdi olup müstemirran sa'y-i bi'l-fesad olanların rey-i imami'l-müslimin ile siyaseten katline mücâzatları meşru olduğu ...; BOA, Y..EE.. 20-37, Tarih: H-24-08-1298, (24 Şâban 1298/22 Temmuz 1881).

²⁴⁴⁶ Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 145.

²⁴⁴⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

²⁴⁴⁸ İpşirli, “Hayrullah Efendi”, s. 75.

²⁴⁴⁹ BOA, Y..EE.. 21-18, Tarih: H-06-04-1327, (06 Rebîulâhîr 1327 / 27 Nisan 1909); Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair”, s. 365.

²⁴⁵⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

²⁴⁵¹ Tafsilatlı anlatım için bk. Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 97-116; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 103-110; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 19-59.

²⁴⁵² Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 193.

²⁴⁵³ BOA, Y..PRK. TKM. 9-7, Tarih: H-05-01-1303, (05 Muharrem 1303/14 Ekim 1885).

²⁴⁵⁴ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. I, s. 38; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 43; Haydar Kazgan (2005), **Galata Bankerleri**, C. I, Orion Yay. 1, Ankara, s. 116 vd.

edilmektedir.²⁴⁵⁵ Dolayısıyla sultan Abdülaziz'e karşı girişilen darbenin aktörleri arasında yer alan şehzade Murad Efendi'nin,²⁴⁵⁶ amcasının hal' edilmesi akabinde muradına erdiği görülmektedir.

İhtilal zamanı, serasker kapısına getirilmiş olan veliahd Murad Efendi, burada hazır bulunan vükela, davetliler ve diğer devlet erkânı tarafından karşılanmıştır. Şeyhülislamın sultan Abdülaziz aleyhine verdiği hal' fetvası okunduktan sonra, kendisine Sultan Murad Han-ı Hâmis unvanıyla biat edilmiştir.²⁴⁵⁷ İhtilalciler, şehzade Murad'ın tahta çıkışını, takdir-i ilâhi ve bütün halkın arzusu ile gerçekleştiği şeklinde ilan etmişlerdir.²⁴⁵⁸ Ancak işler umulduğu gibi gitmemiş ve yeni padişah, ilk andan itibaren cinnet alametleri göstermeye başlamıştır.

Tahta çıktığında gayet akli başında olan sultan Murad'ın, padişahlığının ilk günlerinden itibaren cinnet alametleri göstermeye başladığı ve bu hastalığının git gide arttığı ifade edilmektedir.²⁴⁵⁹ Onun şuurunun bozulup, cinnet alametleri göstermesine, veliahdlığı zamanından itibaren ve özellikle hal' sürecinde yaşadığı birçok hadisenin sebep olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Murad'ın, tahta çıkmadan önce deli olmadığını ifade eden Karal'a göre, sultan Abdülaziz'in oğlunu, kendi yerine saltana geçireceği ve veraset sisteminde değişikliğe gideceği iddiaları sebebiyle şehzade Murad'ın, saltanat haklarını kaybetme korkusu yaşaması, kendisinde akıl bozukluğuna elverişli şartların meydana gelmesindeki ilk âmil olmuştur.²⁴⁶⁰ Ayrıca emeline nail olamama ihtimalini de hesaba katan şehzadenin, bu niyetle darbecilere katıldığı ifade edilmektedir. Ancak bunun açığa çıkacağı endişesi kendisini yiyip, tüketmiştir. Çokça arzulamasına rağmen padişah olamama vehmi, kendisinde sanrılara sebebiyet vermiştir. Buna bir de amcasının sıkı gözetimi ve sürekli yaşadığı öldürülme korkusu da eklenince, kendisini alkole verdiği ve içki müptelası olduğu öne sürülmektedir. Aşırı alkol tüketiminden dolayı yaşadığı sarhoşluk hali ise, akli melekelerinde tahribat meydana getirmiştir. Bütün bunlara hal' tertibatının kendisinden habersiz öne çekildiği için, kendisini almaya gelen askerlerin onu öldürmeye geldikleri hissine kapılması ve cuntacıların saygısızlıkları gibi bir dizi hadise de eklenince, V. Murad'ın şuuru büsbütün bozulmuştur.²⁴⁶¹ Ancak Uzunçarşılı, kaynaklarda V. Murad'ın cinnet haline sebep olarak gösterilen, hal' tertibatının öne alınmasından haberinin olmaması sebebiyle, kendisini biat merasimi için almaya gelen askerleri görünce çok korktuğu ve bu nedenle şuuruna halel geldiği iddialarına şu şekilde itiraz etmektedir:

Mir'ât-ı Şuûnât müellifi Memduh Paşa, Süleyman Paşa ile mektep arkadaşlığı sebebiyle bu işler bittikten sonra kendisiyle görüşürken son alınan tertibat hakkında Murad Efendi'ye tezkire göndermiş olduğunu söylemiştir.²⁴⁶² Süleyman Paşa aynı mütalâayı **Hiss-i İnkılâb**²⁴⁶³

²⁴⁵⁵ Uzunçarşılı, "Doktor Mehmed Emin Paşa", s. 332.

²⁴⁵⁶ Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 21; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 101; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 20; Danişman, a.g.e., C. XII, s. 231.

²⁴⁵⁷ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 77; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 114; Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, s. 230; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 49.

²⁴⁵⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 354; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 266.

²⁴⁵⁹ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 15; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 362.

²⁴⁶⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 362.

²⁴⁶¹ BOA, Y..A..HUS. 192-86, Tarih: H-21-09-1303, (21 Ramazan 1303/23 Haziran 1886); Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 362.

²⁴⁶² Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 72.

isimli eserinde de yazmıştır. Şu halde bazılarının hal' gününün değişmesinden haberi olmayan veliahdın vakanın, amcası tarafından duyulduğu zannıyla fevkalâde korkup bunun cinnetine sebep olduğu hakkındaki mütalâaları doğru olmamak gerektir. Zaten Süleyman Paşa, kendisini almağa gittiği vakit Murad Efendi'yi harekete hazır bulmuş ve hemen saraydan çıkarmıştı.²⁴⁶⁴

Sultan Murad'ın cinnet hali, padişahlığının ilk zamanlarında fark edilmiş olup, ilkin bu halin dışarıya aksettirilmemesine itina gösterilmiştir. Darbe erkânının padişahın cinnet halini gizli tutmalarına rağmen, Ayasofya Camii'ndeki ilk Cuma selamlığında V. Murad'ın cinnet hali, gözlerden kaçmamıştır. Bu nedenle mutat olarak Eyüp Sultan'da düzenlenen cülûs ve kılıç kuşanma merasimi çeşitli bahanelerle ertelenmiştir.²⁴⁶⁵ Sultan Abdülaziz'in hal'inden kısa bir süre sonra intiharı / öldürülmesi ise,²⁴⁶⁶ zaten, asabı bozulmuş olan V. Murad'a tesir ettiği ve padişahın o gün, akşamüzeri Yıldız Köşküne nakledildiği belirtilmektedir.²⁴⁶⁷ Kaynaklardaki bilgilere göre, tedavisi için Yıldız'a nakledilen sultan Murad'ın, kendisini bir odaya kapattığı, önüne gelenleri öptüğü, askerlere silah çektiği, kendisini sarayın bahçesindeki havuza attığı ve saraydaki kapıcı ve kahveci gibi çok sayıda saray işçisine rütbe ve nişanlar verdiği gibi nakiller ileri sürülmektedir.²⁴⁶⁸

Sultan Abdülaziz'i deli, şuurı bozuk ve siyasetten habersiz olmakla itham edip, hal' eden cuntacılar ise, şuurunu alt üst ettikleri Sultan Murad'ın etrafında toplanmışlar ve devletin idaresine girişmişlerdir.²⁴⁶⁹ Öte taraftan V. Murad'ın hastalığı sebebiyle kısa süren saltanat devresinde, erkân-ı erbaanın aralarındaki anlaşmazlıklar, niyetlerindeki farklılığı gün yüzüne çıkarmıştır. İhtilalin bir kanadından meşrutiyetin ilan edilmesine dönük talepler gündeme gelmiş olup, bu talep, diğer cunta üyelerince sert bir muhalefetle karşılaşmış ve kabul görmemiştir.²⁴⁷⁰ Bunun üzerine meşrutiyetçi kanattan bazı cuntacıların, meşrutiyet ilan edilmeyip, mevcut rejimin devam ettirilmek istenmesine, “*eski halin ne kötülüğü vardı?*” şeklinde tepki gösterdiklerinden bahsedilmektedir.²⁴⁷¹

Padişahın iyileşmesi için, yoğun bir tedavi sürecine girilmesine rağmen, tedavi süreci ve diğer tüm çabalar, istenilen neticeyi vermemiş ve padişahın cinnet hali gittikçe artmıştır.²⁴⁷² Sultan

²⁴⁶³ Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 43-44.

²⁴⁶⁴ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 49, dipnot. Sultan Murad'ın saraydan alınmasının tafsilatlı anlatımı için bk. Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 43 vd.; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 46-50.

²⁴⁶⁵ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 127; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 118.

²⁴⁶⁶ BOA, Y..A..HUS. 192-86, Tarih: H-21-09-1303, (21 Ramazan 1303/23 Haziran 1886); Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 116 vd.; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 81 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 355 vd.; Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, s. 120-121.

²⁴⁶⁷ Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 90. Padişahın cinnet halinin başlaması, Lütfi Simâvî'nin kaydında, Hüseyin Avni Paşa'nın ve sairlerinin Çerkez Hasan tarafından suikasta uğradıklarını öğrenince, kendisini de öldürecekleri vehmine kapıldığı; keza bu hadiseden dolayı güvenlik gerekçesiyle sarayın etrafının sarıldığını da görünce, büsbütün korktuğu; dolayısıyla bu illete tutulduğu şeklinde ifade edilmektedir. Lütfi Simâvî (1336), **Devr-i İnkılâb**, Mahmûdiye Matbaası, İstanbul, s. 87.

²⁴⁶⁸ Ahmed Sâib (1328), **Târîh-i Sultân Murâd-ı Hâmis**, Hindiye Matbaası, Mısır, s. 196-239; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 127, 167 vd.; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 118-122; Küçük, “Murad V”, s. 184-185.

²⁴⁶⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 112.

²⁴⁷⁰ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 126; İnal, **Son Sadrazamlar**, C. I, s. 142 vd.

²⁴⁷¹ Süleyman Paşa, **Hiss-i İnkılâb**, s. 62.

²⁴⁷² Ahmed Sâib, **Târîh-i Sultân Murâd-ı Hâmis**, s. 196-239; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 127, 167 vd.; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 118-122; Küçük, “Murad V”, s. 184-185.

Murad'ın hastalığı ile ilgili verilen raporlardan,²⁴⁷³ padişahın tedavisi imkânsız bir hastalığa düçar olduğu ve iyileşmesinin beklenmediği anlaşılmaktadır. Raporlara göre, şayet hünkâr bu hastalıktan şifa bulsa bile, eski idrak gücünü ve aklı melekelerini geri kazanamayacaktır. Bu raporların, sultan Murad'ın hal'ine giden sürecin önünü açtığından bahsetmek gerekir.²⁴⁷⁴ Ancak kamuoyunda, padişahın cinnet halinin konuşulmaya başlanması, ilmiye ehli arasındaki devlet başkanındaki cinnet hali yüzünden Cuma namazlarının durumu ile mecnun birinin hilafetinin şer'î imkanı gibi durumlar, tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmaların ise, kamuoyunda ve rical-i devlet arasında V. Murad'ın hal' edilmesi ile ilgili genel bir ittifakı husule getirdiği görülmektedir.²⁴⁷⁵

4.4.2. V. Murad'ın Hal' Fetvası ve Değerlendirme

Padişahın tedavisinden ümidini kesen devlet erkânının, sultan Murad'ın hal'ine ekseriyetle karar veridikleri ve cülûs hazırlıkları yapmaya başladıkları ifade edilmektedir.²⁴⁷⁶ V. Murad, şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin verdiği fetva ile hal' edilmiş ve yerine veliahd Abdülhamid, tahta çıkarılarak,²⁴⁷⁷ adına hutbe okutulmuştur.²⁴⁷⁸ Sağlığı yerinde olan sultan Abdülaziz'i, cinnet hali iftirasıyla hal' edenler, onun yerine akıllı diye getirdikleri sultan Murad için, **cünûn-i mutbik** gerekçesiyle hal fetvası vermiş ve ibretlik bir hale düşmüşlerdir.²⁴⁷⁹

a. V. Murad'ın Hal' Fetvası Sûreti:

V. Murad'ın hal' fetvası, şeyhülislamın ilmi yetersizliği sebebiyle, fetva emini Kara Halil Efendi tarafından kaleme alındığı ve şeyhülislam tarafından imza edildiği ifade edilmektedir.²⁴⁸⁰ Heyet-i vükelâ huzurunda fetva emini Halil Efendi tarafından okunan hal' fetvası şu şekildedir.²⁴⁸¹

İmâmü'l-Müslimîn cünûn-i mutbik ile mecnûn olmağla imametten maksud fetv olsa uhdesinden akd-i imamet münhâl olur mi? El-cevâb, beyân buyurula. Allâhü a'lem olur.

(Ketebehü'l-fakîr Hasan Hayrullah 'ufiye 'anhü.)²⁴⁸²

²⁴⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1946), "Vesikalar: Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar 1876-1905", **Belleten**, C. X, Sy. 38, s. 317 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 364-365.

²⁴⁷⁴ Ahmed Midhat, **Üss-i İnkılâb**, 1. Kısım, s. 437-438.

²⁴⁷⁵ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 168; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 121.

²⁴⁷⁶ Memduh Paşa, **Hal'ler - İclâslar**, s. 134.

²⁴⁷⁷ Ahmed Sâib (1326), **Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı**, Hindiye Matbaası, Mısır, s. 12; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 170-171; Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, s. 120-122; Küçük, "Murad V", s. 184-185.

²⁴⁷⁸ BOA, A. MKT. NZD, 356-69, Tarih: H-21-12-1277 (?), (21 Zilhicce 1277/30 Haziran 1861). Belge üzerindeki tarih sultan Abdülaziz'in tahta çıkış tarihine tekabül etmektedir. Muhtevasından da anlaşıldığı üzere mezkûr belge, ilkin sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine sultan Abdülaziz'in tahta çıkması sebebiyle hutbelerin sultan Abdülaziz adına okutulmasını tamim etmektedir. Yeniden bir düzenleme ile eski bilgilerin üzeri çizilmek suretiyle bu belgenin, V. Murad'ın hal'i ile II. Abdülhamid'in tahta çıkışını ve hutbenin onun adına okunmasını ortaya koyacak şekilde uyarlanarak, yeniden tanzim edilmiştir. Söz konusu bu belgenin sureti Ekler kısmında verilmiştir.

²⁴⁷⁹ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 170-171.

²⁴⁸⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. V, s. 157; İpşirli, "Hayrullah Efendi", s. 76.

²⁴⁸¹ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 170; Mâbeynci Fahri Bey, a.g.e., s. 130-131; İpşirli, "Kara Halil Efendi", s. 361.

²⁴⁸² Ahmed Midhat, **Üss-i İnkılâb**, 1. Kısım, s. 437; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 170; Ahmed Sâib, **Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı**, s. 12; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 284. (Eklerde verilmiştir.)

Bu fetvaya göre, V. Murad'ın, akli melekelerini kaybetmesi ve daimi delilik hali sebebiyle padişahlıktan hal' edildiği görülmektedir. Hal' sürecinde şeyhülislama, iki fetva sureti hazırlattırıldığı iddia edilmektedir. Bu fetvalardan birisi sultanın **cünûn-i mutbik** olduğu şeklinde yazılmıştır. Diğer fetvanın ise, daha hafif bir gerekçe ile tahrir edildiği belirtilmektedir. Yeni padişah II. Abdülhamid'in **cünûn-i mutbik** gerekçeli olan fetvayı tercih edip, sakladığı iddia edilmektedir.²⁴⁸³ Ayrıca bazı kaynaklarda fetva metninde geçen **cünûn-i mutbik** ithamının, bizzat II. Abdülhamid tarafından yazdırıldığı rivayetleri de yer almaktadır ki, bunun maksadının V. Murad'ın, asla iyileşemeyecek bir hastalığı bulunduğunun halka ilan edilmesi olabilir.²⁴⁸⁴

b. Fetvanın Tahlili:

İslam hukukuna göre, akli melekelerini kaybetmek ve idrak gücünden yoksun olmak gibi durumları ifade eden cünûn-i mutbik olma durumu, akıl hastalıklarından olup, hal' sebepleri arasında sayılmaktadır.²⁴⁸⁵ Özellikle söz ve fiillerin, nadir haller dışında normal seyretmesini engelleyen akıl bozukluğu²⁴⁸⁶ veya aklını kaybetmek anlamında cünûn (delilik) ya da sürekli delilik anlamında cünûn-i mutbik olma halinin,²⁴⁸⁷ hukukî açıdan zihnî bir rahatsızlık sayılması, “*kişiyi temyiz gücünden mahrum bırakması*” ile alakalı görülmektedir.²⁴⁸⁸ Bu sebeple cünûn-i mutbik olma hali, ulemanın ittifakla kabul ettiği hal' gerekçelerinden birisi kabul edilmektedir.²⁴⁸⁹

Sultan Murad için verilen hal' fetvası, sürekli delilik halinin bulunması sebebiyle, padişahın devlet başkanlığı ve halifelik yapamayacağını ortaya koymaktadır. V. Murad'la ilgili fetva metninde ortaya konulan cünûn-i mutbik olma hali, şer'i olarak, itiraza mahal bırakmayacak denli kuvvetli hal' gerekçelerinden birisidir. Bu nedenle sultan Murad'ın akıl hastalığının, doktor raporlarıyla tespit edilmesi ve yine bu raporlara istinaden, hastalığının iyileşme ihtimalinin bulunmaması sebebiyle,²⁴⁹⁰ padişahın hal'inin meşru olduğunu söyleyebilmek imkân dâhilindedir.

c. V. Murad'ın hal' edilmesiyle alakalı diğer hususlar:

1-

Osmanlı Devleti'nde zihni yetersizlik ve akıl hastalığı sebebiyle daha önce de padişahlar hal' edilmiştir. Bunlardan ilki olan I. Mustafa'nın, hem ilk hem de ikinci devresinde akıl hastalığı ve

²⁴⁸³ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 104-105.

²⁴⁸⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 284. Sonraki tarihlerde V. Murad'ı yeniden padişah yapmak için bazı girimlerin bulunması, V. Murad'ın sağlığına tekrar kavuştuğunu düşündürmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1944), “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası”, **Belleten**, C. VIII/29, Sy. 28, Ankara, s. 71 vd.; Cevdet Küçük (1993), “Çırağan Vak'ası”, **TDVİA**, C. 8, İstanbul, s. 306 vd. Ali Suâvi vak'ası meselesi ile ilgili II. Abdülhamid'in, şeyhülislam Molla Bey'den (Ahmed Muhtar Beyefendi) fetva alması da önemlidir. Hüseyin Kocabaş (1949), “Ali Suavi Vak'ası Üzerine Verilmiş Olan Fetva”, **Uludağ Halkevi Dergisi**, Sy. 92, Bursa, s. 26-30.

²⁴⁸⁵ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 43; Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. V, s. 233, 257; Nebhan, a.g.e., s. 471.

²⁴⁸⁶ Cürcânî, **Kitâbü't-Ta'rîfât**, s. 107.

²⁴⁸⁷ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. V, s. 257.

²⁴⁸⁸ Serahsî, **Usûl**, C. II, s. 340 vd.; Dönmez, “Cünûn”, s.125. İnsanın söz ve davranışlarının sebep ve sonuçlarını kestirebilmesi anlamına gelen bir fıkıh terimi olan temyiz, kişinin bu idrake uygun bir biçimde, iradesini kullanabilme güç ve kudretini ifade etmektedir. İbrahim Kâfi Dönmez (2011), “Temyiz”, **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 437.

²⁴⁸⁹ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. V, s. 257.

²⁴⁹⁰ Ahmed Midhat, **Üss-i İnkılâb**, 1. Kısım, s. 437-438.

zihni yetersizliği gerekçesiyle hal' edildiği kaynaklarca kabul edilmektedir.²⁴⁹¹ Akıl hastalığı öne sürülerek hal' edilen diğer bir padişah ise sultan Abdülaziz olup, padişah, şuuru muhtel ve siyaseten bi-behre olmakla itham edilmiştir. Ancak sultan Abdülaziz'in gayet akli başında olduğu ve kendisine yöneltilen muhtel şuurlu olması, padişahı hal' etmek isteyen muhaliflerince ve ihtilalcilerce siyaseten ileri sürüldüğü, ilgili referanslardan hareketle, ifade edilmiştir.²⁴⁹² Cinnethali gerekçesi ile hal' edilen V. Murad'ın durumu ise, bizce, diğerlerinden farklılıklar taşımaktadır. Nitekim padişahın hakiki manada cünûn-i mutbik olup, hasta birisidir ve onun bu durumu, doktor raporları ile tespit edilmiştir.²⁴⁹³

2-

Yapılan arşiv taramalarında V. Murad'ın hal' fetvası, şer'i olarak, Sa'düddîn Teftâzânî'nin **Şerhu'l-Makâsıd** isimli eserine referans verilmek suretiyle,²⁴⁹⁴ gerekçelendirilmiştir.²⁴⁹⁵ Bu sebeple, bizce, bu husus üzerine bir bahis açmak gerekmektedir.

Osmanlı fetva geleneğinde, müftülerin, fetvalarını verirken, hangi kaynaktan istifade ettiklerini belirtmeleri iktiza etmektedir.²⁴⁹⁶ Ancak teamül gereği şeyhülislamın, verdikleri fetvalarda kaynak belirtme zorunluluğu bulunmamaktadır.²⁴⁹⁷ Bu nedenle şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin, zorunlu olmamasına rağmen, bir kaynak belirtmesi ve özellikle de, **Şerhu'l-Makâsıd**'ı referans göstermesi, mühim addedilmektedir.

Buradaki ikinci bir nokta ise, eserine atıf yapılan İslam âliminin, Sa'düddîn Teftâzânî olmasıdır. Zira Teftâzânî, Osmanlı toplumunun yakından tanıdığı Ehl-i Sünnet âlimlerinden birisi olup, eserleri, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Dolayısıyla hem Osmanlı toplumun zihin dünyasını hem de entelektüel geleneğini önemli oranda etkileyen ve şekillendiren, İslam âlimleri arasında bulunmaktadır.²⁴⁹⁸ Buna istinaden denilebilir ki, Osmanlı halkınca, tanınan, yaygın ve toplumca kabul görmüş kaynaklara uygun bir şekilde verilen fetva, muteber addedilir ve böylece başka bir mercie müracaat etme gereği hissedilmezdi.²⁴⁹⁹ Şeyhülislamın bu şekilde bir tercihte bulunmasının, sultan Abdülaziz'le ilgili verdiği; asılsız, ağır ve muğlâk ithamları ihtiva eden hal' fetvası sebebiyle,²⁵⁰⁰ hem kendisinin hem de başında bulunduğu meşihat makamının ciddi bir biçimde tenkit ve tarize uğramış olmasıyla²⁵⁰¹ irtibatının olduğu düşünülmektedir.

²⁴⁹¹ I. Mustafa'nın hal'i ile ilgili, ilgili bölüme bakılabilir.

²⁴⁹² Sultan Abdülaziz'in hal'i ile ilgili, ilgili bölüme bakılabilir.

²⁴⁹³ Ahmed Midhat, **Üss-i İnkılâb**, 1. Kısım, s. 437-438.

²⁴⁹⁴ Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. V, s. 257.

²⁴⁹⁵ BOA, Y. PRK. MŞ, 1, 2, Tarih: H-29-12-1293, (29 Zilhicce 1293/15 Ocak 1877).

²⁴⁹⁶ **Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları**, s. 8; Heyd, agm, s. 300.

²⁴⁹⁷ Pakalın, a.g.e., C. I, s. 616; Mardin, agm, s. 583; Atar, "Fetvâ", s. 494.

²⁴⁹⁸ Şükrü Özen (2011), "Teftâzânî", **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 300-306. Ayrıca bk. Necmettin Gökıır (2015), **Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı**, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 341, İstanbul, s. 40.

²⁴⁹⁹ Heyd, agm, s. 300.

²⁵⁰⁰ İpşirli, "Hayrullah Efendi", s. 75.

²⁵⁰¹ Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, s. 144.

Konuya dönülecek olursa, söz konusu arşiv vesikasında yer aldığı üzere, şeyhülislamın sultan Murad'ın hal'i için verdiği hal' fetvasının gerekçesi şu şekilde ortaya konulmuştur. Vesikanın üst kısmına **Şerhu'l-Makâsîd**'daki²⁵⁰² ilgili bölümün bir kısmı alıntılanmıştır. Mezkûr bölümün çevirisi şu şekildedir. İmâmet akdi, imametten kaynaklı olan şeylerin ortadan kalkmasıyla çözülür. Örneğin devlet başkanının irtidat etmesi, sürekli delilik (cünûn-i mutbik) haline düşer olması, esarete düşmesi ve kurtulma ümidi kalmaması, ilmini unutması, körlük, sağırlık, dilsizlik gibi bazı hastalıklara yakalanması ya da Müslümanların işlerini yerine getiremediğini hissederek, istifa etmesi gibi durumlar sebebiyle biat akdi sona ermektedir.

Arşiv vesikasında bundan sonraki paragrafta ise, yukarıda verilen kısmın tercümesi yapılmıştır. Bu bölümün tercümesi özetle şu şekildedir. Hilafet rütbesini deruhte etmek, şeriatı daim kılp, siyaset kurallarını korumak, şeriat ve risâlet sahibine halef olma makamı olan hilafet makamına gelebilmek için, Müslüman, hür, akıl-bâliğ, erkek ve kudret sahibi olmak gerekir. Allah muhafaza, bunların zail olması durumunda; yani dinden dönmek, (en az) bir ay kadar devam eden sürekli delilik haline (cünûn-i mutbik) düşer olmak, umulmadık bir şekilde esarete düşmek, bildiklerini unutmak (hafıza kaybı) gibi bir arazın kendisinde ortaya çıkması ya da körlük, sağırlık, dilsizlik gibi hastalıklara tutulmak veya Müslümanların işlerini yerine getiremediğini hissederek, kendini hal' ve istifa etmek gibi durumlardan birinin varlığı söz konusu olduğunda, imamet akdi çözülür. Bu durumda hal'e ihtiyaç kalmadığından, rızasına bakılmaksızın, halife olan zat, mün'azil olur. Böyle durumda bu makama layık birinin getirilmesi, işin ehli olanların üzerine öncelikli ve zorunlu vazifelerden olduğu, bütün kelim ve fıkıh kitaplarında yer almaktadır.²⁵⁰³

3-

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin, sultan Murad'ın hastalık halinden istifade ederek,²⁵⁰⁴ çok yoğun kulis faaliyetleri²⁵⁰⁵ ve meşrutiyetin ilanı da dâhil, çeşitli pazarlıklar yürüttüğü bilgiler arasındadır.²⁵⁰⁶ Bu malumattan birisinde, İngilizler'in veliahd Abdülhamid'le yaptıkları görüşmelerde, V. Murad'ı gözden çıkardıklarını ima ettikleri ifade edilmektedir.²⁵⁰⁷ Ayrıca sultan Abdülhamid'e, iyileşinceye kadar V. Murad'a nâib olması yani geçici bir süreliğine, tahta geçmesi teklif edildiği de bu bilgiler arasında yer almaktadır. Bir rivayete göre sultan Abdülhamid'in bu teklifi, kadim Osmanlı geleneklerine aykırı olduğunu ileri sürerek, kabul etmediği;²⁵⁰⁸ başka bir

²⁵⁰² Teftâzânî, **Şerhu'l-Makâsîd**, C. V, s. 257. Ayrıca bk. a. mlf. (2019), **Makâsîdu'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm Kelâm İlminin Maksatları**, Çev. İrfan Eyibil, TYEKB., 129, İstanbul, s. 750, 751.

²⁵⁰³ BOA, Y. PRK. MŞ, 1, 2, Tarih: H-29-12-1293, (29 Zilhicce 1293 / 15 Ocak 1877).

²⁵⁰⁴ Ahmed Sâib, **Abdülhamîd'in Evâil-i Saltanatı**, s. 9-10; a. mlf., **Târîh-i Sultân Murâd**, s. 222-223; Lütfi Simâvî, **Devr-i İnkılâb**, s. 94-95.

²⁵⁰⁵ Lütfi Simâvî, **Devr-i İnkılâb**, s. 94-101; Ali Haydar Midhat, **Lâyiha ve İstitrâd**, s. 33; Ahmed Sâib, **Abdülhamîd'in Evâil-i Saltanatı**, s. 9-10; a. mlf., **Târîh-i Sultân Murâd**, s. 222-223; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. I, s. 96.

²⁵⁰⁶ Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 168.

²⁵⁰⁷ Kocabaş, **İngiliz Tuzağı**, s. 97.

²⁵⁰⁸ Ahmed Sâib, **Târîh-i Sultân Murâd**, s. 237.

görüŖe göre ise bu teklifi kabul edip, senet imzaladığı iddia edilmektedir.²⁵⁰⁹ Midhat PaŖa'nın eserlerinde bunu ima eden bazı bilgiler bulunduğu görölmektedir.²⁵¹⁰

Ahkâmü's-Sultâniyye'ye göre, görevini yapmasına mani bazı sebeplerden dolayı halifenin yerine nâib seçimi yapılmasının gerekliliğinden bahsedilir. Ŗer'i bir ilke olarak nâib, esas halifenin yerine ikame edildiğinden, nâib atanmasına sebep olan durumların düzelmesi ve halifenin görevinin başına dönecek duruma gelmesi halinde nâib olan kiŖi vazifeden çekilir ve halife vazifesinin başına döner.²⁵¹¹ Ancak II. Abdülhamid'e teklif edildiğı var sayılan nâiblik iddiaları, Davison'un ifadesiyle, Jön-Türkler'in uydurması hikâyelerden birisi gibidir.²⁵¹² Eserinde bu hususla alakalı bir bölüm hazırlamıŖ olan Davison, bunu kanıtlayan herhangi bir belge olmadığını; keza sultan Abdülhamid'in nâiblik hakkındaki tutumu da hesaba katıldığında, bu fikrin ihtimal dıŖı olmasının yüksek olduğunu not etmektedir.²⁵¹³

Sonraki tarihlerde (m. 1878) V. Murad'ı yeniden padiŖah yapmak için bazı girimlerin bulunması, hem bahsi geöen böyle bir senedin varlığını hem de V. Murad'ın sağığına tekrar kavuŖtuđunu düŖündürmektedir.²⁵¹⁴ Mesela bu girişimlerden birisi "Ali Suâvi Vak'ası" veya "Çırağan Vak'ası" ismiyle kayıtlara geömiştir. Bu hadise ile ilgili II. Abdülhamid'in, Ŗeyhülislam Molla Bey'den (Ahmed Muhtar Beyefendi) fetva aldığına ve bu fetva mucibince asilere bağı muamelesi edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.²⁵¹⁵

Bu süreçte Ŗeyhülislam tarafından verilen başka bir fetvadan ise, V. Murad'ın iyileŖtiğini anlamak mümkündür. Bu fetvaya göre, V. Murad'ın iyileŖme ihtimali olmayan bir hastalığa müptela olması sebebiyle hilafet makamından hal' edildiğı hatırlatılmaktadır.²⁵¹⁶ Nitekim İslam hukukunda halifenin tedavisi güç, halinin ümitsiz olması ve idare kudretinin kaybolması sebebiyle, yeni bir halifenin seçimi temel bir ilke olarak benimsenmiştir.²⁵¹⁷ Ayrıca **Ahkâmü's-Sultâniyye**'ye göre, öeŖitli hastalıklar ve eksikliklerin varlığı, halifenin hal' edilip yenisinin intihabını gerektirmektedir. V. Murad'ın durumunda olduğu gibi, cünûn-i mutbik hali, akıl hastalıklarındandır ve İslam hukukuna göre, hal' sebepleri arasında sayılmıştır.²⁵¹⁸ Bu tür ilkelere istinaden V. Murad'ın durumu doktor raporları ile tespit edilmiş²⁵¹⁹ ve padiŖah hastalığı sebebiyle hal'

²⁵⁰⁹ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. I, s. 97; UzunöarŖılı, "Doktor Mehmed Emin PaŖa", s. 334-335.

²⁵¹⁰ Midhat PaŖa, **TebŖıra-i 'İbret**, s. 394;

²⁵¹¹ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 33, 48; Zeydân, **Usûlü'd-Da've**, s. 207.

²⁵¹² Roderic H. Davison (1997), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Çev. Osman Akinhay, C. II, Papirus Yay., İstanbul, s. 206.

²⁵¹³ Davison, a.g.e., 122, 205-208.

²⁵¹⁴ UzunöarŖılı, "Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", s. 71 vd.; Küçük, "Çırağan Vak'ası", s. 306 vd.

²⁵¹⁵ H. KocabaŖ, "agm", s. 26-30'dan akt. Yurdakul, a.g.e., s. 288

²⁵¹⁶ H. KocabaŖ, agm, s. 26-30'dan akt. Yurdakul, a.g.e., s. 288.

²⁵¹⁷ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 35.

²⁵¹⁸ Teftâzânî, **Ŗerhu'l-Makâsıd**, C. V, s. 233, 257; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 43; Nebhan, a.g.e., s. 471.

²⁵¹⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 364-365; UzunöarŖılı, "Vesikalar", s. 317 vd.

edilmiştir.²⁵²⁰ Dolayısıyla şer'i bir nedene istinaden hal' edilen bir halifenin, hal'ine gerekçe oluşturan durumun ortadan kalkması halinde, görevine iadesi ilke olarak kabul edilmemiştir. Çünkü yeni bir halife seçilerek, kendisine biat edilmiştir. Böylece eskisinin hem hal' edilmiş olması hem de yenisine biat edilmesi sebebiyle, halifelik hakları kaybolmuştur.²⁵²¹ Ayrıca durumunda menfi bir değişiklik olmayan (yeni) halifenin sebepsiz yere hal' edilmesine de cevaz verilmemiştir.²⁵²²

4-

Sonuç olarak, sultan Murad'la ilgili fetva metninde ortaya konulan cünûn-i mutbık olma hali, şer'an kuvvetli bir hal' gerekçesi olup, sultan Murad'ın akıl hastalığının, doktor raporlarıyla tespit edilmesi ve bu raporlara istinaden, hastalığının iyileşme ihtimalinin bulunmaması sebebiyle,²⁵²³ bu hal' işleminin şer'i kaidelere uygun ve meşru olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

4.5. II. Abdülhamid'in Hal'i ve Hal' Fetvasının Tahlili

4.5.1. Otuzbir Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Hal' Süreci

Otuzbir Mart vak'ası, II. Abdülhamid'in hal'ine giden sürecin başlangıcı sayılmaktadır. Rumî takvime göre 31 Mart tarihine denk gelmesinden dolayı "Otuzbir Mart hadisesi" olarak isimlendirilen bu süreç,²⁵²⁴ bir grup asker tarafından başlatılan ve II. Abdülhamid'in hal' edilmesiyle neticelenen askeri ve siyasi ayaklanmayı ifade etmektedir.²⁵²⁵

1876-1909 tarihleri arasında padişahlık yapan II. Abdülhamid, Osmanlı tarihinin en çok tartışılan padişahlarından birisi olup, hal' edilmesi de, bir o kadar tartışmalıdır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine giden Otuzbir Mart sürecine sebep olan olayların, belli başlı nedenleri bulunmaktadır. Gerek hatırat türü eserler ve dönemin matbuatı, gerekse bu olay üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu sürecin nedenlerinin de tartışmalı olduğu görülmektedir.

Otuzbir Mart sürecinin kaynaklara yansıyan şekliyle, sosyo-psikolojik, siyasî ve askeri olmak üzere, pek çok sebebinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hadisenin sosyo-psikolojik nedenlerini şu şekilde tespit edebilmek mümkündür. Meşrûtiyet ve hürriyetten abartılı beklentiye sahip olanların yaşadıkları hayal kırıklıkları, medreselerin ıslahı kapsamında, mezun olamayan talebelere zorunlu askerlik hizmetinin getirilmesi, siyasî suikastlar ve muhaliflerin baskı altında tutulması, sürgünden dönenlerin yaşadıkları hayal kırıklığı, İstanbul'da nüfusun artmasına bağlı olarak asayiş problemlerinin ortaya çıkması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce devlet adamları ile memurlara baskı yapılması ve pek çok memurun ihraç edilmesi ilk akla gelenler olmaktadır. Meşrûtiyet döneminin getirdiği matbuat hareketliliği sebebiyle meydana gelen siyasî tartışmalardan, Bulgaristan, Bosna-

²⁵²⁰ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, 1. Kısım, s. 437; Mahmud C. Paşa, a.g.e., s. 170; Ahmed Sâib, *Târîh-i Sultân Murâd-ı Hâmis*, s. 196-239; a. mlf., *Abdülhamîd'in Evâil-i Saltanatı*, s. 12; Danişmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 284; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 118-122; Küçük, "Murad V", s. 184-185.

²⁵²¹ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 26-27.

²⁵²² Tefâtânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, C. V, s. 233; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 32.

²⁵²³ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, 1. Kısım, s. 437-438.

²⁵²⁴ Azmi Özcan (2007), "Otuzbir Mart Vak'ası", *TDVİA*, C. 34, İstanbul, s. 9.

²⁵²⁵ Afyoncu vd., a.g.e., s. 334.

Hersek ve Girit'in elden çıkmasına, sultan Hamid'in halk ve askerler arasında itibarının halen devam etmesinden, İttihatçıların kendi mutlakî yönetimlerini oluşturmalarına, İttihat ve Terakki ile Ahrâr Fırkası'nın rekabetinden, İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve Derviş Vahdeti'nin hareketlerine pek çok hadise, genel olarak Otuzbir Mart'ın siyasi nedenlerini oluşturmuş ve iç siyasette bölünmelere ve toplumun kampaştırılmasına sebep olmuştur. Genel olarak, ordunun siyasallaşması, ordu içerisinde alaylı-mektepli ayrışması ve İttihatçı olmayan askerlerin ihracı ise, Otuzbir Mart'ın askeri nedenleri olarak öne çıkmaktadır. Bu sebepleri Necmettin Alkan'ın, **Selanik İstanbul'a Karşı** isimli eserinden tefsilatlı bir şekilde takip edebilmek mümkündür.²⁵²⁶

4.5.2. Otuzbir Mart Vak'ası

4.5.2.1. Otuzbir Mart Öncesi Meydana Gelen Bazı Olaylar

Kaynaklar, meşrûtiyetin ilanından itibaren, yönetim karşıtı bazı gizli oluşumların varlığından bahsetmektedir.²⁵²⁷ Örtülü bir ihtilal hazırlığını haber eden bu bilgilerden II. Abdülhamid'in de haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın, bazı vatan hainlerinin memlekette istibdatvari bir idare kurma düşüncesinde oldukları yolunda, bazı bilgilere muttali olduğunu ve hükümetin olayı tetkik edip, hakikati meydana çıkarmasını istediğini, dönemin matbuatından takip etmek mümkündür.²⁵²⁸ Keza padişahın, hükümeti ikinci bir kez daha uyardığı; hükümetin de gerekli tedbiri alacağına dair söz verdiği, eldeki bilgilerden görülmektedir.²⁵²⁹ Mahiyeti tam olarak anlaşılamayan bu gizli hareketlerin varlığından padişahın haberdar olması ve tahkikat istemesi önemli olsa da, hükümetin, padişahın endişeleri karşısında, herhangi bir adım atmadığı da not edilmektedir.²⁵³⁰

a. Edirne Hadisesi:

Meşrûtiyetin ilanını müteakip Edirne'de, "*küçük bir Otuzbir Mart*" olarak adlandırılan bir hadise meydana gelmiştir. Buna göre Edirne'deki askeri birliklerdeki bazı askerlerin silahlanarak, şehirde dolaştıkları ve İstanbul'a gidip padişahı görmek istedikleri ifade edilmektedir. Taşkınlıkları hariç, yağma, hırsızlık gibi herhangi olumsuz hareketleri olmayan bu askerlerin arasından, İstanbul'a gönderilmek üzere üç yüz kadar nefer tespit edilerek, payitahta gönderilmiştir. İstanbul'a ulaşan mümessil askerlerin, bizzat Yıldız Sarayı'nda padişah tarafından kabul edildikleri ve padişahın kendilerine nasihat ettiği belirtilmektedir. Padişahın iyi olduğunu gören askerlerin Edirne'de başlattığı küçük çaplı bu isyan, böylece yatıştırılmıştı.²⁵³¹

b. Kör Ali Hadisesi:

Aydemir'in, hoca mı, derviş mi olduğu belli olmayan ve medrese çevrelerine takılan başıboş kişilerden birisi olarak tanıttığı Kör Ali'nin,²⁵³² aslında bir hoca olduğu²⁵³³ ve etrafına bazı kişileri

²⁵²⁶ Alkan, a.g.e., s. 51 vd.-62.

²⁵²⁷ Geniş bilgi için bk. Alkan, a.g.e., s. 143 vd.

²⁵²⁸ **Tanin Gazetesi**, "İrâde-i Pâdişâhî", Tarih: 30 Eylül 1324, Nu. 74, s. 7.

²⁵²⁹ Bozdağ, a.g.e., s. 110.

²⁵³⁰ Mevlanzâde Rifat (1996), **31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi**, Yay. Berire Ülgendi, Pınar Yay., İstanbul, s. 112

²⁵³¹ Rahmi Apak (1988), **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 31-34.

²⁵³² Şevket S. Aydemir (1971), **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 113-114.

topladığı anlaşılmaktadır. Fatih Camii'nde verdiği bir vaazında, anayasa ve meclis aleyhine konuşarak, halkı kıskırttığından bahsedilmektedir.²⁵³⁴ Galeyana gelen cemaatle birlikte, Yıldız Sarayı'na yürüdüğü ve saraydan bazı isteklerde bulunduğu rivayet edilmektedir.²⁵³⁵ Dönüş yolunda ise, rast geldikleri sadrazam ve şeyhülislama saldırdıkları ifade edilmektedir.²⁵³⁶ Dönemin bazı dini mecmualarında lehinde neşirler yapılan ve müdafaa edilen Kör Ali²⁵³⁷ ve arkadaşları, hükümeti değiştirmeye ve ortadan kaldırmaya teşebbüs suçlamasıyla yargılanarak, idam edilmişlerdir.²⁵³⁸ Hüseyin Cahid, Kör Ali olayını, “*Otuzbir Mart'ın ilk provası*”²⁵³⁹ olarak değerlendirmektedir.

c. Taşkışla'daki İsyan:

Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da, bir dizi askeri isyan meydana gelmiştir. Birinci, irili ufaklı yedi isyanın meydana geldiği bilgisini vermektedir.²⁵⁴⁰ Bunların arasında üzerinde daha çok durulan Taşkışla isyanıdır. Padişahı koruyan hassa ordusunun gücünün kırılması için, İttihatçılarca alınan bir dizi tedbirden birisi de, İstanbul'daki bazı askeri taburların, payitahttan çıkarılmasıdır.²⁵⁴¹ Bu kapsamda Hicaz'a gönderilmek istenen bir kısım askerin, buna karşı çıkarak, terhislerini istedikleri ve ayaklandıkları ifade edilmektedir.²⁵⁴² İsyanı bastırmak için çok sert tedbirlere başvuran Hassa ordusu komutanının, asilerin üzerine ateş açtırması sonucu, isyancılardan bir kaçısı ölmüştür. İbret-i âlem için, bu cesetlerin Harbiye Nezareti'nin meydanına asılması,²⁵⁴³ netice vermediği gibi, halkta menfi tesir yaratmış ve asker arasında ise, hiddete vesile olmuştur.²⁵⁴⁴ Bayur, meydana gelen isyanları bastırmak için, Selanik'ten getirilen Avcı Taburları'nın kullanıldığına dikkat çekmekte ve bu durumun, onlara karşı bir hoşnutsuzluk yarattığını ifade etmektedir.²⁵⁴⁵

4.5.2.2. Otuzbir Mart İsyanı

a. Avcı Taburlarının İsyanı:

İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından, sultan Abdülhamid'e karşı, kendilerini ve iktidarlarını korumak için, bir dizi askeri önlemin alındığı bilinmektedir. Bu askerî önlemlerden birisi, padişahı

²⁵³³ Ali Cevat Bey (2014), **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si**, Haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 13. (Sonraki dipnotlarda **Fezleke** şeklinde bahsedilecektir.); Ali Fuad Türkgeldi (1949), **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 13.

²⁵³⁴ Hüseyin Cahit Yalçın (2000), **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 67.

²⁵³⁵ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 19-20.

²⁵³⁶ Türkgeldi, a.g.e., s. 13; Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, s. 67.

²⁵³⁷ Server İskit (1943), **Türkiyede Mathuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay. 2, Ankara, s. 147.

²⁵³⁸ **Tanin Gazetesi**, “Kör Ali Da'vâsı”, Tarih: 14 Teşrin-i Evvel 1324, Nu. 88, s. 7.

²⁵³⁹ Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, s. 67.

²⁵⁴⁰ Ali Birinci (2012), **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Mathuat Yasakları ve Arşiv Meselesi**, Dergâh Yay. 496, İstanbul, s. 235-236.

²⁵⁴¹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 235-236.

²⁵⁴² Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 24-25.

²⁵⁴³ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 236.

²⁵⁴⁴ **Tanin Gazetesi**, “Taşkışla Vak'ası”, Tarih: 19 Teşrin-i Evvel 1324, Nu. 91, s. 1.

²⁵⁴⁵ Yusuf Hikmet Bayur (1991), **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I, Kısım. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 142.

koruyan Hassa ordusunun gücünün kırılması için, İstanbul'daki bazı taburların, payitahtın dışarısına çıkartılmasıdır.²⁵⁴⁶ Bu gaye ile icra edilen bir diğer askerî önlem ise, üçüncü orduya bağlı, bazı Avcı Taburlarının, Selanik'ten İstanbul'a nakledilerek, Taşkışla'ya yerleştirilmesidir. İttihatçılar'a göre, İstanbul'da meydana gelebilecek herhangi bir irticaî harekete karşı,²⁵⁴⁷ İstanbul'daki askerlere itimat edilemeyeceğinden,²⁵⁴⁸ gerektiğinde meşrutiyeti savunmak üzere, bu taburların payitahta intikali elzem görülmüştür. Çünkü Avcı Taburları, iyi eğitilmiş ve cemiyete sadık askerlerden mürekkep olup,²⁵⁴⁹ meşrutiyetin sadık bekçileri olarak selamlanmışlardır.²⁵⁵⁰ Ancak Avcı Taburlarının, İttihat ve Terakkî ile Kamil Paşa hükümeti arasında bir sürtüşmeye vesile olduğunu da ifade etmek gerekmektedir.²⁵⁵¹

İttihatçılar'ın İstanbul'da meşrutiyetin ve kendilerinin garantisi olarak görüp,²⁵⁵² payitahta sevk ettikleri avcı taburlarından bazı askerlerin, subaylarını hapsederek, 12-13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) tarihinde, gece yarısı kışlalarını terk etmesiyle bir isyan patlak vermiştir.²⁵⁵³ Asi askerlere, Yıldız ve Tophane askerleri, medrese talebeleri, hocalar ve halk kesimlerinin de iştirak etmesiyle büyük bir kalabalık meydana gelmiştir. Ayasofya ve Sultanahmed Meydanı'na ulaşan kalabalığın, meclis-i mebûsan'ın önünde toplanarak, “*şeriat isteriz*,” şeklinde sloganlar attıkları bilinmektedir. Daha önceki bölümlerde de görüldüğü üzere, şeriat istemek ya da şeriatın elden gittiği şeklinde bir söylem, isyan süreçlerinde kitleleri harekete geçirmenin en kolay ama bir o kadar da, aldatmaya matuf yolu olarak öne çıkmaktadır.²⁵⁵⁴ Ayrıca isyancı askerlerin “*meşrûtiyeti istemeyiz*,” şeklinde bir slogan atmadıkları ve talepleri için meclisi aracı tuttukları özellikle ifade edilmiş; böylelikle Osmanlı toplumunun meşrutiyeti benimsemiş olduğu vurgulanmak istenmiştir.²⁵⁵⁵

Bu süre içerisinde Harbiye Nezareti asi askerlerce sarılmış;²⁵⁵⁶ Meclisin giriş ve çıkışları da tutulmuştur.²⁵⁵⁷ Ancak şehirde yağmaya tevessül etmeyen asilerin, hiçbir şeyi tahrip etmedikleri²⁵⁵⁸ ve yabancı elçiliklere zarar gelmemesi için, tedbirler aldıkları da ifade edilmektedir.²⁵⁵⁹ Başlarında

²⁵⁴⁶ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 235-236.

²⁵⁴⁷ Hüseyin Cahid, “Tebdîl-i Vikelâ”, **Tanîn**, Tarih: 19 Kânûn-i Sâni 1324, Nu. 192, s. 1. O sıralar İttihatçılar'ın hareketlerine muhalif olmanın, irtica olarak isimlendirildiğini unutmamak gerekmektedir. Hasan Amca (1989), **Doğmayan Hürriyet**, Arba Yay. 31, İstanbul, s. 82.

²⁵⁴⁸ Halil Sedes, “31 Mart 1325 / 13 Nisan 1909 İhtilâlinin Mukadderâtı ve Canlı Bir Hatıra”, **Tarih Hazinesi**, Sy. 15, Nisan 1952, s. 765.

²⁵⁴⁹ Ahmed Emin Yalman (1997), **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz 1**, Haz. Erol Şadi Erdiç, Pera Turizm, İstanbul, s. 110; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1184.

²⁵⁵⁰ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. I, s. 101.

²⁵⁵¹ Doğan Avcıoğlu (1998), **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul, s. 44-46.

²⁵⁵² Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1184; Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 237.

²⁵⁵³ Yûnus Nâdi (1325), **İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî**, Matbaa-i Cihân, Dersaadet, s. s. 34.

²⁵⁵⁴ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1182 vd.; Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 238.

²⁵⁵⁵ Ahmed Sâib (1328), **Târîh-i Meşrûtiyet, Şark Mesele-i Hâzırası**, Gayret Kitaphânesi, İstanbul, s. 91, 96.

²⁵⁵⁶ Yunus Nadi, a.g.e., s. 42-43.

²⁵⁵⁷ Alkan, a.g.e., s. 165.

²⁵⁵⁸ Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 91.

²⁵⁵⁹ Yunus Nadi, a.g.e., s. 34.

düşük rütbeli birkaç çavuşun sevk ettiği bu isyancıların,²⁵⁶⁰ bir liderlerinin olmadığı ifade edilmektedir.²⁵⁶¹ Ancak Bayar'ın ve Güresin'in dikkat çektiği nokta kanaatimizce mühim addedilmelidir. Onlara göre, lidersiz ve dağınık gibi görünen ayaklanmanın, aslında çok ciddi bir planlamaya ve askerlerin kimlerce kumanda edileceğine varıncaya kadar, sıkı bir örgüt yapısına sahip olduğu, vakit geçtikçe anlaşılmaktadır. Kadro dışı kalan subayların sivil elbise ile isyanı yönettikleri görülmektedir. Ancak yabancı elçiliklere zarar gelmemesine varıncaya dek, bazı tedbirlerin alınması, isyanın planlı ve tertipli olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁵⁶²

Tanzimat öncesi Yeniçeri isyanlarında olduğu gibi, şeyhülislamı konağından kaldırıp, isyan meydanına getiren asilerin, şeyhülislandan kendilerine aracılık yapmasını ve isteklerini hükümete iletmesini talep ettikleri bilinmektedir.²⁵⁶³ İsyancıların, sadrazam ve harbiye nazırının azli, önde gelen bazı İttihatçılar'ın sınır dışı edilmesi, şeriat hükümlerinin tam manasıyla tatbiki, açığa alınan alaylı askerlerin görevlerine iade edilmesi ve kendilerinin takibata uğramaması gibi istekleri olduğu ifade edilmektedir.²⁵⁶⁴ Birinci, bu taleplerin, İttihat ve Terakkî'ye muhalif bütün zümrelerin, müşterek talepleri olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁶⁵

İsyanı görüşmek üzere toplanan hükümet üyeleri, şeyhülislandan asilerin taleplerini öğrendikten sonra, bu talepleri kabul ederek, isyancılara karşı kuvvet kullanılmayacağını ve nasihat etmek üzere birkaç kişinin Ayasofya meydanına gönderilmesini kararlaştırmıştır.²⁵⁶⁶ Olayların yatıştırılması ve askere nasihat için, şeyhülislam,²⁵⁶⁷ beraberindeki mabeyn başkâtibi Ali Cevad Bey'in²⁵⁶⁸ yanı sıra, bazı ders vekilleri de, Ayasofya Meydanı'na gelmiştir.²⁵⁶⁹

İsyan alanına gelen Şeyhülislam, genel af ilan edildiğini ve asilerin hepsinin affedildiğini;²⁵⁷⁰ yine isyancıların isteklerinin kabul edileceğini belirtmiştir.²⁵⁷¹ Padişahın genel af ilan etmesine rağmen, tahrikçilerin de teşvikiyle, asilerin azgınlıklarının daha da arttığı not edilmiştir.²⁵⁷² Buraya gelen ders vekillerinden Şerif Sadık Paşa, kör bir kurşuna hedef olup, öldürülmüştür.²⁵⁷³ Öte

²⁵⁶⁰ Ahmed Sâib, *Târîh-i Meşrûtiyet*, s. 91.

²⁵⁶¹ Aydemir, a.g.e., C. II, s. 135.

²⁵⁶² Ecvet Güresin (1998), **31 Mart İsyanı**, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul, s. 48; Bayar, **Ben de Yazdım**, C. I, s. 100.

²⁵⁶³ Mehmed Fatîn, "31 Mart Vak'asına Dâir", **Beyânü'l-Hak**, C. II, Sy. 33, 12 Temmuz 1909 – 29 Haziran 1325, s. 768 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 86.

²⁵⁶⁴ Yunus Nadi, a.g.e., s. 36; Zekeriya Türkmen (1997), **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İrfan Yay., İstanbul, s. 24.

²⁵⁶⁵ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 239.

²⁵⁶⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 87.

²⁵⁶⁷ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 185.

²⁵⁶⁸ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 67 vd.

²⁵⁶⁹ Türkmen, a.g.e., s. 25.

²⁵⁷⁰ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 66-67; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 187; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 89.

²⁵⁷¹ Yunus Nadi, a.g.e., s. 36. Karal, tarihte hiçbir ayaklanma nasihatla yatıştırılmamışken, yetkililerin aynı hataya düşerek, çaresizce beklemelelerini, kaderci bir tutum olmakla tenkid etmektedir. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 87.

²⁵⁷² Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 370; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 90-91; Güresin, a.g.e., s. 50.

²⁵⁷³ Afyoncu vd., a.g.e., s. 336; Türkmen, a.g.e., s. 25.

tarafından padişahın genel af ilan ederek isyancıları affetmesi, ittihatçılar açısından, padişahın hadisede dahil olduğu yönünde bir suizana meydan verdiği ileri sürülmüştür.²⁵⁷⁴

Daha önceki isyan süreçlerinde olduğu gibi, Otuzbir Mart hadisesinde de politik bir figür olarak öne çıkan şeyhülislamın, güçlü manevî-siyasi kişiliğinin, hadisenin içerisinde merkezi bir konumda olması mühim bir noktadır. İsyân sürecinde hem isyancılar²⁵⁷⁵ hem padişah²⁵⁷⁶ hem de hükümet,²⁵⁷⁷ şeyhülislamın manevî-siyasi kişiliği ortak paydasında buluşmuşlardır. Bu durum, şeyhülislamın hem iktidar hem de muhalefet kesimlerince ihmal edilmemesi gereken bir konumda bulunduğunu ve politik etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.²⁵⁷⁸

İsyân sırasında, sarhoş oldukları iddia edilen asi askerlerin,²⁵⁷⁹ İttihat ve Terakkî cemiyetinin ve taraftarlarının binalarına saldırdıkları ve **Tanîn** ve **Şûrâ-yı Ümmet** gazetelerinin matbaalarına zarar verdikleri kayıtlar arasında bulunmaktadır.²⁵⁸⁰ Ancak Ahmed Sâib'e göre, bu gazetelere verilen zararda isyancı askerlerin herhangi bir kabahatleri yoktur. Bu eylemi, söz konusu gazetelere düşman olan bazı kişilerin teşvikiyle, birkaç başıbozuk gerçekleştirmiştir.²⁵⁸¹ Diğer gazeteler ise, Osman Nuri'nin de belirttiği gibi, benzer akıbete uğramamak için söylem değiştirmişlerdir.²⁵⁸² Ayrıca meclis reisi ittihatçı Ahmed Rıza sanılarak, Adliye nazırı Nâzım Paşa, **Tanîn** başyazarı ittihatçı H. Cahit sanılarak ise Lazkiye mebusu Arslan Bey'in ve bazı subayların asker tarafından vurulması bir dönüm noktası olmuştur. Ancak, Nâzım Paşa'nın, meclis reisi Ahmed Rıza'ya benzetildiği için değil, yanında bulunan Bahriye nazırı Rıza Paşa'nın silah çekmesi üzerine, askerinin attığı kurşunla vurulduğu yönünde bir malumat da bulunmaktadır.²⁵⁸³

Meydana gelen cinayetlerden bir diğeri ise, *Asâr-ı Teyfik* zırhlısı kumandanı Ali Kabûlî'nin, sarayı topa tutacağı töhmetiyle, kendi askerleri tarafından tutuklanarak, Yıldız sarayının önünde öldürülmesidir. Kaynaklara göre, Ali Kabûlî'nin sözleri, tahrikçiler tarafından sarayı topa tutturacağı şeklinde çarpıtılmıştır.²⁵⁸⁴ Vakıadan haberi olan padişahın, Ali Kabûlî'nin tahkikat için kendisine teslim edilmesini istediği ve orada bulunan paşalara, binbaşının muhafaza edilmesini emrettiği bildirilmektedir.²⁵⁸⁵ Ancak askerler Ali Kabûlî'yi, “*şeriat namına,*” oracıkta

²⁵⁷⁴ Türkmen, a.g.e., s. 28.

²⁵⁷⁵ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 185; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 86.

²⁵⁷⁶ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 66 vd.

²⁵⁷⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 87.

²⁵⁷⁸ Dursun, **Din Bürokrasisi**, s. 154-155.

²⁵⁷⁹ Abdurrahman Şeref Efendi (1996), **Son Vak'anuvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz. Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 21; Ahmed Bedevî Kuran (2009), **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 138.

²⁵⁸⁰ Abdurrahman Şeref, **Son Vak'anuvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 163-164; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1186.

²⁵⁸¹ Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 91; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 71.

²⁵⁸² Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1186.

²⁵⁸³ Türkgeldi, a.g.e., s. 30; Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 241.

²⁵⁸⁴ Yunus Nadi, a.g.e., s. 54.

²⁵⁸⁵ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 79-81; Yunus Nadi, a.g.e., s. 54; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 192.

katletmişlerdir.²⁵⁸⁶ Padişahın bu cinayeti duyduktan sonra çok üzüldüğü ve katillere lanet ettiği ifade edilmektedir.²⁵⁸⁷ Buna rağmen padişahın canileri alkışlayıp, ödüllendirdiği ileri sürülmüş,²⁵⁸⁸ ve bu cinayet devamlı surette II. Abdülhamid'in aleyhine kullanılmıştır.²⁵⁸⁹

Hükümetin ve meclis başkanının istifası ile sürgüne gönderilmesi istenen bir kısım zevatın kaçıp saklanmaları²⁵⁹⁰ ve Harbiye nezaretindeki değişimle isyanın ateşinin sönmeye başladığı görülmektedir.²⁵⁹¹ Hassaten Gazi Edhem Paşa'nın harbiye nazırı olarak tayin edilmesi, askerler arasında çok müspet karşılanmıştır.²⁵⁹² Mehmed Selaheddin'in belirttiğine göre, Edhem Paşa'nın gayretleri ile, genel af ilan edilmiş, ikna edilen isyancı askerlerin, kışlarına dönmeleri sağlanmış ve şehirde asayiş temin edilmiştir.²⁵⁹³

Otuzbir Mart'ın dikkat çeken özelliklerinden birisi, askerî bir isyan olmasıdır.²⁵⁹⁴ Bir irtica meselesi olarak telakki edilmesi sonradan ortaya çıkmıştır.²⁵⁹⁵ Nitekim Otuzbir Mart başlangıçta, ihtilâl-i askerî,²⁵⁹⁶ hâdis-e askeriye,²⁵⁹⁷ askerî kıyam,²⁵⁹⁸ iğtişâş-ı askerî,²⁵⁹⁹ hareket-i askeriye²⁶⁰⁰ gibi isimlerle tanımlanmıştır. Ancak hadisenin dini bir yorumunun yapılması ile yerini bir yanlış, irtica olarak isimlendirilmesine bırakmıştır. Bu ve benzeri isimlendirmeler, olayları isabetli değerlendirmeye mani teşkil etmektedir.²⁶⁰¹

b. Hareket Ordusu:

İstanbul'daki isyanı, Selanik'teki genel merkezlerine “meşrutiyet mahvoldu”, şeklinde haber veren İttihatçılar,²⁶⁰² cemiyete sadakati bilinen 3. Ordu'dan müteşekkil askerlerle,²⁶⁰³ adına Hareket

²⁵⁸⁶ Yunus Nadi, a.g.e., s. 54.

²⁵⁸⁷ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 81.

²⁵⁸⁸ Yunus Nadi, a.g.e., s. 55.

²⁵⁸⁹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 241.

²⁵⁹⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 373; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 185-186; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 73, 126.

²⁵⁹¹ Yunus Nadi, a.g.e., s. 48; Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 31.

²⁵⁹² Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 188.

²⁵⁹³ Mehmed Selaheddin (1334), **Bildiklerim**, Kahire: Emin Hindiye Matbaası, s. 22.

²⁵⁹⁴ Afyoncu vd., a.g.e., s. 334.

²⁵⁹⁵ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 237.

²⁵⁹⁶ Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 90; Yunus Nadi, a.g.e., s. 35; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1185.

²⁵⁹⁷ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 237.

²⁵⁹⁸ Yunus Nadi, a.g.e., s. 32.

²⁵⁹⁹ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 200.

²⁶⁰⁰ Yunus Nadi, a.g.e., s. 32.

²⁶⁰¹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 237. Ancak hadisenin hemen akabinde **Sırat-ı Müstakîm**'de yayınlanan bir makalede, “*süreten dinî, hakikatte ise, siyasi ve irticâî olan o hadise...*” (**Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 34, 20 Nisan 1325 / 13 Rebiülâhîr 1327, s. 114) ifadeleri, hadisenin ilk andan itibaren irticâî bir eylem olarak isimlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple, o dönemde irticadan anlaşılan mananın, dini bir mefhuma delalet etmediği düşünülmektedir.

²⁶⁰² Türkeldi, a.g.e., s. 34.

²⁶⁰³ Türkmen, a.g.e., s. 31.

Ordusu denilen bir ordunun tanzimine girişmişlerdir.²⁶⁰⁴ Uzer'in verdiği bilgiye göre, Mahmud Şevket Paşa başkanlığında askerî kulüpte toplanan 3. Ordu'nun kurmay heyeti, Rumeli'den gidecek bir ordu ile, İstanbul'daki isyanın bastırılmasını kararlaştırmıştır.²⁶⁰⁵ Pekmen, bu işin ilk muharrikinin ve Hareket Ordusunun toplanıp, İstanbul üzerine harekete geçmesini temin eden kişinin, isyan sebebiyle, İstanbul'dan kaçarak, karargâhını Yeşilköy'e kuran İttihatçı Talat Paşa olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁰⁶

Yeni kurulan hükümeti tanımayacaklarını ilan eden İttihatçılar,²⁶⁰⁷ eski kabinenin tekrar göreve iadesini isteyerek, payitahta, padişahı, anayasayı ihlal edip, meşrutiyeti ve meşrutiyet hükümetini yıkmakla itham eden telgraflar göndermişlerdir.²⁶⁰⁸ Gelen telgraflar karşısında müteessir olan padişahın, isyanın İttihatçılar'ın getirdiği askerler tarafından çıkarıldığını; hadiselerde kendisinin dahli ve kabahatinin olmadığını beyan ettiği bilinmektedir. Ayrıca hadiseler karşısında sükûnetini koruyan padişahın, olayların İttihat ve Terakkî ile Ahrar Fırkası'nın arasındaki çatışmalardan neşet ettiğini; bu durumun ise hem memleketin hem de kendisinin helakine sebebiyet verdiğini söylediği belirtilmektedir.²⁶⁰⁹

Hareket Ordusu Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Selanik Redif Tümeni ve Müslim ve gayr-i Müslim gönüllülerden oluşmaktaydı. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, 3. Ordu mensuplarının bir kısmının bu harekete katılmasının maaşlarının ödenmemesi gibi ekonomik gerekçelerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.²⁶¹⁰

Yasal herhangi bir dayanağı olmayan Hareket Ordusu'nun, İstanbul'a doğru hareket ederek, Yeşilköy'de toplanması kararlaştırılmıştı.²⁶¹¹ Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın, Edirne komutanı Salih Paşa'ya Hareket Ordusu'na katılması talimatını vermesine karşılık, Salih Paşa'nın bu emre riayet etmediği ifade edilmektedir. Salih Paşa'nın, padişaha karşı sorumlu olduğu gerekçesiyle, Hareket Ordusuna katılım sağlanması hususunda tereddüt göstermesi ve emrindeki subayları muhayyer bırakması, Hareket Ordusunun resmi bir vasfının olmadığını göstermesi bakımından mühim sayılmalıdır.²⁶¹² Öte taraftan II. Ordu komutanı Salih Paşa'nın, Hareket Ordusu'nun muvaffak olup olamayacağı ile ilgili endişelerinin olmasına rağmen,²⁶¹³

²⁶⁰⁴ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 34; Türkgeldi, a.g.e., s. 34.

²⁶⁰⁵ Tahsin Uzer, **Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Devir Osmanlı Yönetimi**, Ankara 1979, s. 242-243; Ayrıca bk. Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 135.

²⁶⁰⁶ Mahir Said Pekmen (2013), **31 Mart Hatıraları: İsyân Günlerinde Bir Muhalif**, Haz. Hasan Babacan - Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 210; Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 253.

²⁶⁰⁷ Türkgeldi, a.g.e., s. 34.

²⁶⁰⁸ Telgraf metinleri için bk. Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 35 vd.

²⁶⁰⁹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 85, 89-90.

²⁶¹⁰ Mahmud Şevket Paşa (1988), **Sadrâzâm ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü**, Arba Yay., İstanbul, s. 84; Orhan Koloğlu (1998), **Avrupa Kışkacında Abdülhamit**, İletişim Yay. 478, İstanbul, s. 206; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 359; Rey, a.g.e., s. 25; Ziya Nur Aksun (2017), **II. Abdülhamid**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşr. 796, İstanbul, s. 487-488.

²⁶¹¹ Zekeriya Türkmen (1997), "Hareket Ordusu", **TDVİA**, C. 16, İstanbul, s. 125; a. mlf., a.g.e., s. 39-44; Alkan, a.g.e., s. 219-225

²⁶¹² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 98.

²⁶¹³ Kazım Karabekir (2011), **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yay., 2852, İstanbul, s. 268.

Mahmud Şevket Paşa'nın meşrutiyetin korunması noktasında Hareket Ordusu'nun başarısı uğruna, çok büyük bir servet harcadığı iddia edilmektedir.²⁶¹⁴

Alkan'a göre, yasal herhangi bir dayanağı olmayan Hareket Ordusunun hem tanzimi hem de İstanbul üzerine yürümesi, herhangi resmi bir makamın emir vermemesi sebebiyle, meri hukuk açısından isyan sayılabilecek bir durumdur. Çünkü ne padişahın ne de kabinenin, askeri talep eden bir emri olmamıştır.²⁶¹⁵ Hareket Ordusuna yasal zeminini kazandıracak olan ise, daha sonraki günlerde Yeşilköy'de ittihatçı mebusların katıldığı, adına meclis-i milli denilen ve 'kerameti kendinden (ya da İttihat ve Terakkî Fırkası'ndan) menkul meclis' tarafından sağlanmıştır.²⁶¹⁶ Yine Hareket Ordusu'nun yasal dayanağının olmamasının yanında, ordu içerisinde Osmanlı'ya karşı terör faaliyeti yürüten, Rum, Bulgar, Sırp, Ermeni, Yahudi gibi ayrılıkçı gruplara mensup gönüllülerin bulunmasının üzerinde düşünülmesi gerekmektedir.²⁶¹⁷

Hareket Ordusu, 23-24 Nisan'da itibaren şehre girmeye başlamıştır.²⁶¹⁸ İstanbul Hareket Ordusu tarafından işgal edilirken, II. Abdülhamid'in, kesin talimatı üzerine kendilerine mukavemet gösterilmemiş ve şehir kısa süre içerisinde teslim olmuştur.²⁶¹⁹ Hareket Ordusuna karşı cılız da olsa mukavemet gösterilen yerler bulunmakla beraber, ciddi bir direnişten bahsetmek mümkün değildir.²⁶²⁰ Buna rağmen, Hareket ordusunun İstanbul'a girmesiyle adeta bir iç savaş yaşandığı ve pek çok insanın öldürüldüğü rivayet edilmektedir.²⁶²¹ Hatta camilere sığınan bazı medrese talebelerinin, Bulgar komitacılar tarafından katledildiği de bilgiler arasındadır.²⁶²²

Hareket Ordusu, İstanbul'da hâkimiyeti sağladıktan sonra, sıkıyönetim ilan etmiştir.²⁶²³ Mahmud Şevket Paşa'nın kendi başına sıkıyönetim ilan etmek suretiyle,²⁶²⁴ meşru hükümeti yok saydığı;²⁶²⁵ hem meclisin hem de hükümetin hukukunu çiğneyerek, hükümeti zora soktuğu ifade edilmektedir.²⁶²⁶ Çünkü **Kânûn-ı Esâsî**'ye göre sıkıyönetim ilanı hükümetin tasarrufunda olan bir durumdur.²⁶²⁷ Ancak meselenin ivedilikle hükümet tarafından kitabına uydurulduğu, gerekli yasal

²⁶¹⁴ Yunus Nadi, a.g.e., s. 125.

²⁶¹⁵ Alkan, a.g.e., s. 222-225.

²⁶¹⁶ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 179-180; Alkan, a.g.e., s. 230, 249-252.

²⁶¹⁷ Memduh Paşa, **Hal'ler - İclâslar**, s. 167.

²⁶¹⁸ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 101-102; Memduh Paşa, **Hal'ler - İclâslar**, s. 167.

²⁶¹⁹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 96-97; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 367; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 190;

²⁶²⁰ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 102.

²⁶²¹ M. Selahaddin, a.g.e., s. 22; İnal, **Son Sadrazamlar**, C. III, s. 1670; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 647 vd. "Teslim olan askerleri dahi süngüleyip, kışla avlusunu mezbahaya çevirmiştir." Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 654.

²⁶²² Philip P. Graves (1999), **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)**, Çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yay. 8, Ankara, s. 86.

²⁶²³ M. Selahaddin, a.g.e., s. 22.

²⁶²⁴ **Takvîm-i Vekâyi'**, "İdâre-i Örfiye Beyannâmesi", Tarih: 13 Nisan 1325, Nu. 192, s. 1.

²⁶²⁵ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 115.

²⁶²⁶ Türkmen, a.g.e., s. 91.

²⁶²⁷ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 113.), s. 19.

düzenlemelerin yapıldığı ve meclisçe onaylandığı görülmektedir.²⁶²⁸ Örfî idarenin ilanından sonra Divanı-Harb-i Örfî adında askeri mahkemeler kurularak,²⁶²⁹ “*tarz-ı hükümeti tağyir ve tebdile teşebbüs*” gerekçesiyle,²⁶³⁰ idamlar başlamıştır.²⁶³¹ Bu arada Hareket Ordusunun başkentte ilk yaptığı işlerden birisi, veliahd Reşad Efendi’nin korumaya alınması olmuştur.²⁶³²

4.5.3. Meclis-i Meb‘ûsân’ın Ehlü’l-Hal ve’l-Akd Vazifesi ile II. Abdülhamid’i Hal’ Etmesi

4.5.3.1. II. Abdülhamid’in Hal’ Edilmesi

Otuzbir Mart isyanı sırasında İstanbul’dan kaçan bazı ayan ve mebusların Yeşilköy’de toplandıkları ve bir meclis teşkil ettikleri malumdur. Daha önce not edildiği üzere, Hareket Ordusu’na yasal statüsünü kazandıran ve **Meclis-i Millî** adı verilen bu meclisin,²⁶³³ isyan bittikten sonra, payitahttaki Meclis-i Meb‘ûsân’ın kendi binasında toplanması kararlaştırılmıştır.²⁶³⁴

Mahmud Şevket Paşa’nın²⁶³⁵ kumandasındaki Hareket Ordusu’nun başkente gelişi, İttihatçılar’a göre, İstanbul’un yeniden fethi olarak selamlanmış, böylece yeni bir devir açılmıştır. Her yeni eskiyi siler şiarıyla hareket eden İttihatçılar’a göre, II. Abdülhamid de hal’ edilmeliydi. Onlara göre, padişah istibdadı geri getirme niyetine sahipti.²⁶³⁶ Dolayısıyla meşrutiyet tehlike altındaydı.²⁶³⁷ Onun için padişah, ivedilikle hal’ edilmeliydi.²⁶³⁸ İttihatçılar’a göre, meşrutiyetin ilanından sonra, padişahın yerinde bırakılması büyük bir hata olarak kabul edildiğinden, artık onun da gönderilme zamanı gelmişti.²⁶³⁹ Keza İttihatçılar, milletin de, kendileri gibi, padişahın hal’ edilmesini dört gözle beklediklerini zan ve iddia etmekteydiler.²⁶⁴⁰

Abdülhamid’in hal’ edilmesi fikrinin ilk olarak Meclis-i Umûmî-i Millî zamanında ortaya çıkmış olduğu,²⁶⁴¹ orada bulunan İttihatçılar’ın ittifakla bu hal’ kararını aldıkları, ancak bu kararı gizli tuttukları ifade edilmektedir.²⁶⁴² Çünkü bu sırada Hareket Ordusu İstanbul’a henüz varmamıştı

²⁶²⁸ Danişmend, **31 Mart Vak’ası**, s. 115; Türkmen, a.g.e., s. 91-92.

²⁶²⁹ M. Selahaddin, a.g.e., s. 22.

²⁶³⁰ Bk. Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 256.

²⁶³¹ Türkgeldi, a.g.e., s. 36.

²⁶³² Alkan, a.g.e., s. 232.

²⁶³³ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 179-180; Alkan, a.g.e., s. 230, 249-252.

²⁶³⁴ Türkmen, a.g.e., s. 93-94.

²⁶³⁵ Hareket Ordusu’nun kumandanlığına Mahmud Şevket Paşa’nın getirilmesi, Alman siyasetinin başarısı olarak değerlendirilmektedir. H. Amca, a.g.e., s. 91-104.

²⁶³⁶ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1187; Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 55.

²⁶³⁷ Ahmed Bedevî Kuran (2012), **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 507.

²⁶³⁸ Hüseyin Cahid, “Yeni Devir”, **Tanin**, 05 Mayıs 1325, Nu. 254, s. 1; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1194; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri**, s. 506-507.

²⁶³⁹ Yalçın, “Yeni Devir”, s. 1; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri**, s. 506-507.

²⁶⁴⁰ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1194.

²⁶⁴¹ Said Paşa (Küçük) (1328), **Saîd Paşa’nın Hâtırâtı**, C. II/2, Sabah Matbaası, Dersaâdet, s. 478; Abdurrahman Şeref, **Son Vak’anusis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 21.

²⁶⁴² Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 8.

ve akıbetin ne olacağını kestirmek mümkün değildi.²⁶⁴³ Bundan dolayı, âyandan ve meb'ûsandan bazı vekillerin, padişaha, anayasaya bağlı kaldığı müddetçe, kendisinin hal' edilmeyeceğine dair söz verdikleri görülmektedir.²⁶⁴⁴ Keza padişaha, bu hususta, Hareket Ordusu komutanı tarafından da teminat verilmiştir.²⁶⁴⁵ Aslında bir aldatmadan ibaret olan bu teminatın bir benzeri, sultan Abdülaziz'in hal' vakasında da görülmüştü.²⁶⁴⁶

Meclis-i Mebûsân, isyandan sonra Yeşilköy'den avdet edip, halkın alkışları arasında, Ayasofya'daki kendi yerinde toplandı.²⁶⁴⁷ Yapılan ilk toplantının öncelikli gündemi, padişahın hal' edilmesi idi ve mebûslar heyecanla bu anın gelmesini bekliyorlardı.²⁶⁴⁸ Bu sırada Hareket Ordusu'nun Yıldız Sarayı'nı tecride giriştiği ve kuşatma bitince, Mahmud Şevket Paşa tarafından meclise bir telgraf çekildiği bilinmektedir.²⁶⁴⁹ Bu telgraf artık tehlikenin kalmadığını; hal' kararının görüşülebileceğini mealen ortaya koymaktadır.²⁶⁵⁰ Ancak Bayur'un dikkat çektiği gibi, Mahmud Şevket Paşa'nın telgrafının çekildiği tarihten iki gün sonra mecliste okunması, arada geçen süre içerisinde bazı antlaşmaların yapıldığı varsayımını düşündürmesi bakımından önemlidir.²⁶⁵¹

Yapılan gizli oturumda, öncelikle gündem hal' meselesi olduğundan,²⁶⁵² evvela Rumeli'den, padişahın mahlû' olduğunu ve artık hutbelerde adının okunmaması gerektiğini belirten birkaç telgraf kıraat olunmuş; akabinde ise, Mahmud Şevket Paşa'nın telgrafi okunmuştur.²⁶⁵³ Bunun akabinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa, milletin ve memleketin selameti için, sultan Abdülhamid'in hal' edilmesini meclis gündemine taşımıştır. Bu işin kan dökülmeden halledilmesi için fetvaya müracaat edilmesini ve ardından da veliahd Reşad Efendi'ye biat edilmesini teklif etmiştir.²⁶⁵⁴ Vükelanın hislerine tercüman olan Ahmed Muhtar Paşa'nın bu konuşması, büyük bir memnuniyetle ve alkışlarla karşılanmıştır.²⁶⁵⁵

Osmanlı'nın bir İslam devleti olmasından mütevellid padişahın, sultanlık hakkının elinden alınması için bir fetvaya ihtiyaç hâsıl olduğundan,²⁶⁵⁶ şeyhülislam ve fetva emininin, fetva için meclise davet edilmesi gerekmiştir. Bunun için İsmail Hakkı, Mustafa Asım gibi ulema kökenli

²⁶⁴³ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 109-110.

²⁶⁴⁴ Said Paşa, **Hâtrât**, C. II/2, s. 476-477.

²⁶⁴⁵ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 93; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 644-645.

²⁶⁴⁶ Memduh Paşa, **Mir'ât-ı Şuûnât**, s. 67-68.

²⁶⁴⁷ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 23.

²⁶⁴⁸ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 184; Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 23.

²⁶⁴⁹ Abdurrahman Şeref (1918), "Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni: Sûret-i Hal'i", **Sultan Abdülhamid-i Sâni'ye Dair**, Hilâl Matbaası, İstanbul, s. 4; M. Selahaddin, a.g.e., s. 25.

²⁶⁵⁰ M. Selahaddin, a.g.e., s. 25; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210.

²⁶⁵¹ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210.

²⁶⁵² Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 23.

²⁶⁵³ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 185; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 103; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210.

²⁶⁵⁴ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 185; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 104.

²⁶⁵⁵ A. Şeref, agm, s. 5.

²⁶⁵⁶ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 24.

mebusların meşihata gönderilmesine karar verilmiştir.²⁶⁵⁷ Bu sırada Meclis-i Meb‘ûsan reisi Küçük Said Paşa’nın naklettiğine göre, o esnada mecliste, mebuslardan 240, âyandan ise 34 olmak üzere toplam 274 vekil bulunmaktaydı.²⁶⁵⁸ Ancak, Bayar’a göre, meclis, Sultan Hamid’in hal’ kararını millet adına verebilme salahiyetine sahip olmasına rağmen buna cesaret edememiş; bundan dolayı eski hukuk nazariyesine uyarak, meşihatın fetvasına işi havale etmiştir.²⁶⁵⁹

Şeyhülislam ve fetva emini gelinceye değin, çalışmalarına devam etmesi kararlaştırılan mecliste,²⁶⁶⁰ Elmalılı Hamdi Efendi gibi ulema kökenli vekillerin, bir hal’ fetvası müsveddesi hazırladıkları bilinmektedir.²⁶⁶¹ **Fezleke**’de bundan sonrası şu şekilde anlatılmaktadır.

Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi ve badehu Fetva Emini Hacı Nuri Efendi daire-i Mebusana gelip Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa ve Heyet-i Vükelâ ve Âyan ve Mebusan Reisleri ve âzadan birkaç zat hazır olduğu halde, riyaset odasında istifta maddesi müzakere olundu. Odada hazır olan mebusan ilm-i fıkha intisabı olanlardan olup, bunlar evvelce birkaç fetva sureti tesvid eylemişlerdi. Şeyhülislam ve Fetva Emini efendilere bu müsveddat irae edildi. Hacı Nuri Efendi iptida taallül gösterdi. Memuriyetinin bu müsevvitlikten ibaret olduğunu ve Fetva emanetinden iki aydan beri müstafî bulunduğunu ifade eyliyerek, her iki surette itfaya mezun olamayacağını ve fetva vermek usulen ve şer’an Makam-ı Meşihate ait olduğunu izah eyledi. Şeyhülislam Efendi ise Hacı Nuri Efendi’nin ağzına bakıyordu. Fetva suretlerini tesvid eden mebuslar ile bir mübahase kapısı açıldı. Sözler uzadı. Vakit nazik idi. Tereddüt caiz olmadığı gibi, Âyan ve Mebusan Mesliste telâş içinde idiler. Teehhürün sebebini bir birinden soruyor ve manasını anlamıyorlar idi. Velhasıl Fetva Emini hal’in şeametinden bahisle Sultan Abdülhamid’e istifa teklif olunması suretini tercih ettiğinden hazırın bu suretin dahi fetvaya yazılmasını tensib ve Efendi-i müşarünileyhi ikna eylediler. Nihayet sureti îtide muharrer fetva tebyiz kılınıp Şeyhülislam Efendiye imza ettirildi ve müşkül bertaraf oldu.²⁶⁶²

Fetva emini Hacı Nuri Efendi’nin hazırlanan müsveddedeki iddiaları, şer-i şerife muhalif bulunduğu²⁶⁶³ ve padişahla ilgili fetva müsveddesinde ortaya konulan suçlamalara kani olmadığı ifade edilmektedir.²⁶⁶⁴ Özellikle Sultan Abdülaziz’in hal’inden dolayı yaşanan sıkıntıları hatırlatan fetva emini, hal’in uğursuzluk getireceğinden bahisle, gerekiyorsa padişaha istifa ile tahttan feragatin teklif edilebileceğini önermiştir.²⁶⁶⁵ Hacı Nuri Efendi’nin isteği üzerine fetva metnine padişahın kendi isteğiyle tahttan feragat etmesi şeklinde bir tercih eklendiği ve böylelikle fetva emininin fetva suretini imza ettiği not edilmektedir.²⁶⁶⁶ Fetva emininin tüm itirazlarına rağmen, bu fetvayı imza etmesiyle ilgili kendisine bazı tehditler yapıldığına dair, kaynaklarda bir kısım iddialar yer almaktadır. Halkın sokaklara doluştuğu ve bu haberi beklediği²⁶⁶⁷ bilgisi bu iddialardan birisidir. Ayrıca yakın dostu Mustafa Asım tarafından, padişahın hal’ edilmediği takdirde, öldürüleceği;

²⁶⁵⁷ M. Selahaddin, a.g.e., s. 25; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 185; A. Şeref, agm, s. 5; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210.

²⁶⁵⁸ Said Paşa, **Hâtırat**, C. II/2, s. 478.

²⁶⁵⁹ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 23-24.

²⁶⁶⁰ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 185-186; A. Şeref, agm, s. 5.

²⁶⁶¹ M. Selahaddin, a.g.e., s. 25.

²⁶⁶² Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 186.

²⁶⁶³ M. Selahaddin, a.g.e., s. 25.

²⁶⁶⁴ Cevdet Küçük (1988), “Abdülhamid II”, **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 222; Türkmen, a.g.e., s. 95.

²⁶⁶⁵ Abdurrahman Şeref, **Son Vak’anusis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 23; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 211.

²⁶⁶⁶ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 186.

²⁶⁶⁷ A. Şeref, agm, s. 5.

kendisinin de bu sebeple suçluluk yaşayacağı, şeklindeki konuşma da, fetvanın imzalanmasında bir diğer tehdit iddiasıdır.²⁶⁶⁸

Fetva emini Hacı Nuri Efendi'nin tüm ısrarlara rağmen imza etmeye yanaşmadığı fetva metniyle ilgili yaşananları Türkgeldi şu şekilde nakletmektedir:

Sadr-ı azam ve Şeyhül-islam ile Ayan ve Meb'usan reisleri ile meb'usandan Mustafa Asım ve Küçük Hamdi Efendi'ler de hazır oldukları halde, Meclis-i meb'usan reisinin odasında Fetva emini Hacı Nuri Efendi'ye fetva itası teklif olundukta: 'Fetva itası bana ait değil, şeyhülislama aittir. Fetva emini yalnız müsveddesini yazar. Şeyhül-islam imza eder. Ben fetva emanetinden istifa etmiştim; istifayı sizin kanun-i esasınız de kabul ediyor,' demiştir. Hamdi Efendi ise, 'bir ferd-i Müslim size fetvâ emini sıfatıyla değil, memleketin ulemâ-yı meşhûresinden bir zât sıfatıyla müracaat edip de, bunun caiz olup olmadığını sorarsa cevap vermeğe şer'an mecbursunuz', demesi üzerine, 'Sen akıllı bir adama benziyorsun; hal'de şeâmet vardır, bunu yapmayın! Rusya muharebesi esnâsında (sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra) ben muhacirîn-i İslâmiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Feragat teklif edin, belki nefsinizi azleder' demiştir. Mustafa Âsım Efendi, 'O halde fetvâ, feragat teklifi veya hal' suretiyle iki şık üzerine yazılırsa ne dersiniz? deyince, 'Bu olur', diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı Hamdi Efendi yazmıştır. Fetva müsveddesi 'Erbâb-ı hall ü akd tarafından feragat teklifi veya hal', suretinde yazılmasıyla 'buna evliyâ-yı umûr tâbirini de ilave ediniz' demiştir.²⁶⁶⁹

Şeyhülislamın mezkûr müsveddeyi fetva suretine sokarak, imza ettikten²⁶⁷⁰ sonra, fetva sureti meclis başkanı Said Paşa'ya verilmiştir. O da fetva suretini meclis kürsüsünde okumuş ve onaya sunmuştur. Yapılan oylama sonucunda padişah hal' edilmiştir.²⁶⁷¹ Meclisteki bu oylamada, sadece hal' seçeneği oylamaya sunulmuştur. Fetva suretindeki istifa seçeneği ise oylamaya teklif edilmemiştir.²⁶⁷² Anlatılanlara göre, istifa seçeneğinin teklif edilmesini bekleyenlerin, bu bölümün oylamaya sunulmamasına itiraza cesaret dahi edemedikleri belirtilmektedir.²⁶⁷³

İttihatçı liderlerden Talat Bey'in "*hal' işi önceden kararlaştırıldı, fetva işi sonradan ortaya çıktı*"²⁶⁷⁴ sözünün de etkisiyle, meclis padişahın hal' edilmesine ittifakla karar vermiştir.²⁶⁷⁵ Özellikle meclisin bu kararı ittifakla almasında, milletin vekilleri olarak, meclisin kudretini göstermek istedikleri beyan edilmiştir.²⁶⁷⁶ Ayrıca İttihatçı vekillerin eski hadiseler sebebiyle, II.

²⁶⁶⁸ Fethi Okyar (1980), *Üç Devir'de Bir Adam*, Haz: Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul, s. 38; Alkan, a.g.e., s. 265.

²⁶⁶⁹ Türkgeldi, a.g.e., s. 42-43.

²⁶⁷⁰ M. Selahaddin, a.g.e., s. 25.

²⁶⁷¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 106.

²⁶⁷² Ali Cevat Bey, *Fezleke*, s. 190; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anuvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, s. 26-27; a. mlf., agm, s. 6-7; Okyar, a.g.e., s. 38-39. Mecliste yapılan hal' oylamasında istifa seçeneğinin oya sunulmaması ile ilgili Karal farklı bir noktaya dikkat çekmektedir. Karal'a göre, fetva metnindeki istifa seçeneği, padişaha teklif edilmiş ancak padişah bu teklifi kabul etmemiştir. Padişah, sorumluların tespit edilmesi için bir komisyon kurulmasını ve olayların tahkik edilmesini istemiş ve çıkacak tahkikat sonucuna göre istifayı düşünebileceğini ifade etmiştir. Padişahın tahttan feragat etmemesi üzerine, şeyhülislam fetvayı hazırlamış ve meclise göndermiştir. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, s. 104.

²⁶⁷³ Meclisteki oturumda itiraz eden kişilerden birisinin, meclisin gayr-i Müslim vekillerinden ayandan Rum Yorgiyadis Efendi olması, ayrıca not edilmelidir. Mithat Sertoğlu (1994), *Tarihten Sohbetler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 174; Cemal Kutay (1974), *Bilinmeyen Tarihimiz 3*, Dizerkonca, İstanbul, s. 59.

²⁶⁷⁴ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 211.

²⁶⁷⁵ Ahmed Sâib, *Târîh-i Meşrûtiyet*, s. 94; Okyar, a.g.e., s. 39; A. Şeref, agm, s. 6; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 211

²⁶⁷⁶ A. Şeref, agm, s. 6.

Abdülhamid'e güvenemedikleri; bundan dolayı kendisini ittifakla hal' eyledikleri ifade edilmektedir.²⁶⁷⁷ II. Abdülhamid'in hal' edilmesiyle, payitahtın, istibdat ve irticadan kurtulduğunu; bunun bir nevi İstanbul'un yeniden fethi ve kurtuluşu gibi kabul edilerek, meclis üyelerince alkışlandığını belirtmek gerekmektedir.²⁶⁷⁸

II. Abdülhamid'in hal' fetvası mecliste okunmuş ve padişah, meclis kararıyla hal' edilmiştir. Yerine kardeşi veliahd Reşad Efendi, V. Mehmed Reşad unvanıyla padişah ilan edilmiştir.²⁶⁷⁹ II. Abdülhamid, 27 Nisan 1909/14 Nisan 1325 tarihinde, hal' edildikten sonra, iddiaya göre bazı sakıncalar sebebiyle İstanbul'da kalmasına müsaade edilmeyerek, Selanik'e sürgün edildiği ve buradaki Yahudi tüccarlardan Alatini isimli kardeşlere ait bir köşkte, bazı aile üleriyle birlikte, zorunlu ikamete tabi tutulduğu bilinmektedir.²⁶⁸⁰

4.5.3.2. Meclis-i Meb'ûsân'ın, Ehlü'l-Hal ve'l-Akd Olup Olmaması

II. Abdülhamid'in Meclis-i Meb'ûsân kararıyla hal' edilmesiyle ilgili kaynaklarımızda, pek çok tartışma yer almaktadır. Mebuslardan müteşekkil Osmanlı meclisinin klasik İslam siyaset teorisinde mühim bir yer işgal eden ehlü'l-hal ve'l-akd, yani seçiciler kurulu olup olmaması meselesi de bu tartışmalardan birisi olup, bu mesele üzerine bir bahis açmak icap etmektedir.

Müslümanların nazarında hilafetin esası, ehlü'l-hal ve'l-akd'in ihtiyarına dayanmakta olup, onların istişaresi ile belirlenen bir kişiye biat edilmesi ile halife/devlet başkanı kaim olmaktadır.²⁶⁸¹ Klasik İslam siyaset literatüründe, devlet başkanını seçmeye yetkili olduğu bilinen ehlü'l-hal ve'l-akd'in,²⁶⁸² aynı zamanda onu denetlemeye ve gerektiğinde hal' etmeye de yetkili olduğu sıkça vurgulanmaktadır. Dolayısıyla âlimler, devlet başkanının hal' edilmesi imkânından bahsederlerken, ehlü'l-hal ve'l-akd'in böyle bir görevi olduğunu tespit etmektedirler.²⁶⁸³

Osmanlı'nın son asrında, modern dönemin de etkisiyle, anaysal düzen ve meşrûtiyet idaresi ekseninde oluşturulan meclisin, dolayısıyla milletvekillerinin ehlü'l-hal ve'l-akd sayılıp sayılamayacağı hususu, tartışmaların odağında bir konudur. Bu bahsin açılmasındaki temel nedenin, genel olarak İslam ülkelerinde, özelde ise, bir İslam ülkesi olan Osmanlı Devleti'nde, devlet başkanlığı seçimi yapılırken esas alınan klasik İslam siyaset teorisinin kurallarının yerine, halife seçiminin, modern dönemin ürünü olan bir kısım kaideler muvacehesinde gerçekleştirilmesinden neşet ettiği, ilk başta belirtilmelidir.

²⁶⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1946), "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", **T. T. K. Belleten**, C. X, Sy. 40, Ankara, s. 706-707.

²⁶⁷⁸ A. Şeref, agm, s. 6.

²⁶⁷⁹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 190-191; M. Selahaddin, a.g.e., s. 25; A. Şeref, agm, s. 6-7; Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 95; Memduh Paşa, **Hal'ler - İclâslar**, s. 168.

²⁶⁸⁰ Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 95; Sina Akşın (2009), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitapevi, 5. Baskı, Ankara, s. 215; Yalman, a.g.e., s. 118; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 192-193.

²⁶⁸¹ Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 30.

²⁶⁸² El-Ferrâ', a.g.e., s. 19.

²⁶⁸³ Bâkîlânî, a.g.e., s. 478-479; El-Ferrâ', a.g.e., s. 22, 28; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Atar, "Azil", s. 326; el-Ensârî, agm, s. 541.

Son dönem Osmanlı uleması, iktidar olgusunu kamu maslahatını ilgilendiren ve millete ait bir vazife olarak ele almaktadır.²⁶⁸⁴ Bu vazife Seyyid Bey'e göre, Müslüman tebaa ile devlet başkanı olacak kişi arasında gerçekleşen "akit" ve "mukavele"ye dayalı, bir vekâlet akdi etrafında meydana gelmektedir.²⁶⁸⁵ Seyyid Bey'in devlet başkanlığı seçimiyle ilgili İslam hukukundaki vekâlet akdini öne alması, bilinçli bir tercihe işaret sayılması gerekir. Çünkü bu şekilde biat akdine önemli bir dayanak noktası oluşturmuş ve böylece iktidarın karakterini, vekâlet akdinin hukuki çerçevesi içerisinde belirlemiş olmaktadır.²⁶⁸⁶ İki taraflı hukuki bir muamele olan vekâlet akdi, karşılıklı rızaya dayalı olup, "icab" ve "kabul"den oluşmaktadır.²⁶⁸⁷ Vekâlet akdi, bir kimsenin, kendi rızasıyla, kendi işini başkasına tefviz etmesi, yani onu kendi yerine geçirerek, vekil tayin etmesidir.²⁶⁸⁸ Buradaki kurucu unsurlardan birisinin, sahibi başkası olan bir yetkinin devredilmesi anlamındaki "tefviz etmek" tabiri olduğu görülmektedir.²⁶⁸⁹ Bununla irtibatlı olarak iktidar olgusunu vekâlet akdi etrafında ele alan ulemanın yaklaşımlarında, kaynağını millettten alan, ümmet esaslı bir tercihin söz konusu olduğu ifade edilebilir.²⁶⁹⁰ Son dönem Osmanlı ulemasının da -istisnaları olmakla beraber- "toplum temelli, millet esaslı" yaklaşımlara sahip olduğu belirtilmektedir.²⁶⁹¹ Zamanın şartlarının bir gereği olarak, "milli hâkimiyetle"²⁶⁹² ilgili unsurlar da ihtiva eden ulemanın bu tercih ve yaklaşımlarında, siyaseten "aktif bir millet"²⁶⁹³ vurgusu dikkat çekmektedir. "Hiç kimsenin, kendiliğinden devlet başkanı olması mümkün değildir," diyen Seyyid Bey, biat akdi etrafında, milletin kurucu bir irade beyanı ortaya koyduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁹⁴

Devlet başkanının belirlenmesinde esas olan, akdin tarafı olan bütün fertlerin seçimidir.²⁶⁹⁵ Ancak İslam Tarihi boyunca, ülkenin sınırlarının genişliği ve ulaşım imkânlarının kısıtlılığı gibi çeşitli sebeplere mebnî, bu işi sadece payitahtta bulunan ehlü'l-hal ve'l-akd'in yerine getirmesi yeterli görülmüştür.²⁶⁹⁶ Seyyid Bey'e göre, ehlü'l-hal ve'l-akd, payitahtta bulunan "ricâl-i hükümet" (devlet adamları) ve "ashâb-ı tecrübe ve revîyyet"ten (tecrübeli kanaat önderleri) müteşekkil olup, bunlar, "meb'usan" ve "a'yan" olmaktadır.²⁶⁹⁷ İsmail Kara, Seyyid Bey'in,

²⁶⁸⁴ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi**, s. 4.

²⁶⁸⁵ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 101; a. mlf., **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi**, s. 33-34. Ayrıca bk. Mustafa Sabri, "Talebe-i Ulûma", **Beyânü'l-Hak**, C. II, Sy. 33, 29 Haziran 1325 / 23 Cemâziyelâhîr 1327 Pazartesi, s. 766.

²⁶⁸⁶ Sami Erdem (1996), "Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)", **Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, C. 1, Sy. 2, s. 129.

²⁶⁸⁷ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Hafif, a.g.e., s. 339; Bilal Aybakan (2013), "Vekâlet", **TDVİA**, C. 43, İstanbul, s. 1.

²⁶⁸⁸ Bk. **Mecelle**, (Md. 1449.), s. 452.

²⁶⁸⁹ Merğînânî, a.g.e., C. V, s. 484; Erdem, agm, 129.

²⁶⁹⁰ Kalkaşendî, a.g.e., C. IX, 273; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 26, 28; er-Rayyis, a.g.e., s. 216-219; en-Nebhan, a.g.e., s. 415.

²⁶⁹¹ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi**, s. 33-34; a. mlf., **Fıkıh Usûlü**, s. 101, 106.

²⁶⁹² İskilipli Mehmed Âtîf, "Medeniyet-i Şer'îye Terakkiyât-ı Dîniye", **Beyânü'l-Hak**, C. VI, Sy. 141, 19 Kânûn -ı Evvel 1327 / 11 Muharrem 1330 Pazartesi, s. 2525.

²⁶⁹³ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi**, s. 4.

²⁶⁹⁴ Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi**, s. 39; a. mlf., **Fıkıh Usûlü**, s. 101, 106.

²⁶⁹⁵ Aydın, "Devlet Başkanının Tayin Usulü", s. 193.

²⁶⁹⁶ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 18; Seyyid Bey, "Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye", s. 189; a.mlf., **Fıkıh Usûlü**, s. 102;

²⁶⁹⁷ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 102. Ayrıca bk. a. mlf., "Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye", s. 190.

çoğunluğunu ulemanın oluşturduğu ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup olan kişileri, meb'usan ve a'yan ile sınırlı tutarak, ulema ve meşayihî doğrudan zikretmemesini, meşruiyetin kaynağının millet ve seçim olduğuna bir işaret olarak yorumlamaktadır.²⁶⁹⁸ Dolayısıyla Osmanlı meclisinin, klasik İslam siyaset teorisinde mühim bir yer işgal eden ehlü'l-hal ve'l-akd olarak, mevcut halifeyi hal' edip, yenisini ikame etmesi, bizce, yeni bir ictihada kapı aralayan bir adımdır.²⁶⁹⁹

Meşrutiyet döneminin genel eğilimleri gereği, dönemin birçok ulemasında benzer yaklaşımları görmek mümkündür. Mesela bu dönemin mühim simalarından birisi olan İzmirli İsmail Hakkı'ya göre, Meclis-i Meb'ûsânın ehlü'l-hal ve'l-akd olduğu sabittir.²⁷⁰⁰ Hoca Şükrü ise, ehlü'l-hal ve'l-akd olan meclis tarafından, Osmanoğlu ailesinden ilim ve ahlak yönüyle temayüz etmiş, “*eslah*” ve “*erşed*” olanının hilafete getirilmesi gerektiğini ifade etmekte²⁷⁰¹ ve mebusânın ehlü'l-hal ve'l-akd olduğuna dair kanaatini ortaya koymaktadır. Elmalılı Hamdi, Mehmed Akif, İskilipli Atıf, İzmirli İsmail Hakkı, Muhammed Seyyid Bey, Mehmed Fevzi, Hoca Şükrü gibi meşrutiyet dönemi Osmanlı ulemasına göre meclisin ve meb'ûsânın, milletin temsilcileri olması hasebiyle, ehlü'l-hal ve'l-akd olarak değerlendirildiğine dair pek çok ifade serdetmek mümkündür.

İslam hukukçularına göre, ehlü'l-hal ve'l-akd'in devlet başkanı seçebilmek için, bazı şartları taşımaları gerekmektedir. Halife seçimi Müslümanların tamamını ilgilendiren bir durum olduğundan, İslam siyaset hukukunda bu iş, Müslüman temsilcilere havale edilmiştir.²⁷⁰² Bundan dolayı ehlü'l-hal ve'l-akdin evleviyetle Müslüman olmaları şart koşulmuştur.²⁷⁰³ Müslüman olmayanların halife seçiminde yer alıp almadıklarıyla alakalı, klasik literatürde herhangi bir malumatın bulunup bulunmadığı araştırılmaya muhtaç görünmekle beraber, ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup kişilerin Müslümanlardan olması gerektiği kabul edilmektedir.

Ehlü'l-hal ve'l-akd'in Müslüman olmasına ilaveten, adalet sahibi, halifelğin şartlarını iyi bilen ve amme işlerini en iyi kimin yerine getirebileceğine dair malumata sahip, ehliyetli ve liyakatli kişiler olmaları gerekmektedir.²⁷⁰⁴ Bazı âlimler ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup olan kişilerin, toplum nezdinde tanınan, bilinen, güç ve saygınlığı olan, şevket sahibi ve sözü dinlenir kişilerden oluşması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²⁷⁰⁵

²⁶⁹⁸ Kara, a.g.e., s. 144.

²⁶⁹⁹ İslâm'ın temel kaynaklarına uygun davranarak, referans vermek suretiyle ve meşrûiyetinin ispat edilmesi şartıyla, genel İslâmî kaidelerin genişletilmesine müsaade edilmiştir. “*Hukukî faaliyetlerin İslâmîleştirilmesi ilkesi*” olarak görülen ve adına ictihad denilen ameliye, İslam'da ilk defa başlayan ve aklın faaliyetine dayanan ilmi bir düşünme biçimi olarak tanımlanmaktadır. Ancak ictihad denilen bu uğraşın şeriatla ve hukukta tahrifat meydana getirme niyeti taşımaması gerekmektedir. Sava Paşa, a.g.e., C. I, s. 115; a. mlf., a.g.e., C. II, s. 13; Schacht, a.g.e., s. 19-20; Koçyiğit, a.g.e., s. 51; A.Refik Gür (1975), “İslâm Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Ed. M. Tayyib Gökbilgin (Ed.), C. VI, Cüz: 1-2, İstanbul, s. 34.

²⁷⁰⁰ İzmirli İsmail Hakkı, “Hilâfet-i İslâmiyye”, **Sırât-ı Müstakîm**, C. III, Sy. 56, 17 Eylül 1325 / 15 Ramazan 1327 Perşembe, s. 51.

²⁷⁰¹ Hoca İsmail Şükrü, agm, s. 52.

²⁷⁰² Senhûrî, a.g.e., s. 119-120.

²⁷⁰³ Mâverdi, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; Şen, a.g.e., s. 51.

²⁷⁰⁴ El-Ferrâ', a.g.e., s. 19; Mâverdi, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; Kara, a.g.e., s. 144.

²⁷⁰⁵ Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 70 vd.; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424; Gazzâlî, **Fedâ'ihu'l-Bâtîniyye**, s. 177-178; a. mlf., **el-İktisad**, s. 237-238.

Ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup olan kişilerden, müctehid olma²⁷⁰⁶ vasfı da aranmıştır. İslam hukukunda “*şer’i delillerden amelî hükümler çıkarabilme melekesine sahip olma*”²⁷⁰⁷ vasfını ifade eden müctehidlik, İslam hukuk terminolojisi açısından son derece yüksek ehliyetle haiz kişilerin taşımaları gereken bir vasıftır.²⁷⁰⁸ Dolayısıyla bu vasfın milletvekillerinden oluşan bir meclise havale ile alınan kararların icma derecesinde (şer’i olarak bağlayıcı) kabul edilmesi,²⁷⁰⁹ dönemin siyasi şartları muvacehesinde dinî terminolojinin, modern kurum ve kavramlar için birer şer’ileştirme zemini haline dönüştürüldüğünün görülebilmesi açısından mühimdir. Bu dönemin mühim simalarından Elmalılı Hamdi Efendi’nin, modern dönemle özdeşleşen anayasa tedvini, kuvvetler ayrılığı, iktidarın denetlenmesi, hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması gibi bir kısım kaideleri, siyaset-i şer’iye kapsamında ele alarak şer’ileştirmek istemesini, Osmanlı’nın iç dinamikleri ve şer’i siyasetin (veya talebinin) bir gereği olarak mütalaa etmek mümkündür.²⁷¹⁰

Başkanlık seçimini yapacak ehlü'l-hal ve'l-akd’in belirli vasıflı kişiler olmaları gerektiği **Ahkâmü’s-Sultâniyyenin** bir gereğidir. Bu nedenle toplumun tamamının, ya da dolaylı olarak mebus, milletvekili gibi temsilcilerin, en azından bir kısmının, seçim işine ehil olmadığı yönünde görüşler bulunmaktadır.²⁷¹¹ Buradan hareketle, modern eğilimlerin de etkisiyle, Osmanlı’nın son devrinde ortaya çıkan, meclisin ve mebusların ehlü'l-hal ve'l-akd olduğu yönündeki görüşlerin,²⁷¹² Meclis-i Meb’ûsan’ın sadece Müslümanlardan oluşmaması ve gayr-i Müslim Osmanlı tebaasının temsilcilerinin de mecliste yer almaları²⁷¹³ sebebiyle, klasik İslam siyaset ve hilafet teorisi açısından, tutarlı olmadığı düşünülebilir. Çünkü, A. Cevdet’in ifadesiyle, “*fıkr-i dakîk ile bilinecek akaide, ekseriyete bakmak büyük hatadır.*”²⁷¹⁴ Ayrıca devlet başkanı, velayetini, biat marifetiyle, bütün Müslümanlardan almaktadır²⁷¹⁵ ve bu durum **Kânûn-ı Esâsî**’de, padişahın, Müslümanların halifesi olduğu şeklinde ikrar edilmiştir.²⁷¹⁶ Kaldı ki halifelik seçiminin nasıl yapılacağı ile ilgili, anayasada sarıh kaideler yer almamakta; meriyette de böyle bir seçimin pratiği bulunmamaktadır. Dolayısıyla Müslüman ya da gayr-i Müslim olup olmadıklarına bakılmaksızın, meclisteki bütün mebusların, Müslümanlardan müteşekkil bulunmak zorunda olan ehlü'l-hal ve'l-akd’in²⁷¹⁷ yerine, sadece Müslümanların halifesi olacak kişiyi nasıl seçecekleri izaha muhtaç görünmektedir.

²⁷⁰⁶ Bağdâdî, a.g.e., s. 279.

²⁷⁰⁷ Zekiyüddin Şa’ban (2004), **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)**, Terc. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, s. 437.

²⁷⁰⁸ Bk. Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza (2006), **Fusûlü’l-Bedâi’ fî Usûli’s-Şerâi’**, C. II, Tahk. Muhammed Hüseyin Muhammed, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, s. 474 vd.

²⁷⁰⁹ Hoca Halil Hulki vd. (1341), **Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye**, Yeni Gün Matbaası, Ankara, s. 10.

²⁷¹⁰ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 54.

²⁷¹¹ Türcan, a.g.e., s. 222.

²⁷¹² Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 102. Ayrıca bk. a. mlf., “Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye”, s. 190.

²⁷¹³ Ali Akyıldız (2003), “Meclis-i Meb’ûsan”, **TDVİA**, C. 28, Ankara, s. 245-246; Mehmet Akif Aydın (2001), “Kânûn-ı Esâsî”, **TDVİA**, C. 24, İstanbul, s. 330.

²⁷¹⁴ Kara, a.g.e., s. 166.

²⁷¹⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 702.

²⁷¹⁶ “Zât-ı Hazret-i Padişâhihasbe’l-hilâfe ve dîn-i İslâm’ın hâmisi ve bil cümle tebe’a-i Osmâniye’nin hükümdar ve padişahıdır.” **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 4.), s. 4.

²⁷¹⁷ Mâverdî, **Ahkâmü’s-Sultâniyye**, s. 17-18; Senhûrî, a.g.e., s. 119-120; Şen, a.g.e., s. 51

Meclis-i Meb'ûsânın ehlü'l-hal ve'l-akd kabul edilebileceğini düşünen âlimlerden birisi olan dönemin meşhur âlimi ve aynı zamanda meclisteki İttihatçı vekillerden birisi olan Elmalılı Hamdi Efendi,²⁷¹⁸ icra yetkisinin ümmetin hâkimiyeti adına, toplumdan alınarak, soyut bir kuvvete, yani iktidara, havale edilmesini şer'î bir zorunluluk olarak görmektedir. Onun yaklaşımına göre, biat yoluyla ümmetin velayetini üstlenen devlet reisi, “*ümmetin naibi*” olmaktadır.²⁷¹⁹ Elmalılı'nın bir kısmı gayr-i Müslimlerden müteşekkil bulunan Meclis-i Meb'ûsânı, bütün Müslümanlar adına, ehlü'l-hal ve'l-akd olarak kabul etmesine rağmen, İslamî terminolojiye ait, “*ümmet*”, “*biat*”, “*nâib*” gibi terkipleri, halifenin tefvîz edilmesinde istimal etmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Müslümanların halifesi olma makamında bulunan II. Abdülhamid'in hal' fetvasının müsveddesini tahrir eylediği bilinen Elmalılı Hamdi Efendi'nin,²⁷²⁰ fetva metnine “*İmâmü'l-Müslimîn olan Zeyd*”²⁷²¹ şeklinde başlayarak, bir taraftan sultan Hamid'in Müslümanların halifesi olduğunu ikrar ederken, öte taraftan Müslümanlara ait olan bir hakkı, (ehlü'l-hal ve'l-akd) hangi saikalarla gayr-i Müslimleri de muhtevi bir şekilde ve geniş bir mefhumla/ictihadla ortaya koymuş olduğunu açıklamak zor görmektedir. Dolayısıyla üyelerinin bir kısmı gayr-i Müslimlerden müteşekkil bulunan Meclis-i Meb'ûsânın, biat müessesesi ekseninde, bütün Müslümanlar adına, iktidar velayetini/vekaletini Müslümanların halifesi olacak kişiye nasıl tefvîz ve tevdi edecekleri kapalılıklar taşımaktadır.

Seçim işinin havale edildiği ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup olan temsilcilerde belli bir ehliyet ve liyakatin arandığı klasik İslam siyaset teorisinin aksine,²⁷²² Osmanlı son döneminde, seçilirken herhangi bir vasıf taşımaları şart koşulmayan milletvekillerine, bu seçim işinin havale edilmesi de, ayrıca izah edilmelidir. Her ne kadar bazı Osmanlı müelliflerinin, mebuslardan, vazifelerini yaparken, belli bir kısım ahlakî hususiyet ve meziyet aramış olmaları vaki olsa da,²⁷²³ bu yaklaşımları iyi niyetli bir emel ve beklenti olarak görmek daha isabetlidir. Yoksa bu hususla ilgili bir kriterin bulunmadığı belirtilmelidir. Nitekim mebusların tamamının bütün idari işlerle ilgili görüş, öneri, bilgi ve eğitim sahibi olmaması sebebiyle, bu sistemde kargaşa eksik olmayacağını ileri sürerek, parlamenter sistemi bir ifrat olarak gören Meşrûtiyet âlimlerinden Bereketzâde, bunun yerine İslam şeriatını anlayıp, idrak edenlerden müteşekkil bir meşveret sistemi önermektedir.²⁷²⁴

Halifenin seçiminden sorumlu olan Müslümanların oluşturduğu ehlü'l-hal ve'l-akd'in, gerektiğinde onu azletme vazifesinin bulunduğu da ifade edilmiştir.²⁷²⁵ Oysa hem II. Abdülhamid'i hal' eden meclisteki oylamada hem de bu kararı kendisine bildirmeye gönderilen heyette yer

²⁷¹⁸ Elmalılı, **Makaleler**, s. 122; a. mlf., **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 53, 90-96.

²⁷¹⁹ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52.

²⁷²⁰ M. Selahaddin, a.g.e., s. 25; Türkgeldi, a.g.e., s. 42-43.

²⁷²¹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 186; Abdurrahman Şeref, **Son Vak'anuvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 23.

²⁷²² Bağdâdî, a.g.e., s. 279; Mâverdi, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; El-Ferrâ', a.g.e., s. 19; el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 70 vd.; Gazzâlî, **Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye**, s. 177-178; a. mlf., **el-İktisad**, s. 237-238; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 424; Senhûrî, a.g.e., s. 119-120.

²⁷²³ İzmirli Gürcü Mehmed Fevzî, “Meb'ûsun Ma'nâsı ve Vekâletin Meşrûtiyetiyle Sıhhatinin Şartları”, **Beyânü'l-Hak**, C. II, Sy. 33, 20 Şubat 1327 / 15 Rabiül Evvel 1330 Pazartesi, s. 2647.

²⁷²⁴ Bereketzâde C., a.g.e., s. 81-82, 85.

²⁷²⁵ El-Ferrâ', a.g.e., s. 22; Seyyid Bey, “Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye”, s. 161; a. mlf., **Fıkıh Usûlü**, s. 102; Atar, “Azil”, s. 326; El-Ensârî, agm, s. 541.

alanların bir kısmının Müslüman olmadıkları bilinmektedir.²⁷²⁶ Keza yeni padişaha görevini tevdi etmeye (ve biat etmeye) gidenlerin arasında da gayr-i Müslim mebuslar bulunmasından ötürü,²⁷²⁷ durum karmaşık bir hale gelmektedir. II. Abdülhamid'in kendisine hal'i tebliğe gelen heyette gayr-i Müslim mebusların da bulunmasına, kendisinin aynı zamanda Müslümanların halifesi olduğunu ve bu durumun şer-i şerife aykırılık taşıdığını hatırlatarak, itiraz ettiği malumdur.²⁷²⁸ Hal' ve biat heyetlerinin bu şekilde teşekkül ettirilmesi, pek çok müellif tarafından da tenkid edilmiştir.²⁷²⁹

Tebliğ heyetinde gayr-i müslim mebusların bulunmasına yapılan itirazların başlıca sebebinin, II. Abdülhamid'in, bir Türk hükümdarı olması ve aynı zamanda bir halife-i İslam olarak bütün (Sünnî) Müslümanların dini lideri kabul edilmesiyle ilgilidir.²⁷³⁰ Çünkü gayr-i Müslim olan Ermeni ve Yahudi vekiller, Türkler'in hükümdarı ve Müslümanların halifesi olan bir padişaha şer'i bir ictihad kabul edilen hal' fetvasını götürmeleri ve şer'i mesned olan hal' fetvası mucibince kendisine halifelikten hal' edildiğini bildirmeye gitmeleri, ironik ve aykırı bir duruma işaret etmektedir. Fakat Karal, farklı bir noktadan meseleyi ele almaktadır. Ona göre, gerçekte II. Abdülhamid'e bildirilecek olan şer'i bir mesned olan fetva değil; fetva üzerine kurulu Meclis-i Meb'ûsan'ın kararıdır. Bu karar, dini değil tamamen siyasal içerikli bir karar olup, mecliste bu kararı alan milletvekillerinin, verdikleri bu siyasi kararı, muhatabına bildirmeye gitmelerinden daha doğal bir durum görülemezdi.²⁷³¹ Karal'ın bu yaklaşımı kabul edilebilir görülse bile, bu kararı mecliste alanların da yine bu mebuslar olduğu, gözden kaçan bir noktadır.

Hal' heyetine ulemadan hiçbir kimsenin seçilmemiş olmasını, eskiden ulemaya ait olan bir hakkın, artık millet meclisinin uhdesine geçtiğinin bir göstergesi olarak kabul eden Karal, gayr-i Müslim vekillerin bu heyette yer almalarını ise, mebus olmalarına ilaveten, Osmanlılık şuuru içerisinde milletin birlik ve beraberliğini ortaya koyan bir davranış olarak değerlendirmektedir.²⁷³² Yine de hal' heyeti içerisindekilerin Osmanlılık şuuruna sahip olup olmadıkları şüphe götürmektedir. Çünkü II. Abdülhamid'e hal' kararını bildirmeye giden heyetteki kişilerden, mesela Emanuele Carasso (Karasu)'nun, Yahudi asıllı bir mason olup,²⁷³³ adiliği ve Türk düşmanlığı ile maruf olduğu ifade edilmektedir.²⁷³⁴ Karasu'nun, Osmanlı'nın I. Cihan harbinde İtalya'nın safında olması için, İtalya'dan yüklü miktarda rüşvet aldığı iddiaları bulunmaktadır.²⁷³⁵

²⁷²⁶ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 113; A. Şeref, agm, s. 7; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 378-379; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 106; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 237.

²⁷²⁷ Abdurrahman Şeref, **Son Vak'anusis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 28.

²⁷²⁸ Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", s. 707; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 238.

²⁷²⁹ Lütfi Simâvî (1340), **Sultan Mehmed Reşâd Hânın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul, s. 5-6; M. Selahaddin, a.g.e., s. 27-28; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 379; Türkmen, a.g.e., s. 96.

²⁷³⁰ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 379.

²⁷³¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 106.

²⁷³² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 106-107.

²⁷³³ Azmi Özcan (2003), "Masonluk", **TDVİA**, C. 28, Ankara, s. 98; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 106.

²⁷³⁴ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 378; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 239.

²⁷³⁵ Mahmud Şevket Paşa, a.g.e., s. 89; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 240.

Hal' heyeti içerisinde bulunan diğer bir mebus olan Aram Efendi'nin ise, Ermeni Katolik Cemaati'ne mensup olduğu kaydedilmektedir.²⁷³⁶ Bayur'a göre, Aram Efendi'nin mensubu olduğu Gregorien Ermenileri Osmanlı'ya karşı ayaklanma ve suikastlara karışmamış olsa da,²⁷³⁷ bazı kaynaklar, Aram Efendi'nin bu heyete dâhil olmasını, padişahın Ermeni devletinin kurulmasına engel olmasının bir intikamı şeklinde kabul edilebileceğini not etmektedir.²⁷³⁸ Abdülhamid'e hal'ini tebliğe gidenlerden Draç Mebusu Esad Toptani'nin ise, devletine ihanet etmiş bir hain olup,²⁷³⁹ türlü ahlaksızlıklarından bahsedilmekte ve Arnavutluk kralı olmak istediği yazılmaktadır.²⁷⁴⁰ Keza Esad Paşa'nın, kardeşinin Galata Köprüsü'nde bir kiralık katil tarafından öldürülmesinin müsebbibi olarak gördüğü II. Abdülhamid'den öldüresiye nefret ettiği, Karasu'nun **Frankfurter Zeitung** muhabirine verdiği mülakattaki ifadelerinden anlaşılmaktadır.²⁷⁴¹ Dolayısıyla Karal'ın, hal' heyetinin bahsedilen bu vasıflarıyla, milletin birlik ve beraberliğinin somut yansıması olan Osmanlılık şuuruna sahip olduklarını nasıl örtüştürdüğü merak edilmektedir.

Salahiyetini biat marifetiyle, bütün Müslümanlardan alan halife,²⁷⁴² bir Müslüman için, “zillüllâhîfi'l-arz,” (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi),²⁷⁴³ “halîfe-i rûy-i zemîn,” (yeryüzünün halifesi),²⁷⁴⁴ “Allahın nâibi,”²⁷⁴⁵ “şariat sahibi olan Peygamberin nâibi,”²⁷⁴⁶ “Peygamberin halefi”²⁷⁴⁷ ve “Peygamberin vekili”²⁷⁴⁸ ve “halife-i müslimîn”²⁷⁴⁹ olup, dini ve dünyevî en üst makamı ifade ve deruhte ede gelmiştir.²⁷⁵⁰ Bundan dolayı İslam toplumları arasında hilafet, siyasi otoritenin kaynağı addedilmiştir.²⁷⁵¹ Ancak şariatın üstünlüğünün somut bir nişanesi olarak sayılan halifelik makamının,²⁷⁵² Müslümanlar nezdinde kutsal ve dünyevî en üst mercii olduğuna dönük bu yaygın kabul,²⁷⁵³ meşrutiyet dönemi Osmanlı âlimleri nazarında farklılaşmış, konumunu ve

²⁷³⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 106; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 212.

²⁷³⁷ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 212-dipnot

²⁷³⁸ Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 239; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 378-379.

²⁷³⁹ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 378; Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 239.

²⁷⁴⁰ Mahmud Şevket Paşa, a.g.e., s. 115.

²⁷⁴¹ Alkan, a.g.e., s. 272-273.

²⁷⁴² Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 702.

²⁷⁴³ Mâverdi, **Edebü'd-Dünyâve'd-Dîn**, s. 112; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129; Yâsincizâde, a.g.e., s. 8, 18; Yavuz, “Sadrazam Lütî Paşa”, s. 48.

²⁷⁴⁴ Turan, agm, s. 223.

²⁷⁴⁵ Ömer Ziyâeddîn, a.g.e., s. 8; Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52.

²⁷⁴⁶ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421.

²⁷⁴⁷ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 102.

²⁷⁴⁸ İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421.

²⁷⁴⁹ İnalçık, “Osmanlı Pâdişahı”, s. 71.

²⁷⁵⁰ Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 66-68; Kallek, “Mâverdi'nin Ahlakî, İçtimai, Siyasî ve İktisadî Görüşleri”, s. 238; ed-Dürî, “Emîr”, s. 122.

²⁷⁵¹ ed-Dürî, “Emîr”, s. 122.

²⁷⁵² Evkuran, a.g.e., s. 128.

²⁷⁵³ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129; Mâverdi, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 66-68; a. mlf., **Edebü'd-Dünyâve'd-Dîn**, s. 112; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421; Se'âlibî, a.g.e., s. 28; Yâsincizâde, a.g.e., s. 8, 18; Ömer Ziyâeddîn, a.g.e., s. 8; Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52; Turan, agm, s. 223.

kutsiyetini kaybetmiştir. Meşrutiyet dönemi uleması için, İslam halifesi olan Osmanlı padişahı, “milletin vekili,”²⁷⁵⁴ hükümet üyelerinden ve “memur”lardan²⁷⁵⁵ sadece birisi olarak, idari ve siyasi salahiyyete sahip,²⁷⁵⁶ yetkisi sınırlı,²⁷⁵⁷ hesap verebilir²⁷⁵⁸ ve hatta sadece Osmanlı tebaasının velayetini üstlenmiş “milli bir halife”dir.²⁷⁵⁹

Meşrutiyet âlimlerinin bu türden yaklaşımlarında, halifenin üstünde mevki olarak, bir mercinin varlığına dair işaretler bulmak mümkündür. Bu merci, hakkın asıl sahibi milletin kendisi olup,²⁷⁶⁰ mevki olarak ise, bu yetki meclise ve onun vekillerine verilmiştir.²⁷⁶¹ Dolayısıyla ulema tarafından bu şekilde telakki edilen halifenin, görevden uzaklaştırılması için alınan hal’ kararının tebliğine memur edilen heyetin, padişaha bu kararı bildirirken “millet seni istemiyor”,²⁷⁶² “millet seni hal’ etti”,²⁷⁶³ “millet seni azletti”²⁷⁶⁴ gibi sözlerini, bu minvalde değerlendirmek gerekir.

İslamî literatürde hükümdarın görevden uzaklaştırılması **hal’** kelimesi ile, diğer devlet yetkililerinin görevlerinden alınması ise, **azil** kelimesi ile ifade edilmiştir.²⁷⁶⁵ Bu sebeple “millet seni hal’ etti/azletti” ifadelerinden, “millet” ifadesi ile milletin, yetkinin sahibi merci olup, temsilcilerinden oluşan meclisin de halifenin üstünde bir makam olduğuna; öte taraftan bazı kaynaklardaki şekliyle, “azletti” ibaresi ile ise, padişahın, milletin (ve onun meclisinin) memuru olduğuna vurgu yapıldığını düşündürmektedir. Böylece meşrutiyet âlimi için, **memurlardan**²⁷⁶⁶ sadece birisi haline dönüştürmüş olan halifenin hal’ edilmesi, millet adına (kolay) olmakta ve görevden azledilmesi olağan bir duruma işaret etmektedir. Nitekim milletin vekilleri olarak mebusların, sultan Hamid’in hal’ kararını ittifakla alarak, meclisin yani milletin hâkimiyet ve kudretini göstermek istedikleri beyan edilmiştir.²⁷⁶⁷

Meselenin ehemmiyetine binaen, şeriata müracaat edilerek, bu işin fetva ile çözülmeye ve bu yolla işe şer’i bir hüviyet ve hukukî bir zemin kazandırılmaya çalışılması mühimdir. Çünkü Müslüman Osmanlı halkı açısından şariat, bireysel, toplumsal ve siyasal ortak paydayı teşkil

²⁷⁵⁴ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 102.

²⁷⁵⁵ Hoca İsmail Şükrü, agm, s. 52; Tunalı Hilmi, a.g.e., s. 22..

²⁷⁵⁶ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 101.

²⁷⁵⁷ Farukî Ömer, “Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Aliyyesine -Açık Mektup-”, s. 1-3.

²⁷⁵⁸ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52-53.

²⁷⁵⁹ Elmalılı Efendi, “İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-ı İslâmiye”, (**Beyânü’l-Hak**, Sy. 22, 01 Mart 1909 / 8 Safer 1327, s. 511-514) başlıklı makalesinde şu ifadeleri kullanmaktadır. “*Hilâfet bir hükümet-i meşrûta-i İslâmiye reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyede bulunan Müslümanlara velâyeti yoktur. Fakat Müslümanlar manevî bir hiss-i merbûtiyet duyarlar.*” Bk. Elmalılı, **Makaleler**, s. 99.

²⁷⁶⁰ er-Rayyis, a.g.e., s. 216-219; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer’iyyesi**, s. 44; Türkan, a.g.e., s. 151.

²⁷⁶¹ Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 102. Ayrıca bk. a. mlf., “Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye”, s. 190; İzmirli, “Hilâfet-i İslâmiye”, s. 51; Hoca İsmail Şükrü, agm, s. 52.

²⁷⁶² Memduh Paşa, **Hal’ler - İclâslar**, s. 168.

²⁷⁶³ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 114;

²⁷⁶⁴ Ziya Şakir (2006), **Sultan Abdülhamid’in Son Günleri**, Çatı Kitapları, İstanbul, s. 14.

²⁷⁶⁵ Aydın, “Hal’”, s. 218.

²⁷⁶⁶ Tunalı Hilmi, a.g.e., s. 22; Hoca İsmail Şükrü, agm, s. 52.

²⁷⁶⁷ A. Şeref, agm, s. 6.

etmekte;²⁷⁶⁸ bütün toplumsal ve siyasi alanın meşru zeminini oluşturan temel referans noktası kabul edilmektedir.²⁷⁶⁹ Dolayısıyla halk arasında, şeriata ittiba etme adına, fetvanın (hal’ fetvasının) bağlayıcı bulunduğuyla alakalı, yerleşik bir teamülden bahsedilebilir. Kuran’ın ifadelerine atıfla, fetva verilmeden bir halifenin hal’ine teşebbüs edilmesi, şer’an caiz görülmediği; hal’ işinin şer’i zemini temin edildikten sonra, eyleme geçilmesinin iktiza ettiği²⁷⁷⁰ söylenilebilir.

Hal’ işinin fetvaya sunulması halledilmesi niyetinin, toplumun şer’i kabulleriyle yakın alakasından ziyade, tepkilerden çekinen vekillerin, bu işe cesaret edemeyişi ile ilgisi bulunduğu, reel politik açısından daha makul görünmektedir. Nitekim Bayar’ın ifadesiyle, Meclis-i Meb’ûsân, II. Abdülhamid’in hal’ kararını millet adına verebilme salahiyetine sahip olmasına rağmen buna cesaret edememiş; bundan dolayı eski hukuk nazariyesine uyararak, meşihatın fetvasına işi havale etmiştir.²⁷⁷¹ Ayrıca mecliste hal’ kararı müzakere edilirken, Gazi A. Muhtar Paşa’nın kürsüye gelerek söylediği, *“hepimiz hal’e karar verdik. ... bir fetva alalım. Böylelikle taşra ahalisini daha iyi tatmin etmiş oluruz”* ifadelerinin,²⁷⁷² bunu temin eylediği düşünülmektedir.

Eldeki bilgiler, fetva emini Hacı Nuri Efendi’nin, ilkin bu işe yanaşmayarak, mesuliyet üstlenmek istemediğini;²⁷⁷³ kendisine yapılan baskılar neticesinde ise fetva metnini imza ettiğini ortaya koymaktadır.²⁷⁷⁴ Bu bilgilere göre, fetva emininin ısrar ve itirazları sebebiyle, fetvanın istifham bölümü, tüm yetki sahiplerini içerisine alacak şekilde genişletilerek, yeniden tahrir edilmiş ve “padişaha saltanattan feragat teklif edilmesi” ya da “hal” seçeneklerinden birinin tercih edilmesi, *“erbab-ı hall ü akd ve evliyâ-yı umûr”*a,²⁷⁷⁵ yani meclisin tercihinine bırakılmıştır.²⁷⁷⁶ Ancak hal’ kararı mecliste oylanırken, meclise riyaset eden Said Paşa’nın, fetva metnindeki *“erbab-ı hall ü akd”* ifadesinden maksadın, devlet vükelâsı olduğunu beyan etmek suretiyle, hal’ işini hükümete yüklemeye çalışması ve Meclis-i Meb’ûsân’ı bu işin mesuliyetinden kaçırma gayretinde olması,²⁷⁷⁷ dikkate değerdir. Yine daha önce Yeşilköy’de toplanan Meclis-i Millî’nin, bir beyanname ile, yeni kurulan Tevfik Paşa hükümetini tanımayacaklarını ilan etmesine rağmen,²⁷⁷⁸ bu kabinenin şeyhülislamından hal’ fetvası istemeleri ise tezat oluşturmaktadır.²⁷⁷⁹

Anayasaya göre Meclis-i Meb’ûsânın, halife olan padişahı hal’ etme yetkisinin bulunmadığını belirten Alkan’a göre, **Kânûn-ı Esâsî**, meclise böyle bir yetki vermemiştir.

²⁷⁶⁸ Bedir, agm, s. 44.

²⁷⁶⁹ Onaran, a.g.e., s. 132.

²⁷⁷⁰ Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri**, s. 100.

²⁷⁷¹ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 23-24.

²⁷⁷² Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210.

²⁷⁷³ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 186.

²⁷⁷⁴ A. Şeref, agm, s. 5; Okyar, a.g.e., s. 38; Alkan, a.g.e., s. 265.

²⁷⁷⁵ Gelecek bölümdeki fetva metni bk.

²⁷⁷⁶ Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 377.

²⁷⁷⁷ A. Şeref, agm, s. 6; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 211-212.

²⁷⁷⁸ Türkgeldi, a.g.e., s. 34.

²⁷⁷⁹ Alkan, a.g.e., s. 265-266.

Dolayısıyla bu tasarrufu ile meclis, anayasal yetkilerini aşmış olmaktadır.²⁷⁸⁰ Keza yeni padişahın iclasının oylamaya konulması da,²⁷⁸¹ meclisin anayasal olarak kendi yetkisinin dışına çıktığını gösteren başka bir duruma işaret sayılmıştır. Çünkü kanunen saltanatın ekber evlad olan meşru veliahdın hakkı olmasından mütevellid, meclisin bu yaptığı seçim işinin bir yetki aşımı ve mevcut **Kânûn-ı Esâsî**'nin ilgili maddesine aykırı olduğu ifade edilmektedir.²⁷⁸² Bütün bu noktaları, bir İslam halifesi olan II. Abdülhamid'in hal'i meselesinde, meclisin ehlü'l-hal ve'l-akd'in yerini tutup tutamayacağı hususuyla alakalı şer'i bir problemin varlığına işaret olarak saymak mümkündür.

Meclis-i Meb'ûsânın ehlü'l-hal ve'l-akd'in yerini tutup tutamayacağı ile ilgili itiraz noktalarından birisi de, adalet ve tarafsızlık meselesidir. Klasik İslam siyaset doktrini açısından ehlü'l-hal ve'l-akd'e mensup olan üyelerin taşımaları gerekli şartlardan birisinin tarafsızlık ve adalet ilkesi olduğu, daha önce tespit edilmişti.²⁷⁸³ Konumuzla alakası olması sebebiyle, meclisteki meb'ûsânın ekseriyetinin İttihat ve Terakkî'ye mensup vekillerden meydana gelmesi, başka bir sorun alanına işaret etmektedir. İttihat ve Terakkî hareketi, II. Abdülhamid muhalifliği üzerine neşvünema bularak, gelişmiştir.²⁷⁸⁴ Padişaha karşı yürüttükleri muhalefetlerinde hürriyetçi ve eşitlikçi fikir iddiaları dikkat çekmektedir. Jön Türk muhalefetinin bu söylemlerindeki eşitlikçi fikir iddialarının, esas dayanaklarının evrim teorisinden neşet ettiği²⁷⁸⁵ ve hedefe ulaşabilmek adına, anarşist bir yaklaşımla, kan dökülmesi de dâhil,²⁷⁸⁶ her tür adımın cesaretle atılmak istenmesi niyeti göze çarpmaktadır. Dolayısıyla İttihatçılar'ın, padişaha karşı yürüttükleri muhalefetlerinde, onu devirme ve öldürme niyetine de sahip oldukları kaynaklarca teyit edilen bir hakikattir.²⁷⁸⁷

İttihat ve Terakki Hareketi'nin II. Abdülhamid'e karşı muhalefetinde matbuat üzerinden yürüttükleri propaganda önemli bir yer tutmaktadır.²⁷⁸⁸ Hareketin kurucularından olan Abdullah Cevdet, muhalefetini bu yolla yapan İttihatçılar'dan biridir. Ona göre II. Abdülhamid, dini vazifelerini yerine getirmediği gerekçesiyle, hakiki halife sayılmamalıdır. Onun bu iddiasıyla alakalı propagandist bir dile sahip pek çok yazı kaleme aldığı bilinmektedir.²⁷⁸⁹ Mesela Abdullah Cevdet, kendisi gibi padişahın halife sayılmaması gerektiği iddiasına sahip muhaliflerden Şakir

²⁷⁸⁰ Alkan, a.g.e., s. 269-270.

²⁷⁸¹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 191.

²⁷⁸² **Kânûn-ı Esâsî**, Md. 3, s. 4; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 380.

²⁷⁸³ Mâverîdî, **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 17-18; El-Ferrâ', a.g.e., s. 19.

²⁷⁸⁴ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 47 vd.; Bayur, a.g.e., C. I/I, s. 246 vd.

²⁷⁸⁵ Atila Doğan (2012), **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, Küre Yay. 103, İstanbul, s. 155.

²⁷⁸⁶ M. Şükrü Hanioglu (1981), **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 245-256.

²⁷⁸⁷ Karabekir, **İttihat ve Terakki**, s. 22, 80; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 60, 68; M. Şükrü Hanioglu (2001), "İttihat ve Terakki Cemiyeti", **TDVİA**, C. 23, İstanbul, s. 476 vd. II. Abdülhamid'e karşı 30 kadar darbe ve suikast girişimi olduğu ve bunlardan bir kısmının ise, cemiyet tarafından tertip edildiği kaynaklarda yer almaktadır. Ernest Edmondson Ramsaur (1970), **The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908**, Russel&Russel, New York, s. 33 vd.; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 56; Onaran, a.g.e., s. 13.

²⁷⁸⁸ Jön Türkler'in, II. Abdülhamid'e karşı matbuat üzerinden yürüttüğü propaganda üzerine yapılan bir araştırma için bk. Murat Yılmaz (2019), **Jön Türk Matbuatında Propaganda (1895-1902)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

²⁷⁸⁹ Hanioglu (1988), "Abdullah Cevdet", **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 91.

Hoca'nın propaganda mahiyetli fetvalarını, **Fetâvâ-yı Şerîfe** adıyla neşretmiştir. Bu propaganda fetvalarına göre padişah, Midhat Paşa'nın kanına girmekle itham edilmektedir.

Abdullah Cevdet, ma'siyet olan yerde, kula itaat edilmemesi gerektiği şer'i prensibine²⁷⁹⁰ atıfla, Müslümanlara, II. Abdülhamid'i, emîrû'l-mü'minîn olarak kabul etmeyip, kendisine itaat etmemeleri çağrısında bulunur. Bu tür şer'i prensipler muvacehesinde milleti, padişaha karşı ayaklanmaya; hatta silahlanmaya davet eder. Padişahın kutsiyeti veya anayasanın ilgili maddelerine göre, gayr-i mesul olması gibi bir yaklaşım sebebiyle, milletin körü körüne, zulüm ve istibdat ehli birinine, hem de, imanla bağlandığını ileri sürer. Padişahın, cebbar, çok inatçı ve zalim olduğu iddiasıyla, fitneye sebebiyet verilecek bile olsa, derhal hal'ine ve idamına karar verilmesi gerektiğine dair düşüncelerini propagandist bir dille ortaya koyduğu görülmektedir.²⁷⁹¹ Bu propaganda diliyle kaleme alınmış fetvaların bir kısmına göre padişahın hal' edilmesine, hatta katledilmesine cevaz verilmektedir. Mesela;

Emîru'l-mü'minîn bulunan Zeyd'in, makâm-ı imâmetde bulunmasını Müslimîn kerîh görüp, Zeyd-i mezbûr dahi Müslimînin kerîh gördüklerini, kendinin makâm-ı imâmetde bulunmasını istemediklerini bildiği halde, makâm-ı imâmeti terk edip, çekilmeyecek olur ise, o halde Zeyd mütegalib mezbûrun katli câiz olur mu? El-Cevâb: Lâzım olur.²⁷⁹²

İttihatçıların eski hadiseler sebebiyle II. Abdülhamid'e güvenmedikleri ve kendisini hal' etmek ve devleti ele geçirmek istedikleri malumdur.²⁷⁹³ İttihatçılar'a göre, padişah, istibdadı geri getirme gibi gizli bir niyete sahiptir ve bu sebeple Otuzbir Mart'ı başlatmıştı.²⁷⁹⁴ Bundan dolayı meşrutiyet (ya da İttihatçılar) tehlike altındadır. Onun için padişah, ivedilikle hal' edilmelidir.²⁷⁹⁵ II. Abdülhamid'i hal' etme fikrini kafaya koymuş olduklarından, bu süreçte padişahın Otuzbir Mart hadisesinde dahli olmadığı, meşrutiyet ve anayasaya bağlı olduğu yönündeki beyanlarına inanmadıklarını ve ikna olmadıklarını not etmek gerekmektedir. Nitekim padişahın hal' edilmesi fikrinin ilk olarak ortaya çıkması ile alakalı olarak, İttihatçı liderlerden Talat Bey'in "*hal' işi önceden kararlaştırıldı, fetva işi sonradan ortaya çıktı*"²⁷⁹⁶ sözü, bunun itirafı gibidir. Ayrıca Otuzbir Mart ayaklanması sırasında, yürütülen kirli propagandanın, nihayetinde İttihatçılara yaradığı bilinmektedir.²⁷⁹⁷ Bundan dolayı sürecin galibi olarak İttihatçıların,²⁷⁹⁸ "*hüküm galibin*

²⁷⁹⁰ Buhârî, "Ahkâm", 4; (Hadis Nu. 7142), s. 1765; et-Tirmizî, "Cihâd", 28, (Hadis Nu. 1706), C. III, s. 324; Müslim, "İmâre", 38, 39; (Hadis Nu. 1839-1840), 892-893; **Hadislerle İslâm**, C. IV, s. 400-401.

²⁷⁹¹ Abdullah Cevdet (1325), **Fetâvâ-yı Şerîfe**, İctihad Matbaası, Mısır, s. 3-4, 6, 18, 20-21.

²⁷⁹² Abdullah Cevdet, a.g.e., s. 18-20. II. Abdülhamid'e karşı Jön-Türkler'ce yürütülen propaganda mahsulü olarak kendi kaynaklarında yer alan bu ve benzeri fetvaların, **Osmanlı Hukukunda Fetvâ** isimli akademik bir çalışma içerisinde, sanki şeyhülislam tarafından verilmiş hal' ve katl fetvaları şeklinde meriyette mevcutmuş gibi lanse edilmesinin akademik ve ilmi yaklaşımla uyumlu olmadığı ve tenkid edilmesi gerektiği açıktır. Bk. Seda Örsten (2005), **Osmanlı Hukukunda Fetvâ**, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enst., Ankara, s. 40.

²⁷⁹³ Şadiye Osmanoğlu (2017), **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, Timaş Yay. 3179, İstanbul, s. 46; Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", s. 706-707; Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", s. 11.

²⁷⁹⁴ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1187; Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 55.

²⁷⁹⁵ Hüseyin Cahid, "Yeni Devir", s. 1; Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1194; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri**, s. 506-507.

²⁷⁹⁶ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 211.

²⁷⁹⁷ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 48.

²⁷⁹⁸ Hanioglu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", s. 482.

*fehvası*²⁷⁹⁹ prensibince, istemedikleri hükümdarı hal' etmeleri kendileri açısından meşru addedilebilir. Çünkü “*neticenin muvaffakiyeti, vasıtaları meşru kılmaktadır.*”²⁸⁰⁰

İttihatçılar'ın çoğunlukta olduğu Meclis-i Meb'ûsânın ehlü'l-hal ve'l-akd olarak kabul edilmesi halinde, muhalifleri oldukları ve hasım bilip, öldüresiye nefret ettikleri halife ve padişah II. Abdülhamid'e karşı, ehlü'l-hal ve'l-akd olarak, tarafsız, hakkaniyetli ve adilane yaklaşımlarını beklemek nesnellikten uzak bir yaklaşımdır. Dolayısıyla şer'i kaynaklarda kendilerine ehlü'l-hal ve'l-akd denilen seçim ehline mensup kişilerde bulunması gereken İslam, adalet, ictihad, liyakat ve ehliyet gibi vasıfları bir bütün halinde taşımaması sebebiyle Meclis-i Meb'ûsânın, ehlü'l-hal ve'l-akd'in yerini alabilmesi, klasik İslam siyaset teorisi açısından müşkül bir mesele olarak durmaktadır. Bizce, Meclis-i Meb'ûsân, kendi üyeleri arasından ya da dışarıdan, ehlü'l-hal ve'l-akd'in şer'i şartlarını taşıyan bir komisyon kurmak suretiyle, hal' işini bu komisyona havale edebilir ve böylece hal' işi şer'e daha muvafık görünen bir hale dönüştürülebilirdi.

4.5.3.3. II. Abdülhamid'in Hal' Fetvası ve Değerlendirme

II. Abdülhamid Han'ın, M. 27 Nisan 1909 (R. 14 Nisan 1325 / H. 7 Rebiü'l-Âhir 1327) tarihli Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin tarafından verilen hal' fetvası şu şekildedir.

İmâmü'l-Müslimîn olan Zeyd ba'zı mesâil-i mühimme-i şer'iyeyi, kütüb-i şer'iyeden tayy ü ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ü hark ve ihrâk ve beytülmalde tebzîr ve israfı müsevvig-i şer'î hilâfında tasarruf ve bilâ sebep-i şer'î katl ü habs ve tağrib-i ra'yye ve sair gûne mezâlimi i'tiyâd eyledikten sonra salâha rücû' itmek üzere ahd u kase m itmîşken yemîninde hânis olarak ahvâl ve umûr-ı müslimîni bi'l-küllîye muhtell kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrâr ve mukâtele ikâ' itmekle mene'a-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun teğallübünü izâle ittiklerinde bilâd-ı İslâmiyyenin cevânib-i keşîresinden mezbûru mahlû' tanıdıklarına dair ahhâr-i mütevâliye vürûd idüp, mezbûrun bekâsında zarar muhakkak ve zevâlinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbûra imamet ve saltanattan ferâğat teklîf etmek veya hal' eylemek suretlerinden hangisi erbab-ı hall ü akd ve evliyâ-yı umûr tarafından ercah görölürse icrâsı vâcib olur mu?

El-cevâb: Olur.

Ketebehü'l-fakîr

Es-Seyyid Mehmed Ziyaeddin

ufiye 'anhü²⁸⁰¹

4.5.3.3.1. II. Abdülhamid'in İlk Hal' Gerekçesi: Sansür:

Fetva Metnine göre, Müslümanların halifesi olan padişah, bazı önemli şer'i meseleleri dini kitaplardan çıkarmakla ve bazı dini kitapları imha etmekle itham edilmektedir.

Fetva metninde padişaha yöneltilen ilk itham, şer'i meseleleri kitaplardan çıkartmak ve bazı dini kitapları imha ettirmek şeklinde ortaya konulmuştur. II. Abdülhamid'in hal' edilirken, bu şekilde itham edilmesi ve bu gerekçenin ilk sıraya yerleştirilmesi dikkat çekici bulunmuştur. Kitap

²⁷⁹⁹ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, s. 29.

²⁸⁰⁰ İsmail Hamî Danişmend (1961), *Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesîkalara Göre 31 Mart Vak'ası*, İstanbul Kitapevi, İstanbul, s. 116.

²⁸⁰¹ *Düstûr* (1329), Tertîb-i Sâni, C. I, Matbaa-i Osmânî, Dersaadet, s. 166; BOA., BEO., 3727-279487, (M. 27 Nisan 1909 / R. 14 Nisan 1325 / H. 7 Rebiü'l-Âhir 1327). (Eklerde verilmiştir.)

yakmak, yırtmak ya da imha etmek veya bazı önemli şer’i meseleleri dini kitaplardan çıkarttırmak gibi bir ithamın, II. Abdülhamid döneminde devlet eliyle yürütülen matbuat ve sansür politikaları ile yakın alakasının bulunduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı hal’ fetvasındaki bu ilk gerekçenin, bu dönemin genel matbuat ve sansür politikaları ile birlikte ele alınması gerekir.

a. Osmanlı Devleti’nde bir neşriyat politikası olarak sansür:

Tanzimat’la birlikte matbuatta başlayan hareketlilik, hemen her alanda neşriyatın çıkmasına imkân sağlamıştır. Bu matbuat hareketliliği, devletin menfaatlerine zarar verici bazı neşriyatın zuhuruna da sebep olmuştur. Kanunlaştırma faaliyetlerinin hız kazandığı Tanzimat döneminde,²⁸⁰² matbuat alanını bir kurala bağlamak gayesiyle, bu alanın sınırlarını belirleyen ve sert kuralları muhtevi matbaa²⁸⁰³ ve kitap basımı²⁸⁰⁴ gibi bir kısım nizamnamenin çıkarıldığı bilinmektedir. Bu düzenlemelerle birlikte, sıkı bir denetim ve sansür politikasının devreye girdiği görülmektedir.²⁸⁰⁵

Bütün devletlerde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nde de, matbuatın kanunî bir çerçevesi bulunmaktadır.²⁸⁰⁶ Matbuatın kanun dairesinde serbestliğini ifade eden anayasa maddesi²⁸⁰⁷ mucibince ortaya konulan mevzuat, nizamname ve talimatnameler, Osmanlı matbuatının hukukî çerçevesini belirlemiştir. Kanunla belirlenen çerçevenin dışına çıkılması durumunda ise, suç teşkil eden bir durum meydana gelmiş olup, bu suça bir cezai müeyyide tahakkuk etmiş olmaktadır.²⁸⁰⁸

Osmanlı tarihinin son zamanları, özellikle II. Abdülhamid dönemi, bir taraftan matbuatın çok canlı olduğu; diğer yandan ise matbuatın kontrolü ile ilgili sıkı önlemlerin alındığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır.²⁸⁰⁹ Osmanlı Devleti’nde matbuatın kontrolü ve sansür uygulaması, daha önceki dönemlerde de mevcut olmakla birlikte, II. Abdülhamid döneminin temel ayırıcı vasıflarından birisi olarak kaynaklardaki yerini almıştır.²⁸¹⁰

Matbuatın kontrolü ve sansür denilince, akla hemen II. Abdülhamid’in geldiği ifade edilmektedir.²⁸¹¹ Özellikle II. Abdülhamid döneminin sansür ve matbuat rejimini, keyfî, müstebit ve kanunsuz olarak nitelendiren yaklaşımlar dikkat çekmektedir.²⁸¹² Ancak Hanioglu, dönemin sansür politikalarının, padişahın kuşkucu kişiliğiyle irtibatlandırılarak, basit ve keyfî bir yasakçılık şeklinde mütalaa edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Hanioglu’na göre Osmanlı sansürü,

²⁸⁰² İskit, a.g.e., s. 15.

²⁸⁰³ **Düstûr** (1289), Tertîb-i Evvel, C. II, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, s. 227.

²⁸⁰⁴ **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C. II, s. 229.

²⁸⁰⁵ İlber Ortaylı (2015), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş 1783, 42. Baskı, İstanbul, s. 225; İskit, a.g.e., s. 56.

²⁸⁰⁶ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 157.

²⁸⁰⁷ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 12.), s. 5.

²⁸⁰⁸ **Düstûr**’daki ilgili maddelere bakılabilir.

²⁸⁰⁹ Filiz Dıgıroğlu (2017), “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat”, **II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Fahrettin Gün - Halil İbrahim Erbay (Ed.), İstanbul, s. 632.

²⁸¹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın (1975), **Edebiyat Anıları**, Haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 105; İskit, a.g.e., s. 98.

²⁸¹¹ Cevdet Kudret (1977), **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet Yay. 505, İstanbul, s. 5.

²⁸¹² İskit, a.g.e., s. 107.

Osmanlı toplumunun modernite ile olan ilişkisiyle birlikte ele alınmalıdır. Bu tür bir sansürün, modernliğin getirdiği problemlerle karşılaşan toplumlarda benzer neticeleri ortaya çıkardığına değinen Hanioglu, Osmanlı sansürünün, kendisiyle eş zamanlı olarak uygulanan bir dizi siyasetle birlikte değerlendirilmesini teklif eder. Ona göre, II. Abdülhamid döneminde uygulanan sansür, daha öncesinde olduğu gibi, ciddi bir devamlılığa sahip olup, nihayetinde belirli bir amaca ulaşmayı hedefleyen, modern bir siyaset olarak görülmelidir. Çünkü devletin sansür politikası, Osmanlı gibi modernite ithal eden bir toplumda, bir taraftan toplumun, modernitenin zararlarından korunmasına yardımcı olurken, diğer yandan kendine özgü bir modernliğin ortaya çıkarılmasında ehemmiyetli bir araç olarak rol üstlenmiştir.²⁸¹³

II. Abdülhamid döneminde, gittikçe büyüyen ve gelişen matbuat hayatının tanzimi için birçok yeni birim tesis edilmiş, eski nizamnameler güncellenmiş ve matbuat denetimleri, sistematik ve kurumsal bir yapıya kavuşmuştur.²⁸¹⁴ Bu dönemde devletin ihyası ve ıslahatı için elzem kabul edilen²⁸¹⁵ idarî, adlî ve istişarî birçok kurul teşekkül ettirilmiş olup, bunlardan birisi de, 1882 tarihinde Maarif nezareti bünyesinde kurulan Encümen-i Teftiş ve Muâyene komisyonu olmuştur.²⁸¹⁶ 1882 tarihinde Maarif nezareti bünyesinde kurulan Encümen-i Teftiş ve Muâyene komisyonunun görevi, yayınlanması istenen telif, tercüme ya da ithal edilen eserlerin, risalelerin veya diğer matbu evrakın, dinen, ahlaken, edeben, siyaseten mahzurlu olup olmadıklarını teftiş etmek olarak tespit edilmiştir.²⁸¹⁷

Yürürlüğe konulan nizamnameler muvacehesinde Maarif nezaretinden resmî bir ruhsat alınmadan, hiçbir kitap basılmayacak;²⁸¹⁸ ancak oluşturulan tetkik ve teftiş komisyonunun kararı mucibince basım işi gerçekleştirilebilecektir.²⁸¹⁹ Ayrıca yurt dışından getirilen kitap, risale vb. materyal için de, geniş bir tahkikat istenmekte ve ruhsat alınması zorunluluğu getirilmektedir.²⁸²⁰ Böylece yurt dışında yayınlanıp, ülkeye sokulmaya çalışılan bölücü yayın faaliyetlerine karşı, ciddi bir sansür uygulanmasının hukukî zemini temin edilmiş olmaktadır.²⁸²¹ Bu kaide dini neşriyat için de mecburi tutulmuştur.²⁸²² Maarif nezareti tarafından, dini kitapların basımı için şeyhülislamıktan görüş istenmiş ve ona göre hareket edilmiştir.²⁸²³ Bu iş için Bâb-ı Meşihat'te, Tedkik-i Müellefat

²⁸¹³ M. Şükrü Hanioglu'nun sunuş yazısı, Fatmagül Demirel (2020), **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, Bağlam Yay. 284, İstanbul, s. 11-19.

²⁸¹⁴ Demirel, a.g.e., s. 89 vd.

²⁸¹⁵ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 137.

²⁸¹⁶ Kemal Kahraman (1995), "Encümen", **TDVİA**, C. 11, İstanbuls. 175.

²⁸¹⁷ **Salnâme-i Ma'ârif (1318)** (1318), Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye, s. 526-527.

²⁸¹⁸ **Düstûr** (1939), Tertîb-i Evvel, C. VI, Devlet Matbaası, Ankara, s. 1548.

²⁸¹⁹ **Salnâme-i Ma'ârif (1318)**, s. 526

²⁸²⁰ **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C. VI, s. 1550.

²⁸²¹ Küçük, "Abdülhamid II", s. 219.

²⁸²² **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C. VI, s. 1549.

²⁸²³ Demirel, a.g.e., s. 91. Mesela neşri için ruhsat talep edilen **Hikmet-i dü Cihan Saadeti** isimli kitabın, encümen tarafından şeyhülislamığa gönderilerek görüş sorulmuştur. Meşihattan gelen değerlendirmeye göre, bahsi geçen eserin, çok fazla hatalar barındırması sebebiyle, basımına cevaz verilmemesi istenmiştir. Buna istinaden eserin neşrine izin verilmemiştir. BOA, MF. MKT. 370-44, H-03-05-1315 (08 Cemâziyelevvel 1315 / 30 Eylül 1897).

komisyonu adında bir heyet tertip edilmiş ve gelen eserleri inceleyerek, basılıp basılmayacağı ile ilgili görüşlerini rapor ederek, ilgili komisyona bildirmiştir.²⁸²⁴

Osmanlı Devleti'nde Kur'an-ı Kerim'in matbaalarda basımına izin verildikten sonra, matbu Kur'an nüshalarının incelenmesi icap etmiştir. Teftiş-i Mesâhif-i Şerîfe adıyla hayata geçirilen bir komisyon Mushaf nüshalarının denetimlerinden mesul tutulmuştur.²⁸²⁵ Sonraları Bâb-ı Meşîhat'te oluşturulan, Tedkîk-i Müellefat komisyonu ile Teftiş-i Mesâhif-i Şerîfe heyeti, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefat-ı Şer'îyye Meclisi adı altında birleştirilmiş ve vazifesini belirten bir de, nizamname yayınlanmıştır.²⁸²⁶ Sonraki süreçte Maarif nezaretindeki Encümen-i Teftiş ve Muâyene komisyonu iki kısma ayrılmış ve dini kitapların incelenmesi için, Kütüb-i Diniye ve Şer'îyye Tedkik meclisi adı altında yeni bir heyet daha oluşturularak,²⁸²⁷ teftişle vazifelendirilmiştir.²⁸²⁸

Dini neşriyatı teftişe memur edilen meclislerin, kendilerinden yapılması istenen teftiş işinin, çok fazla titizlik gerektirdiğinden dolayı, kendi sahalarında birer ihtisas heyeti görevi gördükleri - komisyon üyelerinin ünvanlarına bakılarak-, ileri sürülebilir.²⁸²⁹ Nitekim kaynaklardan, bu komisyonların çalışmaları rahatlıkla, takip edilebilmektedir. Mesela **Kur'an-ı Kerim**'in basılması esnasında, sıhhatine halel gelmeyecek şekilde dikkatli ve hürmetkâr olunması;²⁸³⁰ keza tetkik komisyonunun, nasıl muamele etmesi gerektiği ile ilgili talimatlar bulunmaktadır.²⁸³¹ Bu tetkikat, basılacak **Mushaf**'ın sıhhatinin yanı sıra, kullanılan kâğıdına, kalitesine ve yazısına kadar birçok noktayı kapsamaktadır.²⁸³² Basılan Kur'an-ı Kerim'lerin komisyonca tasdik edilerek, mühürlenmesine; aksi takdirde bu onaysız ve mühürsüz kaçak **Mushafların** satışlarına izin verilmeyip, müsadere edilmelerine; bu işi ruhsatsız yapan faillerin ise, haklarında işlem yapılarak cezalandırılmalarına karar verilmiştir.²⁸³³ Ülke dışından gelen **Mushaflar** için de, benzer bir yolun takip edildiği görülen vesikalarda,²⁸³⁴ Kur'an-ı Kerim'e hürmetsizlik edenlerin ise, cezalandırılması istenmiştir.²⁸³⁵ Kanun dairesinde yürütülen bu titiz teftişlerden, **Mushaf** basımında, Kur'an-ı Kerim'in kutsiyetine zarar verilmesinden endişe edildiği açıkça anlaşılmaktadır.²⁸³⁶

²⁸²⁴ DıġıroĖlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları", s. 634-635.

²⁸²⁵ **Bâb-ı Meşîhat Şeyhülslâmlık Arşivi Kataloğu** (2006), Haz. Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, İsam Yay., İstanbul s. 150.

²⁸²⁶ Bu komisyonun nizamnamesi için şü çalışmanın ekler kısmına bakılabilir. Gökkır, a.g.e., s. 93-108.

²⁸²⁷ BOA, İ. MF. 8-43, H-11-09-1320. (11 Ramazan 1320 / 12 Aralık 1902)

²⁸²⁸ **Salnâme-i Ma'ârif (1321)** (1321), Asır Matbaası, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye, s. 34.

²⁸²⁹ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye (1312)** (1312), Matbaa-i Âmire, Dersaadet, s. 222.

²⁸³⁰ BOA, Y.. A... RES. 60-8, H-21-01-1310, (21 Muharrem 1310/15 Ağustos 1892).

²⁸³¹ BOA, MF. MKT. 334-75, H-16-04-1314, (16 Rebiülâhîr 1314/24 Eylül 1896).

²⁸³² BOA, MF. MKT. 358-29, H-19-01-1315 (19 Muharrem 1315/20 Haziran 1897).

²⁸³³ BOA, DH. MKT. 957-34, H-11-03-1323, (11 Rebiülevvel 1323/16 Mayıs 1905); BOA, MF. MKT. 1140-42, H-10-09-1327 (10 Ramazan 1327/25 Eylül 1909).

²⁸³⁴ BOA, MV. 184-65, H-27-02-1332 (27 Safer 1332/25 Ocak 1914); BOA, BEO. 3921-294040, H-02-08-1329, (02 Şâban 1329/29 Temmuz 1911); BOA, DH. MKT. 2398-76, H-08-05-1318, (08 Cemâziyelevvel 1318/28 Ağustos 1900); BOA, MF. MKT. 522-17, H-30-04-1318 (?), (11 Rebiülâhîr 1318/08 Ağustos 1900).

²⁸³⁵ BOA, HR. HMŞ. İŞO. 83-19, R-12-11-1332, (12 Kanunusani 1332/25 Ocak 1917).

²⁸³⁶ Alpay Kabacalı (1989), **Türk Kitap Tarihi**, C. I, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 13.

Devletin Kur'an-ı Kerim basımına ayrı bir ehemmiyet vermesine ve tasdik edilmemiş, mühürsüz ve basımında pek çok hata olduğu tespit edilen Kur'an-ı Kerim'lerin neşrinin yasaklanmasına rağmen,²⁸³⁷ bazı kişilerin tetkik komisyonunun kullanılmayan eski mührünü taklit ettikleri; sahte mühür kazıtmak suretiyle, Kur'an satışı yaptıkları anlaşılmaktadır.²⁸³⁸ Bazen bu onaysız, yanlış ve hatalı basılmış bu **Mushaf**ların tamamının, bizzat devlet tarafından satın alınmak suretiyle, satışlarının önlenmesine çalışıldığı da, kayıtlardan takip edilebilmektedir.²⁸³⁹

Kur'an-ı Kerim'in yeniden tercüme edilmesi fikri de, bazı mahzurları sebebiyle, bu döneme mahsus olarak, müsaade edilmeyen bir uygulama olarak kalmıştır. Bunun nedeninin, Kur'an'ın tercüme edilemediği şeklinde anlaşılmaması gerekir. Çünkü Kur'an eskiden beri Türkçe'ye tercüme edilmekte idi. Lakin buradaki durum "Milliyetçilik" cereyanının da etkisiyle, ibadetlerin Türkçeleştirilmesi niyetiyle alakalı görülmektedir.²⁸⁴⁰ Bu niyeti gören II. Abdülhamid'in buna engel olduğu ve şeyhülislamın da fetvası ile, Kur'an tercümesine izin verilmediği bilinmektedir.²⁸⁴¹

Tetkik komisyonları sadece Mushaf'larla ilgili çalışma yapmamıştır. Aynı zamanda diğer dini neşriyat da bu şekilde titiz bir teftişten geçirilmiştir. Gerek arşiv kayıtlarından, gerekse dönem kaynaklarından başta Kur'an-ı Kerim basımı ve dini neşriyat olmak üzere matbuatın her alanı ile ilgili çok dikkatli bir teftiş yürütüldüğü görülmektedir. Dolayısıyla, II. Abdülhamid zamanında devletin, kitap basımı üzerinde, tam bir denetim mekanizması oluşturduğunun not edilmesi gerekmektedir.²⁸⁴² Ancak bu denli sıkı bir denetim ve sansür politikası uygulanmasına rağmen, devletin yayın hayatını da bir taraftan desteklemesi ile, kitap, dergi, gazete sayısında ciddi bir artışın meydana geldiği ifade edilmelidir.²⁸⁴³

Devletin, basımından neşrine kadar, matbuatın her safhasını kontrol ettiğini gösteren arşiv kayıtlarında, padişahın da, bu denetim işiyle yakından ilgilendiği görülmektedir. Matbuatın en ziyade serbest olduğu ileri sürülen ülkelerde bile sansür uygulamasının var olduğunu hatırlatan padişahın,²⁸⁴⁴ sansür heyetlerini, kendisine sadık adamlardan seçtiği²⁸⁴⁵ ve iradeleri ile süreç içerisinde aktif rol aldığı görülmektedir. Arşiv kayıtlarına göre padişah, kitapların, ruhsat verilmeden önce dikkatlice tetkik edilmesini emretmekte; hatta matbaa ve kitapçıların, maarif ve dâhiliye nezaretlerince, müştereken teftiş edilerek, muzır sayılan risale ve kitapların tespitin ve gereğinin yapılmasını istemektedir.²⁸⁴⁶

²⁸³⁷ BOA, ZB. 322-16, R-31-11-1323, (31 Kanunusani 1323/13 Şubat 1908).

²⁸³⁸ BOA, DH. İ. UM. 19-1, H-01-01-1340 (01 Muharrem 1323/04 Eylül 1921).

²⁸³⁹ BOA, DH. EUM. THR. 99-64, H-09-06-1329 (09 Cemâziyelâhir 1329/07 Haziran 1911).

²⁸⁴⁰ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. V, İstanbul 1977, s. 1923.

²⁸⁴¹ Muhammed Sâlih el-Bundâk (1983), **el-Müsteşrikûn ve Tercümeti'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-'Afâkî'l-Cedîde, Beyrut, s. 69-70.

²⁸⁴² Kudret, a.g.e., s. 5; Fatmagül Demirel (2004), "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. III, Sy. 5, İstanbul, s. 94.

²⁸⁴³ Küçük, "Abdülhamid II", s. 221; Demirel, a.g.e., s. 94.

²⁸⁴⁴ Akt. Demirel, a.g.e., s. 49.

²⁸⁴⁵ İskit, a.g.e., s. 98.

²⁸⁴⁶ BOA, İ. HUS. 82-141, H-12-02-1318 (12 Safer 1318/11 Haziran 1900).

Arşiv kayıtlarından sadece Müslümanlarla alakalı kitaplar değil, aynı zamanda gayr-i Müslimler için hazırlanmış kitapların da tetkikatı yapılarak, muzır sayılanlarına izin verilmediği anlaşılmaktadır.²⁸⁴⁷ Böylece devletin bu denli sıkı bir matbuat politikasıyla, saltanat makamı, devlet erkânı, cemiyetin temel ahlakî değerleri ile farklı mezhep ve din mensuplarının korunmasının hedeflendiği düşünülebilir.²⁸⁴⁸

Sansür uygulaması ile alakalı gönderilen talimatnameler, teftişin nasıl yapılacağını, hale göre yeni emirlerin gönderilebileceğini de ilave ederek, ortaya koymaktadır.²⁸⁴⁹ Bunun yanı sıra, oluşturulan teftiş heyetleri ile, kütüphane, kitapçı, gazete idarehaneleri, kıraathanelerde incelemede bulunulması ve tetkike tabi tutulan matbu evrakın, dini yönden sakıncalı olup olmadığı, devlet aleyhine unsur barındırıp barındırmadığı, kanunlara uygunluğu ile ahlaka mugayir olup olmaması gibi birçok cihetten tetkik edilmesi emredilmektedir. Keza yurt dışından ülkeye getirilen matbuatın da, gümrüklerde sıkı bir teftişe tabi tutulması ve muzır sayılanlarının alıkonulması emredilmiştir. Tespit edilen muzır evrakla alakalı ise rapor hazırlanarak, bu evrakın imhası gündeme gelmektedir.²⁸⁵⁰ Böylece nizamnamelerdeki sıkı talimatlarla, teftiş anında oluşabilecek keyfiliklerin ve şahsi kanaate müsteniden verilecek kararlara mani olunmasının amaçlandığı söylenilebilir.

b. Kitap yasaklarının nedenleri:

Neşriyatın yasaklanmasına sebep olan birçok nedenden bahis açmak gerekmektedir. Kaynaklarımızda pek çok tartışmaya sebebiyet veren neşriyat yasaklarının, hissi bir yaklaşımla ele alındığı ve çoğunlukla II. Abdülhamid karşıtı bir üslupla ortaya konularak, meselenin özünün bazen kaçırılmış olduğu, ileri sürülebilir.²⁸⁵¹ Mesela **Mîzanü'l-Hakk** isimli eserin yasaklanması²⁸⁵² bu noktada dikkat çekicidir. **Mîzanü'l-Hakk** isimli eserin, dönemin matbuat politikalarını eleştirenler tarafından Kâtib Çelebi'nin, **Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak**²⁸⁵³ isimli eseri ile karıştırılmış olup, Kâtib Çelebi'nin eserinin sansürlendiği zannedilmiştir. Böylece hissi bir yaklaşımla aslında II. Abdülhamid'in sansürünün nerelere uzanabileceğine dikkat çekilmek istenmiştir.²⁸⁵⁴ Hâlbuki sansürlenmiş **Mîzanü'l-Hakk** adlı eser, Hristiyanlık üzerine telif edilmiş ve muhtevasında İslamiyet ve Hz. Muhammed aleyhine çok sert ifadeleri havi bir telifdir.²⁸⁵⁵ Kaldı ki, Yeni Osmanlılar'ın öncülerinden Şinasî bile, kendi devrinde, bu eserin muzırlığına dair kamuoyunun

²⁸⁴⁷ BOA, A}MKT.UM.463-15, H-13-09-1277, (13 Ramazan 1277/25 Mart 1861); DH. EUM. 2. ŞB. 7-10, 19-1, H-03-07-1333, (03 Recep 1333/17 Mayıs 1915).

²⁸⁴⁸ **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C. VI, s. 1550, 1553.

²⁸⁴⁹ **Mevâdd-ı Mühimme-i Rûsûmiyeyi Mutazammın Rûsûmat Memurlarına Yazılan Muharrerât-ı Umûmiye** (1900?), C. III, İstanbul, s. 471, 484, 495-496.

²⁸⁵⁰ **Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C. III, s. 444; BOA, Y. MTV. 233-109, H-17-05-1320, (17 Cemâziyelevvel 1320/22 Ağustos 1902).

²⁸⁵¹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 156.

²⁸⁵² BOA, MB. İ. 19-170, H-29-12-1280, (29 Zilhicce 1280/05 Haziran 1864); BOA, İ. DH.. 526-36355, H-03-01-1281 (03 Muharrem 1281/08 Haziran 1864); BOA, MF. MKT. 168-122, H-04-11-1310, (04 Zilkade 1310 / 20 Mayıs 1893); BOA, MF. MKT. 169-13, H-07-11-1310, (07 Zilkade 1310 / 23 Mayıs 1893).

²⁸⁵³ Kâtib Çelebi (1280), **Mîzânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak**, Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul.

²⁸⁵⁴ Ali Birinci (2001), **Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, İstanbul, s. 236.

²⁸⁵⁵ BOA, İ. DH.. 526-36355, H-03-01-1281, (03 Muharrem 1281/08 Haziran 1864); BOA, MF. MKT. 168-122, H-04-11-1310, (04 Zilkade 1310 / 20 Mayıs 1893).

dikkatini çekmeye matuf yayınlar yapmıştır.²⁸⁵⁶ Keza mezkûr eserin ismi, gümrük memurları için hazırlanmış olan ve ülkeye ithali yasaklanmış kitaplar listesinde de yer almıştır.²⁸⁵⁷ Ancak sonraki yıllarda, nedense, bu noktadaki yasaklama, gerçeğine aykırı bir şekilde Kâtib Çelebi'nin eserinin yasaklandığı şekilde ileri sürülerek, II. Abdülhamid'in sansür politikasına yönelik tenkidin dozunun arttırılmasına sebep olan bir yanılsa kapı aralanmıştır.²⁸⁵⁸ Fakat “*küçük bir araştırma ile, bu işin hakikati ortaya konulabilirdi*” diyen Birinci, bu hususla alakalı “Kâtib Çelebi'nin **Mîzânü'l-Hakk**'ı Yasaklanmış mıydı?” adlı müstakil bir makale telif etmiştir.²⁸⁵⁹

Neşriyat yasakları ve sansürün önemli nedenlerinden birisi, neşriyat kanununa muhalefet olarak tespit edilmektedir. Anayasasal olarak, matbuatın kanun dairesinde serbest olduğu²⁸⁶⁰ ortaya konularak, bu işin nasıl yapılacağını belirleyen yasal bir çerçeve tespit edilmiştir.²⁸⁶¹ Bundan ötürü kanunla belirlenen çerçevenin dışına çıkılması, gayr-i yasal bir hal olup, suç teşkil etmekte ve buna istinaden bir cezai müeyyide tahakkuk etmiş olmaktadır.²⁸⁶² Devletin ortaya koyduğu yasa ve kanunnamelere göre, neşriyat için ruhsat alınması ve basım işinin, kanuna ve usulüne uygun bir şekilde yapılması gerekmektedir.²⁸⁶³

Mesela Ahmed Cevdet Paşa'nın, Türkçe'nin ilim dili olabileceğini ispatlamak gayesiyle de telif eylediği²⁸⁶⁴ **Takvîmü'l-Edvâr**²⁸⁶⁵ isimli eseri, kanun hilafına olmasından dolayı, toplattırılmıştır. Bunun gerekçesi, Cevdet Paşa'nın söz konusu kitabının ikinci baskısı için, ilk baskıyı yapan Serkurena Osman Bey'e izin verdikten sonra, aynı izni Ebuzziya Bey'e de vermesidir. Hakkın kendisine ait olduğunu düşünen Osman Bey, bu durumu saraya şikâyet edince, Ebuzziya Bey tarafından bastırılan nüshalar toplattırılmıştır. Osman Bey'in kanuni hakkını aramasını yadırgayan Cevdet Paşa, Osman Bey'i matbaacılığı tekeline almakla itham etmiştir.²⁸⁶⁶ Meşhur Gümüşhanevî tarikatı şeyhi Hoca Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin **Râmûzü'l-Ehâdis** isimli eseri de, ruhsatsız basılması sebebiyle toplattırılmıştır.²⁸⁶⁷

Arşiv vesikalarından, neşriyat kanununa uygun olmayan matbaaların ve buralarda kaçak yollarla basılmış birçok kitabın varlığından haberdar olunmasının yanı sıra, bu mekânların ve bu

²⁸⁵⁶ İbrahim Şinâsi (1960), **Makaleler Külliyyat IV**, Haz. Fevziye A. Tansel, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, s. 40-42.

²⁸⁵⁷ **Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Dühûl ve İntişârı Memnû' Bulunan Kütûb ve Resâil-i Muzırrenin Esâmîsini Mübeyyin Cetveldir** (1318), Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye, s. 94

²⁸⁵⁸ Bk. Ergin, a.g.e., C. III-IV, s. 853; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 413.

²⁸⁵⁹ Bk. Birinci, **Tarih Yolunda**, s. 235.

²⁸⁶⁰ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 12.), s. 5.

²⁸⁶¹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 157.

²⁸⁶² **Düstûr**'daki ilgili maddelere bakılabilir.

²⁸⁶³ **Düstûr** (1937), Tertîb-i Evvel, C. V, Devlet Matbaası, Ankara, s. 995.

²⁸⁶⁴ Ahmed Cevdet, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 110.

²⁸⁶⁵ Ahmed Cevdet Paşa (1287), **Takvîmü'l-Edvâr**, İstanbul.

²⁸⁶⁶ Ahmed Cevdet, **Ma'rûzât**, s. 209-210.

²⁸⁶⁷ Akt. Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 155-156.

neşriyatın da, yaptırma tabi tutulduğu öğrenilmektedir.²⁸⁶⁸ Jön-Türk neşriyatının yurda girişinin artmasıyla kitap sansürünün sertlik kazandığı; kitapçı ve matbaacıların daha sık teftiş edildiği görülmektedir.²⁸⁶⁹ Kanaatimizce sansürün nedeninin sorulmasının yanında, bir matbaacının ya da bir müellifin, neden kanuna mugayir bir neşir yapmak istediği suali de,²⁸⁷⁰ ayrıca sorgulanmalıdır. Bu sorunun çeşitli yorumlara kapı aralar nitelikte olması bir yana, sansürün gerekçesini, izah sadedinde yanıtları barındırdığı da unutulmamalıdır.

Kitapların yasaklanmasının önemli nedenlerinden birisi, yasaklanan kitapların muzır evrak sınıfında sayılmalarıdır. Bu kitapların İslamiyet aleyhine görüşler ihtiva etmesi, Müslümanlık ve Osmanlılığı tahkir ile İslam gelenek ve göreneklerine aykırılık taşımaları muzır evrak sayılmalarının öne çıkan başlıca nedenleri olarak görülmektedir. Bazı kayıtlardan muzır olarak kategorize edilen bir kısım neşriyatın, devlet, saltanat, hilafet, toplum ve din aleyhine mahiyet taşıması; toplumda fitneye sebebiyet vermesi gibi, yasak ve sansüre sebep olan mahiyet taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁸⁷¹ Mesela Osmanlı toplumda daha önce meydana gelmiş olan tütünün kanlı tarihini açarak,²⁸⁷² tiryakileri tekfir eden **Mürşidü'l-İhvân fî Hakkı'd-Duhân**²⁸⁷³ isimli risale, uğruna pek çok insanın öldürüldüğü tütün yasağının o acı hatıralarını canlandırarak, fitneye kapı aralaması sebebiyle, takibata uğramış, yasaklanmış ve müellifine sürgün cezası verilmiştir.²⁸⁷⁴

Yaygın halk kitaplarından bazıları da çeşitli yönleri sebebiyle, muzır sayılmıştır. Bunların arasında çeşitli ilmi-hal kitapları, Evliya Çelebi'nin **Seyahatnâme**'si, Cevdet Paşa'nın **Kısas-ı Enbiyâ**'sı, **Muhammediye**, **Ahmediye**, **Mızraklı İlmihal**, **Âşık Ömer Divanı** gibi halk arasında yaygın olarak bilinen eserler bulunmaktadır. Bu kitaplardan mesela, *Seyahatnâme* için, “*bunun ne gibi fıkârât-ı muzırrayı muhtevî olduğu ma'lûm bulunmasına nazaran ...*” olduğu şeklinde bir gerekçe ortaya konularak, yasaklandığı; basımı ve satışının ise durdurulduğu belirtilmektedir.²⁸⁷⁵ **Kısas-ı Enbiyâ**'nın²⁸⁷⁶ sansür sebebi ise, ruhsatsız olup, hilafetin Kureyş'e ait olduğundan bahsetmesi ve bazı muzır kelimeyi ihtiva etmesi şeklinde gerekçelendirilmiştir.²⁸⁷⁷ Bunlara ilaveten

²⁸⁶⁸ BOA, MF. MKT. 7-111, H-10-10-1289, (10 Şevval 1289/11 Aralık 1872); BOA, MF. MKT. 72-4, H-12-01-1299, (12 Muharrem 1299/04 Aralık 1881); BOA, MF. MKT. 243-7, H-06-07-1312, (06 Recep 1312/03 Ocak 1895).

²⁸⁶⁹ Akt. Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 158.

²⁸⁷⁰ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 157.

²⁸⁷¹ **Düstûr**, Tertib-i Evvel, C. VI, s. 1550, 1553; BOA, MB. İ... 128-49, H-25-11-1300, (25 Zilkâde 100/27 Eylül 1883); BOA, MB. İ... 128-50, H-25-11-1300, (25 Zilkâde 100/27 Eylül 1883); BOA, DH. İ. UM. EK. RES. 118-32, H-17-05-1335, (17 Cemâziyelevvel 1335/11 Mart 1917); BOA, MF. MKT. 120-53, H-20-01-1308, (20 Muharrem 1308/05 Eylül 1890); BOA, MF. MKT. 48-70, H-23-04-1294, (23 Rebîülâhir 1294/07 Mayıs 1877); BOA. DH. MKT. 1505-56. 20 Şâban 1305/02 Mayıs 1888.

²⁸⁷² Naîmâ, a.g.e., C. III, s. 160 vd.

²⁸⁷³ Mehmed Emin b. Hasan el-Ofi (1309), **Mürşidü'l-İhvân fî Hakkı'd-Duhân**, Mehmed Şevket Eygi Kütüphanesi, İstanbul.

²⁸⁷⁴ Birinci, **Tarih Yolunda**, s. 258-267.

²⁸⁷⁵ BOA, DH. MKT. 585-3, H-25-06-1320, (25 Cemâziyelâhir 1320/29 Eylül 1902); BOA, DH. MKT. 483-35, H-10-01-1320, (10 Muharrem 1320/19 Nisan 1902); BOA, DH. MKT. 809-75, H-25-10-1321, (25 Şevval 1302/14 Ocak 1904).

²⁸⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa (1331), **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ**, C. I-XII, Kanaat Matbaası, Dersaadet.

²⁸⁷⁷ BOA, DH. MKT. 542-17, H-09-04-1320, (09 Rebîülâhir 1320/16 Temmuz 1902); BOA, MF. MKT. 645-44, H-16-04-1320, (16 Rebîülâhir 1320/23 Temmuz 1902); BOA, MF. MKT. 655-1, H-20-05-1320, (20 Cemâziyelevvel

halkın çokça rağbet eylediği kitaplardan, **Ahmediye**'nin²⁸⁷⁸ ise, yasaklanmasına sebep olan muhtevastaki “*hükümet-i İslamiye*” bahisleri olup, bu kısımlar çıkartıldıktan sonra kendisine ruhsat verilmiştir.²⁸⁷⁹ **Mızraklı İlmihal**,²⁸⁸⁰ **Âşık Ömer Divanı**²⁸⁸¹ gibi halk kitapları da, içerisindeki bazı bölümler sebebiyle bu yasağa takıldıkları; şartları kanuna uygun hale getirildikten sonra basımlarına müsaade edildiği görülmektedir.²⁸⁸²

Halkın çokça rağbet eylediği kitaplardan, **Muhammediye**²⁸⁸³ de, muzır evraklardan birisi olarak, yasak kitaplar listesinde yerini almıştır. **Muhammediye**'nin de, muhteviatındaki bazı bölümleri muzır sayılması sebebiyle sansüre uğradığı ve memnu' eserlerden birisi olduğu görülmektedir.²⁸⁸⁴ Türk toplumunda **Muhammediye**, bir yönüyle Türk insanına İslam dininin esasları ve ahlakının yanı sıra Hz. Peygamberin siretinin öğretilmesine katkı sağladığı ve peygamber sevgisini topluma aşıladığı düşünülen eserlerden birisi olarak sitayişle kabul görmüştür.²⁸⁸⁵ Diğer taraftan ise, muhtevastında uydurma rivayetler barındırmak iddiasıyla ve Hz. Peygamberin, etrafını saran olağanüstülükler yüzünden, tanınamaz bir hale dönüştürülmesine neden olan eserlerden birisi olarak tenkit edilmektedir. Keza toplumda yanlış Allah ve peygamber tasavvurlarının oluşmasına ve insanları kaderciliğe sürüklemekle de, eleştirilmiştir.²⁸⁸⁶

İbn Haldûn'un **Mukaddime** isimli eseri de, içerisinde yer alan imamet, hilafet, hükümet gibi bahislerin, saltanatın resmî paradigması ile örtüşmediğinden, basımı ve satışının yasaklandığı not edilmektedir.²⁸⁸⁷ Ancak arşiv kayıtlarından da tespit edilebileceği üzere, eserin bir nüshasının Beyrût gümrüğünde alıkonulduğu anlaşılmaktadır. Diğer kayıtlarda ise **Mukaddime**'nin yeniden çevirisinin yapıldığı ve mütercimlerinin mükâfatlandırıldığı,²⁸⁸⁸ eserin tab' ettirildiği²⁸⁸⁹ ve neşrinin yapıldığı; okullar için çok fazla sayıda satın alınıp, hazine tarafından ücret ödendiği²⁸⁹⁰

1320/25 Ağustos 1902); BOA, Y..EE.. 32-41, H-06-04-1327, (06 Rebîulâhir 1327 / 27 Nisan 1909); BOA, Y..EE.. 32-36, H-16-10-1307, (06 Şevval 1307/26 Mayıs 1890).

²⁸⁷⁸ BOA, MF. MKT. 630-47, H-23-02-1320, (23 Safer 1320/01 Haziran 1902)

²⁸⁷⁹ BOA, MF. MKT. 377-48, H-29-06-1315, (29 Cemâziyelâhir 1315/25 Kasım 1897).

²⁸⁸⁰ BOA, MF. MKT. 312-52, H-14-11-1313, (14 Zilkade 1313/27 Nisan 1896).

²⁸⁸¹ BOA, MF. MKT. 525-48, H-14-05-1318, (14 Cemâziyelevvel 1318/09 Eylül 1900).

²⁸⁸² BOA, MF. MKT. 377-48, H-29-06-1315, (29 Cemâziyelâhir 1315/25 Kasım 1897).

²⁸⁸³ Yazıcıoğlu Mehmed b. Salih (1306), **Kitâb-ı Muhammediye**, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul.

²⁸⁸⁴ BOA, İ. HUS. 60-45, H-23-08-1315, (23 Şâban 1315/17 Ocak 1898); BOA, BEO, 1070-80205, H-24-08-1315, (24 Şâban 1315/18 Ocak 1898); BOA, MF. MKT. 385-23, H-16-09-1315, (16 Ramazan 1315/08 Şubat 1898); BOA, MF. MKT. 375-51, H-20-06-1315, (20 Cemâziyelâhir 1315/16 Kasım 1897); BOA, MF. MKT. 406-18, H-27-02-1316, (27 Safer 1316/17 Temmuz 1898); BOA, MF. MKT. 525-48, H-14-05-1318, (14 Cemâziyelevvel 1318/09 Eylül 1900); BOA, MF. MKT. 648-62, H-25-04-1320, (25 Rebîulâhir 1320/01 Ağustos 1902).

²⁸⁸⁵ Ahmet Akkuş (2010), **Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Rize. s. 63-69.

²⁸⁸⁶ Hatice K. Arpaguş (2006), **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı**, Ensar Neşriyat, İstanbul, s. 440.

²⁸⁸⁷ Abdülhak Adnan Adıvar (1988), “İbn Haldûn”, **İA**, C. V/2, İstanbul, s. 741. Ayrıca bk. BOA, MF. MKT. 679-20, H-17-10-1320, (17 Şevval 1320/17 Ocak 1903).

²⁸⁸⁸ BOA, İ. DH. 435-28751, H-19-11-1275, (19 Zilkade 1275/20 Haziran 1859); BOA, A}MKT. MHM. DH. 168-5, H-20-03-1276 (20 Rebîulevvel 1276/17 Ekim 1859).

²⁸⁸⁹ BOA, İ. MMS. 8-344, H-09-04-1273, (09 Rebîulâhir 1273/07 Aralık 1856).

²⁸⁹⁰ BOA, İ. MMS. 122-98, H-09-04-1273, (09 Rebîulâhir 1273/07 Aralık 1856).

bilgilerinden hareketle eserin makbul addedildiği düşünülebilir. Ancak ortaya konulan bazı efkârın, frenk icadı olmakla itham edildiği dönemin siyasi konjonktürü içerisinde, İbn Haldun'un görüşleri de, frenk icadı olmakla itham edilmiş olmalı ki, bu konuda Mithat Paşa'nın, **Mukaddime**'nin muhtevası ile ilgili, kaleme aldığı bir mektupla, A. Cevdet Paşa'yı, bilgilendirmeye (yahut da ikna etmeye) çalıştığı, vesikalarca teyit edilmektedir.²⁸⁹¹

Osmanlı Devleti'nin, özellikle din alanındaki neşriyatı, sadece İslam'ın korunması için değil,²⁸⁹² aynı zamanda diğer semavî dinlerin muhafazası için de, çok sıkı takip ettiği ayrıca belirtilmelidir.²⁸⁹³ Devlet, çok eskiden beri, gayr-i Müslim tebaa arasında nifak sokulmasına sebebiyet verilmemesi için, dinler aleyhine olan kitapların basılmasına müsaade etmediği gibi, bu matbaaların yıkılmasını da emretmiştir.²⁸⁹⁴

İranlı matbaacıların izinsiz Kur'an-ı Kerim ve kitap basmalarının ve satmalarının engellenmesinin²⁸⁹⁵ emredilmesinin yanı sıra, İran tarafından gelen gerek Kur'an-ı Kerim'lerin,²⁸⁹⁶ gerekse diğer neşriyatın da²⁸⁹⁷ muzır evrak kategorisinde değerlendirildiğini belirtmek gerekmektedir. İran menşe'li neşriyatın öncelikle Ehl-i Sünnet itikadına mugayir düşünceleri ve ilk üç halife aleyhindeki görüşleri ihtiva etmesi sebebiyle muzır sayıldığı anlaşılabılır bir durumdur.²⁸⁹⁸ Ancak İranlılar tarafından tab' edilen Mushaflar için, hatalı oldukları şeklinde bir gerekçe ileri sürülmesine rağmen,²⁸⁹⁹ muzır sayılan bu Kur'an-ı Kerim'lerin hangi hataları barındığına değinilmemiştir. Bu Kur'an-ı Kerim'lerin İran'da basılmış olmaları, sebep olarak gösterilmiştir.²⁹⁰⁰

²⁸⁹¹ BOA, Y.. EE.. 38-1, H-15-11-1291, (15 Zilkade 1291/24 Aralık 1874).

²⁸⁹² BOA, Y.. A... RES. 60-8, H-21-01-1310, (21 Muharrem 1310/15 Ağustos 1892); BOA, MF. MKT. 155-67, H-11-05-1310, (11 Cemâziyelevvel 1310/01 Aralık 1892); BOA, MF. MKT. 334-75, H-16-04-1314, (16 Rebiülâhîr 1314/24 Eylül 1896); BOA, Y.. A.. 86-60, H-26-11-1314, (26 Zilkade 1314 / 28 Nisan 1897); BOA, MF. MKT. 358-29, H-19-01-1315, (19 Muharrem 1315/20 Haziran 1897); BOA, MF. MKT. 370-50, H-05-05-1315, (05 Cemâziyelevvel 1315/02 Ekim 1897); BOA, DH. MKT. 957-34, H-11-03-1323, (11 Rebiülevvel 1323/16 Mayıs 1905); BOA, MF. MKT. 1140-42, H-10-09-1327, (10 Ramazan 1327/25 Eylül 1909); BOA, MV. 184-65, H-27-02-1332, (27 Safer 1332/25 Ocak 1914); BOA, BEO. 3921-294040, H-02-08-1329, (02 Şâban 1329/29 Temmuz 1911); BOA, DH. MKT. 2398-76, H-08-05-1318, (08 Cemâziyelevvel 1318/28 Ağustos 1900); BOA, MF. MKT. 522-17, H-30-04-1318 H-30-04-1318 (?), (11 Rebiülâhîr 1318/08 Ağustos 1900), BOA, HR. HMS. İŞO. 83-19, R-12-11-1332, (12 Kanunusani 1332/25 Ocak 1917).

²⁸⁹³ BOA, A}MKT.UM..463-15, H-13-09-1277, (12 Safer 1318/11 Haziran 1900); DH. EUM. 2. ŞB. 7-10, 19-1, H-03-07-1333, , (03 Recep 1333/17 Mayıs 1915).

²⁸⁹⁴ Ahmet Refik (1998), **Eski İstanbul**, Haz. Sami Önal, iletişim Yay. 452, İstanbul, s. 98; a. mlf., **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı**, s. 32; Orhan Koloğlu (2015), **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul, s. 68; Birinci, **Tarih Yolunda**, s. 158-159.

²⁸⁹⁵ BOA, HR. TH. 334-75, M-25-08-1883, (21 Şevvâl 1300/25 Ağustos 1883); BOA, HR. MKT. 746-44, H-19-03-1289, (19 Rebiülevvel 1289/27 Mayıs 1872); BOA, HR. MKT. 765-101, H-05-09-1289, (05 Ramazan 1289/6 Kasım 1872); BOA, ZB. 316-86, R-11-04-1316, (11 Haziran 1316/24 Haziran 1900); BOA, DH. MKT. 2361-115, H-19-02-1318, (19 Safer 1318/18 Haziran 1900); BOA, Y. PRK. BŞK. 66-95, H-26-02-1320, (26 Safer 1320/04 Haziran 1902).

²⁸⁹⁶ BOA, HR. MKT. 319-18, H-25-05-1276, (25 Cemâziyelevvel 1276/20 Aralık 1859); BOA, HR. MKT. 364-4, H-07-07-1277, (07 Recep 1277/19 Ocak 1861); BOA, A}MKT. NZD. MKT. 345-85, H-28-08-1277, (28 Şâban 1277/11 Mart 1861); BOA, MF. MKT. 334-75, H-16-04-1314, (16 Rebiülâhîr 1314/24 Eylül 1896).

²⁸⁹⁷ BOA, MF. MKT. 47-22, H-22-03-1294, (22 Rebiülevvel 1294/06 Nisan 1877); BOA, MF. MKT. 50-139, H-07-08-1294, (07 Şâban 1294/17 Ağustos 1877).

²⁸⁹⁸ BOA, MF. MKT. 53-142, H-02-03-1295, (02 Rebiülevvel 1295/06 Mart 1878); BOA, MF. MKT. 491-18, H-07-11-1317, (07 Zilkade 1317/09 Mart 1900).

²⁸⁹⁹ BOA, A} MKT. MHM, 453-60, H-04-03-1290, H-04-03-1290. (04 Rebiülevvel 1290 / 02 Mayıs 1873).

²⁹⁰⁰ Gökkır, a.g.e., s. 44-45.

Yine bu sansüre tabi tutulan sadece İran'dan gelen Mushaflar değil, sünnî Kazan ve Mısır'dan gelen Kur'an-ı Kerimler de dâhildir.²⁹⁰¹ Dolayısıyla burada siyasi ve ekonomik saiklarla hareket edilmesinin yanında, mezhep merkezli bir duruşun öne çıkarıldığı düşünülebilir.²⁹⁰²

Sansür uygulamasında kanuna aykırılık ve muzır evrak olmanın yanı sıra, padişahın vehmini ve korkusunu celp etmesi sebebiyle yasaklanan bazı neşriyata da, az da olsa, tesadüf edilmektedir. Mesela bir süre Encümen-i Teftiş ve Muâyene komisyonu başkanlığı da yapmış olan Selim Sabit Efendi'nin²⁹⁰³ müellifi olduğu **Muhtasar Târîh-i Osmânî** isimli ders kitabının, söz konusu meclisin kararıyla yasaklanıp, imha ettirilmesi,²⁹⁰⁴ örnek olarak verilebilir. Kitabın yasaklanma sebebinin, muhtevasında padişahların tahttan indirilme gerekçelerini "hal'" terkibiyle ifade etmesi ile Sultan Abdülaziz'in, hal' edildikten sonra intihar ettiği şeklinde kaydetmiş olması ile alakalı olmalıdır.²⁹⁰⁵ Kitapta, özellikle Sultan Abdülaziz için, "*hal' olunub (...) kendi kendisini telef etmiş,*"²⁹⁰⁶ şeklindeki ifadelerin fark edilmesi üzerine, kitap toplattırılmıştır. Müellif Selim S. Efendi de, muallimliği hariç, öteki tüm görevlerinden azledilmiştir.²⁹⁰⁷ Ayrıca kitapta sultan Abdülaziz'in şehid edilmesi ve V. Murad'ın padişahlığı ile akabinde, II. Abdülhamid'in cülûsunun anlatıldığı 37-38. sayfalara konulmak üzere, bir de layiha kaleme alınmıştır.²⁹⁰⁸ Yine bu durumdan haberdar olan padişahın, çok kızdığı; yapılan muamelenin doğruluğunu tensip eylediği not edilmelidir.²⁹⁰⁹

Başka bir örnekte ise Ahmed Rasim Efendi tarafından ilk mektepler için hazırlanan **Resimli ve Haritalı Küçük Târîh-i Osmânî** isimli ders kitabında, Sultan Abdülaziz'in hal' edildiği ve akabinde makasla intihar eylediği ifade edilmektedir.²⁹¹⁰ Kitabın 79. sayfasında ise II. Abdülhamid'e yönelik, "*Midhat Paşa'dan kurtulmak için, Sultan Abdülaziz'i katlettirdi diye bir muhakeme açtı. Bir takım hainler şahadetleri ile müşarün ileyhi idama mahkûm ettirdi. Badehu af etmiş olmak üzere Taif'e sürdü. Orada türlü türlü eziyetleri içinde boğdurdu,*"²⁹¹¹ şeklinde ithamlar bulunmaktadır. Arşivde yer alan bir vesikadan söz konusu ibarelerin yanlış olduğu ve bu bölümlerin çıkartılmasına karar verildiği anlatılmaktadır.²⁹¹²

²⁹⁰¹ Deringil, a.g.e., s. 53.

²⁹⁰² Gökkır, a.g.e., s. 44-45.

²⁹⁰³ Uğur Ünal (2008), **Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 68.

²⁹⁰⁴ BOA, MF. MKT. 95-117, H-20-03-1305, (20 Rebiülevvel 1305/06 Aralık 1887); BOA, MF. MKT. 104-6, H-01-04-1306, (01 Rebiülâhîr 1306/05 Aralık 1888); BOA, MF. İBT. 22-85, H-13-04-1306, (13 Rebiülâhîr 1306/17 Aralık 1888); BOA, MF. İBT. 22-118, H-18-06-1306, (18 Cemâziyelâhîr 1306/19 Şubat 1889); BOA, DH. MKT. 2294-50, H-05-09-1317, (05 Ramazan 1317/07 Ocak 1900); BOA, MF. MKT. 490-14, H-04-11-1317, (04 Zilkade 1317/06 Mart 1900)

²⁹⁰⁵ Selim S. Efendi, a.g.e., s. 18, 19, 21, 22, 31, 32, 37, 38.

²⁹⁰⁶ Selim S. Efendi, a.g.e., s. 37.

²⁹⁰⁷ Yahya Akyüz (2007), **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi, 11. Baskı, Ankara, s. 257.

²⁹⁰⁸ BOA, TS. MA.e. 1181-37, H-29-12-1293. (29 Zilhicce 1293 / 15 Ocak 1877). Söz konusu layihanın çevirisi şu şekildedir: "*1293 senesinde hâin-i devlet ve kâfir-i nimet olan bazı eşhâsdan eğrâz-ı nefsâniyesi eseri olarak tebdil-i saltanat vuku' bulup, müşarun ileyh hazretleri bir ay sonra yine bu hainler vasıtasıyla şehid edilmiştir.*"

²⁹⁰⁹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 257

²⁹¹⁰ Ahmed Rasim (1329), **Resimli ve Haritalı Küçük Târîh-i Osmânî**, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul, s. 76.

²⁹¹¹ Ahmed Rasim, *ae*, s. 79.

²⁹¹² BOA, MF. İBT. 290-22, H-12-11-1328 (12 Zilkade 1328 / 15 Kasım 1910).

Sansür matbuatında önemli bir merhale de, yasaklamalarda, kitapların bazı kısımları, bazı ifade ve kelimeleri içermesinden dolayı, muzır addedilmesi ile alakalıdır. Bu eserler, teftişten geçirilerek, söz konusu bölümler, kitaptan çıkarıldıktan sonra, basıma müsaade edilmiştir. Mesela yıldız, murad, ihtilal, hürriyet, ıslahat, vatan, cünûn, hal', meşrutiyet gibi kelimelerin yasak kelimeler oldukları ileri sürülmektedir.²⁹¹³ Hatta bir yasak kelimeler listesinin mevcudiyetinden de bahsedilmektedir.²⁹¹⁴ Koloğlu'na göre, II. Abdülhamid'in emriyle yayınlattırıldığı iddia edilen yasak kelimeler listesi gibi listelerin, çoğu kez uydurma olduğu bilinmelidir. Bu faaliyetleri, bilinçsizce yapılan bir planlamanın ürünü olarak gören Koloğlu, dünyada da alay konusu olan Osmanlı neşriyat yasakları ile ilgili, sansür memurlarının subjektif tutumlarına dikkat çekmektedir.²⁹¹⁵ Mesela Hüseyin Cahid, yasak kelime listesinde yer aldığını iddia ettiği burun kelimesi ile ilgili, “*burun kelimesi yasak ama sansürcü bunu padişaha nasıl izah edecek?*”²⁹¹⁶ şeklinde hicvetmektedir. Ancak Hüseyin Cahid'in sansürü hicvederken, bizce, bir yönüyle de, padişahın çoğu sansür işinden haberdar olmadığına dair bir fikri de akla getirdiği fark edilmelidir.

II. Abdülhamid dönemindeki neşriyat yasaklarının, yıldız, murad, ihtilal, hürriyet, ıslahat, vatan, cünûn, hal', meşrutiyet gibi kelimeleri de ihtiva eden yasak kelime listeleri²⁹¹⁷ üzerinden, padişahın kuşkucu kişiliğiyle irtibatlandırılması, devletin yürüttüğü sansür politikalarının basit ve keyfi bir yasakçılık şeklinde mütalaa edilmesine zemin hazırladığı ileri sürülebilir.²⁹¹⁸ Dolayısıyla sansürün padişahın vehmiyle bağlantılı olarak değerlendirilerek tenkid edilmesi, bir yönüyle padişahın şahsının da hedef alındığı bir durumu ortaya çıkarmıştır. Okuyucuyu, yürütülen sert muhalefeti padişahın tek başına göğüslediği yolunda bir düşünceye sevk eden bu zor durumda, padişahın, her şeyi bizzat kendisinin kontrol ettiği intibamı vermek istemesi de pay sahibidir.²⁹¹⁹ Aslında her yasağın, bizzat padişahın vehmi sebebiyle, kendisinden neşet ettiğini düşünen muhalefetin yazılarında, sert bir tutum, hatta padişahın şahsına karşı tehditvari bir dil, sıklıkla kendisini hissettirir. Mesela muhalif ulemeden Muhyiddin Efendi'nin, “*daha ulema neşriyata başlamadı. Bir kere zebân-ı sihr beyanımız söze başlarsa, siyasi tefsir kılıklı ahkâm tebliğine besmele-keş olursak âlem hayretde kalır. Maksad pek kolaylaşır. Halk ulemaya bakar. Kütüb-i ilmiye ve şer'iyeden istediklerinizi çizdiniz, lakin kulüb-ı ümmetden 'el-ulemâu veresetü'l-enbiya' hadis-i şerifini silemediniz*”,²⁹²⁰ ifadelerinde benzer bir durumu gözlemleyebilmek mümkündür.

²⁹¹³ Orhan Koloğlu (1987), **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yay. 24, İstanbul, s. 410; Süleyman Kâni İrtem (1999), **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, Temel Yay., İstanbul, s. 217-230, 257-261; Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw (2010), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, C. II, E Yay., İstanbul, s. 304-305; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 413.

²⁹¹⁴ Mehmed İhsan (1910), **İstibât Maskaralıkları yâhûd Kahkaha ile Gülünüz!**, Matbaa-i Arşak Garoyan, İstanbul, s. 29-32; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 413.

²⁹¹⁵ Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, s. 409-414.

²⁹¹⁶ Yalçın, **Edebiyat Anıları**, s. 106

²⁹¹⁷ Mehmed İhsan, a.g.e., s. 29-32; Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, s. 410; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 413

²⁹¹⁸ Demirel, a.g.e., s. 11 vd.; Yalçın, **Edebiyat Anıları**, s. 106

²⁹¹⁹ Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, s. 413-417.

²⁹²⁰ Akt. Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin:”, s. 9. Metinde geçen, “âlimler peygamberlerin varisleridir” hadisi için bk. Tirmizi, “İlim”, 19, (Hadis Nu. 2682), C. IV, s. 414; **Hadislerle İslâm**, C. I, s. 375.

Bir kısmı Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dâhil olan İslam âleminde yürütülen sömürgecilik faaliyetleri de, sansür politikasının önemli nedenlerinden birisidir. Özellikle İngiltere'nin başını çektiği Osmanlı hilafetine karşı yürütülen muhalefetin, neşriyat yasaklarıyla alakası bulunmaktadır. Osmanlı hükümdarları içerisinde hilafete diğerlerinden daha çok ve daha güçlü bir anlam yükleyen II. Abdülhamid olmuştur. Siyasetinin merkezine Müslüman unsurları yerleştiren II. Abdülhamid, ülke içerisinde ve dışındaki Müslümanları harekete geçirebilme potansiyeli sebebiyle, hilafet kurumuna özel önem vermiş ve bu kurumun korunmasına son derece hassasiyet göstermiştir.²⁹²¹ Padişahın, tartışılmaz bir gerçek olarak ortaya koyduğu Osmanlı hilafeti üzerinden Müslümanlara çok kolay bir şekilde erişebilme imkânının, sömürgeci devletleri endişelendirdiği ifade edilmektedir. Bundan dolayı başta İngiltere olmak üzere sömürgeci güçlerin, Osmanlı hilafetine karşı çeşitli yönlerden yıpratma faaliyetlerine giriştikleri bilinmektedir.²⁹²²

İngilizler'in, Araplar üzerinden yürüttüğü Osmanlı aleyhtarı faaliyetler muvacehesinde, istismar edilen mevzulardan birisi de, hilafet meselesi olmuştur. Sömürgeciler tarafından yürütülen, klasik İslam siyaset hukuku kitaplarında, literatürde “*haber-i vâhid*”²⁹²³ olarak değerlendirilen ve sıhhati tartışmalı bir kaide olan²⁹²⁴ hilafetin Kureyş kabilesine aidiyeti²⁹²⁵ meselesi etrafında oluşturulan ve fikhî olarak temellendirilmeye çalışılan bir kısım ilmî faaliyetin varlığından bahsedilebilir. Bu ilmi çalışmalarda, Osmanlı sultanının Kureyş kabilesine mensup olmaması sebebiyle, hakiki manada halife sayılamayacağı ve Osmanlı hilafetinin dinî temelini bulunmadığı tezi, defaatle işlenen bir konudur.²⁹²⁶ Hilafet meselesi üzerinden, Araplar'ın Türkler'e karşı kışkırtılarak, isyana teşvik edilmeleri üzerine,²⁹²⁷ **ittihâd-ı İslâm** fikri ile Müslüman kamuoyunun, Osmanlı halifesinin etrafında bütünleştirilmesi düşünülmüştür.²⁹²⁸ II. Abdülhamid'in **ittihâd-ı İslâm** taraftarı olmadığı,²⁹²⁹ sadece, sömürgecilerin kışkırtması ile başlayan Arap hilafeti kampanyasına karşı,²⁹³⁰ Koloğlu'nun ifadesiyle, tahtını ve devleti koruma refleksi ile bazı hamleler yaptığı ifade edilmiştir.²⁹³¹ Fakat devletin aldığı tedbirler, padişahın, iddiaların aksine **ittihâd-ı İslâm** fikrine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, **ittihâd-ı İslâm** fikrini işleyen ve Osmanlı hilafetini destekleyen ilmi çalışmalar yaptırılmıştır.²⁹³² Öte taraftan aleyhte yürütülen

²⁹²¹ Küçük, “Abdülhamid II”, s. 220.

²⁹²² Özcan, “Hilâfet-Osmanlı Dönemi”, s. 548; Gökçır, a.g.e., s. 62 vd.

²⁹²³ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâid*, s. 143

²⁹²⁴ Hatiboğlu, agm, s. 121-213.

²⁹²⁵ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., C. XIX, (Hadis Nu. 12307), s. 318; C. XX, (Hadis Nu. 12900), s. 249; C. XXXIII, (Hadis Nu. 19777), s. 21.

²⁹²⁶ Küçük, “Abdülhamid II”, s. 220; Bu hususla alakalı tafsilat için bk. Azmi Özcan (1998), “İngiltere’de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sy. 2, ss. 49-71; Buzpınar, a.g.e., s. 96-134; Hasan Gümüşoğlu (2018), *İntikalinden İlğasına Osmanlı’da Hilâfet*, Kayıhan Yay., İstanbul, s. 159-206.

²⁹²⁷ Küçük, “Abdülhamid II”, s. 220.

²⁹²⁸ Özcan, “Hilâfet-Osmanlı Dönemi”, s. 548.

²⁹²⁹ Musa Carullah, agm, s. 110 vd.

²⁹³⁰ Gümüşoğlu, a.g.e., s. 176-177; Küçük, “Abdülhamid II”, s. 220.

²⁹³¹ Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 225-231.

²⁹³² Özcan, “Hilâfet-Osmanlı Dönemi”, s. 548.

neşriyata karşı da sansür getirilmiştir. Yine istismar edilmesi sebebiyle, klasik kitaplardan halifenin Kureyş'e mensubiyetinin anlatıldığı imametle ilgili bölümler, tedbir amaçlı çıkarttırılmıştır.²⁹³³

Osmanlı entelektüel dünyasını şekillendiren birçok klasik eserin, bu sebeple sansüre uğradığı belirtilmelidir. Mesela Osmanlı ilmî çevrelerinde en çok rağbet gören eserlerden birisi olan **Akâ'idü'n-Nesefî** ile yine bu eser üzerine et-Teftâzânî tarafından hazırlanan **Şerhu'l-'Akâid**'den bahsetmek gerekmektedir. Eserin muhtevasında yer alan imamet bahislerinin, II. Abdülhamid'in son zamanlarında matbu nüshalardan çıkarttırıldığı görülmektedir. Bunun temel gerekçesinin, başta İngilizler olmak üzere, padişahın muhaliflerinin hilafet meselesini fazlaca istismar etmiş olmaları gösterilmektedir. Osmanlı'ya karşı Arapları kıskırtmak için, İngilizler tarafından, bir Arap hilafeti fikri ortaya atılması sebebiyle, halifenin Kureyşli olması bahislerinin kitaplardan tayy ve ihraç edilmesi bu propagandaya karşı alınan önlemlerden birisi olmuştur.²⁹³⁴ **Şerhu'l-'Akâid** öteden beri Osmanlı medreselerinde okutulan ve hatta idadîlerin 6 ve 7. sınıflarında da tedris ettirilmesine karar verilen bir eser olup, 1317 tarihli nüshasından, dipnotta da verildiği üzere, hilafet bahsi çıkarılarak, tab' ettirilmiştir.²⁹³⁵ Ancak Osmanlı dışında bu tarihlerde yapılan eserin diğer baskılarında mezkûr bölümün, aynıyla basılmaya devam ettiği görülmektedir.²⁹³⁶

Osmanlı medreselerinde rağbet gören bir diğer eser ise, el-Îcî'ye ait **el-Mevâkîf fî 'İlmi'l-Kelâm**²⁹³⁷ isimli kelam kitabıdır.²⁹³⁸ Müellif de, eseri de, İslam düşüncesi ve özellikle Osmanlı ilim dünyası üzerinde kalıcı tesirler bırakmış olup, el-Îcî'nin **el-Mevâkîf**'i, Cürcânî tarafından üzerine yapılan şerhle²⁹³⁹ birlikte medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁹⁴⁰ Eserin, içerisindeki imamet bahisleri sebebiyle, sansür uygulamasından nasibini aldığı hem vesikalardan²⁹⁴¹ hem de o dönemde basılmış nüshalardan anlaşılmaktadır.²⁹⁴² Keza son dönemin büyük Osmanlı âlimi İbn Âbidîn'in, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir** gibi meşhur eserler üzerine hazırladığı haşiyeler de, muhtemelen muhtevadaki Kureyşilik meselesi sebebiyle,²⁹⁴³ sansüre takılmış olduğu²⁹⁴⁴ düşünülebilir. Netice

²⁹³³ Küçük, "Abdülhamid II", s. 220.

²⁹³⁴ Yusuf Şevki Yavuz (1989), "Akâidü'n-Nesefî", **TDVİA**, C. 2, İstanbul, s. 218; Şükrü Özen (2011), "Teftâzânî", **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 304; Küçük, "Abdülhamid II", s. 220.

²⁹³⁵ Karş. Teftâzânî (1317), **Şerhu'l-'Akâid**, Matbaa-i Âmire, s. 80 vd.; a. mlf., **Şerhu'l-'Akâid**, s. 143; Karabaş Velî, Ali b. Muhammed el-Kastamonî (1295), **Şerhu 'Akâidi'n-Nesefî**, Yazma Eser, s. 23; Ramazan (Efendi) b. Muhammed el-Hanefî (1283), **Hâşiye alâ Şerhi'l-'Akâid**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, s. 300 vd.; Ahmed b. Mustafa el-Hayâlî (1293), **Hâşiye alâ Şerhi'l-'Akâid**, Matbaa-i Âmire, Dersâadet, s. 105-107; en-Nesefî, Necmeddin Ömer b. Muhammed (1106), **Akâ'idü'n-Nesefî**, Terc. Arapzâde Abdülvehhâb Efendi, Yazma Eser, s. 36a.

²⁹³⁶ Mesela, **Şerhu'l-'Akâid**'in en meşhur haşiyelerinden birisi olan el-Hayâlî'nin haşiyesinin H. 1293 tarihli İstanbul nüshasında ilgili bölüm bulunmazken, 1321 tarihinde Mısır'da yapılan baskısında mezkûr bölüm yer almaktadır. Karş. el-Hayâlî, **Hâşiye**, s. 105-107; a. mlf, a.g.e., Mısır 1321, s. 139-141.

²⁹³⁷ el-Îcî, Ebü'l-Fazl Adudullah ve'd-Dîn Abdurrahmân b. Ahmed (2005), **el-Mevâkîf fî 'İlmi'l-Kelâm**, Tahk. Abbâs Abdülhamid, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.

²⁹³⁸ Kâtib Çelebi (1311), **Keşfü'z-Zünûn 'an esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, C. II, Dersâadet, s. 561-563.

²⁹³⁹ Cürcânî (1998), **Şerhu'l-Mevâkîf**, Tahk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, C. I-VIII, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut.

²⁹⁴⁰ Tahsin Görgün (2000), "Îcî, Adudüddin", **TDVİA**, C. 21, İstanbul, s. 412; Mustafa Sinanoğlu (2004), "el-Mevâkîf", **TDVİA**, C. 21, Ankara, s. 422.

²⁹⁴¹ BOA, Y.A..RES. 86-60, H-26-11-1314. (26 Zilkade 1314 / 28 Nisan 1897).

²⁹⁴² es-Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemseddin (1311), **Hâşiye alâ Şerhu'l-Mevâkîf**, C. III, Matbaa-i Âmire, s. 325-327.

²⁹⁴³ Mesela bk. İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s. 336 vd..

²⁹⁴⁴ A. Şeref, **Son Vak'anusis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 24-25; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 188.

olarak, neşriyat yasakları kapsamında, özellikle Osmanlı hilafetine karşı yürütülen kirli propagandanın önüne geçilebilme gayesiyle, bazı şer’i kitaplardan hilafet bahislerinin -hususen Kureyşilik meselesinin- çıkarıldığı görülmektedir.

c. Sansüre Takılan Kitapların İmhası:

II. Abdülhamid’in hal’ine gerekçe olarak gösterilen ve teşekkül ettirilmiş bu komisyonlar tarafından muzır risale olarak tespit edilmiş olan matbuat materyali ise imha edilmiştir. Tespit edilen ruhsatsız, zararlı ya da yasak olan kitapların toplattırılarak, yakılmak üzere, Maârif nezaretine gönderildiğini ifade etmek gerekmektedir.²⁹⁴⁵ Arşiv vesikalarında ve kaynaklarda bu evrak-ı muzırının ihrak ile yani yakılarak imha edilmesinin emredildiğine dair çokça malumat bulunmaktadır.²⁹⁴⁶ Kitapların teftiş durumuna göre, “muzır oluşu muhakkak ve şiddetli” olanların derhal ve ivedi olarak; diğer neşriyatın ise peyderpey imha ve ihrak edildiği görülmektedir.²⁹⁴⁷

Muzır, ruhsatsız ve yasak olduğu gerekçesiyle ihrak edilen kitapların isimleri ve diğer muamele, hem vesikalardan²⁹⁴⁸ hem de dönem kaynaklarından takip edilebilir. Mesela A. Cevat Bey’in **Fezleke**’sinde ve Abdurrahman Şeref’in, **Tarih**’inde nakledilenler, ihrak ve imhanın görülebilmesi açısından mühimdir.

Hakan-ı müşarûn ileyh padişahın emriyle, ilmi-hal kitapları, Muhammediye ve Ahmediye gibi mütalâası beynennas şayi olan müellefatı men ettirdikten maada, Şerh-i Mevâkıf ve Haşiye-i İbn Âbidin missillû kütüb-i mutebere-i İslâmiyeyi toplattırdığı ve kitapçı dükkânlarından ve matbaalardan toplanan kitapların Celal Beyin Maarif nezareti zamanında sandık sandık Çemberlitaş hamamı külhanında yaktırdığı dahi muhakkaktır.²⁹⁴⁹

İskit’in not ettiğine göre, “ilmi ve tarihi eserlere musallat olan hükümetin” talimatıyla, muzır diye toplatılmış ve Maarif nezaretinin depolarında birikmiş çok sayıda mühim ve muhallet eser bulunmaktadır. Bu evrak-ı muzırının, Maarif nezaretinin duvarından Çemberlitaş hamamına bir geçit açılarak, hamam külhanında günlerce yakılmış ve bu iş için Matbaa-i Âmire’de inşa ettirilen hususi bir ocak, “senelerce Türk irfanının mukaddes eserlerini yok etme vazifesi” ifa etmiştir.²⁹⁵⁰

Dini kitapların da, muzır evrak olarak toplatıldığı ve Çemberlitaş hamamı külhanında yaktırdığı görülmektedir. Osman Nuri’nin kaydına göre, ihrak edilen muzır evrakın çoğunluğunu dini kitaplar oluşturmaktadır.²⁹⁵¹ Teftiş sonrası ruhsatsız, zararlı ya da yasak olması sebebiyle müsadere edildikten sonra ihrak ve imha edilen dini nitelikli eserlerden bazıları şunlardır. **Kur’an-ı Kerim** ve **Sahîh-i Buhârî**, yanı sıra, **Mızraklı İlmihal**, **Muhammediye**, **Ahmediye**, **Râmûzü’l-Ehâdis**, **Kısas-ı Enbiyâ**, **Şerh-i Mevâkıf**, **Şerhu’l-‘Akâid**, **Mukaddime**, **Tarîkat-ı**

²⁹⁴⁵ Fatmagül Demirel – Raşit Çavaş (2004), “II. Abdülhamid Dönemi’nde Gümrüklerde El Konulan (Ve Elbette Yakılan) Kitaplar”, **Müteferrika**, 26, s. 152-156.

²⁹⁴⁶ BOA,ŞD.213-55, H-25-12-1312, (25 Zilhicce 1312 / 19 Haziran 1895); BOA, MF. MKT. 168-122, H-04-11-1310, (04 Zilkade 1310 / 20 Mayıs 1893); BOA,BEO.2581-193505, H-16-03-1323,(16 Rebiülevvel 1323/21 Mayıs 1905)

²⁹⁴⁷ Demirel, a.g.e., s. 101-102.

²⁹⁴⁸ Yakılan kitapların bir listesi için bk. Demirel, a.g.e., s. 172-185; Fatmagül Demirel – Raşit Çavaş (2005), “Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid’in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi”, **Müteferrika**, 28, s. 3 vd.

²⁹⁴⁹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 188; A. Şeref, **Son Vak’anusis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 24-25.

²⁹⁵⁰ İskit, a.g.e., s. 103. Ayrıca bk. İrtem, **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, s. 267-271.

²⁹⁵¹ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. II, s. 587.

Muhammediye Şerhi, Haşiye-i İbn Âbidin, Hadîs-i Erba'în Şerhi, Hutbe Mecmuası, Siyer-i Nebî ve ilmi-hal kitapları.²⁹⁵²

II. Abdülhamid'in sadrazamlarından Said Paşa'nın, İbni Sînâ'ya ait **eş-Şifâ** isimli eseri, Osmanlı sınırları dâhilinde sadece İstanbul'da iki nüshası bulunması sebebiyle ve zayi olacağı endişesiyle tab' ettirmek istemesi ve akabinde gelişen hadiseler, sansür işinin zaman zaman maksadını aştığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Basım işinin sonuna doğru, işgüzarın birisi tarafından eserin, muzır evrak olarak jurnallenmesi sebebiyle, basım işi durdurulmuş; basılan nüshalar ise, imha ve ihrak edilmiştir.²⁹⁵³ Ancak tartışmaların odağında çoğunlukla Kur'an-ı Kerim'ler ve **Sahîh-i Buhârî**'nin ihrak ile imhası bulunduğu ileri sürülebilir.

İslam tarihindeki ilk **Mushaf** ihrakı, h. 32. seneye doğru,²⁹⁵⁴ üçüncü halife Hz. Osman döneminde meydana gelmiştir. **Kur'an-ı Kerim**'in çoğaltılmasından sonra, karışıklığa mahal verilmemesi gayesiyle, şartları tutmayan diğer **Mushaf** malzemesinin bizzat halife Hz. Osman'ın emriyle, ihrak edildiği bilinmektedir.²⁹⁵⁵ Hz. Osman'ın, resmî **Mushaf**'a muhalif olma ihtimallerine karşı bazı şahsî **Mushaf**'ların da yakılması emrini vermesi, bazı sahabelerin bu işe muhalefet etmelerine sebep olmuştur. Özellikle şahsî bir **Mushaf** edinmiş olan sahabenin büyüklerinden Abdullah b. Mes'ûd'un, bu nedenle halifeye muğber olduğu bilinmektedir.²⁹⁵⁶ Hatta onun **Mushaf**'ını vermek istememesi sebebiyle şiddete maruz kaldığı da, rivayet edilmektedir.²⁹⁵⁷

Bilinen bir başka Kur'an yakma hadisesi ise, XI. yüzyılın ilk senelerinde Bağdat'ta meydana gelmiştir. Şîîler'le Sünnîler arasında çıkan çatışmalar esnasında Şîîler, Abdullah b. Mes'ûd'a ait olduğunu iddia ettikleri, resmî olanlara muhalif bir **Mushaf** getirmişlerdir.²⁹⁵⁸ Bu **Mushaf**'ın, müsteşriklerce, etrafında tartışma çıkarılan ve içerisinde Hz. Ali ile ilgili ayetleri ihtiva ettiği iddia edilen **Mushaf**'lardan birisi olma ihtimali bulunmaktadır.²⁹⁵⁹ Âlimlerin tavsiyesi ve dönemin büyük Şafîî âlimi Ebû Hâmid İsferyânî'nin fetvasıyla, Abdullah b. Mes'ûd'a ait olduğu iddia edilen bu **Mushaf** kalabalık bir ulema heyetinin huzurunda yakılmak suretiyle, imha edilmiştir.²⁹⁶⁰

II. Abdülhamid döneminde nizamnameye aykırılık taşıyan birçok **Mushaf** nüshası, imha edilmiştir. Ayrıca İran menşe'li **Mushaf**'ların, pek çok hata barındırdığı gerekçesi ile,²⁹⁶¹ imha

²⁹⁵² Yakılan kitapların listesi için bk. Demirel, a.g.e., s. 172-185; Demirel - Çavaş, "II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi", s. 3 vd.

²⁹⁵³ Said Paşa, **Hâtîrât**, C. I, s. 173.

²⁹⁵⁴ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 704.

²⁹⁵⁵ Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, (Hadis Nu. 4987), s. 1245; Zürcânî, Muhammed Abdülazîm (1362), **Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmî'l-Kur'an**, C. I, Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâühû, Kahire, s. 260 vd.; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 66; Taberî, **Tarih-i Taberî**, C. III, s. 558; İbn Kayyım el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkı'in**, C. V, s. 406; Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 703-705; Theodor Nöldeke (1919), **Geschichte des Qorâns**, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, s. 115-116.

²⁹⁵⁶ İsmail Cerrahoğlu (1988), "Abdullah b. Mes'ûd", **TDVİA**, C. 1, İstanbul, s. 115.

²⁹⁵⁷ eş-Şehristânî, a.g.e., C. I, s. 51.

²⁹⁵⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 39.

²⁹⁵⁹ Nöldeke, a.g.e., s. 100-112. Ayrıca bk Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, C. II, s. 704.

²⁹⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C. XV, s. 58-59; İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, 39.

²⁹⁶¹ BOA, A} MKT. MHM, 453-60, H-04-03-1290. (04 Rebiülevvel 1290 / 02 Mayıs 1873).

edilmeleri emredilmiştir. İranlılar tarafından tab' edilen **Mushaf**'ların muzır sayılmalarına sebep olarak gösterilen hatalar hakkında malumat verilmemiş olup, bu **Mushaf**'ların İran'da basılmış olmaları, etken olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla burada bir yönüyle siyasi ve ekonomik saiklarla hareket edildiği; bir taraftan ise mezhep merkezli bir duruşun öne çıkarıldığı düşünülmektedir.²⁹⁶²

Müsadere edilen ve Bâb-ı Fetvâ'daki mecliste bulunan Mushafların bir kısmının kurallara aykırı olduğu için, piyasaya sürülmeleri sakıncalı bulunmuştur. Barındırdıkları hatalar sebebiyle okunması mümkün olmayan bu **Kur'an-ı Kerim**'lerin, imhaları için farklı bir yol izlendiği görülmektedir. Dıñoırođlu'nun verdiği bilgilere göre, bu mukaddes sayılan evrakın imhası için fetva çıkarılmıştır. Bu fetvaya göre, bu **Mushaf**'ların temiz torbalara konulmak suretiyle, ayakaltından uzak ve temiz yerlere gömülmeleri istenmektedir. Ancak memurların, fetvaya rağmen gönülsüz oldukları ve temiz torba bulamadıkları için işi yavaştan aldıkları ifade edilmektedir.²⁹⁶³

II. Abdülhamid'in hal' gerekçelerinin ilki olan dinî kitapları yaktırma ithamı muvacehesinde değerlendirilen ve tartışmaların odağındaki önemli kitaplardan birisi de, **Sahîh-i Buhârî**'dir. **Sahîh-i Buhârî**'nin, padişahın vehmini celp etmesinden ötürü yakıldığı, varsayımlar arasındadır. İddiaya göre, halka zulmeden idarecilere karşı ayaklanmayı teşvik eden²⁹⁶⁴ bazı hadisleri gören padişahın, kendi aleyhine kullanılabileceği endişesiyle, bu hadislerin bulunduğu sayfaları yırtmış olduğu; bazı cilt ve nüshaları ise yaktırıldığı rivayet edilmektedir.²⁹⁶⁵

Sahîh-i Buhârî'nin ihrak edilmesi, halk arasında birçok dedikodunun yayılmasına sebebiyet vermiş ve birçok hatırate malzeme olmuştur. Mithat Cemal Kuntay'ın **Üç İstanbul**'unda, II. Abdülhamid'in Maliye nazırı ile Dağıstanlı hoca arasında cereyan ettiği kaydedilen şu hatıraya yer vermek gerekmektedir. Bir edebiyatçı ustalığı ile işlenen söz konusu hikâyede bahsedilen Dağıstanlı Hoca'nın, konuşma aralarında, II. Abdülhamid hakkında, pek çok tahkir edici lakaplar ve hakaretamiz bir üslup kullanmasına bakılarak, padişahın muhalifi hocalardan birisi olduğu söylenilebilir. Keza hatırate göre Dağıstanlı Hoca, II. Abdülhamid'e o kadar düşmandır ki, *"Abdülhamid'in kanı ile abdest alsa, oğlunun cenaze namazını kıldırmaya razıdır."* Öyle ki hoca, padişahı, ders kürsüsünden, kendi kendine üç kez hal' etmiş birisidir. Nazır ile hoca arasında konuşma bir yerden itibaren, nazırın hocaya hitaben, II. Abdülhamid'in padişah olarak Fatih'in tahtında oturduğunu hatırlatması ile, **Sahîh-i Buhârî**'nin ihrak edilmesi meselesine gelmiştir. Bunun üzerine hocanın mahrem bir sesle, *"Senin Fatih'in torunu Buhârî'yi geçende Çemberlitaş külhanına attırdı. Hadisleri odunlar gibi yaktırdı, duymuşsundur tabî... Frenk gömleği hikâyesini bir düşün, bir de hadis yaktırmayı!"* Padişahın frenk gömleği yerine, kolalı gömlek giymesi bir

²⁹⁶² Gökkr, a.g.e., s. 44-45.

²⁹⁶³ Filiz Dıñoırođlu, "Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi'ndeki Mushaflar", **Din ve Hayat**, İlkbahar 2018/1439, s. 154.

²⁹⁶⁴ Benzer hadisler için bk. Buhârî, "Kitâbü'l-Fiten", 2, (Hadis Nu. 7056), s. 1748; a. mlf., "Ahbârü'l-âhâd", 1, (Hadis Nu. 7257), s. 1793; **Hadislerle İslâm**, C. VII, s. 216.

²⁹⁶⁵ Murat Bardakçı, "Abdülhamid, tahtından "kitap yakma" suçlamasıyla indirilmişti", **Haber Türk**, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/614533-abdulhamid-tahtindan-kitap-yakma-suclamasiyla-indirilmisti> / [Erş. 20.09.2022]

dindarlık vurgusu ve alameti olarak öne çıkarıldığından Dağıstanlı hoca için, Buhârî'nin yaktırılması ironik bir durum olmaktadır.²⁹⁶⁶

Kuntay'ın **Üç İstanbul**'unun “Buhârî'yi Yaktılar” bölümünde ise, mahallenin meczubunun “*Buhârî'yi yaktılar*”, çığırtısı ile sokakta bulunan ahalinin arasında bu sözün, padişaha bir kızgınlık nişanesi olarak fısıltı halinde dolaştığı belirtilmektedir. Hikâyenin Edebiyat hocası olan kahramanının dilinden, “*Abdülhamid, Buhârî'yi yakmasaydı, Şarkî Rumeli'yi düşmana muharebesiz veren adama hala kızmayacaklardır?*”, ifadeleri dökülür. Böylece padişahın doğu Rumeli politikası karşısında toplum, hem vatan meselesine duyarsız davranmakla itham edilmektedir hem de Buhârî meselesi üzerinden dinî hassasiyetleri eleştirilmektedir. Keza olayın kahramanının girdiği eczanede karşılaştığı “*duydunuz mu, Kur'an-ı yakmışlar!*” hitabı da, benzer bir hassasiyetin tezahürü olmasının yanında, ayrıca bir fısıltının kulaktan kulağa nasıl bir dönüşüm geçirdiğinin görülebilmesi bakımından mühimdir. Nihayetinde “*Çemberlitaş'ta yanan Buhârî, Aksaray'da Kur'an olmuştu(r).*”²⁹⁶⁷

II. Abdülhamid'in hal' gerekçelerinin ilki olan dinî kitapları yaktırması ithamı muvacehesinde değerlendirilen kitaplardan birisi olan **Sahîh-i Buhârî**, İslam düşüncesinde, **Kur'an-ı Kerim**'den sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen ve Hz. Peygamberin sahih hadislerini ihtiva eden eserdir. II. Abdülhamid'in, bizzat kendi emri²⁹⁶⁸ ve baskı için muteber **Buhârî** nüshalarının esas alınması şartı ile bastırılan **Sahîh-i Buhârî**, o döneme kadar yapılan **Sahîh-i Buhârî** baskıları içerisinde, Buhârî nüshaları içerisinde günümüze ulaşan en güvenilir ve en ayrıntılı edisyona sahip olan Yûnînî nüshasını esas alması ve diğer nüsha farklarını bir arada göstermesi gibi birçok hususiyeti ile, en mükemmeli olma özelliği taşımaktadır.²⁹⁶⁹ Padişahın **Sahîh-i Buhârî**'nin basım masraflarını karşıladığı, İslam dünyasına ücretsiz dağıtılmasını istediği²⁹⁷⁰ ve kendisinin de çok sayıda satın aldığı görülmektedir.²⁹⁷¹

Sahîh-i Buhârî'nin basımı ile ilgili bu bilgilerden hareketle, padişahın **Kur'an-ı Kerim**, **Buhârî** ve diğer dini neşriyat hususunda büyük bir hassasiyete sahip olduğu düşünülmektedir. II. Abdülhamid'in hususî doktoru Dr. Âtîf Hüseyin Bey hatıratında şu malumatı paylaşmaktadır:

Evet, Buhârî-i Şerîfler hep yanlış idi... Ben Şeyh Sâid Efendi'den işittim... Mısır'da sahih Buhârî-i Şerîf olduğunu haber aldım, orada tab' ettirdim. Müracaat edene birer nüsha verir idim. Tabîi kitapçılara vermedim. Hayrat olarak sevabıma isteyene verir idim. Acemlerde Acem basması yanlış kitaplara müsaade etmedim. Onu mahza hizmet için yaptım.²⁹⁷²

²⁹⁶⁶ Mithat Cemal Kuntay (1983), **Üç İstanbul**, Sander Yay., İstanbul, s. 67-68.

²⁹⁶⁷ Kuntay, a.g.e., s. 74-78.

²⁹⁶⁸ BOA, Y..PRK. MK, 6-89, H-10-02-1313 (10 Safer 1313/02 Ağustos 1895); BOA, Y..PRK. MK, 6-110, H-25-06-1313, (25 Cemâziyelâhir 1313/13 Aralık 1895); BOA, Y..PRK. MK, 7-24, H-03-11-1313, (03 Zilkade 1313/16 Nisan 1896).

²⁹⁶⁹ M. Yaşar Kandemir (1993), “el-Câmiu's-Sahîh”, **TDVİA**, C. 7, İstanbul, s. 118.

²⁹⁷⁰ Buhârî (1312-1315), **Sahîhu'l-Buhârî**, [Nüsha-i Sultaniyye – C. I-IX], Thk. Heyet, el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, Bulak, (Mukaddime), s. 2 vd.

²⁹⁷¹ BOA, Y..PRK. SRN, 4-27, H-29-09-1311, (29 Ramazan 1311/05 Nisan 1894).

²⁹⁷² Âtîf Hüseyin Bey (2003), **II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918)**, Haz. M. Metin Hülâgü, Pan Yayıncılık, İstanbul, s. 177-178.

Osman Nuri'nin, Paul Fesch'in *Constantinople aus derniers jours d'Abdul-Hamid*²⁹⁷³ (Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul) isimli Fransızca eserinden naklettiği notlara göre, bu muzır evrakın çok fazla olduğu ve çuvallara doldurulduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁷⁴ Ayrıca bu evrakın imha ve ihrakının, ilkin daha uzak bir bölgede yapılması kararlaştırılmış olmasına rağmen, kararın revize edilerek, bazı sebeplerden dolayı bu işlemin, Çemberlitaş hamamında yerine getirilmesinin daha munasip olacağına karar verilmiştir. Kararın bu şekilde revize edilmesinde, yasak malzemenin çuvallara doldurulup, arabalarla şehir içerinden geçilerek, Kâğıthane gibi uzak bir bölgeye nakledilmesindeki zorluk ile başkasının eline geçme ihtimalinin ortaya çıkaracağı asayiş problemlerine dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra, Çemberlitaş hamamının Maarif nezaretinin bitişiğinde bulunması, hamam külhanının günlük olarak yakılıyor olmasından dolayı dumanından şüphe edilmemesi gibi, işin hem gizli hem de hızlıca yerine getirilmesine kolaylık sağlayan bazı unsurlar da not edilmiştir.²⁹⁷⁵ Söz konusu evrakın, Cuma hariç, diğer günlerde ve çok titiz bir şekilde yakılması emredilmektedir. Nezaretin duvarından hamama doğru açılan bir geçitle, imha edilecek kitaplar buraya taşınarak, yakılmaya başlanmıştır. Bu esnada ihrak edilen yüz altmış beş çuval evrakın imhası esnasında çok titiz davranıldığı; görevlilerin yakma işlemini sonuna kadar bekledikleri, üzerine su dökülerek, külünün çamur haline getirildiği, nezaretin bitişiğindeki bahçeye gömüldüğü ve üzerinin toprakla örtüldüğü ayrıca ifade edilmektedir.²⁹⁷⁶

d. Bölümle İlgili Değerlendirme:

II. Abdülhamid'in çoğu dini kitap olmak üzere pek çok kitabı sansürlettirdiği ve yaktırdığı çok sert bir şekilde tenkit edilmektedir. Padişahın, "*Evet, Buhârî-i Şerîfler hep yanlış idi... Mısır'da sahîh Buhârî-i Şerîf olduğunu haber aldım, orada tab' ettirdim,*"²⁹⁷⁷ ifadeleri, dini kitaplara müdahale iddialarının doğruluğuna işaret sayılabilir. Ancak daha önce nedenleri üzerinde durulmuş olan bu müdahalenin, sansür memurlarının subjektif tutumları bir yana, keyfî bir tasarruf olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü bu sansür uygulaması, dinin ve devletin bekası için, dini, ahlaki, siyasi bir takım sebeplerle, oluşturulan komisyonlar tarafından ve kanun çerçevesinde yaptırılmıştır. Padişahın iradesiyle teşekkül ettirilen teftiş ve muayene heyetlerinin, kendi alanlarında mütehassıs olan yetkin kişilerden oluşması,²⁹⁷⁸ bu işin ne denli titizlikle yürütüldüğünü düşündürmektedir. Yine de, Deringil'in de vurguladığı gibi, II. Abdülhamid'in, kendi makamına ve hilafetine güçlü bir destek olarak umduğu, özellikle dini kitaplarla ilgili aldırıldığı titiz önlemlerin, kendisine karşı en öncelikli itham olarak öne sürülmesi ironik bir durumdur.²⁹⁷⁹

Padişahın hal' edilmesine öncelikli olarak sebep olan, bu sansür işlemi ve bu işte görev icra eden teftiş komisyonları istibdatla özdeşleştirilmektedir. II. Abdülhamid'i istibdat idaresi kurmakla ve şer'i kitapları yakmak, imha etmek ve yasaklatmakla itham edenler, hal' fetvasındaki ilk

²⁹⁷³ Paul Fesch (1907), *Constantinople aus derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris.

²⁹⁷⁴ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. II, s. 587.

²⁹⁷⁵ Orhan Koloğlu (1998), *Avrupa Kışkacında Abdülhamit*, İletişim Yay. 478, İstanbul, s. 145.

²⁹⁷⁶ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. II, s. 587-589; İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, s. 267-270.

²⁹⁷⁷ Âtîf Hüseyin Bey, a.g.e., s. 177-178

²⁹⁷⁸ *Salnâme-i Devlet (1312)*, s. 222; *Salnâme-i Ma'ârif (1318)*, s. 526-527.

²⁹⁷⁹ Deringil, a.g.e., s. 173.

gerekçenin sıhhatini tartışmaya açacak şekilde ve Meşrutiyetin iddia edilen özgürlükçü politikalarının aksine neşriyatın teftiş ve denetimine, padişah hal' edildikten sonra da, devam etmişlerdir. Dolayısıyla istibdat idaresine mahsus olarak lanse edilen sansür uygulamasının ve mutlakiyetle özdeşleştirilen bu heyetlerin, II. Abdülhamid'den sonra da, varlıklarını devam ettirdikleri, **Salnâmeler**'den takip edilebilmektedir.²⁹⁸⁰

Osmanlı'da daha önce meydana gelen hal' vakalarında ortaya konulan şer'i hal' sebeplerine benzemeyen sansür ithamını, örfi bir gerekçe şeklinde ve siyaset-i şeriyye kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle üçüncü halife Hz. Osman tarafından farklı **Mushaf**'ların yakılıp, tek bir Mushaf'ın esas alınması, maslahat ilkesine dayalı olarak yapıldığından,²⁹⁸¹ buna kıyasla, II. Abdülhamid'in sansür uygulamasını da, bu minvalde mütalaa etmek mümkündür. Buna istinaden sultan Hamid'in hal' fetvasındaki ilk gerekçe olan kitap sansürü ithamını, şer'i bir sebep olarak değil, dönemin siyasi konjonktürü ekseninde ve siyasi bir saika olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü II. Abdülhamid'in şeriata aykırı olarak itham edildiği sansür ameliyesi, tamamen ulemadan mürekkep komisyonlar marifetiyle ve kanuna uygun bir şekilde yürütüldüğü unutulmamalıdır. Bundan dolayı II. Abdülhamid'in hal' fetvasında ortaya konulan sansür gerekçesinin, İslam hukuku umdeleri açısından geçerli bir hal' sebebi olabilme ihtimalinin, bir kez daha, sorgulanması ve gözden geçirilmesinin düşünülebileceğini teklif etmek gerekmektedir.

4.5.3.3.2. II. Abdülhamid'in Hal'ine Gerekçe Yapılan Sürgün Politikası ve Devlet Başkanına Tanınan Siyaset Etme Yetkisi

II. Abdülhamid'in sürgün politikası: Sultan Hamid'in hal' fetvasındaki bir diğer gerekçesi ise, **Kânûn-i Esâsî**'nin de kendisine bir hak olarak tanıdığı, cezalandırma yetkisi etrafında oluşturulmuştur. Buna göre, Müslümanların halifesi olan II. Abdülhamid, “*bilâ sebeb-i şer'î katl ü habs ve tağrib-i ra'îyye ve sair gûne mezâlimi i'tiyâd*” yani Müslümanları, şer'i bir sebep yokken, haksız ve muhakeme etmeden öldürmüş, hapsedmiş, sürgün etmiş ve benzeri işleri alışkanlık haline getirmiş olup, bundan dolayı hal' edilmesi şer'an zaruret haline gelmiştir.

II. Abdülhamid'i ve dönemini tavsif ederken, sıklıkla müracaat edilen bazı kavramlar vardır. İstibdat, hürriyet ve sansürle birlikte, sürgün ve hapis ifadeleri de, bu dönemin ayırıcı vasıflarından sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin temel cezalarından olmasına rağmen, II. Abdülhamid dönemi, siyasi nitelikli hapis ve sürgünlerle anılan bir dönem olarak öne çıkmaktadır.

Sürgün ve hapis cezaları, insanlığın ilk tarihinden beri var olan cezalandırma yöntemlerinden olup, İslam ve Osmanlı tarihinde örneklerine sıklıkla yer verilen klasik cezalar arasında yer almaktadır. Sürgün ve hapis cezalarına, siyasal veya sosyal bir takım gerekçeler sebebiyle, kamu düzeni ve maslahatı uğruna müracaat edildiği bilinmektedir.²⁹⁸² Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin

²⁹⁸⁰ **Salnâme-i Devlet (1327)**, s. 124; **Salnâme-i Devlet (1328)**, s. 119-120; **Salnâme-i Devlet (1333-1334)**, s. 139-140.

²⁹⁸¹ Dede Cöngî, İbrahim b. Yahya Halife Dede Efendi (1411), **es-Siyâsetü's-Ser'iyye**, Neşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye, s. 85; İbn Ferhûn, a.g.e., C. II, s. 120; İbn Kayyim el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkû'in**, C. V, s. 406-410-411; a. mlf., **et-Turuku'l-Hükmiyye**, C. I, s. 29-30.

²⁹⁸² Üdeh, a.g.e., C. I, s. 694-700; Talip Türcan (2010), “Sürgün”, **TDVİA**, C. 38, İstanbul, s. 164; Ali Bardakoğlu (1997), “Hapis”, **TDVİA**, C. 16, İstanbul, s. 54 vd.

temel cezaları arasında yer alan sürgün, hapis gibi cezaların, sultan Hamid'den önce, hatta sonra, kanunlarda mevcudiyeti bulunmasına rağmen, II. Abdülhamid'e hal' fetvasında yöneltilen "sürgün" ve "hapis" ithamının, Jön Türk muhalefetine ve bu minvalde döneme damga vuran politikaların özelinde ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Batı hayranlığı temelinde, istibdat karşıtlığı²⁹⁸³ ile hayat bulmuş bir hareket olan Jön Türk (II. Abdülhamid döneminde İttihâd-ı Osmânî, İttihat ve Terakkî) hareketi, II. Abdülhamid'in çok şiddetli bir şekilde tenkid edilmesine sebep olan sansür ve sürgün politikalarının temel etmenlerinden birisidir. Ortaya çıktığı ilk andan itibaren sürekli anlam genişlemesine uğrayan Jön Türk ifadesi, çeşitli zümrelere isim olsa da, çoğunlukla II. Abdülhamid'e muhalif olmayı ifade eden yaygın ama muğlâk bir kullanım alanına sahip olmuştur. Sultan Hamid'in hemen her muhalifinin Jön Türk şeklinde tanımlanır olması ve kavramın şahıslardan ziyade, zümreler için istimalinin, padişahı rahatsız ettiği görülmektedir. Bu nedenle çıkarılan bir irade ile "Jön Türk" tabiri yasaklanmış; yerine "müfsid" kelimesi ikame edilerek, resmi evraklar, "evrak-ı fesad" ibaresi ile tahrir edilmiştir.²⁹⁸⁴

Jön Türk hareketi ekseninde teşekkül eden cemiyetlerin temel tezlerinden birisini, II. Abdülhamid idaresinin yıkılması, anayasanın yürürlüğe konularak, yerine meşrutî bir idarenin ikamesi oluşturmaktadır.²⁹⁸⁵ Siyasi yapının dönüşümünün yanında, Avrupa'da oluşan düşünceler etrafında yeni bir sosyal yapının tesisinin de, Jön Türk hareketinin gayeleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.²⁹⁸⁶ Mesela Ahmed Saib, Osmanlı Devleti idaresini Avrupa'nın yeni esasları üzerine tanzim edip, ilim ve fen yolunu tutmasıyla meselenin hallolunacağını ileri sürmektedir.²⁹⁸⁷

Fikirlerinin siyasi yönlerinin yanında sosyal yönleri de bulunan Jön Türk hareketleri,²⁹⁸⁸ 1889'da "İttihâd-ı Osmânî" adıyla cemiyetleşmesine kadar, eylemlerini bireysel bir şekilde yürüttüğü ifade edilmektedir. Özellikle mekteplerde hızlı bir şekilde yayılan Jön Türklük, yüksek okul talebeleri arasında muhalefet hareketi haline gelmiştir. Sultan Hamid tarafından kuruluşundan kısa bir süre sonra (1892) fark edilen cemiyetin, bu sıralarda meydana gelen Ermeni olayları vesilesiyle, el ilanları dağıttıkları ve bu şekilde görünür oldukları anlaşılmaktadır. Sultan Hamid'i hal' ve yerine Reşad Efendi'yi padişah yapma niyetleri açığa çıkınca, mensuplarının ve eylemlerinin, çok sıkı bir takibata uğradığı görülmektedir. 1894'te memur, asker ve ilmiyeden katılımlarla tabanını genişletmiş olan cemiyetin, 1896'da meydana gelen ve çok sayıda bürokratin iştirak ettiği başarısız darbe girişiminin ardından yapılan tutuklamalar, Jön Türklük hareketinin, yeniden bir talebe hareketine dönüşmesine neden olmuştur.²⁹⁸⁹

²⁹⁸³ Mesela bk. Celâl Nûri (1331), *Târîh-i İstikbâl*, C. II, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, s. 48 vd.

²⁹⁸⁴ M. Şükrü Hanoğlu (1986), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul, s. 40, 72; a. mlf. (2001), "Jön Türkler", *TDVİA*, C. 23, İstanbul, s. 584-586.

²⁹⁸⁵ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 43-44; Hanoğlu, "Jön Türkler", s. 587.

²⁹⁸⁶ Hanoğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 42.

²⁹⁸⁷ Ahmed Sâib (1327), *Rehnümâ-yı İnkılâb*, Hindiye Matbaası, Mısır, s. 43.

²⁹⁸⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 37.

²⁹⁸⁹ Ernest Edmondson Ramsaur (1970), *The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908*, Russel&Russel, New York, s. 14 vd.; Danişmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 357; Hanoğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 214-219; a. mlf., "Jön Türkler", s. 586. Darbe girişimiyle alakalı olarak, Beyoğlu Mevlevî Tekkesi şeyhinin yardımıyla veliahd Reşad Efendi ile temasa geçildiği ve onun da bu teklifi kabul etmesi üzerine Abdülhamid'in hal'ine karar verildiği rivayet edilmektedir. Şeyh Abdülkadir Efendi'nin, Yıldız Sarayı'ndaki bazı silahşorları kazandı ve hal'

İdarenin “*halka hür fikir aşlamakla*” itham edilen Jön Türkler’e karşı takip ettiği politikalarında, bu grubun, devletin temellerini sarsacağı endişesinin hâkimdir.²⁹⁹⁰ Buna ilaveten kendisine karşı yapılan darbe ve suikast girişimlerinin de,²⁹⁹¹ II. Abdülhamid’i, hafiyelik gibi bir teşkilatın zaruretine ikna ettiği düşünülebilir.²⁹⁹² Öte taraftan İslam Hukuku, devlet başkanlarına halkını ve maiyetindekileri takip etme ve istihbarat faaliyetlerinde bulunma yetkisi tanıdığından,²⁹⁹³ meselenin bu noktadan da ele alınabilme ihtimali vardır. Dolayısıyla padişahın bu istihbarat faaliyetlerini hem halkın güvenliğinin öncelenmesi hem de siyasi muhalefeti takip etmek ve cezalandırmak gayesiyle²⁹⁹⁴ değerlendirmek mümkün olup, suçlu bulunanlarınsa, hapis ve sürgünle cezalandırıldıkları görülmektedir.²⁹⁹⁵ Bu jurnallere istinaden cemiyet mensuplarının, muhakeme edilip, çoğunun hapis ve sürgün edilmesi, matbuat üzerinden yürütülen propagandanın da ağırlık merkezini oluşturmaktadır.²⁹⁹⁶ “Hürriyet”, “müsavat” ve “adalet” talepli sloganlar etrafında, yoğun bir propaganda dönemine giren cemiyet, matbuatı sıklıkla ve bu niyet uğruna kullanmıştır.

Jön Türk matbuatında sıklıkla işlenen sürgün, öldürme ve hapis konuları, Jön Türk muhalefetine genel karakteristiğini ve jargonunu yansıtmaları bakımından ilgi çekicidir. Özellikle (muhalliflerin) denizlerde boğulma, sürgünde ve hapislerde çürütülüp, öldürülme, Jön Türk matbuatında sıkça yer etmiştir.²⁹⁹⁷ Bu haberlerde bilinçli ve tahrik edici bir dil tercih edildiği ve böylece padişaha karşı kamuoyu oluşturulmasının öncelendiği görülmektedir. Mesela Tunalı Hilmi’ye göre, Abdülhamid, muhaliflerini, muhakeme ettirmeden, işkenceler altında katlettirerek, deniz diplerine attırmış, zindanlarda ve sürgünlerde çürütmüştür.²⁹⁹⁸ Başka bir misal ise şöyledir:

Bir söz söylemek veya bir gazete okumak veya üç dört kişi bir yere toplanmaktan veya şehzadeğân hazeratına yolda selâma durmaktan veyahut daireleri mensubundan biriyle bilmeyerek vapurlarda ve tramvaylarda konuşmaktan nâşi hapis ve nefyolunan kesanın adedini cenab-ı Haktan başka kimse bilmez. Bunlar meyanında nefye giderken denize atılanlar ve sair suretle itlaf edilenler dahi olduğu ve maznunlara itiraf-ı kabahat ettirmek için zalimane işkenceler icra edildiği mütevatirdir.²⁹⁹⁹

işinde onların yardımını temin ettiği iddia edilmektedir. Ahmet Bedevi Kuran (1948), **İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, Tan Matbaası, İstanbul, s. 65.

²⁹⁹⁰ Hanoğlu (1986), **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti**, s. 39.

²⁹⁹¹ İhtilalci düşüncelerinden vazgeçmediği görülen cemiyetin 1903’te de yeni bir ihtilal teşebbüsünde bulunmak için, İngiliz bankerlerden borç para aldığı kaydedilmektedir.[Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım**, s. 171-172]. Ayrıca 1906’da Ahmed Celaleddin Paşa’nın,[Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, s. 236], padişahın ameliyat edilmek suretiyle; 1908’de Azmi Bey tarafından ise, zehirli bir zarf üzerinden, [Ali Çankaya (1968-1969), **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. III, Mars Matbaası, Ankara, s. 160], suikast tertibinden de bahsedilmektedir.

²⁹⁹² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 268. Cemiyet tarafından 1896’da teşebbüs edilen darbe girişimde, bir rivayete göre padişaha suikast da tasarlanmış olduğu bilgisi için bk. Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 60.

²⁹⁹³ Mâverdî, **Teshîlü’n-Nazar**, s. 248-249.

²⁹⁹⁴ Emre Gör (2019), **Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 22

²⁹⁹⁵ Faiz Demiroğlu (1955), **Abdülhamid’e Verilen Jurnaller (50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar)**, Tarih Kütüphanesi Yayınları. 1, İstanbul, s. 111.

²⁹⁹⁶ Necmettin Alkan (2009), **Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, Selis Kitapları, 106, İstanbul, s. 113 vd.; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 512.

²⁹⁹⁷ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1064; Karabekir, **İttihat ve Terakki**, s. 22.

²⁹⁹⁸ Tunalı Hilmi, a.g.e., s. 10.

²⁹⁹⁹ A. Cevat Bey, **Fezleke**, s. 188. Benzer ifadeler için ayrıca bk. Abdurrahman Şeref, **Son Vak’anusis ...**, s. 25.

Bir başka Jön Türk olan Mizancı Murad'a göre, gayr-i Müslimler suçlu bile olsalar hemen hürriyetlerine kavuşmakta, Müslümanlar ise, deniz diplerinde ya da sürgünlerde ölmektedirler. Mizancı Murad'ın, sultan Hamid'in garezinin, tüm Müslümanlara karşı olduğunu ifade etmek suretiyle, Müslüman toplumun hissiyatını tahrik eden bir niyet taşıdığı görülmektedir.³⁰⁰⁰ Keza “zalim”, “ğaşüm” (uğursuz), “merhametsiz” ve “insafsız” bir hükümdar olan³⁰⁰¹ Abdülhamid'in yaptığı zulümler, “*Hülâgû'ya rahmet okutacak sûrettedir.*”³⁰⁰² Öyle ki, jurnaller sebebiyle, mektepli gençler, hapislerde türlü işkenceler altında can vermekte,³⁰⁰³ hatta siyasi tutuklu bazı gençlerin, hapishanelerde, gardiyanlar tarafın ırzlarına tasallut edildiği bile ileri sürülebilmektedir.³⁰⁰⁴

Jön Türk matbuatında yer alan ve padişahın politikalarının yanı sıra şahsını da hedef alan bu türden haberleri, propagandaya ve Müslüman hissiyatını tahrik ile padişah aleyhine kamuoyu oluşturmaya matuf bir çaba olarak görmek imkân dâhilindedir.³⁰⁰⁵ Nitekim önde gelen Jön Türkler'den birisi olan İbrahim Temo'nun, bir muhakeme sebebiyle dördüncü sefer tutuklanıp, bir müddet sonra salıverildiğinde öğrendiği malumat bu noktada dikkat çekicidir. Kısa bir süre tutuklu kalan İbrahim Temo'nun, bu esnada denize atılarak, öldürüldüğü yolunda ortaya atılan şayiye bakılarak, Jön Türk matbuatında kullanılan haberleri ispattan ziyade propagandaya dönük hareketler olarak görebilmek ihtimal dâhilindedir.³⁰⁰⁶

Bu döneme tanıklık edenlerden birisi olan Ahmet Reşit Rey, II. Abdülhamid'in zulümlerinden, denizde, hapiste ya da sürgünde öldürülenlerden bahseden Jön Türk anlatılarının, herhangi bir hakikat taşımadığını ve ispatlanabilir olmaktan uzak olduğunu beyan etmektedir. Ona göre sultan Hamid'in adam öldürmeye düşkün olduğu yolundaki propaganda, sadece bir yalandan ibarettir. Çünkü öldürüldüğü iddia edilen kimselerin herhangi bir kaydı da, yakını da, nedense hiç ortaya çıkmamıştır.³⁰⁰⁷ Aksun'a göre ise, II. Abdülhamid yaradılış itibariyle sert davranmaktan ve kan dökmekten nefret eden bir kişiliğe sahiptir. Zulümden şiddetle kaçınmasına rağmen, bu şekilde suçlanması kaderin bir cilvesi olarak görülmelidir.³⁰⁰⁸ Bundan dolayı Rey'in de kaydettiği gibi, herhangi bir ispatı olmayan bu tür haberlerin, toplumun padişah aleyhine yönlendirilmesi gayesine hizmet eden propagandist yaklaşımlar olduğu açıktır.

İnsanların hürriyet istemi, dönemin jurnalciliğinden ve devletin na-hoş uygulamalarından bağımsız ele alınamaz.³⁰⁰⁹ Lakin Jön Türk matbuatında sürgün, hapis gibi meselelerin, “hürriyet”,

³⁰⁰⁰ Mehmed Murad, “Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatası”, **Meşveret**, Nu. 21, 8 Teşrin-i evvel 1896, s. 2.

³⁰⁰¹ Manastırlı İsmail, “Farîza-i Şükrân”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 37; 7 Mayıs 1325 / 29 Rebîülâhîr 1327, s. 162.

³⁰⁰² “Makâle-i Şer'iyye”, **Kânûn-i Esâsî**, Nu. 2, 23 Recep 1314, 28 Kânûn-i Evvel 1896, s. 1.

³⁰⁰³ “Talim, Terbiye ve Mekteplerimiz”, **Meşveret**, Nu. 10, 1 Mayıs 1311 / 18 Zilkâde 1312, s. 3.

³⁰⁰⁴ “Tevkifât”, **Meşveret**, Nu. 28, 24 Kânûn-i Evvel 1897 / 29 Recep 1315, s. 4.

³⁰⁰⁵ Jön Türkler'in matbuat üzerinden yürüttüğü propaganda üzerine yapılan bir araştırma için bk. Murat Yılmaz (2019), **Jön Türk Matbuatında Propaganda (1895-1902)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

³⁰⁰⁶ **İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları** (2000), Arba Yay. 12, İstanbul, s. 49.

³⁰⁰⁷ Rey, a.g.e., s. 26.

³⁰⁰⁸ Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 468.

³⁰⁰⁹ Gör, a.g.e., s. 19.

“müsavat” ve “adalet” eksenli taleplerle süslenerek, okuyucuyu ajite edecek şekilde ortaya konulması ve acı sürgün hatıralarına çokça yer verilmesi, ispat edilebilirlikten uzak, propaganda niyeti taşıyan romantik kurgular şeklinde ele alınması reel-politikle daha çok uyuşmaktadır. Çünkü Mardin’e göre, Jön Türkler’in en derin özlemi, “hürriyet özlemi” değildir.³⁰¹⁰ Meselenin hürriyet mücadelesi olduğu varsayımını “zahmetsizlik” diye yorumlayan Birinci ise, Jön Türkler’in yürüttükleri propagandanın, çoğunlukla firarilerin, sürgün hikâyelerine dönüştüğünü dile getirir. Ona göre, Osmanlı’da temel cezalardan birisi olan sürgün cezasının bu denli abartılmasının arka planında, firarların fark ve tetkik edilmesini engellemeye matuf niyetler yatmaktadır.³⁰¹¹

Keyfi ve müstebid bir idare yüzünden idarecilerin veya askerinin, azledilme ve sürgün korkusu yaşamaktan, bedbin bir halde dışarıyı kaçmayı tercih ettikleri³⁰¹² iddiasına katılmayan Birinci’ye göre, firarların artmasında izmihlal etkisi, büyüyen bürokrasinin etkisiyle rekabet ve meydana gelen haksızlıklar, Fransızca bilenlerin sayısındaki artış, kaçışın kolay olması, bir müddet sonra padişah’tan memuriyet kapabilme arsızlığı gibi birçok neden tespit edebilmek mümkündür.³⁰¹³ Hakeza Avrupa’ya kaçanların hürriyet gayesinden ziyade, zenginlik emeline olduklarının da dile getirilmesi dikkat çekicidir.³⁰¹⁴ Nitekim Pekmen’in hatıralarında Paris’e firar eden amcasının dilinden yer alan şu anekdotun, bu noktada kayda değer olduğu düşünülmektedir:

Buraya geleleberi şahid olduğum haller, hariçtekilere bağladığımız ümitlerin beyhude olduğunu ispat etmiştir. Paris’te herkes kendi havasında. Onun için siz bu siyaset fırıldakına âlet olmaktan vazgeçerek derslerinizle meşgul olunuz. Zabıt çıkınca sizi bekleyen mühim vazifeler vardır. Onları ifa etmek suretiyle vatana hizmet edersiniz.³⁰¹⁵

II. Abdülhamid devrinde idamlar yok denecek kadar azdır. Lakin sürgünleri, hastalığı tüm vücuda yayılan bir virüsün durumuna benzetilmektedir.³⁰¹⁶ Ancak sürgünler etrafında pek çok tartışma bulunsun da, **Kânûn-i Esâsî**, padişaha, bu anlamda, anayasal bir yetki tanımaktadır.

Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhûr ideceğini müeyyed asar ve emârat görüldüğü halde hükümet-i seniyyenin o mahalle mahsûh olmak üzere muvakkaten (idâre-i örfiyye) ilanına hakkı vardır. (İdâre-i örfiyye) kavânin ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tâ’îlinden ibaret olup, (idâre-i örfiyye) tahtında bulunan mahallin sûret-i idâresi nizâm-ı mahsûs ile tâyin olunacaktır. Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idâre-i zâbıtânın tahkikât-ı mevsûkâsı üzerine sabit olanların memâlik-i mahrûse-i şahânenen ihrâc ve teb’id itmek münhasıran zât-ı hazreti pâdişâhının yed-i iktidârındadır.³⁰¹⁷

³⁰¹⁰ Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, s. 301. II. Meşrutiyet sonrasında da basın üzerinden devam eden kavga sebebiyle sürgünlerin yaşandığı görülmektedir. İttihatçılar’ın 1913’teki darbe sonrasında iktidara yerleşmeleri ile muhalif gazeteciler sürgüne yollanmıştır. Koloğlu, **Basın Tarihi**, s. 93.

³⁰¹¹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 203. Birinci, sürgün meselesindeki Jön Türk yaklaşımlarını, Yakup Kadri’nin **Bir Sürgün** romanı üzerinden tenkit etmektedir. Çünkü romanın doktor kahramanı “firari” olmasına rağmen, eser için “sürgün” ismi tercih edilmiştir. Dolayısıyla hatalı bir malumat, baştan hakikat olarak kabul edilip, yanlış üzere yürünmektedir. Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 203.

³⁰¹² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 300-301.

³⁰¹³ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 203-205.

³⁰¹⁴ Rey, a.g.e., s. 25.

³⁰¹⁵ Mahir Said Pekmen (2013), **Fizan Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 35.

³⁰¹⁶ Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, s. 416.

³⁰¹⁷ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 113.), s. 19.

Anayasanın kendisine verdiği bu kadar güçlü yetkiye rağmen, padişahın, sürgün (ya da firar) muhaliflerini para verme, memuriyetle görevlendirme, diplomatik girişimler gibi çeşitli yollarla vazgeçirmeye çalışmasını,³⁰¹⁸ devlet başkanı olarak muzır durumun ıslahı için atılmış iyi niyetli adımlar olarak görmek gerekebilir. Lakin sürgün, firar gibi hadiselerin zamanla, memuriyet ya da para koparma gibi siyasi bir istismara dönüştüğü de belirtilmelidir.³⁰¹⁹ Keza Jön Türkler'in memur olup, sürgün olarak gittikleri yerlerde Jön Türk propagandasına devam ettikleri, kayıtlarda sürekli dile getirilen bir husustur.³⁰²⁰ Dolayısıyla Jön Türkler'e göre sultan Abdülhamid, zalim ve gaddar olup,³⁰²¹ sürgünü muhaliflerine karşı acımasız bir politika olarak kullandığı iddialarına karşılık, Akşin şu tespiti yapmaktadır. *“Bugünün bazı müstebit doğulu hükümdarları ile karşılaştırılınca, Abdülhamit'in kendisini devirmek isteyenlere karşı hayli yumuşak davrandığı görülür.”*³⁰²²

Osmanlı'nın en eski cezalarından olan sürgün, tazir cezası olarak da verilebilen cezalardan olup,³⁰²³ devlete karşı isyan, halkı rahatsız etme, iskân gibi birçok sebebe binaen devlet (başkanı) sürgün cezası verebilme yetkisine sahiptir.³⁰²⁴ Ancak konumuz özelinde, II. Abdülhamid'in kendisine karşı **otuz kadar**³⁰²⁵ hal' veya darbe girişimi ile suikast tertibine maruz kalmasına istinaden, padişahın, kamu maslahatına zarar verecek derecede bu işi abarttığı düşünülebilir. Ancak Ebû Hanîfe, devlet otoritesi ve asayişin hâkim olabilmesi adına, zorlamanın devlet başkanından gelebileceğini kabul etmektedir.³⁰²⁶ Dolayısıyla İslam siyaset ve kamu hukukuna göre devlet başkanına tanınan siyaset-i şer'iyye, tazir ve teşri salâhiyeti gibi ile cezalandırma yetkileri, konumuzla alakalı olması bakımından önemlidir.

Devlet başkanına tanınan siyaset etme (siyaset-i şer'iyye) hakkı: Kamu otoritesi tarafından dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler yapma ve uygulama yetkisi İslam hukuk literatüründe siyaset-i şer'iyye terimiyle ifade edilmiştir.³⁰²⁷ Siyaset-i şer'iyye insanlığın selameti ve tanzimi için, İslam dininin kabul edip, lüzumlu gördüğü hükümleri ihtiva etmektedir. Bununla toplumun ıslah edilerek, dünya ve ahiret selametinin temini hedeflenmektedir.³⁰²⁸ Keza toplumun düzen, huzur ve bekası için, İslam dinince devlet başkanına tanınan teşri salâhiyeti de, siyaset-i şer'iyye terimiyle ifade edilebilir.³⁰²⁹ Mevcut bir fesadın ortadan kaldırılması yahut meydana gelme

³⁰¹⁸ M. Yılmaz, a.g.e., s. 87-107.

³⁰¹⁹ Aksun, II. Abdülhamid, s. 664. Dr. Reşid Bey'in Hatıraları (1993), Haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Arba Yay.57, 2. Baskı, İstanbul, s. 13.

³⁰²⁰ M. Yılmaz, a.g.e., s. 97. II. Abdülhamid'in sürgün politikası, Jön Türklük fikirlerinin taşrada yayılmasını sağlayan en önemli etmenlerden birisidir. Bk. M. Yılmaz, a.g.e., s. 88-89.

³⁰²¹ Hanioglu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, s. 457.

³⁰²² Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 60.

³⁰²³ Serahsî, el-Mebsût, C. IX, s. 75.

³⁰²⁴ Bu hususla alakalı bir çalışma için bk. Kemal Daşcıoğlu (2007), Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl), Yeditepe Yay. 65, İstanbul.

³⁰²⁵ Onaran, a.g.e., s. 13.

³⁰²⁶ Karaman, İctihad, s. 31.

³⁰²⁷ Apaydın, “Siyâset-i Şer'iyye”, s. 299.

³⁰²⁸ Bilmen, a.g.e., C. III, s. 22, 330.

³⁰²⁹ Yaman, Fetva Usûlü, s. 186; Köksal, a.g.e., s. 347 vd.; A. Akgündüz, agm, s. 402.

ihimali bulunan bir fesadın, zuhurundan evvel engellenme gayesiyle, devlet başkanı tarafından tedbir amacıyla yürürlüğe konulan kanun ve uygulamalar da, siyaset-i şer'iye kapsamında olup,³⁰³⁰ halife Ömer b. Abdülaziz'in, "*insanların işledikleri yeni kötülüklerle mukabil, yeni yargı kararları zuhur etmiştir*"³⁰³¹ sözünü, siyaset-i şer'iye minvalinde değerlendirmek mümkündür.

Siyaset-i şer'iye kaidesi etrafında, devletin refah ve kalkınması ile toplumun ıslahı için, icap etmesi halinde, bazen mubahların yasaklanabilmesi, serbest olan bazı davranışların ise zorunlu hale getirilmesi mümkün olabilmektedir.³⁰³² Bu nedenle İslam hukukunda, kamu otoritesinin siyaset-i şer'iye ekseninde ortaya koyduğu tasarrufları bağlayıcı sayılmaktadır.³⁰³³ Ancak ulemaya göre, siyaset-i şer'iye çerçevesinde ortaya konulan tasarrufların, şer'iata uygun olması halinde muteber ve makbul siyaset olarak kabul edildiğinin, özellikle belirtilmesi gerekmektedir.³⁰³⁴

Siyaset-i şer'iye, siyaset alanının fıkıh ilmi açısından meşruiyet sınırlarını ve ahlaki zeminini belirlemektedir.³⁰³⁵ Buna göre idare, anayasa, devlet amme, hususi ve mali hukuk sahalarıyla ilgili şer'i hüküm ve uygulamaların tamamı, siyaset-i şer'iye kapsamında ele alınmakta olup,³⁰³⁶ iktidarı üstlenen kişinin yerine getirdiği vazifenin, her bir yönüyle şer'iati ilgilendirdiği ifade edilebilir. Devlet başkanlarının siyaset-i şer'iye kapsamında, zaman zaman tartışmalara sebep olacak tasarruflarının ortaya çıktığı örneklerle rast gelinse de, bu uygulamalar şer'i daire içerisinde bir yere sahiptirler. Çünkü İslam âlimlerine göre, devlet başkanının ve idarecilerin, siyasete dair hükümlerle ilgili olarak siyasi sahada, geniş takdir yetkisine sahip olmaları şer'iata aykırı değildir.³⁰³⁷ Burada esas alınan prensip, emanet ve adalet hususuna riayet edilmesidir.³⁰³⁸ Dolayısıyla adil ve sahih olan her siyaset, şer'iatin alanına dâhil olup, şer'i siyasetten sayılmaktadır.³⁰³⁹ Keza bu meselede hangi kavramın kullanıldığına değil, ki bu ıstılahî bir meseledir, siyasetin adil olmasına vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla siyaset adil olunca, o şer'iattandır.³⁰⁴⁰ Bir diğer nokta ise, siyasetin

³⁰³⁰ Yusuf el-Karadâvî (2011), **es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî Dav'i Nusûsi's-Şer'iati ve Makâsidihâ**, Mektebetü Vehbe, Kâhire, s. 32.

³⁰³¹ Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", s. 299.

³⁰³² el-Karâfî, **el-Furûk**, C. II, s. 63. Mesela Hz. Peygamber, Medine dışından gelen yoksul göçmenlerin sayısının artması sebebiyle, kurban etlerini saklamayı nehyetmiştir. [Müslim, "Cenâiz", (Hadis Nu. 106), s. 434, "Edâhî", (Hadis Nu. 37), s. 950]. Hz. Ömer, Kur'an-ı Kerim'de serbest bırakılmasına rağmen, [Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/5], Müslüman erkeklerin gayr-i Müslim kadınlarla evlenmesini, Müslüman kadınların önünün kapatılmaması ve toplumun ahlaken bozulmaması için, yasaklamıştır. [El-Cessâs, a.g.e., C. III, s. 323 vd.]. Yine Hz. Ömer, dârul-harbe kaçmaya ve din değiştirmeye neden olduğu gerekçesiyle, sürgün cezasını kaldırmıştır. [Yaman, **Fetva Usûlü**, s. 185].

³⁰³³ Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", s. 301.

³⁰³⁴ Dede Cöngî, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 82 vd.; İbn Kayyım el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkı'în**, C. V, s. 405.

³⁰³⁵ Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", s. 301.

³⁰³⁶ Köksal, a.g.e., s. 33.

³⁰³⁷ el-Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdris (1994), **ez-Zahîre**, Tahk. Muhammed Bû Hubze, C. X, Dâr'ul-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, s. 45; Dede Cöngî, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 83; Mehmed Ârif Efendi, Meşrepzâde (1275), **Terceme-i Siyâsetnâme**, Takvîmhane-i Âmire, İstanbul, s. 12.

³⁰³⁸ Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/58.

³⁰³⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkı'în**, C. V, s. 411-412.

³⁰⁴⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed (1428), **et-Turuku'l-Hükmiyye fî Siyâseti's-Şer'iyye**, Tahk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed, C. I, Dârü Âlemi'l-Fevâid, Mekke, s. 30-31; a. mlf., **İ'lâmü'l-Muvakkı'în**, C. V, s. 408.

şeriata uygunluğu, sadece naslarda belirtilen hükümlerin kapsamı içerisinde olmasının yanında, aynı zamanda naslarda ifade edilene aykırı olmamak şeklinde de mütalaa edilmektedir. Çünkü insanları felaha ulaştıran ve fesattan uzaklaştıran her siyaset, şeriata uygun bir siyasettir.³⁰⁴¹

Devlet başkanına şeriatın belirlediği alanların dışında cezalandırma yetkisi tanıyan tazir³⁰⁴² ile siyaseti şeriiye arasında benzerlikler bulunmakla birlikte, aralarındaki temel fark, cezalandırmada, bir suç unsurunun bulunup bulunmaması etrafında şekillenmiştir. Bilmen'e göre, tazirle siyaset arasındaki fark, cezanın bir suç mukabilinde olup olmaması ile alakalıdır. Buna göre tazirde mutlak bir suç varken ceza verilebilirken, siyasette bir suç yokken de ceza verilebilir. Mesela hiçbir suçu yokken sırf amme maslahatı gereği sürgün edilen birisinin durumu buna örnektir.³⁰⁴³ Nitekim Hz. Ömer, bazı kadınları fitneye düşürebileceği ihtimali ile, Nasr b. el-Haccac adındaki yakışıklı bir genci, saçlarını kazıtarak, Medine'nin dışına sürgün etmiştir.³⁰⁴⁴ İslam'a hakaret eden zımmî, zındık ya da tekrar tekrar hırsızlık yapan ile sihirbaz gibi şerrinden ancak öldürülmesi suretiyle kurtulması mümkün olan kişilerin durumu da buna örnektir.³⁰⁴⁵ Dolayısıyla bir devlet başkanına kamu maslahatı için, herhangi bir şer'i gerekçeye ihtiyaç duyulmaksızın, tasarruf hakkının tanınması, siyaset-i şeriiye prensibi muvacehesinde gerçekleşmektedir.³⁰⁴⁶

Siyaset-i şeriiye ile yakından alakalı unsurlardan birisi kuşkusuz, kamu maslahatıdır. Maslahat kavramı, İslam tarihi boyunca, hem kamu otoritesinin, yetkilerini hukukî bir zemine taşıyıp, meşrulaşmak için hem de ulemanın, idarenin bu yetkileri suiistimal etmesini önlemek için ortaya koyduğu tasarruf, düşünce ve yaklaşımlarına mesned olarak, kendisine sıkça referans verilen bir kavram olmuştur.³⁰⁴⁷ Maslahat, fesadın zıddı olarak, maksada matuf, iyi, uygun ve yararlı olana ulaştıran manasına gelmektedir.³⁰⁴⁸ Maslahat ilkesi, İslam siyaset hukukunda kamunun menfaatlerinin öncelenmesi şeklinde anlaşılmış olup, **Mecelle**'de "*tebaa üzerine tasarruf, maslahata menûttur*,"³⁰⁴⁹ şeklinde kaydedilmiştir. Dolayısıyla siyaset şeriata uygun olmasının yanında, kamu maslahatını da esas almakla mükelleftir. Kaynaklar, İslam tarihinin ilk devirlerinden itibaren kamu maslahatını esas alan pek çok siyaset etme tarzıyla alakalı misaller barındırmaktadır. Mesela Hz. Peygamberin beşinci defa hırsızlık yapanların öldürülmesine dair hadisi,³⁰⁵⁰ Hz. Ebû Bekir'in, kısas cezası gerektiren bir hadise sebebiyle şahitlikten dönenleri öldürtmesi,³⁰⁵¹ Hz.

³⁰⁴¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, **et-Turuku'l-Hükmiyye**, C. I, s. 29.

³⁰⁴² Tazir hakkında geniş bilgi için bk. Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 197 vd.; Tuncay Başoğlu (2011), "Ta'zîr", **TDVİA**, C. 40, İstanbul, s. 198-202.

³⁰⁴³ Bilmen, a.g.e., C. III, s. 330.

³⁰⁴⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkı'in**, C. V, s. 406, 409-410; Bilmen, a.g.e., C. III, s. 307.

³⁰⁴⁵ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 200-201.

³⁰⁴⁶ İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhîm el-Mısırî (1997), **el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik**, C. V, Neşr. Zekeriyya 'Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, s. 118.

³⁰⁴⁷ Reşid Rızâ, **Tefsîr**, C. VII, s. 197-198.

³⁰⁴⁸ ez-Zebidî, **Tâcû'l-'Arûs**, C. VI, s. 547 vd.; el-İsfahanî, **Müfredât**, s. 597; İbrahim Kâfi Dönmez (2003), "Maslahat", **TDVİA**, C. 28, Ankara, s. 79.

³⁰⁴⁹ **Mecelle**, (Md. 58.), s. 29. Maddenin detaylı açıklaması için bk. Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I-1, s. 222-225.

³⁰⁵⁰ Serahsî, **el-Mebsût**, C. IX, s. 167.

³⁰⁵¹ Dede Cöngî, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 79.

Ömer'in şarap üretilen ve satılan köyü ve dükkânı yaktırması,³⁰⁵² yine Hz. Ömer'in yalancı şahitlik yaptığı tespit edilen bir kişiye, kırk sopa vurdurup, yüzünü siyaha boyattırması ve mahallinde teşhir ettirmesi,³⁰⁵³ Hz. Ali'nin zındıkları hendeklere doldurup yaktırması,³⁰⁵⁴ Hz. Osman'ın birçok uygulaması, kamu maslahatı gereği olup, siyaset-i şer'iyyenin kapsamında değerlendirilmiştir.³⁰⁵⁵

Osmanlı'daki kardeş katli meselesini de siyaset-i şer'iyye kapsamında, kamu maslahatı ekseninde değerlendirmek mümkündür. Özellikle “*umumun zarara uğramaması için, hususi zarar tercih edilir,*”³⁰⁵⁶ şeklindeki fıkıh prensibi, kamu maslahatının ve çoğunluğun menfaatinin öncelendiği önemli bir kaidedir. Cüveynî'nin İmam Mâlik'e isnad ederek verdiği bilgiye göre, kamunun maslahat ve menfaati için, ümmetin üçte birinin katledilebileceği yaklaşımı bu noktada önemlidir.³⁰⁵⁷ Söz konusu bilgiye teenni ile yaklaşmak gerekse de, Kermî, bundan hareketle, Osmanlı ulemasının kardeş katline cevaz veren fetvalarında, böyle bir arka planın olması ihtimaline dikkat çeker.³⁰⁵⁸ Ancak Şâtıbî, devletin bekası, otoritenin tesisi ve maslahat uğruna, maksadını aşan öldürme olaylarını, sonradan icat edilen adımlar olarak görür ve devlet terörü olarak nitelendirir.³⁰⁵⁹

Osmanlı asırlarında hayata istikamet veren temel güç, İslam dini olmuş,³⁰⁶⁰ Osmanlı'da din asıl, devlet onun fer'i kabul edilmiştir.³⁰⁶¹ Şeriatı devlet hayatının merkezine yerleştiren padişahlar ise,³⁰⁶² İslam'ın halifesidirler.³⁰⁶³ Tek mühim meselesi İslam olan Osmanlı'nın,³⁰⁶⁴ kendisini Sünnî İslam'ın koruyucusu olarak konumlandırıp, resmî ideolojisini bunun üzerine kurmuş olduğu sıkça dillendirilir.³⁰⁶⁵ Ancak devletin, dini ve kendisini koruma refleksi ile hareket ederken, siyasi suçlara daha sık vurgu yapması ve mağdursuz suçlar ihdas etmesi, bir kısım hukuk ihlallerine sebep olarak görülmüştür.³⁰⁶⁶ Devletin, önceki İslam devletlerinden tevarüsle, bu girdabı aşmak için ulemadan istifade ettiğini not etmek gerekmektedir. Böylece tartışmalı birçok siyasi suç ve uygulamanın, ulema marifetiyle ve hikmet-i hükümet gereği, şer'ileştirilmesine imkân sağlandığı

³⁰⁵² Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 202; İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkı'în*, C. V, s. 406.

³⁰⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, C. XVI, s. 219-220.

³⁰⁵⁴ Dede Cöngî, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 77-78; İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkı'în*, C. V, s. 406.

³⁰⁵⁵ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hükmiyye*, C. I, s.29-30; a.mlf., *İ'lâmü'l-Muvakkı'în*, C. V, s.406, 408-409.

³⁰⁵⁶ “*Zararı 'âmmı def' için, zarar-ı hâs ihtiyar olunur.*” *Mecelle*, (Md. 26.), s. 25. Açıklama için bk. Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. I/1, s. 141-144; Ahmed Hamdi, *Levâmi'u'd-Dekâyik*, s. 297.

³⁰⁵⁷ el-Cüveynî, *İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî* (1399), *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, C. II, Tahk. Abdülazim ed-Dîb, Hâlife b. Hamad Âl-i Sâni, Katar, s. 1132-133.

³⁰⁵⁸ el-Kermî, Mer'î b. Yusuf (2009), *Kalîdû'l-İkyân fî Fedâili Âli Osmân*, Tahk. İbrahim Fâ'ûr eş-Şer'a, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Ürdün, s. 135.

³⁰⁵⁹ Yaman, *Fetva Usûlü*, s. 187.

³⁰⁶⁰ Şeker, *Osmanlı İslâm Tasavvuru*, s. 17.

³⁰⁶¹ Hezârfen Hüseyin Efendi, a.g.e., s. 197.

³⁰⁶² Hodgson, a.g.e., C. III, s. 112.

³⁰⁶³ Haydarîzâde, a.g.e., s. 31.

³⁰⁶⁴ Şeker, *Osmanlı İslâm Tasavvuru*, s. 27.

³⁰⁶⁵ Ocak, a.g.e., s. 78-82; Köksal, a.g.e., s. 311.

³⁰⁶⁶ Köksal, a.g.e., s. 314.

görülmektedir.³⁰⁶⁷ Fatih devrinde, Hurûfiler'in, Osmanlı'nın ilk şeyhülislamlarından olan Fahreddin-i Acemî'nin fetvasıyla, siyaseten yakılarak öldürülmelerine fetva vermesi hadisesinde³⁰⁶⁸ de görüldüğü üzere, idarecilerin, kamu maslahatı uğruna ortaya koydukları bir kısım icraat, ulema eliyle meşrulaştırılmıştır.³⁰⁶⁹ Bundan dolayı İslam hukukunun, Osmanlı Devleti'nde, devlete karşı itirazları engelleyen ve iktidara sağlam bir destek ve meşrulaştırma sağlayan bir saha olarak tasvir edilebilme imkânı mümkün gözükmemektedir.³⁰⁷⁰

İslam hukuku kitaplarında tespit edildiği üzere, dini hüküm ve değerlerle alay etmek, Kur'an'a ve Hz. Peygambere hakaret, yalan şahitlik, yalan yere yemin, resmi makamlara yalan beyanda bulunmak, casusluk yapmak, devletin ve kamunun zararına ve aleyhine çalışmak, görevlilerin işini engellemek, rüşvet alıp vermek, memuriyeti kötüye kullanmak, görevi ihmal etmek, halk arasında bozgunculuk çıkarmak, kalpazanlık, dolandırıcılık, resmi evrakta sahtecilik, yabancılara kötü davranmak, halkın emniyetini tehlikeye sokmak, kumar oynayıp, oynatmak, başkasını tehdit etmek, başkasının canına, malına, namusuna ve hanesine zarar vermek, sapıklık edip, gayr-i meşru yaşamak, şahıslara dil ve yazı ile hakarete bulunmak, zararlı maddeleri satmak veya kullanmak, devletin veya kamunun malını zimmetine geçirmek gibi çok geniş bir yelpazede devletin kamu maslahatının temini sadedinde değerlendirilebilecek hususlar ve bunların cezaları, siyaset etme ve tazir kapsamında ele alınmaktadır.³⁰⁷¹ Ülü'l-emr olan devlet başkanının hukuka aykırı olmayan emirlerine muhalefet ederek, fesadın ortaya çıkmasına sebep olanlara hapis ve sürgün cezası verileceğine; keza devlet başkanının aleyhine faaliyet göstermek, onu tahkir edici, şeref ve şanını lekeleyici şekilde yalan neşirde bulunmak, halkın huzuru için ikame edilmiş kanunları çiğnemek, insanları fitne ve fesada sevk eden kimselerin ise siyaseten katledilmesine cevaz verilmiştir.³⁰⁷² Kısaca devletin kamu yararı ve düzeni açısından, yasak olmadığı halde, kamu maslahatını gözeterek uygulamaya koyduğu prensipler siyaset-i şer'iyeye kapsamındadır ve bunlara aykırı davranmak ve muhalefet etmek ise, bir ceza gerektirmektedir. Devlet başkanına bu durumlarda siyaseten yahut taziren cezalandırmaya şer'i olarak izin verilmiştir.³⁰⁷³

Siyaset gereği, muzır ve fesad bir durumun meydana gelmeden önce, önüne geçilmek için alınacak her tedbir, mezkûr fesadın vuku' bulduktan sonra ortadan kaldırılmasından daha kolaydır.³⁰⁷⁴ Nitekim maslahat gerekçesiyle, padişahın vehmine istinaden muzır vehmedilen bir şahsın, idam bile edebileceği not edilmiştir.³⁰⁷⁵ Ayrıca büyük günah işleyenler, haksız yere milletin

³⁰⁶⁷ Ruth A. Miller (2013), **Fıkıhtan Faşizme Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç**, Çev. Hamdi Çilingir, Ufuk Yay., İstanbul, s. 44.

³⁰⁶⁸ Taşköprülü-zâde, 'İsâmü'd-Dîn Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi (1985), **eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye**, Nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Yay. 3353, İstanbul, s. 60-61. Hodgson, Fatih'in Hurûfilere bir dereceye kadar teveccüh beslediğini iddia etmektedir. Hodgson, a.g.e., C. II, s. 546.

³⁰⁶⁹ Gencer, a.g.e., s. 228.

³⁰⁷⁰ Alan Palmer (1992), **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, Çev. Burcu Çorakçı Dışbudak, Yeni Yüzyıl, İstanbul, s. 15.

³⁰⁷¹ Geniş bilgi için bk. Bilmen, a.g.e., C. III, s. 305 vd.; Başoğlu, "Ta'zîr", s. 198-202.

³⁰⁷² Bilmen, a.g.e., C. III, s. 313.

³⁰⁷³ Ahmed Fethi Behnesî (1988), **et-Ta'zîr fî'l-İslâm**, Müessesetü'l-Halîcî'l-'Arabî, Kahire, s. 27-28.

³⁰⁷⁴ Bereketzâde, **es-Siyâsetü's-Şer'iyeye**, s. 47.

³⁰⁷⁵ Meşrepzâde, **Terceme-i Siyâsetnâme**, s. 4, 5.

mallarını yağma ve gasp edenler, zalim vergi toplayıcıları devlet başkanına tanınan siyaset-i şeriyye muvacehesinde katledilebilir.³⁰⁷⁶ Bundan dolayı, herhangi bir kimsenin şer'i gerekçeye ihtiyaç duyulmaksızın,³⁰⁷⁷ devlet başkanı tarafından siyaseten cezalandırılmasına şer'an cevaz verilmiş olduğu düşünülebilir.³⁰⁷⁸

Toplumun âli menfaatleri gereği, daha önce suç işlemiş bulunan kişilerin müttehem sayılarak, cezalandırılmaları ve cezalarında da hafifletme yapılmaması, Hz. Peygamberden itibaren bilinen bir cezalandırma yöntemidir.³⁰⁷⁹ Ancak vehimle bir insanın cezalandırılması,³⁰⁸⁰ okuyucuda süregelen vicdanî bir huzursuzluk ortaya çıkardığı da, izahtan varestedir. Dolayısıyla bir devlet başkanına kamu maslahatı için, herhangi bir şer'i gerekçeye ihtiyaç duyulmaksızın, siyaset etme hakkının tanınması,³⁰⁸¹ bazı soru(n)lara da kapı aralamış görünmektedir. Gerek İslam tarihi boyunca ulemanın siyaset-i şeriyye üzerine teliflerinin, gerekse Osmanlı entelektüel geleneğinde şer'i siyasetin temel kaynağı sayılan Dede Cöngî'nin **es-Siyâsetü's-Şer'iyye** isimli eserinin³⁰⁸² ve bu eserin sonraki yüzyıllarda tercümesini yapan şeyhülislam Arif Efendi'nin, devlet başkanına tanınan suistimale açık bazı yetkiler kapsamında, suçsuz bir insanın, suç işleyebileceği vehmiyle cezalandırılmasını hatta öldürülebilmesini tecviz etmeleri,³⁰⁸³ tenkide açık bir yaklaşımdır. Bu türden tasarruflar ulema tarafından, siyaset-i şeriyye muvacehesinde ve toplumun menfaati ve maslahatının korunmasını önceleyen "*sedd-i zerâ'i*"³⁰⁸⁴ isimli fıkıh kuralıyla izaha çalışılsa da, aksine bir delil bulununcaya değin, kişinin suçsuzluğunun esas olması anlamına gelen "*berâet-i zimmet, asıldır*"³⁰⁸⁵ şeklindeki Fıkıh ilkesiyle çelişmektedir.³⁰⁸⁶ Nitekim sultanların siyaset namına zulüm ve bidatten çekinmediklerini ileri sürerek, yapılan hukuksuzlukları tenkid eden Bereketzade, kamu işlerinde tasarrufları maslahata bağlı bulunan sultanların, başına buyruk hareketlerinin İslam'a göre, kesinlikle caiz olmadığını hatırlatmaktadır.³⁰⁸⁷

³⁰⁷⁶ Dede Cöngî, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 102.

³⁰⁷⁷ İbn Nüceym, **el-Bahru'r-Râik**, C. V, s. 118.

³⁰⁷⁸ Meşrepzâde, **Terceme-i Siyâsetnâme**, s. 4.

³⁰⁷⁹ Serahsî, **el-Mebsût**, C. XXIV, s. 36; Behnesî, a.g.e., s. 27.

³⁰⁸⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkı'în**, C. V, s. 406, 409-410; Dede Cöngî, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 76 vd.; Meşrepzâde, **Terceme-i Siyâsetnâme**, s. 4, 5; Bilmen, a.g.e., C. III, s. 307.

³⁰⁸¹ el-Karâfi, **ez-Zahîre**, C. X, s. 45; İbn Nüceym, **el-Bahru'r-Râik**, C. V, s. 118; Dede Cöngî, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 83; Meşrepzâde, **Terceme-i Siyâsetnâme**, s. 12.

³⁰⁸² Bereketzâde, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 18-19; Köksal, a.g.e., s. 197, 200. Bereketzade, Türkçe'de Dede Cöngî'nin eserinden başka siyaset-i şeriyye üzerine telif edilen bir başka çalışma olmadığını söylemekte ve bunun gerekçesini, ulemanın yöneticilere, zulümleri için kapı aralamak istemediklerinden neşet eden bir tür çekingenliğe bağlamaktadır. Bereketzâde, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 18-19. Ali Abdurrazık ise meseleye İslam tarihi açısından yaklaşır ve benzer bir sonuca ulaşır. Ali Abdurrazık, a.g.e., s. 35 vd.

³⁰⁸³ Meşrepzâde, **Terceme-i Siyâsetnâme**, s. 4, 5.

³⁰⁸⁴ **Sedd-i zerâ'i** prensibi, şer'an sakıncalı bir neticeyi ortaya çıkarması kesin veya muhtemel olan bir mefsedetin önlenilmesi adına mubah fiillerin yasaklanmasını ifade eden bir fıkıh usûlü terimidir. Bk. Şa'ban a.g.e., s. 202-207; İbrahim Kâfi Dönmez (2009), "**Sedd-i Zerâ'i**", **TDVİA**, C. 36, İstanbul, s. 277.

³⁰⁸⁵ **Mecelle**, (Md. 8.), s. 23; Ali Bardakoğlu (1992), "**Berâet**", **TDVİA**, C. 5, İstanbul, s. 471.

³⁰⁸⁶ Köksal, a.g.e., s. 314.

³⁰⁸⁷ Bereketzâde, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, s. 17, 91. Ayrıca bk. İbn Kayyım el-Cevziyye, **İ'lâmü'l-Muvakkı'în**, C. V, s. 405; Seyyid Bey, **Fıkıh Usûlü**, s. 111; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 655;

Netice olarak denilebilir ki, maslahat için herhangi bir şer'i gerekçeye ihtiyaç duyulmaksızın, bir icraatın yapılması yetkisinin devlet başkanına tanınması anlamına gelen siyaset-i şeriyye,³⁰⁸⁸ sınırlarını ve muhtevasını şeriatın belirlediği ve kaynağı şeriat olan bir alandır.³⁰⁸⁹ Buna istinaden, devlet başkanı olarak II. Abdülhamid'in, yetkili kurulların kararı ile gerçekleşen sansür uygulaması; anayasanın devlet başkanına tanıdığı yetki ekseninde ise sürgün ve olağanüstü hal tasarrufları sebebiyle hal' fetvasındaki ithamların, kamu maslahatı etrafında, kendisine şer'i olarak tanınan siyaset-i şeriyye, tazîr gibi hak ve yetkilerine de bakılarak, yeniden mütalaa edilebilmesinin imkânı, teklif edilmektedir.

4.5.3.3.3. II. Abdülhamid'in, Otuzbir Mart'ın Faili Olmakla İtham Edilmesi

II. Abdülhamid, fetva metninde, *“salâha rüçû' itmek üzere ahd u kase m itmîşken yemîninde hânîs olarak ahvâl ve umûr-ı müslimîni bi'l-külliye muhtell kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrâr ve mukâtele ikâ' itmekle,”* yani Otuzbir Mart'ın faili olmakla itham edilmektedir.

İslamî terminolojide fitne, çeşitli anlamlara gelmekle beraber, fesadla da müşterek olarak, daha ziyade, dinî ve siyasî bir kısım sebeplerle zuhur eden kargaşa, anarşi, terör, bozgunculuk gibi Müslüman toplumların birlik ve beraberliğini bozan her türlü yıkıcı faaliyetleri ifade etmektedir.³⁰⁹⁰ Kur'an-ı Kerim'e göre, fitne savaştan daha kötü ve daha tehlikelidir.³⁰⁹¹ Bundan dolayı, Ehl-i Sünnet siyaset düşüncesinde, ihtilafların suhuletle çözümü tercih edilmiş, fitne, fesad, terör ve isyan gibi hareketler caiz görülmemiştir.³⁰⁹² Öte taraftan fitnenin önlenmesi, devlet başkanlarının en önemli vazifeleri arasında sayılmıştır.³⁰⁹³

Fitne ve fesadın ortaya çıkmasının şeriatın ve adalet ilkesinin ihlali ile yakın alakası bulunmaktadır. Dolayısıyla fetva metnine göre, padişah Otuzbir Mart'ın faili olarak, fitne ve fesad çıkartmak suretiyle, Müslümanların birliğine zarar verdiği; böylelikle hem zulmetmek suretiyle, adalet ilkesini ihlal ettiği hem de haram olan fitne ve fesad çıkartmak fiilini işlemek suretiyle şeriatı ihlal ettiği ileri sürülmüş olmaktadır.

a. Otuzbir Mart'ın Failleri ve Tartışmalar:

II. Abdülhamid'in hal'i meselesiyle alakalı önemli tartışma konularından birisi, Otuzbir Mart'ın kimler tarafından çıkartılmış olduğudur. Kaynaklarda Otuzbir Mart hadisesini çıkaran askerlerin, İttihatçılar ile muhaliflerinin propaganda ve söylemlerinin etkisinde kaldıkları³⁰⁹⁴ ve

³⁰⁸⁸ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, C. V, s. 118.

³⁰⁸⁹ Meşrepzâde, *Terceme-i Siyâsetnâme*, s. 18.

³⁰⁹⁰ Kuran-ı Kerim, Bakara, 2/205; Buhârî, “Kitâbü'l-Fiten”, 4, 9, (Hadis Nu. 7060, 7081), s. 1749; Mustafa Çağrıçı (1996), “Fitne”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul, s. 156-157; İlhan Kutluer “Fesad”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul, s. 421-422.

³⁰⁹¹ Kuran-ı Kerim, Bakara, 2/191, 217.

³⁰⁹² Buhârî, “Kitâbü'l-Fiten”, 2, (Hadis Nu. 7056), s. 1748; a. mlf., “Ahbârü'l-âhâd”, 1, (Hadis Nu. 7257), s. 1793; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 12; a. mlf., a.g.e., s. 255; Mâverdi, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, s. 112; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 170; Se'âlibî, a.g.e., s. 25-28; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 129; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 708-710; Pezdevî, a.g.e., s. 198; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 282-283; Gazzâlî, *el-İktisad*, s. 239; Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, s. 119-120; Aydın, “Hal”, s. 219.

³⁰⁹³ Bolay, “İbn Kemal'in Tarihe Bakışı”, s. 246.

³⁰⁹⁴ Özcan, “Otuzbir Mart Vak'ası”, s. 10.

bazı nedenlerden dolayı tahrik oldukları kabul edilmekle beraber, hem hadisenin tanığı kişilerde hem de sonrakilerde, ayaklanmanın azmettiricileri ve hakiki failleri ile ilgili sürekli bir kafa karışıklığı mevcuttur.

İttihatçılar, Otuzbir Mart'ın İttihat ve Terakkî'yi, iktidardan uzaklaştırmak için planlandığını ileri sürmektedirler.³⁰⁹⁵ Onlara göre, hadise Vahdetî'nin ve **Volkân** gazetesinin kışkırtmaları ve İttihâd-ı Muhammedî fırkasının örgütlemesi ile gelişmiştir.³⁰⁹⁶ İttihatçılar'a göre, bu süreçte Ahrârcılar da, Vahdetî'ye yardımcı olmuştur.³⁰⁹⁷ Osmanlı meclisinin çoğunluğu tarafından, İttihâd-ı Muhammedî hareketi ve D. Vahdetî, isyanın en önemli aktörleri arasında sayılmıştır.³⁰⁹⁸ Otuzbir Mart öncesinde Avcı Taburlarına mensup askerlerin İttihâd-ı Muhammedî Cemiyetine iştirak ettiklerini ilan eden **Volkan** gazetesindeki fıkranın yanı sıra,³⁰⁹⁹ isyan sırasında Vahdetî'nin, padişahı, **İttihatçılar**'ın ve **Ahrârcılar**'ın bulunmadığı tarafsız bir kabine kurmaya davet eden **Volkân** gazetesindeki yazısı³¹⁰⁰ cemiyetin ve Vahdetî'nin, dikkat çekici hareketleri olarak kaydedilmiştir. Bundan dolayı Otuzbir Mart hadisesinde dahli bulunduğu ve müsebbibi olduğu gerekçesiyle³¹⁰¹ Vahdetî ve on iki arkadaşı idam edilmiştir.³¹⁰²

İttihatçılar, padişahın da hadisede dahli bulunduğunu ileri sürmektedirler.³¹⁰³ Onlara göre, Otuzbir Mart vakası sebebiyle, padişah fırsattan istifade, istibdadı tekrar geri getirmeye çalışmakla itham edilmiştir.³¹⁰⁴ Celal Bayar, II. Abdülhamid ve adamlarının hadiseyi kışkırtmak için, sinsice çalıştıklarını, isyancılara para dağıttıklarını; böylece İttihat ve Terakkî ile meşrutiyet aleyhine bir ortam sağladıklarını iddia etmektedir. Basının da, bilerek ya da bilmeyerek, padişaha yardımcı olduğunu belirten Bayar'a göre, padişah, meşrutiyeti zayıflatıp, İttihat ve Terakkî'yi gözden düşürmek suretiyle, eski nüfuzunu kazanmak ve istibdada dönmek için bunları yapmıştır.³¹⁰⁵

Basının bu dönemde padişahı desteklediği iddiası, bizce, kabul edilebilir bir iddia değildir. Çünkü Otuzbir Mart sürecinde, çok keskin bir dil kullanmak suretiyle, hadiselerin sertleşmesine

³⁰⁹⁵ Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı**, s. 327-328.

³⁰⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya (2000), **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. III, İletişim Yay., İstanbul, s. 485, 492; İskit, a.g.e., s. 148. İttihâd-ı Muhammedî hareketine, özellikle ulema ve talebeler ile İslâmî referanslara önem verenler aktif katılım sağlamış; bu oluşum, programı, tanıtımı ve resmî yayın organları olan **Volkân** gazetesinde yayınlanan yazılardan hareketle İslamcı bir görüntü vermiştir. Hareketin bu İslamcı görüntüsüne rağmen, diğer İslamî çevrelerce muhalefetle karşılandığı, **Sırât-ı Müstakîm, Beyânü'l-Hak** gibi İslamcı gazeteler tarafından ayrılıkçı bir hareket olarak itham edildiği not edilmelidir. Nitekim **Sırât-ı Müstakîm**'deki bir başyazıda İttihâd-ı Muhammedî hareketinin "*cemiyet-i dalâlet*" olarak isimlendirildiği görülmektedir. **Sırât-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 34, 20 Nisan 1325 / 13 Rebiülâhır 1327, s. 114; Kara, a.g.e., s. 209 vd ; Azmi Özcan (2001), "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti", **TDVİA**, C. 23, İstanbul, s. 475.

³⁰⁹⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, s. 223; C. III, s. 492.

³⁰⁹⁸ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, s. 220.

³⁰⁹⁹ Avcioğlu, a.g.e., s. 52-53. **Volkân** Gazetesi, "Nidâ-yı Mazlûmâne", **Volkân**, Sy. 87, Tarih: 15 Mart 1325, s. 1;

³¹⁰⁰ Derviş Vahdetî, "Halîfe-i İslâm Abdülhamîd Hân Hazretlerine Açık Mektûb", **Volkân**, Sy. 104, Tarih: 01 Nisan 1325, s. 1.

³¹⁰¹ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 61.

³¹⁰² Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", s. 476.

³¹⁰³ Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 86-87; Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 55; İskit, a.g.e., s. 154; Türkmen, s. 28.

³¹⁰⁴ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1187.

³¹⁰⁵ Bayar, **Ben de Yazdım**, C. II, s. 55.

katkıda bulunan hem İttihatçı hem de muhalif basının müşterek noktası, Abdülhamid muhalifliği olup,³¹⁰⁶ İttihatçılar da, muhalifleri de sultan Hamid'i istememekteydiler.³¹⁰⁷ Öte yandan padişahın muhalif basını desteklediği iddiaları da, bu minvalde tutarsız kabul edilebilir. Şöyle ki, muhalif basının desteklenmesinin padişaha yarar sağlaması bir tarafa; tam aksine hadisenin sertleşmesi ve karışıklığın artmasının padişahın bizzat kendisine zarar verdiği açıkça görülmektedir. Akşin, buradaki temel bir espriyi, “*şahsen padişaha sataşmama*” ifadesi ile ortaya koymaktadır.³¹⁰⁸

İttihatçılar, hadiseyi irticaî bir başkaldırı şeklinde tavsif ederek, mesuliyeti direkt olarak padişaha ve İttihâd-ı Muhammedî hareketine yüklemişlerdir.³¹⁰⁹ Nitekim **Sırat-ı Müstakîm**'de, zulüm ve istibdat timsali olarak tavsif edilen II. Abdülhamid'in, İttihâd-ı Muhammedî hareketini kurdurmak suretiyle, bu irticaî hadiseyi çıkarttığı ileri sürülmektedir.³¹¹⁰ Başka bir sayısında ise aynı iddia şu şekilde ileri sürülmektedir. “Meğerse o, ittihâd-ı Hamîdî imiş, onun parasıyla dolaplar dönüyormuş.”³¹¹¹ Özellikle o yıllarda, İttihatçılar'a ve hareketlerine muhalif olmak, vatan hainliği ve irtica olarak telakki edildiğini hatırlamak gerekmektedir.³¹¹² Ancak Mizancı Murad, hadiseyi **Kanûn-i Esâsî** ve Meşrutiyete karşı girişilmiş bir irtica hareketi olmaktan ziyade, İttihat ve Terakkî'nin neden olduğu “*galeyân-ı hamiyet*” eseri bir hareket şeklinde isimlendirmeyi daha uygun bulmaktadır.³¹¹³ Ancak İttihat ve Terakkî Cemiyeti, II. Abdülhamid'i hal' etmeye ve devleti ele geçirmeye karar verdiğinden, isyan sırasında yürütülen kirli propagandanın ittihatçılara yaradığı malumdur. Bu süreçte padişahın veya hükümetin yaptığı açıklamaların ve verdiği sözlerin, herhangi bir kıymetinin olmadığı veya kimse için hakikatiyle ilgilenmediği ileri sürülebilir.³¹¹⁴

Otuzbir Mart'la ilgili çalışmalarda, İngiliz istihbaratına sıklıkla atıf yapılmakta ve isyanın aslında bir İngiliz tertibi olduğu sıklıkla ifade edilmektedir.³¹¹⁵ Hareket Ordusu İstanbul'a gelene dek, İngilizler ve onlarla işbirliği yapan muhalifler, payitahtta istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Bundan ötürü Otuzbir Mart'ın, İngilizler'in de desteğiyle, Ahrar partisi tarafından hazırlanıp, uygulayamaya konulduğu; Prens Sabahaddin ise, bu süreçte, bir aparat olarak kullanıldığı belirtilmektedir.³¹¹⁶ Rauf Orbay'a göre, Otuzbir Mart'ın çıkartılmasında en büyük rolü Prens Sabahaddin oynamıştır.³¹¹⁷ Sultan M. Reşad'a göre de, olayların tertipçisi İttihatçılar değil, Prens

³¹⁰⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 191-193.

³¹⁰⁷ Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 688.

³¹⁰⁸ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 191-193.

³¹⁰⁹ Özcan, “Otuzbir Mart Vak'ası”, s. 11.

³¹¹⁰ **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 34, 20 Nisan 1325 / 13 Rebiülâhîr 1327, s. 114-115.

³¹¹¹ Manastırlı İsmail Hakkı / Eşref Edip, “Mevâ'iz”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 42, 11 Haziran 1325 / 06 Cemâziyelâhîr 1327, s. 255.

³¹¹² Hanioglu, “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, 483; H. Amca, a.g.e., s. 82; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 661.

³¹¹³ Mehmed Murad (1330), **Tatlı Emeller Acı Hakikatler**, Matbaa-i Âmedî, İstanbul, s. 62.

³¹¹⁴ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 48.

³¹¹⁵ Yalman, a.g.e., s. 110; Avcioğlu, a.g.e., s. 57 vd.

³¹¹⁶ Avcioğlu, a.g.e., s. 59,60, 67.

³¹¹⁷ Rauf Orbay (1993), **Cehennem Değirmeni -Siyasî Hatıralarım-**, C. I, Emre Yay. 20, İstanbul, s. 300.

Sabahaddin'dir.³¹¹⁸ Ancak Otuzbir Mart sonrasında kurulan Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Prens Sabahaddin'in cezalandırılmaması, bu iddiayı zayıflatmaktadır.³¹¹⁹

Bu dönemde, ülkenin kurtuluşunun tek reçetesi olarak, İngiltere'nin desteği ve dostluğunun öne çıktığı bir hakikatti. Dolayısıyla İngilizler'in dostluğunu Meşrutiyet'in ilanında gören İttihatçılar'a göre, bu dostluğun önündeki en büyük engel, istibdat idaresi idi. Hatta İttihat ve Terakkî'nin, İngiliz taraftarlığı ile neşvünema bulduğu ileri sürülmektedir.³¹²⁰ Kaynaklarda II. Meşrutiyet'in, İngilizler'in desteğiyle ilan edildiği bilgisi bulunmakta ise de,³¹²¹ Türkiye'de anayasal sistem ve meşrutiyetin ilanı ve başarılı olması, diğer ülkelere örneklik teşkil edeceğinden, İngilizler için büyük tehlikeler barındırdığı bir hakikat olarak gözden ırak tutulmamalıdır.³¹²² Bu hakikat, İttihatçılar'ın ve ülkenin geleceğini İngiliz desteğinde arayan meşrutiyetçi muhaliflerin, atladıkları önemli bir hususa işaret sayılabilir.

Meşrutiyetin ilanından sonra büyük bir desteğe kavuşan İttihat ve Terakkî cemiyetinin, çok hızlı bir şekilde cazibesini yitirmeye başlaması,³¹²³ yeni süreçte muhalif, siyaset üstü adamlara rağbetin artmasına imkân hazırlamıştır.³¹²⁴ Bundan dolayı İngiltere mutemetlisi Kamil Paşa'nın,³¹²⁵ İttihatçılar'ın muhalifi olan kesimlerin cazibe merkezi olduğu görülmektedir.³¹²⁶ Dolayısıyla hadiselerde Kamil Paşa'nın,³¹²⁷ dolayısıyla görünmeyen gizli bir güç olarak İngiltere'nin³¹²⁸ rolü olduğu iddia edilmektedir. Otuzbir Mart hadisesi'ni sadrazam Kamil Paşa'nın, oğlu vasıtasıyla, (dolayısıyla İngilizler'in desteğiyle), başlattığı ve hürriyet mücadelesinin ilk darbeyi Kamil Paşa'dan yediği iddialar arasındadır.³¹²⁹ Bu çatışma süresince, başta Kamil Paşa olmak üzere tarafların kendi menfaatlerini düşündüğünü ifade eden padişaha göre, bu işte en çok Kamil Paşa'nın oğlu Said Paşa gayret göstermiştir.³¹³⁰ Ayrıca Kamil Paşa'nın, Vahdeti'yi ve gazetesini desteklediği, isyancı askerlerle irtibat kurup,³¹³¹ onlara para dağıttırdığı da not edilmiştir.³¹³²

³¹¹⁸ Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 180.

³¹¹⁹ Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 185. Kurşun, Prens Sabahaddin'in cezalandırılmamasını, hanedana mensup olması ile gerekçelendirmektedir. Zekeriya Kurşun (2012), "31 Mart Olayının Arkasındakiler", **II. Abdülhamid ve Dönemi**, Coşkun Yılmaz (Ed.), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, s. 59.

³¹²⁰ Birinci, **Tarih Yolunda**, s. 121, 122, 251.

³¹²¹ Mustafa Müftüoğlu (1995), **31 Mart Vak'ası İrtica mı? İngiliz Oyunu mu?**, Risale Yay. 81, İstanbul, s. 17.

³¹²² Erol Ulubelen (1967), **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Aykaç Kitabevi, İstanbul, s. 61.

³¹²³ Vedat Örfî (1340), **Hâtırat-ı Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni**, Cihân Kitâb-hânesi, İstanbul, s. 38

³¹²⁴ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 246.

³¹²⁵ Mevlânzâde Rıfât (1328), **Hakk-ı Vatan yahut Tarîk-i Mücâhedede Hakikat Ketm Edilemez**, Serbestî Matbaası, İstanbul, s. 108.

³¹²⁶ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 246.

³¹²⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 81-82.

³¹²⁸ Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı**, s. 340.

³¹²⁹ Süleyman Nazîf (1927), **Yıkılan Müesseseler**, İlhamî - Fevzî Matbaası, İstanbul, s. 8; Ali Haydar Mithat (1946), **Hâtıralarım 1872-1946**, Güler Basımevi, İstanbul, s. 224-225; Mevlânzâde Rıfât, a.g.e., s. 9.

³¹³⁰ Bozdağ, a.g.e., s. 109-110. Ancak Otuzbir Mart hadisesinin akabinde kurulan Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Said Paşa'nın mahkûm edilmemesi, bu iddiayı zayıflatmaktadır. Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 185.

³¹³¹ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 246.

Hadiselerin arkasındaki muharrik gücün İngilizler olduğunu ortaya koyan bir başka iddiayı da Abdurrahman Şeref dile getirmektedir. Abdurrahman Şeref, İngilizler'in adını zikretme de, isyancı askerlerin, İngiliz altınlarını sınırsızca bozdurdıklarını, dönemin resmî vak'anüvisi olarak ilk ağızdan belirtmekte ve hadisenin arkasında İngiltere'nin olduğuna işaret etmektedir.³¹³³ Nitekim İngilizler'in, ikinci meşruiyetin ilanı ile II. Abdülhamid'den kurtulmayı ummalarına rağmen, bu emelin gerçekleşmemesi sebebiyle, İttihatçılar'ı tenkid ettiklerine dair bilgiler mevcuttur.³¹³⁴

Batı çevrelerinde Otuzbir Mart hadisesinin, Almanların zaferi, İngilizlerin yenilgisi olarak yorumlandığı yolunda görüşlere bakılarak,³¹³⁵ İngilizler'in Kamil Paşa, Prens Sabahaddin veya diğer muhalifler üzerinden bu hadiseleri kıskırtmış olması, kendi âlî menfaatleri icabı düşünülebilir. Ancak birbirlerini tasfiye etmenin mücadelesinde olmalarına rağmen, Almanlar'ın da, İngilizler'in de buluştukları ortak nokta, II. Abdülhamid'den ivedilikle kurtulma istekleriydi.³¹³⁶

İsyanın İttihat ve Terakkî'nin hâkimiyetine ve yaklaşımlarına bir tepki olarak başladığı da, ifade edilmektedir.³¹³⁷ Hüseyin Kazım Kadri, isyanın, İttihat ve Terakkî'nin icraatından memnun olmayan vükelâ, devlet ricali ve ulemadan mürekkep bir zümre tarafından; “kara bir cemaat” tarafından başlatıldığını ileri sürmektedir.³¹³⁸ Ali Haydar ise, hadisenin çıkışında amil olan, İttihat ve Terakkî'nin icraatından memnun olmayan ve istibdat döneminden ziyadesiyle menfaat elde etmiş bir bendegânlar zümresinden bahsetmektedir.³¹³⁹ Olayların, İttihat ve Terakkî'nin merkeziyetçi ve Türkleştirici eğilimlerinden ürken Arnavutlar'ın bir ayaklanması olduğu belirtilmiş³¹⁴⁰ ve Arnavut askerlerin aralarındaki hemşehrilik faktörüne dikkat çekilmiştir.³¹⁴¹

İsyanın İttihatçılar tarafından tertiplendiğini belirtenler de bulunmaktadır.³¹⁴² Mesela İttihatçı Resneli Niyazi'nin akrabası olan Albay İsmail Bey'in itirafı bu iddiayı destekler mahiyettedir. “İttihatçılar bize de nefer elbisesi giydirdi. 31 Mart gericî ayaklanması diye isimlendirilen fesad hareketini, İttihatçı subaylar idare ettiler. Arkasında da İngilizler vardı. 31 Mart'a iştirak etmemizin mükâfatı olarak, zamanı gelmeden önce, bir rütbe terfi aldık.”³¹⁴³ Ayrıca Otuzbir Mart

³¹³² Süleyman Nazîf, a.g.e., s. 8.

³¹³³ Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, s. 21.

³¹³⁴ Kocabaş, *İngiliz Tuzağı*, s. 185-186.

³¹³⁵ Avcıoğlu, a.g.e., s. 54-56; Kocabaş, *İngiliz Tuzağı*, s. 184-185; Aksun, *II. Abdülhamid*, s. 639 vd.; Otuzbir Mart hadisesinden Almanlar'ın kendi menfaatlerine istifade etmek için, çok çaba harcadıkları; hatta Hareket Ordusu'nun masraflarını karşıladıkları da iddialar arasındadır. Avcıoğlu, a.g.e., s. 54-56

³¹³⁶ Kurşun, “31 Mart Olayının arkasındakiler”, s. 58-59; Kocabaş, *İngiliz Tuzağı*, s. 185.

³¹³⁷ Sina Akşin (1994), *Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge Kitapevi, 105, Ankara, s. 88; Özcan, “Otuzbir Mart Vak'ası”, s. 9, 11.

³¹³⁸ Hüseyin Kazım Kadri (2000), *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım – İstanbul, Trabzon, Selanik, Suriye*, Haz. İsmail Kara, DergâhYay., İstanbul, s. 235.

³¹³⁹ Ali Haydar Mithat, *Hâtıralarım*, s. 224-225.

³¹⁴⁰ Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 88.

³¹⁴¹ Ahmed Sâib, *Târîh-i Meşrûtiyet*, s. 88; Mustafa Turan (1964), *Elli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taş Kışla'da 31 Mart*, Aykurt Neşriyatı: 24, İstanbul, s. 59; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 239.

³¹⁴² Cemal Kutay (1994), *Otuzbir Mart 85. Yaşında Bir “Geri Dönüş”ün Mirası*, Kazancı Matbaacılık, İstanbul, s. 34; Turan, *Taş Kışla'da 31 Mart*, s. 62 vd.; H. Amca, a.g.e., s. 85; Kocabaş, *İngiliz Tuzağı*, s. 187.

³¹⁴³ Ahmet Kabaklı (1990), *Temellerin Duruşması*, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, s. 137.

isyanı sırasında, Avcı taburlarından bazı subayların, tebdil-i kıyafet bir şekilde, askeri ve ahaliyi kışkırttığı; Hareket Ordusu İstanbul'a ulaşınca da, bu orduya iştirak ettikleri şeklindeki iddiaları da bu minvalde değerlendirmek gerekmektedir.³¹⁴⁴ Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın olaylara müdahale etmemesi, istifa ederek görevden kaçması ve isyan sonrası yeniden sadarete gelmesi bunun bir "İttihatçı senaryo" olma ihtimalini güçlendirdiğinden bahsedilmektedir.³¹⁴⁵ Ayrıca İttihatçıların, memleket ahvaline vukufsuzlukları ve tecrübe noksanlıkları ile askeri politikaya sürüklemelerinin de isyanda, hatırı sayılır bir rolü olduğu ifade edilmektedir.³¹⁴⁶

İttihatçılar'ın iktidara hâkim olma ve sultan Abdülhamid'den kurtulabilme düşüncelerini hayata geçirmek için böyle bir siyaset benimsedikleri yönünde bir kanaate sahip olan Özcan'a göre, İttihat ve Terakkî, bu yolla hem sultan Hamid'den hem de muhalefetten kurtulmuş ve eski kadroları tasfiye etmek suretiyle, mutlak anlamda iktidarı ele geçirmiştir.³¹⁴⁷ Benzer bir görüşü dile getiren Şeyhülislam Cemaleddin Efendi de, hadisenin İttihatçıların tertibi olduğunu ifade edenlerdendir.³¹⁴⁸ Keza Şadiye Osmanoğlu da, Otuzbir Mart isyanını, babası II. Abdülhamid'in hal' edilmesi için icat edilmiş feci bir tertip olarak değerlendirmektedir.³¹⁴⁹

İttihat ve Terakkî ile Ahrar Fırkası arasındaki sürtüşme ve rekabetin de, Otuzbir Mart'a sebebiyet verdiğini belirtmek gerekmektedir.³¹⁵⁰ Kurşun bu noktada, Ahrar fırkasının arkasındaki İngiliz desteğine ve daha sonraki hadiselerle işaret etmek suretiyle, farklı bir noktaya dikkat çekmektedir. Ona göre İttihatçılar, ilk andan itibaren olayın farkında olup, hadisenin arkasında Ahrar fırkasının bulunduğunu anlasalar da, "henüz iktidarı bile kontrol edemiyorlardı."³¹⁵¹

b. Otuzbir Mart ve II. Abdülhamid:

Sultan Abdülhamid'in, bazı İttihatçılar'ın iddialarının aksine, Otuzbir Mart'ın faili olduğunu söyleyebilmek güçtür. Rıza Nur, padişahın hadisenin baş aktörü olduğu yönünde İttihatçılarca ileri sürülen iddiaların hilâf-ı hakikat olduğunu ifade etmektedir.³¹⁵² Keza Talat Paşa, Avlonyalı Ferid Paşa, Ali Rıza Paşa, Pertev Paşa, Süleyman Şefik Paşa, Ahmet Bedevî Kuran, Tahsin Uzer gibi İttihatçılar'a göre de, döneme tanıklık edenlere göre de, padişahın hadisede herhangi bir dahli bulunmamaktadır.³¹⁵³ Hatta padişahın hadiseyi engellemeye çalıştığına dair bilgiler vardır.³¹⁵⁴

³¹⁴⁴ M. Selahaddin, a.g.e., s. 19-20; Kocabaş, **İngiliz Tuzağı**, s. 187.

³¹⁴⁵ Kocabaş, **İngiliz Tuzağı**, s. 189.

³¹⁴⁶ A. Ragıp Akyavaş (2002), **Tarih Meşheri Hâtırat**, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 320, Ankara, s. 329.

³¹⁴⁷ Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", s. 11.

³¹⁴⁸ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi (1336), **Hâtırât-ı Siyâsiye**, M. Hovağîmyân Matbaası, Dersaadet, s. 16.

³¹⁴⁹ Ş. Osmanoğlu, **Babam Abdülhamid**, s. 46.

³¹⁵⁰ Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı**, s. 97-98

³¹⁵¹ Kurşun, "31 Mart Olayının arkasındakiler", s. 58-59.

³¹⁵² Rıza Nur (1967), **Hayat ve Hatıratım**, Neşr. Heidi Schmit, C. II, Altındağ Yayınevi, İstanbul, s. 296.

³¹⁵³ Abdurrahman Şeref, **Târih Musâhabeleri**, s. 367; İnal, **Son Sadrazamlar**, C. III, s. 1702-1703; Süleyman Nazîf, a.g.e., s. 8; Türkgeldi, a.g.e., s. 49; Akyavaş, a.g.e., C. 1, s. 330-331; Danişmend, **Kronoloji**, C. IV, s. 370-371; Avcıoğlu, a.g.e., s. 79; Rey, a.g.e., s. 27; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 659-660; Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı**, s. 325-335; Koloğlu, **Basın Tarihi**, s. 92; Afyoncu vd., a.g.e., s. 336.

³¹⁵⁴ Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 659-660.

Dolayısıyla yapılan tedkikler sultan Hamid'in hadisede dahlinin olmadığını en ince ayrıntısına kadar ortaya koymuştur.³¹⁵⁵

Padişahın hadiseyle alakalı olduğuna dair suçlamaların, onun olaylardan sadece haberdar olmak merakından³¹⁵⁶ ya da kendi lehine faydalanma isteğinden ileri geldiği şeklinde yorumlanmıştır.³¹⁵⁷ Ancak II. Abdülhamid'in, olaylarla alakasının olmadığı, hatta bu hadiseden kendi lehine de yararlanmadığı dile getirilmiştir.³¹⁵⁸ Keza hükümdar da, **Hatırat'**ında, kendisinin hadiseyle alakası olmadığını; hatta kendiliğinden ayağına kadar gelen bu fırsattan istifadeye bile yeltenmediğini ifade etmek suretiyle bu durumu ikrar etmektedir.³¹⁵⁹ Vakanın İttihat ve Terakkî ile Ahrar Fırkaları arasındaki çatışmalardan neşet eden bir tür parti kavgası olduğunu belirten padişaha göre,³¹⁶⁰ hadise İttihat ve Terakkî ile İttihatçı hükümetin tecrübesizliği ve tedbirsizliğinden istifade etmek isteyen muhaliflerin, bu niyetlerinden kaynaklanmıştır.³¹⁶¹ Abdurrahman Şeref Efendi de, hadisenin çıkışında fırka rekabetlerinin önemli rol oynadığını not etmektedir.³¹⁶² Sina Akşin ise, olayları II. Abdülhamit değil; muhalefetin başlatıp, büyüttüğünü dile getirmektedir.³¹⁶³

Meclisteki âyan ve meb'ûsandan çoğunluğunda da, padişahın hadislerde mesuliyeti bulunduğu ve isyancılara mali yardımda bulunduğu kanısı hâkim olsa da,³¹⁶⁴ II. Abdülhamid'in, böyle toplumsal bir hareketin, kendisine faydadan ziyade zararının dokunacağını bilen bir padişaktır.³¹⁶⁵ Nitekim II. Abdülhamid'in kendisinin hadiseyle alakasının olmadığını ifade ettiği³¹⁶⁶ ve Kânûn-ı Esâsî'ye göre, söz verdiğini ve kendisini parçalasalar da sözünden dönmeyeceğini ikrar etmektedir.³¹⁶⁷ Yine Otuzbir Mart hadisesinde, dahlinin bulunup bulunmadığının tespiti için, bir tahkikat meclisinin teşkilini şart koştuğu bilinmektedir. Fakat bunun, anayasaya göre padişahın mesul tutulamayacağı ilkesi gereği³¹⁶⁸ ve tahkikatın padişahın lehine dönmesinin kuvvetli ihtimal barındırması gibi bir kısım sebeplerle, kabul edilmediğini belirtmek gerekmektedir.³¹⁶⁹ Dolayısıyla padişahın, fetva metninde ortaya konulan II. Meşrutiyetin ilanı ile **Kânûn-ı Esâsî'**ye riayet edeceğine dair yapmış olduğu yeminini bozduğu ve fitne çıkarttığı ithamının, bu tahkikat talebi ile

³¹⁵⁵ Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", s. 707.

³¹⁵⁶ Birinci, **Tarihin Hududunda**, s. 242.

³¹⁵⁷ Avcıoğlu, a.g.e., s. 79.

³¹⁵⁸ Ahmed Refik (1919), **İki Komite İki Kıtâl**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, s. 51; Süleyman Nazif, a.g.e., s. 8; Kuran, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, s. 144; Avcıoğlu, a.g.e., s. 77.

³¹⁵⁹ Vedat Örfi, a.g.e., s. 38.

³¹⁶⁰ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 89-90.

³¹⁶¹ Bozdağ, a.g.e., s. 112-113.

³¹⁶² Abdurrahman Şeref, **Son Vak'anuvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, s. 161

³¹⁶³ Avcıoğlu, a.g.e., s. 77.

³¹⁶⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 103.

³¹⁶⁵ Kurşun, "31 Mart Olayının arkasındakiler", s. 54; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 191-193.

³¹⁶⁶ Osman Nuri-Ahmed Refik, a.g.e., C. III, s. 1196; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 85.

³¹⁶⁷ Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 51.

³¹⁶⁸ **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 5.), s. 4.

³¹⁶⁹ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. III, s. 1709.

zayıfladığı düşünülmektedir. Keza padişahın bu teklifini duyan Said Paşa'nın, “eğer temize çıkarsa bizim halimiz ne olur”³¹⁷⁰ diyerek karşı çıktığı rivayeti de, bu düşüncüyü destekler mahiyettedir.

Hadisenin faili olarak, İttihatçılar muhalifleri, muhalifler ise İttihatçılar'ı suçlamışlardır. Hasan Amca'ya göre, bu hadise tertiplenmiş bir hareket olmayıp, her iki kesimin bilerek veya bilmeyerek, yaptıkları işlerden dolayı zuhur etmiştir. Her kesimin kendi lehine bir şey umduğu bu karanlık süreçte, muhalifler dini siyasete alet ederek, padişah vakaya seyirci kalarak ve İttihatçılar ise olayları tertip ve teşvik edip, ortalığı kana bulayarak Otuzbir Mart'ın faili olmuşlardır.³¹⁷¹

İhtilalin sıcaklığının ve yürütülen aleyhte propagandanın da etkisiyle, padişahın, özellikle İttihatçılar'ca Otuzbir Mart'ın faili olarak görülmektedir. Bundan dolayı İttihatçılar'ın güçlü olduğu Selanik gibi merkezlerden payitahta gönderilen telgraflarda II. Abdülhamid'in, halife olarak kabul edilmek istenmediği görülmektedir. Hal' fetvasına göre, halk padişahı halife olarak kabul etmek istememekte; gitmesinde yarar ummaktadır. Bundan dolayı, padişahın kötü fiillerine mani olmak için, halk adına harekete geçildiği iddia edilmiştir.³¹⁷² Ancak hadiseden sonraki zamanlarda, II. Abdülhamid'in, gerek destekçileri gerekse muhaliflerinin büyük çoğunluğunun padişahın Otuzbir Mart hadisesinde dahil olmadığını ikrar ve itiraf ettikleri görülmektedir. Bundan dolayı fetvada ileri sürülen fitne ve fesad çıkarmak suretiyle şeriatı ve adalet ilkesini ihlal etme ithamının siyasi bir kısım saiklerle ortaya konulduğu anlaşılabilmektedir.

4.5.3.3.4. Darbelerin Müzmin Gerekçesi: Beytûlmâl'in İsrafı

Sultan II. Abdülhamid'in hal' fetvasındaki gerekçelerden birisi de, halife / padişahın devlet hazinesini israf etmesi iddiasıdır. Daha önceki bölümlerde de görüldüğü gibi, II. Osman, II. Mustafa ve sultan Abdülaziz de, beytûlmâli israf etmekle itham edilerek, hal' edilmişlerdir. Osmanlı darbe tarihinin müzmin gerekçelerinden birisi olarak öne çıkan beytûlmâlin israfı, II. Abdülhamid'in de hal'ine sebep olmuştur. Hal' fetvasında “*beytûlmalde tebzîr ve israfîle müsevviğ-i şer'î hilâfında tasarruf*” şeklinde ortaya konulan ve padişahın devlet hazinesini israf edip, şeriata aykırı harcadığı suçlamasıyla hal'ine cevaz verilmiştir.³¹⁷³

İslam hukukuna göre, devlete ait gelirlerin, hukuka uygun olarak harcanması, devlet başkanının görevleri arasında sayılmaktadır.³¹⁷⁴ İslam hukuku, ihtiyaçların karşılanması için, kurallar çerçevesinde, devlet başkanına, beytûlmâlden harcama yapma yetkisini tanımakla beraber,³¹⁷⁵ özellikle israftan kaçınması gerektiği de, şer'î bir prensip olarak ortaya konulmuştur.³¹⁷⁶ Çünkü israf dinin haramlarından birisidir.³¹⁷⁷

³¹⁷⁰ Küçük, “Abdülhamid II”, s. 222; İnal, **Son Sadrazamlar**, C. III, s. 1709-1710; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 136-137; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 659.

³¹⁷¹ H. Amca, a.g.e., s. 82 vd.

³¹⁷² Telgraf metinleri için bk. Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 35 vd. Ayrıca bk. Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 185; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 103; Bayur, a.g.e., C. I/II, s. 210; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 626-627.

³¹⁷³ **Düstûr**, C. I, s. 166; BOA., BEO., 3727-279487, (M. 27 Nisan 1909 / R. 14 Nisan 1325 / H. 7 Rebiü'l-Âhir 1327).

³¹⁷⁴ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 14; ez-Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 701; el-Mâverî, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255-256.

³¹⁷⁵ el-Mâverî, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 255; a. mlf., **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', **Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 28; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, C. II, s. 969; Iqbal - Khan, a.g.e., s. 15-16.

İslam, kamu harcamalarında makul ve dengeli olunmasını tavsiye etmiştir.³¹⁷⁶ Bundan dolayı, aynı zamanda bir emanetçi görevi üstlenmiş olan³¹⁷⁹ devlet başkanının, devletin gelirlerini israf ederek veya şahsi hesaplar uğruna, hukuka ve kamu menfaatine aykırı bir şekilde kullanmaması prensip olarak ortaya konulmuştur.³¹⁸⁰ Devlet başkanının, beytûlmâli israf ederek, hukuka ve kamu menfaatine aykırı bir şekilde harcaması, İslam hukuku açısından, idari manada, zulüm hali sayılmıştır. Zulüm hali ise “adalet” prensibini ve “şeriata ittiba” ilkesini ihlal anlamına gelmektedir.

Fetva metninde padişaha yöneltilen devlet hazinesinin israf edildiği ve şeriata aykırı bir biçimde harcandığı ithamı, dönem matbuatında sıkça dile getirilen Jön Türk iddialarından bir diğeridir. Buna göre II. Abdülhamid, “zavallı halktan zorla topladığı vergileri, avuç avuç saray dalkavuklarına ve hafiyelere dağıtmak suretiyle”, beytûlmâli yağma etmektedir.³¹⁸¹ Hoca Kadri’ye göre, cahil bir müstebid olan Abdülhamid, milletin parasıyla her taraftan kiraladığı münafık kişiler vasıtasıyla, Müslümanların aklını bulandırmaktadır. Millet meclisinin olmaması sebebiyle, milletin parası israf edilmektedir. Buna şer’an cevaz verilmemiştir.³¹⁸² **İmamet ve Hilafet Risâlesi**’nde ise, İslam şeriati, idarenin bu şekildeki tasarrufuna zulüm demekte ve onlarla savaşmayı insanlara emrettiği³¹⁸³ hatırlatılmaktadır.

Hoca Kadri’nin, “*meclisinin olmaması sebebiyle, milletin parası israf edilmektedir*”, sözünden millet meclisinin nasıl ve ne türden bir yapı ile bu israfı önleyeceği belirsizlikler taşımakta yani öylesine ileri sürülmüş bir görüş gibi durmaktadır. Keza Jön Türk iddialarında yer alan beytûlmâlin israf ithamı ise, bütçe ile ilgili sayısal veriler ve harcama kalemleri açısından ne türden bir israf olduğu müphemdir ve bu iddia hadisenin tanıklarınca, doğrulanamamaktadır.

II. Abdülhamid, Jön Türk fikirlerinin devletin temellerini sarsacağı endişesine sahip olduğu ve yine kendisine karşı yapılan darbe ve suikast girişimlerine de bakılarak, hafiyelik teşkilatının zaruretine inandığı düşünülebilir. II. Abdülhamid, vehmiyle temayüz etmiş, müstebit bir padişah olarak bilinmektedir.³¹⁸⁴ Bu sebeple jurnalcılık ve hafiyelik’in, istibdat idaresinin ruhu haline getirildiğini ileri süren düşüncelere rast gelinmektedir.³¹⁸⁵ Nitekim Ahmet Reşit Rey, döneme damga vuran temel problemin padişahın vehmi ve jurnalcılık olduğuna; bunun da halkı kendisinden soğuttuğuna dair³¹⁸⁶ bir tespit yapmaktadır. Öyle ki, asılsız jurnal verenlerin bile, cezalandırılacağı

³¹⁷⁶ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, C. II, s. 969; Yeniçeri, a.g.e., s. 273; el-Mâverdî, **Teshîlü’n-Nazar**, s. 255-256.

³¹⁷⁷ Kur’an-ı Kerim, A’râf, 7/31; En’âm, 6/141; İsrâ, 17/26-27, 29.

³¹⁷⁸ Kur’an-ı Kerim, Furkân, 25/67.

³¹⁷⁹ el-Mâverdî, **Teshîlü’n-Nazar**, s. 255.

³¹⁸⁰ Yeniçeri, a.g.e., s. 273.

³¹⁸¹ Akt. M. Yılmaz, a.g.e., s. 132.

³¹⁸² Mehmed Kadri Nasih (1326), **İstinsaf**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, s.100-107.

³¹⁸³ **İmamet ve Hilafet Risâlesi** (1315), Kânûn-i Esâsî Matbaası, Mısır, s. 43.

³¹⁸⁴ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. II, s. 1021-1022.

³¹⁸⁵ Hanioglu (1986), **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti**, s. 39; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 268.

³¹⁸⁶ Rey, a.g.e., s. 4, 10, 49.

yerde, padişah tarafından taltif edilmesi,³¹⁸⁷ birçoklarının maddi kazanç elde etme uğruna bu işe meyletmesine neden olduğu ve böylece jurnal işinin çıkırından çıktığı söylenilebilir.

“*İktisada mail bir zat*” olduğundan bahsedilen sultan Hamid’in,³¹⁸⁸ hazineyi israf ettiği ile ilgili bilgilere teenni ile yaklaşılması yönünde yaklaşımlar bulunmaktadır. Çünkü Osmanlı maliyesi, sultan Abdülaziz zamanından, hatta daha öncesinden itibaren iflas ettiği belirtilmektedir.³¹⁸⁹ Dolayısıyla hal’ fetvasında yer alan beytûlmâlin israf edildiği ithamının, jurnal işine harcanarak, jurnalcilere yedirildiği ileri sürülen düşüncelere istinaden fetva metnine konulduğu var sayılsa da, beytûlmâlin hafiyelere yedirildiği şeklindeki bu suçlamanın,³¹⁹⁰ bu noktada ispat edilebilirliği, zor bir mesele gibi durmaktadır.

4.5.3.3.5. II. Abdülhamid’in Hal’ine Dair Kısa Bir Mülâhaza

II. Abdülhamid’in karşısında, Jön Türkler’den İslamcılar’a geniş bir muhalefet bloğu bulunduğu görülmektedir. Ahmed Rıza, Tunalı Himi, Mizancı Murad, Prens Sebahaddin, Mehmed Akif, Elmalılı Hamdi, Celal Nur, Ahmed Sâib, İbrahim Temo, Hoca Kadri, Hüseyin Cahid, Kazım Karabekir, Mustafa Sabri, Abdullah Cevdet, Manastırlı İsmail gibi her kesimden pek çok sima padişaha muhalefet etmektedir. Çeşitli zümrelerden müteşekkil bu zevatın ortak itirazının, II. abdülhamid’in takip ettiği müstebit siyasete ve istibdat idaresine karşı olduğu düşünülmektedir.

İslamcılar’ın, Jön Türklerle aynı jargonu İslamî bir terminoloji ile birlikte, mezcederek kullanmış olmaları, dikkat çekici bulunmuştur. Mesela İslamcılar’dan Mustafa Sabri, istibdad devrini “*münker*” bir devir olarak tanımlarken,³¹⁹¹ dönemin İslamcı gazetelerinden **Sırat-ı Müstakîm**’de ise, padişah zulmün ve istibdadın timsali şeklinde tavsif edilmektedir.³¹⁹² Hoca Kadri ise, II. Abdülhamid’i cahil ve müstebit olarak künyeleastirmektedir.³¹⁹³ Manastırlı İsmail Hakkı’ya göre, “*zalim*”, “*ğaşûm*” (hilekâr), “*merhametsiz*” ve “*insafsız*” bir hükümdar olan II. Abdülhamid,³¹⁹⁴ “... *ne mel’ûn Şeytan! ortalığı yakacaktı, insan demeyecekti.(...) Sonra istediği gibi hüküm sürsün, mezalimi eline alsın. Hâsılı tamamıyla istibdadı iade etsin. Fikri bu idi.*”³¹⁹⁵ şeklinde hakaretamiz bir dille tasvir edilmekte ve aynı zamanda padişahın, Otuzbir Mart’ın da faili olarak itham edildiği görülmektedir.

Jön Türkler’in önde gelenlerinden birisi olan Ahmed Rıza’nın, “*cihadın en hayırlısı, istibdatla yöneten hükümdara söylenecek doğru sözdür,*”³¹⁹⁶ diyerek, II. Abdülhamid’e karşı

³¹⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1955), “II. Abdülhamid Döneminde Kâmil Paşa”, **Belleten**, C. 19, Sy. 74, s. 209.

³¹⁸⁸ Rey, a.g.e., s. 46.

³¹⁸⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 239; M. Yılmaz, a.g.e., s. 138. II. Abdülhamid’in Osmanlı hazinesini israf ettiğine dair Jön Türk propagandası için bk. M. Yılmaz, a.g.e., s. 131 vd.

³¹⁹⁰ Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin:”, s. 21.

³¹⁹¹ Mustafa Sabri, “Beyânü’l-Hakk’ın Mesleği”, **Beyânü’l-Hak**, C. 1, Sy. 1, 22 Eylül 1324 / 9 Ramazan 1326, s. 1.

³¹⁹² “Sırat-ı Müstakîm”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 34; 20 Nisan 1325 / 13 Rebîülâhir 1327, s. 115.

³¹⁹³ Mehmed Kadri, a.g.e., s. 100.

³¹⁹⁴ Manastırlı İsmail, “Farîza-i Şükrân”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 37; 7 Mayıs 1325 / 29 Rebîülâhir 1327, s. 162.

³¹⁹⁵ Manastırlı İsmail, “Mevâ’ız”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 40, 28 Mayıs 1325 / 21 Cemâziyelevvel 1327, s. 224.

³¹⁹⁶ Ahmed Rıza (2021), “Halife ve Vazifeleri”, **Hilafet Risâleleri**, C. I, Klasik Yay., İstanbul, s. 394.

yürütülen muhalefetin temel ve zahiri nedenini ortaya koyduğu düşünülebilir. Ahmed Rıza'nın kendisine referans edindiği bu söz, bir hadis-i şerif olup, mealen şu şekildedir: “*Cihadın en faziletlisi, zalim sultana karşı hakkı söylemektir.*”³¹⁹⁷ Keza **Mahkeme-i Kübrâ** isimli neşirde ise, II. Abdülhamid'in, ahirette Hz. Peygamber tarafından, Allah'ın emrini tanımadığı, peygamberi hakaretle yâd eylediği, hilafeti ayaklar altına düşürüp rezilleştirdiği şeklinde itham ile, idama mahkum edileceği ileri sürülmektedir. Böylece Hz. Muhammed'i kendi düşüncelerinin onay makamı haline getirmek suretiyle, din istismarında bulundukları görülmektedir. Burada da görüldüğü üzere, Jön Türkler'in de İslamcılar'ın da, maksada erişebilmek için, din de dâhil,³¹⁹⁸ pek çok şeyi kullandıklarını görebilmek mümkündür.

İslamcılar'ın ve Jön Türkler'in, II. Abdülhamid muhalifliğinde kullandıkları İslamî terminolojiye bakılarak, hadisenin İslamî niyetler taşıdığı iddialarına katılmak mümkün değildir. Çünkü meseleleri tanımlarken, şer'i terminoloji ile içiçe girmiş bir dilin tercih edilmesi ve hadiselerin, “şer’ ile dava”ya vardırılmasının temel esprisinin, Osmanlı Devleti'nin şer'i hukuka (şer-i şerif) bağlı olması ile alakası vardır. Bir meselede devletin ıslahat gibi politikaları da, muhaliflerin isyan, ihtilal gibi eylemleri de şeriat umdelerine dayandırılarak ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla “şeriat isteriz” sloganına bakılarak, meselenin dini bir kisveye sahip olduğunu ileri sürmek, zahiri bir görüntü olup, bu görüntü, güdülen siyasi kaygının perdelenmesinden ibarettir.³¹⁹⁹

Önemli bir diğer nokta ise şu şekilde tespit edilebilir. Dönemin sıcaklığının da etkisiyle, II. Abdülhamid'e karşı çıkan İslamcıların, en azından bir kısmının, bir müddet sonra pişmanlıklarını ve mahlû sultanın itibarını iadeye çalışmalarını, Otuzbir Mart vakasının siyasi bir takım saikalarla işlendiğine işaret saymak mümkündür. Nitekim hal' fetvasının müsveddesini kaleme alan Elmalılı Hamdi Efendi'nin itirafı bu noktada dikkate değerdir. O sıralar İttihatçı bir mebus olan Elmalılı Hamdi Efendi, hadiseden uzun bir müddet sonra hal' işine karışmasından dolayı, “*hayatımda bu kadar ağır bir vicdan azabı çekmedim. Başıma ne geldiyse, bunun manevî sillesidir. Gençlik saikasıyla bir iştir işledim. Allah beni affetsin,*” diye üzülererek, pişmanlığını dile getirmiştir.³²⁰⁰ Keza Mehmed Akif de, II. Abdülhamid'e, “otuzüç yıl boyunca şeriat adına ülkeyi yöneten ödle bir padişahın, hürriyet gagesiyle ortaya çıkan birçok kişiyi, dostu Vahdetî liderliğinde çıkardığı fitne ile, şer-i şerif namına katlettiğini” ifade ederek, “*Ah o Yıldız'daki baykuş bir ölüvermezse eğer, âkıbet çok kötü,*” şeklinde hakaretlerde bulunmuştur. Ancak bir müddet sonra, onun basbayağı bir muallim olduğunu ama kadrini kıymetini bilmediklerini dile getirecek ve padişahın devleti sırtladığını, “*semer değilmiş o rahmetlinin ki, meğer devletmiş,*” şeklinde ikrar etmiş olacaktır.³²⁰¹

Dönemin mühim simalarından biri olan Said Halim Paşa ise meseleyi farklı bir mecraya taşımaktadır. Said Halim Paşa'ya göre, Müslümanlar, istibdad idaresi altında bile olsa birtakım

³¹⁹⁷ Ebû Dâvûd, C. VI, “Melâhim”, 17, (Hadis Nu. 4344), s. 400.

³¹⁹⁸ **Mahkeme-i Kübrâ** (1908), İctihad Matbaası, 2. Basım, Mısır, s. 30. Ancak din istismarından meşrutiyet dönemi ulemasının bir kısmının muzdarip olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Bk. Aksekili Ahmed Hamdi, “Şeriatı Menfaat ve Keyiflerine Âlet Eden Vaizler”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 7, Sy. 182; 16 Şubat 1327 / 13 Rebiülevvel 1330, s. 408 vd.

³¹⁹⁹ Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 662.

³²⁰⁰ Akyavaş, a.g.e., C. 1, s. 287.

³²⁰¹ Mehmet Akif Ersoy (2021), **Safahat**, Haz. Necmettin Türinay, TBMM Yay., Ankara, s. 452, 766.

kanunlara tabi yaşadıkları, bu kanunlar muvacehesinde kendi sosyal statüleri ile istibdad idarecilerinin tahammül sınırları dahilinde ama sürekli bir eşitlik ve hürriyete sahip olabilmışlardır. Bundan dolayı İslam'ın hoşgörüsüyle taban tabana zıt olan istibdad kanunen caiz olmayıp, şahsi, keyfi ve gayr-i meşru bir idare hükmünde olsa da, adalet esasına dayandığı müddetçe Müslümanlar tarafından mesele yapılmamıştır.³²⁰² Ayrıca istibdad idaresinin ortaya çıkmasının tek başına sorumluluğunun sultan Hamid'e yüklenmesine katılmak istemeyen Said Halim Paşa'ya göre, Abdülhamid dünyaya gelmemiş olsaydı bile, çağdaşları yeni bir Hamid'in husule gelmesine neden olacaktı.³²⁰³ Neticede Jön Türkler ve İslamcılar tarafından müstebit olarak tanıtılan II. Abdülhamid'in hal' fetvası metninde, istibdat idaresi kurmakla itham edilmemiş olması, bu noktada, ilgi çekici bulunmuştur.

4.6. Saltanatın İlgası ve Sultan Vahdettin'in Hal'i

4.6.1. Saltanatın İlgasına Giden Süreç

Osmanlı Devleti, I. Cihan harbi sonrasında imzaladığı Mondros Mütarekesi (1918) ile savaştan çekilmiştir. İmzalanan bu mütareke ile harp safahatı sona ermiş ve bir antlaşma zemini için yeni bir aşamaya geçilmiştir. Türkler'e, çok ağır şartları taşıyan Sevr antlaşmasını dayatan galip devletler, İzmir'e asker çıkarmak, İstanbul'un fiilen işgali ve Meclis-i Mebûsânın feshi gibi çeşitli adımlarla Osmanlı Devleti'ne, bu antlaşmayı imzalatmayı denemişlerdir. Yeni süreci kabul etmeyen Mustafa Kemal Paşa, Kazım Paşa gibi bazı liderlerin öncülüğünde Anadolu'da bir kurtuluş mücadelesi başlatılmıştır.³²⁰⁴

İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal fiilen işgal edilmesi ve akabinde Meclis-i Mebûsânın feshi ile başlayan süreçte, İstanbul idaresi Milli Mücadele'ye karşı engelleyici bazı sert tedbirler için adım atmaya başlamıştır.³²⁰⁵ Anadolu'da devam eden Milli Mücadele, isyan, fitne ve fesad hareketi olarak ilan edilerek, liderleri için katl fetvaları yayınlanmıştır.³²⁰⁶ Buna Ankara'da bir millî meclis açılarak,³²⁰⁷ İstanbul'un işgalinden sonra Osmanlı hükümetlerinin yaptığı tüm uluslararası antlaşmalar geçersiz ilan edilmek suretiyle cevap verilmiştir.³²⁰⁸ Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi ile yüzden fazla din adamının imzasıyla karşı fetva yayınlattırılmış³²⁰⁹ ve İstanbul hükümetinin üyeleri

³²⁰² Said Halim Paşa (1335-1338), **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul, s. 18-19, 162.

³²⁰³ Said H. Paşa, **Buhranlarımız**, s. 24-25.

³²⁰⁴ Enver Ziya Karal (1978), "Mehmed VI", **İA**, C. VII, İstanbul, s. 566; Cevdet Küçük (2003), "Mehmed VI", **TDVİA**, C. 27, Ankara, s. 426-427; Salâhi R. Sonyel (2010), **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 1 vd.

³²⁰⁵ Salâhi R. Sonyel (1987), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 210-211; a. mlf., **Gizli Belgeler ...**, s. 89-95.

³²⁰⁶ **Ceride-i İlmiyye**, Sy. 58, 1 Şâban 1336, s. 1843-1844. Ahmet Reşit Rey'e göre, Anadolu hareketine karşı verilen fetvalar, "*kin ve budalalık eseri*" idi. Ahmet Reşit Rey (2014), **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, Haz. Nur Özmel Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 384.

³²⁰⁷ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 1, C. 1, [20 Nisan 1336 Cuma], s. 1 vd.

³²⁰⁸ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 7, C. 1, [29 Nisan 1336 Perşembe], s. 161.

³²⁰⁹ Sonyel, **Gizli Belgeler ...**, s. 95.

vatana ihanet etmekle gıyaben, idama mahkûm edilmiştir.³²¹⁰ Her iki tarafın da iddialarını tekid etmek için fetvaya müracaat etmelerine dikkat çekmek gerekmektedir.

İstanbul Hükümeti'nin Sevr antlaşmasını 10 Ağustos 1920 tarihinde, bazı siyasi sebeplere de istinaden, kabule meyletmesi, Ankara'nın çok sert tepkisine neden olmuştur. Ankara'da Meclis tarafından yapılan gizli oylama neticesinde padişah Vahdeddin'in, hainlikle itham edilerek, meşru halife sayılamayacağı ilan edilmiştir. Padişahın hal' edilmesi gündeme gelmiş, ancak uygun zaman ve ortamın oluşmaması sebebiyle buna girililmemiştir.³²¹¹

İstanbul hükümetlerinin Ankara'ya karşı engelleyici tutumu, Milli Mücadele'nin başarılması sonrasına kadar devam etmiştir. Özellikle Mudanya mütarekesi sonrasında, Padişahın Ankara'daki hükümeti tanımayarak, Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine İstanbul hükümetinin katılmasına karar vermesi sonun başlangıcı sayılmıştır. Nitekim mütareke sonrasında, sadrazamı Tevfik Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, Milli Mücadeledeki başarıyı saltanat makamı ile Bâbüâlî'ye mal ederek, Milli Mücadele temsilcilerinin barış konferansında İstanbul hükümetinin yanında yer almasını istemesi ve bu adımı Ankara'dan bir son görev (!) olarak beklemesi, tepki ile karşılanmıştır. İstanbul'un bu beklentisi Milli Mücadele erkânı için, saltanatın ivedilikle kaldırılması zarureti ortaya çıkarmıştır.³²¹²

Büyük Millet Meclisi 01 Kasım 1922 tarihli gizli bir oturumla saltanatı kaldırmıştır. Yapılan açıklamada İstanbul hükümetinin, İstanbul'un işgali ile fiilen sona erdiği belirtilmiş; hilafetin, Türkiye Devleti'ne dayandığı ve anayasaya göre halifelik hakkının Hânedân-ı âl-i Osmân'a ait olduğu ikrar edilerek, yeni halifenin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçileceği ilan edilmiştir.³²¹³ Saltanatın ilgasını dönemin **Vakit** gazetesi 3 Kasım 1922 tarihli nüshasında manşetten şöyle haberleştirmiştir: “*Türkiye Büyük Millet Meclisi evvelki gün, tarihi bir ictimada saltanatın refine ve Hilâfete, hânedân-ı âl-i Osmânın ilmen ve ahlâken erşed ve eslah olanının intihâbına ittifâk-ı ârâ ile karar vermiştir. Türkiye Devleti makâm-ı hilâfetin istinât-gâhdır.*”³²¹⁴

Saltanatın ilgası ile kamuoyu, icra yetkisi olmayan sembolik hilafet gibi yeni bir durumla karşılaşmıştır. Bu durumu yeni bir sürecin başlangıcı kabul etmek gerekmektedir. Ancak padişah, saltanatsız hilafeti kabul etmeyeceğini ifade etmiş ve karara tepki göstermiştir.³²¹⁵ Saltanatı ilga eden meclisin, halifeyi makamında bırakması ve tahsisatını kesmemesi, hilafetin Milli Meclis tarafından muhafazası şeklinde değerlendirilmiştir. Öte taraftan bütün hadiselerle rağmen, sultan Vahdeddin'in, bu sırada istifa eden Tevfik Paşa'nın yerine, yeni bir sadrazam seçmeyerek Ankara'nın kararına boyun eğmiş gibi görüldüğü ve bu suretle hilafette kalabileceğini ummuş

³²¹⁰ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 7, C. 1, [29 Nisan 1336 Perşembe], s. 145-158; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, C. I, s. 213-214.

³²¹¹ Sonyel, **Gizli Belgeler ...**, s. 1 vd.; Karal, “Mehmed VI”, s. 566. Küçük, “Mehmed VI”, s. 426-427.

³²¹² Gazi Mustafa Kemal (2019), **Nutuk – Söylev (1920-1927)**, C. II, Türk Tarih Kurumu, 10. Baskı, Ankara, s. 1861; Ali Fuat Cebesoy (2002), **Siyasî Hatıralar**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, C. I, Temel Yay. 131, İstanbul, s. 118-119; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, C. II, s. 292.

³²¹³ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 130, C. 24, [01 Teşrin-i Sâni 1338 Çarşamba], s. 316-330.

³²¹⁴ **Vakit Gazetesi**, Tarih: 03 Teşrin-i Sâni 1338, Nu. 1757, s. 1.

³²¹⁵ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. IV, s. 1742; Küçük, “Mehmed VI”, s. 426.

olabileceği ifade edilmektedir.³²¹⁶ Yine Meclis'in padişahı yargılama isteğine karşılık,³²¹⁷ sadrazam Tevfik Paşa'nın, padişahın, milletin önünde kendisini savunma arzusunda olduğunu ilan etmesini ise,³²¹⁸ sultan Vahdeddin'in bu umudunu destekleyen bir tutum olarak değerlendirmek mümkündür. Lakin Milli Mücadele aleyhine sert yazılar yazan Peyâm gazetesinin sahibi Ali Kemal'in kaçırılarak linç edilmesi,³²¹⁹ gazetelerde padişahı ihanetle suçlayan haberler,³²²⁰ İstanbul halkının Anadolu'daki hareketi yürekten selamlaması,³²²¹ padişahın Cuma selamlığında yalnız bırakılması,³²²² hutbede adının zikredilmemesi³²²³ gibi bir dizi gelişme, sultan Vahdeddin'in gözden düşüğünü göstermektedir. Hususiyetle bir halifenin isminin hutbede zikredilmemesini, onun bir anlamda toplum nazarında manen hal'ine işaret saymak gerekmektedir.

İhanetle suçlanması ve Ali Kemal'in linç edilmesi, padişahın üzerinde tesir etmiş görünmektedir.³²²⁴ İstanbul'un işgalinden sonra İngilizlerle yaptığı görüşmelerde, şahsî güvenliğini sürekli ön planda tuttuğu bilinen padişahın,³²²⁵ saltanatın ilgasından sonra, hayatının tehlikede olduğu zehabına kapılarak, şahsî kaygılarının artmış olduğunu³²²⁶ ve bundan ötürü memleketten ayrılma isteğinin husule geldiğini düşünmek ihtimal dâhilindedir. Ancak şahsî kaygılarının artmış olmasına rağmen padişahın, emrindeki kendisine sadakatle bağlı askerleri ile, kendisini savunabilme ve Ankara'nın kararlarına muhalefet edebilme ihtimali bulunmasına karşın, bunu yapmadığı bilinmektedir. Sultan Vahdeddin'in böyle bir hamle imkânı olmasına rağmen, neden bunu değerlendirmede; hangi saıkların onu böyle bir adımı atmaktan geri tuttuğu düşündürücüdür.

Osmanlı'nın son padişahı sultan Vahdeddin, memleketi kesin olarak terk etme kararını verdikten sonra işgal kuvvetleri ile temasa geçmiştir. İşgal kuvvetleri kumandanının iltica talebini yazılı yapmasını istemesi üzerine, şu mektubu tahrir eylemiştir. "*General Harington Cenaplarına, İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümünden, İngiltere devleti fahîmanesine iltica ve bir an evvel, İstanbul'dan mahal-i âhara naklimi talep ederim, efendim.*"³²²⁷ Sultan Vahdeddin'in mektubunun

³²¹⁶ Karal, "Mehmed VI", s. 566; Küçük, "Mehmed VI", s. 426.

³²¹⁷ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 129, C. 24, [30 Teşrin-i Evvel 1338 Pazartesi], s. 303 vd.

³²¹⁸ Gotthard Jaeschke (1971), **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 249; **Vakit Gazetesi**, Tarih: 05 Teşrin-i Sâni 1338, Nu. 1759; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

³²¹⁹ Yılmaz Çetiner (1993), **Son Padişah Vahdeddin**, Milliyet Yay., İstanbul, s. 246, 253-254; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

³²²⁰ Karal, "Mehmed VI", s. 566.

³²²¹ **Vakit Gazetesi**, Tarih: 06 Teşrin-i Sâni 1338, Nu. 1760; Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 146-147. Ayrıca bk. Haluk Selvi – Bülent Cırık (2020), **Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 162, Ankara, s. 201-215.

³²²² Karal, "Mehmed VI", s. 566.

³²²³ İnal, **Son Sadrazamlar**, C. IV, s. 1743; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

³²²⁴ Çetiner, a.g.e., s. 253-254; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 248.

³²²⁵ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 1 vd., 241 vd.; Çetiner, a.g.e., s. 246-248; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, C. I, s. 44, 50, 203; a. mlf., **Gizli Belgeler ...**, s. 3-4, 9, 80, 114, 124-127, 133.

³²²⁶ Kemal Beydilli (2007), "Osmanlılar-Yakın Dönem", **TDVİA**, C. 33, İstanbul, s. 502; Karal, "Mehmed VI", s. 566; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 1 vd., 241 vd.; Vasfi Şensözen (1982), **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 78.

³²²⁷ Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 149; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

başka varyantlarından saltanatın ve hilafetin bi'l-irs ve'l-istihkak (hak, veraset ve vasiyet olarak) kendi üzerinde olduğunu ilan ederek, bu vasıflarıyla birlikte İngiltere'ye sığınmak istediği anlaşılmaktadır.³²²⁸ Padişahın bu iltica mektubunu, sadece “*halife-i Müslimîn*” olarak imzalamış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir.

İngiliz kumandanı resmi bir bildiri yayınlarak, padişah Vahdeddin'in İngiltere'ye sığındığını ve bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan ayrıldığını ilan etmektedir. Padişahın iltica için İngilizler'i tercih etmesi, İngiltere'nin sömürgelerinde dünyadaki en fazla Müslüman'a ev sahipliği yapması ile izah edilmiştir.³²²⁹ Türkiye'deki İngiliz Kuvvetlerinin Başkumandanı General Harington'un imzasıyla ilan edilen bu iltica talebi, şu şekildedir.

Resmen beyan olunur ki, Zât-ı şahane vaziyet-i hazıra neticesinde hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden, bütün İslâmların halifesi sıfatıyla İngiliz kuvvetlerinin himayesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere naklini talep etmiştir. Zât-ı şahanenin arzusu bu sabah ifa olunmuştur.³²³⁰

Padişahın İngiltere'ye sığınması ve Hicaz'a gitmesi, hem Türkiye hem de dünya Müslümanları arasında şaşkınlık yaratmıştır. Halifenin İngilizler'e ilticası, Müslümanların arasında fitneye sebebiyet vermekle mahkûm edilmiştir.³²³¹ Korkak ve maceraperest olmakla yaftalanan sultan Vahdeddin,³²³² Hicaz'da iken, Müslümanlara hitaben ecdadından kalan saltanat ve hilafet hakkından hiçbir zaman feragat etmediğini ilan eden bir beyanname neşretmiştir. Beyannamesinde hilâfet ile saltanatın ayrılmasının şeriata aykırı olduğunu belirten sabık sultan, Hz. Peygamberin yolundan ayrılıp, asi olmakla itham ettiği Milli Mücadelecilerden uzaklaşıp, hicret eylediğini söylemiştir.³²³³ Sultan Vahdeddin hilafetten ayrılmadığını ilan etse de, bunun Müslümanlar arasında hiçbir zaman karşılık bulmadığı; padişahın bu adımıyla sadece İngiliz siyasetine alet olduğu belirtilmektedir.³²³⁴

Padişahın İngilizler'e sığınması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi yaptığı toplantıda, sultan Vahdeddin'i, verilen hal' fetvası mucibince ve oy birliği ile hal' etmiş ve yerine veliahd Abdülmecit Efendi'yi halife olarak seçmiştir.³²³⁵ Milli Mücadele'nin sultan Vahdeddin'le temasını sağlayan Refet Bey'in, padişahın ülkeyi terk etmesinden sonra Ankara'ya çektiği telgraflarda, padişahın iki şekilde ithamının imkânından bahsettiği görülmektedir. Bunlardan ilki Milli Mücadele'ye karşı yürüttüğü faaliyetlerin ihanet kapsamında değerlendirilmesi; diğeri ise, ilkiyle bağlantılı olarak bütün bu aleyhte tutumu bilindiği halde makamında bırakılmasına rağmen, yine de, İslam düşmanı bir devlete iltica etmesi ile ortaya çıkan hıyanet halidir. Nitekim TBMM'de hal'

³²²⁸ Tarık Mümtaz Göztepe (2017), **Mütareke Günleri**, Haz: H. Afşın Günaydın, Cümle Yay. 60, Ankara, s. 670.

³²²⁹ Göztepe, a.g.e., s. 670.

³²³⁰ **Nutuk – Söylev**, C. II, s. 922; Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 151.

³²³¹ Küçük, “Mehmed VI”, s. 428; Sonyel, **Gizli Belgeler ...**, s. 202.

³²³² Sonyel, **Gizli Belgeler ...**, s. 204.

³²³³ Murat Bardakçı (2006), **Şahbaba**, İnkılap Kitapevi, İstanbul, s. 307-312, 447-452; Karal, “Mehmed VI”, s. 566; Küçük, “Mehmed VI”, s. 427-428.

³²³⁴ Metin Hülagü (2008), **Yurtsuz İmparator Vahdeddin İngiliz Gizli Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı**, Timaş Yay. 1767, İstanbul, s. 127.

³²³⁵ **Nutuk – Söylev**, C. III, s. 1861; İnal, **Son Sadrazamlar**, C. IV, s. 2068.

meselesi görüşülürken Rauf Bey, padişahın Sevr muahedesi kabul etmekle memlekete; halifelik vasfı ile İngilizler'e iltica etmesiyle de, İslam âlemine ihanet etmiş olduğunu gündeme getirmiştir.³²³⁶ Hal' fetvasının bu üç itham üzerine kurulmuş olduğu görülmektedir.

4.6.2. Sultan Vahdeddin'in Hal' Fetvası Sureti

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Şer'îye Vekili Mehmed Vehbî Efendi tarafından verilen ve oy birliği ile kabul edilen hal' fetvası şu şekildedir.

Minhü't-Tevfik

Bu meselede, eimme-i Hanefiyeden cevap ne vechiledir?

İmâmü'l Müslimîn olan Zeyd, düşmanın umûm müslimîn aleyhinde mucibi mahvolan tekâlifî şedîdesini bilâ zarûre kabul ile, hukuk-u İslâmiyeyi müdâfadan aczini izhâra müslimînin müdafaaten mücahedelerinde düşmana muvafakatte müslimînin ihtilâl ve iştikâsını mucip harekâta fiilen teşebbüs ve harekâtı ihtilâlkâraneye devam ve ısrar ve ba'dehû ecnebi himayesine ilticâ ederek, makam-ı Hilâfeti terk ve firâr ile Hilâfetten bilfiil feragat etmekle şer'an münhal' olur mu?

El-Cevâb: Allahü Âlem Bi's-Savâb olur.

Ketebehülfakîr
Afâ Anhülğanî
Mehmed Vehbi

Bu suretle hukuk ve menâfi-i İslâmiyeyi sıyâneten Makam-ı Hilâfete lâıyk bir zâta erbab ü hall ve akd tarafından beyat olunmak vacip olur mu?

Elcevâp: Allahü Âlem olur.

Ketebehülfakîr
Afa Anhülğanî
Mehmed Vehbi³²³⁷

4.6.3. Sultan Vahdeddin'in Hal'i ve Değerlendirme

1.

Fetva metnine göre, halîfe-i müslimîn olan padişah, düşmanın, Müslümanların genelinin aleyhine olacak ağır şartlarını, herhangi bir zaruret olmaksızın kabul etmek suretiyle, Müslümanların hukukunu müdafaa edemeyecek derecede zafiyet göstermiştir. Bizce bu bölümü Sevr antlaşmasının imzalanması ile izah etmek mümkündür. Sevr antlaşması Müslüman Türkler'in kabul edemeyeceği derecede ağır şartlara sahip bir antlaşma metin olup,³²³⁸ dönemin matbuatı

³²³⁶ Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 153, 156.

³²³⁷ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 140, C. 24, [18 Teşrîn-i Sâni 1338 Cumartesi], s. 582. (Eklerde verilmiştir.)

³²³⁸ Sevr Antlaşması ile ilgili bk. Nihat Erim (1953), **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. I, Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay., Ankara; Seha L. Meray – Osman Olcay (1977), **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. 409, Ankara; Sina Akşin (2017), **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, C. III, İş Bankası Kültür Yay., 4. Baskı, İstanbul; Paul C. Helmreich (1996), **Sevr Entrikaları**, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul; Cevdet Küçük (2009), "Sevr Antlaşması", **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s. 1-5.

Sevr'in imzalandığı günü matem günü olarak ilan etmiştir.³²³⁹ Dolayısıyla fetva metninde, bu antlaşmanın imzalanmak suretiyle, halifelğin öncelikli şartlarından olan Müslümanların hukukunun muhafaza edilmesi ilkesinin, halife tarafından çiğnendiği ileri sürülmüştür.

2.

Fetva metnine göre, halife-i müslimîn olan padişah, vatanın ve Müslümanların muhafazası için cihad eden Anadolu hareketine ve bu hareketin liderlerine karşı engelleyici bir tutum sergilemiştir. Mesela Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat padişah tarafından Anadolu'ya gönderilmiş olmasına rağmen,³²⁴⁰ kısa bir süre sonra İngilizler'in baskılarının da etkisiyle, azledildiğini ortaya koyan resmi belgeler bulunmaktadır.³²⁴¹ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın yanı sıra, diğer Milli Mücadele liderlerinin de Anadolu'da ortaya koydukları gayretlerin, resmi kanallardan engellenmeye çalışıldığı görülmektedir.³²⁴²

Sultan Vahdeddin'in, Anadolu hareketinin İttihatçı bir hareket olduğuna inandırılması sebebiyle,³²⁴³ Milli Mücadele'yi yürütenlere karşı, giderek sert muhalif bir tutum içerisine girdiği ve onlarla güçlü ve müspet bir irtibat kuramadığı görülmektedir. Padişahın bu muhalif yaklaşımında, Anadolu'daki Milli hareketin, payitahtın işgal altında olması ve bundan dolayı padişahın iradesini kullanamaması nedeniyle, kendi kendine ülkenin idaresini üstlenmesini,³²⁴⁴ saltanata bir başkaldırı olarak değerlendirmiş ve asi olarak gördüğü kişilerle temas kurmanın bir hükümdar için söz konusu olamayacağını düşünmüş olmasının da payı olmalıdır.³²⁴⁵ Nitekim dönemin matbuatında bu meyanda haberler ve Milli Mücadele'yi fitne hareketi, liderlerini de asi olarak ilan eden, aleyhte yazılar bulmak mümkündür.³²⁴⁶ Bundan dolayı padişah, yürütülen menfi propagandaların da etkisi ile, Milli Mücadele hareketine karşı, aleyhte iradeler yayınlamıştır. Milli

³²³⁹ **Vakit Gazetesi**, Tarih: 12 Ağustos 1920, Nu. 962, s. 1.

³²⁴⁰ BOA, İ. DUİT, 158-73, H-29-07-1337, (29 Recep 1337/30 Nisan 1919); BOA, MV., 215-115, H-16-08-1337, (16 Şaban 1337/17 Mayıs 1919); BOA, MV., 216-6, H-02-09-1337, (02 Ramazan 1337/01 Haziran 1919). Padişahın Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya gönderdiğini gösteren belgelerin, farklı görüşler bulunmakla beraber, bir "milli mücadele" başlatmayı talimat etmediğinin vurgulanması icap etmektedir. Belki iki lider arasında bazı gizli antlaşmalar bulunduğu düşünülebilir, lakin bunlar bu çalışmanın dışındadır. Bu hususla alakalı bk. Sina Akşin (2017), **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C. I, İş Bankası Kültür Yay., 4. Baskı, İstanbul, s. 276-298.

³²⁴¹ BOA, DH. ŞFR., 100-174, H-16-09-1337, (16 Ramazan 1337/15 Haziran 1919); BOA, MV., 216-54, H-24-09-1337, (24 Ramazan 1337/23 Haziran 1919); BOA, BEO., 4580-343446, H-24-09-1337, (24 Ramazan 1337/23 Haziran 1919); BOA, BEO., 4585-343858, H-08-11-1337, (08 Zilkade 1337/05 Ağustos 1919); BOA, İ. DUİT, 178-30, H-12-11-1337, (12 Zilkade 1337/09 Ağustos 1919).

³²⁴² BOA, DH. ŞFR., 101-19, H-22-10-1337, (22 Şevval 1337/21 Temmuz 1919); BOA, DH. ŞFR., 101-19, H-26-10-1337, (26 Şevval 1337/25 Temmuz 1919); BOA, DH. ŞFR., 101-60, H-29-10-1337, (29 Şevval 1337/28 Temmuz 1919); BOA, MV., 251-34, H-09-10-1337, (09 Şevval 1337/08 Temmuz 1919); BOA, BEO., 4584-343763, H-29-10-1337, (29 Şevval 1337/28 Temmuz 1919); BOA, DH. ŞFR., 101-67, H-01-11-1337, (01 Zilkade 1337/29 Temmuz 1919); BOA, DH. ŞFR., 101-70, H-02-11-1337, (02 Zilkade 1337/30 Temmuz 1919); BOA, DH. ŞFR., 101-74, H-02-11-1337, (02 Zilkade 1337/30 Temmuz 1919); **Takvîm-i Vekâyi'**, 04 Ağustos 1336, Nu. 3921.

³²⁴³ Milli Mücadele'nin İttihatçı bir hareket olduğu ifadeleri için bk. **Takvîm-i Vekâyi'**, 04 Ağustos 1336, Nu. 3921.

³²⁴⁴ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 1, C. 1, [20 Nisan 1336 Cuma], s. 2; Cevdet Küçük (2005), "Milli Mücadele", **TDVİA**, C. 30, Ankara, s. 79.

³²⁴⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, s. 34; Küçük, "Mehmed VI", s. 426. Dönemin şeyhülislamlarından olan Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele aleyhine sert tutumuyla, padişaha etki ettiği iddiası için bk. İnal, **Son Sadrazamlar**, C. IV, s. 2065-2066, 2098.

³²⁴⁶ **Vakit Gazetesi**, Tarih: 25 Haziran 1336, Nu. 926, s. 2.

Mücadele liderleri asi oldukları iddiasıyla, haklarında verilen katl fetvalarının³²⁴⁷ mucibince mahkeme edilerek, gıyaben idama mahkûm edilmişler ve bu kararlar padişah tarafından onaylanmıştır.³²⁴⁸

Fetva suretinde hükümet, Milli Mücadele hareketine karşı fetvalar³²⁴⁹ ve yazılar³²⁵⁰ neşrettirmek ve iç isyanlar³²⁵¹ çıkartmak suretiyle, dinin, Müslümanların ve vatanın muhafazası uğruna mücadele eden Anadolu hareketini akamete uğratmaya çalışmakla itham edilmektedir. Dolayısıyla halife olan padişah, nifak çıkarmak ve İslam ve vatan uğruna mücadele eden bir hareketi engellemeye çalışmak suretiyle, vazifesine muğayir davranmış ve Müslümanların aleyhine bir tutum takınmıştır.

3.

Hal' fetvasında son olarak, halife-i müslimîn olan padişah, halifelik biatından kaynaklanan vazifelerinin en önemlileri arasında bulunan Müslümanların onuru ve hukukunun muhafazası ile İslam ülkesinin korunması uğruna mücadele etme prensibini terk ederek, Müslümanların hasmı olan düşman bir ülkeye sığınmak suretiyle, ihanet etmiştir. Padişah Vahdeddin'e yöneltilen bu son ithamla ilgili etraflıca bir mütalaa yapmak gerekmektedir.

a. Halifenin Esareti Meselesi:

İstanbul'un işgali ile Müslümanların halifesinin düşmanın esareti altında kaldığı ve daha önceki hal' vakalarında benzeri olmayan yeni bir durum ortaya çıkmıştır. İslam hukukuna göre ve biat ilkesinin gereği olarak, esaret altındaki halifenin kurtarılması Müslümanların üzerine vaciptir.³²⁵² İslam âlimlerinin, İslam hukukunda kahr / kuhre hali denilen devlet başkanının düşman esaretine düşmesi meselesine yaklaşımlarını, esaret altındaki halifenin kurtarılabilme ümidi belirlemektedir. Buna göre, kurtarılma ümidi devam eden halifenin, devlet başkanlığı ve biatten kaynaklanan hakları devam etmektedir.³²⁵³ Ancak halifenin esaretten kurtarılması sürecinde Müslümanların aleyhine herhangi bir antlaşmanın yapılması meşru görülmemiştir.³²⁵⁴

İstanbul'un düşman tarafından fiilen işgal edilmesi ile, İslam'ın başkenti ve halifesi, esaret altına girmiştir. Öte taraftan Anadolu'da başlatılan hareketin, halifenin de İslam'ın payitahtının da esaretten kurtarılması için “şeriatın gereğinin yerine getirildiği bir adım”³²⁵⁵ olarak görülebilmesi

³²⁴⁷ Cerîde-i İlmiyye, Sy. 58, 1 Şâban 1336, s. 1843-1844.

³²⁴⁸ Takvîm-i Vekâyi', 11 Nisan 1336, Nu. 3824; Takvîm-i Vekâyi', 27 Mayıs 1336, Nu. 3864; Takvîm-i Vekâyi', 30 Mayıs 1336, Nu. 3866; Takvîm-i Vekâyi', 21 Haziran 1336, Nu. 3883; Vakîit Gazetesi, Tarih: 28 Mayıs 1336, Nu. 901, s. 2; Vakîit Gazetesi, Tarih: 22 Haziran 1336, Nu. 923, s. 2.

³²⁴⁹ Cerîde-i İlmiyye, Sy. 58, 1 Şâban 1336, s. 1843-1844.

³²⁵⁰ Takvîm-i Vekâyi', 04 Ağustos 1336, Nu. 3921.

³²⁵¹ Nutuk – Söylev, C. I, s. 524-525; a.g.e., C. II, s. 595-605; Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, C. III, İstanbul 2017, s. 1-255.

³²⁵² El-Ferrâ', a.g.e., s. 28; eş-Şirbînî, a.g.e., C. IV, s. 171; İbn Kudâme, a.g.e., C. XII, 243; Serahsî, el-Mebsût, C. X, s. 231; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Reşid Rızâ, el-Hilâfe, s. 41; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; Nebhan, a.g.e., s. 467-468.

³²⁵³ Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697.

³²⁵⁴ Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 47.

³²⁵⁵ eş-Şirbînî, a.g.e., C. IV, s. 171; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 697; İbn Kudâme, a.g.e., C. XII, 243; El-Ferrâ', a.g.e., s. 28; Serahsî, el-Mebsût, C. X, s. 231; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Reşid Rızâ, el-Hilâfe, s. 41; en-Nebhan, a.g.e., s. 467-468.

imkân dâhilindedir. Nitekim Milli Mücadele hareketinin, gayesini, Müslümanları, vatanı ve halifeyi kurtarmak şeklinde ilan ettiği bilinmektedir.³²⁵⁶ Ancak olayların neticeleri açısından burada durum diğerlerinden ayrılmaktadır.

b. Halifenin Hıyaneti Meselesi:

İslam hukukunda hürriyet, iktidarın kemal vasfı olarak kabul edilmektedir.³²⁵⁷ Bundan dolayı ulema arasında, düşmana esir düşen halifenin herhangi bir şekilde kurtarılma ümidi kalmadığı bir durumun ortaya çıkması, hal' gerekçelerinden sayılmıştır. Haliyle, düşmanın esiri olan halifenin ivedilikle hal' edilmesi ve yerine yenisinin seçilerek, kendisine biat edilmesi gerekmektedir.³²⁵⁸ Böyle bir durum sebebiyle halifenin hal' edilmesi, beklenen ve normal addedilebilen bir sonuçtur. Ancak sultan Vahdeddin'in durumunda olduğu gibi, bir halifenin, düşmana teslim olması veya sığınması meselesi, eşine pek sık rastlanılmayan ve daha önce şer'i ilkeleri verilen misallerden tamamen farklı bir duruma işaret etmektedir. Böyle bir mesele önemle ele alınmalıdır. Çünkü halife vasfı taşıyan devlet başkanının bilinçli olarak atmış olduğu böyle bir adım, hassas bir durumu izhar ettirmekte; dinen ve hukuken taşıdığı anlam açısından birçok soruna kapı araladığı varsayılmaktadır. Özellikle ve evleviyetle böyle bir durumun, din esas alındığında, nifak; sözleşmeler ve emanet temel alındığında ise ihanet / hıyanet anlamına geldiği söylenmelidir.³²⁵⁹

Devlet başkanı olan halife yetkisini, biat denilen bir tür sözleşme ile,³²⁶⁰ işin sahibi olan ümmetten (millet) almaktadır.³²⁶¹ Kaynaklarımızda milletin velayetini üstlenmek gibi büyük önem ifade eden bir vazifenin, hukukî kaideler muvacehesinde devlet başkanının tasarrufuna bırakılmasına niyabî/tefvîzî velayet denilmekte olup,³²⁶² söz konusu bu tefvîz ehliyeti, bir emanet bilinci ve bir emniyet gerektirmektedir. Dolayısıyla toplumun velayet ve vekâletini üstlenme sorumluluğunu mündemiç bulunan halifelik vazifesinin, halife seçilen kişiye, emanet olarak tevdi edildiği ifade edilmelidir. Nitekim güvenmek, korku ve endişeden güven içerisinde olmak anlamına gelen emanet,³²⁶³ **Mecelle**'ye göre, emin sayılan bir kimse nezdine teslim edilen şeydir.³²⁶⁴

İslam hukukuna göre biat akdi, halifeye, Müslümanların dinleri, canları, namusları, haysiyetleri, mal-mülkleri ve Müslümanlara ait daha başka birçok unsurun muhafazasının yanı sıra

³²⁵⁶ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 1, C. 1, [20 Nisan 1336 Cuma], s. 1; T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 99, C. 5, [18 Teşrin-i Sâni 1336 Perşembe], s. 425.

³²⁵⁷ El-Ferrâ', a.g.e., s. 20; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 19-20; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 421, 428; İbn Cemâa, a.g.e., s. 51; İbn Âbidîn, a.g.e., C. II, s. 280; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 693; Aydın, "Anayasa", s. 155.

³²⁵⁸ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 47; Senhûrî, a.g.e., s. 216; Aydın, "Hal'", s. 218.

³²⁵⁹ el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 370.

³²⁶⁰ Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 26, 28; Bâkılânî, a.g.e., s. 467-468; İbn Cemâa, a.g.e., s. 52; el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 181; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 448-449; Üdeh, a.g.e., C. I, s. 42-43; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 684; Hamidullah, **Der Islam**, s. 152; a. mlf., **İslam Anayasa Hukuku**, s. 186; Kayaoğlu, a.g.e., s. 19; Şen, a.g.e., s. 47; Kallek, "Biat", s. 120-122.

³²⁶¹ Bâkılânî, a.g.e., s. 476; el-Cüveynî, **el-Gıyâsî**, s. 389; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 44; Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52.

³²⁶² Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 49; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 43; Türkan, a.g.e., s. 206; Eskicioğlu, agm, s. 420.

³²⁶³ el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 99-101.

³²⁶⁴ **Mecelle**, (Md. 762.), s. 222.

dinin ve vatanın korunması gibi pek çok sorumluluk yüklemektedir. Bütün bu sorumluluklar, emanet kapsamında mütalaa edilmekte ve halifenin bu emanete hakkıyla sahip çıkması istenmektedir.³²⁶⁵ Emanetin zıttı ise, ihanet ve nifak olarak isimlendirilmektedir. Nifak din esaslı konuşulurken baz alınır. İhanet / hıyanet ise, sözleşmeler ve emanetler temel alınarak değerlendirilir ve sözleşmeyi gizlice bozmak suretiyle, hakka muhalefet etme anlamına gelmektedir.³²⁶⁶ Dolayısıyla halifenin bir sözleşme mukabilinde ve emaneten üstlendiği vazifesini tam yapmaması, bu görevini ihmal ya da ihlal edip terk etmesi, yani emanete sahip çıkmaması, ihanetle ilişkilendirilir. Böylece emanete hıyanet eden bir halifenin hal' edilmesine şer'an cevaz verilerek,³²⁶⁷ hıyanet içerisindeki yönetici görevinden azledilir.³²⁶⁸ Halifenin, İslam'ın düşmanı olan bir mercie teslim olup iltica etmesi, bu minvalde mütalaa edilebilir. Çünkü emaneten yüklendiği ve biat akdinden kaynaklanan düşmana karşı İslam'ı, İslam yurdunu ve Müslümanları koruma gibi vazifelerini bırakıp, nihai hedefi Müslümanların yurdunu işgal edip, Müslümanları köleleştirmek ve İslam'ı yok etmek olan düşmana sığınmak, hıyanetle izah edilebilecek bir neticedir. Bundan ötürü biat gereği Müslümanların bir hizmetkârı ve memuru olan bir halifenin bu hıyaneti sebebiyle, hal' edilir ve/ya hal' olunduğu var sayılır ve yenisinin ikamesi temin edilir.³²⁶⁹

Bu noktada iddia sahibinin paylaşmayı düşündüğü bazı hususları da, şu şekilde not etmek gerekmektedir. Sultan Vahdeddin'in İslam düşmanı İngilizler'e iltica etmesinden evvel, atabileceği ihtimal dâhilinde olan bazı adımları tespit etmek lazımdır. Müslümanların, vatanın ve hilafetin kurtarılması gayesiyle mücadele eden Anadolu hareketine³²⁷⁰ teslim olup, köşesine çekilebileceği gibi bazı beklentiler, okuyucu için söz konusu edilebilir. Sultan Vahdeddin'in Anadolu'ya teslim olma meselesinin, gündeme gelip gelmediği yahut bunu düşünüp düşünmediği bilinmemektedir. Sadece ayrılışından bir müddet önce, Gazi Paşa ile bir muhaberede bulunmak istediği ama bundan bir netice çıkmadığı ifade edilmektedir.³²⁷¹ Bu muhabere gerçekleşmiş olsaydı netice ne olurdu, malum değildir; lakin, padişahın can emniyetini gerekçe göstererek İngiltere'ye iltica etmeye karar verdiği, kendi mektubundan açıkça anlaşılmaktadır.³²⁷² Yine de öldürüleceği yolundaki iddiasının padişahın vehminden ileri gelen bir kuruntu olması ihtimalini, göz ardı etmemek lazımdır.

Bir diğer husus ise, devlet başkanı bile olsa kendisini milletin önünde savunma düşüncesidir. Padişahın yapılan ithamlar sebebiyle, kendisini milletin önünde savunma arzusunda olması,³²⁷³

³²⁶⁵ Mâverdî, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 256-257; a. mlf., **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 114; a. mlf., **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, s. 40-41; Neseî, **Tebîrat**, C. II, s. 829-831; El-Ferrâ', a.g.e., s. 27-28; İbn Haldûn, a.g.e., C. I, s. 460-471; Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 62-65; el-Karadâvî, **Fikihü'l-Cihâd**, C. II, s. 993; Zühaylî, a.g.e., C. VI, s. 699-701; Yavuz, "Sadrazam Lütî Paşa", s. 49.

³²⁶⁶ el-İsfahânî, **Müfredât**, s. 370.

³²⁶⁷ er-Rayyis, a.g.e., s. 217; Nebhan, a.g.e., s. 115.

³²⁶⁸ Mâverdî, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 243.

³²⁶⁹ er-Rayyis, a.g.e., s. 217; Mâverdî, **Teshîlü'n-Nazar**, s. 243; Nebhan, a.g.e., s. 115.

³²⁷⁰ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 1, C. 1, [20 Nisan 1336 Cuma], s. 1; T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 99, C. 5, [18 Teşrîn-i Sâni 1336 Perşembe], s. 425.

³²⁷¹ Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 149, 152.

³²⁷² **Nutuk – Söylev**, C. II, s. 922; Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 149, 151; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

³²⁷³ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 249; **Vakit Gazetesi**, Tarih: 05 Teşrîn-i Sâni 1338, Nu. 1759; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

gerçekleşmeyen bir emel olarak kalmıştır. İslam hukukundaki temel ilkeler, kim olursa olsun, bir töhmet sebebiyle sorumlu tutulmayı esas almasının yanında,³²⁷⁴ müttehemin kendisini savunma hakkını da ilkesel olarak kabul etmektedir.³²⁷⁵ Nitekim İslam tarihi kaynaklarında, halife dâhil, idarecilerin yargılandığı birçok dava örneğine yer verilmektedir.³²⁷⁶ Ancak en üst yetkili mercii olarak konumlandırılan devlet başkanının nasıl yargılanıp cezalandırılacağı, İslam âlimleri arasında farklı şekillerde ele alınmıştır. Mesela Hanefî âlimler, bazı cezaların devlet başkanına uygulanamayacağı şeklinde bir kanaate sahip olmuşlardır.³²⁷⁷ Hanefî ulemasının devlet başkanının yargılanması meselesinde olduğu gibi böyle nazik bir meseleyi, devlet reisi olarak yargı makamının bizzat sahibi olması³²⁷⁸ sebebiyle ve cezanın infazının pratikteki zorluğu açısından ele aldıkları görülmektedir.³²⁷⁹ Çünkü İslam hukukuna göre, fikhî olarak vacibin imkânsız olması durumunda, zorunluluğu ortadan kalkmaktadır.³²⁸⁰

Meşrutiyetle başlayan Anayasalı süreç, devlet başkanının en üst merci olan konumunun değiştiğini ve bu yeni dönemde en üst merci olarak, milletin bu konuma yükseldiğini ortaya koymaktadır. Bu yetki de meclis vasıtasıyla, mebuslara tevdi edilmiştir.³²⁸¹ Dolayısıyla meclis marifetiyle bir yargı mercii teşekkül ettirilerek, bu işin ifası imkân dâhilinde kabul edilebilir. Ancak siyaseten bu yargılamanın ve müttehem kişinin kendisini savunmasının nasıl yapılacağı müphemlikler taşımaktadır. Bir not olarak belirtmelidir ki, hem **Kânûn-ı Esâsî**'ye göre padişah gayr-i mes'ul sayılmaktadır³²⁸² hem de siyasi davaların her zaman adil neticeler vermeyebileceği izahtan varestedir. Kaldı ki, tarihi açıdan bakıldığında bu tür zamanlarda "*hükümler galibin fehvası*"³²⁸³ prensibince verilmektedir. Çünkü "*neticenin muvaffakiyeti, vasıtaları daima meşru kılmaktadır.*"³²⁸⁴ Yine de yargılamaya esas olarak müttehem olan halife Vahdeddin'in, şahsını, ailesini ve makamını koruma saikiyle ortaya koymuş olduğu bazı tasarruflarına bakılarak, bir fert olarak hıyanetine hüküm verilip verilemeyeceği yahut verilme(me)si gerektiği ya da bunun tespiti farklı bir konudur. Bundan öte, daha önce de ifade edildiği üzere, padişah tarafından atılan adımların ve özellikle Müslümanların halifesi olarak düşmana iltica etmesinin ihanete kapı araladığıdır. Yani ihanet sayılan unsur, fiilin bizzat kendisi oluşturmaktadır. Kanaatimizce

³²⁷⁴ Kemal Yıldız (2009), "Sorumluluk", **TDVİA**, C. 37, İstanbul, s. 381-382.

³²⁷⁵ Cevdet Yavuz (1994) "Dâva", **TDVİA**, C. 9, İstanbul, s. 14-15.

³²⁷⁶ Üdeh, a.g.e., C. I, s. 317-323.

³²⁷⁷ İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed es-Sivâsî (2003), **Fethu'l-Kadîr**, C. V, Tahk. Abdürrazzâk Gâlib el-Mehdî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrût, s. 264.

³²⁷⁸ Ahmed Cevdet, **Tezâkir**, C. IV, Tezkire: 40, s. 89; Aydın, a.g.e., s. 133.

³²⁷⁹ Üdeh, a.g.e., C. I, s. 321-323; İbn Nüceym, **el-Bahru'r-Râik**, C. V, s. 33.

³²⁸⁰ İbn Nüceym, **el-Bahru'r-Râik**, C. V, s. 33.

³²⁸¹ Elmalılı, **Osmanlı Anayasasına Dair**, s. 52; Seyyid Bey, **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'ıyyesi**, s. 4, 33-34, 39; a. mlf., "Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye", s. 190; a. mlf., **Fıkah Usûlü**, s. 101-102, 106; İskilipli Mehmed Âtîf, "Medeniyet-i Şer'ıye", s. 2525; İzmirli, "Hilâfet-i İslâmiyye", s. 51; Hoca İsmail Şükrü, agm, s. 52; Kara, a.g.e., s. 144.

³²⁸² **Kânûn-ı Esâsî**, (Md. 5.), s. 4.

³²⁸³ Naîmâ, a.g.e., C. II, s. 218; Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 29.

³²⁸⁴ Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, s. 116.

padişahın, böyle bir hal sebebiyle, Hz. Hasan'ın Muâviye lehine halifelikten feragati,³²⁸⁵ Emevi halifesi II. Muâviye'nin istifası,³²⁸⁶ tartışmalı olmakla beraber,³²⁸⁷ Abbâsî halifesi Mütevekkil Alellâh'ın halifeliği Yavuz Sultan Selim'e devretmesi,³²⁸⁸ II. Mustafa'nın tahtından feragat edip, kardeşi III. Ahmed'e biat etmesi,³²⁸⁹ III. Ahmed'in, yeğeni I. Mahmud'u kendi eliyle tahta oturtması,³²⁹⁰ III. Selim'in IV. Mustafa lehine saltanatı bırakması³²⁹¹ ya da II. Abdülhamid'in, yabancı bir devletin (muhtemelen Rusya'nın ya da Almanya'nın) iltica davetine icabet etmeyerek,³²⁹² zorunlu ikamete tabi tutulmayı kabul etmesi³²⁹³ örneklerinde olduğu gibi bir tercihte bulunabilme imkânı, bir سوال olarak zihinleri meşgul etmektedir.

Sultan Vahdeddin'in, üzerine emanet olarak yüklenmiş olan halifelik vazifesini sahibine iade etmek yerine, ikbal ve makamını korumak uğruna büyük bir hırs ortaya koyduğu ve bunun temini için, düşmanı olan İngilizler'le ilk baştan itibaren gizli görüşmeler yaptığı görülmektedir.³²⁹⁴ Bu görüşmeler neticesinde halife vasfını taşıyan birisi olarak, o dönemde en fazla Müslüman tebaaya sahip olan³²⁹⁵ İngilizler'e iltica etmesi,³²⁹⁶ tarihi açıdan yeni bir durum olup, onun bu hamlesi Müslümanlar adına "zü'l" ve "ar" olarak telakki edilmektedir.³²⁹⁷ Seyyid Bey, sultan Vahdeddin'in şeriatı ihtiraslarına alet ettiğini iddia ederken,³²⁹⁸ Halide Edip'e göre ise, Osmanlı padişahlarından hiçbirisi Vahdeddin'in yaptığı gibi, kendi rahatı için ülkesini düşman boyunduruğuna teslim etmemiştir.³²⁹⁹ Sultan Vahdeddin'in, fitneye sebep olacak derecede, aşırı bir ısrarla, şahsına ait olmayan bir unvanı da terkisine alarak, İslam düşmanı bir devlet olan İngiltere'ye, Müslümanların halifesi unvanı³³⁰⁰ ile iltica etmesi bilinçli bir tercih olup, ihanete kapı açmaktadır. Nitekim

³²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 412-416; Taberî, **Tarih-i Taberî**, C. IV, s. 74-79; Süyûtî, a.g.e., s. 150-155; Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, s. 254-255; Hançabay, agm, s. 227 vd.

³²⁸⁶ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 169-170; Belâzûrî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 321; Kâdî Hüseyin, a.g.e., s. 120-123; Ebu'l-Fidâ', a.g.e., C. I, 268; Süyûtî, a.g.e., 168.

³²⁸⁷ İnalçık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, s. 107.

³²⁸⁸ Atâ Bey, a.g.e., C. I, s. 92; İbn İyâs, a.g.e., C. V, s. 74, 125, 147-148; Bosnevî, a.g.e., s. 163-165; Danişmend, **Kronoloji**, C. II, s. 37-38.

³²⁸⁹ Silahdâr, **Nusretname**, s. 628; Defterdar, a.g.e., s. 810-815; Şeyhî, a.g.e., C. III, s. 2252; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 245-248; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 35-38.

³²⁹⁰ Subhî Efendi, **Târîh-i Subhî**, s. 9a vd.; Göynüklü Ahmed Efendi, a.g.e., s. 397; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, s. 137; Abdi Tarihi, a.g.e., s. 41-42; **Destârî Tarihi**, s. 17-18; Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., C. III-IV, s. 39-40; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 209-210.

³²⁹¹ Câbî Ömer Efendi, a.g.e., C. I, s. 140.

³²⁹² Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 103-104; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, s. 102-103; Aksun, **II. Abdülhamid**, s. 683.

³²⁹³ Ahmed Sâib, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 95; Yalman, a.g.e., s. 118; Ali Cevat Bey, **Fezleke**, s. 192-193; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 215.

³²⁹⁴ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, C. I, s. 571-577; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, C. I, s. 44, 50, 203; a. mlf., **Gizli Belgeler ...**, s. 3-4, 9, 80, 114, 124-127, 133.

³²⁹⁵ Göztepe, a.g.e., s. 670; Küçük, "Mehmed VI", s. 427. Dünyada en çok Müslüman'a ev sahipliği yapması İngiltere'nin, İslam'ın düşmanı olma vasfını değiştirmedini ifade etmek gerekmektedir.

³²⁹⁶ **Nutuk – Söylev**, C. II, s. 922; Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 151.

³²⁹⁷ Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 170.

³²⁹⁸ Seyyid Bey, **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, s. 65.

³²⁹⁹ Halide Edib (1928), **The Turkish Ordeal**, The Century Co., Londra 1928, s. 12.

Mâvedî'nin, istekli kişinin emanete hıyanet etmeye meylinin bulunduğu bahsetmesi,³³⁰¹ konuyla örtüşmektedir. Dolayısıyla padişahın bu adımı, Türkiye ve İslam dünyasında hem büyük bir nifak ve fitneye hem halifenin İslam düşmanlarının kuklası olması gibi bir acizliğe hem de sultan Vahdeddin için tarihi olarak süregelen bir hıyanet ithamına sebep olmuştur.³³⁰²

Sultan Vahdeddin hal' fetvası metninde, daha önce de tespit edilen sebeplere istinaden, dini anlamda nifak, emanet anlamında ise hıyanetle suçlanmaktadır. Padişahın hain olup olmaması yolundaki ithamları, dönemin siyasi eğilimleri ile birlikte okumak mümkünse de,³³⁰³ ortada, unvanıyla birlikte düşmanına iltica eden bir halife gerçeği bulunmaktadır. Nihayetinde Büyük Millet Meclisi de sultan Vahdeddin'in kendisini, bahsedilen tasarrufları sebebiyle hıyanetle itham ederek, hal' etmiştir.³³⁰⁴

4.

Sultan Vahdeddin'in hal' fetvasına ilaveten Şer'îye Vekili tarafından, meclis tarafından yeni bir halifenin seçilmesinin istifta edildiği ikinci bir fetva daha verilmiş ve İslam'ın hak ve hukukunun ve Müslümanların menfaatlerinin korunması için ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından münasip olan birinin hilafet makamına getirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna istinaden Türkiye Büyük Millet Meclisi hal' edilen sultan Vahdeddin'in yerine şehzade Abdülmecid Efendi'yi halife olarak seçmiş ve kendisine biat etmiştir.³³⁰⁵ Ancak hükümet etme isteği sebebiyle halife Abdülmecid Efendi ile Ankara'daki hükümet arasında meydana gelen yetki çatışması, Cumhuriyet'in ilanı ve başka bazı sebeplerden ötürü, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 03 Mart 1340/1924 tarihinde halifeliği kaldırarak, Osmanlı hanedanını sürgün etmiştir.³³⁰⁶

³³⁰⁰ Sultan Vahdeddin'in iltica mektubunu, "*halife-i Müslimîn*" unvanını kullanarak imzalamıştır. İngiliz kumandanının padişahın ilticasının ilanında ise, "*bütün İslâmların halifesi sıfatıyla İngiliz kuvvetlerinin himayesini talep eylediği*" şeklinde, halife unvanına vurgu yapılarak, tahrir edilmiştir. Cebesoy, **Siyasî Hatıralar**, C. I, s. 149-151; **Nutuk – Söylev**, C. II, s. 922; Küçük, "Mehmed VI", s. 427.

³³⁰¹ Mâverdî (2019), **Dürerü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Mâverdî'nin Siyâsetnâmesi (İnceleme-Çeviri-Metin-Tıpkı Basım)**, Haz. Abdüsselam Arı, TYEKB. 125, İstanbul, s. 44.

³³⁰² Hülagü, a.g.e., s. 127; Sonyel, **Gizli Belgeler ...**, s. 202; Küçük, "Mehmed VI", s. 428.

³³⁰³ Çetiner, a.g.e., s. 268.

³³⁰⁴ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 140, C. 24, [18 Teşrîn-i Sâni 1338 Cumartesi], s. 582.

³³⁰⁵ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 140, C. 24, [18 Teşrîn-i Sâni 1338 Cumartesi], s. 582.

³³⁰⁶ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 2, C. 7, [03 Mart 1340 Pazartesi], s. 19-78; Tafsilatlı anlatım için bk. **Nutuk – Söylev**, C. II, s. 1124-1135

SONUÇ

Hal', bir ihtilal neticesinde veya çeşitli sebepler ileri sürülerek mevcut devlet başkanının normal olmayan bir yolla değiştirilmesini ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan sonra birisi mükerrer olmak üzere, toplam on üç hal' vakası meydana gelmiştir.

Çalışmanın seyri takip edildiğinde, iktidar olgusuna ve iktidarı var kılan unsurlara değinilen ilk bölümde biat müessesesi, devlet başkanını seçmekle sorumlu kişilerin oluşturduğu ehlü'l-hal ve'l-akd grubu ve devlet başkanı olacak kişinin hususiyetleri, görevleri, yetkileri, yetkisinin sınırları ile hakları ele alınmıştır.

İslam'daki biat müessesesi ile kendisine meşruiyet sağlanan devlet başkanının, olağan dışı herhangi bir hal meydana gelmediği müddetçe ömür boyu iktidarda kalma hakkı bulunmaktadır. Lakin devlet başkanının vazife başında meydana gelen kusurları veya hataları sebebiyle, vazifesinin devamı İslam âlimlerince tartışma konusu edilmiştir. İslam âlimlerinin yaklaşımlarında devlet başkanının Müslüman olması öncelikli şartlardan birisi olup, devlet başkanının dinden çıkması, kâfir olması onun hal' edilmesini zaruri hale getirmektedir. Böyle bir durumla karşılaşan Müslümanların küfre sapan devlet başkanını ivedilikle ve her tür vasıtayı kullanarak hal' etmesi gerekmektedir. Öte taraftan ulemanın yaklaşımlarında, devlet başkanının taşınması gereken vasıflarda meydana gelen bazı değişikliklerin de hal' gerekçeleri arasında sayıldığı görülmektedir. Buna göre bir devlet başkanının vazifesini yapamayacak hale gelmesine neden olan delirmek, bunamak, aklî melekelerinin zeval görmesi ya da fiziksel olarak konuşma yeteneğini kaybetmesi, sakat kalması, kör ve felç olması gibi sağlık problemleri hal' sebepleri arasında yer almaktadır.

Hürriyet unsuru devlet başkanlığı için sıhhat şartları arasında sayılmaktadır. Bundan dolayı devlet başkanının hukukî tasarruflarında meydana gelen değişiklikler de hal' sebeplerinden olabilmektedir. Bu hususu iki şekilde mütalaa eden âlimlere göre, devlet başkanının kendi emrindeki memurlarından birisinin etkisi altına girmesine hacir hali, düşmana esir düşmesine ise kuhre hali demişlerdir. Hacir hali, bazı durumlarda devlet başkanlığını sona erdiren bir durum olarak görülmemiştir. Devlet başkanını / halifeyi hükmü ve sultanı altına alan bu müstevlînin tasarruflarını şariat kıstasına göre değerlendiren İslam âlimlerine göre, bu mütehakkim idarecinin yaptıkları, şeriatın hükümlerine ve adalete uygunsa, tasarrufları tasdik edilerek, kendisine karışılmaması tavsiye edilmektedir. Müstevlî tarafından atılan adımlar dinin hükümlerine ve adalete aykırı olması halinde ise, buna itiraz edilmesi ve bu müstevlînin uzaklaştırılması vaciptir. Burada ulemanın yaklaşımını belirleyen temel etmen, müstevlî idarecinin ortaya koyduğu tasarrufun şer'îliği olmaktadır. Kuhre halinde ise durum biraz daha karışıktır. Düşmanın ya da asilerin esaretine düşen devlet başkanının kurtarılması için Müslümanların topyekûn mücadele ederek, onu kurtarmaları gerekmektedir. Esaret altındaki başkanın kurtulma ümidi devam ettikçe, devlet başkanlığı da devam eder. Ancak düşman elindeki devlet başkanının kurtulma/kurtarılma ümidinin olup olmadığına bakan ulema için, herhangi bir kurtulma ümidi bulunmayan başkanın yerine yenisi seçilmeli ve ona biat edilmelidir.

İslam'a göre işin ehil olana verilmesi şer'i bir prensiptir. Bundan dolayı devlet başkanlığı gibi ağır bir sorumluluk da ehliyetli kişilere verilmesi gerekir. Devlet başkanının liyakat ve kifayet eksikliklerinin, Müslümanların işlerinin aksamasına sebebiyet vereceği, şeriatın ikamesine halel getireceği ve İslam toplumunun ve ülkenin birlik ve bütünlüğü için de sorun alanı oluşturacağı düşünülmektedir. Bundan ötürü ulema tarafından liyakat ve kifayet eksikliğinin hal' sebepleri arasında sayıldığı anlaşılmaktadır. Çalışma alanımıza giren dönemde vazife yapmış Osmanlı padişahlarının, çoğunlukla, toplumun sevk ve idaresini yürütecek denli, işinin gerektirdiği ilme ve liyakate sahip olmadıkları ileri sürülebilir. Dolayısıyla konumuzla yakın alakası olması hasebiyle, Osmanlı Devleti'nde hal' edilen padişahlarla ilgili şikâyetlere bakılınca, diğer sebeplerle birlikte, liyakat eksikliğinin de öne çıktığı görülmektedir.

Devlet başkanlığı meselesi şeriatı birebir ilgilendirdiğinden, devlet başkanının şeriata ittiba ilkesini ihlal etmemesi gerekir. İslam âlimlerine göre, devlet başkanlarının tasarruflarının meşruiyeti, dini ahkâmın tatbikine bağlıdır. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim, sünnet ve şer'i ölçülere aykırı davranma yani şeriata ittiba ilkesinin ihlali, hal' sebeplerinden kabul edilmektedir.

İslam ve Osmanlı tarihlerinde üzerinde en fazla tartışma çıkan hal' sebebi ise, devlet başkanının adaletten sapmasıdır. Adalet ilkesinin ihlali iki şekilde mütalaa edilmiştir. İlki devlet başkanının adalet ilkesini, idarî ve hukukî olarak ihlal etmesi bir zulüm hali meydana getirdiğinden, haram bir fiilin işlenmesi anlamında zulmetmek hal' gerekçesi olarak kabul edilmiştir. Devlet başkanının adalet ilkesini dinî manada ihali ise, fisk yani dinen zahiri bir sebep olarak değerlendirilmiştir. Sünnî ulemaya göre, fisk hali, fasık bir devlet başkanının değiştirilme imkânı, Müslümanların birlik ve dirliğine zarar vermeyecekse, hal' sebebi sayılmıştır. Ancak adalet ilkesinin ihlali meselesinde, dönem dönem, siyasi konjonktürün de etkisiyle, ulemanın yaklaşımlarının fatkılıklar gösterdiği belirtilmelidir.

İslam siyaset hukukunda ilk devirlerden itibaren devlet başkanlığının süresinin tayin edilememiş olması kanunî bir boşluk olup, beraberinde tartışmaları ve çatışmaları getirmiştir. İslam âlimleri, çalışmada da ifade edildiği gibi, bazı durumlar sebebiyle devlet başkanının değiştirilmesi imkânından bahsetseler de, bu işin nasıl yapılacağını ortaya koyamamışlardır. Böyle durumlarda devlet başkanının ya ölümü beklenmiş ya da mevcut düzenin değişmesine sebep olan ihtilal, isyan ve iç savaşlar gibi toplumun birliğine zarar verici reaksiyonlar meydana gelmiştir. Ayrıca biatın süresiz olması, hal' ile inkıtaya uğramakta; süresiz biat hakkına sahip olan devlet başkanının hal'i ise, yeni bir problem alanı meydana getirmektedir.

İktidarın müddeti ile ilgili yerleşik bir teamülün bulunmaması sebebiyle, devlet başkanının ömür boyu iktidarda kalması, mevcut düzene karşı bir muhalefet dalgasına neden olmuş; İslam – Osmanlı tarihi boyunca muhalefet etme tarzı ise, isyan ve başkaldırı olarak makes bulmuştur. İsyen hareketlerinin önemli vasıflarından birisi, iktidarın değiştirilmesi ve yerine kaim olma hedefi olduğundan, meşru bir otoriteye karşı başkaldıranlar, isyancı ve bağı olma pahasına, isteklerini gerçekleştirmek ve iktidara gelmek; iktidar sahipleri ise düzenin sağlanması ve iktidarlarının devamı için kılıcı/çatışmayı yegâne çözüm aracı olarak görmüşlerdir. Zuhur eden ihtilal hadiselerinin akabinde, devlet başkanları ya makamlarını kaybedip, öldürülmüşler ya da süreçten galip ayrılmışlardır. Muvaffak olanın takip ettiği metod ve yollar ise, güç ve galibiyeti sebebiyle

meşrû argüman haline gelmiş; hükümler ise galibin fehvasınca verilmiştir. Bundan ötürü bu türden toplumsal hadiselerde, kazananın haklı, kaybedeninse çoğu zaman haksız olarak kaydedildiği bir netice zuhur etmiştir. Yine de, itaat kültürüne sahip iktidar aklının da, itiraz fikrini önceleyen muhalefet aklının da, epistemik arka planında siyasal bir duruşun yer aldığı unutulmamalıdır.

İslam ve Osmanlı tarihlerinde itaat dengesinin bozularak, fiili isyan ve ihtilal hareketlerine dönüşmesinin gelenek halini almasında, ekonomik, sosyal ve siyasi birçok sebep aramak gerekmektedir. Ancak hal' vakalarında, sebepler farklı olmakla beraber, sürecin dini zeminde takdim edilmesi ve şer'e müracaat edilerek, meşruluğunun aranması dikkat çekici bir husustur. Muhelif unsurların, iktidarı, şer'i emirlerden uzaklaşmak ve ilahi hukuku ihlal etmekle itham etmek suretiyle, kendi eylemlerini şeriat dairesinde temellendirme ve meşrulaştırma gayesi güttükleri görülmektedir. Bunun için isyan ve ihtilal hareketlerinin aktörleri, şeriattan ayrılan halife, hükümdar ve devlet başkanını yeniden şeriata ittiba etmeye davet eden söylemler geliştirmişlerdir. İslamî kaidelerin toplumsal ortak paydayı teşkil ettiği Müslüman toplumlarda muhalif gruplar için, şeriat istemek ya da şeriatın elden gittiği şeklinde bir söylem, isyan ve ihtilal süreçlerinde kitleleri ikna etmenin ve harekete geçirmenin en kolay yolu olarak öne çıkmaktadır. Ancak dinî bir söylem geliştirilerek, şeriata referans verilmesi durumu, yeni bir siyasi dil üretmekten ziyade, darbe sürecinin dinî ve hukukî bir temele oturtularak, kamuoyu oluşturulmasında ve darbenin hedefine ulaşmasında önemli bir aşamaya işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen hal' vakalarında sürecin ilk elden şer'ileştirilmeye gayret gösterilmesi dikkat çekicidir. Hadiseler şer' ile dava görme niyetiyle başlatılmakta ve ümmet-i Muhammed şer'i bir davada (asilere) taraf olmaya davet edilmektedir. Buna ilaveten gerek gönüllü gerekse zor kullanılmak suretiyle şeyhülislam ya da ulemadan bazıları da hal'e katılmaktadır. Çünkü hal' süreçlerinde, aktif rol alıp, süreci meşrulaştırdığından dolayı şeyhülislamın ve ulemanın, darbe dönemlerinde isyanın manevi gücünü temsil ettiğini söylemek gerekir. Ulema zümresinin ihtilale katılması, isyanın başarısında kritik öneme sahip olmuştur. Tarihi kayıtlar, şeyhülislamın ve ulemanın ihtilalci kadroların arasında yer alması halinde, asilerin isyanlarını başarmaları noktasında avantajlı konumda bulunduklarını göstermektedir.

Tanzimat öncesi dönemde meydana gelen hal' vakalarında öne çıkan muhalif zümreler, devlette belli makamları elde etmek isteyen beklenti içerisindeki devlet adamları, ilmiye mensupları, saray kadınları, şehzadeler, asker, ayan ve bazen de esnaf kesimlerinden oluşmaktadır. Meydana gelen ihtilal süreçlerinin pratiğe aktarılmasında, askerler (çoğunlukla yeniçeriler) sürecin önemli aktörleri olarak öne çıkmıştır. Bu sebeple klasik dönemdeki darbe süreçlerinde askerî zümreler, isyanın başını çekmelerinin yanı sıra, harekâtın maddi kuvvetini de oluşturmuşlardır.

Tanzimat öncesi isyanlarının tipik özelliklerinden birisi, hal' edilmek istenilen padişahla ilgili ilkin, saltanak değişikliği niyeti saklı tutularak, herhangi bir harekette bulunulmamasıdır. Şer' ile dava görme gayesiyle ayaklanan zümrelerin, padişahın etrafındaki kişileri, sultanı yanlış yönlendirmek gibi çeşitli nedenlerle itham ederek, uzaklaştırmak suretiyle, iktidarın bileşenlerini parçalamayı önceledikleri belirtilmelidir. Böylece iktidarı dağıtılan ve yalnız bırakılan padişahın, hal' edilmesi kolay hale gelmektedir. Bu süreçte isyancıların taleplerine, iktidarını koruma saikiyle mukavemet gösteren padişahların, ulema, halk ve askerinin ittifakı karşısında direnemediği

görülmektedir. İktidarını muhafaza uğruna ortaya koydukları mukavemetlerinin, kendi ölümleri ile sonuçlanabileceğini idrakine sahip padişahların, kendi hayatlarının garantisinin peşine düştükleri, yakınlarını ve iktidarlarını feda ettikleri tarihi kayıtlardan öğrenilmektedir.

Tanzimat öncesi isyanların karakteristiklerinden bir diğeri ise, padişah hal' eden asilerin, yeni hünkardan kendilerine garanti istemeleri olup, verilen garantiye rağmen, asilerin bir kısmının, ortalık yatıştıktan sonra ortadan kaldırılmasıdır. Ayrıca hal' edilen padişahla beraber onun düzeni de sona ermekte ve eski/geleneksel nizama dönülmüş olmaktadır.

Tanzimat sonrası dönemde meydana gelen hal' vakalarında ise, ihtilalci kadrolar çoğunlukla modern mekteplerden yetişmiş bürokrat, aydın ve subay kesiminden oluşmaktadır. Ancak ulema kesiminin bu dönemde de, özellikle Yeniçeriler'in yokluğunda, siyasi muhalefet safhasının en önemli figürü olarak kitlesel bir hareket başlatmaya muktedir olduğu ve ihtilaller için vazgeçilmez önemini muhafaza ettiği görülmektedir.

Bu dönemin muhalefet etme tarzı da, daha öncekilerden farklılıklar taşımaktadır. Tanzimat sonrası dönemde meydana gelen hal' vakalarında zamanın siyasi ve ideolojik ihtiyaçlarıyla kurulan yakın ilişkisi dikkat çekmektedir. Basit taleplerin etrafında şekillenmiş, şahsi menfaat, beklenti, ihtiras, intikam ve tepki temelli ve gününbirlik hususiyetler barındıran Tanzimat öncesi dönem hal' vakalarına mukabil, modern dönemde meydana gelen ihtilallerde, vatan-millet-devlet kavramları ile bezenmiş fikir temelli ve kamuoyunun dikkatini çekmeye matuf özellikler göze çarpmaktadır. Ayrıca ihtilalcilerin, meşruiyet kaygılarının izalesi için hareketlerini, kamuya mal etme adına, padişah ve iktidar üzerinde tesir yapacak halk nümayişleri gibi bazı teşebbüslerinden bahsedilebilir.

Tanzimat sonrası muhaliflerini menfaat temelli ve çıkar ilişkileri içerisindeki tek düze bir muhalefet anlayışı ile değerlendirmek eksik kalmaktadır. Yeni dönemin ortaya çıkardığı modern siyaset anlayışı, fikir temelli bir muhalefet kültürünü öne çıkardığından, bu dönemin muhaliflerinden bir kesiminin, çıkar ilişkileri ile irtibatlı muhalifler olmadıkları ve hakiki manada devletin bekasını düşünerek, mevcut siyasi duruma itiraz getirdikleri tespit edilmiştir.

Hal' vakalarında şeriat talebi ile ortaya çıkan asiler, ümmet-i Muhammedi kendilerine katılmaya davet etmişlerdi. Buna karşılık iktidar erki de sancak ihraç etmek suretiyle halkın, asilerin değil kendilerinin yanında saf tutmasını temin gayretinde olmuşlardı. Yani her iki taraf da şer'e müracaat etmek suretiyle halkı yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Modern dönemde ise halkın aktif olarak olayların önünde yürütüldüğü öncelikli bir niyet söz konusudur. Bunun için muhalif kesimlerin, halkın yönlendirilmesi ve ikna edilmesi noktasında, propagandaya; bunun temini için ise matbuata fazlaca müracaat ettikleri belirtilmelidir. Ayrıca ihtilal süreçlerinin arkasında, bir dış mihrakın bulunduğu iddiası her zaman dikkat çekmiştir. Tanzimat sonrası dönemin ihtilallerinde, öncekilerden farklı bir diğer nokta ise, ihtilalciler, direkt olarak padişahın şahsını hedef almışlardır.

Her ne sebeple olursa olsun, normal olmayan bir iktidar değişikliğine neden olan hal' vakalarında, sürece hukukî ve şer'i bir çerçeve çizen, dinî siyasi bir metin olan fetva olmaktadır. Siyasi kriz sarmalının aşılabilmesinde ihtiyaç duyulan meşruluk arayışının bir sonucu olan ve Osmanlı'da adına hal' fetvası denilen bir menşûr ile şer'i-siyasi akıl devreye sokulmakta ve ihtilal süreci meşrulaştırılarak, meselenin suhuletle hitama erdirilmesi temin edilmiş olmaktadır. Böylece

muhtevasında yer alan şer'i sebeplere istinaden itham edilerek, vazifesinden el çektirilen devlet başkanının hal' edilmesi, bir fetva suretiyle, şeriatı ve hukuka uygun hale getirilmiş ve şeklen de olsa, İslam hukukuna riayet edilmiş olmaktadır.

Genel olarak fetvalar şer'i ilkeler çerçevesinde teşekkül ettirildiğinden, örfi ya da siyasî bir meselenin bile, dinî bir şekilde ifade edilebilmesi pek tabii mümkündür. Hayatın her alanında olduğu gibi, siyasi hadiseler müteallik işlerin de fetvanın konuları arasına girdiği tespit edilmektedir. Özellikle hal' fetvalarının siyasi bir mülahazayla ve çoğunlukla asker, devlet erkânı ve şeyhülislamın işbirliğinin neticesinde verildiği bilinmektedir. İhtilal dönemlerinin ürünü olan bu fetvaların, sıhhatleri ile şer'i ve hukukî yönleri itibarıyla hem kendileri hem de alınma biçimlerini tartışmalıdır. Ancak söz konusu fetvaların, şer'i ve hukukî gerekçeleri ihtiva etmesi sebebiyle, kendileri ile kamuoyu oluşturulduğu ve ihtilal sürecine şer'i ve yasal bir boyut katarak, süreci meşrulaştırdığı bilindiğinden, asilerce ilk elden fetva alınması temin edilmiştir.

Hal' fetvası, özellikle Osmanlı'daki darbe süreçlerinde, siyasi sahaya münhasır olarak, şeyhülislamın siyasi salâhiyetini ortaya koyması bakımından kıymetli görülmektedir. Ayrıca fetva literatürü içerisinde özel bir yere sahip olan şeyhülislam hal' fetvaları, padişahları, hükümdarlığını elinden alarak, vazifesinden uzaklaştırması sebebiyle önemli siyasi metinler olmaktadır. Çok defa siyasi mülahaza ve duruma uygun verilmesinden dolayı hal' fetvalarını, gücü eline geçiren grupların, kendi siyasi emelleri doğrultusunda dini siyasete alet ettiklerini ortaya koyan, tipik siyasi - tarihi vesikalar olarak tespit edebilmek ve ilaveten, talep edilme niyeti ve muhtevası açısından ise, muhalif metinler olarak sayabilmek imkân dâhilinde gözükmemektedir. Bundan dolayı hal' fetvalarının, vazgeçilmez tarihi bir kaynak değerine sahip olduğu düşünülmektedir.

Hal' fetvası denilen metinlerin, ayaklanma, isyan, ihtilal gibi toplumsal reflekslerin, şer'i ve hukukî bir daire içerisinde konumlandırılması ihtiyacından hâsıl olduğu ve böyle bir arka planın bulunduğu ileri sürülebilir. Ayrıca böyle bir fetva talebinin, fetvanın genel nitelikli ve Müslümanları ilgilendiren bağlayıcı tarafının olması özelliğinden hareketle, muhaliflerin ya da ihtilalcilerin, fetvaya havale etmek suretiyle meseleyi, tüm Müslümanları alakadar eden bir durumun kararı gibi lanse etme niyetine sahip olduklarını da ortaya koymaktadır. Ayrıca fetvanın, meselenin dini ve vicdanî tarafını oluşturduğunun da vurgulanması gerekmektedir.

Hal' fetvalarının şer'i ve hukukî yönleri tartışmalı olsa da, bu fetvalarda şekil açısından şer'i usullere ve fetva kavillerine aykırılık bulunmamaktadır. Bundan dolayı mezkûr fetva metinlerine, siyasi birer metin olmalarının yanı sıra, şer'i-hukukî metinler olarak da bakılabilir. Çünkü fetva tekniği açısından usule uygun olan hal' fetvaları, aynı zamanda güçlü şer'i-hukukî delilleri havi metinlerdir. Hal fetvası metinleriyle, biattan kaynaklanan vazifesi hatırlatılan hükümdarın, görevi ihmal, adaleti zedelemek gibi hangi suçları; mecnun, cinnet, şuuru muhtel vs. gibi hangi kusurları; ya da fetvada şeriatı ihlal ithamı söz konusu edilmişse, şeriatı hangi yönüyle ihlal ettiği ilan edilmiş olmaktadır. Akabinde ise ortaya konulan ithamların İslam hukuku açısından şer'i olarak hal' edilme sebepleri arasında yer almasından mütevellid, itham edilen devlet başkanın bu gerekçelere istinaden, hal'inin meri olup olmadığı sorulmuştur.

Fetva daima suale tabi olduğundan, cevap da ona göre oluşmaktadır. Hal' fetvası metinlerinde iddia edilen suçları işleyen ve ileri sürülen kusurlara sahip, bir devlet başkanının hal'i, böylece şer'i olarak gerekli olup, meşru olmaktadır. Ancak hakikatte, kendisine darbe yapılan devlet başkanı, fetvadaki fiilleri yapan ve hal'i iktiza eden müttehem hükümdar mıdır? Dolayısıyla hal' edilen padişahın tutum ve davranışlarının fetvada ileri sürülen ithamlarla örtüşüp örtüşmediği apayrı bir konu olup, çoğu hal' vakası, galip gelen asilerin fetvadan anladığı / anlamak istediği şekliyle vuku bulmaktadır. Bu nedenle hal' fetvalarının İslam'ın temel kaidelerinden neşet eden şer'i bir yönü bulunmakla beraber, bu fetvaların dönemin siyasi konjonktüründen doğan siyasi metinler oldukları ve zamanla, benzerlerinden hareketle, teamül haline gelip, bağlayıcı addedildikleri ileri sürülebilir.

Osmanlı Devleti'nde, XVII. yüzyıldan sonra meydana gelen hal' vakalarının akabinde ortaya konulan fetva metinlerinde, padişahların hal' gerekçelerini, bazılarının hastalık hali dışarıda tutulacak olursa, adalet ve şeriata ittiba ilkesinin ihlal edilmesinden ve liyakatten kaynaklı eksiklikler oluşturmaktadır. Çalışma alanımızdaki on üç hal' vakasından ilki olan I. Mustafa'nın, akıl hastalığı sebebiyle hal' edildiği bilinmektedir. Deli olmasına rağmen ilkin bazı siyasi sebeplere istinaden tahta çıkarılan I. Mustafa'nın, bir müddet sonra hal' edildiği; birkaç sene sonra II. Osman'ın hal' ve katledilmesinden sonra, bu sefer askerlerin zorlaması sonucu yeniden tahta çıkarıldığı ve akıl hastalığı gerekçe gösterilerek yeniden hal' edildiği malumdur. Onun hal'inde öne sürülen cünûn-ı mutbik yani sürekli akıl hastalığı şer'i bir gerekçe olup, bu durumdaki bir devlet başkanının ivedilikle hal' edilmesi gerekmektedir. Lakin I. Mustafa örneğindeki gibi, hastalığa sahip olan bir namzedin devlet başkanı yapılmasının arka planındaki ana etmenin siyasi rekabet ve çatışma olduğu ifade edilebilir.

II. Osman'ın hal'inde de, siyasi çatışmalar ön plana çıkmış olup, genç padişah devlet, ordu ve ilmiye ricalinin amansız ikbal mücadelesinin bir neticesi olarak katledilmiştir. Ancak onun hal' fetvasında tecrübesizliğinden neşet eden liyakatsizliği nedeniyle fitneye sebep olduğu ve beytûlmâlin israfı gibi adalet ilkesinin ihlali anlamındaki hal' gerekçeleriyle suçlanması önemlidir.

Sultan İbrahim ise, siyasi çekişmelerin neticesinde hem hal' hem de katledilmiş olup, onun ilgili hal' fetvası mucibince katledilmesi dönemin ihtilalci kadrolarının padişaha karşı oluşan öfkelerinin büyüklüğünü göstermektedir. Öte yandan hem II. Osman'ın hem de sultan İbrahim'in, asiler ve darbecilerce öldürülmeleri, padişah algısındaki değişim ve dönüşümü göstermesi bakımından ilginç örnekler sunmaktadır. Sultan İbrahim hal' fetvasında şer'i olarak, işi ehline vermemek suretiyle adalet ilkesini, döneminde haram bir fiil olan rüşvetle iş yapılmasına göz yummak ve makam ve mevkilerin rüşvet marifetiyle elde edilmek suretiyle ise, şeriatın ihlali ile itham edilmektedir. Her iki gerekçe de, İslam hukuku tarafından hal' sebepleri arasında sayılmıştır.

IV. Mehmed ile oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed ise, iktidar yetkisini kötüye kullanma, av peşine koşarak, görevi terk ve ihmal, atamalarda ehliyeteye önem vermeme, cihad konusunda gevşeklik, beytûlmâli israf, ağır vergiler, etrafındakilerin sultanı altına girmek, yalanla iş görmek gibi zulme kapı aralayan adalet ve şeriata ittiba ilkesinin ihlali ve liyakatsizlik ekseninde ele alınabilecek gerekçelerle itham edilerek, hal' edilmişlerdir. Her üç padişah da, hal' vakaları neticesinde, öldürülme endişesi taşımaları sebebiyle tahtlarından feragat etmiştir.

III. Selim ise, vazifesini ihmal, atadığı kişilerin halka zulmetmesine seyirci kalmak, yalan söylemek gibi adalet ve şeriata ittiba ilkesinin ihlali ile suçlanmıştır. Ayrıca III. Selim, ilginç bir şekilde çocuksuz olması ile de itham edilmiştir. Buraya kadar ortaya konulan hal' gerekçelerinin şer'i olarak bir temeli bulunmakla beraber, çocuksuz olma ithamı, devlet başkanı olmaya mani olmadığı gibi, **Ahkâmü's-Sultâniyye** türü eserlerin imamet bahislerinde, şer'i açıdan geçerli bir hal' sebebi olarak da, ele alınmamıştır.

IV. Mustafa'nın ise, hem ihtilalci kadrolarla birlikte hareket ederek, meşru bir devlet başkanına karşı ihanet içerisinde olması hem de selefi mahlû' III. Selim'in haksız yere öldürülme emrini verdiği için, hal' edildiği tespit edilmektedir. Haksız yere bir cana kıyılması dinen haram kabul edildiğinden, devlet başkanının bu türden ağır bir suçu işlememesi gerekmektedir. Son olarak IV. Mustafa'nın, saltanatı elde etme uğruna ve büyük bir hırsla selefine karşı girişilen ihtilalin aktif aktörlerinden birisi olarak, tahta çıkmasına rağmen, saltanatının uzun ömürlü olmadığı; kendisinin de bir ihtilalin akabinde hal' ve katledildiği ifade edilmelidir.

Tanzimat'tan sonra meydana gelen hal' vakaları da siyasi çekişmelerin gölgesinde cereyan etmesine rağmen, sürecin şer'i bir zeminde takdim edilmesi bu dönemde de göze çarpmaktadır. Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinde, siyasi çekişmelere ilaveten, bir dış mihrak faktöründen bahsetmek mümkündür. Lakin sultan Abdülaziz, hal' fetvasında siyasi işlerden habersiz, şuuru bozuk, din ve dünya işlerini karıştıran birisi olarak tavsif ve itham edilmekte ve beytûlmâli kendi ikbali için israf ve devlet ve milleti tahrip etmekle suçlanmaktadır. Sultan Abdülaziz hal'inde birkaç gün sonra ise vefat etmiştir. Vefatını intihar olarak ileri sürenler olduğu gibi, mahlû' padişahın ihtilalcilerce öldürüldüğünü iddia edenlerin de bulunması, sultan Abdülaziz'in vefatı meselesinin netlik kazanamadığını göstermektedir.

V. Murad ise, tahta çıktıktan birkaç gün sonra cinnet geçirmesi sebebiyle hal' edilmiştir. Hal' fetvası ise, ulemanın ittifakla kabul ettiği hal' gerekçelerinden birisi olan sürekli delilik hali (cünûn-i mutbık) ithamı üzerine isnad edilmiştir. V. Murad'la ilgili fetva metninde ortaya konulan sürekli akıl hastalığının, doktor raporlarıyla tespit edilmesi ve bu raporlara istinaden, hastalığının iyileşme ihtimalinin bulunmaması sebebiyle, Murad'ın hal'inin meşru olduğu söylenebilir.

Osmanlı Tarihi'nin en tartışmalı padişahlarından birisi olan II. Abdülhamid de, hal' edilen padişahlardan birisidir. Yetkilerin meclise devredildiği anayasalı bir dönemin padişahı olan II. Abdülhamid'in, Otuzbir Mart sürecinin akabinde hal' edilerek, zorunlu ikamete tabi tutulduğu görülmektedir. Meclis tarafından hal' edilmesine rağmen, yine de fetvaya müracaat etme gereği duyulmasını, Osmanlı toplumunda şeriatın hala ortak paydayı temsil ettiği hakikati ve şeriatın belirleyiciliği ilkesi ile izah etmek mümkündür. Onun hal' fetvasındaki ilk gerekçe olan kitap sansürü hem İslam tarihindeki hem de Osmanlı tarihindeki hal' gerekçe ve örneklerinden ayrılmaktadır. Fetva metninde padişah ayrıca, sürgün politikası, beytûlmâlin israfı ve Otuzbir Mart'ın faili olmakla itham edilmektedir. Fetva metninde ortaya konulan sansür ithamının, şer'i olarak devletin refleksleri ile alakası bulunmakta olup, kanun dairesinde neşriyata izin verildiği bilinmektedir. Padişahın beytûlmâli, jurnalcilere israf ettiği ithamı ise, ispat edilebilirlikten uzak bir iddia gibi görünmektedir. Keza Otuzbir Mart'ın faili olma suçlaması da, bizzat dönem kayıtlarınca ve padişahı bu minvalde itham edenlerce tekzip edilmiştir. Ancak sultan Abdülhamid'in sürgün

politikası, bu dönemin ayırıcı vasfı olarak öne çıkmakta olup, padişahın bu insiyati ise, anayasanın kendisine verdiği yetki ile yapılmış görünmektedir. Ayrıca sürgün ve hatta sansür politikasının İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı siyaset-i şeriyye kapsamında değerlendirilebilmesi de ihtimal dâhilindedir. Ancak II. Abdülhamid dönemi istibdat dönemi olarak tavsif edilmesine rağmen, padişah fetva metninde müstebit / istibdatçı olmakla itham edilmemiştir.

Son padişah Vahdettin ise, saltanatın ilgası üzerine ülkeyi terk ettiği için, hal' edilmiştir. Hal' fetvasında, halife olarak Müslümanların haklarını koruması gerekirken, Sevr antlaşmasını imzalamak suretiyle Müslümanların şerefini ayaklar altına aldığı ve zafiyet göstermekle; esaret altındaki halifeyi ve Müslümanları kurtarma mücadelesi veren Anadolu hareketini engellemeye çalışmakla ve nifak çıkartmakla; son olarak ise, İslam düşmanı bir ülkeye iltica etmesi sebebiyle, hıyanetle itham edilmiştir.

Netice olarak araştırma boyunca tespit edilebilen bilgiler muvacehesinde denilebilir ki, II. Osman, İbrahim, IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed, III. Selim, Abdülaziz ve II. Abdülhamid, devlet başkanının taşıması gereken hususiyetlerden birisini kaybettikleri nedeniyle değil, siyasi çekişmeler neticesinde hal' edilmişlerdir. IV. Mustafa ise, isyancılarla birlikte hareket ederek, meşru devlet başkanına karşı ihanet içerisinde olması ile ve haksız yere selefi III. Selim'in öldürülmesi emrini vermesi sebebiyle hal' edilmiştir. Sultan Vahdettin'in ise, siyasi tartışmalardan bağımsız bir şekilde, hem saltanatın ilgası hem de makamını terk ve firar ederek İslam düşmanı bir devlete sığınmış olması gerekçesiyle, hal' edildiği bilinmektedir. I. Mustafa ve V. Murad'ın ise akıl sağlıklarının yerinde olmadığından dolayı hal' edildikleri tarihi kayıtlarda iddia edile gelmektedir. Hal' edilen padişahlardan, II. Osman, İbrahim, III. Selim, IV. Mustafa ve Abdülaziz'in, ihtilaller sonucunda öldürüldükleri ifade edilmelidir. Ancak bütün bu işlemlerin tanımlanması şariat dairesinde yapılmış, sürecin takdimi, dini bir zeminde yürütülmüştür. Bu da Osmanlı toplumunda şariatın belirleyici vasfını öne çıkaran bir durum olarak tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Bab-ı Asafî Defterleri (A. {DVNSMHH. d. }, Dosya Nr. 136, Gömlek Nr. 189; Dosya Nr. 139, Gömlek Nr. 751; Dosya Nr. 139, Gömlek Nr. 1672.

Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı ((A. MKT. NZD), Dosya Nr. 356, Gömlek Nr. 69; Dosya Nr. 345, Gömlek Nr. 85.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A} MKT. MHM.), Dosya Nr. 453, Gömlek Nr. 60; Dosya Nr. 168, Gömlek Nr. 5.

Sadaret Nâme-i Hümâyûn Evrakı (A} DVN.NMH.), Dosya Nr. 27, Gömlek Nr. 9.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A} MKT.UM.), Dosya Nr. 463, Gömlek Nr. 15.

Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı (BEO), Dosya Nr. 1070, Gömlek Nr. 80205; Dosya Nr. 4584, Gömlek Nr. 343763; Dosya Nr. 2581, Gömlek Nr. 193505; Dosya Nr. 3921, Gömlek Nr. 294040; Dosya Nr. 4580, Gömlek Nr. 343446; Dosya Nr. 4585, Gömlek Nr. 343858.

Dâhiliye Tahrirat Kalemî (DH. EUM. THR.), Dosya Nr. 99, Gömlek Nr. 64.

Dâhiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM.), Dosya Nr. 19, Gömlek Nr. 1.

Dâhiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ.UM. EK), Dosya Nr. 118, Gömlek Nr. 32.

Dâhiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT.), Dosya Nr. 1505, Gömlek Nr. 56; Dosya Nr. 2294, Gömlek Nr. 50; Dosya Nr. 2361, Gömlek Nr. 115; Dosya Nr. 2398, Gömlek Nr. 76; Dosya Nr. 483, Gömlek Nr. 35; Dosya Nr. 542, Gömlek Nr. 17; Dosya Nr. 585, Gömlek Nr. 3; Dosya Nr. 809, Gömlek Nr. 75; Dosya Nr. 957, Gömlek Nr. 34.

Dâhiliye Şifre Kalemî (DH. ŞFR.), Dosya Nr. 100, Gömlek Nr. 174; Dosya Nr. 101, Gömlek Nr. 19; Dosya Nr. 101, Gömlek Nr. 60; Dosya Nr. 101, Gömlek Nr. 19; Dosya Nr. 101, Gömlek Nr. 67; Dosya Nr. 101, Gömlek Nr. 70; Dosya Nr. 101, Gömlek Nr. 74.

Dâhiliye 2. ŞB. (DH. EUM. 2. ŞB.), Dosya Nr. 7, Gömlek Nr. 10.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMS. İŞO.), Dosya Nr. 83, Gömlek Nr. 19.

Hariciye Mektubi Kalemî (HR. MKT.), Dosya Nr. 319, Gömlek Nr. 18; Dosya Nr. 364, Gömlek Nr. 4; Dosya Nr. 746, Gömlek Nr. 44; Dosya Nr. 765, Gömlek Nr. 101.

Hariciye Tahrirat (HR. TH.); Dosya Nr. 334, Gömlek Nr. 75.

Hariciye Tercüme Odası (HR. TO.), Dosya Nr. 516, Gömlek Nr. 54.

İrade Hususi (İ. HUS.), Dosya Nr. 60, Gömlek Nr. 45; Dosya Nr. 82, Gömlek Nr. 141.

İrade Maarif (İ. MF.), Dosya Nr. 8, Gömlek Nr. 43.

İrade Dâhiliye (İ. DH), Dosya Nr. 435, Gömlek Nr. 28751; Dosya Nr. 526, Gömlek Nr. 36355.

İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.), Dosya Nr. 158, Gömlek Nr. 73; Dosya Nr. 178, Gömlek Nr. 30.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.), Dosya Nr. 122, Gömlek Nr. 98; Dosya Nr. 8, Gömlek Nr. 344.

Mabeyn-i Hümayûn Evrakı İradeleri (MB. İ.): Dosya Nr. 19, Gömlek Nr. 170; Dosya Nr. 128, Gömlek Nr. 49; Dosya Nr. 128, Gömlek Nr. 50.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT), Dosya Nr. 22, Gömlek Nr. 118; Dosya Nr. 22, Gömlek Nr. 85; Dosya Nr. 290, Gömlek Nr. 22.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.), Dosya Nr. 104, Gömlek Nr. 6; Dosya Nr. 1140, Gömlek Nr. 42; Dosya Nr. 120, Gömlek Nr. 53; Dosya Nr. 155, Gömlek Nr. 67; Dosya Nr. 168, Gömlek Nr. 122; Dosya Nr. 169, Gömlek Nr. 13; Dosya Nr. 243, Gömlek Nr. 7; Dosya Nr. 312, Gömlek Nr. 52; Dosya Nr. 334, Gömlek Nr. 75; Dosya Nr. 358, Gömlek Nr. 29; Dosya Nr. 370, Gömlek Nr. 44; Dosya Nr. 370, Gömlek Nr. 50; Dosya Nr. 375, Gömlek Nr. 51; Dosya Nr. 377, Gömlek Nr. 48; Dosya Nr. 385, Gömlek Nr. 23; Dosya Nr. 406, Gömlek Nr. 18; Dosya Nr. 47, Gömlek Nr. 22; Dosya Nr. 48, Gömlek Nr. 70; Dosya Nr. 490, Gömlek Nr. 14; Dosya Nr. 491, Gömlek Nr. 18; Dosya Nr. 50, Gömlek Nr. 139; Dosya Nr. 522, Gömlek Nr. 17; Dosya Nr. 525, Gömlek Nr. 48; Dosya Nr. 53, Gömlek Nr. 142; Dosya Nr. 630, Gömlek Nr. 47; Dosya Nr. 645, Gömlek Nr. 44; Dosya Nr. 648, Gömlek Nr. 62; Dosya Nr. 655, Gömlek Nr. 1; Dosya Nr. 679, Gömlek Nr. 20; Dosya Nr. 7, Gömlek Nr. 111; Dosya Nr. 72, Gömlek Nr. 4; Dosya Nr. 95, Gömlek Nr. 117.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), Dosya Nr. 184, Gömlek Nr. 65; Dosya Nr. 215, Gömlek Nr. 115; Dosya Nr. 216, Gömlek Nr. 54; Dosya Nr. 216, Gömlek Nr. 6; Dosya Nr. 251, Gömlek Nr. 34

Şura-yı Devlet (ŞD), Dosya Nr. 213, Gömlek Nr. 55.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA.e), Dosya Nr. 39, Gömlek Nr. 19; Dosya Nr. 39, Gömlek Nr. 21; Dosya Nr. 0885, Gömlek Nr. 63; Dosya Nr. 1181, Gömlek Nr. 37; Dosya Nr. 860, Gömlek Nr. 31; Dosya Nr. 306, Gömlek Nr. 42.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya Nr. 38, Gömlek Nr. 1; Dosya Nr. 21, Gömlek Nr. 28; Dosya Nr. 17, Gömlek Nr. 31; Dosya Nr. 17, Gömlek Nr. 42; Dosya Nr. 18, Gömlek Nr. 10; Dosya Nr. 20, Gömlek Nr. 34; Dosya Nr. 20, Gömlek Nr. 7; Dosya Nr. 21, Gömlek Nr. 18; Dosya Nr. 32, Gömlek Nr. 36; Dosya Nr. 32, Gömlek Nr. 41.

Yıldız Resmi Maruzat (Y..A..RES.), Dosya Nr. 60, Gömlek Nr. 8; Dosya Nr. 86, Gömlek Nr. 60.

Yıldız Hususi Maruzat (Y..A..HUS.), Dosya Nr. 192, Gömlek Nr. 86.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), Dosya Nr. 233, Gömlek Nr. 109.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), Dosya Nr. 66, Gömlek Nr. 95.

Yıldız Name-i Hümayunlar (Y..PRK.NMH.), Dosya Nr. 1, Gömlek Nr. 1.

Yıldız Meşihat Dairesi Maruzat (Y. PRK. MŞ.), Dosya Nr. 1, Gömlek Nr. 2.

Yıldız Serkurenalık Evrakı (Y..PRK. SRN.), Dosya Nr. 4, Gömlek Nr. 27.

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y..PRK. MK.), Dosya Nr. 61, Gömlek Nr. 110; Dosya Nr. 6, Gömlek Nr. 89; Dosya Nr. 7, Gömlek Nr. 24.

Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn ve Mabeyn Mütercimliği (Y..PRK. TKM.), Dosya Nr. 9, Gömlek Nr. 7; Dosya Nr. 4, Gömlek Nr. 20.

Zabtiye (ZB), Dosya Nr. 316, Gömlek Nr. 86; Dosya Nr. 322, Gömlek Nr. 16.

Meclis Zabıtları

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, İçtima: 1, C. 1, [17 Şubat 1336, (1920), Salı].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 1, C. 1, [20 Nisan 1336 Cuma].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 7, C. 1, [29 Nisan 1336 Perşembe].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 99, C. 5, [18 Teşrîn-i Sâni 1336 Perşembe].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 129, C. 24, [30 Teşrîn-i Evvel 1338 Pazartesi].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 130, C. 24, [01 Teşrîn-i Sâni 1338 Çarşamba].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 140, C. 24, [18 Teşrîn-i Sâni 1338 Cumartesi].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 2, C. 1, [20 Nisan 1336 Cuma].

T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 2, C. 7, [03 Mart 1340 Pazartesi].

Diğer Kaynaklar

1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi (1943), Neşr. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme (2012), Incl. Özgür Kavak, Klasik Yay. 76, İstanbul.

Abdullah Cevdet (1325), **Fetâvâ-yı Şerife**, İctihad Matbaası, Mısır.

Abdurrahman Abdi Paşa (1993), **Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si Tahlil ve Metin Tenkidi**, Haz. Fahri Çetin Derin, Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. İstanbul.

Abdurrahman Şeref Efendi (1996), **Son Vak'anuvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz. Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

_____, "Sultan Abdülaziz'in Vefâtı, İntihar mı, Katl mi?", **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, Sy. 83/6, 1 Teşrîn-i Sâni 1340, ss. 321-335.

_____ (1339), **Târih Musâhabeleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

_____ (1918), "Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni: Sûret-i Hal'i", **Sultan Abdülhamid-i Sâni'ye Dair**, Hilâl Matbaası, İstanbul, ss. 3-8.

Abdurrâzık, Muhammed İsmail (1406), **el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib**, Dâru's-Sekâfe, Mağrib.

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Muhammed et-Temîmî (1928), **Usûlü'd-Dîn**, Devlet Matbaası, İstanbul.

- Abdülkadir Efendi, Topçular Kâtibi (2003), **Topçular Kâtibi ‘Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)**, Haz. Ziya Yılmaz, C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Abdüllatîf Harpûtî (1330), **Tenkihûl-Kelâm fî Akâid-i Ehl-i’l-İslâm**, Necm-i İstikbâl Matbaası, Dersaadet.
- Adivar, Abdülhak Adnan (1988), “İbn Haldûn”, **İA**, içinde V/2 (738-743), İstanbul.
- Afyoncu, Erhan ve dğr. (2016), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî İsyânlar ve Darbeler**, Yeditepe Yay. 108, İstanbul.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî (1996-2001), **el-Müsned**, C. I-L, Tahk. Şu‘ayb el-Arnaût ve dğr., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut.
- Ahmed b. Mustafa el-Hayâlî (1293), **Hâşiye alâ Şerhi’l-‘Akâid**, Matbaa-i Âmire, Dersaadet; (1321), Mısır.
- Ahmed Câvid (1998), **Hadîka-i Vekâyî**, Haz. Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa (1331), **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ**, C. I-XII, Kanaat Matbaası, Dersaadet.
- _____ (1287), **Takvîmü’l-Edvâr**, İstanbul.
- _____ (1309), **Târîh-i Cevdet**, C. I-XII, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet.
- _____ (1980), **Ma’rûzât**, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay. 19, İstanbul.
- _____ (1953-1991), **Tezâkir**, C. I-IV, Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ahmed Emin (1976), **Fecrû’l-İslâm**, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitapevi, 18, Ankara.
- Ahmed Hamdi Efendi (1293), **Levâmi‘u’d-Dekâyik fî Tercemeti Mecâmi‘i’l-Hakâyik**, Mustafa Efendi Matbaası, İstanbul.
- Ahmed Lutfi Efendi (1290), **Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, [Târîh-i Lutfî]**, C. I-XVI, Matbaa-i Âmire, Dersaadet.
- Ahmed Mahir (1328), **Mu‘cizât-ı Kur’âniye**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul.
- Ahmed Midhat (1295), **Üss-i İnkılâb**, 1. Kısım, Takvîm-i Vekâyî’ Matbaası, İstanbul.
- Ahmed Rasim (1329), **Resimli ve Haritalı Küçük Târîh-i Osmânî**, İkbâl Kütübhanesi, İstanbul.
- _____ (1328-1330), **Resimli ve Haritalı Osmanlı Târîhi**, C. I-IV, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul.
- Ahmed Refik (1919), **İki Komite İki Kıtâl**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul.
- _____ (1331), **Lâle Devri (1130-1143)**, Muhtar Hâlid Kitaphânesi, İstanbul.
- _____ (1998), **Eski İstanbul**, Haz. Sami Önal, iletişim Yay. 452, İstanbul.
- _____ (1988), **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)**, Enderun Yay., 21, İstanbul.
- _____ (1997), **Osmanlı’da Hoca Nüfuzu**, Çev. Güven Akçağ, Toplumsal Dönüşüm Yay., 44, İstanbul.

- Ahmet Rıza (2021), “Halife ve Vazifeleri”, **Hilafet Risâleleri**, C. I, Klasik Yay., İstanbul.
- Ahmed Rifat Efendi (1283), **Devhatü’n-Nükabâ**, Es’ad Efendi Matbaası, İstanbul.
- Ahmed Sâib (1326), **Abdülhamîd’in Evâil-i Saltanatı**, Hindiye Matbaası, Mısır.
- _____ (1327), **Rehnümâ-yı İnkılâb**, Hindiye Matbaası, Mısır.
- _____ (1328), **Târîh-i Meşrûtiyet, Şark Mesele-i Hâzırası**, Gayret Kitaphânesi, İstanbul.
- _____ (1328), **Târîh-i Sultân Murâd-ı Hâmis**, Hindiye Matbaası, Mısır.
- _____ (1320), **Vak’a-i Sultan Abdülaziz**, Hindiye Matbaası, Mısır.
- Akbulut, Ahmet (2017), **Sahabe Dönemi İktidar Kavgası -Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı-**, Otto Yay., 75, Ankara.
- Akçura, Yusuf (1988), **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Akdağ, Mustafa (1979), **Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, C. I-II, Tekin Yay., İstanbul.
- _____ (1966), “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 4, Sy. 6, ss. 201-247.
- _____ (1967), “Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. III, Sy. 4-5, Yıl. 1965, Ankara, ss. 139-156.
- _____ (1963), “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730 – 1839”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. VIII, Sy. 14, Ankara, ss. 51-61.
- _____ (1949-50), “Türkiye Tarihinde İctimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları”, **İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mecmuası**, C. XI, Sy. 1-4, ss-361-387.
- Akgündüz, Ahmet (1992), **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. I-XI, Fey Vakfı, 1, İstanbul.
- _____ (1999), “Osmanlı Kanunnâmelerinin Şer’î Sınırları”, **Osmanlı**, Güler Erkan (Ed.), C. VI, Ankara, ss. 401-411.
- Akgündüz, Murat (2002), **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, Beyan Yay. 346, İstanbul.
- Akhisârî, Hasan Kâfi (ty.), **Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-‘Âlem**.
- Akkurt, İbrahim (2014), **Fetvanın Gücü**, Yaditepe Yay. 223, İstanbul.
- Akkuş, Ahmet (2010), **Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniv., Sosyal Bilimler Enst.
- Akman, Mehmet (2007), “Örf-Osmanlı Devleti’nde”, **TDVİA, içinde** 34 (93-94), İstanbul..
- Aksekili Ahmed Hamdi, “Şeriatı Menfaat ve Keyiflerine Âlet Eden Vaizler”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 7, Sy. 182; 16 Şubat 1327 / 13 Rebîülevvel 1330, ss. 408-411.
- Aksu, Zahid (1986), “Şeyhülislâm İbn Kemâl ve Osmanlı İdaresindeki Yeri”, **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Haz. Süleyman Hayri Bolay ve dğr., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, ss. 201-210.

- Aksun, Ziya Nur (1994), **Osmanlı Tarihi - Osmanlı Devleti'nin Tahlilli Tenkidli Siyasî Târîhi**, C. I-VI, Ötüken Neşriyat, 290, İstanbul.
- _____ (2017), **II. Abdülhamid**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşr. 796, İstanbul.
- _____ (2011), **Yozlaşma, Yenileşme, Değişim Kısacasında Dört Muzdarip Padişah [III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud, I. Abdülmecid]**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, 851, İstanbul.
- Akşin, Sina (2017), **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, C. I-III, İş Bankası Kültür Yay., 4. Baskı, İstanbul.
- _____ (2009), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitapevi, 5. Baskı, Ankara.
- _____ (1994), **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Kitapevi, 105, Ankara.
- Aktepe, Münir (1958), **Patrona İsyanı (1730)**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 808, İstanbul.
- _____ (1993), “Dâmad İbrahim Paşa, Nevşehirli”, **TDVİA**, içinde 8 (441-443), İstanbul.
- _____ (1995), “Esad Efendi, Hoca-zâde”, **TDVİA**, içinde 11 (340-341), İstanbul..
- _____ (1978), “Mahmûd I”, **İA**, içinde VII (158-165), İstanbul.
- _____ (1989), “Ahmed III”, **TDVİA**, içinde 2 (34-38), İstanbul.
- _____ (2006), “Manisa Âyânlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma”, **Vakıflar Dergisi**, (Tıpkı Basım), Sy. 9, Ankara, ss. 367-382.
- Akyavaş, A. Ragıp (2002), **Tarih Meşheri Hâtırat**, C. 1-2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 320, Ankara.
- Akyıldız, Ali – Kurşun, Zekeriya (2015), **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi- Kızıldeniz-Kuzey Afrika) Diplomatik Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Akyıldız, Ali (1993), **Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856**, Eren Yay., İstanbul.
- _____ (2003), “Meclis-i Meb‘ûsan”, **TDVİA**, içinde 28 (245-247), Ankara.
- Akyüz, Yahya (2007), **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi, 11. Baskı, Ankara.
- Ali Abdurrazık (1927), **İslâmiyyet ve Hükûmet**, Çev. Ömer Rıza, Kitaphâne-i Sûdî, İstanbul.
- Ali Cevat Bey (2014), **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuz Bir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si**, Haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ali Emîrî Efendi (1334), “Meşihat-ı İslâmiyye Tarihçesi”, **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Ebu'l-Ulâ Mardin, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye.
- Ali Haydar Efendi, Hoca Emin Efendi-zâde (1319), **Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, C. I-XVI, Mürettebiye Matbaası, İstanbul.

- Ali Haydar Midhat (1317), **Lâyiha ve İstitrâd**, Hindiye Matbaası, Kahire.
- _____ (1946), **Hâtıralarım 1872-1946**, Güler Basımevi, İstanbul.
- Ali Rıza - Mehmed Galib (1977), **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız**, Haz. Fahri Çetin Derin, C. I-II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Ali Suâvi (1869), “Suâvi Efendi Tarafından Gelen Mektup Sûreti”, **Hürriyet**, No/Sy.: 78, Tarih: 17 Ramazan 1286, 20 Aralık 1869, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Londra, ss. 1-3.
- Alkan, Necmettin (2009), **Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, Selis Kitapları, 106, İstanbul.
- _____ (2011), **Selanik İstanbul’a Karşı**, Timaş Yay. 1528, İstanbul.
- _____ (2010), “Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi”, **Doğu Batı**, Sy. 51, Ankara, ss. 51-67.
- Altundağ, Şinasi (1964), “Osman II.”, **İA**, içinde IX (443-448), İstanbul.
- Altunsu, Abdülkadir (1972), **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Ammâra, Muhammed (1988), **el-İslâm ve’s-Sevra**, Dâru’s-Şürûk, Beyrût.
- Andreasyan, Hrant (1960), “Balatlı Georg’a Göre Edirne Vakası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. 11, Sy. 15, ss. 47-64.
- Anhegger, Robert (1953), “Hezarfen Hüseyin Efendi’nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları”, **Türkiyat Mecmuası**, C. X (1951-53), Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, ss. 365-393.
- Anonim Bir İbranice Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul** (2013), Çev. Nuh Arslantaş -Yaron Ben Naeh, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)** (2000), Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Apak, Âdem (2007), **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)**, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2008), **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi III, (Emevîler Dönemi)**, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2014), **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV, (Abbâsîler Dönemi)**, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Apak, Rahmi (1988), **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Apaydın, H. Yunus (2009), “Sihhat”, **TDVİA**, içinde 37 (110-111), İstanbul.
- _____ (2009), “Siyâset-i Şer’iyye”, **TDVİA**, içinde 37 (299-304), İstanbul.
- _____ (2013), “Velâyet”, **TDVİA**, içinde 43 (15-19), İstanbul.
- _____ (2003), “Siyasal Hayat”, **Diyanet İlmihal - İslâm ve Toplum**, C. II, Ankara, s. 298-328.

- Arapyan, Kalost (1943), **Rusçuk Âyânı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları**, Çev. Esat Uras, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ardoğan, Recep (2004), "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VIII/2, Sivas: Aralık, s. 171-189.
- Arpağuş, Hatice K. (2006), **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı**, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Âşık Paşazade (2003), **Osmanoğulları'nın Tarihi**, Çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, 28, İstanbul.
- Atâ Bey, Tayyârzâde Atâullah Ahmed (1291-1293), **Tarih-i Atâ**, C. I-V, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul.
- Atar, Fahrettin (1991), "Azil", **TDVİA**, içinde 4 (326-327), İstanbul.
- _____ (1995), "Fetvâ", **TDVİA**, içinde 12 (486-496), İstanbul.
- _____ (1985), "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 3, İstanbul, ss. 19-48.
- Atasoy, Nurhan (1997), "Hırka-i Saâdet", **TDVİA**, içinde 17 (374-377), İstanbul.
- Ateş, Süleyman (1989), **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, C. I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- Âtîf Hüseyin Bey (2003), **II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918)**, Haz. M. Metin Hülâgü, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- Avcı, Casim (1998), "Hilafet", **TDVİA**, içinde 17 (539-546), İstanbul.
- _____ (2006), "Nâib", **TDVİA**, içinde 32 (311-312), İstanbul.
- Avcıoğlu, Doğan (1998), **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul.
- Aybakan, Bilal - Dönmez, İbrahim Kâfi (2004), "Meşrû", **TDVİA**, içinde 29 (378-383), Ankara.
- Aybakan, Bilal (2013), "Vekâlet", **TDVİA**, içinde 43 (1-6), İstanbul.
- _____ (2013), "Zarar", **TDVİA**, içinde 44 (130-134), İstanbul.
- Aycan, İrfan (1997), "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, C. XXXVI, Sy. 1, Ankara, ss. 119-141.
- _____ (1999), "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, C. XXXIX, Sy. 1, Ankara 1999, ss. 147-174.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1971), **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C. I-II, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Aydın, Mehmet Akif (2017), **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Basım A.Ş. 3294, 14. Baskı, İstanbul.
- _____ (1991), "Anayasa", **TDVİA**, içinde 3 (153-164), İstanbul.

- _____ (1997), “Hal”, **TDVİA**, içinde 15 (218-221), İstanbul.
- _____ (2000), “İmâmet”, **TDVİA**, içinde 22 (203-207), İstanbul.
- _____ (1990), “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. X, İstanbul, ss. 181-193.
- _____ (2001), “Kânûn-ı Esâsî”, **TDVİA**, içinde 24 (328-330), İstanbul.
- el-‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin (2001), ‘**Umdetü’l-Kârî Şerh-u Sahîh-i’l-Buhârî**, Tahk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, C. I-XXV, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- Âzad, Ebü’l-Kelâm (2005), “Hilafet Meselesi, İngiltere, Arap Yarımadası ve Osmanlı Hilafeti”, Çev. N. Ahmed Asrar, **Hilafet Risâleleri**, Haz. İsmail Kara, C. 5, İstanbul, ss. 99-138.
- Bâb-ı Meşihat Şeyhülislâmlık Arşivi Kataloğu** (2006), Haz. Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, İsam Yay., İstanbul.
- Bagader, Ebubekir A. (1991), **Modern Çağda Ulema**, Çev. Osman Bayraktar, İz Yay. 22, İstanbul.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Muhammed et-Temîmî Abdülkâhir (1928), **Usûlü’l-Dîn**, Devlet Matbaası, İstanbul.
- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Basrî (1987), **Kitâbü Temhîdî’l-Evâ’il ve Telhîsî’l-Delâ’il**, Tahk. İmâmüddin Ahmed Haydar, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Beyrut.
- Baki Tezcan (2010), ““Genç” Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih Yazımında Bir Yolculuk”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma**, Jane Hathaway (Ed.), Çev. Deniz Berktaş, İstanbul, ss. 43-78.
- Baktır, Mustafa (1998), “Hutbe”, **TDVİA**, içinde 17 (425-428), İstanbul.
- Banarlı, Nihad Sâmî (1983), **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, C. I-II, MEB, İstanbul.
- Bardakçı, Murat (2006), **Şahbaba**, İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- _____, “Abdülhamid, tahtından "kitap yakma" suçlamasıyla indirilmişti”, **Haber Türk**, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/614533-abdulhamid-tahtindan-kitap-yakma-suclamasiyla-indirilmisti> / [Ers. 20.09.2022]
- Bardakoğlu, Ali (1992), “Berâet”, **TDVİA**, içinde 5 (470-471), İstanbul.
- _____ (1997), “Hapis”, **TDVİA**, C. 16, içinde (54-64), İstanbul
- _____ (2001), “İstîlâ”, **TDVİA**, içinde 23 (359-361), İstanbul.
- _____ (1999), “Osmanlı Hukukunun Şer’îliği Üzerine”, **Osmanlı**, Güler Erkan (Ed.), C. VI, Ankara, ss. 412-417.
- Barkan, Ömer Lütfî 1943, **XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları-Kanunlar I**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- _____ (1945), “Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilât ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. XI, No: 3-4, İstanbul, ss. 203-224.
- Barlak, Muzaffer (2018), “İslam Düşüncesinde Muhalefetin Teopolitik İmkânı ve Yapısı”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi**, C. 11, Sy. 2, ss. 383-430.
- Barthold, W. - Köprülü, M. Fuad (1984), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başk. Yay., 86, Ankara.
- Başgil, Ali Fuad (2007), **Din ve Lâiklik -Hukukî ve İctimaî Etüd-**, Yağmur Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul.
- Başoğlu, Tuncay (1996), “Hilafetin Sübut Şartı Olarak Bey’at”, **İLAM Araştırma Dergisi**, C. I, Sy. 2, ss. 81-111.
- _____ (2011), “Ta’zîr”, **TDVİA**, içinde 40 (198-202), İstanbul.
- _____ (2011), “Tefrika”, **TDVİA**, içinde 40 (279-281), İstanbul.
- Bayar, Celâl (1994), **Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Gidiş**, C. I-VIII, Sabah Kitapları, 49, İstanbul.
- Baykal, Bekir Sıtkı (1974), **Tarih Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., 401, Ankara.
- Baysun, M. Cavid (1978), “Mehmed IV.”, **İA**, içinde VII (547-557), İstanbul.
- _____ (1979), “Mustafa IV”, **İA**, içinde VIII (708-714), İstanbul.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991), **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Bedir, Murteza (2016), “Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma”, **İbn Âbidîn, Hanefîlerde Mezhep Usûlü - Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî**, Terc. Şenol Saylan, İstanbul.
- Behnesî, Ahmed Fethi (1988), **et-Ta’zîr fi'l-İslâm**, Müessesetü'l-Halîcî'l-'Arabî, Kahire.
- el-Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ (1996), **Ensâbü'l-Eşrâf**, Tahk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, C. I-XIII, Dârü'l-Fikr, Beyrût.
- _____ (1987), **Fütûhu'l-Büldân**, Tahk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrût.
- Belbez, Hikmet (1944), “Akitlerde Sükûnun Ehemmiyeti”, **Ankara Üniv. Hukuk Fak. Dergisi**, C. I, Sy. 2, ss. 210-231.
- Bereketzâde Cemâlleddin Abdullah Efendi (1319), **es-Siyâsetü's-Şer'îyye fî Siyâdeti'r-Râî ve Saâdeti'r-Raiyye**, Matbaatü'l-Ma'ârif, Mısır.
- Bereketzâde İsmâil Hakkı (1331), **Necâib-i Kur'âniyye**, Tevsî-i Tıbbât Matbaası, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (2012), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay. 1713, İstanbul.

- Berki, Ali Himmet (1962), **İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik Tarihi ve İftâ Müessesesi)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara.
- Beydilli, Kemal (1981), **1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı (Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki)**, İstanbul Ün. Yay. 3264, İstanbul.
- _____ (1985), **Büyük Friedrich ve Osmanlılar –XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri-**, İstanbul Ün. Yay. 3318, İstanbul.
- _____ (1989), “Alemdar Mustafa Paşa”, **TDVİA**, içinde 2 (364-365), İstanbul.
- _____ (2010), “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, **Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim ve Dönemi**, Seyfi Kenan (Ed.), İstanbul, ss. 27-57.
- _____ (2001), “İsmail Paşa, Hafız”, **TDVİA**, içinde 23 (116-117), İstanbul.
- _____ (2001), “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer’iyye”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sy. 4, İstanbul, ss. 33-48.
- _____ (2001), “Kabakçı İsyanı”, **TDVİA**, içinde 24 (8-9), İstanbul.
- _____ (2020), “Mustafa IV”, **TDVİA**, içinde 31 (283-285), Ankara.
- _____ (2007), “Nizâm-ı Cedid”, **TDVİA**, içinde 33 (175-178), İstanbul.
- _____ (2007), “Osmanlılar-Yakın Dönem”, **TDVİA**, içinde 33 (496-505), İstanbul.
- _____ (2009), “Selim III”, **TDVİA**, içinde 36 (420-425), İstanbul.
- _____ (2012), “Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa”, **TDVİA**, içinde 41 (204-205), İstanbul.
- _____ (2013), “Yeniçeri”, **TDVİA**, içinde 43 (450-462), İstanbul.
- el-Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî (2009), **el-Fetâva’l-Bezzâziyye ev Câmi’ul-Vecîz**, Neşr. Sâlim Mustafa el-Bedrî, C. I-II, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- Biçer, Ramazan - Soğukoğlu, Fehmi (2012), “Arap Baharının Dinamiği: Ulu’l-Emre İtaatin Teolojisi”, **Kelam Araştırmaları**, 10:1, ss. 19-29.
- Bilge, Mustafa L. (2009), “Suûd b. Abdülazîz”, **TDVİA**, içinde 37 (578), İstanbul.
- Bilgegil, M. Kaya (1976), **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar**, Atatürk Ün. Yay. 455, Ankara.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1985), **Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu**, C. I-VIII, Bilmen asım ve Yayınevi, İstanbul.
- Birinci, Ali (2001), **Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, Dergâh Yay. 219, İstanbul.
- _____ (2012), **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meselesi**, Dergâh Yay. 496, İstanbul.
- Black, Antony (2011), **The History of Islamic Political Thought**, Edinburgh University Press, Edinburgh.

- Bolay, Süleyman Hayri (1986), “İbn Kemal’in Tarihe Bakışı”, **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Haz. Süleyman Hayri Bolay vd. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, ss. 245-250.
- Bosnevî Alaaddin Ali Dede (1300), **Muhâdaratü’l-Evâil ve Müsâmeretü’l-Evâhir**, el-Matbaatü’l-Emîriyye, Bulak.
- Boyar, Ebru - Fleet, Kate (2014), **Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi**, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Bozdağ, İsmet (1975), **Abdülhamid’in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)**, Kervan Yay., İstanbul.
- Bozkurt, Nahide (1999), **Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali**, Ankara.
- Bozkurt, Nebi (1997), “Mukaddes Emânetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikâli”, **Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Yıl: 1995-1997, Sy. 13-15, İstanbul, ss. 7-26.
- Brockelmann, Carl (1964), **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, Çev. Neş’et Çağatay, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 55, Ankara.
- Buhârî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmâîl (2002), **Sahîh-i Buhârî**, Dâr-u İbn Kesîr, Dimaşk - Beyrut.
- _____ (1312-1315), **Sahîhu’l-Buhârî, [Nüsha-i Sultaniyye – C. I-IX]**, Thk. Heyet, el-Matbaatü’l-Kübra el-Emîriyye, Bulak.
- el-Bundâk, Muhammed Sâlih (1983), **el-Müsteşrikûn ve Tercümeti’l-Kur’ânî’l-Kerîm**, Dârü’l-‘Afâkî’l-Cedîde, Beyrut.
- Buzpınar, Tufan (2016), **Hilafet ve Saltanat**, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Büyükkara, Mehmet Ali (2012), “Vehhâbîlik”, **TDVİA, içinde** 40 (611-615), İstanbul.
- Câbî Ömer Efendi (2003), **Câbî Târîhi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-i Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin**, C. I-II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Câbirî, M. Âbid (1997), **Arap Aklının Oluşumu**, Çev. İbrahim Akbaba, İz Yay. 187, İstanbul.
- _____ (1997), **İslâm’da Siyasal Akıl**, Çev. Vecdi Akyüz, Kitapevi Yay. 63, İstanbul.
- Canikli, İlyas (2009), “İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Yıl, 4, Sy., 1-2, ss. 307-328.
- Cebesoy, Ali Fuat (2002), **Siyasî Hatıralar**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, C. I-II, Temel Yay. 131, İstanbul.
- Celâl Nûri (1331), **Târîh-i İstikbâl**, C. I-II, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul.
- Cerîde-i İlmiyye**, Sy. 58, 1 Şâban 1336.
- Cerrahoğlu, İsmail (1988), “Abdullah b. Mes’ûd”, **TDVİA, içinde** 1 (114-117), İstanbul.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed er-Râzî (1992), **Ahkâmü’l-Kur’ân**, Tahk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, C. I-V, Dârü İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, Beyrut.
- Cezar, Mustafa (2011), **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. I-VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Cezar, Yavuz (1986), **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Alan Yay., İstanbul.
- Corcî Zeydân (1328-1330), **Medeniyyet-i İslâmiyye Târihî**, Terc. Zeki Meğâmiz, C. I-V, İkdâm, Kanaat Matbaası, Dersaadet.
- _____ (2015), **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, C. II, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul.
- el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî (1403), **Kitâbü't-Ta'rîfât**, Tahk. İbrâhim el-Ebyârî, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, Kâhire.
- _____ (1998), **Şerhu'l-Mevâkıf**, Tahk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, C. I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî (1399), **el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh**, C. II, Tahk. Abdülazim ed-Dîb, Hâlîfe b. Hamad Âl-i Sâni, Katar.
- _____ (1401), **el-Gıyâsî (Ğıyâsü'l-Ümem fî İltiyâsî'z-Zulem)**, Tahk. Abdülazim ed-Dîb, el-Mektebâtü'l-Kübrâ, Mısır.
- _____ (1950), **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtı'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd**, Tahk. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Ali Abdülmün'im el-Hamîd, Matba'atü's-Sa'ade, Mısır.
- Çağatay, Neşet (1997), **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1986), "Vehhâbîlik", **İA**, içinde XIII (262-269), İstanbul.
- Çağatay, Neşet – Çubukçu, İbrahim Agâh (1985), **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 167, Ankara.
- Çağrıçı, Mustafa (1988), "Adalet-Ahlak", **TDVİA**, içinde 1 (341-343), İstanbul.
- _____ (1996), "Fitne", **TDVİA**, içinde 13 (156-159), İstanbul.
- _____ (2002), "Kıst", **TDVİA**, içinde 25 (502-503), Ankara.
- _____ (2013), "Zulüm", **TDVİA**, içinde 44 (507-509), İstanbul.
- Çankaya, Ali (1968-1969), **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. I-VIII, Mars Matbaası, Ankara.
- Çavuşoğlu, Semiramis (2001), "Kadıızâdeliler", **TDVİA**, içinde 24 (100-102), İstanbul.
- Çelebizâde Âsım Efendi (1282), **Târîh-i Râşid Zeyli**, (C. VI), Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Çelik, Hüseyin (1994), **Ali Suavî ve Dönemi**, İletişim Yay. İstanbul.
- _____ (1993), "V. Murad ile İlgili İngiliz Gizli Belgeleri", **Türklük Araştırmaları Dergisi** [*Âmil Çelebioğlu Armağanı*], Sy. 7, İstanbul, ss. 173-186.
- Çetiner, Yılmaz (1993), **Son Padişah Vahdettin**, Milliyet Yay., İstanbul.
- Danacı - Yıldız, Aysel (2008), "III. Selim'in Katilleri", **Osmanlı Araştırmaları**, Neşr. Halil İnalçık ve dğr., C. XXXI, İstanbul, ss. 55-92.
- Danışman, Zuhuri (1965), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. I-XIV, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Danışmend, İsmail Hâmi (1971), **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. I-V, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

- _____ (1961), **Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesîkalara Göre 31 Mart Vak'ası**, İstanbul Kitapevi, İstanbul.
- Daşcıoğlu, Kemal (2007), **Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)**, Yeditepe Yay. 65, İstanbul.
- Davison, Roderic H. (1997), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Çev. Osman Akınhay, C. I-II, Papirus Yay., İstanbul.
- Dede Cöngî, İbrahim b. Yahya Halife Dede Efendi (1411), **es-Siyâsetü's-Şer'îyye**, Neşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995), **Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)**, Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Demircan, Adnan (2010), "Tâi'-Lillâh", **TDVİA**, içinde 39 (447-448), İstanbul.
- Demirel, Fatmagül (2020), **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, Bağlam Yay. 284, İstanbul.
- _____ (2004), "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. III, Sy. 5, İstanbul, ss. 89-104.
- Demirel, Fatmagül - Çavaş, Raşit (2004), "II. Abdülhamid Dönemi'nde Gümrüklerde El Konulan (Ve Elbette Yakılan) Kitaplar", **Müteferrika**, 26, ss. 151-158.
- _____ (2005), "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi", **Müteferrika**, 28, ss. 3-23.
- Demiroğlu, Faiz (1955), **Abdülhamid'e Verilen Journaller (50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar)**, Tarih Kütüphanesi Yayınları. 1, İstanbul.
- Demirpolat, Anzavur - Akça, Gürsoy (2008), "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 12, Sy. 36, ss. 119-132.
- Derin, Fahri Çetin (1993), **Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si (Tahlil ve Metin Tenkidi)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enst.
- _____ (1973), "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dâir Bir Tarihçe", **İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi**, Sy. 27, ss. 99-110.
- _____ (1974), "Tüfengçi-Başı Ârif Efendi Tarihçesi", **Belleten**, C. 38, Sy. 151, ss. 379-443.
- _____ (1972), "Yayla İmâmı Risâlesi", **İstanbul Üniv. Edebiyat F. Dergisi**, Sy. 3, s. 213-272.
- Deringil, Selim (2004), **The Well Protected Domain: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, I. B. Tauris Publishers, London – New York.
- Derviş Vahdetî, "Halife-i İslâm Abdülhamîd Hân Hazretlerine Açık Mektûb", **Volkân**, Sy. 104, Tarih: 01 Nisan 1325.
- Destârî Salih Selaheddîn Salâhî Efendi (1962), **Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak**, Neşr. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Devellioğlu, Ferit (2006), **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitapevi, Ankara.
- Dıñoğlu, Filiz (2017), "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", **II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Fahrettin Gün - Halil İbrahim Erbay (Ed.), İstanbul, ss. 631-649.

- _____ (2018), “Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi Kütüphanesi’ndeki Mushaflar”, **Din ve Hayat**, İlkbahar 2018/1439, ss. 150-155.
- Diñçer, Ömer (2019), **Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak**, Klasik Yay. 158, İstanbul.
- Diyanet İslam İlmihali** (2014), C. I-II, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- ed-Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed (1966), **Târîhu’l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis**, C. I-II, Müessesetü Ş‘abân, Beyrut.
- Doğan, Atila (2012), **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, Küre Yay. 103, İstanbul.
- oğan, D. Mehmet (1986), **Büyük Türkçe Sözlük**, Birlik Yay., Ankara.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi** (1990), [Hakkı Dursun Yıldız, (Redaktör)], Ed. Kenan Seyithanoğlu vd., C. I-XIV, Çağ Yay., İstanbul.
- Dönmez, İbrahim Kâfi (1993), “Cünûn”, **TDVİA**, içinde 8 (125-129), İstanbul.
- _____ (2003), “Maslahat”, **TDVİA**, içinde 28 (79-94), Ankara.
- _____ (2009), “Sedd-i Zerâ‘i”, **TDVİA**, içinde 36 (277-282), İstanbul.
- _____ (2011), “Temyiz”, **TDVİA**, içinde 40 (437-439), İstanbul.
- Dr. Reşid Bey’in Hatıraları** (1993), Haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Arba Yay.57, 2. Baskı, İstanbul.
- Duman, Ali (1999), **İslâm Hukukuna Göre Siyasî Fikir Hürriyeti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Konya.
- Duralı, Şaban Teoman (2016), **Çağdaş Küresel Medeniyet, Anlamı, Gelişimi ve Konumu**, Dergâh Yay. 209, İstanbul.
- Durî, Abdülaziz (2016), **İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-**, Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay. 6, İstanbul.
- Dursun, Davut (1992), **Siyasî-İdarî Sistemle İlişkileri Açısından Din Bürokrasisi-Yapısı Konumu ve Gelişimi**, İşaret Yay., İstanbul.
- _____ (1989), **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İşaret Yay., İstanbul.
- Düstûr**, Tertîb-i Evvel, C. II; Tertîb-i Evvel, C. V; Tertîb-i Evvel, C. VI; Tertîb-i Sâni, C. I.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul (1972), **Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayâtı**, Enderun Kitapevi, İstanbul.
- ed-Dûrî, Abdülazîz (1995), “Emîr”, **TDVİA**, içinde 11 (121-123), İstanbul.
- Edib, Halide (1928), **The Turkish Ordeal**, The Century Co., Londra 1928.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî (2009), **Sünen-i Ebî Dâvûd**, Tahk. Şu‘ayb el-Arnaût – Muhammed Kâmil Karabellî, C. I-VII, Dâru’r-Rissâleti’l-‘Âlemiyye, Beyrût.
- Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’, Muhammed b. Hüseyin (2000), **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, Tahk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- Ebû Yûsuf, Ya‘kûb b. İbrâhîm el-Kûfî (1979), **Kitâbü’l-Harâc**, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût.

- Ebu'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl (1997), **el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer**, C. I-II, Neşr. Mahmûd Deyyûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Ebüssuûd Efendi (1971), **Tefsîru Ebi's-Sü'ûd, İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**, Tahk. Abdülkadir Ahmed 'Atâ, C. I-V, Mektebetü'r-Riyâdü'l-Hadîs, Riyad.
- Ebüzziya Tevfik (1973), **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Sad. Ziyad Ebüzziya, C. I-II, Kervan Yay., İstanbul.
- Edirneli Oruç Beğ (ty.), **Oruç Beğ Tarihi**, Haz. Nihal Atsız, 1001 Temel Eser.
- El-Ensârî, Abdülhamid İsmail (1994), "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", **TDVİA**, içinde 10 (539-541), İstanbul.
- Eliot, Henri (1946), **Bir Hakikatin Tezahürü**, Gün Basımevi, İstanbul.
- Elmalılı Efendi, "İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-ı İslâmiye", **Beyânü'l-Hak**, Sy. 22, 01 Mart 1909 / 8 Safer 1327, ss. 511-514.
- _____ (1935-1939), **Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir**, C. I-IX, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul.
- _____ (2016), **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, Haz. A. Cüneyd Köksal-Murat Kaya, Klasik Yay. 72, İstanbul.
- _____ (2018), **Osmanlı Anayasasına Dair**, Haz. Asım Cüneyd Köksal, Klasik Yay. 157, İstanbul.
- Emecen, Feridun M. (2015), **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- _____ (2000), "İbrahim", **TDVİA**, içinde 21 (274-281), İstanbul.
- _____ (2018), "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve "Lale Devri" Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", **Osmanlı Araştırmaları**, C. 52, Sy. 52, ss. 79-98.
- _____ (2006), "Mustafa I", **TDVİA**, içinde 31 (272-275), İstanbul.
- _____ (2007), "Osman II", **TDVİA**, içinde 33 (453-456), İstanbul.
- Eraslan, Cezmi (1992), **II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Eraslan, Sadık (2009), **Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı**, Diyanet İşleri Başkanlığı, 767, Ankara.
- Erdem, Sami (1996), "Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)", **Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, C. 1, Sy. 2, ss. 119-146.
- Eren, A. Cevat (1979), "Selim III", **İA**, içinde X (441-457), İstanbul.
- Ergin, Osman (1977), **Türkiye Maarif Tarihi**, C. I-V, Eser Matbaası, İstanbul.
- Erim, Nihat (1953), **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. I, Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay., Ankara.

- Erkâl, Mehmet (1992), “Beytûlmâl”, **TDVİA**, içinde 6 (90-94), İstanbul.
- Ernest Edmondson Ramsaur (1970), **The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908**, Russel&Russel, New York, s. 33 vd.
- Ersoy, Mehmet Akif (2021), **Safahat**, Haz. Necmettin Türinay, TBMM Yay., Ankara.
- Eskicioğlu, Osman (1989), “Âmme Velâyeti”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. VI, İzmir 1989, ss. 415-447.
- el-Eş‘arî, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl (ty.), **el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne**, Dârubnu Zeydûn, Beyrût.
- _____ (2011), **el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne**, Tahk. Sâlih el-‘Asimî et-Temîmî, Medâru’l-Müslim li’n-Neşri’s-Sü‘ûdiyye, Riyad.
- _____ (2019), **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri**, Çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, TYEKB., 146, İstanbul.
- Evkuran, Mehmet (2005), **Sünnî Paradigmayı Anlamak**, Ankara Okulu Yay. 83, Ankara.
- _____ (2006), “Ehl-i Sünnet Kelâm’ında Siyaset Anlayışı -Vücûbu’l-İmâme (Yönetimin Gerekliliği) Ekseninde Bir Değerlendirme-”, **Marife**, Yıl. 6, Sy. 2, ss. 21-38.
- Eyice, Semavi (1991), “Bâbüssaâde”, **TDVİA**, içinde 4 (408-409), İstanbul.
- Eyüp Sabri Paşa (1292), **Târîh-i Vehhâbiyân**, Kırkambar Matbaası, İstanbul.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (1981), **Tefsîrû’l-Fahri’-r-Râzî Mefâtihu’l-Ğayb**, C. I-XXXII, Dârü’l-Fikr, Beyrût.
- Faroqhi, Suraiya (2006), “Siyaset ve Ekonomi Arasındaki Yönetici Seçkinler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), C. II, Çev. Ayşe Berktaş ve diğr., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, ss. 669-698.
- Farukî Ömer, “Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Aliyyesine -Açık Mektup-”, **Volkan Gazetesi**, Nu. 26, 13 Kânûn-ı Sâni 1324 / 3 Muharrem 1327, Salı, ss. 1-3.
- Fayda, Mustafa (1995), “Emîrû’l-Mü’minîn”, **TDVİA**, içinde 11 (156-157), İstanbul.
- _____ (2007), “Ömer”, **TDVİA**, içinde 34 (44-51), İstanbul.
- Fazlıoğlu, İhsan (2016), **Akıllı Türk Makul Tarih**, Papersense Yay., İstanbul.
- Fazlur Rahman (1998), **İslâm ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi**, Çev. Alparslan Açıkgenç - Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Yay. 2, Ankara.
- _____ (1993), **İslâm**, Çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın, Selçuk Yay., 4. Baskı, İstanbul
- _____ (1997), **Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu**, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yay. 1, Ankara.
- Feldman, Noah (2008), **The Fall and Rise of the Islamic State**, Princeton University Press.

- Feridun Ahmed Bey (1264), **Mecmû'a-i Münşeatü's-Selâtin**, C. I-II, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul.
- Feroz Ahmad (1971), **İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)**, Çev. Nuran Ülken, Sander Yay., İstanbul.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (2005), **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi (1997), "Hâriciler", **TDVİA**, içinde 16 (169-175), İstanbul.
- Gazi Mustafa Kemal (2019), **Nutuk – Söylev (1920-1927)**, C. I-IV, Türk Tarih Kurumu, 10. Baskı, Ankara.
- el-Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed (1962), **el-İktisad fî'l-İtikad**, Haz. İbrahim Agâh Çubukçu - Hüseyin Atay, Nur Matbaası, Ankara.
- _____ (1964), **Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye**, Tahk. Abdurrahman Bedevî, Müessesetü Dâri'l-Kütübi's-Sekafiyye, Kuveyt.
- _____ (2011), **İhyâü 'Ulûmi'd-Dîn**, C. I-X, Dâru'l-Minhâc, Cidde.
- Gencer, Bedri (2014), **İslâm'da Modernleşme**, Doğu Batı Yay. 78, 3. Baskı, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2013), **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşr. 486, 9. Baskı, İstanbul.
- Georg Oġulukyan'ın Ruznamesi: 1806-1810 İsyancıları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa (1972), Terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 1702, İstanbul.
- Gerber, Haim (1994), **State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective**, State Univ. of New York Press, Albany.
- _____ (2004), "Osmanlı Sivil Toplumunu ve Modern Türk Demokrasisi", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derl. Kemal H. Karpat, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, ss. 243-260.
- Gibb, Hamilton A. R. (1991), **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev. Kadir Durak ve dğr., Endülü's Yay. 14, İstanbul.
- Giese, Friedrich (1922), **Die Altosmanischen Anonymen Chroniken**, C. I, Selbstverlage, Breslau.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1977), **Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 2272, İstanbul.
- _____ (1992), **Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi**, Enderun Yay. 33, İstanbul.
- _____ (1964), "Nizâm-ı Cedîd", **İA**, içinde IX (309-318), İstanbul.
- _____ (1978), "Sancak-ı Şerîf", **İA**, içinde X (189-191), İstanbul.
- _____ (1987), "İbrahim", **İA**, içinde V/2 (880-885), İstanbul.

- Gökkır, Necmettin (2015), **Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı**, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 341, İstanbul.
- Gör, Emre (2019), **Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Görgün, Tahsin (2000), “İcî, Adudüddin”, **TDVİA**, içinde 21 (410-414), İstanbul.
- Göynüklü Ahmed Efendi (2019), **Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)**, Haz. Songül Çolak-Metin Aydar, TYEKB. 136, İstanbul.
- Göztepe, Tarık Mümtaz (2017), **Mütareke Günleri**, Haz: H. Afşın Günaydın, Cümle Yay. 60, Ankara.
- Gözübenli, Beşir (1991), “Ateh”, **TDVİA**, içinde 4 (51-52), İstanbul.
- Graves, Philip P. (1999), **İngilizler ve Türkler, Osmanlı’dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)**, Çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yay. 8, Ankara.
- Gümüşoğlu, Hasan (2018), **İntikalinden İlhasına Osmanlı’da Hilâfet**, Kayıhan Yay., İstanbul.
- Gündüz, İrfan (1984), **Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri**, Seha Neşriyat 10, Ankara.
- Güner, Ahmet (2006), “Mutî’-Lillâh”, **TDVİA**, içinde 31 (401-402), İstanbul.
- _____ (2006), “Müttakî-Lillâh”, **TDVİA**, içinde 32 (223-224), İstanbul.
- Güngör, Erol (1998), **İslâmın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gür, A.Refik (1975), “İslâm Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Ed. M. Tayyib Gökbilgin (Ed.), C. VI, Cüz: 1-2, İstanbul, ss. 1-35.
- Güresin, Ecvet (1998), **31 Mart İsyani**, Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul.
- Hadislerle İslâm** (2014), C. I-VII, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- el-Hafîf, Ali (2018), **İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri (Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku)**, Çev. Rahmi Yaran, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (2003), **Kitâbü’l-‘Ayn**, Tahk. Abdulhamîd Hendâvî, C. I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- Hallaq, Wael B. (2009), **An Introduction to Islamic Law**, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- _____ (1984), “Was the Gate of Ijtihad Closed?”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 16, No: 1, ss. 3-41.
- Hamidullah, Muhammed (1997), **Der Islam Geschichte Religion Kultur**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- _____ (2018), **İslam Anayasa Hukuku**, Beyan Yay. 194, İstanbul.
- _____ (1984), **İslam Hukuku Etüdleri**, Bir Yay., İstanbul.
- _____ (1993), **İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)**, Çev. Salih Tuğ, C. I-II, İrfan Yay., İstanbul,

- Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von (1329-1337), **Devlet-i Osmâniyye Târîhi**, Terc. Mehmed Atâ Bey, C. I-X, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Hañçabay, Halil İbrahim (2019), “Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Hasan’ın Halifelîğî”, **İslâmî İlimler Dergisi**, C. 14, Yıl, 14, Sy. 2, ss. 227-255.
- Hanioğlu, M. Şükrü (1981), **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat İstanbul.
- _____ (1986), **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yay., İstanbul.
- _____ (1988), “Abdullah Cevdet”, **TDVİA**, içinde 1 (90-93), İstanbul, ss. 90-93.
- _____ (2001), “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, **TDVİA**, içinde 23 (476-484), İstanbul.
- _____ (2001), “Jön Türklük”, **TDVİA**, C. 23 içinde (584-587), İstanbul.
- Hasan Amca (1989), **Doğmayan Hürriyet**, Arba Yay. 31, İstanbul.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa (2004), **Hasan Bey-zâde Târîhi Metin ve İndeks**, Haz. Şevki Nezihi Aykut, C. I-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- el-Haskefi, Muhammed b. Alî ed-Dımaşkî (2002), **ed-Dürrü’l-Muhtâr**, Tahk. Abdü’l-Mün’ım Halîl İbrâhîm, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût.
- Hatiboğlu, Mehmed Said (1979), “İslam’da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliğî”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXIII, Sy. 1, Ankara, ss. 121-213.
- Hatina, Meir (2015), “Sünnî İslam’da Ulema ve Siyasal Muhalefet: Karşılaştırmalı Bir Perspektif”, **100. Yılında İmam Hatip Liseleri Sempozyumu**, Çev. Ekmel Geçer, İstanbul, ss. 821-834.
- Hayreddin (Nedim Göçen) (1326), **Vesâik Târîhiyye ve Siyâsiyye Tetebbu’âtı**, Kitap: 2, Ahmed İhsân ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul.
- Helmreich, Paul C. (1996), **Sevr Entrikaları**, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Heyd, Uriel (1961), “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, **Studies in Islamic History and Civilization**, Uriel Heyd (Ed.), Vol. IX, Hebrew University, Jerusalem, ss. 63-96.
- _____ (1983), “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Trc. Selâhaddin Eroğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 26, ss. 633-652.
- _____ (1995), “Osmanlı’da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları**, Çev. Fethi Gedikli, C. 9, Sy. 1-3, ss. 287-317.
- Hezârfen Hüseyin Efendi (1998), **Telhîsü’l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Hitti, Philip K. (1989), **İslam Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, C. I-II, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Hizmetli, Sabri (1991), **İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 189, Ankara.

- Hoca Halil Hulki ve diğr. (1341), **Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye**, Yeni Gün Matbaası, Ankara.
- _____ (2004), “Hilafet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi”, **Hilafet Risâleleri**, Haz. İsmail Kara, C. 6, İstanbul, ss. 39-57.
- Hodgson, Marshall G.S. (1993), **İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, Çev. Metin Karabaşoğlu vd., C. I-III, İz Yay. 40, İstanbul.
- Hourani, Albert (2006), “Modern Ortadoğu’nun Osmanlı Geçmişi”, **Osmanlı ve Dünya - Osmanlı Tarihi ve Dünya Tarihindeki Yeri**, Haz. Kemal H. Karpat, Çev. Talip Küçükcan ve diğr., İstanbul, ss. 93-117.
- Hurgronje, C. Snouck (1916), **Mohammedanism**, G. P. Putnam’s Sons, New York.
- Hülagü, Metin (2008), **Yurtsuz İmparator Vahdeddin İngiliz Gizli Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı**, Timaş Yay. 1767, İstanbul.
- Hüseyin Cahid, (Yalçın), “Tebdîl-i Vükelâ”, **Tanîn**, Tarih: 30 Kânûn-i Sâni 1324, Nu. 192, s. 1.
- _____, “Yeni Devir”, **Tanin**, 05 Mayıs 1325, Nu. 254, s. 1.
- _____ (1975), **Edebiyat Anıları**, Haz: Rauf Mutluay, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- _____ (2000), **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Hüseyin Kazım Kadri (2000), **Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım – İstanbul, Trabzon, Selanik, Suriye**, Haz. İsmail Kara, DergâhYay., İstanbul.
- Hüseyin Tugi (2010), **Musîbetnâme Tahlil-Metin ve İndeks**, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1947), “İbretnûmâ”, Neşr. Mithat Sertoğlu, **Belleten**, C. XI, Sy. 43, Ankara, ss. 489-514.
- Iqbal, Munawar - Khan, Tariqullah (2004), **Financing Public Expenditure: An Islamic Perspective**, Islamic Research and Training Institute, Jeddah.
- Imber, Colin (2006), **Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı**, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniv. Yay. 136, İstanbul.
- _____ (2004), **Şeriattan Kanuna Ebussud ve Osmanlı’da İslami Hukuk**, Çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- el-‘İş, Yusuf (1985), **ed-Devletü’l-Ümeviyye**, Dâru’l-Fikr, Dimaşk.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn (2003), **Reddü’l-Muhtâr ‘alâ ed-Dürre’l-Muhtâr Şerhu Tenvîru’l-Ebsâr**, Tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez, C. I-XIV, Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, Riyad.
- İbn Battâl, Ebu’l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî (2008), **Şerhu Sahîhi’l-Buhârî li İbn Battâl**, Neşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, C. I-XI, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad.

- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed (1985), **Tahrîrû'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm**, Tahk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, er-Riâsetü'l-Mehâkimü's-Ser'iyyeti ve's-Şüûni'd-Dîniyye, Katar.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân el-Bağdâdî (1992), **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, C. I-XIX, Tahk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ ve Mustafa 'Abdülkâdir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- _____ (1987), **Nüzhetü'l-A'yün en-Nevâzır fî 'İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir**, Tahk. Muhammed 'Abdülkerim Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.
- İbn Ebü'l-Îz, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî ed-Dımaşkî (1990), **Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye**, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Şu'ayb el-Arnaût, C. I-II, Müessesetü'r-Risâle, Kahire.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî (1991), **İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi**, C. I-XII, Çev. Komisyon, Bahar Yay., İstanbul.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1982), **Son Sadrazamlar**, C. I-IV, Dergâh Yay. 3. Baskı, İstanbul.
- İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhâneddîn İbrâhîm (2003), **Tebşiratü'l-Hükkâm fî Usûli'l-Akdiye ve Menâhici'l-Ahkâm**, Haz. Cemâl Mar'aslı, C. I-II, Dâr-u 'Âlemi'l-Kütüb, Riyad.
- İbn Hacer el-Askalânî (2013), **Fethu'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî**, Tahk. Şu'ayb el-Arnaût, 'Âdil Mürşid ve dğr., C. I-XXVI, er-Risâletü'l- 'Âlemiyye, Beyrut.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed (2013), **Mukaddime**, Haz. Süleyman Uludağ, C. I-II, Dergâh Yay. 85, İstanbul.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (1977), **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân**, Tahk. İhsân Abbâs, C. I-VIII, Dâru Sâder, Beyrut.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî el-Kurtubî (2017), **el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal - Dinler ve Mezhepler Tarihi (Metin – Çeviri)**, C. I-III, Çev. Halil İbrahim Bulut, TYEKB., 84, İstanbul.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (2006), **İslâm Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi**, C. I-IV, Terc. Hasan Ege, İstanbul.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed es-Sivâsî (1929), **el-Müsâyere fî 'İlmi'l-Kelâm ve'l-'Akâ'idi't-Tevhîdiyyeti'l-Münciyye fî'l-Âhire**, Şerh. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Matbaatü'l-Mahmûdiyyeti't-Ticâriyye, Mısır.
- _____ (2003), **Fethu'l-Kadîr**, C. I-X, Tahk. Abdürrazzâk Gâlib el-Mehdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed el-Hanefî (1984), **Bedâ'i'u'z-Zühûr fî Vekâ'i'i'd-Dühûr**, Tahk. Muhammed Mustafa, C. I-V, Heyetü'l-Mısriyye, Kahire.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed (1428), **et-Turuku'l-Hükmiyye fî Siyâseti's-Ser'iyye**, Tahk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed, C. I-II, Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekke.

- _____ (2019), **İ‘lâmü’l-Muvakkı‘în ‘an Rabbi’l-‘Âlemîn**, Tahk. Muhammed Ecmel el-İslâhî, C. I-VI, Dâru İbn Hazm, Beyrût.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (1994), **el-Bidâye ve’n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, Çev. Mehmet Keskin, C. I-XV, İstanbul.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh (1997), **el-Muğnî**, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, C. I-XV, Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, Riyad.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (1990), **el-İmâme ve’s-Siyâse**, Tahk. Ali Şîrî, C. I-II, Dâr el-Edvâ, Beyrut.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed (2010), **Lisânü’l-‘Arab**, C. I-XV, Dâr-u Sâdır, Beyrut.
- İbnü’l-Mukaffa’, Ebû Muhammed Abdullah (1989), **Âsâru İbnü’l-Mukaffa’**, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- İbn Müflih, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm (2003), **el-Mübdî‘ fî Şerhi’l-Muknî‘**, C. I-X, Dâru’l-‘Âlemi’l-Kütüb, Riyad.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Mısırî (1997), **el-Bahru’r-Râik Şerhu Kenzi’d-Dekâik**, C. I-IX, Neşr. Zekerîyya ‘Umeyrât, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- _____ (1999), **el-Eşbâh ve’n-Nezâir ‘alâ Mezheb-i Ebî Hanefiyye ve’n-Nu’mân**, Tahk. Zekerîyya ‘Umeyrât, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.
- _____ (1999), **Resâ’ilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye**, Tahk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali C. Muhammed, Dâru’s-Selâm, Kâhire.
- İbn Tağriberdî, Ebü’l-Mehâsin Yûsuf (2010), **en-Nucûmüz’z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve’l-Kâhire**, C. I-XVI, Vizâratü’s-Sekafî, Mısır.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm (1419), **es-Siyâsetü’s-Şer’iyye**, Vizâratü’s-Şüûni’l-İslâmiyye, Riyad.
- İbrahim Efendi Haydarîzâde (1335), **Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Târihi**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Dârü’l-Hilâfeti’l-‘Aliyye.
- İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları** (2000), Arba Yay. 12, İstanbul.
- el-Îcî, Ebü’l-Fazl Adudullah ve’d-Dîn Abdurrahmân b. Ahmed (2005), **el-Mevâkîf fî ‘İlmi’l-Kelâm**, Tahk. Abbâs Abdülhamîd, ‘Âlemü’l-Kütüb, Beyrut.
- İğdemir, Uluğ (2009), **Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İlgürel, Mücteba (1973), “Balıkesir’de Âyânlık Mücadelesi”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sy. 3, Ekim 1972, İstanbul, ss. 63-74.
- İmamet ve Hilafet Risâlesi** (1315), Kânûn-i Esâsî Matbaası, Mısır.
- İnalcık, Halil (2016), **Devlet-i ‘Aliyye I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 56. Baskı, İstanbul.
- _____ (2016), **Devlet-i ‘Aliyye II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2. Baskı, İstanbul.

- _____ (2015), **Devlet-i ‘Aliyye III**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- _____ (1954), **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2015), **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay. 1825, İstanbul.
- _____ (2017), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, Çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- _____ (2004), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, C. II, Çev. Ayşe Berktaş ve diğr., Eren Yay., İstanbul.
- _____ (2016), **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2. Baskı, İstanbul.
- _____ (1993), “Adâletnâmeler”, **T.T.K. Belgeler**, C. II, Sy. 3-4, ss. 49-160.
- _____ (1958), “Osmanlı Pâdişahı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 13, Sy.4, ss. 68-79.
- _____ (1959), “Osmanlılar’da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. XIV, Sy.1, ss. 69-94.
- _____ (2007), “Padişah”, **TDVİA**, içinde 34 (140-143), İstanbul, ss.
- _____ (1988), “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. VII-VIII, Sy. 07-08, İstanbul, ss. 33-54.
- _____ (1964), “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Belleten**, C. 28, Sy. 112, Yıl. 1964, ss. 623-690.
- İnanır, Ahmet, “Müslümanın Hayatında Fetvanın Yeri ve Önemi”, **Diyanet Aylık Dergi**, Ekim 2017, s. 70-71.
- İpşirli, Mehmet (2021), **Osmanlı İlmiyesi**, Kronik Kitap, 183, İstanbul.
- _____ (1988), “Abdürrahim Efendi, Hoca”, **TDVİA**, içinde 1 (289), İstanbul.
- _____ (1991), “Atâullah Mehmed Efendi, Topal”, **TDVİA**, içinde 4 (47), İstanbul.
- _____ (1995), “Esad Efendi, Sâlih-zâde”, **TDVİA**, içinde 11 (345-346), İstanbul.
- _____ (1995), “Esîrî Mehmed Efendi”, **TDVİA**, içinde 11 (390-391), İstanbul.
- _____ (1981), “Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü’l-Hikem fi Nizâmi’l-Âlem”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sy. 10-11, Sene. 1979-1980, İstanbul, ss. 239-278.
- _____ (1998), “Hayrullah Efendi, İmâm-ı Sultânî”, **TDVİA**, içinde 17 (75-76), İstanbul.
- _____ (2001), “Kara Halil Efendi”, **TDVİA**, içinde 34 (361-362), İstanbul.
- _____ (2003), “Mahzar”, **TDVİA**, içinde 27 (398-401), Ankara.
- _____ (2009), “Sun‘ullah Efendi”, **TDVİA**, içinde 37 (530-532), İstanbul.

- _____ (2010), “Şeyhülislâm”, **TDVİA**, içinde 39 (91-96), İstanbul.
- _____ (1987), “Şeyhülislâm Sun‘ullah Efendi”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sy. 13, Sene: 1983-1987, İstanbul, ss. 209-256.
- İrtem, Süleyman Kâni (1999), **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, Temel Yay., İstanbul.
- _____ (2004), **Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul.
- İskenderoğlu, Muammer, “Ortadoğu’da Dinsel ve Mezhepsel Çatışmalarda Ulemanın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Ortadoğu Yıllığı**, C. 8, Yıl. 2012, ss. 435-444.
- İskilipli Mehmed Âtîf, “Medeniyet-i Şer‘iye Terakkiyât-ı Dîniye”, **Beyânü’l-Hak**, C. VI, Sy. 141, 19 Kânûn -ı Evvel 1327 / 11 Muharrem 1330 Pazartesi, ss. 2524-2526.
- _____, “Hilâfette Neseb-i Kureyşinin Şart Kılınmasında Hikmet ve Keyfiyet Sükûtu”, **Beyânü’l-Hak**, C. VI, Sy. 143, 02 Kânûn-i Sâni 1327 / 25 Muharrem 1330 Pazartesi, ss. 2556-2557.
- İskit, Server (1943), **Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay. 2, Ankara.
- Itzkowitz, Norman (2002), **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. İsmet Özel, Şule Yay. 54, İstanbul.
- İzmirli Gürcü Mehmed Fevzî, “Meb‘ûsunMa’nâsı ve Vekâletin Meşrûiyetiyle Sıhhatinin Şartları”, **Beyânü’l-Hak**, C. II, Sy. 33, 20 Şubat 1327 / 15 Rabiül Evvel 1330 Pazartesi, ss. 2646-2648.
- İzmirli İsmail Hakkı, “Hilâfet-i İslâmiyye”, **Sırât-ı Müstakîm**, C. III, Sy. 56, 17 Eylül 1325 / 15 Ramazan 1327 Perşembe, ss. 49-51.
- _____ (1336/1338), **Kitâbü’l-İftâ’ ve’l-Kazâ’**, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- İzutsu, Toshihiko (1997), **Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Çev. Selâhattin Ayaz, Pınar Yay. 18, İstanbul.
- İzzî Süleyman Efendi (2019), **İzzî Tarihi**, Haz. Ziya Yılmaz, TYEKB., 119, İstanbul.
- Jaeschke, Gotthard (1971), **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kabacalı, Alp (1989), **Türk Kitap Tarihi**, C. I, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Kabaklı, Ahmet (1990), **Temellerin Duruşması**, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul.
- Kâdî Hüseyin b. Hasan (2018), **Letâ’ifü’l-Efkâr ve Kâşifü’l-Esrâr**, Kâdî Hüseyin b. Hasan’ın **Siyâsetnâmesi**, Haz. Özgür Kavak, TYEKB. 109, İstanbul.
- Kâdî İyâz, Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (1998), **İkmâlü’l-Mu‘lim bi-fevâidi Müslim**, C. I-IX, Tahk. Yahya İsmâil, Dâru’l-Vefâ, Beyrût.
- Kafesoğlu, İbrahim (1972), **Selçuklu Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kahraman, Kemal (1995), “Encümen”, **TDVİA**, içinde 11 (175-176), İstanbul.

- el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed (1980), **Me'âsirü'l-Înâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe**, Tahk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, C. I-III, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.
- _____ (1916), **Subhu'l-A'sâ**, C. I-XIV, Matbaati'l-Emiriye, Kahire.
- Kallek, Cengiz (1992), "Biat", **TDVİA**, içinde 6 (120-124), İstanbul.
- _____, "Mâverdi'nin Ahlakî, İctimaî, Siyasî ve İktisadî Görüşleri", **Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, C. 9, Sy. 17, (2004/2), ss. 219-265.
- Kandemir, M. Yaşar (1993), "el-Câmiu's-Sahîh", **TDVİA**, içinde 7 (114-123), İstanbul.
- Kanık, Cengiz (2015), "Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı (Gazzâlî Örneği)", **Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri**, Cemalettin Erdemci-Fadıl Ayğan (Ed.), C. I, Beyan Yay. İstanbul, ss. 439-449.
- "Kânûn-ı Esâsî" (1295), **Düstûr**, C. IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- "Kânunnâme-i Âl-i Osmân" (1330), **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi**, Neşr. Mehmed Arif Bey, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul.
- Karabaş Velî, Ali b. Muhammed el-Kastamonî (1295), **Şerhu 'Akâidi'n-Nesefî**, Yazma Eser.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (1248), **Ravzatü'l-Ebrâr**, Matbaatü Bulak.
- Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi (2003), **Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732**, Haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kara, İsmail (2017), **İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1**, Dergâh Yay. 235, İstanbul.
- _____ (2010-2011), "Hilâfet Merkezi Olarak İstanbul Yahut Şehir, Din, Siyaset", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl. 12, C. I, Sy. 47-48, ss.161-175.
- _____, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 1998/1, ss. 1-25.
- Karabekir, Kazım (2011), **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yay., 2852, İstanbul.
- el-Karadâvî, Yusuf (2011), **es-Siyâsetü's-Şer'îyye fî Dav'i Nusûsi's-Şer'îati ve Makâsıdihâ**, Mektebetü Vehbe, Kâhire.
- _____ (2001), **Fıkhü'd-Devleti fî'l-İslâm** Dârüş-Şürûk, Kahire.
- _____ (2014), **Fıkhü'l-Cihâd**, C. I-II, Mektebetü Vehbe, Kahire.
- el-Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs (2003), **el-Furûk, Envâru'l-Burûk fî Envâ'i'l-Furûk**, Tahk. Ömer Hasan et-Tayyibî, C. I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût.
- _____ (1967), **el-İhkâm fî Temyîzi'l-Fetâvâ 'ani'l-Ahkâm**, Neşr. Abdülfettah Ebu Gudde, Matbûat-ı İslâmiyye, Haleb.
- _____ (1994), **ez-Zahîre**, Tahk. Muhammed Bû Hubze, C. I-XIV, Dâr'ul-Garbi'l-İslâmî, Beyrût.
- Karahasanoglu, Selim (2020), "İspirizâde Ahmed Efendi", **TDVİA**, içinde Ek.1 (664-665), Ankara.

- _____ (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, **OTAM**, Yıl: 2008, Sy. 24, Ankara, ss. 97-128.
- Karal, Enver Ziya (2011), **Osmanlı Tarihi**, C. V-IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- _____ (1942), **Selim III. ün Hatt-ı Humayunları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1976), “Ahmed III”, **İA**, içinde I (165-168), İstanbul.
- _____ (1978), “Mehmed VI”, **İA**, içinde VII (562-566), İstanbul.
- Karaman, Hayreddin (2004), **İslam Hukuk Tarihi**, İz Yay. 281, İstanbul.
- _____ (1996), **İslam Hukukunda İctihad**, M. Ü. İlahiyat Vakfı Yay. 134, İstanbul.
- _____ (2005), **İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri 1-2**, İz Yay. 369, İstanbul.
- _____ (1998), **Laik Düzendeki Dini Yaşamak**, C. I-III, İz Yay., İstanbul.
- _____ (1991), **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C. I-III, Nesil Yay. 11, İstanbul.
- _____ (1988), “Adalet-Fıkıh”, **TDVİA**, içinde 1 (343-344), İstanbul.
- _____ (1993), “Cuma”, **TDVİA**, içinde 8 (85-89), İstanbul.
- _____, “Halife-2”, **Yeni Şafak**, 13 Mart 2011, Erişim: 12.11.2020, [<https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/halife-2-26489>]
- Karatepe, Şükrü (1989), **Osmanlı Siyasi Kurumları “Klasik Dönem”**, İşaret Yay., İstanbul.
- Karpat, Kemal H. (2012), **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, Timaş Yay. 2966, İstanbul
- el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd (2005), **Bedâ’i’u’s-Sanâ’i’ fî Tertîbi’ş-Şerâ’i’**, Tahk. Mehmed Muhammed Tâmir, C. I-X, Dârü’l-Hadîs, Kahire.
- Kâsım, Abduh Kâsım (2005), “Muhammed b. Kalavun”, **TDVİA**, içinde 30 (547-548), İstanbul.
- Kâtib Çelebi (1311), **Keşfü’z-Zünûn ‘an esâmi’l-Kütûb ve’l-Fünûn**, C. I-II, Dersâadet.
- _____ (1280), **Mîzânü’l-Hak fî İhtiyârî’l-Ehak**, Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul.
- _____ (1146), **Takvîmü’t-Tevârîh**, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul.
- _____ (1286-1287), **Fezleke**, C. I-II, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul.
- Kavak, Özgür, “Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: Letâifü’l-Efkâr ve Kâşifü’l-Esrâr Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek”, **M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 42 (2012/1), ss. 95-120.
- _____ (2013), “Cüveynî’ye Göre Halifenin Vasıfları Yahut Nizâmülmülk’ü Hilâfete Teşvik Etmek”, **II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklular’da Bilim ve Düşünce 19-21 Ekim 2011 Konya**, (İslâmî İlimler), Ed. Mustafa Demirci ve diğr., Konya, ss. 261-300.
- _____, “Hal’, İstifa ve İhtilal: İslam Devletlerinde İktidarın El Değiştirmesi Üzerine Bazı Tespitler”, **Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, C. 24, Sy. 47, (2019/2), ss. 141-196.

- Kayaoğlu, İsmet (1985), **İslâm Kurumları Tarihi**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 168, Ankara.
- _____ (1986), “İslam’da Adalet Mefhumu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 27, Sy. 01, ss. 201-206.
- Kazanç, Fethi Kerim (2004), “Eş’arî Kelamında Siyasal Otorite Kavramı”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IV, Sy. 1, ss. 149-188.
- Kazgan, Haydar (2005), **Galata Bankerleri**, C. I-II, Orion Yay. 1, Ankara.
- Kazıcı, Ziya (1999), **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınevi, İstanbul.
- _____, “Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi”, **Diyanet Dergisi**, C. 18, Sy. 5, Eylül-Ekim 1979, ss. 292-299.
- Kenanoğlu, M. Macit (2013), “Vergi”, **TDVİA**, içinde 43 (52-58), İstanbul.
- el-Kermî, Mer’î b. Yusuf (2009), **Kalîdû’l-İkyân fî Fedâilî Âli Osmân**, Tahk. İbrahim Fâ’ûr eş-Şer’a, el-Câmi’atü’l-Ürdûniyye, Ürdün.
- Kırkpınar, Mahmut (2006), “Mütevekkil-Alellah, Ca’fer b. Muhammed”, **TDVİA**, içinde 32 (212-214), İstanbul.
- Klavuz, Ahmet Saim (1989), “Ali er-Rızâ”, **TDVİA**, içinde 2 (436-438), İstanbul.
- Koca, Ferhat (1995), “Fetvahâne”, **TDVİA**, içinde 12 (496-500), İstanbul.
- _____, (2005), “Molla Hüsrev”, **TDVİA**, içinde 30 (252-254), İstanbul.
- Kocabaş, Hüseyin (1949), “Ali Suavi Vak’ası Üzerine Verilmiş Olan Fetva”, **Uludağ Halkevi Dergisi**, Sy. 92, Bursa, ss. 26-30.
- Kocabaş, Süleyman (2003), **İngiliz Tuzağı Osmanlı’nın Yaşatılması ve Yıkılışında İngiltere’nin Rolü**, Vatan Yay., İstanbul.
- _____, (1993), **Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı**, Vatan Yay., İstanbul.
- _____, (2001), **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet**, Vatan Yay., İstanbul.
- Koçyiğit, Talat (1988), **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Koçi Bey (1303), **Koçi Bey Risalesi**, Matbaa-i Ebüzzıya, Kostantîniyye.
- Koloğlu, Orhan (1987), **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yay. 24, İstanbul.
- _____, (1998), **Avrupa Kışkacında Abdülhamit**, İletişim Yay. 478, İstanbul.
- _____, (2015), **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul.
- Komisyon (1978), “Adil”, **İA**, içinde I (141), İstanbul.
- Köksal, Asım Cüneyd (2017), **Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer’iyye**, Klasik Yay. 127, İstanbul.
- Köksal, İsmail (2000), “İslam Hukuku Açısından Osmanlı Hilafetinin Meşruiyetinin Değerlendirilmesi”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 13, Sy. 1, ss. 63-74.

- Köktaş, Eyüp (1995), “Modern Zamanlarda İslâm ve Siyasal Meşruiyet Sorunu”, **Bilgi ve Hikmet**, Güz 1995, Sy. 12, ss. 41-48.
- Köprülü, M. Fuad (1991), **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1983), **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad, - Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1979), “Âyân”, **İA**, içinde II (40-42), İstanbul.
- Köprülü, Orhan F. (1977), “Feyzullah Efendi.”, **İA**, içinde IV (593-600), Eskişehir.
- Köse, Hızır Murat (2009), “Siyaset”, **TDVİA**, içinde 37 (294-299), İstanbul..
- Köse, Saffet (2010), “Sükût”, **TDVİA**, içinde 38 (51-53), İstanbul.
- _____ (2008), “Rüşvet”, **TDVİA**, içinde 35 (303-306), İstanbul.
- _____ (2013), “Zeyd b. Ali”, **TDVİA**, içinde 44 (313-316), İstanbul.
- Kremer, Alfred von (1868), **Geschichte der herrschenden Ideen des Islams: Der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee**, F. A. Brockhaus, Leipzig.
- Kramers, J. H. (1979), “Şeyh-ül-İslâm”, **İA**, içinde XI (485-489), İstanbul.
- Kramers, J. H., - Bulliet, R. W. (1997), “Shaykh al-Islâm”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs (Ed.), Brill, Leiden, ss. 399-400.
- Kudret, Cevdet (1977), **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet Yay. 505, İstanbul.
- Kuntay, Mithat Cemal (1983), **Üç İstanbul**, Sander Yay., İstanbul.
- Kur’an Yolu Meâli** (2017), Haz. Hayrettin Karaman ve dğr., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 998, Ankara.
- Kur’an Yolu Tefsiri** (2014), C. I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 590, Ankara.
- Kuran, Ahmed Bedevî (2009), **Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- _____ (1948), **İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, Tan Matbaası, İstanbul
- _____ (2012), **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Kureşî, İhtiyak Hüseyin (1991), “İslam Toplumunda Ulemanın Konumu”, **Modern Çağda Ulema**, Ebubekir A. Bagader (Ed.), Çev. Osman Bayraktar, İstanbul, ss. 1-28.
- Kurşun, Zekeriya (1998), **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2022), **Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918**, Vakıfbank Kültür Yay., İstanbul.
- _____ (2012), “31 Mart Olayının arkasındakiler”, **II. Abdülhamid ve Dönemi**, Coşkun Yılmaz (Ed.), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, ss.49-59.

- _____ (2009), “Suûdîler”, **TDVİA**, içinde 37 (584-587), İstanbul.
- Kutay, Cemal (1974), **Bilinmeyen Tarihimiz 3**, Dizerkonca, İstanbul.
- _____ (1994), **Otuzbir Mart 85. Yaşında Bir “Geri Dönüş”ün Mirası**, Kazancı Matbaacılık, İstanbul.
- Kutluer, İlhan (1995), “Fesad”, **TDVİA**, içinde 12 (421-422), İstanbul.
- Küçük, Cevdet (1988), “Abdülaziz”, **TDVİA**, içinde 1 (179-185), İstanbul.
- _____ (1988), “Abdülhamid II”, **TDVİA**, içinde 1 (216-224), İstanbul.
- _____ (1993), “Çırağan Vak’ası”, **TDVİA**, içinde 8 (306-309), İstanbul.
- _____ (2003), “Mehmed VI”, **TDVİA**, içinde 27 (422-430), Ankara.
- _____ (2005), “Millî Mücadele”, **TDVİA**, içinde 30 (76-83), Ankara.
- _____ (2006), “Murad V”, **TDVİA**, içinde 31 (183-185), İstanbul.
- _____ (2009), “Sevr Antlaşması”, **TDVİA**, içinde 37 (1-5), İstanbul.
- Küçük, Raşit (2001), “İsnad”, **TDVİA**, içinde 23 (154-159), İstanbul.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2001), “Kâhir-Billâh”, **TDVİA**, içinde 24 (172-173), İstanbul.
- _____ (2009), “Seyyid”, **TDVİA**, içinde 37 (40-43), İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1994), **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Akademi, İstanbul.
- Lapidus, Ira M. (2003), **İslâm Toplulukları Tarihi**, C. I-II, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yay. 815, İstanbul.
- Levy, Avigdor (1991), “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askerî Islahatları”, **Modern Çağda Ulema**, Ed. Ebubekir Bagader, Çev. Osman Bayraktar, İstanbul, ss. 29-61
- Lewis, Bernard (1992), **İslâm’ın Siyasal Dili**, Çev. Fatih Taşar, Rey Yay. 5, İstanbul.
- _____ (2010), **Ortadoğu**, Çev. Selen Y. Kolay, Arkadaş Yay., Ankara.
- Lütfi Simâvî (1336), **Devr-i İnkılâb**, Mahmûdiye Matbaası, İstanbul.
- _____ (1340), **Sultan Mehmed Reşâd Hânın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul.
- Mâbeynci Fahri Bey (1989), **İbretnümâ**, Mâbeynci Fahri Bey’in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Mahkeme-i Kübrâ** (1908), İctihat Matbaası, 2. Basım, Mısır.
- Mahmud Celaledin Paşa (1326-1327), **Mir’ât-ı Hakikat**, C. I-III, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet.
- Mahmud Şevket Paşa (1988), **Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa’nın Günlüğü**, Arba Yay., İstanbul.
- “Makâle-i Şer’iyye”, **Kânûn-i Esâsî**, Nu. 2, 23 Recep 1314, 28 Kânûn-i Evvel 1896, ss. 1-2.

- Makdisi, George (2021), **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı**, Terc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yay. 74, İstanbul.
- el-Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî (1997), **es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, Tahk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, C. I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Manastırlı İsmail Hakkı, "Farîza-i Şükrân", **Sırat-ı müstakîm**, C. 2, Sy. 37; 7 Mayıs 1325 / 29 Rebûlâhir 1327, ss. 161-162.
- Manastırlı İsmail Hakkı / Eşref Edip, "Mevâ'ız", **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 40, 28 Mayıs 1325 / 21 Cemâziyelevvel 1327, ss. 222-224.
- _____, "Mevâ'ız", **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 42, 11 Haziran 1325 / 06 Cemâziyelâhir 1327, ss. 254-256
- Mardin, Şerif (1994), **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay. 13, 5. Baskı, İstanbul.
- _____, (1990), **Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I**, İletişim Yay., İstanbul 1990.
- _____, (1991), **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- Mârdînîzâde Ebul-'Ulâ, "Şerî'ate Hizmet: Mecelle Cemiyeti", **Sırat-ı Müstekîm**, C. III, Sy. 55, 7 Ramazânü'l-Mübârek 325, Perşembe, ss. 42-44.
- _____, (1977), "Fetvâ", **İA, içinde IV** (582-584), Eskişehir.
- Margoliouth, David S. (1937), "Relics of the Prophet Mohammed", **The Muslim World**, Vol: 27/1, s. 20-27.
- Masud, Muhammed Khalid, Messick, Brinkley, Powers, David S. (1996), "Muftis, Fatwas and Islamic Legal Interpretation", **Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas**, Muhammad Khalid Masud, vd. (Ed.), London, ss. 3-32.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed es-Semerkindî (2005), **Te'vilâtü'l-Kur'ân**, Tahk. Bekir Topaloğlu vdğr., C. I-XVIII, Mizan Yayınevi, İstanbul.
- Matrakçı Nasuh (2019), **Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târîh-i Âl-i Osmân (İnceleme – Tenkitli Metin)**, Haz. Göker İnan, TYEKB. 118, İstanbul.
- el-Mâverdî Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (1987), **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- _____, (1327), **Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ Tercümesi**, Çev. Ahmed Cevdet, C. I-III, Matbaa-i Ebüzziyâ, Kostantîniyye.
- _____, (2006), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Tahk. Ahmed Câd, Dârü'l-Hadîs, Kahire.
- _____, (1983), **Nasîhatü'l-Mülûk**, Tahk. Hızır Muhammed Hızır, Mektebetü'l-Felâh, Kuveyt.
- _____, (1981), **Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer**, Tahk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabî, Beyrut.

- _____ (2019), **Dürerü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Mâverdü'nin Siyâsetnâmesi (İnceleme-Çeviri-Metin-Tıpkı Basım)**, Haz. Abdüsselam Arı, TYEKB. 125, İstanbul.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye** (1305), Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet.
- Mehmed Ârif Efendi, Meşrepzâde (1275), **Terceme-i Siyâsetnâme**, Takvîmhane-i Âmire, İstanbul.
- Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (2000), **Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osmân'ı (Metinleri, Tahlilleri)**, Haz. Abdurrahman Sağırlı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul.
- Mehmed Emin b. Hasan el-Ofî (1309), **Mürşidü'l-İhvân fî Hakkı'd-Duhân**, Mehmed Şevket Eygi Kütüphanesi, İstanbul.
- Mehmed Fatîn, "31 Mart Vak'asına Dâir", **Beyânü'l-Hak**, C. II, Sy. 33, 12 Temmuz 1909 – 29 Haziran 1325, ss. 768-771.
- Mehmed Gâlib Bey (1909), **Sa'dullâh Paşa yâhûd Mezârdan Nidâ**, Matbaa-i Ebuzziyâ, Kostantîniye.
- Mehmed Halîfe (1340), **Târîh-i Gilmânî**, Neşr. Ahmed Refik, Orhaniye Matbaası, İstanbul.
- Mehmed İhsan (1910), **İstibdât Maskaralıkları yâhûd Kahkaha ile Gülünüz!**, Matbaa-i Arşak Garoyan, İstanbul.
- Mehmed Kadri Nasîh (1326), **İstinsâf**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul.
- Mehmed Memduh Paşa (1329), **Hal'ler - İclâslar**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul.
- _____ (1328), **Mir'ât-ı Şuûnât**, Âhenk Matbaası, İzmir.
- Mehmed Murad (1330), **Tatlı Emeller Acı Hakikatler**, Matbaa-i Âmedî, İstanbul.
- _____ "Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatası", **Meşveret**, Sene: 1, Nu. 21, 8 Teşrin-i evvel 1896 / 27 Rebûlâhîr 1314, ss. 1-3
- Mehmed Selahaddîn (1334), **Bildiklerim**, Emin Hindiye Matbaası, Kahire.
- Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Dühûl ve İntişârı Memnû' Bulunan Kütûb ve Resâil-i Muzirrenin Esâmîsini Mübeyyin Cetveldir** (1318), Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye.
- Menekşe, Ömer, "Ehl-i Sünnet Düşüncesinde Devlet Anlayışı: Mâverdü Örneği", **Marife**, Yıl. 5, Sy. 3, Kış 2005, ss. 135-147.
- Meray, Seha L., - Olcay, Osman (1977), **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. 409, Ankara.
- el-Merğînânî, Burhânüddîn Ebi'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr (1417), **el-Hidâye Şerh-u Bidâyetü'l-Mübtedî**, Neşr. Ne'im Eşref Nûr Ahmed, C. I-VIII, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmü'l-İslâmiyye, Pakistan.
- Mert, Özcan (1991), "Âyan", **TDVİA**, içinde 4 (195-198), İstanbul.
- Mes'ûd, Muhammed Hâlid (1997), **İslâm Hukuk Teorisi**, Çev. Muharrem Kılıç, İz Yay. 196, İstanbul.

Mevâdd-ı Mühimme-i Rüsûmiyeyi Mutazammın Rüsûmat Memurlarına Yazılan Muharrerât-ı Umûmiye (1900?), C. III, İstanbul.

el-Mevdudî, Ebu'l A'lâ (2021), **Hilafet ve Saltanat**, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay., İstanbul.

Mevlânzâde Rıfat (1328), **Hakk-ı Vatan yahut Tarîk-i Mucâhedede Hakikat Ketm Edilemez**, Serbestî Matbaası, İstanbul.

_____ (1996), **31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi**, Yay. Berire Ülgendi, Pınar Yay., İstanbul.

el-Mevsîlî, Abdullâh b. Mahmûd el-Hanefî (1975), **el-İhtiyâr li-Ta'îlî'l-Muhtâr**, Tahk. Mahmûd Ebû Dakîka, C. I-V, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut.

Midhat Paşa (1325), **Mir'ât-ı Hayret, Sultan Abdülaziz Hân Merhûmun Esbâb-ı Hal'i**, Neşr. Ali Haydar Midhat, Hilâl Matbaası, İstanbul.

_____ (1325), **Tebsıra-i 'İbret, Hayâtı, Siyâsiyesi, Hidemâti, Menfâ Hayâtı**, Neşr. Ali Haydar Midhat, Hilâl Matbaası, İstanbul.

Mikes, Kelemen (2014), **Türkiye Mektupları**, Terc. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Ankara.

Miller, Ruth A. (2013), **Fıkıhtan Faşizme Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç**, Çev. Hamdi Çilingir, Ufuk Yay., İstanbul.

Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza (2006), **Fusûlü'l-Bedâyi' fî Usûli's-Şerâyi'**, C. I-II, Tahk. Muhammed Hüseyin Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut.

Muallim Nâci (1322), **Lugat-ı Nâcî**, Asır Matbaası, İstanbul.

Muhammed Ebu Zehra (1983), **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, Çev. Hasan Karakaya – Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul.

Mumcu, Ahmet (1986), **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, Birey ve Toplum Yay., Ankara.

_____ (1969), **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay. 252, Ankara.

_____ (1963), **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara Üniv. Hukuk Fak. Yay. 180, Ankara.

Musa Carullah Bigi (1997), “Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, Çev. İsmail Türkoğlu, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sy. 110, ss. 105-114.

Mustafa Necîb Efendi (1280), **Sultan Selîm-i Sâlis Asrı Vekâyi'ine ve Müteferri'âtına Dâir**, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Mustafa, Nevin Abdulhâlık (1990), **İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet**, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yay. 11, İstanbul.

Mustafa Nuri Paşa (1979), **Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C. I-IV, Sad. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Mustafa Sabri, “Beyânü'l-Hakk'ın Mesleği”, **Beyânü'l-Hak**, C. 1, Sy. 1, 22 Eylül 1324 / 9 Ramazan 1326, Pazartesi, ss. 2-4.

- _____, “İlmiye Bütçesi Münasebetiyle”, **Beyânü’l-Hak**, C. 5, Sy. 106, 04 Nisan Kânûn-i Sâni 1327 / 16 Rebiülahir 1329 Pazartesi, ss. 1958-1961.
- _____, “Talebe-i Ulûma”, **Beyânü’l-Hak**, C. 2, Sy. 33, 29 Haziran 1325 / 23 CemâziyelÂhir 1327 Pazartesi, ss. 764-768.
- Mustafa Sâfi (2003), **Mustafa Sâfi’nin Zübdetü’t-Tevârîh’i**, Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Müftüoğlu, Mustafa (1995), **31 Mart Vak’ası İrtica mı? İngiliz Oyunu mu?**, Risale Yay. 81, İstanbul.
- Müslim b. el-Haccâc Ebü’l-Hüseyn (2006), **Sahîh-u Müslim**, Tahk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâriyâbî, C. I-II, Dâru’t-Tayyibe, Riyad.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi (2015), **Âsım Efendi Tarihi**, C. I-II, Haz. Ziya Yılmaz, TYEKB. 58, İstanbul.
- Naîmâ Mustafa Efendi (1281), **Târih-i Naîmâ Ravzatü’l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî’l-Hâfikayn**, C. IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Nâmık Kemal, “İnnellâhe ye’mûru bi’l-‘adl, ve’l-ihsân”, **Hürriyet**, No/Sy.: 30, Tarih: 18 Kânûn-i Sâni 1285, 18 Ocak 1869, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Londra, ss. 1-8.
- en-Nebhan, Muhammed Faruk (1980), **İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları**, Terc. Servet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul.
- Necib Âsım (1339), “Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesidir”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, C. 49, Hilâl Matbaası, İstanbul, ss. 90-102.
- en-Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn (1993), **Tebîratü’l-Edille fî Usûli’-d-Dîn**, Tahk. Claude Salamé, C. I-II, el-Ceffân ve’l-Câbî, Dimaşk.
- en-Nesefî, Necmeddin Ömer b. Muhammed (1106), **Akâ’idü’n-Nesefî**, Terc. Arapzâde Abdülvehhâb Efendi.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref (1930), **Sahîhu Müslim bi şerhi Nevevî**, C. I-XVIII, el-Matbaatü’-Mısriyye, Ezher.
- en-Nisâbü’rî, Ebû Saîd Abdurrahman (1987), **el-Ğunye fî Usûli’-d-Dîn**, Tahk. İmâdüddin Ahmed Haydar, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Beyrût.
- Nöldeke, Theodor (1919), **Geschichte des Qorâns**, Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1998), **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- _____, (1986), “İbn Kemal’in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı”, **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Yay. Haz. Süleyman Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 36, Ankara, ss. 31-40.

- Okandan, Recâi G., **Amme Hukûkumuzun Ana Hatları [Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi]**, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- Okumuş, Ejder (2018), **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yay., İstanbul.
- Okyar, Fethi (1980), **Üç Devir'de Bir Adam**, Haz: Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul.
- Olson, Robert W. (1977), "Jews in the Ottoman Empire and Their Role in Light of New Documents: Addenda and Revisions to Gibb and Bowen", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sy. 7-8, (1976-1977), İstanbul, ss. 119-144.
- _____, "Esnaf ve Patrona Halil İsyanı (1730): Osmanlı Siyasetinde Bir Eksen Kayması mı?", **Doğu Batı**, Çev. İbrahim Tolga Kara, Yıl, 21, Sy. 85, Mayıs-Haziran-Temmuz 2018, ss. 217-230.
- Onaran, Burak, (2018), **Padişahı Devirmek**, İletişim Yay. 2617, İstanbul.
- Orbay, Rauf (1993), **Cehennem Değirmeni -Siyasî Hatıralarım-**, C. I-II, Emre Yay. 20, İstanbul.
- Orhonlu, Cengiz (1979), "Mustafa II.", **İA**, içinde VIII (695-700), İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2015), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş 1783, 42. Baskı, İstanbul.
- Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları** (2015), Haz. Sinan Çuluk -Yılmaz Karaca, Osmanlı Arşivi Daire Başk., İstanbul.
- Osmanoğlu, Şadiye (2017), **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, Timaş Yay. 3179, İstanbul.
- Osman Nuri-Ahmed Refik (1327), **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, C. I-III, İbrahim Hilmi, İstanbul.
- Osmanzâde Ahmed Tâib (1271), **Hadîkatü'l-Vüzerâ**, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul.
- Ömer Lütfi (1330), **Nazar-ı İslâm'da Makâm-ı Hilâfet**, Asır Matbaası, Selanik.
- Ömer Ziyâeddîn (Dağıstânî) (1324), **Mir'ât-ı Kânûn-i Esâsî**, Sâ'ika Matbaası, İstanbul.
- Öz, Mehmet (2013), **Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yay. İstanbul.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni (2000), "İmâmet", **TDVİA**, içinde 22 (201-203), İstanbul.
- Öz, Mustafa (2005), "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", **TDVİA**, içinde 30 (489-490), İstanbul.
- Öz, Şaban (2016), "İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar -Hulefâ-i Râşidîn Dönemi-", **İLAMER İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, Eyüp Baş (Ed.), Sy. 5, Ankara, ss. 57-68.
- Öz, Tahsin (1941), "Selim III. Mustafa IV. ve Mahmud II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika", **Tarih Vesikaları**, C. I, Sy. 1, ss. 20-29.
- Özaydın, Abdülkerim (1991), "Âmir-Biahkâmillâh", **TDVİA**, içinde 3 (68), İstanbul.
- _____, (2006), "Müntasır-Billâh", **TDVİA**, içinde 32 (24-25), İstanbul.

- _____ (2006), “Müstâîn-Billâh”, **TDVİA**, içinde 32 (112-113), İstanbul.
- _____ (2006), “Müstekfi-Billâh”, **TDVİA**, içinde 32 (139-140), İstanbul.
- _____ (2007), “Râşid-Billâh”, **TDVİA**, içinde 34 (465-466), İstanbul.
- Özcan, Abdülkadir (1992), “Buçuktepe Vak’ası”, **TDVİA**, içinde 6 (343-344), İstanbul.
- _____ (1993), “Cülûs”, **TDVİA**, içinde 8 (108-114), İstanbul.
- _____ (1994), “Edirne Vak’ası”, **TDVİA**, içinde 10 (445-446), İstanbul.
- _____ (1982), “Fâtih’in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı**, Mart 1980/81, Sy. 33, İstanbul, ss. 7-56.
- _____ (1982), “Fâtih’in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı**, Mart 1980/81, Sy. 33, İstanbul, ss. 7-56.
- _____ (2003), “Lâle Devri”, **TDVİA**, içinde 27 (81-84), Ankara.
- _____ (2003), “Mahmud I”, **TDVİA**, içinde 27 (348-352), Ankara.
- _____ (2003), “Mehmed IV”, **TDVİA**, içinde 28 (414-418), Ankara.
- _____ (2002), “Mustafa II”, **TDVİA**, içinde 31 (275-280), Ankara.
- _____ (2007), “Patrona İsyanı”, **TDVİA**, içinde 34 (189-192), İstanbul.
- Özcan, Azmi (1998), “Hilâfet-Osmanlı Dönemi”, **TDVİA**, içinde 17 (546-553), İstanbul.
- _____ (1998), “İngiltere’de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sy. 2, ss. 49-71.
- _____ (2001), “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, **TDVİA**, içinde 23 (475-476), İstanbul.
- _____ (2003), “Masonluk”, **TDVİA**, içinde 28 (95-99), Ankara.
- _____ (2007), “Otuzbir Mart Vak’ası”, **TDVİA**, içinde 34 (9-11), İstanbul.
- Özcan, Tahsin (2003), “Mehmed Efendi, İmâm-ı Sultânî”, **TDVİA**, içinde 28 (453-454), Ankara.
- _____ (2003), “Mehmed Said Efendi, Halilefendizâde”, **TDVİA**, içinde 28 (523-524), Ankara.
- _____ (2009), “Seyyid Mehmed Emin Efendi” **TDVİA**, içinde 37 (69), İstanbul.
- Özek, Çetin (1983), **Devlet ve Din**, Ada Yay., İstanbul.
- Özen, Şükrü (2002), “Kemalpaşazâde-Fikhî Görüşleri”, **TDVİA**, içinde 25 (240-242), Ankara.
- _____ (2011), “Teftazânî”, **TDVİA**, içinde 40 (299-308), İstanbul.
- Özervarlı, M. Sait (2005), “Muhammed Abduh”, **TDVİA**, içinde 30 (482-487), İstanbul.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2009), “Sultan”, **TDVİA**, içinde 37 (496-497), İstanbul.

- Özgül, İbrahim (2010), **Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enst. Erzurum.
- Öztuna, Yılmaz (2007), **Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murad**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2017), **Bir Darbenin Anatomisi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (1983), **Büyük Türkiye Tarihi**, C. I-XIV, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.
- Pâkalın, Mehmed Zeki (1940-1948), **Son Sadrâzamlar ve Başvekiller**, C. I-V, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- _____ (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. I-III, MEB, İstanbul.
- Palmer, Alan (1992), **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, Çev. Burcu Çorakçı Dişbudak, Yeni Yüzyıl, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (2007), **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İletişim Yay. 1110, İstanbul.
- Peçevî İbrahim Efendi (1283), **Târîh-i Peçevî**, C. I-II, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Peirce, Leslie P. (1993), **The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire**, Oxford Univ. Press, New York.
- _____ (2010), **Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar**, Çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Pekmen, Mahir Said (2013), **31 Mart Hatıraları: İsyan Günlerinde Bir Muhafız**, Haz. Hasan Babacan - Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2013), **Fizan Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan – Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- el-Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed (2003), **Usûlü'd-Dîn**, Tahk. Hans Peter Linss, El-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire.
- Râgıb el-İsfahânî (1980), **ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Serî'a**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- _____ (2012), **Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü**, Terc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yay. 45, İstanbul,
- Râgıb Mehmed Paşa (1988), **Tahkîk ve Tevfîk (Tahlil ve Metin)**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul.
- Ramazan (Efendi) b. Muhammed el-Hanefî (1283), **Hâşiye alâ Şerhi'l-'Akâid**, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Ramsaur, Ernest Edmondson (1970), **The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908**, Russel&Russel, New York.
- Râmizpaşazâde Mehmed İzzet (1249), **Harîta-i Kapûdânân-ı Deryâ**, İstanbul.
- Râşid Mehmed Efendi (1282), **Târîh-i Râşid**, C. I-V (VI), Matbaa-i Âmire, İstanbul.

- er-Rayyis, Muhammed Ziyaüddin (1976), **en-Nazariyyâtü's-Siyâsiyyetü'l-İslâmiyye**, Dârü't-Türâs, Kahire.
- Reinhart Dozy (1908), **Târîh-i İslâmiyyet**, Çev. Abdullah Cevdet, C. I-II, Matbaa-i İctihâd, Mısır.
- Reşîd Rızâ, Muhammed (2013), **el-Hilâfe**, Hindâvî, Kâhire.
- _____ (1366-7), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hâkîm: Tefsîru'l-Menâr**, C. I-XII, Dâru'l-Menâr, Mısır.
- er-Reşîdî, Ahmed (1980), **Hüsni's-Safâ ve'l-İbtihâc**, Tahk. Leylâ Abdüllatîf Ahmed, Mektebetü'l-Hâncî, Mısır.
- Rey, Ahmet Reşit (H. Nâzım) (1945), **Canlı Tarihler Gördüklerim - Yaptıklarım (1890-1922)**, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Rıza Nur (1967), **Hayat ve Hatıratım**, Neşr. Heidi Schmit, C. I-IV, Altındağ Yayınevi, İstanbul.
- Rifa'at Ali Abou-El-Haj (2011), **1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı**, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, 19, Ankara.
- _____ (2000), **Modern Devletin Doğası**, Çev. Oktay Özel-Canan Şahin, İmge Kitabevi, Ankara.
- Rosenthal, Erwin I. J. (1996), **Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi**, Çev. Ali Çaksu, İz Yay., İstanbul.
- Rycaut, Paul (1670), **The Present State of The Ottoman Empire**, J. Starkey-H. Brome, 3. Ed. London.
- es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin (1986), **Rüsûmü Dâri'l-Hilâfe**, Tahk. Mîhâil Avvâd, Dârü'r-Râidi'l-'Arâbî, Beyrut.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye** (1312); (1327); (1328); (1333-1334).
- Salnâme-i Ma'ârif** (1318), (1321).
- Sarıcaoğlu, Fikret (2001), **Kendi Kaleminden Bir Padişâhın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul.
- Sarıçam, İbrahim (2015), **Emevî - Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsilere Kadar)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 252, Ankara.
- Sarıkaya, M. Saffet (1997), "Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdarî Sistem, Devlet Reisine İtaat", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 4, ss.11-35.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem (1982), "Şeyhülislamlık Makamı", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 5, Erzurum, ss. 197-218.
- Said, Edward W. (1996), **Representations of The Intellectual**, Vintage Books, New York.
- Said Halim Paşa (1335-1338), **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul.
- Said Paşa (Küçük) (1328), **Saîd Paşa'nın Hâtıratı**, C. I-II, Sabah Matbaası, Dersaadet.
- Sava Paşa (1955), **İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd**, Çev. Baha Arıkan, C. I-II, Diyanet İşleri Reisliği Yay., 43, Ankara.

- Schacht, Joseph (1982), **An Introduction To Islamic Law**, New York/Oxford.
- es-Se‘âlibî, Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed (2007), **Âdâbü’l-Mülûk**, Tahk. Abdülhamîd Hamdân, ‘Âlemü’l-Kütüb, Kahire.
- Sedes, Halil, “31 Mart 1325 / 13 Nisan 1909 İhtilâlinin Mukadderâtı ve Canlı Bir Hatıra”, **Tarih Hazinesi**, Sy. 15, Nisan 1952, ss. 762-766.
- Selim Sabit Efendi (1295), **Muhtasar Târîh-i Osmânî**, 2. Baskı, İstanbul.
- Selvi, Haluk - Cırık, Bülent (2020), **Millî Mücadelede TBMM’ye Anadolu’dan Çekilen Telgraflar**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 162, Ankara.
- es-Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed (2000), **Fıkhu’l-Hilâfe ve Tetavvüruhâ**, Tahk. Tevfik Muhammed eş-Şâvî - Nâdiye Abdürrezzâk Senhûrî, Müessesetü’r-Risâle, Kahire.
- Serahsî, Şemsü’l-Eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (1372), **Usûlü’s-Serahsî**, Tahk. Ebû’l-Vefâ el-Efgânî, C. I-II, İhyâü’l-Ma‘ârif en-Nû’mâniyye, Haydarâbad.
- _____ (2008), **el-Mebsût**, Ed. Mustafa Cevat Akşit, C. I-XXXI, Gümüşev, İstanbul.
- Sertoğlu, Midhat (1986), **Osmanlı Tarih Lügatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- _____ (1994), **Tarihten Sohbetler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan (2014), **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Seyyid Bey (1339), **Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye**, Matbuat ve İstihbarat Umum Müd. Yay., Ankara.
- _____ (1340), **Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer‘iyyesi**, TBMM Matbaası, Ankara.
- _____ (2010), **Fıkıh Usûlü -Giriş-**, Haz. Hasan Karayığit, Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- Shaw, Stanford J. (1965), “The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)”, **Der Islam Journal of the History and Culture of the Middle East**, C.XL, Jahresband, s.142-184
- _____ (1965/1966), “The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III (1789-1807)”, **Oriens**, Vol. 18/19, Brill, ss. 168-184.
- Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural (2010), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, C. I-II, E Yay., İstanbul.
- Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 34, 20 Nisan 1325 / 13 Rebîülâhir 1327.
- “Sırat-ı Müstakîm”, **Sırat-ı Müstakîm**, C. 2, Sy. 34; 20 Nisan 1325 / 13 Rebîülâhir 1327, ss. 113-115.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (1928), **Silahdâr Târîhî**, C. I-II, Orhaniye Matbaası, İstanbul.
- _____ (2001), **Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)**, Haz. Mehmet Topal, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul.
- Sinanoğlu, Mustafa (2004), “el-Mevâkıf”, **TDVİA**, içinde 21 (422-424), Ankara.
- es-Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemseddin (1311), **Hâşiye alâ Şerhu’l-Mevâkıf**, C. III, Matbaa-i Âmire.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî (1297), **Solakzâde Târîhi**, Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul.

- Sonyel, Salâhi R. (2010), **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- _____ (1987), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Subhî Mehmed Efendi (1198), **Târîh-i Subhî**, Kostantîniye.
- Süleyman Nazîf (1927), **Yıkılan Müessese**, İlhâmî - Fevzî Matbaası, İstanbul.
- Süleyman Paşa (1326), **Hiss-i İnkılâb Yâhud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad Hâmisin Cülûsü**, Tanîn Matbaası, İstanbul.
- Sümer, Faruk (2004), "Mes'ud b. Muhammed Tapar", **TDVİA**, içinde 29 (349-351), Ankara.
- Süt, Abdulnasır (2018), "İslam Düşüncesinde Muhalefet", **Milel ve Nihal**, 15, (2), ss. 60-83.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân (2003), **Târîhu'l-Hulefâ'**, Dâru İbn-i Hazm, Beyrut.
- Şafak, Ali (1991), "Bağy", **TDVİA**, içinde 4 (451-452), İstanbul.
- _____ (1996), "Fısk", **TDVİA**, içinde 13 (37-38), İstanbul.
- Şahin, Osman (2016), **Fetvâ Âdâbı**, DİB Yay. 1224, Ankara.
- Şarl Mismar (1327), **Hâtırât-ı Âlem-i İslâm**, Terc. Mehmed Raûf, Matbaa-i Vilâyet, Bur(u)sa.
- eş-Şâsî, Nizâmüddin Ebû Ali (2003), **Usûlü's-Şâsî**, Neşr. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- eş-Sâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ (2004), **el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a**, Neşr. Abdullah Dıraz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmî (1331), **Muhâlefetin İflâsı**, Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, Kostantîniye.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (1992), **el-Milel ve'n-Nihal**, Tahk. Ahmed Fehmî Muhammed, C. I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Şeker, Fatih M. (2015), **Osmanlı Entelektüel Geleneği**, Dergâh Yay. 537, İstanbul.
- _____ (2015), **Osmanlı İslâm Tasavvuru**, Dergâh Yay. 543, İstanbul.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1976), **Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'i't-Tevârih**, C. I-III, Haz. Münir Aktepe, İstanbul.
- _____ (2009), **Mür'i't-Tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni**, Haz. Mustafa Öksüz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul.
- Şen, Abdurrahim (2020), **İslam Hukuk Düşüncesinde İktidar ve Meşruiyet**, Klasik Yay. 178, İstanbul.
- Şensözen, Vasfî (1982), **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin, “Maksad-Meslek”, **Kânûn-i Esâsî**, Nu. 1, 16 Recep 1314, 21 Kânûn-i Evvel 1896, ss. 1-3.

_____, “28 Cemâziyelâhir 1314 Tarihinde Zât-ı Şâhâneye Takdîm Kılınan Ariza Sûretidir”, **Kânûn-i Esâsî**, Nu. 1, 16 Recep 1314, 21 Kânûn-i Evvel 1896, ss. 3-4.

Şeyhî Mehmed Efendi (2018), **Vekâyi‘u’l-Fuzalâ, Şeyhî’nin Şakâik Zeyli (İnceleme – Tenkitli Metin – Dizin)**, C. I-IV, Haz. Ramazan Ekinci, TYEKB., 93, İstanbul.

Şeyhülislam Cemâleddîn Efendi (1336), **Hâtûrât-ı Siyâsiye**, M. Hovağîmyân Matbaası, Dersaadet. eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (1997), **Muğni’l-muhtâc ilâ ma‘rifeti me‘ânî elfâzı’l-Minhâc**, Tahk. Muhammed Halîl İytânî, C. I-IV, Dârü’l-Ma‘rife, Beyrut.

Şinâsi, İbrahim (1960), **Makaleler Külliyyat IV**, Haz. Fevziye Abdullah Tansel, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara 1960.

Tabakoğlu, Ahmet (2011), “Tekâlîf”, **TDVİA**, içinde 40 (336-337), İstanbul.

et-Taberânî, Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (1984), **el-Mu‘cemü’l-Kebîr**, Neşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, C. I-XXV, Mektebetü İbni Teymiye, Kâhire.

et-Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr (1967), **Tarîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk**, Tahk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahîm, C. I-XI, Dârü’l-Me‘ârif, Mısır,

_____, (2003), **Tefsîrü’t-Taberî, Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân**, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, C. I-XXVI, Dâru Hicr, Kahire.

_____, (2007), **Tarih-i Taberî**, C. I-IV, Terc. M. Faruk Gütunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul.

et-Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed el-Hanefî (1995), **el-Akîdetü’t-Tahâviyye, Beyânü ‘Akîdeti Ehli’s-Sünneti ve’l-Cemâ‘a’**, Dâr-u İbn Hazm, Beyrut.

Takvîm-i Vekâyi‘, “İdâre-i Örfiye Beyannâmesi”, Tarih: 13 Nisan 1325, Nu. 192, s. 1.; 04 Ağustos 1336, Nu. 3921; 11 Nisan 1336, Nu. 3824; 21 Haziran 1336, Nu. 3883; 27 Mayıs 1336, Nu. 3864; 30 Mayıs 1336, Nu. 3866.

“Talim, Terbiye ve Mekteplerimiz”, **Meşveret**, Nu. 10, 1 Mayıs 1311 / 18 Zilkâde 1312, ss. 2-3.

Taneri, Aydın (1978), **Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükûmdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı**, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. 277, Ankara.

Tanîn Gazetesi, “İrâde-i Pâdişâhî”, Tarih: 30 Eylül 1324, Nu. 74, s. 7.

_____, “Kör Ali Da’vâsı”, Tarih: 14 Teşrîn-i Evvel 1324, Nu. 88, s. 7;

_____, “Taşkışla Vak’ası”, Tarih: 19 Teşrîn-i Evvel 1324, Nu. 91, s. 1.

Tansel, Selâhattin (1969), **Yavuz Sultan Selim**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

et-Tarsûsî, Necmüddîn İbrahîm b. Alî (1992), **Tuhfetü’t-Türk fîmâ Yecibü en Yu‘mele fi’l-Mülk**, Tahk. Rıdvan es-Seyyid, Dârü’t-Talî‘a, Beyrut.

Taşköprizâde Ahmed Efendi (1985), **Miftâhu’s-Se‘âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzû‘âtî’l-‘Ulûm**, C. I-III, Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut.

- _____ (1985), **eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye**, Nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 3353, İstanbul.
- Tayşi, Mehmet Serhan (1995), "Feyzullah Efendi, Seyyid", **TDVİA**, içinde 12 (527-528), İstanbul.
- et-Teftâzânî Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (1998), **Şerhu'l-Makâsıd**, C. I-V, Tahk. Abdurrahman Umeyre, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.
- _____ (2014), **Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye**, Tahk. Ali Kemâl, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut.
- _____ (2019), **Makâsıdu'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm Kelâm İlminin Maksatları**, Çev. İrfan Eyibil, TYEKB., 129, İstanbul.
- Tekin, Mustafa (2004), "Osmanlı'da Ulemeden Aydına Dönüşüm Süreci - Sosyolojik Bir Yaklaşım-", **Mârife**, Yıl. 4, Sy. 1, ss. 227-234.
- "Tevkifât", **Meşveret**, Nu. 28, 24 Kânûn-i Evvel 1897 / 29 Recep 1315, ss. 3-4
- Tezcan, Baki (2010), "Genç" Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih Yazımında Bir Yolculuk", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, Jane Hathaway (Ed.), Çev. Deniz Berktaş, İstanbul, ss. 43-78.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (1996), **el-Câmi'u'l-Kebîr**, Tahk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, C. I-VI, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût.
- Tokpınar, Mirza (2005), "Men teşebbehe bi-kavmin fe-huve minhum" Hadisi Üzerine Bir İnceleme", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C. III, Sy. 2, ss. 85-109.
- Topaloğlu, Bekir (1988), "Adl", **TDVİA**, içinde 1 (387), İstanbul.
- et-Trablusî, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Halîl (1310), **Mu'inü'l-Hükkâm fî mâ Yeteraddedü belne'l-Hasmeyni mine'l-Ahkâm**, el-Matbaatül'l-Meymeniyye, Mısır.
- Tuhfetü'l-Memlûk ve Umdetü'l-Mülûk Siyâsetnâme**, Çev. Yakup Kara, TYEKB. 73, İstanbul 2016.
- Tunalı Hilmi (ty.), **Evvel ve Âhir**, Cenova.
- Tunaya, Tarık Zafer (2000), **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I-III, İletişim Yay., İstanbul.
- Tuncer, Şaduman (2023), **III. Ahmed, Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti**, Timaş Yay. 5771, İstanbul.
- Turan, İlter (1969), "Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti", **İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mecmuası**, C. 29, Sy. 1-4, ss. 171-191.
- Turan, Mustafa (1964), **Elli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taş Kışla'da 31 Mart**, Aykurt Neşriyatı: 24, İstanbul.
- Turan, Namık Sinan (2017), **Hilafet Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına**, İstanbul Bilgi Üniv. Yay. 594, İstanbul.
- Turan, Şerafettin (1992), "Bayezid, Şehzade", **TDVİA**, içinde 5 (230-231), İstanbul.

- _____ (1958), “İbn-i Kemâl’in Kanûnî Süleyman’a Bir Mektubu”, **Tarih Vesikaları**, C. I (Yeni Seri), Sy. 2 (17), ss. 221-224.
- Tursun Bey (1977), **Târîh-i Ebû'l-Feth**, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, 74, İstanbul.
- et-Turtûşî Ebû Bekr Muhammed b. Velîd el-Fihri (2011), **Sirâcü'l-Mülûk - Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair -**, Haz. Said Aykut, İnsan Yay. 158, İstanbul.
- Türçan, Talip (2001), **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- _____ (2010), “Sürgün”, **TDVİA**, C. 38, içinde (164-166), İstanbul
- _____ (2010), “Şûra”, **TDVİA**, içinde 39 (230-235), İstanbul.
- Türkgeldi, Ali Fuad (1949), **Görüp İşittiklerim**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Türkmen, Zekeriya (1997), **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İrfan Yay., İstanbul.
- _____ (1997), “Hareket Ordusu”, **TDVİA**, içinde 16 (125-127), İstanbul.
- _____ (2002), “Kuleli Vak’ası”, **TDVİA**, içinde 26 (356-357), Ankara.
- Ubeydullah Kuşmânî, Ebu Bekir Efendi (2007), **Asiler ve Gaziler Kabakçı Mustafa Risalesi**, Haz. Aysel Danacı Yıldız, Kitap Yayınevi, 160, İstanbul.
- _____ (2006), **Nizâm-ı Cedîde Dair Bir Risale Zebîre-i Kuşmânî fî Ta’rîf-i Nizâm-ı İlhamî**, Haz. Ömer İşbilir, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- Uğur, Ahmet, (2001), **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, MEB Yay. 3224, İstanbul.
- _____ (1986), “İbn Kemal’in Siyasî Görüşleri”, **Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu**, Yay. Haz. Süleyman Hayri Bolay ve dğr.; Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, ss. 71-85.
- Ulubelen, Erol (1967), **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Aykaç Kitabevi, İstanbul.
- Uluçay, M. Çağatay (1992), **Harem II**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2011), **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2012), **Sancaktan Saraya**, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Ulutürk, Veli (1990), “Kur’an-ı Kerim’de Zulüm Kavramı”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. 9, ss. 120-142.
- Unat, Faik Reşit (1941), “Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülâkatın Zabıtları”, **Tarih Vesikaları**, C. I, Sy. 2, ss. 107-121.
- Us, Hakkı Tarık (1939), **Meclis-i Meb’usan 1293=1877 Zabıt Ceridesi**, Vakit Gazete-Matbaa, İstanbul.
- Uşşâkîzâde İbrâhîm Efendi (2000), **Uşşâkîzâde Târîhi (Tahlil ve Metin)**, Haz. Raşit Gündoğdu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enst., İstanbul.
- _____ (2017), **Zeyl-i Şakâ’ik Uşşâkîzâde’nin Şakâ’ik Zeyli**, Haz. Ramazan Ekinci, TYEKB. 86, İstanbul.

- Uzer, Tahsin (1919), **Makedonya’da Eşkıyalık Tarihi ve Son Devir Osmanlı Yönetimi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1942), **Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2000), **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1946), **Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1988), **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1988), **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**, C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1988), **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1988), **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2014), **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1998), **Osmanlı Tarihi**, C. I-VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (1944), “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, **Belleten**, C. VIII/29, Sy. 28, Ankara, ss. 71-118.
- _____ (1944), “Doktor Mehmed Emin Paşa”, **Belleten**, C. VIII, Sy. 30, Ankara, ss. 329-344.
- _____ (1946), “II. Sultan Abdülhamid’in Hal’i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar”, **T. T. K. Belleten**, C. X, Sy. 40, Ankara, ss. 705-748.
- _____ (1955), “II. Abdülhamid Döneminde Kâmil Paşa”, **Belleten**, C. 19, Sy. 74, ss. 203-245.
- _____ (1942), “Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe”, **Belleten**, C. VI, Sy. 23-24, Ankara, ss. 253-261.
- _____ (1971), “Nizam-i Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa I”, **Belleten**, C. XXXV, Sy. 138, Ankara, ss. 245-302.
- _____ (1977), “Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar”, **Belleten**, C. 41, Sy. 163, ss. 507-554.
- _____ (1943), “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vak’anüvis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, **Belleten**, C. VII/2, Sy. 28, Ankara, ss. 349-373.
- _____ (1946), “Vesikalar: Beşinci Sultan Murad’ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar 1876-1905”, **Belleten**, C. X, Sy. 38, ss. 317-367.
- Üdeh, Abdülkâdir (1968), **et-Teşrî’u’l-Cinâ’iyyü’l-İslâmî Mukârinen bi’l-Kânûni’l-Vaz’î**, C. I-II, Dâru’l-Kâtibi’l-‘Arabî, Beyrut.
- Ünal, A. Bülent (2001), “İslam ve Siyaset Üzerine Düşünceler”, **D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sy. XIII-XIV, İzmir, ss. 161-184.

- Ünal, Uğur (2008), **Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Üzüm, İlyas (2004), “Mezhep”, **TDVİA**, içinde 29 (526-532), Ankara.
- Vakit Gazetesi**, Tarih: 28 Mayıs 1336, Nu. 901; Tarih: 22 Haziran 1336, Nu. 923; Tarih: 25 Haziran 1336, Nu. 926; Tarih: 12 Ağustos 1920, Nu. 962; Tarih: 03 Teşrîn-i Sâni 1338, Nu. 1757; Tarih: 05 Teşrîn-i Sâni 1338, Nu. 1759; Tarih: 06 Teşrîn-i Sâni 1338, Nu. 1760.
- Varol, Muharrem (2013), **Islahat, Siyaset, Tarikat Bektaşîliğinin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Tarikat Politikaları (1826-1866) -Yanya, Selanik ve Edirne Tatbikatı-**, Dergâh Yay. 530, İstanbul.
- Vasilij Viladimiroviç, Barthold (2012), **Halife ve Sultan**, Yeditepe Yay. 49, İstanbul.
- Watt, W. Montgomery (1968), **İslâm’i Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 83, Ankara.
- Vedat Örfî (1340), **Hâtîrât-ı Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni**, Cihân Kitâb-hânesi, İstanbul.
- Wellhausen, Julius (1963), **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 42, Ankara.
- el-Ya’kûbî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya’kûb (2010), **Târîhu’l-Ya’kûbî**, C. I-II, Tahk. Abdülemîr Mühennâ, Şirket’ül-A’lâmî, Beyrût.
- Yakut, Esra (2014), **Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, Kitap Yayınevi, 85, İstanbul.
- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin (2003), “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)**, C. I, Sy. 2, ss. 423-489.
- _____ (2012), “Uyanış ve Toparlanma Çabaları”, **Osmanlı Tarihi El Kitabı**, Tufan Gündüz (Ed.), Ankara, ss. 345-450.
- Yalman, Ahmed Emin (1997), **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz 1**, Haz. Erol Şadi Erdiç, Pera Turizm, İstanbul.
- Yaman, Ahmet (2017), **Fetva Usûlü ve Âdâbı**, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfi Yay. 389, İstanbul.
- Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi (1247), **Hulâsatü’l-Burhân fî İtâati’s-Sultân**, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Yavuz, Cevdet (1994), “Dâva”, **TDVİA**, içinde 9 (12-16), İstanbul.
- Yavuz, Hulusi, “Sadriazam Lütî Paşa ve Osmanlı Hilafeti”, **M. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi**, Sy. 5-6 (1987-1988), ss. 27-54.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Akâidü’n-Nesefî”, **TDVİA**, içinde 2 (217-219), İstanbul.
- _____ (1995), “Fâsık”, **TDVİA**, içinde 12 (202-205), İstanbul.
- Yazıcıoğlu Mehmed b. Salih (1306), **Kitâb-ı Muhammediye**, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul.
- Yeniçeri, Celâl (1984), **İslâm’da Devlet Bütçesi**, Şamil Yayınevi, İstanbul.

- Yeprem, Mustafa Saim (2011), **Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Yıldırım, Celal (1991), **İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri**, C. 1-14, Anadolu Yay., İstanbul.
- Yıldız, Hakkı Dursun(1988), “Abbâsîler”, **TDVİA**, içinde 1 (31-48), İstanbul.
- _____ (1988), “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, **TDVİA**, içinde 1 (145-146), İstanbul.
- _____ (1995), “Emîn”, **TDVİA**, içinde 11 (112-114), İstanbul.
- Yıldız, Kemal (2005), “Din Adına Konuşmanın Fıkıh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. V, Sy. 3, ss. 159-178.
- _____ (2009), “Sorumluluk”, **TDVİA**, içinde 37 (380-382), İstanbul.
- Yılmaz, Fikret (2015), “Siyaset, İsyan ve İstanbul (1453-1808)”, **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, Coşkun Yılmaz (Ed.), C. II, İstanbul 2015, ss. 122-173.
- Yılmaz, Hakan (2016), “İsyânın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyânı”, **Osmanlı İstanbulu**, C. IV, Feridun Emecen, Ali Akyıldız, E. Safa Gürkan (Ed.), İstanbul, ss. 411-452.
- Yılmaz, Murat (2019), **Jön Türk Matbuatında Propaganda (1895-1902)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon
- Yiğit, İsmail (2004), “El-Melikü'l-Eşref, Şa'b'an”, **TDVİA**, içinde 29 (66-67), Ankara.
- _____ (1995), “Emevîler”, **TDVİA**, içinde 11 (87-104), İstanbul.
- _____ (2004), “Memlükler”, **TDVİA**, içinde 29 (90-97), Ankara.
- _____ (2006), “Müstekfî-Billâh, Süleyman b. Ahmed”, **TDVİA**, içinde 32 (140), İstanbul.
- _____ (2007), “Osman”, **TDVİA**, içinde 33 (438-443), İstanbul.
- Yörükân, Yusuf Ziya (1953), “Vehhabîlik”, **AÜİFD**, C. 2, Sy. 1, Ankara, ss. 51-67.
- Yûnus Nâdî (1325), **İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî**, Matbaa-i Cihân, Dersaadet.
- Yurdakul, İlhami (2017), **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)**, İletişim Yay. 1298, İstanbul.
- Yurdaydın, Hüseyin G. (1971), **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. 101, Ankara.
- Yücel, Ebubekir S. (1999), “İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 12, Sy. 1, ss. 40-57.
- Yücel, Yaşar (1979), “Yeni Bulunan II. Osman Adına Yazılmış Bir “Zafer-Nâme””, **Belleten**, C. 43, Sy. 170, Ankara, ss. 313-364.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (1987), **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Tahk. Abdül'alîm et-Tahâvî, Hüseyin Nassâr, Abdüsselâm Hârûn vd., C. I-XL, Matbaatü Hükûmet, Kuveyt.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed et-Türkmânî (1982), **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Tahk. Şu'ayb el-Arnaût, C. I-XXIX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.
- Zekiyyüddin Şa'ban (2004), **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**, Terc. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (1998), **el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl**, Tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviz, C. I-VI, Mektebetü'l-'Ubeykân, Riyad.
- _____ (2017), **Keşşâf Tefsiri (Metin-Çeviri)**, Çev. Abdülaziz Hatip ve dğr., C. I-VI, TYEKB., İstanbul.
- Zetterstéen, K. V. (1978), "Abbâsîler", **İA, içinde I** (18-22), İstanbul.
- _____ (1964), "Râşid Bi'llâh", **İA, içinde IX** (634-635), İstanbul.
- Zeydân, Abdülkerim (2002), **Usûlü'd-Da've**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.
- Zifli, Madeline C., "Shaykh al-İslâm", **Encyclopedia of Religion**, Lindsay Jones (Ed.), 2nd ed., Vol. XII, USA 2005, ss. 8306-8307.
- Zimmern, H., "Muhammedanisches Recht nach Schafiitischer Lehre von Eduard Sachau", **ZDGM: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Band: 53, 1899, ss. 125-180.
- Ziya Şakir (2006), **Sultan Abdülhamid'in Son Günleri**, Çatı Kitapları, İstanbul.
- Zubaida, Sami (2008), **İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar**, Çev. Burcu Koçoğlu Birinci-Hasan Haçak, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul.
- el-Zuhayli, Muhammed (1993), "Fetva ve Takva", Çev. Mustafa Ateş, **Diyanet İlmi Dergi**, C. 29, Sy. 1, ss. 95-104.
- ez-Zühaylî, Vehbe (1985), **el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühû**, C. I-VIII, Dâru'l-Fıkr, Dimaşk.
- Zürcher, Erik Jan (2000), **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Soner Gönen, İletişim Yay. İstanbul.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm (1362), **Menâhilü'l-'İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'an**, C. I-II, Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâühû, Kahire.

حالا وزیر اعظم احمد باشا اولیٰ

سنگه وزیر اعظم احمد باشا اس کو مذکور محضر کلوب مغربی معلوم شد در
جمله ناک اتفاق و اتحادی ایله شوکلو او علم سلطان احمد خضر تبریک تحت هابونه
اجلاس و دیگر او علم سلطان منصفی خضر تبریک خلع و حاکم ایله بر موجب محضر حرکت
الکشدن بخانه و قدامت مہمت مغربیون جمله عباد الله او وزیرینہ خبر لایله
مشورت ایله اولایش خبر کتور اورر خباکدونی ذمتن نچہ نچہ لطف و کرم کوردر

والسلام

حالا شیخ الاسلام محمد قندی

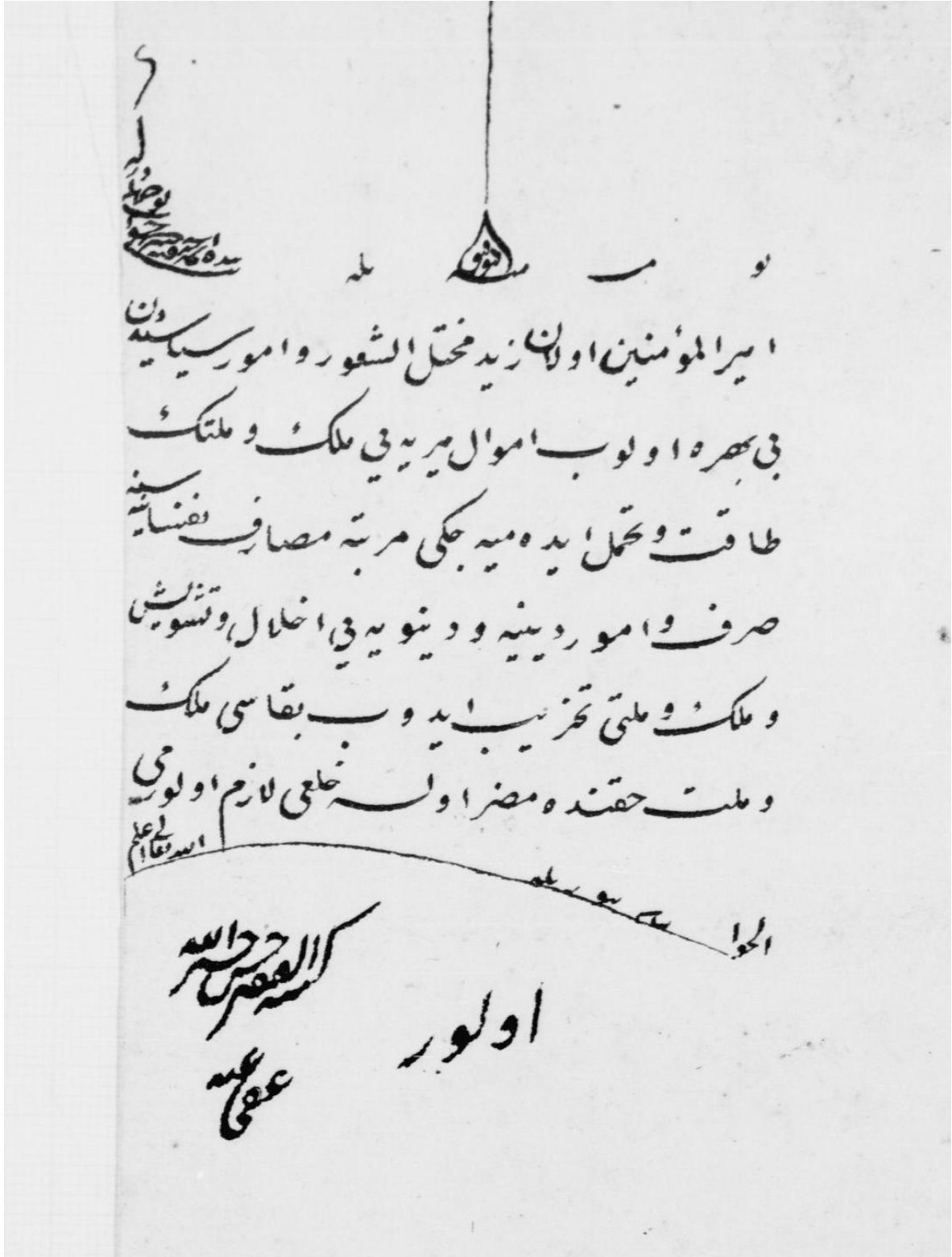
عزیز قیوس شیخ الاسلام محمد قندی کو مذکور محضر کتور کلامی جمله ناک اتفاق و اتحادی ایله او علم
سلطان منصفی خضر تبریک خلع و شوکلو او علم سلطان احمد خضر تبریک تحت هابونه اجلاس و دیگر
اعلام البشار بر موجب محضر حرکت الکشدن حضرت رب العزت قدامت مہمت مغربیون عامہ عالمہ
محضر خبر ایله انشاء الله جانب بقاری دخی ہو لری و ذرہ ہمارا کرام و لہذا نجا المہتر والسلام

TSMA-E

39/21

TSMA.E.0039

Edirne Vakasının akabinde II. Mustafa'nın hal' edilerek yerine kardeşi III. Ahmed'in tahta çıkarılmasının istendiğine dair valide sultanla yapılan yazışmalara valide sultan'ın gönderdiği cevabi mektup. BOA, TS. MA. e / 39 - 21, Tarih: H-03-04-1115. (03 Rebiülâhir 1115/16 Ağustos 1703)

Sultan Abdülaziz'in hal'ine dair şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından verilen fetva sureti, BOA, Y. EE., 21-28, Tarih: 05 Cemâziyelevvel 1293/29 Mayıs 1876.

صورت فتویٰ

امیرالمؤمنین اولادہ زید محمد السور و امور سیاحہ و دینی بہرہ اولویہ اموال میریہ ملک
 و منک صفت و تحمل اربعہ جہ کی مرتبہ مصارف نقایہ نہ عصر و امور دینیہ و دنیویہ
 و تنویس و ملک و طبی تخریب ایدوب بقاسی ملک و ملت حقن مضار و لہ ضعی لازم الطوری
 اولہ
 کتبہ الفقہ
 مراہ

الجواب

Sultan Abdülazîz'in hal'ine dair şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi tarafından verilen hal' fetvasının Vak'anüvis Lütî Efendi'nin evrakındaki sureti, BOA, Y. EE., 21-18, 06 Rebiulâhir 1327 / 27 Nisan 1909.

امام المسلمین جنون مطبق ایله مجنون اولمغله امامدن
 مقصود فوت اولسه عہدہ سندن عقد امامت منحل اولور می
 الجواب بیان یوریلہ اللہ اعلم اولور کتبہ الفقیر حسن
 عفی عنہ

V. Murad'ın hal'ine dair şeyhülislam Haasan Hayrullah Efendi tarafından verilen fetva sureti. Ahmed Midhat, Üss-i İnkılâb, 1. Kısım, s. 437.

تنهه عید کری کمان دقت و رفند و طالع ایدم حضرت شایه بوریو به الطاف جلیل
 نشوده بنقه دیه حکم یوقدر مجرد مقدرات الیه دمه اولوه شوکل اوزرینه معالیه
 مرتب زمت قوت و مروت نایک امرانی دروغ اینجه حکمه قلب علییدی شراوت ایدر
 ارام بوریو به محکم حال ضایع کلمه بویا و قوف صبح اولورده مجرد حضر بوجد ایدو
 خبر و برلنه منی اختیار اولمشه ایلم سیدی اها برهاره اراقمق اولدنی کی سائر صورتیه
 اسباب حضور و ارامشیه رضی بزلایع اولدنی ثانیه انبار ایدم

Y.EE

00

21

03

6

00

2

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Sultan Abdülaziz'in hal'inden bir gün sonra yeni padişah V. Murad'a göndediği Mayıs 1292 (R.) tarihli
 tebrik mektubuna V. Murad'ın cevabî teşekkürü; BOA., Y.EE., 21-36.

صورت فتوی

دائرة مشیخت

اهل المسکین اولان زید بعضی مسائل مهمه شرعیہ کی کتب شرعیہ نہ طبعی و اخراج
و کتب مذکورہ میں منع و خرق و احراق و بیت المالہ تبذیر و اسرافلہ مسووع شرعی
خلافتہ تصرف و بلا سبب شرعی قتل و جبر و تغریب رعیتہ و سائر کونہ
منظلمی اعتیاد ایلدکنہ صلاحتہ رجوع ایتک اوزرہ عہد و قسم ایتیمکیکن
یمینندہ حانت اولہ رق احوال و امور مسلمینی بالکلیہ مختل قلیہ حق فتنہ غظیمہ احداثدہ
اضرار و مقاتلہ ایقاع ایتمکله منعه مسلمین زید مزبورک تغلبنی ازالہ ایتدکلرنده
بلاد اسلامیه تک جوانب کثیرہ سندن مزبورى مخلوع طانید قلمینہ دائر اخبار متوالیه
ورود ایدوب مزبورک بقاسندہ ضرر محقق وزوالندہ صلاح ملحوظ اولمغین
زید مزبور امامت و سلطنتہ فراغت تکلیف ایتک و یا خلع ملک صورتلرنده
هانیکسی ارباب حل و عقد و اولیای امور طرقتنہ ارجح کوریلیرہ اجاسی واجب
اولور حى الجوا ————— اولور کماله الفقیر محمد
صاالدين
عمیعه

BEO 3727/279487

۲

BEO.003727.279487.002

منه التوفيق

امام المسلمين اولان زيد دشمنك عموم مسلمين عليه
موجب محو اولان تكاليف شديده سنى بلا ضرورة قبول
ايه حقوق اسلاميه بي مدافعه دن عجزى اظهاره مسلمينك
مدافعه مجاهده لرنده دشمنه موافقتله مسلمينك اختلال
واشتكاسنى موجب حرکاته فعلاً تشبث و حرکات اختلالى
رانه دوام و اصرار و بعده اجنبى حمايه سنه التجا ايدرك
مقام خلافتى ترك و فرار ايله خلافتدن بالفعل فراغت
ايتسكه شرعاً منخلع اولور مى الجواب — الله اعلم بالصواب
اولور .

كتبه الفقير عفا

عنه الغنى

محمد وهى

بو صورتده حقوق و منافع اسلاميه بي صيانة مقام
خلافته لايق بر ذاته ارباب حل و عقد طرفندن بيعت
اولمق واجب اولور مى ؟ الجواب الله اعلم اولور .

كتبه الفقير عفا عنه الغنى

محمد وهى

ÖZGEÇMİŞ

Ahmet AKKUŞ,1997’de Araklı İmam Hatip Lisesi’nden, 2002’de ise, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2010 yılında Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda hazırladığı “Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri” isimli tezi ile yüksek lisansını tamamladı. 2005 yılında Araklı’ya (Yeşilyurt) İmam – Hatip olarak atanmıştır. Halen Trabzon İl Müftülüğü’nde Din Hizmetleri Uzmanı olarak çalışmaktadır. Arapça, Almanca ve İngilizce bilmektedir. Evli ve bir kız, bir erkek olmak üzere, iki çocuk babasıdır.

